

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Period
1888

ANDOVER THEOL. SEMINARY
JUN 20 1907
— LIBRARY. —

יהודה

58,495

THEOLOGISCH TIJDSCHRIFT.

THEOLOGISCH TIJDSCHRIFT

ONDER REDACTIE VAN

H. IJ. GROENEWEGEN, L. KNAPPERT,
W. B. KRISTENSEN, K. LAKE, H. OORT EN
F. PIJPER.

Veertigste Jaargang.

LEIDEN
S. C. VAN DOESBURGH
1906

a
19

INHOUD.

I. Verhandelingen.

	Bladz.
Dr. W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, Het Evangeliefragment van Fayoum	155.
Dr. F. C. CONYBEARE, Recent French and English criticism of the fourth Gospel	39.
F. DIJKEMA, Psalm 2	253.
Dr. TH. W. JUYNBOLL, Het boek Ruth uit het oogpunt der vergelijkende rechtswetenschap	158.
Dr. L. KNAPPERT, Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg I—V. 1, 113, 277, 352, 511.	
Dr. H. U. MEYBOOM, W. C. van Manen, met portret	193.
Dr. A. NOORDTZIJ, Musri I, II	379, 454.
Dr. H. OORT, Het besluit der Apostelsynode van Hand. 15	97.
Dr. H. L. OORT, Een leven van Jezus	511.
Dr. F. PIJPER, De beste vruchten van het Universitaire onderricht	339.
H. J. VAN VEEN, De oorsprong van het beginsel der armoede in de Dominicanerorde	567.
Dr. I. S. SPEYER, Buddhistische elementen in eenige episoden uit de legenden van St. Hubertus en St. Eustachius	454.

II. Boekbeoordeelingen.

Archief (Nederlandsch) voor Kerkgeschiedenis IV, 1, door Dr. I. M. J. HOOG	404.
Bibliotheca Reformatoria Neerlandica III, zie PIJPER.	
Lic. Dr. G. DIETRICH, Ein Apparatus criticus zur Pesitto zum Profeten Jesaja, door Dr. G. WILDEBOER	63.
Dr. C. H. CORNILL, Das Buch Jeremia, door Dr. B. D. EERDMANS	479.
Biblia sacra Veteris Testamenti II, 2 ^{de} en 3 ^{de} afl. (kerkelijk goedgekeurd), door Dr. B. D. EERDMANS	476.

	Bladz.
H. VAN DRUTEN, Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling II, door Dr. C. G. N. DE VOOYS	581.
J. R. VAN EERDE, Het Mattheüs-Evangelie in zijne drievoudige samenstelling, door Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA.	188.
M. FRIEDLÄNDER, Griechische Philosophie im Alten Testament, door Dr. B. D. EERDMANS	181.
— Die religiösen Bewegungen innerhalb des Judenthums im Zeitalter Jesu, door Dr. H. OORT	576.
J. KÖBERLE, Sünde u. Gnade im religiösen Leben des Volkes Israel bis auf Christum, door Dr. B. D. EERDMANS	319.
M. H. LEM, Grondbeginselen der opvoedkunde, door Dr. C. H. KINDERMANN	596.
Dr. J. C. MATTHES, De Israëlitische Profeten, door F. DIJKEMA.	414.
Dr. JOH. MEINHOLD, Sabbat u. Woche im A. T., door Dr. B. D. EERDMANS	185.
Dr. TH. NÄGELI, Der Wortschatz des Apostels Paulus, Beitrag zur sprachgeschichtlichen Erforschung des N. T.s, door J. DE ZWAAN, ...	591.
Dr. F. PIJPER, Bibliotheca Reformatoria Neerlandica III, door Dr. H. Y. GROENEWEGEN	323.
E. PLATZHOFF-LEJEUNE, Religion gegen Theologie und Kirche, door P. B. WESTERDIJK	312.
H. DE RAAF, J. F. Herbart's metaphysica, psychologie en ethiek, door Tj. KIELSTRA	73.
J. RIEMENS, Het begrip der Openbaring in het Christendom, door Dr. H. Y. GROENEWEGEN	328.
Dr. B. STADE, Biblische Theologie des A. T.s I, door Dr. B. D. EERDMANS	319.
Mr. T. DE VRIES, Beginselen der staathuishoudkunde, door J. VAN LOENEN MARTINET	67.
WORTSWORTH and WHITE, N. T. latine sec. editionem Hieronymi, door K. LAKE	482.

III. Letterkundig Overzicht.

Door Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA :

Dr. J. M. S. BALJON, De vruchten die de beoefening van de geschiedenis der godsdiensten oplevert voor de studie van het N. T.	93.
---	-----

Door Dr. B. D. EERDMANS :

W. H. COBB, A criticism of systems of Hebrew metre	84.
Dr. FR. GIESEBRECHT, Jeremia's Metrik	83.

Dr. H. GUNKEL, Ausgewählte Psalmen	490.
W. R. HARPER, The structure of the Text of the Book of Hosea.	83.
E. HEILBRON, Das Tier Jehovahs	494.
Dr. P. KLEINERT, Die Profeten in socialer Beziehung	489.
Dr. A. NOORDTJII, De Filistijnen, hun afkomst en geschiedenis.	491.

Door Dr. H. Y. GROENEWEGEN:

A. H. BROUWER, Daniël Chantepie de la Saussaye	498.
Dr. C. CLEMEN, Schleiermachers Glaubenslehre u. s. w.	336.
Dr. F. E. DAUBANTON, D. Chantepie de la Saussaye. Het wezen der Theologie	500.
T. GOMPERZ, Les penseurs de la Grèce II	501.
J. F. HAHN, Der Theologe auf Schleichwegen	191.
E. MÉNÉGOZ, La religion et la vie sociale	609.
— La mort de Jésus et le dogme de l'expiation	609.
W. MONOD, Aux croyants et aux athées	607.
Dr. M. H. J. SCHOENMAKERS, Ontgin u zelveu, onsectarische beschouwingen over mensch en samenleving	333.
P. STAPFER, Questions esthétiques et religieuses	605.
Studien (Neue) zur Geschichte der Theologie u. der Kirche	612.
R. W. TRINE, Het leven een zegen	192.
H. WOOD, Gods beeld in den mensch	192.

Door Dr. C. E. HOOYKAAS:

J. KOEKEBAKKER, De vier evangeliën naast elkaar	507.
---	------

Door Dr. L. KNAPPERT:

L. LINDEBOOM, Des Heeren werk herdacht	89.
F. D. J. MOORREES, Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord-Nederland	91.
Dr. J. NIEWEG, Frederik William Robertson.	88.
Dr. H. L. OORT, Goede raad aan de jonge mannen en jonge meisjes der XX ^{ste} eeuw	93.
Dr. C. H. VAN RHIJN, Register van het Archief der Kerk- voogdij van de Nederl. Herv. gemeente te Groningen	89.

Door Dr. W. B. KRISTENSEN:

S. F. BETTANY, De godsdiensten der wereld, bewerkt door Dr. J. G. BOEKENOOGEN	418.
M. BEVERSLUIS, Geschiedenis van den godsdienst	420.

Door K. LAKE:

Dr. C. CLEMEN, Die Apostelgeschichte	503.
Dr. A. MÜLLER, Geschichtskerne in den Evangelien Marcus und Matthäus	85.

	Bladz.
Dr. E. PREUSCHEN, <i>Antilegomena</i>	87.
Dr. W. SANDAY, <i>The criticism of the fourth Gospel</i>	504.
Dr. H. VON SODEN, <i>Early Christian Literature</i>	504.

Door Dr. H. OORT:

W. BAUER, <i>Der Apostolos der Syrer u. s. w.</i>	497.
E. BREDEREK, <i>Konkordanz zum Targum Onkelos</i>	496.
A. E. BROOKE a. N. MCLEAN, <i>The Old Testament in Greek according a. s. o. Vol. I, The Octateuch P. I Genesis</i>	495.
Dr. J. DYSERINCK, Dr. L. R. Beynen	348.
Evangelische Maatschappij (<i>Uitgaven der</i>)	341.
K. FEYERABEND, <i>Taschenwörterbuch der hebräischen u. deutschen Sprache zu der gelesenen Teilen der A. T.s</i>	348.
Dr. C. VAN GELDEREN, <i>Het principium theologiae in zijne beteekenis voor de Archaeologia sacra</i>	348.
R. GRASSMANN, <i>Uittreksel uit de . . . . Moraaltheologie van den h. Dr. A. M. de Liguori enz.</i>	343.
Dr. A. H. DE HARTOG, <i>De Historische critiek en het geloof der gemeente</i>	346.
I. HOOYKAAS, <i>Het O. T. naar de Leidsche Vertaling met verkorte inleidingen en toelichtingen, afl. I</i>	337.
HERZOG's <i>Realencyclopaedie</i> ³ XVI en XVII	94, 424.
Dr. H. LIETZMANN, <i>Griechische Papyri</i>	340.
Dr. K. MARTI, <i>Die Religion des A. T.s u. s. w.</i>	426.
Dr. J. MEINHOLD u. Dr. H. LIETZMANN, <i>Der Prophet Amos hebräisch u. griechisch</i>	340.
Dr. G. MORIN, <i>Anecdota Maredsolana III, 3</i>	338.
G. VAN NOORT, <i>Apostolische overlevering en vooruitgang</i>	345.

Door Dr. F. PIJPER:

J. KN. FOTHERINGHAM, <i>The Bodleian manuscript of Jerome's version of the Chronicle of Eusebius</i>	420.
--	------

Prijsvragen van Teylers Godgeleerd Genootschap	96.
— van het Haagsch Genootschap	613.
Herzogs <i>Realencyclopaedie</i> ³	95, 192, 612.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING BINNEN LEIDEN VAN DEN AANVANG TOT OP HET BELEG.

I.

HET TOONEEL DER GESCHIEDENIS.

Het woord van dr. C. Sepp, dat over de hervormingsgeschiedenis van Leiden meer licht wordt gevraagd ¹⁾, heeft den stoot tot het schrijven van deze bladzijden gegeven ²⁾. Het belang der lokale geschiedbeschrijving behoeft niet meer te worden aangetoond: dat is door velen reeds met de stukken gedaan, voor Friesland of Zeeland of Vlaanderen, voor de Ommelanden of voor de Veluwe, voor Amsterdam of Utrecht of Brugge. Het is maar de vraag of het onderwerp, aldus plaatselijk begrensd, in zich zelf nog belangrijks genoeg aanbiedt: of het bizondere, bij de trekken van overeenkomst met het algemeene, die er natuurlijk zijn, ook buitendien van beteekenis is en het algemeene toelicht. Of dit van Leiden gelden mag, blijke uit de volgende bladzijden. Naar mijne meening kan er uit de ons ten dienste staande, met name ongedrukte, bescheiden eene geschiedenis der Leidsche hervorming worden opgebouwd, om zich zelve van belang en de historie der vaderlandsche hervorming toelichtend. Als

---

1) Sepp, *Bibliotheek van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers*, 1886, blz. 227.

2) Het is hier de plaats mijn warmen dank te betuigen voor de vriendelijke hulp, die ik te allen tijde op het Leidsch archief genoten heb, zoowel van den archivaris, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, als van de heeren Bijleveld en van Rhijn. Mijn arbeid is daardoor bijzonder veraangenaamd.

eene ernstige poging daartoe mogen deze bladzijden worden beschouwd.

Allereerst moet het tooneel gekend worden, waarop de geschiedenis speelt, het Leiden van den aanvang der 16de eeuw. Niet aldus, dat hier de algemeene stadsgeschiedenis in haar geheel zou moeten gegeven worden ¹⁾, slechts zooveel als noodig is om de volgende gebeurtenissen in de lijst te plaatsen en juist te verstaan.

In het jaar 1514 bedroeg de bevolking der stad om en bij de 10.000 zielen, die bij het begin van het beleg tot 12.000 was aangegroeid ²⁾. Zij bewoonde eene oppervlakte, die, sinds de vergrooting der stad in 1389 en den daarop gevolgden aanbouw, begrensd werd door de Paardensteeg, Turfmarkt, Oude Vest, Kouden Hoek, Heerengracht over de Hoogewoerd, door de Wielmakerssteeg ongeveer tot de plaats van den thans afgebroken molen »d'Oranjeboom'' ³⁾, achter langs het Rapenburg naar het Noordeinde ⁴⁾. Ten tijde van het beleg was het begin van de Wielmakerssteeg veste, de Hoogewoerdspoort

1) Over haar zie men (behalve Orlers, *Beschrijvinge der stad Leiden*,² 1641; S. van Leeuwen, *Korte besgrijving van het Lugdunum Batavorum*, 1672; *Les délices de Leide*, 1712; van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, 1762) R. Fruin, „Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen” in *Verspreide geschriften* I, blz. 49—110; W. Pleyte, *Leiden vóór driehonderd jaar en thans*, 1874, met eene nieuwe uitgave van de kaart op perkament in vogelperspektief van 1578 en van de kaarten van de straten en de stadswateren; P. J. Blok, *Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen*, 1883 en *Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij*, 1884. Verg. voorts *Catalogus van de Bibliotheek over Leiden en omgeving*, 1904, nos 1121—1168.

2) De *Informacie up den staet van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jare 1514*, uitg. R. Fruin (1866), geeft een getal van 9550 communicanten, blz. 244. Blok, *Stad*, I, 67.

3) Deze molen dagteekende van 1734, Blok in *Leidsch jaarboekje*, 1905, blz. 52.

4) Verg. Fruin, *a. w.* I, 66; Pleyte, *a. w.* blz. 57 vlg. Tot het jaar 1817 kon de stad in haar geheel worden omgewandeld. Er lag n.l. eene houten brug over het Galgewater (waarvan eene plaat bij Van Mieris II, 514) in genoemd jaar door den overhaal aan de Weddesteeg vervangen. Dozy, *Leidens omgeving*, 1900, blz. 40.

stond bij de tegenwoordige Kraaierstraat en heette Zuidpoort; de smalle, oude Hoogewoerd beeldt tegenover de veel bredere verlenging voorbij de Kraaierstraat de middeleeuwen in tegenstelling tot de 17de eeuw af ¹⁾).

Leiden had in onze periode haar karakter van landbouwende gemeente, zoo lang door haar behouden, reeds voor 't grootste deel verloren. Ten jare 1324 werd nog bij het open of dicht laten van bruggen rekening gehouden met de „jonc-wiven”, die te melken gingen. Nog in 1450 werden er bepalingen gemaakt op het brandgevaar, dat de hooischelven en de korenhoopen opleverden ²⁾ en ook in ons tijdvak was dat landelijk karakter nog niet geheel verdwenen. De steenen huizen hadden de houten nog niet verdrongen en eerst in 1447 was men er toe gekomen althans te verbieden, dat de schoorsteenen werden gemaakt van houten planken of van klei en riet. Nog in 't midden der 16de eeuw was het noodig straf te zetten op het laten weiden van paarden, kalveren, geiten en schapen op de kerkhoven, op der stede vesten, in de ramen (waar de wol hing) en langs straten of grachten ³⁾, Ook het onbeheerd laten loopen van varkens moest verboden worden, waarbij gelijk elders, eene uitzondering werd gemaakt voor de St. Antonie-varkens, die een in 't oor ingesneden teeken droegen, dat aan gewone varkens niet mocht worden aangebracht ⁴⁾. Zulke kleine trekjes helpen ons voor eene duidelijke voorstelling van het uiterlijk der toenmalige straten.

Dat in 1545 St.-Pancras op het Hoogeland nog met riet was gedekt, zal te zijner plaatse blijken; zeven jaar later

1) Dozy in *Handell. Mij. d. Ned. Letterk.*, 1897/98, blz. 14.

2) Fruin, *a. w.* I, 96.

3) *Correctieboek* op 27 October 1543 en 14 Augustus 1551.

4) Keur van 1450, V, 66 in *Leidsche keurboeken*, uitg. Hamaker, 1873, blz. 230. Dodt, *Archief voor kerkel. en wereldl. gesch.* 1838—1848, V, 73, 82. Zóó zegt de zoutevischverkooper bij Erasmus: „Wij gelooven, dat wij den H. Antonius gunstig voor ons stemmen zullen, zoo wij eenige hem geheiligde varkens mesten en hemzelve met varken, vuur en schel aan onze deurposten en onze wanden schilderen. In „*Ichthyophagia*”, *Colloquia*, uitg. 1729, p. 512.

richten de homans van den voetboogdoelen zich tot de stadsregeering en wijzen er op, dat het rieten dak van het doelhuis door tempesten en kwaad weder zeer gehavend en bijkans vergaan is, waarom zij subsidie vragen voor het aanbrengen van een pannen dak. Wat hun wordt toegestaan ¹⁾. Dit lag in de lijn van de stadspolitiek. Om het dekken met pannen te bevorderen gaf de regeering voor elke roede pannedak 36 stuivers subsidie en deze posten komen bij honderdtallen onder het hoofd »Van teghel oft pannedack» in de rekeningen voor, b. v. aldus: »Betaelt adriaen willemsz. wollewever van pannedack gedect over sijn huys staende op de vuyterste graft dat van te voren met ryet gedect was groot 4 roeden ende een half quartier . . .» ²⁾. De klerkjes van de Latijnsche school zaten ook onder een rieten dak, op den met stroo gedekten vloer en zagen op geteerde muren ³⁾. Van straatverlichting geen sprake: was er bij donker wat aan de hand, dan liep men bij de huizen aan en vroeg om lantarens met kaarsen ⁴⁾. De bestating was nog jong, maar zij was er. De hoofdstraten waren het eerst aan de beurt gekomen, zooals b. v. een gedeelte van de Haarlemmerstraat reeds in 1413, waarvoor 1½ duizend »hartsteinen» noodig waren en straatmakers uit Haarlem en Gouda moesten ontboden worden ⁵⁾.

Langs de straten loopen de honden los en veroorzaken grooten overlast. Het is waar, dat er bepalingen bestonden op den afvoer van vuilnis, »vulnisse, assche oft ander onreyn», dat moet gebracht worden »upte gekuerde mishoeppen» en niet mocht geworpen worden »an enighe bruggen tzij in levendael oft elders» ⁶⁾. Maar voor en na deden benden honden zich aan den afval te goed. Zij waren zeer talrijk, maakten groot gerucht bij dag en nacht op de straten, in de kerken

1) *Vroedschapsresolutieboek* op 19 Januari 1552.

2) *Tresoriersrekening* 1556, fol. 55 verso.

3) Mijn artikel in *Leidsch jaarb.* 1904, blz. 103.

4) *Correctieboek* op 3 December 1529. 5) *Tresor. rek.* 1413, fol. 47 verso.

6) *Snipper* in *Afexingsboek* 1530 zonder datum.

en in alle hoeken en stegen. Er waren »grote, quade, sorchlike rekels” onder, die »seer periculoes” waren; ook »oude, versufte honden” bij wie telkens vrees was voor hondsdolheid. Daarom zette men premies op het doodslaan van een hond en stelde hondeslagers aan, met dat werk belast ¹⁾. Slechts aan windhonden, spanjoelen (patrijshonden) en andere jacht- of weeldehonden mocht hij de hand niet slaan, maar wie ze houden wilde, moest een zekeren welstand genieten b. v. zóóveel rijpaarden bezitten als hij honden hield of zóóveel tonnen zout omzetten of eene jaarlijksche rente maken van 100 pond paiement ²⁾. Aan het niet denkbeeldig gevaar van hondsdolheid herinnert de kapel van den H. Hubertus, die vroeger in de Korenbrugsteeg stond en waarvan nog in 1710 een gevelsteen over was met zijn beeld ³⁾. Hubertus namelijk genas van hondsdolheid, en zeker zijn er ook uit Leiden naar zijn befaamd klooster in de Belgische Ardennen getogen, waar een deel van ’s mans bisschoppelijke gewaden bewaard werd, waaronder vooral de wonderdadige stoel, die van dolheid genas. Het was trouwens niet noodig de verre reis te maken. Met draden uit die stoel reisden de monniken van het klooster rond: enkele dier draden, in ’t hoofd genaaid, genazen den lijder van razernij. In den aanvang onzer periode bestreed de ongenoemde schrijver van de »Profeet Baruch” dit bijgeloof zeggende: »die God liefheeft, die sal hem liever getroosten een siecte ofte crancheit te lijden ia rasende te worden dan die afgoderije te doen ende dan hem een stuck vanden duyvelschen stoel in sijn hoofd te laten nayan” ⁴⁾.

1) *Aflesingsboek* A. fol. 99 verso, op 23 februari 1521.

2) Keur van 1350, Hamaker, *a. w.* blz. 97; van 1450 blz. 180. Verg. *Mnl. Woordenboek* op »dierhonde” (II, 176) en op »loep” (IV, 791). Voorts Dodt, *a. w.* V, 103 a, 211. Wat voor soort jachthond de daar genoemde »marale” is heb ik niet kunnen uitvinden. Voor den in den tekst genoemden spanjool zie Kiliaen, *Etymologicum teutonicat linguat*, 1605, sub voce »spilgioen”.

3) Pleyte, *a. w.* blz. 40.

4) In *Bibliotheca reform. neerl.* I, 271 en Pijper in zijne inleiding op genoemd boek, *aldaar* I, 253 vlgg. en 271 noot, met de daar gegeven literatuur.

Het is er verre af, dat de regeering der stad de bestrijding van ziekten en de bevordering der volksgezondheid alleen aan de hulp der heiligen zou overgelaten hebben. Op het gehalte van het vleesch werd acht gegeven. Tegen het gebruiken, eten en slijten van »gortich, ongans en quaet spek" bepaalden die van den gerechte, dat de burgers zouden toezien op het voeder, dat zij hunnen varkens gaven, terwijl de gezworen spekslagers aangifte van zieke dieren moesten doen ¹⁾. Desgelijks stond straf op het verkoopen van »snoode" pekelharing, van »quade bocken (d. i. bokking) en bedorven haring" ²⁾. Vooral bij het heerschen van epidemieën zag men scherp toe op spijs en drank. Ten jare 1518 waarschuwde de stadsoverheid tegen de »heete siecte der pestilentie", die zij »voortspruytend" d. i. overerfelijk, noemt en die volgens haar ontstaat uit het eten van slecht voedsel en rauw fruit, als appelen, peren en vooral pruimen, »zoe tselve een zonderling vuyrige vrucht is". Dus mogen er geene vruchten worden ingevoerd dan die in Rijnland gegroeid zijn en pruimen in 't geheel niet. Hij in wiens huis de ziekte heerscht mag noch zuivel (boter, kaas, melk, wei of hui), noch eenige vruchten binnen de stad brengen ³⁾. Met strenge straffen worden zij bedreigd, die zorgeloos de faeces van pestlijders wegwerpen of de vensters van huizen, waar zulke zieken liggen, openzetten, waardoor, is de bedoeling, de besmette lucht op straat komt ⁴⁾. Deze voorschriften zijn te opmerkelijker voor wie bedenkt,

1) *Aflesingsboek A*, fol. 73 r. op 9 Januari 1518, vernieuwd 20 October 1546. Over het toezicht op „onmogelijk" vleesch te Groningen Feith in *Gron. volksalmamak* 1904, blz. 84. Zelfs op een klein plaatsje als Naaldwijk bestond keuring. *Keur van die gerechte van Honsholredijk* (vóór 1572) art. 46. Over de „agoranomi", keurmeesters, ook Erasmus in „Ichthyofagia", *Colloquia*, uitg. 1729, pag. 450.

2) *Correctieboek* op 18 Juli 1519, 12 Octob. 1534, 23 April 1544.

3) *Aflesingsboek A*. fol. 80 r. op 7 Aug. 1518.

4) *Correctieboek* op 7 en 13 Juli 1526. Andere hygiënische maatregelen nog in *Aflesingsboek A*. fol. 46 r. op 10 Novemb. 1515. Dat de vensters worden gesloten was, volgens Gisb. Voetius, omdat de „aër putrescens causa pestilentiae" was. Zie het in de volgende noot te noemen boekje pag. 246.

dat ver in de 17^e eeuw het gebruik van wat wij zouden noemen natuurlijke middelen aarzelend en als met verontschuldiging wordt toegestaan. »Dum in Deum opes recumbit» zou de Leidsche hoogleeraar Rivetus zeggen, »negligenda non sunt quae legitime usurpari possunt omnia ex causis secundis et Deo subministrantibus»¹⁾. Ja, toen in 1529 uit Hamburg naar Gelderland, Utrecht en Holland was overgebracht eene »gruwelijke, vervaerlicke crancheit oft eenreleye (d. i. eene zekere) nuwe siecte genoemd die engelsche zweete» schreef de overheid wel eene processie generaal uit om God te verbidden, maar gaf tegelijk den raad »tachtvolghen tinhouden van een cleyn boucsken dat geprint is»²⁾, daarmêe bedoelend 't zij het geneesmiddel tegen dezen »sudor anglicus», door een Haagsch geneesheer aanbevolen en door den druk verspreid, 't zij een boekje, misschien van de hand van den Amsterdamschen dokter Tyengius, dat wij, voorzoover ik weet, slechts in eene Latijnsche vertaling overhebben. De epidemie, die in dit jaar 1529 met ongekende hevigheid woedde, duurde gelukkig maar kort. Want al den 9^{en} October kon de Leidsche overheid wederom eene processie uitschrijven, omdat »dieselve plage ende ziekte grotelicken gecesseert ende ophoudende is»³⁾, en toen de Minrebroeders buiten de Hoogewoerdsport, die wij in onze geschiedenis zoo herhaaldelijk zullen tegenkomen, in deze zelfde maand hun gewonen jaarlijkschen feestmaaltijd van stadswege ontvingen, kon dit ge-

1) *Variorum tractatus theologici de Peste*, L. B. Joan. Elzevier, 1655; t. w. van Beza, Rivetus, Voetius en Hoornbeek, en aldaar pag. 108.

2) *Aflezingsboek* op 30 September 1529. Over den sudor anglicus, pestis britannica bestaat eene rijke litteratuur. Verg. *Observationum et curationum medicinalium libri XXVIII* auctore Petro Foresto Alcmariano, Francof., 1602, lib. VI, observ. VIII; *Scriptores de sudore anglico superstites* collegit C. G. Gruner, Jena 1847; H. Haeser, *Lehrbuch der Geschichte der Medicin*³, Jena 1882, III, 325—345. Th. Morren, »Eene epidemie in de 16^e eeuw» in *Haagsch Jaarboekje* voor 1896, blz. 207—236. Als bijlage B. wordt daar afgedrukt uit het Memoriaal van Sandelijn het in den tekst genoemde Haagsche geneesmiddel. Over het boekje van Tyengius zie mijn artikel in *Theol. Tijdschr.* 1905.

3) *Aflezingsboek* op 9 October 1529.

schiedien met de bijvoeging: »in dancbaerheyt van veel dien-
sten in biecht hoeren in dese tegenwoordige ziekelicke tijt" ¹⁾.
Dat er eindelijk op melaatschen, gelijk overal, streng toezicht
werd gehouden, spreekt vanzelf ²⁾.

De genees- en heekkundige praktijk werd uitgeoefend voor-
eerst door twee chirurgijns, die van de stad 8 pond, opperkleed
en aandeel in de wijschenking ontvingen, maar in onze pe-
riode, vanwege de armoede der stad, soms op het geven
van dien jaarlijkschen tabberd moesten aandringen ³⁾. In eene
afzonderlijke keur waren zij aan een aantal wettelijke bepa-
lingen onderworpen ⁴⁾. Doktoren vervulden de armenpraktijk
»om Goids willen" en voor eene kleine subsidie uit de stads-
kas, terwijl zij de rijken om geld bedienden. In 1540 werd
mr. Adriaan Reyers, uit een bekend Leidsch geslacht, als
dokter aangesteld op drie pond groot. Wel zou hij elders
voor de armenpraktijk grooter honorarium hebben kunnen
bedingen, maar daar hij te Leiden was geboren en getogen,
wilde hij er ook gaarne blijven wonen. En meer geven was
der regeering niet mogelijk ⁵⁾. Mr. Cornelis van der Heyde,
zoon van een Leidschen apotheker, had in Italië den dokters-
titel gehaald en werd mede op »sekere pensiën en vrijheyt
van bier en wijn" tot stadsdokter benoemd ⁶⁾. De verloskunde
werd zoo goed en kwaad als 't ging, d. w. z. zeer kwaad
bediend door vroedvrouwen, in onze periode twee ⁷⁾. Vroed-
vrouwen spelen in onze martelaarsgeschiedenis eene eigenaar-
dige rol. Bij de tortuur werd nl. meermalen gevraagd naar

1) *Tresor. rek. boek 1529 fol. 50 verso.*

2) *Zie b. v. Aflezingsboek B. fol. 213 verso, op 15 April 1556.*

3) *Vroedschapsresolutieboek op 13 Maart 1551.*

4) Keur van 10 Juni 1441 bij Hamaker *a. w. blz. 507 vlg. Verg. Blok, Stad I, 180 en II, 259. Leidsch Jaarboekje, 1905, blz. 56 vlg.*

5) *Vroedschapsresolutieboek op 10 November 1540.*

6) *Vroedschapsresolutieboek op 10 November 1546. Dr. R. Krul, Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijt, 1891, geeft ook voor Leiden bijzonderheden, maar alleen over de 17^e en 18^e eeuw.*

7) *Vroedschapsresolutieboek op 10 November 1535, 18 Juli 1538, 10 November 1540 en 1546.*

de »vroyvrouwe daer onse susters in gelegen hebben". Zóó b. v. bij het verhoor van Jeronimus Segersz in 1551 ¹⁾. Zij moesten dan getuigen of het kind gedoopt was geworden. Bij dat »in gelegen hebben" is te denken aan de »schootsters", op wier schoot de barende vrouw gezet werd, »gelijk in de »steden hier in Hollant expresse vrouwen, die men schootsters »noemt, daartoe gebruykt worden" ²⁾. Nog in 't jaar 1835 wordt in een zeer curieus bericht melding gemaakt van een Hollandschen timmerman, die als schootster diensten verrichtte ³⁾.

Ofschoon voor ons de grenzen tusschen de toenmalige wetenschappelijke geneeskunde en de kwakzalverij niet altijd gemakkelijk te trekken zijn, maakten de vaders toch wel degelijk onderscheid. Kort vóór den aanvang onzer periode moest de Leidsche regeering strenge maatregelen nemen tegen »meester clais die schoelapper, die dagelicx practizeert ende hantiert in medicinen ende surgijnen" ⁴⁾.

Reeds was een en andermaal sprake van Leidens armoede in de 16de eeuw. Wij moeten daarbij thans een oogenblik opzettelijk stilstaan. Niet slechts omdat wij bezig zijn het tooneel te laten zien, waarop onze geschiedenis spelen zal, maar ook omdat er tusschen den grooten ommekeer ten onzent op gods-

1) Offer des Heeren in *Bibl. reform. neerl.* II, 167.

2) Solingen, *Embryulcia* 1673, blz. 157. In het pamflet *tSamenspraecck wagens den Rotterdamschen paus*, 1672: „dat de paus van Rotterdam in arbeyt ging en dat den asschop sou schootster 'zijn . . ." blz. 3.

3) Witkowski, *Histoire de accouchements*, 1887, pag. 383. Zulke schootsters lieten zich dus als kraamstoel gebruiken, ten onzent door Van Deventer en Solingen veel verbeterd. Afbeeldingen bij Witkowski, *a. w.* p. 368—372. De stoel door onzen Van Deventer uitgevonden, *aldaar* pag. 383. Solingen beschrijft den door hem verbeterden stoel in zijne *Embryulcia* blz. 159. Hij gaf een ex. ten geschenke aan het rariteitenkabinet, behoorende bij de anatomie-zaal te Leiden, *Catalogus* sub n°. 41 in *Les délices de Leide* 1702, pag. 85. Afbeeldingen nog in 't *Boeck van de vroetwijs*, Amsterdam, 3e druk 1770 blz. 37, en *Roosngaart der bevruchte vrouwen*, druk van 1701, blz. 20.

4) *Vroedschapsresolutieboek* op 15 Juli 1484.

dienstig gebied en die armoede, tusschen onzen opstand en de oeconomische misstanden een wezenlijk verband bestaat. Wij voor ons zouden dien factor niet zóó verre naar voren willen schuiven als is geschied ¹⁾; nog veel minder zouden wij zoo maar botweg de anabaptisten willen maken tot de »vurige strijders in de politieke arbeidersbeweging der 16de eeuw” zoo-als ook gedaan is ²⁾. Maar het is wel zeker, dat armoede en achteruitgang menschen begeerig maken naar nieuwe dingen: zij zijn ontevreden met het bestaande, verandering is allicht verbetering. Een van de laatste onderzoekers van de geschiedenis van onzen opstand spreekt van de »financieele uitputting” dezer provinciën in ’t midden der 16de eeuw ³⁾ en wij weten, dat hij niet overdrijft. Het is waar, voor stad en land was de Bourgondische heerschappij een zegen geweest ⁴⁾, na de jaren van diepgaande ellende tusschen 1477—1492 dubbel gewaardeerd ⁵⁾. Maar de regeering van Karel V drukte zwaar door ongehoorde schattingen en belastingen, terwijl pest, misgewas, handelsbelemmering en binnenlandsche krijg hun noodlottigen invloed oefenden. Dit alles geldt in hooge mate van onze stad. In den aanvang van ons tijdperk werd de toestand ellendig en gedurende den loop der eeuw verergerde hij nog, vooral door achteruitgang van de lakenindustrie. In 1496 gingen er 350 getouwen; in 1501 300 die niet altijd werk hadden; in 1506 250, ofschoon 150 al ’t werk wel afkonden; in 1508 was er geen werk, in 1514 gingen er 200 getouwen, maar was eene sterke mindering aanstaande ⁶⁾. In dit jaar 1514 bedroegen de jaarlijksche ontvangsten der stad 26761 £, 14 st.

1) H. Brugmans, *Het belang der oeconomische geschiedenis*, 1904, blz. 20 vlgg.

2) *Kroniek van 7 Mei 1904*, blz. 149, aangeh. bij Prinsen in *Bijdr. en Medd. Hist. Gen. Utrecht XXVI*, 1905, blz. 126.

3) Dr. E. Marx, *Studiën zur Geschichte des niederl. Aufstandes*, 1902, S. 61.

4) Blok, *Geschiedenis v. h. Nederl. volk*, II, 522.

5) Blok over het kaas- en broodvolk in *Versl. en Medd. der Kon. Acad. v. Wetenschappen* afd. Letterk. 3^e reeks, dl. X, 239—276.

6) *Informatie up den staet enz.*, aangeh. uitgave blz. 245 vlg. Vergel. Blok, *Stad II*, 347 vlgg.

6 d., de uitgaven beliepen 20503 £. 17 st. 10 d. zoodat er een overschot was van 6257 £. 16 st. 7 d. Maar de schuldenlast was, voornamelijk door achterstallige leeningen, gestegen tot 128130 £. 7 st. 9 d., terwijl Leidens portie in alle beden en subventiën bedroeg 5263 £. 11 st. waarvan haar $\frac{1}{3}$ werd kwijtgescholden, zoodat bleef op te brengen 3509 £. 8 d., behalve nog het aandeel van de stad in de renten en omslag van den lande tot een bedrag van 2600 £., alles berekend in ponden van 40 groot. Daartegenover stond het vermogen der burgerij, dat in 1497 aldus is opgegeven:

4 personen van	12.000 £.	48.000 £.
4	›	› 10.000 ›
1	›	› 8.000 ›
9	›	› 7.000 ›
5	›	› 5.000 ›
2	›	› 4.000 ›
30	›	› 3.000 ›
53	›	› 2.000 ›
49	›	› 1.500 ›
74	›	› 1.000 ›
97	›	› 600 ›
108	›	› 400 ›
308	›	› 200 ›
369	›	› 100 ›

hetgeen een totaal maakt van 1113 personen met een gezamenlijk vermogen van 735.400 £. van 40 groot, op eene bevolking, die in 1514 een aantal opleverde van 9550 communicanten. Een schuldenlast dus, die ruim $\frac{1}{3}$ bedroeg van het gansche vermogen. Met de getouwen waren ook de belastbare haardsteden in aantal gedaald: in 1497 waren er 3017 haardsteden, waarvan 1113 belastbare (= de burgers met 100 £. vermogen en daarboven), in 1502 maar 976¹⁾. Nu is het waar, dat de opgaven nergens de werkelijkheid te boven gaan, dat zij eene

1) Al deze bijzonderheden geput uit *Informacie* blz. 236—247.

neiging hebben om den toestand erger voor te stellen dan hij is, dat zij dus bouwstof leveren voor de statistiek, maar op zich zelve niet voor statistiek kunnen doorgaan ¹⁾. Doch eenmaal opmerkzaam geworden, bespeurt men die armoede overal.

Talloos zijn in de boeken van de Leidsche Schepenbank de vonnissen tegen bedelaars, die »zigeunersgewijze" en »gesont lichaams" niet slechts het platte land van Rijnland afzwerfen en teren op den huisman, maar ook Leidens straten onveilig maken. Desgelijks spreekt het Hof in den Haag vonnis in tal van gevallen van vagebondage, over die rabouwen voor wie, zou het kort na onze periode heeten, de boeren zóó bang waren, dat zij maar gaven »vuyt vreesse in goeden off persoonen beschadicht te werden, tzij van hem off haer zoonen te zien quetsen, grieven off deursteecken, haer vrouwen, dochteren off maechden te sien schoffieren, vercrachten ende van hoer eer stellen, haer beesten ende vehe vuyt der weyde te zien beroeven of onthalen, ofte haer coren, gewas, huysen, schuyren ende getimmerten mitten viere te zien vernielen" ²⁾. Er bestond een oud spreekwoord, dat Leiden alleen meer bedelaars telde dan de gansche graafschap ³⁾. Bedenkelyk is de toeneming van het aantal bedeeden: in 1394 slechts 70, in 1529 1822 ⁴⁾, waarbij wij Wagenaars overdrijving, die er 10.000 in 1490 opgeeft, terzijde kunnen laten ⁵⁾. Het rapport over armenzorg, hoogstwaarschijnlijk door Jan van Hout gesteld en door hem in 1577 in de vergadering der vroedschap voorgelezen, onderscheidt met scherp blik tusschen soorten van bedelaars (en wat hij toen zeide mag ook voor onze periode worden aangenomen), zij »die hem van jongsbeen an tot gheene zaecken anders en hebben begeven dan tot den bedelzack", zij »die van groote leuzicheyt niet en begeerden

1) Verg. Fruin in voorbericht vóór de *Informacie* blz. XXVI.

2) Uit het rapport van Jan van Hout, 1577, uitgegeven door dr. J. Prinsen in *Bijdr. en Medd. Histor. Gen. Utrecht* XXVI, 1905, blz. 138.

3) *T. a. p.* blz. 143.

4) Blok, *Stad* I, 343, II, 347.

5) Wagenaar, *Vaderl. Historie* IV, 272.

te arbeijden en mette coortse scheenen te werden geplaecht als zij mer vant wercken hoorden spreekken", zij »die zonder enich achterdencken op den couden winter te hebben 't daegelijcx gewin verslampampen" èn ter andere zijde de ware armen, die »in eerlicke armoede zitten" en »mit alle middelen zoucken haer armoede te bedecken" en »haeren soberen staet node bekend staan" ¹⁾. De toevloed van bedelaars in de kerken was zóó groot, dat hun de toegang tot de drie parochiekerken geweigerd werd ²⁾. Het is waar dat dergelijke verbodsbepalingen ook vroeger reeds waren uitgevaardigd ³⁾. Doch er is meer. Ten jare 1545, bij het begin van den winter overlegde de vroedschap of het niet goed zou zijn eene partij rogge in te slaan om daarvan de arme en miserabele personen te onderhouden, wier aantal op tusschen de 5 à 600 begroot werd. Men dacht 150 last rogge noodig te hebben. De stadskas echter liet zulk eene uitgave niet toe en dus besloot de regeering met eene bede langs de huizen om te gaan, opdat ieder zijn »caritate" zou kunnen doen, terwijl de »predicanten" d. z. de pastoors in de parochiekerken, en ook de minrebroeders zouden verzocht worden onder hunne sermoenen de gemeente tot barmhartigheid te vermanen ⁴⁾. Zeven jaar later kocht de regeering rogge op en liet daarvan in St.-Katrijne-gasthuis en door de H. Geest-meesters brooden bakken en zoo laag mogelijk verkoopen. De stad droeg in de kosten bij voor een bedrag van 106 karoli-guldens ⁵⁾. Met het

1) Juist zóó onderscheidt Erasmus tusschen »egeni, ambitiose mendici et nusquam non obvii" èn »probi, qui pro viribus industria laborandi cum paupertate pugnabant" »Funus", *Colloquia* p. 534.

2) *Afzingsboek A.* fol. 121 verso, op 16 Novemb. 1523. Verg. op 11 Maart 1542 het geval met »Joost Jansz. hebbende een lammen arm".

3) Keurboek van 1406, V, 15 bij Hamaker *a. w.* blz. 45 en keur van 1 December 1549 *aldaar* blz. 249 vlg., beide stukken vol bijzonderheden over de toenmalige bedelarij.

4) *Vroedschapsresolutieboek* op 10 November 1545.

5) *Vroedschapsresolutieboek* op 10 November 1552. St.-Katrijne-gasthuis strekte zich uit aan de Breestraat, ter plaatse, waar thans de gehoorzaal, de Walekerk en de meisjesschool liggen.

dubbele doel de bakkers buiten Leiden naar de stad te lokken en de armen aan goedkoop brood te helpen, werd in ditzelfde jaar het molengeld afgeschafte en in het volgend jaar nogmaals ¹⁾. Over de armoede der kloosters zullen wij later handelen, als wij het kerkelijk leven in oogenschouw nemen. Op het einde onzer periode ging de Latijnsche school uit geldgebrek te niet ²⁾. Van beteekenis eindelijk zijn kleine voorvallen als deze, dat de regeering eene collecte voor een armen priester buiten Leiden afkeurt, omdat er »alhyer binnen der stede veel arme jonge priesteren zijn, die deselve aelmissen wel behoeven" ³⁾ of dat een Leidsche Tijl Uilespiegel door de stad roepen kon, dat er honderd wevers te koop waren ⁴⁾.

Op het openbare zedelijke leven moest de armoede ongunstigen invloed oefenen. Toch niet zij alleen. Het was ook de demoraliseerende werking der aanhoudende oorlogen, voor een ander deel het slechte voorbeeld van het Bourgondische hof, eerst door den adel, straks door de aanzienlijke poorterij nagevolgd ⁵⁾. Door welke oorzaken dan ook, de toestanden waren niet gunstig. Philips van Leiden mocht in de eerste helft der 14de eeuw het wonen binnen sterke stadsmuren ook daarom hoog geprezen hebben, omdat de bloem van vrouwen-eer daar niet zoo gemakkelijk beleedigd wordt ⁶⁾, binnen de vesten van Leiden was zij toch ook niet altijd veilig, al is het waar, dat de jeugdige Catharina de Grebber door jonker Gerrit van Raaphorst buiten de wallen werd geschaakt en het geval nog zeldzaam genoeg was, om groote opschudding te veroorzaken ⁷⁾. Op hen, die zich aan bigamie schuldig hadden gemaakt,

1) *Vroedschapsresolutieboek* op 13 Aug. 1552 en op 7 Novemb. 1553.

2) Plaatsen in mijn artikel over de Groote School in *Leidsch Jaarboekje* 1904, blz. 137.

3) *Correctieboek* op 20 April 1521.

4) *Correctieboek* op 22 October 1521.

5) Verg. Blok, *Stad*, II, 213 vlg.

6) Verg. Fruin, *Verspr. Geschr.* I, 155.

7) 11 September 1508. Verg. Dozy, *a. w.* blz. 16.

werd ook te dezer stede die eigenaardige straf toegepast, die zoo levendig getuigt van den humor der vaderen in hun »levend volksrecht" ¹⁾. Werd in 1460 op »in onecht samen huysraet houden" eene boete gezet van 8000 steenen, aan 't einde onzer periode stond op overspel eerloosheid, onbevoegdheid tot eenig ambt en eene boete van, de eerste maal 50 gouden realen, de tweede maal 100 en eeuwig bannissement. Het verhuuren van huizen of kamers waar het »vervluuct overspel" zou kunnen geschieden wordt met dezelfde straffen bedreigd. Is de schuldige tapper, dan wordt ook zijn vergunningsrecht ingetrokken ²⁾. Bedenklijk is de stijging van het getal der onechte geboorten en van het daarmêe samengaand te-vondeling-leggen, waardoor ook de uitgaven van het H. Geest- of arme wees- en kindershuis, toen nog aan de Breestraat ³⁾, zeer werden omhooggedreven. Trouwens, reeds in 1459 had de regeering moeten bepalen, dat wie in haar huis een heimelijk kinderbed toeliet, het kind tot diens zevende jaar houden moest. Was zij daarvoor te arm, dan moest zij met het kind een uur op den Blauwen Steen staan en werd daarna voor 5 jaar verbannen. Wie een kind te vondeling legde, moest een uur op de kaak staan met een pop van stroo in haren arm, om daarna voor 10 jaar der stede te worden uitgebannen. Zóó verging het Aechte Jansdr. alias Blauwaagt, die tweemaal voor coman Frederick Jansz. een kind te vondeling had gelegd, de eerste maal in O. L. Vr. broederskerk te Haarlem, de tweede maal in St. Cornelis kapel aldaar ⁴⁾ en zóó verging het ook Katrijn Arentsdr., Adriaen Vranckesz.

---

1) De straf wordt in 1471 toegepast op Jan Dircxz., *Leidsche rechtsbronnen* uitg. Blok blz. 76 vlg. Uitvoerig over het „mit eenen mande opgewonnen worden hebbende een messe bij hem ende zel an die wijnkraen in die mande hangen soe lange totdat hij hemselven gelost heeft", Verdam in *Handel. Mij. der Nederl. Letterk.* 1901/1902.

2) Hamaker, *a. w.* blz. 253 vlg. 460 vlg.

3) Ter plaatse van het tegenwoordig Museum van Oudheden. In 1663 werd het naar de Hooglandsche Kerkgracht verplaatst, Pleyte *a. w.* blz. 9.

4) *Correctieboek* op 16 Februari 1512.

huysvrouw, die zich door mr. Reyntgen van Schiedam had laten omkoopen om een kind te vondeling te leggen in St. Katrijne gasthuis ¹⁾). Menigmaal werd door de H. Geest-meesters de vader van het onechte kind om de kosten aangesproken, als de moeder hem, langs den wettelijken weg, het kind opgezwooren had. Want het was eene oude gewoonte: »so wie men die kinderen opsweert, dat die de kinderen houden moet voor hem" ²⁾). Bepalingen omtrent het erfrecht van bastaarden, dat zij $\frac{1}{4}$ van een »getrouwt kints deel" erven mochten, of dat men hun, bij ontstentenis van echte kinderen, naar beschreven rechten goederen legateeren kon, mogen niet als bewijzen voor de openbare onzedelijkheid worden aangevoerd. Naar den toenmaligen maatstaf was het hebben van bastaarden allerminst eerloos.

Van overheidswege bestond er toezicht op de openbare ontucht, zoowel door het strafbaar stellen van te slapen in eene stove »mit wive of sonder wive" ³⁾, als ook door het streven om het kwaad te lokaliseeren en de »deernen die int openbair leven" zaten woningen aan te wijzen onder de stadswallen, in onze periode op »t Zand" en bijgelegen stegen, de latere Oude-varkensmarkt, en in de Mirakel- en St. Nikolaasstegen bij de Marepoort ⁴⁾. Wat niet verhinderde, dat er voor en na moest worden opgetreden tegen bordeelen »in dat beste vander stede" of »in den incoemste vander stede" ⁵⁾. Noodig was ook eerbare poorters en poortersessen te beschermen tegen wat thans heet »clandestiene prostitutie" tegen de indringrigheid van »vrouwen vanden leven" die met lekkernijen te koop kwamen »dair vrouwen in kerken ghingen van kinde" of

1) *Correctieboek* op 23 Augustus 1520.

2) Vergel. het geval van Willem Jan Conincxz. en Catrijn Jansdr. in *Leidsche rechtsbronnen* blz. 282 vlg. 339.

3) *Keurboek* 1406. II, 35, Hamaker blz. 22, en 1450, II, 40, *aldaar* blz. 163 vlg.

4) *Keurboek* 1508, IV, 1, 12, Hamaker blz. 317, en keur van 8 April 1460, *aldaar* blz. 252 vlg.

5) *Leidsche rechtsbronnen* blz. 267 en Hamaker, blz. 265 vlg.

in huizen ›dair gracie wair› of in herbergen ¹⁾. Om van too-
neelen van ergerlijke losbandigheid van sommige lichtekooien
te zwijgen ²⁾.

Ook op de tapperijen bestond toezicht, minder om het drank-
misbruik tegen te gaan, dan wel om te waken tegen het ontduiken
van den bier-accijns, vooral in de onmiddellijke nabijheid der
stad. In 1494 had hertog Maximiliaan aan Leiden een privilege
verleend, waarbij de verkoop van eet- en drinkwaren 500 roe-
den buiten de stadsmuren accijnsplchtig aan de stad werd
gemaakt. Ook waren er herhaaldelijk overeenkomsten geslo-
ten met naburige ambachtsheeren tot beteugeling van den
bierverkoop aan Leidsche burgers binnen hun ressort. Met
dat al bevonden zich buiten de poorten heele buurtjes van
kroegen, waar burgers ten gelage kwamen en goedkoop bier
dronken. In 1524 waren er op de 60 huizen buiten de Hoo-
gewoerdsport 17 tapperijen ³⁾, die de accijnsen ontdoken. De
vonnissen tegen dit euvel zijn legio ⁴⁾. Ook de bierdrinkers
zelve waren strafschuldig en soms gingen burgemeesters per
schuit rondom de stad op inspectie uit, waarbij zij af en toe zeer
onaangename ontmoetingen hadden ⁵⁾. Dronkenschap kwam
herhaaldelijk voor: ›wel bij den dranck›, ›wel geteert zijnde›
zijn vaste uitdrukkingen.

In ons tijdperk was de tijd lang voorbij, dat de stad voor-
deel trok uit de speelzucht harer burgers. Eens had ook
Leiden, gelijk zoovele steden, haar ›dobbelscole› of ›quaeck-
scole›, openbare speelinrichtingen, waarvan de baten vloeiden
in de stadskas. Maar op 't einde der 14^e eeuw was men aan
de afschaffing gaan denken en besloot de vroedschap ›in
gods eren die renten die de stede jairlix pleecht te hebben

1) Hamaker blz. 100. Maar dit valt vóór onze periode (± 1350).

2) *Correctieboek* op 29 Juli 1531.

3) Dozy, *a. w.* blz. 25.

4) *Correctieboek* op 12 April 1520. En sparsim.

5) Zóó b. v. burgemeester Heynrick Florysz. Zie *Correctieboek* op 4 December 1507.

vander dobbelscoel" op te geven ¹⁾. Men was het onzedelijke ervan gaan inzien. In het oudste tresoriersrekeningboek, dat wij bezitten, van 1392, komt de post nog voor, maar zonder bedrag ²⁾. De inrichting was er dus nog wel, maar was niet verpacht, gelijk ook andere posten in dien zin voorkomen b. v. »die ramen te waken, nyet" ³⁾. Maar in de stadsrekeningen van 1400 en 1413, de beide volgende, die wij over hebben, komt de post in 't geheel niet meer voor. Het jaar van de afschaffing kunnen wij dus stellen op $\pm$ 1395 en wij doen dat te liever, omdat in dat jaar ook Rotterdam hare dubbelschool ophief ⁴⁾.

Binnen eene halve mijl van de vrijheid der stad was alle hazardspel (»spelen, die puur liggen in fortune") als quaken, effen of oneffen, kooten om geld, kruis of bult schieten, morellen (een soort hinkebaanspel), havikken (misschien = craeibikken), lutsen en wikken, verboden ⁵⁾. Maar zij waren vrijgelaten, als er hoog bezoek was van »onsen heer van Hollant, onse vrouwe van Hollant, de burchgrave, siin kinder jof siin broeder jof hoir wive". In den loop der jaren wijzen telkens strengere bepalingen op toenemende speelzucht. De halve mijl wordt eene heele; alle spel daar geld mede gewonnen of verloren wordt is strafbaar; als er in herbergen gedobeld wordt, moet de waard dat binnen 's daags zonneschijn aangeven. Als schout of schepenen zelve (bepaling, die te denken geeft!) zich aan verboden dobbelspel schuldig maken, zullen zij de dubbele boete verbeuren ⁶⁾. In den aanvang onzer periode valt eene keur, die van de vaderlijke zorg der regeering aangenaam getuigenis aflegt. Niet slechts hadden de oude keuren niet geholpen, maar er waren nieuwe bijgekomen, b. v.

1) Hamaker, *a. w.* blz. 117 vlg.

2) *Tresor. rek. boek* 1392 fol. 2 verso.

3) *Tresor. rek. boek* 1475 fol. 7 verso, 1487 fol. 4 verso.

4) Van Mieris, *Groot Charterboek* III, 629 vlg.

5) Hamaker *a. w.* blz. 119, § 5.

6) Hamaker *a. w.* blz. 235 vlg.

op den hoogsten troef of op den heer wedden. En men speelde onder hoogmis en vesper, in de stadspoorten, op de vesten, in der goede lieden tuinhuisjes, waar men binnendrong en zijn geld, weekhuur en kleederen van het lijf af verboefte en verspeelde, zoodat vrouw en kinderen 't brood moesten bedelen gaan. Dus gebiedt de stad, dat niemand van hen, die »mit hoeren zuyeren arbeit hoir broot ende cost moeten gewinnen'' voortaan op eenige wijze dobbelen mag¹⁾. Desniet-tegenstaande moesten twintig jaar later deze »lichte en loeye gesellen'' weder op 't ernstigst worden vermaand »hoirs wijfs clederen'' niet te verspelen, om daarna hunne kinderen »voir der luyden doeren te jagen''²⁾.

Trad men aldus strengelijk op tegen het eigenlijk dobbel-spel, het loterijwezen bleef voor en na bestaan en wij lezen van »schoone en zware'' loterijen, waarop leden der vroedschap toezicht hadden³⁾. De opbrengst diende of tot stijving van de geldmiddelen der stad in 't algemeen of voor een bepaald doel, terwijl Leidsche burgers ook speelden in loterijen door andere steden uitgeschreven. Den 30sten December 1525 hadden Antwerpen en Maastricht ieder eene rijke loterij »upgesteld'', waarbij vele prijzen (men zei toen »juweelen'') te winnen waren. Wie te Leiden loten begeerde kon zich vervoegen bij Jacob Deyman, »hij zel een ygelick goet bescheyt doen''⁴⁾. Zoo plaatste de stad Gouda loten ook te Leiden voor de herstelling der St.-Jans kerk⁵⁾ en Brussel voor die van St. Gurik⁶⁾. Een twintigtal jaren na 't einde onzer periode (om dit er hier bij te voegen) in 1595 is de verbouwing van St.-Cecilia-klooster uit de baten van eene loterij bekostigd⁷⁾. Het volgend jaar

1) Hamaker, *a. w.* blz. 314 vlg.

2) *Afslingsboek B.* fol. 4 verso, op 7 December 1528.

3) *Vroedschapsresolutieboek* op 18 Juli 1538. De daar bedoelde loterij werd in 1529 gehouden.

4) *Afslingsboek* op 30 December 1525. Voor „juweelen'' zie *Mnl. Wdb.* III, 1082—1086.

5) *Afslingsboek B.* fol. 96 verso, op 29 April 1542.

6) *Afslingsboek B.* fol. 140 verso, op 4 Juni 1546.

7) Pleyte, *a. w.* blz. 44, 55.

kwam de herbouw van St.-Katharijne-gasthuis op deze wijze tot stand. Deze laatste loterij werd, zooals dikwijls gebeurde ¹⁾, verbonden met een rederijkersfeest „om een groten toeloop van volck in onse stadt te veroorsaken”. In het bovengenoemde rapport over armenzorg van Jan van Hout, 20 Februari 1577, prijst hij reeds het houden van eene loterij aan om de kosten van die verbouwing te kunnen goed maken ²⁾, maar eerst in Mei 1596 werd zij gehouden, deze „heerlicke Loterije” zooals Orlers zegt ³⁾, vergezeld van dat groote rederijkersfeest, waarvan de rekening in extenso door Prinsen werd uitgegeven ⁴⁾, waarvoor van Hout toen dat spel schreef, dat door denzelfden geleerde is gepubliceerd ⁵⁾ en waarvan het doel aan 't slot aldus werd uitgesproken:

Steven.

- ›Daerom gij goede gemeente wilt den armen bedencken
- ›En hem mit milde hant schenken in de loterije uyt charitaten”.

Dignum.

- ›Want voor zeecker, zij zulle alle tsaem prijs omvaten
- ›Tzij hier of als zij tleven laten, dats winst voor de handt”.

Blasius.

- ›Wert voor u hier „niet” geropen, zo hebby den armen
[gedaen bijstandt.
- ›Mogelic dat yemant zijn ingelegde gelt zelfs zal verteren...” ⁶⁾.

Vond niemand aldus in loterijen eenig kwaad, het leenen op interessen en het speculeeren op rijzende en dalende marktprijzen werd zondig geacht ⁷⁾. Wat niet wegnam, dat er bankiers bestonden, die den geldhandel als bedrijf voerden. De kerk ijverde tegen het op rente uitgeven van kapitaal als

1) Verg. ter Gouw, *Volksvermaken*, 1871, blz. 382—392.

2) Prinsen in *Bijdr. en Medd. Hist. Gen. v. Utrecht* XXVI, blz. 147.

3) Orlers, *a. w.* blz. 130.

4) In *Bijdr. en Medd. Histor. Gen. v. Utrecht* XXV, blz. 444 vlg.

5) In *Tijdschrift voor Ned. T. en L.* XXIII, 1904, blz. 209—256, verg. ook XXII, blz. 208—225.

6) Vs. 889—894, *t. a. p.* blz. 254.

7) Verg. daarover Fruin, *Verspr. Geschr.* I, 98 vlgg.

tegen woeker, maar de ondervinding leerde, dat kapitaal aan arbeid gepaard vrucht dragen kon. De natuur ging boven de leer en zoo nam ook de stad geld op van particulieren tegen interessen, vaak in den vorm van eene jaarlijksche uitkeering of lijfrente op het leven, waarvan het totale bedrag b. v. in 1514 beliep 10280 £. 18 st. ¹⁾). Vandaar in de rekeningen tallooze malen de post van een drinkgeld aan den persoon, die 't eerst bericht had, dat die of die »offivich" geworden en dus eene lijfrente ten laste der stad vervallen was ²⁾). Tusschenpersonen waren de bankiers, als hoedanig de lombarden vaak dienst deden, de open-tafelhouders, tegen wie later de hervormde kerk zoo fellen strijd voeren zou. Het huis der lombardiërs lag in onze periode nog in het Vleeschhuisvierendeel aan de Breestraat op den hoek van de Lombardsteeg, vroeger »Verkenssteech" recht tegenover het tegenwoordig hotel Verhaaff ³⁾).

De dobbelende echtgenooten, die »hoirs wijsf clederen" verspeelden, geven aanleiding om van een kwaad te spreken, waarvan in de bronnen onzer periode met opmerkelijke veelvuldigheid melding wordt gemaakt: vrouwenmishandeling. Zij schijnt te Leiden wel aan de orde van den dag en voor woestaards, die zich daaraan schuldig maakten, was de toren Eversteen de geijkte gevangenis. In eentonige, maar teekenende gelijkvormigheid komt het telkens in de vonnissen voor: »... zal geleyt worden beneden in evertsteen ende dair blijven liggen den tijt van 14 dagen ten exemple van alle degenen die hoir huysvrouwen slaen, waerscouwende tgerecht oock den vrou-

---

1) *Informacie*, enz. blz. 239.

2) Wij maken van deze gelegenheid gebruik om te herinneren, dat ook voor de Leidsche geschiedenis de tresoriersrekeningen nog veel bouw materiaal bevatten. Op de groote beteekenis van deze soort onzer bronnen is onlangs nog eens gewezen door R. Hoffman in *Neues Archiv für Sächsische Geschichte* XXV, 1904, S. 31.

3) Blok, *Stad I*, 56, 268. Pleyte, *a. w.* blz. 7 vlg.

wen, dat zij hem tegens haer mannen dragen als goede vrouwen sculdich zijn te doen" 1). Eene andere strafplaats voor slechte echtgenooten was der stede vangenissee genaempt »Pellicaen», ook een toren van de stadsvest 2). Wat wij omtrent een aantal dezer vrouwenbeulen, met name van zekeren Cornelis Florysz. alias Toet 3), van Dirck Cornelisz. wever 4) vernemen, getuigt van groote ruwheid en gemeenheid, maar is voor de kennis der toenmalige zeden van niet gering belang 5). En dit geldt ook van het eigenlijk straatleven. Het is teekenend, dat nog eene kleine eeuw na den aanvang van ons tijdperk, in 1609, het noodig was opentlijk te verbieden, dat de volders over dag naakt »opter gemeene straten» komen zouden, »tenzij bedekt met een vastgebonden schorte rontsomme nederhangende van boven de heupen tot de knieën toe» 6). Er zijn ons tooneelen van burengerucht bewaard, door den klerk van de schepensbank niet onverdienstelijk weêrgegeven 7), waardoor de gansche stad in opschudding geraakte en die de aanschaffing van eene groote metalen trompet ten dienste van Jan Dirksz., der stede nachtwaker, begrijpelijk maken 8). Aan allerlei straatploopjes, relletjes, beleediging van en verzet tegen overheidspersonen,

---

1) *Correctieboek* op 11 Juni 1526. Onder de »toornen om der stede vesten» bij Orlers *a. w.* blz. 80 vlg. komt Eversteen niet voor. Intusschen blijkt de plaats waar Eversteen stond uit de volgende opgave: »De Noort-houc van »'t huys van Jan van Hout, aan 't Noorteynde te meten tot aen den toorn »gelegen bezuyden de Witte poort, van outs genaempt Eversteyn». Uit *Ordonnantie... opt wijden van de Wateren ende Grachten... 26 Juni 1586.* Leidsch archief sub n°. 2684.

2) *Correctieboek* op 17 October 1532, 24 Juli 1533. De toren Pelikaen komt bij Orlers wel voor, *t. a. p.* sub n°. 17.

3) *Correctieboek* op 3 September 1530.

4) *Correctieboek* op 4 Januari 1539.

5) Een aantal andere plaatsen, benevens de in den tekst genoemde in extenso, vindt men in mijn artikel »'t Leidsche straatleven», *Handd. Mij. der Nederl. Letterk.* 1904/1905.

6) Gedrukte keur van 16 Februari 1609, Leidsch archief, *Catalogus*, 1904, n°. 2630.

7) B. v. *Correctieboek* op 4 Febr. 1519.

8) *Tresoriersrek. boek* 1536 fol. 55 verso, post van 17 Juni 1535.

waren de ongunstige oeconomische toestanden niet vreemd, met name de stijgende broodprijzen, wat, bijvoorbeeld duidelijk uitkomt in zulk een opstootje van oudejaarsdag 1522, als zekere Claes Ysbrantsz. tegen Dirck Claesz., die toen schepen was ¹⁾, zegt: »ghij corenrover, ghij bloetsuyper, ick sel u noch wel vinden, wacht u, ic sel u noch dese dagge in u hart omkeeren" ²⁾. Voorts hooren wij van nog andere rumoerige straattooneelen, van een bruidsstoet, op weg naar St. Pieter baldadig met vuil en steenen geworpen ³⁾; van eene bedrogen bruid, die vóór de deur van zekeren Pieter Jacob Rijckensz. komt staan schelden ⁴⁾, gelijk men over 't algemeen van scheldwoorden ruim voorzien en in 't gebruik ervan niet kieskeurig was ⁵⁾. Erger nog was het zweren bij al wat heilig was, »bij goids lichaam gebenedijt" ⁶⁾, »bij gods lijden en anders" ⁷⁾, »bij al tgeen god almachtig an zijn gebenedide lichaam moch hebben" ⁸⁾, een euvel in de middeleeuwen algemeen, waarover Jacob van Maerlant Jezus klagen laat in zijne »Disputacie" ⁹⁾, dat in Brugge een poorter deed zweren »bij den bloede, bij den hoofde, bij de vijf wonden, bij der longhere, bij den levere, bij den pensen, ende bij den daermen van den almogenden god" ¹⁰⁾ en dat in de 17de eeuwsche basterdvloeken als »gans doot" (d. i. Gods dood), »gans bloet, gans wonden" zich nog vertoont ¹¹⁾. Dit vloeken en zweren, waarbij 't woord God dan

1) Zooals blijkt uit *Oudheden van Rijnland*, 1719, voorrede op 't jaar 1522.

2) *Correctieboek* op 31 December 1522.

3) *Aflevingsboek A.* fol. 48 verso, op 16 Februari 1519.

4) *Correctieboek* op 31 Juli 1535, verg. op 20 Februari 1537, 27 April 1538.

5) *Correctieboek* op 16 September 1534.

6) *Correctieboek* op 3 December 1529.

7) *Correctieboek* op 14 Maart 1548.

8) *Correctieboek* op 3 September 1530.

9) *Jac. v. Maerlants strofische gedichten*, uitg. Franck en Verdam, 1898, blz. 98 en aant. blz. 194 vlg.

10) Paul Fredericq, *Corpus Inquisitionis*, II, 277 op 't jaar 1491.

11) *Warenar*, uitg. M. De Vries, 1845, blz. 10 en de aantekening op blz. 97—100. Erasmus laat in zijn „Exorcismus" den priester Faunus zweren „per viscera beatae Mariae", „per ossa beatae Werenfridae", *Colloquia*, uitg. 1729, pag. 341.

eens het Opperwezen dan weer Christus aanduidt, werd natuurlijk zwaarder gestraft dan het gewone straatschelden. Het viel onder blasfemie en dus onder geestelijke rechtspraak ¹⁾. Op de Leidsche straten in onze periode vond men eindelijk vrouwspersonen als Anna Cornelisdr. alias Clappecluys, die in voortdurend verzet waren tegen de gestelde machten ²⁾; kerels als haar man, Geryt Fransz. van Haarlem, die wegens mishandeling voor 25 jaar der stede uitgebannen werd ³⁾; idioten, door de straatjeugd geplaagd, maar door de overheid beschermd, als Thoomken, over wien ik elders iets mededeelde ⁴⁾ of malle Simon, »wesende een arm, miserabel persoon” ⁵⁾, of malle Anna, die »geheel innocent was” ⁶⁾, of »die clop ende malle Dirck” ⁷⁾, of, eindelijk, Gerrit Jacobsz. alias »Gerytgen van genoechten”, die zich aan bovengenoemde blasfemie schuldig maakte, maar, zijne beperkte geestvermogens in aanmerking genomen, slechts veroordeeld werd om te worden gegeeseld en daarna der stede ton om zijn hals door de stad te dragen ⁸⁾; eindelijk de straatjeugd zelve, baldadig gelijk overal elders, die met gestolen buskruit proppen schoot uit »conduyten” d. z. pijpen, die voor waterafvoer dienden ⁹⁾, brand stichtte in 't beddestroo ¹⁰⁾, appelen en peren diefde uit der goede lieden tuinen ¹¹⁾ en kaatste in den omtrek der Groote School tot merkelijk nadeel van het klassieke onderwijs aldaar ¹²⁾.

1) Fredericq, *Corpus* II, 272; I, 458.

2) *Correctieboek* op 10 December 1541. *Tresor. rek. boek* 1542, fol. 21 verso.

3) *Correctieboek* op 16 Februari 1542.

4) *Leidsch jaarboekje*, 1905 blz. 91 vlg.

5) *Tresoriersrek. boek* 1546, fol. 46 verso.

6) *Tresoriersrek. boek* 1556, fol. 49 verso, 1559, fol. 53 verso.

7) *Tresoriersrek. boek* 1525, fol. 54 verso.

8) *Leidsche rechtsbronnen* blz. 79. Fredericq, *Corpus* II, 312.

9) *Aflesingsboek A.* fol. 68r en 121 v. „Alveolus” in Erasmi colloq. „Convivium religiosum”, uitg. 1729, pag. 123 heet in de Nederl. vertaling van 1622, blz. 4: „water-conduytken”.

10) *Correctieboek* op 19 Aug. 1536.

11) Zie in mijn artik. *Leidsch jaarb.* 1905, blz. 14 noot.

12) *T. a. p.* blz. 47 noot. *Aflesingsboek* op 12 Oct. 1534.

Streng trad de overheid op (het teekent de volksbegrippen) tegen kinderen, die, als 't Vrouwtje van Stavoren, oneerbiedig omgingen met brood. Zij verbood op zware correctie het werpen met »tympgens, wittebroodcouckskens ofte ander broot" 1).

Het zal thans noodig zijn iets te zeggen van het Leidsche overheids- en rechtswezen in den aanvang der 16de eeuw, voornamelijk tot recht begrip van de vonnissen, die wij over de ketters zullen hooren vellen. Wij noemen allereerst den baljuw van Rijnland. Doch wij zullen weinig met hem uitstaande hebben. Gelijk van de macht des burggraven, zijn de Leidenaars ook van die van den baljuw allengs vrij gemaakt. Aanvankelijk was hij overste rechter, ook voor de stad. Doch in 1434 werd haar door Philips van Bourgondië het privilege geschonken, dat voortaan schout en schepenen van den hoogste recht zouden mogen doen 2). Wij zullen later zien, dat in Alva's dagen de baljuw van Rijnland verdacht werd in zijn gebied de ketters te sparen. Hij sprak recht over zijn gebied, eerst in de »Vierschaar", een gebouw in de tegenwoordige Lokhorststraat, sinds 1564 ten stadhuize 3). De burgemeesteren, vier in getal, de homans of bestuurders der stedelijke geldmiddelen, de vroedschap, die het toezicht oefende op deze overheidspersonen en het meeste gelijken op onze gemeenteraden, hadden boven zich de groote vroedschap of breeden raad, te zamen 40 personen, het hoogste regeeringscollege, waarvan de leden in geval van overlijden of verlies van poorterschap zelven de vacature door coöptatie aanvulden. Deze veertigen kozen jaarlijks de vier burgemeesters en maakten ook eene nominatie van 16 personen, waaruit de landsheer,

1) *Aflezingsboek B.* fol. 227 r. (20 Maart 1559). Over dit gansche onderwerp heb ik uitvoerig gehandeld in mijn blz. 22 noot 5 genoemd artikel in *Handell. van de Mij. der Nederl. Letterk.* 1904/1905.

2) Verg. Fruin, *Verspr. Geschr.* I, 84.

3) Van Mieris, *Handvesten enz. der stad Leyden*, blz. 631. Orlers, *a. w.* blz. 162.

straks de stadhouders van den heer de acht schepenen koos. Het was mede deze groote vroedschap, die het drietal formeerde, waaruit de Staten den schout benoemden ¹⁾. Schout, burgemeesters en schepenen vormden samen het college van den Gerechte, ongeveer ons dagelijksch bestuur ²⁾. Behalve de besluiten door hen genomen, hooren wij ook van beginselen van regeeringsbeleid door hen uitgesproken, b. v. „dat het beter is te voircomen yet te geven zonder begeeren dan alst begeert wordt” ³⁾. Of zij zich somwijlen vermaakten op de wijze als van Groninger raadsheeren vermeld staat ⁴⁾, heb ik niet onderzocht.

In het begin der 13de eeuw werd te Leiden eene vaste schepenbank ingesteld van acht schepenen, een ongewoon getal ⁵⁾, met den schout naast zich. De burggraaf benoemde hen. Maar de baljuw sprak toen nog recht van „s heren weghe” over zware delicten, moord of oproer. In 1434, gelijk wij zagen, veranderde dit. Toen verkreeg de schout het recht om eene roede te dragen als symbool van vrije crimineele rechtspraak. Ook in het burgerlijk proces wordt bij den „aanvang” des „scuten roede” zinnebeeldig gebruikt ⁶⁾. De schepenen werden, wij zagen ’t, gekozen door den landsheer, voor ’t eerst door Philips den Goede, uit dubbeltallen, door de groote vroedschap opgemaakt ⁷⁾. Omstreeks 1400 is hunne macht eene rechterlijke en meer en meer worden zij rechters, schoon deel uitmakend van het genoemde gerecht of stedelijk bestuur. De schout nu, als dienaar van den graaf, en voor de straf-

1) Verg. nog Blok, *Stad*, I, 175.

2) Reeds maakten wij eene enkele maal gebruik van de lijst van burgemeesteren, schout en schepenen van Leiden, 1351—1574 in de voorrede vóór *Oudheden van Rijnland*, 1719.

3) *Vroedschapsresolutieboek* op 14 Sept. 1538.

4) „Eener van Venedien de upt Raedthus up de line dansede van den Ehrb. Raedt geschencket IV kar. guld.” 1561. *Gron. Volksalmanak voor 1904* blz. 100.

5) Verg. Nortier, *Bijdrage tot de kennis van het burgerlijk proces in de 15e eeuw binnen de stad Leiden*, 1874, blz. 99. Blok, *Stad*, II, 27 vlg. 55, 206.

6) Nortier, *a. w.* blz. 27.

7) Verg. nog Fruin, *Verspr. Geschr.* I, 73. Nortier, *a. w.* blz. 11.

rechtspleging benoemd, stelde de vervolging in, instrueerde de zaak en eischte de straf. Daarop velden schepenen vonnis, dat door den jongsten gelezen werd ¹⁾). Hunne uitspraken vinden wij in de crimineele sententieboeken en in de correctieboeken, die weliswaar in den regel niet zoo uitvoerig zijn als de kenningboeken, waarin de civiele vonnissen beschreven staan, maar toch rijk materiaal voor de geschiedenis leveren ²⁾). Ook voor de martelaarsgeschiedenis zal ons dit blijken ³⁾). Wanneer schepenen geen weg wisten met de eene of andere moeilijke zaak, vroegen zij 't advies van eene naburige rechtbank of reisden zelve daarheen. Die van Leiden plachten zich tot den baljuw te wenden of, sinds 1434, tot het Hof in den Haag, den vroegeren Grafelijken Raad, sinds 1531 bijna uitsluitend gerechtshof, met een president, 14 raadsheeren, een procureur-generaal, griffiers en secretarissen ⁴⁾). Omgekeerd gingen Gouda, Woerden, Muiden en Naarden ter hofvaart of, beter, ter hoofdvaart, naar Leiden om »wijs te worden" ⁵⁾).

Er waren onderscheidene oorzaken, waarom poorters, tegen het recht de non evocando in, buiten hunne stad zijn gevoerd en, b. v. in den Haag, gevonnisd. Soms was het hooger beroep, zooals, om één voorbeeld te noemen, toen de schout van Texel appelleerde bij het Hof van het vonnis over Jan Gerritsz., ketelboeter ⁶⁾). Soms staakten de stemmen, wat b. v. te Leiden

1) Vandaar nog onze bekende spreekwijze. Zóó o. a. in de „Costumen van Rotterdam" sub 15: „ende belast den jongsten schepen met het vonnisse". *Ver. tot uitg. der bronnen v. h. oudvaderl. recht*, Dl. IV, n°. VI, blz. 557.

2) Over de „kenning" een soort van weddenschap tusschen partijen om 18 schellingen, waarbij schepenen uitspraak doen, Nortier, *a. w.* blz. 48 vlgg.

3) Hoog, *Martelaren der hervorming*, blz. 165 vlg. acht die vonnissen van weinig belang. Verg. daartegen wat ik opmerkte in *Theol. Tijdschrift* 1905, blz. 133.

4) Verg. Blok, *Stad*, II, 206. Nortier, *a. w.* blz. 100 vlg.

5) Mr. A. Telting in *Aantt. van het behandelde in de sectievergg. v. h. Prov. Utr. Gen.* 1904, blz. 15. Over de kringen en wegen van hof- of hoofdvaart is door Telting voor ons gansche land een uitvoerig onderzoek ingesteld. Over „hoofdvaart" te verkiezen boven „hofvaart", als „te hove de varen" d. i. naar het hoofd, zie *Mnl. Woordenb.* op „hove".

6) *Sententiën 's Hof's van Holland* op 16 December 1564, fol. 384 r. vlgg. Verg. *Bibl. Reform. Neerl.* II, 393—410.

licht gebeuren kon. Herhaaldelijk zullen wij dan ook schepenen of iemand van hunnentwege naar den Haag zien tijgen, om in moeielijke gevallen de belangen der poorters onder de gevangen kettters te behartigen.

Nauwe familiebetrekkingen werden uit de schepenbank geweerd. Voor het ambt van schout had men gaarne poorters, opdat hij de voorrechten der stad, het karakter der bewoners en hunne behoeften kennen zou. Zulk een was b. v. schout Philips Nachtegaal, die daarom in 1524 bij 't einde van zijnen diensttijd den stadhouder ter herbenoeming werd aanbevolen ¹⁾. Doch eerst in 1535 vinden wij hem terug. Tegen de aanhangers van de gereprobeerde religie zullen wij zien optreden Gerrit van Renesse, 1536—1538, Claes van Berendrecht 1539—1565, Jan van Berendrecht 1566—1571.

Was de schout geen poorter, dan bestond bovendien het gevaar, dat hij eerder het genoemde jus de non evocando schenden zou ²⁾. Aan dit privilege, dat poorters alleen voor hun eigen vierschaar zouden terecht staan, was de overheid zóó gehecht, dat zij vaak kettters beveiligde, om de zaak maar niet buiten de muren te brengen. Inquisiteurs als François van der Hulst hebben dit ondervonden, ja, er voor moeten wijken. Doch ook tusschen schout en vroedschap konden over de toepassing ervan twisten ontstaan, zooals wij voor Leiden in 1568 zien zullen ³⁾. Waren nochtans eenmaal burgers op de Voorpoort gekerkerd, dan nog deden de stadsautoriteiten tallooze pogingen om hen los te krijgen, voor 't minst zachte behandeling te bedingen ⁴⁾. Ter bereiking van dit laatste doel placht de overheid aan de portiers van den voorpoort van thoff van hollandt in den hage, vande middelpoort, vande westpoort, ende vande oostpoort voor hun

1) *Vroedschapsresolutieboek* op 5 Juli 1524.

2) In processen van leenrecht gold het niet.

3) *Vroedschapsresolutieboek* op 16 Febr. 1568.

4) *Tresor. rek. boek* 1525 fol. 29 en verso (14 Juli) 43 en verso (9 Sept.) en sparsim en uitvoerig in hoofdstuk II.

nyeuwe jair na ouder gewoonte" eene kleine vereering te doen ¹⁾).

Het geestelijk en wereldlijk recht waren voorts streng gescheiden en ieders gebied bepaald. Een priester, voor eene wereldlijke rechtbank geroepen, moest zich eerst verbinden zich aan dit gezag te zullen onderwerpen en geene exceptie van niet-ontvankelijkheid te zullen opwerpen of zich op zijn geestelijken rechter te zullen beroepen. Daarna verscheen hij met zijn »gecoren voicht", die als taalman, als advocaat voor hem optrad ²⁾. Met dat al sproten er ontzaglijke moeilijkheden voort uit den naijver tusschen wereldlijke en geestelijke rechtbanken juist bij gevallen van ketterij. Haeresie immers behoorde tot het »forum mixtum" d. i. stond aan het oordeel van kerk en staat te gader, aan den laatste omdat zij ook »crimen laesae majestatis" was. Vandaar voortdurende botsing met de inquisiteurs, die zich toch al om plaatselijke rechten weinig bekommerden. Ook de »evocatio" leverde bij de ketterprocessen zwarigheid, de dagvaarding voor den geestelijken rechterstoel in de residentie van den bisschop. Zij werd aldus overwonnen, dat de bisschop zijne gedelegeerde rechters zond naar de woonplaats der ketteren. Vandaar dat wij de namen dier heeren vaak in de stadsrekeningen vinden, ook te Leiden, onder den post van den hun geschonken wijn en bereiden maaltijd ³⁾).

Rechtsdagen waren te Leiden vooreerst de poortdingen, viermaal 's jaars t. w. 's Maandags na St. Pontiaan (14 Januari), na Beloken Paschen, na St. Jacob (25 Juli) en na Allerheiligen, telkens gedurende drie dagen. Doch sinds 1508, bij het toenemen vooral van burgerlijke zaken, dong de schout nog bovendien 's Maandags en Vrijdags, behalve op markt- en heiligedagen ⁴⁾. Orlers heeft ons de beschrijving bewaard van

1) *Tresor. rek. boek* 1526, fol. 55 verso.

2) *Nortier a. w.* blz. 88, 90 vlg. *Blok, Stad* I, 229.

3) Verg. nog *De Hoop Scheffer, Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland*, 1873, blz. 199 vlg., 201 vlg., 222, 228.

4) *Fruin, Verspr. Geschr.* I, 89 noot 2.

eene crimineele rechtspraak, zooals zij althans' nog onmiddellijk vóór den aanvang onzer periode geschiedde, met dien breeden omhaal van ceremonieel, met die plechtige vragen en antwoorden, waarbij op de juistheid der overgeleverde formuleering alles aankwam en waarin de Oudgermaansche rechtspraak voortleefde. »Ick vraag u een vonnis, schepen (b. v. Heynrick van Alcmade) of ick also goettijts ben gaan zitten voor den middag, dat ick recht mach doen van mijns ghenadighen Heeren wegghen vanden hoochsten rechte, van doode, van moort, van manslijf en voorts van al dat van den hoochsten rechte is te doen?» Dan de schepen: »ick wijs voor recht, dat ghij, heer schout, goettijts zijt gaen zitten». Zóó worden een aantal vragen gedaan over tijd en plaats, het oude »hegen van het ding" ¹⁾, om vast te stellen dat het is »de tijd en de dag bij klimmender zonne, de plaats en de plek onder hoogen hemel en groen geboomte" ²⁾. Een andere reeks dient om aan te toonen, dat de schuld gebleken is. Waarna 't vonnis wordt geveld. Naar schuld of onschuld behoefde geen eigenlijk onderzoek te worden ingesteld: aan het eigenlijk proces ging de instructie vooraf. Het ter tafel brengen van het corpus delicti, b. v. van het lijk des verslagenen of, sedert de 15de eeuw, symbolisch alleen de afgehouden hand, kwam in ons tijdperk niet meer voor. Volgens besluit van 4 Mei 1509 was deze gewoonte als »onnatuurlick, onredelic ende oock den vrienden van den doden seer verdrietelic" afgeschafft en vervangen door »scepenbrieven nemen" als bewijs ³⁾. Trouwens bij ketters kwam dit niet te pas: zij hadden geen moord op hun geweten.

Over de straffen, volgens het toen heerschend recht toegepast, kunnen wij in ons bestek kort zijn. Want voor ketters

---

1) Orlers, *a. w.* blz. 37 vlgg. Verg. Fruin *a. w.* I, 84 vlgg. Grimm, *Rechtsalterthümer* S. 813. Fruin, *Dingtale van Dordrecht* I, 361.

2) *Bij klimmender zonne*, door mr. S. Gratama en dr. L. Knappert, 1895, blz. 47 aant. n°. 26.

3) Hamaker *a. w.* blz. 319.

bestond wezenlijk alleen de doodstraf, t. w. verbranding, ophanging, verdrinking of levend begraven worden. In den beginne toen »'t gerecht meer geneycht (was) tot gracie dan tot strengheyd'', zijn sommigen er af gekomen met meêwandelen in de processies, over welke ommegangen wij hieronder het noodige zeggen zullen. Verbanning was voor 't overige eene zeer gewone straf. Aanvankelijk mochten die van Leiden slechts verbannen buiten de stad en Rijnland, Haag en Hagerambacht, sinds 1393 ook uit Holland en Zeeland ¹⁾. Bij deze verbanning werd het aantal jaren nog soms door het werpen met dobbelsteenen bepaald ²⁾, herinnering klaarblijkelijk aan het oude godsoordeel. Veelvuldig komt ook het opleggen van een bedevaart als straf voor, schoon in onze periode al afnemend. Voor de periode 1370—1435 zijn merkwaardige cijfers verzameld door Mr. Overvoorde ³⁾. Wij zullen deze straf nog zien toepassen en herinneren er aan, dat de beschuldigde ter plaatse aangekomen, boete moest doen door vasten, bidden, zelfkastijding en daarna van den pastor loci een bewijs ontving, dat hij inderdaad dáár geweest was. Van zulk een »betoech'' hing het dan af, of de bedevaart als inderdaad geschied werd beschouwd.

Eene plek van beteekenis in het Leidsche rechtswezen was de Blauwe Steen, juist op de grensafscheiding der oudste stadskwartieren gelegen, in het midden der Breestraat tusschen Maarsmanssteeg en Pieterskerkkoorsteeg. Hier, »upten blawen

1) Privilege van hertog Albrecht, d^o. 12 Juni 1393 bij Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 597.

2) Jan Wouter Pieter Paddekensz. werpt vóór 't raadhuis met „twie taerlingen'' zes oogen: „ergo ses jairen wter stede te blijven up meerder correxie''. *Correctieboek* op 7 Maart 1526.

3) Het blijkt, dat bedevaartplaatsen stijgende of dalende reputatie genoten, als b. v. St. Jacob de Compostella in Gallicië; dat verre plaatsen tot de uitzonderingen gingen behooren; dat de straf hoe langer zoo meer facultatief werd gesteld of werd uitbesteed (maar niet altijd, want soms staat er uitdrukkelijk bij: „mit sijn selfs live'') of ook conditioneel werd opgelegd. In 't geheel vond mr. O. voor de in den tekst genoemde periode 370 bedevaarten.

stien", had o. a. de plechtige ontpoortering plaats. Hier ook, »infamis furca, quae supra caeruleam petram in lata platea haud procul domo civica erecta erat", en die het lijk droeg van Musius, door Lumey's soldaten aan den avond van den 10den December 1572 opgehangen, zooals wij te zijner plaatse nog zullen zien ¹⁾). Reeds in 1316 genoemd, is de blauwe steen, bij den aanleg van de paardentram, onder den grond gestopt ²⁾). Gelijk lot wedervoer, reeds vroeger, aan den Rooden Steen, op de Haarlemmerstraat bij de Donkersteeg, waar de baljuw van Leiderdorp eenmaal rechtsprak ³⁾). De kaak was aangebracht tegen den gevel van der stede huis, zooals nog op de kaart van 1578 te zien is; in 1663 werd zij weggebroken, toen de zeden zich tegen de straf der tepronkzetting aankantten. Eene andere zeer gewone straf was nog het dragen van der stede tonne, een houten rok met een gat om het hoofd door te steken, waartoe wij zagen dat o. a. Gerrit Jacobsz. veroordeeld werd ⁴⁾). Of ook, men droeg der stede steenen door de stad langs een bepaalden weg. B. v. »wat wive die onderlinghe scelden ⁵⁾), dat men betughen mach ter waerheit, die zullen draghen den stien van den blawen stien up te nemen ende te draghen an der ameyde (d. i. de slagboom voor een stadspoort) dair si naest wonende is ende weder an den blawen stien, of der stede 12 st. geven" ⁶⁾). »Het tuig bestond in een vrouwenaangezicht met uithangende tong, daar-

1) Het gansche verhaal in *Francisci Dusseldorpii Annales*, uitg. R. Fruin, 1893, p. 116—124.

2) Verg. nog Orlers, blz. 35. Nortier, *a. w.* blz. 16 en 85. Pleyte, *a. w.* blz. 17.

3) Over den Blauwen Steen te Nijmegen zie *Geldersche volksalmanak* 1850, blz. 55 vlg.

4) *Boven* blz. 24.

5) Voor kijfachtige vrouwen was dit de gewone straf. »Item soo wat vrouwen „bij den haijre toogen malcanderen off vochten of malcanderen staecken of „bloet rijtsden, die souden den steen draegen..." *Keur van Honsholredijk*, art. 32, geschr. 1572, maar vroeger opgesteld. Copie, legaat De Fremery, Bibl. Mij. Ned. Letterk.

6) Hamaker *a. w.* blz. 34 (1406). In eene keur van 9 Maart 1475 staat „ende te dragen an der poorte toe", Hamaker, *a. w.* blz. 221.

aan een maalslot, alles van steen gemaakt en vrij zwaar, soms wel een vijf-en-twintig pond" ¹⁾).

Bij het onderzoek werd van de pijnbank ruim gebruik gemaakt, maar schepenen moesten den schout verlof geven de tortuur toe te passen, vóórdat aldus werd geëxamineerd ²⁾). De pijniging geschiedde in den pijnkelder op Gravensteen ³⁾). Bij Brandt en Bor hooren wij van eene »oude gewoonte" te Leiden, dat niemand ter dood mocht worden gebracht, die zijne misdaad niet buiten torture had beleden ⁴⁾). Inderdaad leest men telkens in de sententiën »bekent buyten pijn en bande van ijseren", maar de gewoonte was niet bepaald Leidsch. Ook de tijdgenooten hadden reeds oog voor 't onrechtvaardige der pijnbank, zooals uit een merkwaardig Leidsch getuigenis van 't jaar 1546 blijkt. In dat jaar n.l. op den 8sten Januari reisden Jacob Cornelisz. Gorter, Jacob Jansz. van der Graft, schepenen en Jacob Deyman, secretaris van Leiden, naar den Haag »omme aldair mit M. H. H. van den Raide »en anderen te consuleeren alsoe enige delinquenten bij den »schout alhier gevangen wesende in torture confesseeren 't geen »men van henluyden begeert te weten en comende buyten »banden van ijsere onder den blauwen hemel negeeren ende »ontkennen al 't selfde . . ." ⁵⁾). Men zou zeggen, dat zulk eene uitspraak de bewijskracht van de pijnbank voor goed had moeten doen verwerpen, maar ieder weet, dat men haar nog lang, zij 't niet zonder protest, zou gebruiken ⁶⁾). Over de

1) Gittée in „Oude rechtszaken", overgedrukt uit de *Vlaamsche kunstbode*, 1898, blz. 21.

2) B. v. in de zaak van Barbara Ruttendr. in *Leidsche rechtsbronnen*, blz. 366.

3) Vermeld o. a. in 't vonnis van Bouwen Joosten, alias 't kind van Dixmuyden, *Crimineel Sententieboek van de schepenbank* op 9 Januari 1546. Voorts in 't geding tegen den nog te noemen Adriaan Cornelisz. in *Bibl. Ref. Nérl.* II, 208. Te Leeuwarden had men den „pijnichthoren", *aldaar* blz. 93.

4) Brandt, *Historie der Refarmatie* ², I, 1677, blz. 495. Bor, *Historie der Nederlantsche oorlogen*, uitg. 1679, I, 267 vlg. uitvoeriger.

5) *Tresoriers rek. boek op datum* fol. 22 r.

6) Van de pijniging van Gerbrand Mokkema en Gemme Juwsma te Leeuwarden, 1508, zegt een later schrijver terecht, dat „zij als de pijnigers 't maar

toepassing van de pijnbank door de inquisiteurs op de ketters zullen wij later te handelen hebben. Een groot aantal bijzonderheden vindt men bijeen in het »Offer des Heeren» opnieuw uitgegeven door dr. S. Cramer ¹⁾. Men weet niet of men zich meer verontwaardigen zal over het helsch vernuft in het vinden der martelingen, dan wel verwonderen over de standvastigheid der martelaren ²⁾, die bijkans zonder uitzondering, als Jeronimus Segersz., roemen mochten, dat zij trots hevige pijniging geen namen noemden ³⁾.

Ten slotte moeten wij voor een oogenblik de Leidsche gevangnissen binnen gaan, waarin immers ook een groot aantal ketters gelegen hebben. Er zijn er, die beweren, dat gevangenisstraf in den zin van berooving van vrijheid nog op

---

begeerd hadden, wel beleden zouden hebben, dat zij Abel vermoord of Salomons tempel aan brand gestoken hadden". H. v. R. *Oudheden van Vriesland*, 1723, II, 522. Op welke wijze Sonoy een aantal vagebonden (kalissen) pijnigde om getuigenis te verkrijgen tegen Nanning Coppensz. c. s. leert ons Bor, *a. w.* uitg. 1679, I, 625 vlgg. Over het misbruik van de pijnbank bij het geding tegen de 16 roomsche burgers van Goch zie Acquoy, *Jan van Venray*, 1873, blz. 199 vlgg. en blz. 201 noot, waar als bestrijders van de pijnbank worden genoemd Dwinglo in *Verantwoordinghe* blz. 110—184, Joannes Grevius in *Tribunal reformatum*. Verg. ook Duker, *Gisbertus Voetius*, II, 1, 44 noot 1. Voorts de „Brief van weegen de Rem. predikanten geschreven . . . over de grouwelicke conspiratie tegen . . . de Prince van Oranje" bij Brandt, *a. w.* IV, 966 vlg. en over de pijnbank blz. 969 vlg. Zie ook Sax, *Carolus Niellius*, blz. 168. Nog dient genoemd David Jonktsijs, „artsenij-geleerde" en oud-schepen van Rotterdam met zijn *De pijnbank wedersproken en bematigd*, 1651, dienende „om de tastelijke onbillijkheid en blijkelijke onzekerheyd van de zake, de stijlen van de pijnbank af te zagen", Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 1896, blz. 158 vlg. Over het gebruik van de pijnbank nog in 1788 bij het proces tegen Maria Wächtler te Hamburg zie *Mitth. des Ver. f. Hamb. Gesch.* XXIII, 1903, S. 349, ff.

1) In *Bibl. Ref. Neerl.* II. Verg. mijne aankondiging in *Nederl. Spectator*, 1905, blz. 58—61 en 66—68.

2) Slechts Assuerus van Gheemont, verbrand 22 Januari 1552, gaf op de pijnbank geloofsgenooten aan, *Bibl.* II, 152 noot 3 en blz. 184.

3) *Aldaar* blz. 167. Zie voorts voor den aard der pijniging *aldaar* blz. 203, 208, 210; 344; 388 en vooral 389; 396 en vooral 406 vlg.; 442; 478 noot; 532; 538 noot en vooral 540; 568; 655 vlgg. Gelijk de beul wijn kreeg, om zich door een goeden dronk te sterken, zoo gaf men den gepijnigden zelf om hunne wonden te bestrijken. Verg. Kameraarsrek. van Zwickau in *Neues Archiv für Sächs. Gesch.* XXV, 1904, S. 49. Voor de pijniging en executie van

't einde der middeleeuwen niet voorkomt. De gevangenis zou dan louter gediend hebben tot bewaring gedurende den tijd, dat het onderzoek duurde of tot gijzeling. Dit gevoelen wordt, door wat onze bronnen opleveren, niet gesteund. Maar, schoon voor de rechtsgeschiedenis van beteekenis, heeft de zaak voor ons geen dadelijk belang. Want, hoewel er o. a. in het middeleeuwsche Vlaanderen kettters »hun levens daghen lanc inden carcker bliven” moeten, of hier in 't Noorden »ad perpetuum carcerem” veroordeeld worden . . . in onze periode werd op de aanhangers der gereprobeerde religie geene gevangenisstraf toegepast: voor hen was de gevangenis louter plaats van bewaring tijdens den duur van het onderzoek, een duur trouwens, die vaak lang genoeg was.

Hoe anno 1525 eene gevangenis, nog wel van den Hove van Holland, er uit zag, leert het »Martyrium Joannis Pistorii Woerdenatis” door Willem Gnafes, den schrijver ook van een uiterst schoonen ziekenspiegel. Het »Martyrium”, waarvan ook eene Nederlandsche bewerking bestaat, werd in 1528 geschreven, in 1546 gedrukt. Wij lezen daar hoe Jan de bakker eerst eenige dagen in de boeien in de rechtzaal zelve bewaard wordt. Daarna in de ghepool »op die planken sonder »stroo oft beddinghe ende (de gevangenen) eten daar anders »niet dan dat hun die goede lieden brenghen in aelmissen »bij den doren, want wij en sijn niet schuldich hem yet te

---

Jacob Jansz. de Coster werd den 12^{den} Augustus 1524 betaald: de onthoofding 4 £. 4 st., 2 maal tortuur 2 £. 16 st., voor 't lijk in 't klooster dragen 3 st., den doodgraver 8 st., voor de baar en het blok 14 st., voor één kaars 7 st., maken van het schavot 2 st., voor 't zand 3 st., wijn voor de monniken (die den gevangene op het schavot vergezelden) 7 st., voor 2 stoop wijn voor dezelfde toen zij de biecht hoorden 12 st., »betaelt van coerden als men die coster pijnde” 4 st. *Corpus Inquis.* IV, 286. Verg. ook de tarieven van den beul van Brugge in Canaert, *Bijdr. tot het Oudvlaamsche Strafrecht*, 3de uitg. In 1380 kostte te Utrecht eene onthoofding 4 £., ophangen 2 £., een oor afsnijden 10 st. Uit eene *mededeeling* van Mr. N. G. Pierson i. d. verg. v. d. Mij. d. Ned. Letterk. 2 December 1904. Voor de waardeering dezer prijzen verg. men ze met die van de voedingsmiddelen, eene kip 5 st. in 1558, een pond rundvleesch 1 st. in 1536 enz. Zie b. v. *Rekeningen van de gilden van Dordrecht*, uitg. Mr. J. C. Overvoorde 1895, blz. 219 vlgg.

›beschicken dan water ende broot . . . Daer is veel vuyls dincs
›ende ruyckt daer seer qalicken van onreynicheyt . . . daer
›leyt een dootslagher ende een ander misdadigh mensch . . .”¹⁾).

Te Leiden kwamen gevangenen op Gravensteen. Het gebouw, d. w. z. het tegenwoordige middenstuk, dagteekent in zijne oudste gedeelten al van vóór 1200. Oorspronkelijk gevangenis van den graaf, gaat zij in 1463 van hem over aan de stad, terwijl nu èn baljuw èn schout dáár hunne gevangenen mogen bewaren en de cipier benoemd wordt door den graaf. De inrichting der gevangeniskelders, thans nog over, kunnen wij ons moeielijk te barbaarsch denken. Er is uit het midden onzer periode, 14 Maart 1554, eene vroedschapsresolutie, die voor den toestand teekenend is: ›Is voorts geopent hoe dat
›de gevangnisse deser stede seer onbequaem is voir de ge-
›vangenen dye men nyet bewaren en mach off men moet dye
›continuelijcken inden stock setten daer duer altemet het
›vuur gescapen is inde beenen te coemen als men dese yedt
›lange houden moet. Soedat deselfde gevangnisse is meer
›een tormente ende een pijnne vande gevangenen dan tot
›bewaernisse van deselfde”. Met medewerking van den baljuw van Rijnland en terwijl de stad $\frac{1}{3}$ zou bijdragen, werd tot de verbouwing besloten, die twee jaar later gereed was²⁾. Op het plein vóór de gevangenis werden de door de stad veroordeelden ter dood gebracht, het tegenwoordig Gerecht, toen nog door water omgeven, terwijl de huizen aan de Muskadelsteeg nog niet bestonden. Het schavot had aan de hoeken vier steenen leeuwen; in 1672 is het weggenomen³⁾. Dit scha-

1) *Bibl. Ref. Neerl.* I, 137. Fredericq, *Corpus* etc. IV, 406—496. De woorden over de gevangenis *aldaar* blz. 463, 485. Verg. R. Fruin, *a. w.* VIII, 295 vlgg. Zie ook „Het 's Gravenhaagsche tuchthuis” door mr. P. M. J. Kock in *Haagsch Jaarboekje voor 1903*, blz. 193 vlgg. Leerzaam zijn ook de platen van Jan Luyken in Van Braghts *Bloedig Tooneel* sparsim.

2) *Vroedschapsresolutieboek* op 14 Maart 1554. Van Mieris, *a. w.* II, 383, 385 zegt, dat alleen vergrooting het doel der verbouwing was. Over de behandeling van de gevangen ketters zullen wij later, puttend o. a. uit de cipers-instructies, uitvoerig spreken.

3) Van Mieris, *a. w.* II, 381. Pleyte, *a. w.* blz. 34.

tot droeg in den volksmond den naam van Schoonverdriet, maar de desbetreffende uitdrukkingen zijn onduidelijk en laten ook ruimte voor de meening, dat de gansche gevangenis dien sarkastischen naam droeg. In het jaar 1535 na het wederdoopersoproer heet het: »Nyemant en come roepen omtrent de gevangnisse totten gevangenenen, die op schoenverdriet liggen" 1). Toen een dertigtal jaren later Cornelis Claesz. goudsmid als voogd van de onmondige kinderen van wijlen Jan van Berendrecht een erf verkocht aan de stad voor 90 £, heette het in de stukken: »een erf gelegen bij 't vangenhuys genaemt schoonverdriet" 2). Zoo is er sprake van Jan Pietersz. en enkele anderen, die vier dagen moeten liggen »op Schoonverdriet" 3). Desgelijks zekere Stamelde Heyn 4). Maar evenzeer komt de uitdrukking voor: »inde gevangnisse en op schoonverdriet" 5). Daar wordt dus tusschen beide plaatsen weder verschil gemaakt. Daarentegen luidt het in de correctieboeken herhaaldelijk: »der stede vangenisse genaemt schoenverdriet" 6). Van Mieris noemt alleen de openbare gerechtsplaats Schoonverdriet 7). Ik vermoed, dat de volksmond eerst het schavot-alleen zóó noemde en dat allengs de naam op de gansche gevangenis overging.

Als gevangenis dienden voorts sommige torens der stadswallen, in 't bizonder Eversteen en de Pelikaan, waarover boven 't noodige gezegd is 8). Het verbaast ons niet, dat toen Dirk Joostensz. snijder en Kerstant Klaasz. van Noorde werden veroordeeld tot eene bedevaart naar O. L. Vr. ten Inzeel »ende nyet weder binnen Leyden te comen dan mits der stede eerst te betalen elx 10 stuivers ende zouden alsdan

1) *Aflesingsboek* op 11 Eebr. 1535, fol. 43 verso.

2) *Tresor. rek. boek* 1562, 11 en 27 Augustus, fol. 37 recto en 42 v.

3) *Tresor. rek. boek* 1526, fol. 48 r.

4) *Tresor. rek. boek* 1527, fol. 50 v. en 51 r.

5) *Tresor. rek. boek* 1530, fol. 53 v.

6) B. v. *Correctieboek* op 25 October 1529, 19 Juni 1532.

7) Van Mieris, *a. w.* II, 381.

8) *Boven* blz. 21 vlg. en de daar genoemde plaatsen.

optie hebben of sijluyden wilden betaelen elx die voorz. 10 st. off te water en te broode te willen gaen liggen vier weken lanck op de pelicaen . . ." het verbaast ons niet, zeg ik, dat zij toen de betaling van de tien stuivers kozen ¹⁾).

---

1) *Tresor. rek. boek* 1542, fol. 22 r.

(*Wordt vervolgd*).

L. KNAPPERT.

RECENT FRENCH AND ENGLISH CRITICISM OF
THE FOURTH GOSPEL.

---

1. *The Character and Authorship of the Fourth Gospel*, by J. DRUMMOND, London, 1903.
2. *Le Quatrième Evangile*, par ALFRED LOISY, Paris, 1903.
3. *The Study of the Gospels*, by J. ARMITAGE ROBINSON D.D. Dean of Westminster.
4. *Le Quatrième Evangile*, par JEAN RÉVILLE, Paris, 1901.
5. *The Criticism of the Synoptic Gospels — their Structure*. Article in the *Church Quarterly Review*, April, 1903.
6. *Criticism of the New Testament*, St. Margaret's Lectures by Prof. W. SANDAY and others, London, 1902.
7. *The Johannine Problem*, by Prof. B. W. BACON D.D., *The Hibbert Journal* 1901, 1903, 1904.
8. *Contentio Veritatis* or Essays in constructive Theology by six Oxford Tutors, London, 1902.

The writers of the monographs here enumerated occupy eminent positions along the theological horizon of our age.

Professor Drummond is a pupil of the late Dr. Martineau, and is actually principal of the Free theological college, recently transferred from Manchester to Oxford, in which are trained future ministers of the Unitarian churches of Great Britain, but of which the lecture rooms and splendid library are open to students of all denominations alike. The Abbé Loisy is the chief representative of the Higher

Criticism in the Latin Church. His works have, it is true, been condemned by the wise men of the Vatican; but he has not been himself excommunicated. He remains a priest and retains his *celebret* or licence to say mass. His books are widely read by French priests; and they have scared the authorities of the Vatican into instituting a permanent commission of cardinals and scholars for the purpose of examining modern criticisms of the scriptures. By means of this commission, the late pope, who had enough intelligence to discern the urgency of the problem, hoped to be able to ride the storm. When, if ever, this commission will report, no one knows; but the fact of its having been instituted proves that the *Curia* has been startled out of its long dogmatic repose. The inquisition by its condemnation of M. Loisy's books hopes no doubt to bury the question out of sight; but among cultivated Roman catholics one already overhears mutterings of a discontent which may one day burst forth into a flame of open rebellion. Thus in the *Révue Bénédictine* for Jan. 1905 Dom Pierre Bastien begins an article entitled, *Questions de Principes concernant l'exégèse Catholique Contemporaine*, with the following words: "La condamnation de M. Loisy a rendu la situation des exégètes catholiques singulièrement "difficile".

And the writer proceeds to quote the words in which another French scholar the R. P. P. Lacombe, O. P. in a volume issued in Paris by the *Bureaux de la revue thomiste* does not scruple to refer to the same condemnation. They are these:

"Quelque précaution qu'ait prise l'Église pour n'atteindre "que le mal et réserver l'entière liberté à la science docile, "on a peur ... La sentence, telle qu'on l'a connue par la "presse, englobe dans leur intégralité les œuvres nommées "de M. Loisy: elle reste dans un vague fait pour impressio- "ner. Tout est il condamné?"

Dr. Armitage Robinson and Professor Sanday represent the best orthodox learning of the universities of Cambridge

and Oxford, and the opinions which prevail in those intellectual centres will surely, if slowly, permeate the English clergy, the majority of whom, it must be confessed, are at present wedded to antiquated and ignorant methods of biblical exegesis.

The writer of the fifth work enumerated above is anonymous; but he is clearly an immediate pupil of Dr. Sanday's, and his article is important, because it appears in a journal which, until it passed about three years ago into the hands of a new editor, reflected the *ne plus ultra* of sacerdotalist obscurantism. That this journal can flourish under new auspices, shews that there is a growing circle of churchmen willing to listen to truer views.

Professor Bacon represents the learning of Yale university in the United States, where among clergy and laity alike there is a growing demand for a more rational and historical treatment of the Bible. He conducts a searching examination of the Johannine literature, especially of its outward history, and is obliged to sum up against its authenticity.

Prof. Sanday in his lecture begins with a declaration which in itself witnesses to the revolution which has taken place during the last twenty-five years in Oxford opinion. He writes thus: "It should be said frankly that those who are engaged upon "the criticism of the N. T. in this country are agreed in the "principle that it must be approached like any other book. "Their position is, that if they would discover in what the "N. T. differs from other books, they must begin by making "no exceptions, but applying to it the same methods that they "would apply to them. Sometimes English critics are taunted "with not doing this. But the taunt is not well founded". The taunt was however true as regards conservative critics twenty years ago, when from the University pulpit at Oxford Canon Liddon still denounced as the worst enemies of Christianity scholars who claimed to criticise the bible as they would any other ancient book, that is by historical methods.

In the sequel Dr. Sanday advances what he calls the Two-Document hypothesis in explanation of the composition of the synoptic gospels. It is, he says, only a small minority of English scholars who cling to the view that the common elements in these represent common oral traditions. Most are agreed in holding that the three Gospels are based on a common original which very nearly coincided with our present St. Mark.

“That, says Dr. Sanday, is the first document . . . there “was a second primitive document, to which perhaps only “two out of the three Evangelists had access, but which in “any case was most largely used in the first Gospel and “the third”.

This second document he then inclines to identify with a Greek version of the Hebrew *Logia* or Oracles ascribed by Papias to the apostle Matthew; but Luke may perhaps have had access to a third document, overlapping the second, and from which he derives the parables in chapters X—XVIII. Dr. Sanday also supposes that Luke in his first two chapters embodies an already written document which he obtained from Mary through Joanna wife of Chusa!

Thus of the three first Gospels that of Mark is the only one which can claim to be an original work, and that perhaps only because we cannot trace ulterior documents imbedded in it. The so-called Gospel of Matthew and that of Luke are books made out of books. “In the age with which we are “dealing, ‘writes the Dean of Westminster’, such appropriation “was considered perfectly legitimate”.

English critics are further agreed on the necessity of carefully scanning the manner in which the first and third evangelists used their sources; for this is possible in regard to them, because the church has happily preserved Mark. The writer in the Church Quarterly gives an admirable summary of the modifications of Mark’s text made by the author of the first Gospel, whom for convenience sake we may call Matthew. He

writes: "Reflection upon the nature of Christ's person has led "to alterations of a different character (i. e. not merely gram-
 "matical and linguistic). St. Mark does not scruple to speak
 "of Christ as showing anger and grief (3⁵) or wonder (6⁶),
 "but these expressions are omitted by St. Matthew. With this
 "may be compared the omission by St. Matthew of the fol-
 "lowing expressions applied to Christ in St. Mark: *sighed*
 "(7³³), *strictly or sternly charged* (1⁴³), *sighed deeply in his*
 "*spirit* (8¹²), *was moved with indignation* (10¹⁴), *loved* (10²¹),
 "was greatly amazed (14³³). So too St. Matthew omits those
 "clauses in St. Mark which *may seem to* attribute to Christ
 "want of power or failure to do what he wished to do.
 "Thus in 6⁵ St. Mark says that Christ *could not*, but St.
 "Matthew that he *did not* do any miracle at Nazareth . . .
 "Quite in accordance with this tendency to soften or omit
 "such expressions as the above is the tendency to omit
 "questions in the mouth of Christ which *might* seem to imply
 "ignorance of fact".

It is evident that the writer in the Church Quarterly is not less anxious to correct Mark than was Matthew, otherwise he would not pick his language so carefully. He will only concede that phrases of Mark "*may seem to*" attribute to Christ want of power or failure or ignorance of fact. "St. Matthew's Narrative, he says, shows traces of deeper reflection upon the person of Christ." Such is his interpretation of these modifications.

In this a fair way of putting it? Surely an incipient docetism is traceable in these adaptations of Mark by Matthew? The risen Christ triumphant over death, emancipated through his resurrection from all weakness of the flesh, superior to outbursts of merely human emotion, incapable of wonder and amazement, and *a fortiori* of human ignorance from which even the lowliest demons were exempt, the Christ that was become the power and wisdom of God and sat in the visions of ecstasies at the right hand of God, is in the

pages of the first evangelist already beginning to obliterate the man of flesh and blood. Surely the writer in the Church Quarterly would have been nearer the truth, had he witten of Matthew that these modifications smack not of *deeper*, but of *later* reflection upon the person of Christ? The ideal Christ of dogma and ecstasy is beginning to take the place of the historical reality. The apotheosis has begun. Doubtless, if we had the documents or oral evidence which lay behind Mark, we should find that in his work also this process of idealisation has already begun. It is difficult otherwise to account for the presence in his tradition of those stupendous miracles of which Paul can scarcely have heard when he solemnly declared that he would henceforth know Christ no more after the flesh.

Not but what the Apostle Paul himself seems to have two minds. True, he insists on the real humanity of Jesus, on the fact of his having been born of woman, that is to say like any other man, born under the law which excluded gentiles from the fruits of his gospel and imposed circumcision; he insists also on his weakness and sufferings in the flesh, on his self-prostration in prayer. There was nothing to lose by such admissions, which could only enhance the glory of the Messiah when he was once raised from the dead and become the author no less of an universalistic preaching than of beatific visions on the part of the spirit-possessed faithful.

Nevertheless there are symptoms in him of another mind, in which he wavers in his hold upon the real humanity of Jesus. For it is difficult to reconcile with a real humanity the statement that Christ Jesus only *took the form* of a servant, *assuming the likeness of men, and that having been found in shape like a man he humiliated himself, or that being rich he made himself poor* for our sake. Marcion and Mani, no less genuine followers of Paul than the catholics, fixed upon such texts as the above in proof of their tenet that the body of Jesus was not real, but only a masque and

semblance; and no catholic writer has ever really answered their contention so far as it rests on these texts.

That Christ is the Logos is a proposition which differs, little, if at all, from saying that he is the Power and wisdom of God; but the fixing upon Christ of this new scheme of attributes had the effect of giving a fresh impetus to the docetism due to Paul's depreciation of the terrestrial, in favour of the risen and apparitional Christ. The new nomenclature at once brought Christian speculation about Jesus into line with that of Philo and the Hellenised Jews. According to the latter the Logos for our salvation came down, and continues to come down, from heaven to earth, and converses with men as a friend with friends. In human form the same Logos manifested himself to Moses, and sat at meat with Abraham, eating and drinking in appearance only. He also when he visits earth comes into houses and goes forth again like a man, and ascends again into heaven. He assumes a human face and hands and feet, mouth and voice, feelings of anger and of courage. He even defends his person with arms. At the same tune, according to Philo, the Logos is himself God, Light from Light and Life from Life, First-born of all creation, by whom all things were made, the Eternal image of God, the Spiritual Adam who abides with God from the first. He is God's anointed, our mediator, taking human prayers and laying them before the throne of God; our Paraclete, interceding for us; our Saviour, King and Shepherd and future judge; our High-priest, free from all Sin; the Cup of God and the Heavenly bread; his symbol is the desert-loving, heavenly dove.

Thus the entire scheme of Logos-attributes lies before us fully developed in Philo, who was of course no isolated writer, but one of a widely diffused school imbued with such lore. Before our fourth gospel was composed we must suppose that this scheme of attributes had been superimposed on Jesus the Messiah, but at the expense of his flesh and blood

reality, for the writer of this gospel denounces in his epistles those who denied that Jesus Christ had come in the flesh, and declares at the outset of his gospel that the Word was made Flesh.

It is only when we have set aside the tedious attempts of orthodox exegetes to interpret the fourth gospel as an historical document, that we begin to realise its unique and singular historical value as the earliest systematic elaboration of the higher christology. Its author clearly wishes to controvert those who denied that the Logos was flesh, but mark at what a cost. He insists on the reality of Christ's flesh and blood *pro forma*, but he sacrifices every thing else to the docetes, who may fairly be alleged to have imposed their views on the church so far as concerns the intellectual and moral aspects of Christ. We saw traces of this intellectual and moral transformation of Jesus in Matthew's gospel; but what is only incipient and tentative in the first is a complete and elaborate system in the fourth, the writer of which evidently felt himself at liberty, once he had postulated the irreducible minimum, that the word was made flesh, to reconstruct as he liked the life and conversations of Jesus, by way of explaining to his generation how an incarnate Logos must walk and talk. In so doing he does not scruple to flout at every turn the Synoptic gospels, with the second and third, if not with the first of which, he was well acquainted. One might almost infer that the authority of the Synoptists was not very well established in the circle within which the fourth gospel was at first diffused.

Those who have studied the remains of the Egyptian gnostics are aware that the Pauline indifference to the life lived in the flesh by Christ became among them an active repugnance. They were unwilling to listen to any narrative of Christ's life or teaching which was not composed within the *plerôma*, that is to say which was not the product of ecstasy or enthusiasm. In such an atmosphere, we might sup-

pose, the fourth Gospel was exhaled. The Muratorian Fragment confirms the supposition, for it relates how "to his fellow-disciples and bishops exhorting him John said, Fast with me for three days from today; and whatsoever shall have been revealed to each, let us relate it to one another. On the same night it was revealed to Andrew, one of the Apostles, that, all reviewing, John should write down all things in his own name".

This story well accords with the prominence assigned to Andrew in the fourth Gospel, and it tallies still better with the circumstance that it is, as Dr. Drummond proves, in the works of Basilides that we can first trace with certainty an use of the fourth Gospel. The same Basilides had received from Matthias "Secret discourses which he had heard from the Saviour, having been privately instructed". These discourses of Matthias must have resembled those of our fourth gospel; and since Hippolytus does not affirm that Basilides ascribed to John the apostle his citation of the fourth gospel, it is a tempting surmise that the *ἀπόκρυφοί λόγοι* of Matthias were no other than it. But this is a mere surmise, impossible of proof. We may be sure however that, had they been it, Hippolytus was not the man to tell us. He may not himself have appreciated the fact, if it be a fact.

In any case the fourth gospel impressed the primitive elders who lie behind the Muratorian canon as a work likely to have been produced in the ecstasy caused by prolonged fasting; and the same view confronts us in the tradition of the presbyters cited by Eusebius from the lost *Outlines of Clement of Alexandria*, to the effect that "John having observed that the bodily things had been exhibited in the gospels, being exhorted by his friends, became the vehicle of the divine spirit and in spiritual transports composed a spiritual gospel."

The "bodily things" of the synoptists were just the fleshly knowledge of Christ which Paul repudiated together with the

twelve apostles, including John the Son of Zebedee, who prided themselves thereon. It was the task of a more spiritual *gnosis* to evolve a gospel which exhibited Christ as the divine *logos* or as the power and wisdom of God. In the fourth gospel this task is achieved.

It is obvious that the chief value of a work written from such a standpoint lies in this that it preserves to us the particular phase to which, at the epoch of its composition, 90—100 A. D., the growing apotheosis of Jesus the Messiah had attained; for the same reason it cannot have, save incidentally, any historical value. Accordingly Dr. Drummond, although he maintains the Johannine authorship of the fourth gospel allows (p. 32) that "it is not an historical book in our sense of the word. In the age of Haggadah and allegory it is conceivable that a man might be found who had a dreamy perception of external things, but entered with his whole soul into the divine meaning which lay behind nature and human life. Such a one might conceivably throw some of his ideas into the form of allegory, and represent as spoken by Christ on earth what in reality his spirit had been saying to the world since he was hidden from the eyes of men."

In illustration of this point of view Dr. Drummond cites the instructive remarks of Origen about the author of this gospel, viz: that "he preferred the spiritual to the corporeal, the true spiritual being often preserved in the corporeal falsehood."

And Dr. Drummond supports his theme on p. 31 from the eloquent essay of Deutsch:

"The persons of the Bible . . . became, apart from their supposed historical reality, a symbol and an allegory. And what the narrative had omitted the Haggadah supplied in many variations. It filled up these gaps, as a prophet looking into the past might do; it explained the motives; it enlarged the story."

“If”, continues Dr. Drummond, “we extend our view beyond Palestine, we find the system of allegorical interpretation in its full development among the Jews of Alexandria; and see it also, though in a subdued form, in the writings of Paul of Tarsus. Nothing could be more adapted to destroy what we should call the historical sense; for in it the whole value of ancient facts lay in their embodiment of philosophical or religious ideas. Men like Philo had no interest in inquiring whether an incident really occurred in this way or that, and what we regard as the exercise of the first duty of an historian, they would probably have viewed as ‘learned trifling’”.

While thus denying its historical value Dr. Drummond yet attempts to show that this gospel was from the pen of the apostle, and he applies the old argument of Bleek in these words:

“Plato gives us a picture of Socrates founded, I presume, on genuine reminiscence, and with many a genuine touch of local and personal fact, and still presented through a series of ideal scenes; may not an Apostle have portrayed the master of his heart’s devotion in colours drawn from half a century of vivid experience of his indwelling spirit and blended together the actual and ideal in lines which are no longer separable.”

It seems to me that Dr. Drummond relies too much on the external evidence, or, we would rather say, overrates its importance and in leading respects mistakes its bearing.

He shows that Basilides cited this gospel, but not that he attributed it to John the apostle; and in any case that author’s ascription of his ‘secret discourses of the Lord’ to Matthias marks him down as one whose judgement is not to be relied upon today. Papias again, we learn from Eusebius, cited the first epistle of John, and he unquestionably was familiar with the Apocalypse. But we have no evidence that Papias regarded either of them as works of the apostle. Dr. Drummond argues that Eusebius’ statement that ‘Papias used testimonies

from I John' means that "Papias quoted these epistles, but without naming the authors; and the natural inference is that he quoted them as well-known works, which did not require a reference to identify them."

They might surely be well-known, and yet neither of apostolic authorship, nor cited as such by Papias, who might equally well have had recourse to them, because he knew that they flowed from the pen of his authority the presbyter John.

The same remark applies to Ignatius' use of the fourth gospel, an use which Dr. D. shews to be at least probable. There is no evidence that he ascribed it to John the apostle. Equally little proof is there that Justin ascribed the gospel, which he certainly had seen, to the apostle. On the contrary he markedly reserves the title of 'Memorials of the Apostles' for the works of the synoptists.

Thus this gospel was used by orthodox and still more by gnostic writers from as early as about the year 120. But before Irenaeus there is no writer who vouches for its Johannine authorship. And in the latter's own age the Alogi in Asia minor denied its apostolic origin on internal grounds, if not on external, and even asserted that Cerinthus was its real author. Thus Dr. Drummond overshoots the mark when he writes as follows p. 334:

"Thus far we have had a uniform testimony; but happily "for those who are unable to accept the apostolic authorship "of the gospel, the harmony is broken by one discordant "note, and the Alogi are fondled with a tenderness suitable "to their small dimensions." And again p. 349:

"But the second point, that the Apostle John was the "author, can hardly claim the same degree of confidence. "The testimony is not quite so unanimous, though I confess "that I cannot myself take the Alogi much more seriously "than the attempt in our own time to prove that Bacon was "the author of Shakespeare's plays."

Such criticism as this is far from being just. The Alogi, whose argument Epiphanius almost certainly copied from Hippolytus' lost refutation of the Presbyter Gaius, shew themselves in these to have been critics in an almost modern sense. They pointed to the utter inconsistency of the narrative of the fourth gospel with that of the first three, and their opponents had no argument with which to meet them save those lame and limping attempts at harmonisation which are nowadays discarded, not only by Dr. Drummond, but by most serious students of the problem. As to Irenæus the only champion of the Johannine authorship who in nearness of time and place at all approaches the Alogi, what had he to oppose to their solid and scholarly arguments? Nothing whatever except the argument that there being four corners to the earth, there must necessarily be four gospels also, this and a few senile reminiscences, a little hearsay and irrelevant evidence about St. John gathered in youth from Polycarp. Dr. Drummond interprets much too favorably the evidence of Irenæus about those Asiatic believers who rejected the fourth gospel: "others, writes Irenæus, do not admit that form which is according to the gospel in which the Lord promised that he would send the Paraclete; but they reject at the same time the gospel and the Prophetic Spirit."

Of this Dr. Drummond observes that "Irenæus does not say that these men questioned the authorship of the gospel. The statement implies no more than that for dogmatic reasons, they did not receive it into their canon; and the rejection of the reputed authorship of a book, and the rejection of its canonical authority, are two very different things."

But it is not conceivable that second century believers, whether orthodox or not, would have rejected the book, if they had had reason to regard it as a work of John the son of Thunder. It was indeed out of respect for John the Apostle that they rejected it. If then this gospel was rejected, it was because its Johannine authorship was not believed

in; and if it was not believed in, it was because there was no well established tradition to that effect. It was rejected moreover less for doctrinal than for critical reasons. We judge from Epiphanius' jaundiced account of the Alogi, that they were for their age acute critics, and had discerned the utter incompatibility of the contents of the fourth gospel either with the synoptical tradition or with apostolic authorship. The moderns who recognise the incompatibility with synoptic tradition, and yet cling to Apostolic authorship, occupy a logically weaker position. For in the balance and uncertainty of external evidence as touching the authorship we must finally rely on an analysis of its contents. Could an eye-witness have written all that we find in the fourth gospel? Could an Apostle have used the earlier narratives of the synoptists as they are used in it?

This last point has a special importance. Dr. Drummond "sees reason to believe that the evangelist was acquainted "with the synoptical gospels, certainly with the synoptical "tradition. But", he adds, "we must be careful not to exaggerate the degree of dependence. It is by no means obvious. "It has been disputed by able critics, and is now generally "recognised only in consequence of a careful and minute "examination . . . why the Apostle John should not occasionally drop into the wellknown words I cannot conceive. I "see no evidence that the writer was obliged to depend on "the synoptics for his language and materials; and the real "difficulty is that he so persistently goes a way of his own, "and has no scruple in setting the synoptic aside."

May be that the indebtedness of the fourth to the earlier gospels requires "careful and minute examination" to ascertain it. But that indebtedness is not adequately described by saying that its author "occasionally drops into the well-known words". Dr. Armitage Robinson is nearer the truth when he suggests that the synoptic gospels are every where the background of the fourth in the following words:

“It is not altogether a new story: it is an old story newly told. At every point *a familiar knowledge is presupposed*, “not only of its general drift, but of the chief persons who figure in it . . . out of a wealth of incidents the writer chooses those which serve to illustrate the truth he sees.”

What therefore we need is a careful and psychological analysis of the fourth in relation to the first three gospels; and the weak point in Dr. Drummond's book is that it supplies no such analysis, and that he does not seem to appreciate its necessity or to realise that a final verdict must rest rather on it than on a discussion of the external evidence. By the latter he sets too much store, forgetting that by similar reasoning it could be demonstrated that Peter was really the author of the so-called Preaching of Peter.

Nor is it enough with Dr. Armitage Robinson to summarise with admirable force the contrasts and, then, as if these counted for nothing, wind up by maintaining that in the fourth gospel is “disclosed to us the inner meaning” of the synoptic history, or that in it we obtain at last “the meaning of the whole story as the divine Spirit had revealed it to the writer.”

Instead of such generalities we require a searching analysis verse by verse of the fourth Gospel, so that we may thoroughly understand how its writer handled the previous record. Such an analysis we have in the works of the abbé Loisy and of Prof. Réville. Both writers are equally exact, penetrating and subtle in their examination; but the abbé's work is on the larger and more extensive scale. They both reach the same conclusions.

Let us take with their aid a single example of how the fourth evangelist treats the earlier tradition. No one can read without deep emotion of the agony in the garden of Gethsemani:

“And he was parted from them about a stone's cast; and he kneeled down and prayed, saying, “Father, if thou be willing, remove this cup from me: nevertheless not my

"will, but thine be done. And there appeared unto him an "angel from heaven, strengthening him. And being in an "agony he prayed more earnestly: and his sweat became as "it were great drops of blood falling down upon the ground" (Luke 22 ⁴¹⁻⁴⁴).

The parallel in the fourth Gospel to this scene is in Jo. 12 ²⁷. The scene is laid at midday in Jerusalem. Certain Greeks have come to interview Jesus, and Andrew and Philip certify Jesus of their presence. Before them, apparently as they stand behind the two apostles, Jesus launches into a discourse suggested partly by Paul's language in I Cor. 15 ³⁶⁻⁷, partly by Mark 4 ^{8, 20} and the corresponding passages of Matthew and Luke. In v. 27 we encounter the following:

"Now is my soul troubled. And what shall I say? Father, "save me from this hour? But for this cause came I unto "this hour. Father, glorify thy name. There came therefore "a voice out of heaven, saying, I have both glorified it and "will glorify it again. The multitude therefore that stood by "and heard it, said that it had thundered: others said, An "angel hath spoken to him. Jesus answered and said, This "voice hath not come for my sake, but for your sakes."

The abbé Loisy comments as follows: "On ne peut nier "que l'évangéliste s'inspire de la scène de Gethsémani dans "les Synoptiques: il la transpose, l'interprète et la corrige. "Certains commentateurs, pour éviter une contradiction avec "les premiers veulent que la demande: "Père, sauve-moi de "cette heure", soit réelle. Mais il faut bien que l'incertitude "de la question: "Que dirai-je?" subsiste dans la demande qui "vient ensuite et qu'on ne formule que pour la retirer aussitôt; "autrement l'incohérence du discours, la variabilité des sen- "timents prêtés au Christ seraient insupportables, et l'on "contredirait par un autre côté les Synoptiques, où la prière "est très nettement définie, mais conditionnelle. La forme "conditionnelle disparaît ici, parceque le Christ johannique ne "peut pas ignorer la volonté du père; elle est remplacée par

“la forme interrogative et par une considération hypothétique, “où le doute ne porte pas sur l’objet du dessein providentiel, “mais sur l’opportunité de la demande. Et la demande est tout “de suite écartée comme contraire au dessein providentiel. La “prière de Gethsémani est ainsi transformée en un sorte d’exercice logique qu’il convient d’apprécier au point de vue de “la théologie, non à celui de la vraisemblance historique . . . ““glorifie ton nom” est l’équivalent johannique de l’acte de “résignation : “Que ta volonté soit faite”, dans les Synoptiques. Le Christ johannique ne pouvait pas prier comme le “Christ synoptique; sa volonté divine étant celle du Père, il “ne pouvait pas plus subir l’agonie de Gethsémani que la “tentation du diable au désert; il était au-dessus de la condition “humaine.”

Of the voice from heaven which follows in the context the abbé writes: “elle remplace aussi, très probablement, “l’ange consolateur que le texte commun de Luc introduit “dans le récit de Gethsémani. Mais le miracle ne se fait pas “pour le Sauveur, qui n’a pas besoin de cet encouragement; “il se fait pour la foule, qui se montre incapable d’en profiter. Le peuple l’a entendu, mais il n’a pas compris: les “uns veulent croire à un coup de tonnerre, les autres émettent l’idée d’une communication angélique, ce qui confirme “l’hypothèse qu’on vient de voir touchant la substitution de “la voix céleste à l’ange du troisième Évangile.”

Jesus is changed in this gospel into a Greek sophist.

M. Réville’s criticism of this scene is equally excellent:

“Quant à l’agonie de Gethsémané, elle sort de ce remaniement absolument défigurée. Dans les Évangiles elle se produit de la façon la plus naturelle au moment même où “Jésus va être arrêté (Mt 26³⁶⁻⁴⁶ et parall.). Ici elle est une “simple réflexion provoquée par la nécessité de la mort prochaine: encore cette mort n’est elle, du témoignage expressément rappelé de l’évangéliste, qu’une glorification! Et “quelle réflexion!” “Maintenant mon âme est troublée. Et

“que dirai-je? [Dirai-je]: Père, sauve-moi de cette heure?
 “Mais c’est pour celà même, en vue de celle heure, que je
 “suis venu. [Je dirai]: Père, glorifie ton nom. J’ai déjà glo-
 “rifié et je glorifierai encore” répond du haut du ciel une
 “forte voix, que les uns prennent pour le tonnerre, les autres
 “pour la voix d’un ange, et Jésus a bien soin d’informer les
 “assistants que cette déclaration n’est pas à son adresse,
 “mais à la leur.

“Une fois encore l’évangéliste a dû enregistrer une tradi-
 “tion trop fortement enracinée dans les souvenirs des Chrétiens
 “pour qu’il pût la supprimer, mais en s’efforçant de la con-
 “cilier tant bien que mal avec sa conception du Christ. Le
 “Logos incarné ne pouvait pas dire: “Mon Père, s’il est pos-
 “sible, que la calice passe loin de moi; toutefois que *ta* vo-
 “lonté soit faite et non la *mienne*.” Il n’a a jamais de différence
 “entre sa volonté et celle de Dieu.”

Thus under the exigencies of his doctrine the fourth evan-
 gelist as M. Réville says “dénature complètement la scène la
 “plus auguste de la vie morale de son maître.”

Ab uno disce omnes. In the fourth Gospel there are many
 examples of this sort of travesty of the synoptic tradition;
 and it makes one almost despair of English critics that one
 so eminent among them as the Dean of Westminster can
 sum up these almost painful contrasts of the fourth Gospel
 with that tradition in such words as the following:

“The student of the synoptics when he comes to the
 “fourth Gospel must,” he says, “bring himself to recognise
 “that the completeness of the conception which has capti-
 “vated him is an illusory completeness; that he has hitherto
 “viewed from one standpoint only a life which now proves
 “to be larger and more complex than he had supposed;
 “that, in fact, this life had revealed itself only to a *mature*
 “*reflection and a loving insight* — to one who had not only
 “seen and heard, but had pondered and recalled, until at last
 “he was inspired to proclaim new elements of its fulness

“without seeking to harmonise them with the *true but limited* “perceptions of an earlier time.”

It is hopeless to combat with argument such a criticism as the above, because it flows from a want of psychological insight. It resembles the artistic judgements of a child who prefers the lifeless daubs of a coloured photograph to the breathing canvas of a Sargent.

Among critics of a certain order it is a commonplace that Philo, with all his subtle anticipations of christian ideas, yet never rose to level of imagining an incarnation of the Logos in a living man. His Logos, we are told, is after all impersonal. But is the Johannine Christ any better? In vain we scan this figure in hope of winning from it any kindly human glance of recognition, such as everywhere cheers and warms us in the synoptic narrative. ‘There is no speculation in those eyes.’ Even Dr. Drummond, wedded though he is to the idea of Johannine authorship, has to acknowledge (p. 65) that: “Throughout a large part of the work we seem to wander “amid majestic thoughts and expositions, but hardly to come “into contact with a living man”.

The Johannine Christ is in too many scenes a stage lay-figure, through whom as through a masque the author utters his own lucubrations which are at best the dregs of a misunderstood Platonism and are always over the heads of the supposed listeners. This Christ never prays, except ‘to the gallery’ as the Abbé Loisy well observes. The nearest approach to prayer is in the seventeenth chapter, and there instead of the humility of the Lord’s prayer, instead of the resignation of the garden, we have a series of polite requests, conveyed in the words *ἔρωτῶ* and *θέλω*, from one who is no more in the world in behalf of the benighted beings that still languish therein. It is significant also that this so-called prayer refers to the ministry of the word among men as to an episode already past and ended: “While I *was* with them, “I *kept* them in thy name.” The same tone of retrospect

marks a hundred other utterances of this Johannine Christ, and proves only too plainly that we have before us not the real words, but the christological fancies of a later age.

Catholic divines have all along esteemed that a formal recognition of the reality of Christ's flesh and blood was a sufficient answer to Docetic dreams. Having emphasised the material reality, they have immediately conceded all the claims of the Docetes in respect of his spiritual reality. The present bishop of Birmingham, Dr. Gore, is almost the first who has had the courage to raise a protest against this secular tendency. "Theologians, be complains, (Dissertations, 1895, p. "202): have hardly attempted to examine continuously the intellectual phenomena of our Lord's human life during the period "of his humiliation: they have at best but taken particular "texts and explained them away in the light of an *a priori* assumption as to the effect of the godhead on the "manhood".

And the same writer protests that we must not:

"So juxta-posit the omniscient Godhead with the limited "manhood as to destroy the impression that he, the Christ, "the Son of God, was personally living, praying, thinking, "speaking, and acting — even working miracles — under "the limitations of manhood."

But the fourth evangelist does not merely "juxta-posit". Having once flung against the Docetes the single phrase that the word was made flesh, he proceeds to go with them to all extremes in respect of the Messiah's personality. He substitutes for the life of the genial humble much tried Jesus of Nazareth and Galilee a masquerade acted out in Jerusalem for the benefit of the unbelieving Jews.

"There is no doubt", writes Dr. Gore (p. 205), "that the "general teaching of the catholic church for many centuries "about our Lord has removed Him very far from human "sympathies".

But why does he blink the fact that this general teaching has

its root and warrant in the fourth gospel, and that it was ever to this gospel that appeal was made by that anti-Arian theology of which he so significantly complains that it "shows "a rapid tendency to withdraw the admission of a human "ignorance".

"Hilary, Ambrose, and Jerome," he adds, "led the way in "the west with the doctrine of our Lord's 'economic' igno-
"rance, the doctrine, that is, that our Lord knew, but repre-
"sented Himself as ignorant for purposes of edification."

Dr. Gore should have added that these writers of the west, like Athanasius in the east, used the fourth gospel to prove their thesis. The contest between Arius and Athanasius was in reality one between the first three gospels and the fourth, which is through and through Apollinarian, and so more Athanasian than Athanasius.

Dr. Gore writes (p. 87) that 'up to the time of his death "He lived and taught, He thought and was inspired and was "tempted, as true and proper man, under the limitations of "consciousness which alone make possible a really human "experience." Of this view the fourth gospel is the first and greatest negation. So that when Dr. Gore adds: "Of this "part of our heritage we must not allow ourselves to be "robbed, by being 'wise above that which is written'" he condemns the fourth gospel as the *πρῶτον ψεῦδος* of that theology which he complains of in "all theologians of the "church from Irenæus downward", who "affirm that Christ "in becoming incarnate did not cease to be God or to exer-
"cise the cosmic functions of the Word" (p. 98).

Elsewhere (p. 202) Dr. Gore makes the following important admission: "The great bulk of the language of ecclesiastical "writers is, it is true, against us."

And it is so, because they have followed the fourth gospel, and as long as they continue to pretend that the synoptists give us 'limited perceptions' of which the full truth is only seen through the 'mature reflection and loving insight' of

the fourth gospel, they must continue to condemn Dr. Gore as the worst and most dangerous of heretics.

It is therefore useless to urge the force of the external testimony to the Johannine authorship of this gospel. Were it as strong as it is really weak, it would prove nothing against the psychological absurdity of the view.

Dr. Sanday has written a critique, in volume IV of *The Journal of Theological Studies*, of a volume of essays by Six Oxford tutors entitled 'Contentio Veritatis', in which one of them Mr. Allen inclines to reject the Johannine authorship of the fourth gospel, because 'the entire representation "of Christ's person and teaching is very different from that "of the Synoptic gospels, and seems to represent a later stage "of tradition."

Against this view Dr. Sanday writes thus:

"Some difference no doubt there is; but it should not be "overstated. And when it is stated in strict conformity with "the facts, I do not believe that it is in the least incompatible "with Apostolic authorship. On the contrary, I believe that "it positively favours it; for *no one was so likely as an "Apostle to exercise the freedom which the author has assumed."*

In other words none but an apostle would have ventured to take such liberties with the life and conversations of his Master — an interesting, but double edged argument.

A great teacher is manysided, and his intellectual gifts may appeal to one disciple, his moral strength to another. So it was with the late professor T. H. Green of Balliol college. He influenced Puseyite youths who could not understand his metaphysical positions hardly less than he did the intellectuals who could. To the one set he seemed a possible bulwark of their traditional faith, to the other his teaching marked a mental phase from which no relapse into orthodoxy was possible without a kind of intellectual self-mutilation. To both sets alike he appealed by his rugged strength of character and moral force. In the case of Socrates we have a

like phenomenon. His moral courage and earnestness was felt by Xenophon, the traditionalist. His dialectic was understood by Plato, the father of all subsequent philosophical reflection. Yet as we read Plato we are aware of no real incongruity between his idealisations of his master and Xenophon's homely reminiscences. For there are no psychological impossibilities in Plato's picture which lead us to doubt the fact of his having been a disciple of Socrates, any more than there are in Dante's idealisation of Beatrice any traits of such a kind as to raise in us a suspicion that he never had seen her in the flesh. But the Johannine authorship is in a different case. It is as easy to explain how a belief in it grew up in the church by the time of Irenæus, as it is difficult to accept the exegetic historical and psychological incongruities with which for a modern it is beset.

One concluding remark is due to the texts Mt. 11²⁵⁻³⁰ and Lk. 10²². Here Luke, even if he has not the earlier reading at least indicates in what sense Matthew's words are to be interpreted: "No one knoweth (*or* recogniseth) who is the son except the Father, and who is the Father except the son and to whomsoever the son may wish to reveal it < he will reveal it >."

The words added in brackets are in the old Georgian version which almost certainly took them from the older Syriac. Many commentators detect a Johannine ring in these words, and proceed to argue that Jesus might have uttered the discourses of the fourth gospel, or anyhow something like them. But the words "no one knoweth or recogniseth who is the Son except the Father", may be a mere reminiscence on the part of Jesus of the vision he had beheld in the Jordan, when the heavens opened and the dove, the Alexandrine symbol of the holy spirit, descended on him, and the Bath Kol uttered the words, Thou art my son, the loved one, in thee am I well pleased. Then and there Jesus was recognised by the Father to be the beloved Son. The words which

occur just before in Matthew's text ch. 11²⁶: Νὰὶ ὁ πατήρ, ὅτι οὕτως ἐγένετο εὐδοκία ἐμπροσθέν σου, echo the words of ch. 1¹⁷: οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα, In his private vision at the Baptism Jesus heard and saw himself marked out as the beloved son, and in turn he will reveal to the simpleminded the Father, who and what He is.

Even if we cannot regard these two texts as conveying the *ipsissima verba* of Jesus, we must anyhow regard them as a covert protest against the assertion of Mark, that in the first days of the Ministry the evil spirits expelled by Jesus were the chief, if not the only, overt witnesses to his divine sonship, — an assertion so offensive in the next generation that the first and third evangelists are obliged to ignore or modify it.

There is no need therefore to suppose as the Abbé Loisy does, that these words are an interpolation. They evidently stood in the non-Marcian document used by Matthew and Luke.

FRED. C. CONYBEARE.

BOEKBEOORDEELINGEN.

LIC. Dr. G. DIETRICH, *Ein Apparatus criticus zur Pešitto zum Propheten Jesaia*, Giessen 1905. (Beihefte zur Zeitschr. f. d. alttest. Wissenschaft, VIII).

Nog altijd bezitten wij geen kritische uitgave van den Syrischen nationalen Bijbel, de Pesjito. Van het Nieuwe Testament hebben we sinds 1901 van de hand van G. H. GWILLIAM een *Tetraevangelium Sanctum*. Dat is inderdaad een kritische editie der vier evangeliën, op grond van een collatie van niet minder dan 41 handschriften uit de 5^e—12^e eeuw, zoowel van Oost- als Westsyriërs. Over de ingewikkelde geschiedenis van den tekst der Syrische evangeliën is thans voldoende licht opgegaan. (Ik kan hier verwijzen o. a. naar een artikel van mijn hand over „den Tekst der Syrische Evangeliën” in de *Theol. Studiën* van 1905, bl. 9—19). Doch van de andere geschriften des Nieuwen Verbonds bestaat een kritische uitgave nog niet. En voor het Oude Testament zijn wij op lange na nog niet zoo ver.

Op dit gebied begint het echter ook te dagen. In STADE'S *Zeitschr. f. d. alttest. Wissenschaft* 1889 begon Dr. A. RAHLFS met een studie *Beiträge zur Textkritik der Peschita* S. 161—210. Daarna publiceerde DR. HERMANN PINKUSS in hetzelfde tijdschrift 1894, S. 65 ff. en 161 ff. zijne tekst-kritische studiën over den Syrischen text van Spreuken. Voor Prediker deed een dergelijk werk DR. ABRAHAM SCHALOM KAMENETZKY in Stade's *Z. A. W.* 1904, S. 181—239. In

hetzelfde tijdschrift begon in 1898 EBERHARD BAUMANN een serie artikelen (tot in jaargang 1900) onder den titel *Die Verwendbarkeit der Pešita zum Buche Ijob für die Textkritik* en geeft 1898, S. 314—325 een lijst van varianten in den Syrischen tekst zelf. Dr. GEORG KERHER gaf in *Z. A. W.* 1896, S. 249 f. *Syrohexaplarische Fragmente zu Leviticus und Deuteronomium aus Bar-Hebraeus gesammelt*, en in 1898, S. 249 f. een zelfde collectie voor I en II Samuel. En eindelijk gaf E. W. BARNES te Cambridge een kritisch apparaat uit op de beiden boeken der Kronieken en in *the Journal of Theol. Studies*, 1905, p. 220 sq. een artikel *The Peshitta Version of 2 Kings*.

Men ziet: De behoefte aan een kritischen tekst wordt gevoeld. En men is aan den arbeid getogen. Aan den noodzakelijken voorarbeid. Het eigenlijke werk kan nog niet geleverd worden. Juist grondige werkers als Diettrich zijn onder den arbeid daarvan overtuigd geworden.

Diettrich is een man van groote werkkracht en daarbij zeer nauwkeurig. Als predikant der Duitsch Evangelische gemeente te Sydenham-Londen heeft hij veel van zijn vrijen tijd doorgebracht in het Britsch Museum en daar allerlei Syrische handschriften bestudeerd met het oog op den Syrischen tekst des Ouden Testaments. Wij danken daaraan *Eine Jakobitische Einleitung in den Psalter* (Beiheft V) en *Išô^odâdh's Stellung in der Auslegungsgeschichte des Alten Testaments* (Beiheft VI). Thans, als »Pastor an der Heilandskirche» in Berlijn zet hij deze tekstkritische onderzoekingen voort en kon daarvoor een reis naar Italië maken, op advies van prof. Sachau daartoe door de Berlijnsche Akademie van Wetenschappen gesteund.

Zijn oorspronkelijk plan was een tekstkritische uitgave der Pesjito van 't boek Jezaia te geven. Doch zijn studie van de commentaren van den genoemden Išô^odâdh, van Narsai Garbana, beide in 't Britsch Museum, en van dien van Theodorus Bar Kôni, in de koninklijke bibliotheek te Berlijn, deden hem zien, dat de tijd daarvoor nog niet rijp is. Minstens twee

werken van deze drie groote Nestoriaansche exegeten dienen uitgegeven te zijn, vóórdat hij tot de vaststelling van den tekst kan overgaan.

Wellicht tijgt Diettrich nu spoedig aan dat werk. Immers, van Theodorus Bar Kóni's scholiën is een belangrijk en uitvoerig stuk in het licht verschenen. Dr. MARTIN LEWIN gaf diens scholiën uit op de Patriarchengeschiedenis, Genesis 12—50, Berlin 1905. De scholiën op het boek Jezaïa beslaan, volgens Dr. Lewin's mededeeling, in het handschrift slechts 11 foliëbladzijden ¹⁾. Doch wellicht is de commentaar van Narsai Garbana uitvoeriger en belangrijker.

Laat mij ten slotte mededeelen, wat er al zoo ongeveer aan een kritische uitgave van den Pesjtotekst des O.T. vastzit. Men komt daaruit tevens te weten, welke waarde de tot dusverre gedrukte uitgaven bezitten.

Om tot kennis van den Syrischen tekst van vóór de scheiding in de Syrische kerk in 485 te komen, moet men zoowel de Westersche als de Oostersche lezingen kennen. Van de Oost-Syrische of Nestoriaansche zijn 10 handschriften bekend (Diettrich, S. XVII ff.). De West-Syrische heeft men met RAHLFS te onderscheiden in Jakobietische, Melkietische en Maronietische, te zamen 17 manuscripten (S. XIX ff.). Uit den tijd vóór de scheiding komen dan in aanmerking de lezingen in de commentaren van Ephraëm den Syriër en in de Homilieën van Aphraätes. Voor Westersche lezingen die in de scholiën van Bar-Hebraeus en voor Oostersche in de commentaren en scholiën van de reeds genoemde Nestoriaansche Schriftuitleggers.

Er bestaan (in hoofdzaak) 5 gedrukte uitgaven: die van de Parijzer Polyglotte 1645, van de Londensche 1657, van 't Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap 1823, en dan de Bijbel van Urmia 1852 en die van Mossul 1888.

De Parijzer tekst, door GABRIEL SIONITA bezorgd, steunt op

¹⁾ Verg. de aankondiging van deze studie in het *Museum*, Nov. 1905.
Theol. Tijdschr. XL.

een vrijwel minderwaardig handschrift in de Bibliothèque Nationale te Parijs en representeert een West Syrische (speciaal Jakobietische) lezing. De Londensche van BRIAN WALTON is een weinig gewijzigde afdruk van de Parijzer Polyglotte. SAMUËL LEE bezorgde de editie van het Bijbelgenootschap. Hij legde den tekst van de beide Polyglotten ten grondslag en verbeterde naar twee Oxfordsche en twee Cambridger handschriften. De uitgave te Urmia geschiedde door Amerikaansche Presbyteriaansche zendelingen en vertegenwoordigt den Oosterschen typus, terwijl de editie van Mossul, van de Dominikaner orde afkomstig is en volgens Diettrich's onderzoek van 't boek Jezaia, wel in orthographie en vokalisatie »eine nestorianische Maske'' draagt, doch geen enkele specifiek Nestoriaansche lezing bevat. Deze editie van Mossul beschouwt Diettrich als de eerste, hoewel schuchtere poging om den Bijbeltekst der ongedeelde Syrische kerk te herstellen. En hij betreurt het daarom, dat deze uitgave bijna algemeen door Protestantsche geleerden geïgnoreerd wordt.

In 1891 schreef Prof. BUHL (*Kanon und Text des Alten Testaments*, S. 193): »Die kritische Feststellung des Peschitaxtextes befindet sich noch in ihren Anfängen, wie wohl es jetzt schon deutlich ist, dass von einer künftigen Textkritik bedeutende Resultate nicht zu erwarten sind''. Ik weet niet, of Buhl door 't geen sedert aan 't licht gebracht is, zijn meening belangrijk gewijzigd heeft. Maar ik weet wel, dat het onze belangstelling verdient, wanneer Syriaci thans bezig zijn den ouden nationalen Syrischen Bijbel zooveel mogelijk in zijn oorspronkelijken vorm te herstellen. Onder hen, die daaraan een deel van hun leven wijden, zal zeker steeds met eere Dr. DIETRICH genoemd worden.

Groningen, 25 Sept. 1905.

G. WILDEBOER.

Beginselen der Staathuishoudkunde, door Mr. T. DE VRIES. Deel I. Inleidend gedeelte. 's Gravenhage bij T. C. B. ten Hagen.

De reden, dat dit boek over Staathuishoudkunde aan het *Theol. Tijdschrift* werd gezonden, zal wel hierin gelegen zijn, dat het de Staatkunde van Calvinistisch standpunt behandelt; dit Calvinistisch standpunt immers, door den schrijver ingenomen, wordt door zijn theologisch standpunt bepaald.

Mr. de Vries haalt in de »inleiding» op zijn werk een uitspraak aan van l'Abbé Corbière: »Nous possédons peu de traités d'économie sociale écrits pas des catholiques et dans un sens catholique», en meent dat voor de Calvinisten dezelfde klacht geldt. Dit nu, zegt hij, mag niet langer zoo blijven. »De ontwikkeling der Calvinistische wereld- en levensbeschouwing als geheel genomen is, dank zij den arbeid van Dr. A. Kuyper, verder gevorderd en met veel meer logische kracht opgetrokken dan die van de meeste overige denkrichtingen.» In zijn eigen arbeid heeft de heer de Vries getracht een bijdrage te leveren, waarmee althans, stelt hij zich voor, »de voet gezet wordt op den weg tot een wetenschappelijke behandeling der economie op den grondslag der Calvinistische beginselen.»

Het werk nu, waarvan de titel hierboven vermeld wordt, hoopt hij te doen volgen door een Tweede Deel, dat de Geschiedenis der economie, en door een Derde, dat het Systeem van economie meer speciaal in zijn onderdeelen zal behandelen. Dit »Inleidend gedeelte», een boek van ruim 200 bladz., wil den lezer allereerst inlichten omtrent de methode, door den Calvinistischen schrijver gebezigd, en het uitgangspunt, dat hij bij de uiteenzetting dezer Calvinistische Staathuishoudkunde heeft gekozen.

Den »lezer» schreven wij.

Toch zijn niet alle lezers voor den schrijver gelijk. En

wat er over zal beslissen, of hij voor hen verstaanbaar zal zijn, ligt niet in het gewone bevattingvermogen van den lezer, in ... welke vermogens dan ook, van intellectueelen of moreelen aard, die men overigens in hem noodzakelijk zou achten om een werk als dit en den gang der redeneering, die er in gevolgd wordt, te verstaan. Neen; hiervan zal het afhangen, of hij al dan niet »wedergeboren» is. Daarmee weder hangt het immers samen of hij in staat zal zijn te waardeeren de Christelijke methode, die de schrijver, anders dan schier alle economen met grooten of kleinen naam, bij zijn wetenschappelijken arbeid wil volgen.

Want: men heeft de deductieve en de inductieve methode; door den schrijver wordt nog de receptieve genoemd, die dan eigenlijk de Christelijke methode zal zijn.

De twee eerste toch zijn voor de Christelijke wetenschap — men zal opmerken dat christelijk en calvinistisch door Mr. de Vries vereenzelvigd worden — voor de Christelijke wetenschap zijn de twee eerste methodes onbruikbaar ¹⁾. Ze zijn eenzijdig; de Christelijke wetenschap wil alle eenzijdigheid van meet af vermijden.

Een eigenaardigheid, zouden we zeggen, die zij met alle wetenschap, in ernstigen zin, gemeen heeft. Maar de twee genoemde methodes acht de schrijver dáárom voor de Christelijke wetenschap, met name de Christelijke Staathuishoudkunde, onbruikbaar, omdat het kenmerk van deze ligt »nòch in het aanvaarden van enkele rationalistische stellingen (de deductieve methode), noch in het natuurkundig onderzoek der feiten van de samenleving (de inductieve methode), maar in het ontvangen van het licht der Openbaring, waardoor ook de menscheelijke samenleving en het huishoudelijk leven der volken alleen in haar waren aard wordt gekend en verstaan.»

De schrijver zegt uitdrukkelijk dat nòch de deductieve, nòch de inductieve methode voor de Christelijke wetenschap

---

1) Bladz. 53.

bruikbaar zijn. Een bewering die hem natuurlijk onmogelijk ernst kan wezen. Hoe zou ooit iets tot ons »weten” kunnen behooren, dat wij niet òf langs den weg der deductie òf langs dien der inductie er toe gebracht hebben? Hij herroept dan ook onmiddellijk zijn uitspraak door er op te laten volgen:

»De Goddelijke Openbaring in den vleesch geworden Zone Gods, in Israël en in de Christelijke kerk voor het leven en in de Heilige Schrift voor het bewustzijn, is ook voor de staathuishoudkuude de lamp op ons pad en een licht voor onzen voet, waaruit [uit welke Openbaring, waarschijnlijk] *zoowel feiten in het leven ter inductie als algemeene grondstellingen ter deductie worden gekend.*”

Uit de door mij gecursiveerde woorden blijkt dat ook Mr. de Vries noch de *inductieve* noch de *deductieve* redeneering kan missen. Hij zou dan ook eenvoudig van alle *logische* redeneering afstand doen. De zaak is dat hij, zoowel als elk ander beoefenaar der wetenschap, zeker geheel van gegevens voor zich ziet, waarin zoowel algemeene grondstellingen, die er uit afgeleid, als feiten, die er in moeten opgespoord worden, liggen opgesloten. Tegenover dat geheel van gegevens staat, mèt hem, elk beoefenaar van de wetenschap receptief, maar dat geheel van gegevens, meent hij, kan gezien worden onder verschillend licht. Hij ziet het, met de »Christenen”, bij het licht der »Openbaring”, wat den ongeloovige niet gegeven is, wijl hem »de palengenesie, d. i. wedergeboorte en dus ook het wedergeboren bewustzijn en daarmede het receptief vermogen in dien zin ontbreekt” 1). Mij dunkt de tegenstelling onjuist, als de schrijver tegenover de *inductieve* en *deductieve* methode, van de *receptieve* als derde gewaagt. Hij zelf schrijft 2): »De vraag is maar of de methode, die men bij zijn wetenschappelijken arbeid heeft te volgen, op zich zelf staat en enkel de wetten van het logisch denken

1) Bladz. 54.

2) Bladz. 49.

betreft, dan wel of ook de methode met het ingenomen standpunt en met de beleden levensovertuiging in verband staat." Indien dit laatste niet het geval is, dan erkent hij, zou men alleen tot een onderscheid tusschen logische en niet-logische methode kunnen komen, maar van een Christelijke en niet-Christelijke methode zou men niet kunnen spreken."

Hij kan er van spreken, omdat volgens hem de methode, die men volgt, niet op zich zelf, maar wel degelijk met de beleden levensovertuiging in verband staat. Hij beijvert zich de verschillende richtingen in de Staathuishoudkunde saam te brengen onder deze twee: die van Revolutie en die van Evolutie; waarvan de eerste de methode der deductie, de laatste die der inductie zou volgen. 't Is de manier, die hij van zijn grooten leermeester Dr. A. Kuyper heeft afgezien: dat trekken van scherpe lijnen, die den loop van bepaalde richtingen zouden afbakenen. Doch hij zelf doet de scherpte der lijnen weg, door op te merken: niet dat de mannen der Revolutie, Rousseau, en de Rationalisten, en de Physiocraten, en de Liberalen uitsluitend deductief, of die der Evolutie, Darwin, Spencer, Marx en hun geestverwanten in de economie enkel den weg der inductie zouden bewandelen, maar beide groepen waren *eenzijdig* in de toepassing, de eene in die der deductieve, de andere in die der inductieve methode. Die *eenzijdigheid* dus liep uit op het bekende verschil van stelsel. Hangt zij echter, zoo mag men vragen, met verschil van levensbeschouwing samen, zoodat de man van »Christelijke» levensbeschouwing, die krachtens de wedergeboorte welke zijn deel is, de menschelijke samenleving bij het licht der »Openbaring» beziet, voor haar zou gevrijwaard zijn?

Wij zullen moeten afwachten, of de arbeid van Mr. de Vries, in de volgende deelen toegezegd, op de vraag een toestemmend antwoord geeft. Ik kan niet anders inzien, dan dat het standpunt, dat de heer de Vries inneemt, op zich zelf daaromtrent niet beslist. Duidt hij dit aan als het »Christelijke» of Calvinistische — of hij al dan niet eenzijdig deductief of

inductief zal te werk gaan, heeft, meen ik, met de logica alles, met het standpunt, van waar uit hij al of niet logisch kan te werk gaan, hoegenaamd niets te maken.

Wat dit standpunt, dat der »Openbaring», die op de menschelijke samenleving en het huishoudelijk leven der volken het licht zal werpen, waarbij een en ander alleen in zijn waren aard wordt gekend en verstaan ¹⁾ — wat dit standpunt betreft, wijst de schrijver een en andermaal op den arbeid van Dr. A. Kuiper, meer in 't bijzonder op diens: *De Gemeene Gratie*. Een en andermaal; want telkens lezen wij een woord ter verheerlijking van den meester en een resumé van diens boek, zoeven gemeld ²⁾. Prof. R. E. Thompson had in 1875, in zijn *Social Science and national economy*, zijn uitgangspunt voor de staathuishoudkunde gevonden in Gen. 1 : 28; sinds dien tijd, zegt Mr. de Vries, is veel gebeurd. Het Calvinisme is nl. »tot veel grooter wederopbloei gekomen.” En die opbloei schijnt dan vooral in Kuiper's *de Gemeene Gratie* aan het licht te zijn gekomen. Welnu, Thompson dwaalde met Gen. 1 : 28 tot uitgangspunt te nemen. Hij maakte — 't schijnt nauwelijks te gelooven! — »geen onderscheid tusschen den staat der rechtheid in het Paradijs, waarvan hier sprake is, en den staat der zonde, waarvan de economische gevolgen in Gen. 2 worden meegedeeld.” De gevolgen van die dwaling zijn noodlottig. Door den misslag van Prof. Thompson komt het »dat de begrippen van armoede en rijkdom, behoefte en arbeid ook niet in hun geheel verschillend karakter vóór en na den val worden onderscheiden.” Want — aldus Mr. de

1) Bladz. 53.

2) Z66 bladz. 19 en vv. en bladz. 131 en vv. — 't Is alsof de schrijver nu en dan vergeten is, wat hij in een vorig hoofdstuk reeds schreef. Zijn boek maakt hier en daar den indruk van een aaneenrijging van op zich zelf staande opstellen. Ook op het incident tusschen hem en den kort voor de uitgave van de Vries' boek tot Professor benoemden Mr. Diepenhorst, die in zijn dissertatie uit geschriften van Mr. de Vries beschouwingen zou hebben overgenomen, zonder hem te noemen, wordt herhaaldelijk en breedvoerig gedoeld, zonder dat het den lezer belang kan inboezemen.

Vries: »De Schrift deelt ons mede, dat ook vóór den val de mensch zich had te vermenigvuldigen, de aarde had te vervullen, ook haar te onderwerpen en heerschappij te verkrijgen over de dierenwereld.

»Maar uitdrukkelijk wordt ons in Gen. 2 medegedeeld, dat in al deze dingen een wijziging intrad na den val; dat toen de mensch kleeding zocht — en dies ook woning — tot zijn beschutting ¹⁾ (Gen. 3 : 21); dat de vrouw wel kinderen zou baren, maar met smarte''; dat hij de aarde ook onderwerpen zou, maar de aarde lag onder den vloek en dat hij »met smart'' daarvan zou eten (Gen. 3 : 16, 17); dat hij zou arbeiden niet meer in Paradijsweelde, maar »in het zweet zijns aanschijns (Gen. 3 : 19); dat de aarde doornen en distelen zou voortbrengen (Gen. 3 : 18); en dat de man heerschappij zal hebben over de vrouw en tot hem hare begeerte zal zijn (Gen. 3 : 16).''

»Het gaat daarom niet aan — vervolgt Mr. de Vries — om voor onze tegenwoordige toestanden zoo maar een beroep te doen op een tekst uit het verhaal van Genesis, zonder er op te letten, dat de tekst, in dit geval Gen. 1 : 28, slaat op den staat der rechtheid, die na den val zoozeer werd gewijzigd, en zonder een blik te slaan op de geheele economische ontwikkeling van den mensch, gelijk die aldaar in Goddelijken eenvoud wordt meegedeeld.''

Gaarne geloof ik den heer de Vries op zijn woord, dat dit inderdaad niet aangaat. Doch gaat het wèl aan te vergeten dat Gen. 1 van een anderen schrijver is dan Gen. 2 en 3 en dat dien van Gen. 1 niets bekend is van het verhaal in Gen. 2,

---

1) »Dies ook woning'' — zoo deduceert Mr. de Vries uit de kleeding, uit de »rokken van vellen'', die de Heere God volgens Gen. 3 : 21 voor Adam en zijne vrouw maakte. »Tot zijn beschutting'', meent hij te mogen verklaren, en eerst daardoor kan hij tot dat »dies ook woning'' komen. In het verhaal echter schijnen de »rokken van vellen'' eenvoudig de »vijgeboombladeren'' van Gen. 3 : 7 te moeten vervangen. Staat de heer de Vries »z66 deduceerende, wel bloot receptief tegenover de Schrift?'' Of hebben wij hier te doen met een eigenaardigheid der receptiviteit van den »wedergeborene''?

waarin de rechtzinnige theologen de vermelding lezen van wat zij tegenover een veronderstelden »staat van rechtheid” gewoon zijn »de val” te noemen?

Wij allen staan tegenover »de Schrift”, ook tegenover Gen. 1 en 2 receptief. Voor de »wedergeborenen” straalt echter over het hier gegevene een licht, dat de anderen, dat de schrijver dezes moet derven. Dit stelt Mr. de Vries en de zijnen in staat uit Gen. 2 heel de staathuishoudkundige wetenschap op te bouwen. Zoowel inductie als deductie zal hem daarbij moeten helpen; nòch de ééne, nòch de andere eenzijdig. Men kan met belangstelling er naar uitzien, in wat stijl het gebouw zal zijn opgetrokken en hoezeer het door zijn inrichting zich zal aanbevelen boven dat van andere bouwmeesters.

J. VAN LOENEN MARTINET.

J. F. HERBART's *Metaphysica, psychologie en Ethiek* door H. DE RAAF. P. Noordhoff 1905, Groningen.

La critique est aisée, mais l'art est difficile. Dit welbekende, ook door den heer de Raaf in zijn inleiding van Herbart's Paedagogiek aangehaalde woord, heeft mijne instemming niet. Er ligt waarheid in, zeker. De beste stuurlii staan in den regel aan den wal. 't Is gemakkelijk te zeggen, hoe iets *niet* gedaan had moeten worden. Er is niet veel vaardigheid of wetenschap noodig om gebreken aan te wijzen in, aanmerkingen te maken op anderer arbeid. Maar »kritiek”? Deze heeft hooger doel. Deze wil verstaan, begrijpen eerst, dan aanwijzen wat in het gebodene onvolkomen en voorbijgaand of wel bruikbaar en blijvend zijn kan. Er rust op den »kriticus” ook niet de last om zijn oordeel welgestaafd, met redenen omkleed voor te dragen; 't zij hij prijze of lake? Ik meen zoo. En dat is niet heel gemakkelijk.

Deze redeneering zou wel niet uit mijn pen zijn gevloeid, vermoedelijk althans niet, indien ik het volgende niet neerzette: ... met een gevoel van verlegenheid.

De Heer de Raaf, directeur der Rijkskweekschool voor onderwijzers te Middelburg, als schrijver en paedagoog algemeen bekend en door velen terecht hoog gewaardeerd, heeft een boek het licht doen zien onder bovenstaanden titel, een lijvig boekdeel van 400 blz. gr. 8°. Vroeger was door hem reeds in het licht gezonden: Herbart's Paedagogiek.

In de onderwijzerswereld — ook in Geloof en Vrijheid — schijnt dit werk, als ik mag afgaan op enkele korte aanhalingen uit beknopte of bredere beoordeelingen genomen, en op het omslag van het boek vermeld, niet ongunstig te zijn ontvangen.

Nu is gemeld werk ook gezonden aan het Theol. Tijdschrift ter bespreking en de Redactie heeft het weer in mijne handen gesteld, misschien wel met het oog op mijn tegenwoordigen werkkring. Na ernstige kenuisneming van den inhoud moet ik eerlijk bekennen, dat het uitspreken van een oordeel mij moeilijk valt en niet het minst, omdat het niet gunstig is, en niet gunstig *zijn kan*, meen ik. Neen, ik vind »kritiek" niet gemakkelijk.

Waarom niet? De heer de Raaf wilde een exposé geven van Herbart's geheele »stelsel", en kennelijk met de bedoeling om het aan te bevelen, allereerst in onderwijzerskringen. Ik vraag mij af: kan dat? Is dat mogelijk in een werk van dit bestek?

Er moet iemand geweest zijn die de werken van Kant in het Nederlandsch wilde overbrengen. 't Is om elkander eens aan te zien. Wie Kant wil lezen en verstaan, zal ook wel de Duitsche taal machtig zijn en het oorspronkelijke (wat altijd veiliger is) ter hand kunnen nemen. Maar wat te denken van Uebersichtliches in der Philosophie? Is dat gewenscht of mogelijk? Kan het mogelijk heeten eenig stelsel van beteekenis voor te dragen, ingang te doen vinden, in één woord vrucht-

baar te maken voor anderer denken, door een exposé, een min of meer uitgebreid overzicht, en dan terwijl men het zoo goed als geheel uitlicht uit zijn ›milieu‹, ruikt als 't ware, losmaakt uit den tijd, waarin het werd ›geboren‹?

Ik ben geneigd a priori die vraag in ontkenningen zin te beantwoorden. Ik kan niet anders zien, of het is een onbegonnen werk.

Een van beiden: oorspronkelijk werd het systeem voorgedragen, puntig, correct, zonder onnoodigen omhaal en breedprakige uitwijding, — of de schrijver wist zich niet te matigen, vermocht niet klaar, bondig en ongemaaft zijn denkbeelden uiteen te zetten. Denk ik mij het laatste, zoo vind ik de moeite aan zoo'n ›overzicht‹ te besteden bedenkelijk. Is het eerste het geval, wat zal er dan in den nieuwen ›compacten‹ vorm van worden? Het zal dan, m. i. onvermijdelijk uitloopen op eene eenigzins dorre opsomming van denkbeelden en begrippen, van in het oorspronkelijke ›organisch‹ verbonden gedachtenreeksen en redeneeringen, welke dáár steeds scherp in het oog gevat, geleidelijk ontwikkeld worden, waaraan dan toegevoegd kunnen worden kortere en langere aanhalingen of een aantal, nu apodictisch en aphoristisch klinkende, stellingen, waarvan de draagkracht niet kan worden nagegaan of de inhoud gecontroleerd. Instructieve, vruchtbare, tot klaarheid brengende (en tot bescheidenheid stemmende!) lectuur zal het nauwelijks kunnen worden.

Dan bestaat er nog een gevaar; allereerst bij den ›referent‹ zelf, nl. dat bij *voor- of tegeningenomenheid* (de heer de Raaf bedenke, dat beide evenzeer voorkomen en verwondere zich niet alleen over ›eenzijdigen‹ tegenzin) het ›persoonlijk‹ element hem bij de uiteenzetting parten speelt en evenzoo bij de lezers van zoo'n overzicht, nl. dat zij uit het ›gerefereerde‹ gevolgtrekkingen maken en slotsommen trekken, welke noch door hem, noch door den oorspronkelijken schrijver zijn bedoeld. Wie voor zichzelf naar klaarheid, verruiming van gezichtskring, vorming van verstand en hart streeft, dreigt

teleurgesteld te worden of afgevoerd op doolwegen. De grootst mogelijke behoedzaamheid zij den lezer in dezen aanbevolen. Het is en blijft, »overgeleverde”, tweedehandsche wetenschap!

Stel ik dit voorop — en m. i. is het onwedersprekelijk — en lees ik dan, dat de heer de Raaf zijn boek heeft samengesteld »in het bijzonder voor *jonge en oudere* onderwijzers” en wel — loffelijk doel! — »om hen meer te doen voelen van die reine liefde tot weten, die de moeder is der ware wijsheid”, dan ben ik geneigd tot de twijfelende vraag, of dit boek kan hebben een succes geevenredigd aan de inderdaad groote moeite en zorg, aan de samenstelling ervan besteed? Zoo kan ik eenerzijds hulde brengen aan den ijver en de groote kennis van den bewerker en anderzijds toch ook na aandachtige lezing en overweging zijn werk teleurgesteld] nederleggen. En het spijt mij, dat van den arbeid van een man, als de heer de Raaf, iemand van zoo groote werkkraft en verdienste te moeten verklaren.

Ik stel mij dien »jongen” onderwijzer voor met dit boek in de hand. Hij zal het al spoedig geheel ontmoedigd ter zijde leggen, nog vóór hij het halverwege is doorgeworsteld en zoo hij al wilskraft heeft het door te lezen tot het einde, hopende, dat het al gaande licht voor hem zal worden, ja, al zal hij het herlezen, wat zal het hem geven? What shall he do with it? Is hij wijzer geworden? Ik vrees. En dan de »oudere” onderwijzer, die bij voortgezette studie, rijper levenservaring en meer ge oefende denkkraft uitteraard zwaarder kost kan verdragen, zal hij zijn meer »dankbaar en voldaan”? Wederom, ik vrees!

Mij dunkt de opleiding, de ondervinding en zoo velerlei meer, maken het onzen onderwijzers voor verreweg het grootste aantal onmogelijk problemen, als door Herbart en zijne tijdgenooten aan de orde werden gesteld en op zijne eigenaardige wijze werden behandeld en »opgelost”, geheel door te denken. Het zullen ten hoogste enkelen zijn, enkele gelukkige uitverkorenen, die tijd en gelegenheid vinden, uren van stil-

heid en rustig, diep doordenken, om een stof van zoo bijzondere soort en gehalte voor zich en *naar den eisch* en de bedoeling te verwerken.

Il faut juger les livres après leur date! Wat voor 50, 100 of meer jaren gezegd kon worden, *zoo* gezegd en voorgesteld kon worden, kan het dat nog in onze dagen? Heeft niet elke tijd in dat opzicht zijn bijzonder karakter, zijn eigen wenschen en problemen? Ik heb tegen een boek als dit en tegen het doel, waarmede het geschreven werd, nog een bezwaar. Ik heb er boven al even op gezinspeeld. Laat mij eens noemen enkele namen en jaartallen. Imm. Kant (1724—1804), J. G. Fichte (1762—1814), F. W. J. Schelling (1775—1854), F. H. Jacobi (1743—1819), F. Schleiermacher (1768—1834), G. W. F. Hegel (1770—1831), Johann, Friedrich Herbart (1776—1841). Deze enkele namen slechts, »spreken zij geen boeken»? De bloeiperiode van het wijsgeerig denken van den nieuweren tijd! Welke reuzen naar den geest zijn hierbij! En de jaartallen? Al deze groote mannen hebben gelijk of ten naastenbij gelijktijdig geleefd, gedacht, geworsteld met de grootste vragen ooit opgerezen in menschenzielen. En allen hebben zij hunne machtige systemen opgebouwd, bewonderenswaard om vorm en structuur. »De geest des menschen onderzoekt alle dingen, ook de diepten Gods”. Merkw aardige tijd bovendien, in ieder opzicht. Het einde der 18de, de aanvang der 19de eeuw, welk een tijd is het geweest, tijd van spanning, van strijden en worstelen op ieder gebied. Een geheele ommekeer in denken en leven van menschen en volkeren. Groote dingen gebeurden en nog grootere werden verwacht. Was er echter ook iets in de lucht, wat, op een afstand gezien, ons zou kunnen doen denken aan *te* groote verwachtingen? Er is »ein Geist der stets verneint”; er is er ook een »die alles meent te kunnen verklaren en begrijpen” en vergeet, dat de werkelijkheid »droevig lacht met *elk* systeem”!

Evenwel hierop wensch ik niet in te gaan, voor ditmaal althans niet. Kan men — wou ik vragen — één dezer groote

mannen verstaan, zonder ook de andere grondig te kennen? Laten hunne, onderling misschien geheel afwijkende voorstellingen zich begrijpen, wanneer men vergeet, dat er meer verband tusschen is, dan men zou vermoeden? Wanneer ik — men vergunne mij het zóó *kortheidshalve* uit te drukken — wanneer ik één dier afzonderlijke stelsels »opneem” en niet bedenk, hoe en waar het ontstond, onder welken druk van omgeving en omstandigheden; als ik niet inzie, dat ook ‘de meest »oorspronkelijke” denker, zelfs waar hij van allen, die hem omgeven, onafhankelijk *schijnt* te zijn, toch aan zijn tijd en omgeving met velerlei banden is gebonden, tot in zijne negatiën van deze toe (daarin juist!) zoo dreig ik toch ergens anders uit te komen, dan waar ik wenschte. Er is gevaar, dat aan ’t eind op mijne opvatting het stof der eenzijdigheid zal liggen duimen dik.

Zoo vinden soms denkbeelden, begrippen, voorstellingen, leerstukken, hoe zonderling ook en door ons *nu* beslist verworpen, — als wij ze beschouwen »in de lijst van hun tijd” terecht hooge waardeering, evenals wij personen, groote mannen, moeten beoordeelen naar de plaats, naar het geheele milieu, waarin zij leefden!

Ik ben der meening toegedaan, dat een arbeid, als hier dopr den heer de Raaf ondernomen, uit zijn aard *moet* mislukken en ik kan niet ontveinsen, dat ik bij de lezing ook dien indruk ontving.

Ik vrees, dat de kennisneming van de denkbeelden van Herbart, langs dezen weg, onzen onderwijzers (jong of oud) niet die winst zal brengen, welke de heer de Raaf zich voorstelde en die hij zelf blijkbaar van dezen grooten man heeft ontvangen. De heer de Raaf heeft Herbart's werken in het oorspronkelijke bestudeerd; velerlei, wat door bevoegde beoordeelaars in Duitschland of daarbuiten over Herbart werd geschreven, heeft hij met zorg overwogen; hij heeft bovendien niet nagelaten iets te weten te komen van wat wij noemen *historia philosophiae*.

En nu voelt hij zijn gezichtskring verruimd, zijn geest verhelderd en verstaat hij velerlei, wat hem vroeger duister scheen. Hoeveel dankt hij daarbij juist aan Herbart! Hij begrijpt nu, wat deze bedoelde, toen hij, en terecht, opkwam tegen zooveel eenzijdige speculatie in zijn dagen, bodemlooze bespiegelingen vaak, die op den duur op teleurstelling moesten uitloopen. Hij heeft dezen merkwaardigen man, die zoo buitengewonen invloed oefende op het onderwijs en de opvoeding, die na Pestalozzi, voor de wetenschap der paedagogiek in het bijzonder, zooveel als geen ander haast heeft gedaan, gevolgd in zijn ontwikkeling, diens werken zorgvuldig gelezen, diens stelsel zoo goed mogelijk doorgedacht ... en ik herhaal ... daarvan zooveel geestelijke winst ontvangen, er zooveel geestelijk genot door gesmaakt, dat hij ... op zijn beurt 's mans eenzijdigheden al meer vergat en over het hoofd zag, *dat ieder stelsel betrekkelijk is* en dat ook de gelukkigst slagende, de scherpzinnigste denker niet veel meer vermag dan voor *zijn* tijd, naar *zijne* begaafdheid, zeg desnoods, *genialiteit*, enkel bij benadering een voorstelling te geven van wat hij zag of meende te zien.

Er bestaat eene *tegeningenomenheid*, zeker; maar er bestaat ook eene *vooringenomenheid*, die afvoert van den rechten weg. Wij weten allen, hoe moeilijk, zoo niet onmogelijk, *volstrekke objectiviteit* is. Niet maar voor theologen ligt er een lesje in het bekende:

Im Auslegen seid munter;
Sitzt nichts drin, so legt was herunter.

Ik wil hiermede niet beweren, dat de heer de Raaf Herbart geheel misverstaat, maar wel wil het mij voorkomen, dat hij in diens werken wel eens wat „ingelesen” heeft, wat deze zóó niet bedoelde of bedoelen kon of ook dat voorliefde hem wel eens blind maakte voor diens eenzijdigheden en gebreken.

Of het hier nu de plaats is op die denkbeelden van Herbart

opzettelijk en nader in te gaan, dit in het breede aan te toonen? Kan dat geschieden op grond van dezen arbeid van den heer de Raaf, waaraan feitelijk zooveel moeite en zorg is besteed? Zou dan deze beschouwing niet uitdijen tot eene verhandeling, neen, tot een boek ten minste zoo groot als het ons door hem gebodene? Ziedaar nu de moeilijkheid, het bezwaar, waarop ik in den aanhef doelde. Hoeveel ruimte zou ik wellicht behoeven voor de uiteenzetting van b.v. deze enkele vraag: rust wel inderdaad Herbart's paedagogiek op zijne psychologie? Zou het tegendeel wel niet zijn te berekeneeren?

Ik moet er van afzien, ook wjl ik er den tijd niet voor zou hebben. Wie in deze stof belang mocht stellen kan daaromtrent elders volop van zijn gading vinden, allereerst in de werken van Herbart zelf. Voor meerdere bronnen daarbij verwijs ik ten overvloede naar: Die Herbart'sche Paedagogik in der Litteratur von Rektor A. Rude. Sonderabdruck aus »Paedagogische Studiën'' XXI Jahrgang, Heft 1 und 2 bei Bleyl und Kaemmerer, Dresden 1900.

Al klinkt het wat boud zoo zonder nadere toelichting — men behoeft het trouwens voor niet meer dan eene persoonlijke opvatting van mij te houden en daaraan bovendien geen bijzondere waarde te hechten — maar ik beweer, dat het onmogelijk zou wezen *in onze dagen* eene metaphysica, psychologie of ethiek of zelfs ook eene paedagogiek, gelijk die van Herbart, te schrijven. Wij hebben, ook al door hem en door andere mannen zoo groot en nog wel grooter dan hij, geleerd, dat de *werkelijkheid* wondelijker is dan elke voorstelling in welk kunstig of kundig stelsel ook. Wij menschen knutselen wat en spelen en bouwen luchtkasteelen, »maar zien geen hooger dingen in''. Ook de hoogste wijsheid blijft stamelen.

Niets wil ik afdingen op de beteekenis van Herbart, opvolger van Kant als hoogleeraar te Koningsbergen. Groot zijn de verdiensten van dezen wijsgeer en paedagoog onge-

twijfeld geweest, vooral op dit stuk, dat hij de wijsgeeren van zijn tijd herinnerde — en daarbij naar zijn vermogen het voorbeeld gaf — dat alle kennis moet rusten op, moet uitgaan van *de ervaring*. Doch was hij op zijne wijze niet weer te eenzijdig? Gaf Herbart der ervaring geheel, wat haar toekwam? Immers neen. »Hij liet haar beslissen alleen over het *bestaan* der dingen, doch weigerde haar te hooren, waar zij niet slechts het bestaan, maar tevens het *zóó bestaan* der dingen leert kennen, te weten: in de vormen van *ruimte* en *tijd*, volgens de categorieën van *wezen* en *verschijning*, van *oorzakelijk* verband, van *worden* en *vergaan* en volgens de wetten der *mechanische*, *chemische* en *organische* verbinding. Daarom is de school der ervaring, door Herbart geopend, te beperkt en zijne logica niet logisch genoeg" (Prof. Scholten). In zijne reactie tegen wat hij onhoudbaar achtte in de verschillende wijsgeerige stelsels in zijn tijd voorgedragen (vooral tegen de wijsbegeerte van het absolute door Fichte, Schelling en Hegel ontwikkeld) verviel hij op zijn beurt tot een ander uiterste, »waarom zijn stelsel niet anders dan als een zijsprong in de ontwikkeling der wijsbegeerte beschouwd kan worden" (Prof. Scholten). Wie zou nog op zich kunnen en willen nemen de verdediging van Herbart's opvatting van »*de voorstellingen als krachten*"? Zie, het staat alles zoover van ons af, 't valt zoo geheel buiten de sfeer van ons denken en zoeken.

Voor den beoefenaar van de Geschiedenis der Wijsbegeerte moge dat alles belangwekkend wezen, doch bruikbaar voor de menschen van onzen tijd kan het niet meer worden. Desgelijks zijn Ethiek; zijne *persoonlijke ideeënleer* en *sociale ideeënleer*, zijn omschrijving van *den wil*, het is ons haast niet meer mogelijk daarop in te gaan. Wij vragen van de Ethiek (*praktische filosofie* noemt Herbart het) heel wat anders dan Herbart ons biedt. Wat *zóó* beredeneerd, *zóó* koud, *zóó* »mechanisch" is, kan trouwens geen »*levensleer*" zijn. Ook is Herbart — ik kan het niet anders zien — niet ontkomen aan

de klippen, die hij wenschte te ontzeilen. Zijn Zedeleer kent geen absoluut goed of kwaad en consequent doorgevoerd verheft zij zich niet boven het eudaemonisme of utilisme, al meende Herbart het anders. Hoe zou Herbart gestaan hebben tegenover het bekende Horatiaansche :

Video meliora proboque,
Deteriora sequor,

en hoe tegenover het beroemde Hoofdstuk VII uit Paulus' brief aan de Romeinen?

Ik kan er echter niet verder op ingaan noch al mijne bezwaren er tegen opnoemen. Ik herhaal slechts, dat het mij leed doet, ten slotte als mijne meening te moeten uitspreken: dat een werk als dit, hoeveel moeite er ook aan besteed zij, niet dat nut kan schenken en allermint aan »jonge en oudere onderwijzers», 't welk de opsteller zoo vurig heeft gehoopt en steeds met ijver nastreeft. Laat hem de gedachte echter eenigzins troosten »in magnis voluisse sat est», of vrijelijk overgezet: ook iets groots en goeds gewild te hebben heeft op zichzelf reeds een zegen in.

TJ. KIELSTRA.

LETTERKUNDIG OVERZICHT.

W. R. HARPER, *The structure of the Text of the Book of Hosea*, Chicago, The University of Chicago Press, 1905.

In keurige typographische uitvoering in quarto formaat geeft Harper een in strophen gedeelden tekst van Hosea met vertaling. Daarbij volgt hij niet altijd de overgeleverde volgorde. Hij laat b. v. cap. 3 op cap. 1 volgen en plaatst daarna cap. 2. De rechtvaardiging van den vorm dezer tekstuittgave geeft de schrijver in 'The International Critical Commentary 1905. Amos and Hosea'. De beoordeeling daarvan valt buiten het kader dezer aankondiging, daar genoemde Commentaar ons niet ter bespreking of kennismaking is toegezonden. De vers-indeeling schijnt mij een zeer subjectieve zaak van hoog problematisch gehalte. Dat cap. 1 strophische poezie zou zijn wordt door den vorm daarvan niet waarschijnlijk gemaakt. Toch deelt Harper dit caput en ook cap. 3 in strophen met parlando's in proza er tusschen, waar dit niet anders ging. Men moet een bepaald geloof in het strophisch beginsel hebben om een dergelijke indeeling te publiceeren. Ik geloof niet in het beginsel en vind geen argumentatie die mij van het verkeerde van mijn ongeloof overtuigt. Omdat er strophen in profetie aanwezig zijn, kunnen alle profetische boeken nog niet in strophen worden gescandeerd.

Dr. FR. GIESEBRECHT, *Jeremia's Metrik*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1905. Prijs: M. 1.80.

Het zit in de lucht over metriek te schrijven. Giesebrecht

geeft de poëtische stukken van Jeremia en ongevocaliseerden tekst met scheiding der versdeelen. Vier jaar geleden gaf Cornill ons eene dergelijke reconstructie. Giesebrecht wijkt van Cornill belangrijk af. Ook Duhm heeft zich aan gelijke taak gewaagd en het juiste niet getroffen. Ieder, die zich met deze studiën bezig houdt heeft zijn eigen inzicht, dat anderen niet deelen. Want ook Sievers heeft het rechte niet getroffen en de samensprekingen van Giesebrecht »mit seinem lieben Kollegen, Herrn Privatdozent dr. Paul Rost'', gaven hem »über metrische Fragen viele Anregung und Stärkung'', maar zij zijn het toch niet eens geworden, zooals de metrische publicaties van dr. Rost spoedig zullen bewijzen. Dat moet dus nog komen! De ongelukkige lezers hebben bij deze dingen minder behoefte aan Anregung dan aan Stärkung. Bij zooveel uiteenlopende inzichten komt het mij voor, dat het nog altijd het veiligst is te berusten in onze onkunde en vooral geen teksten te gaan herstellen op grond van het metrum. Niet de theorie van de studeerkamer, maar het levende Oosten zal misschien wat meerder eenheid kunnen brengen.

W. H. COBB, *A. criticism of systems of Hebrew metre*, Oxford, Clarendon Press, 1905. Prijs 6 sh. netto.

Dit boek brengt een duidelijk overzicht van de verschillende systemen die in vroeger en later tijd zijn voorgeslagen. Het is helder geschreven en vermoeit niet door zware gewichtigheid. Wij mogen het daarom dankbaar begroeten als een boek dat oriënteert. De slotsom van zijne beschouwing trekt aan door bezadigdheid. Er was een tijd toen men allerlei metra als verklaring van den vorm van de Hebr. poëzie voorloeg. Dit had weinig succes. Men kon het niet eens worden, en stelde dat de Hebr. poëzie wel rythmisch maar niet metrisch was. Sievers beweerde dat het niet aanging metrum en rythmus te scheiden. Daarin gaat Cobb mede. De overgeleverde poëzie is volgens hem ten deele metrisch, ten deele niet metrisch of gedeeltelijk-metrisch. Bij deze niet nader uit-

gewerkte conclusie laat hij het, zonder bepaalde aanduiding van de metrische stukken. Sievers legde enkele der meest regelmatige stukken aan zijne onderzoekingen ten grondslag, die hem door Buhl waren aangewezen. Waarschijnlijk rekent Cobb deze tot het metrische deel. Tot deze stukken behooren Deut. 32, Klaagl. 3, Job. 3, Ezech. 15, 19. Het is zeker dat metrum en voordracht oorspronkelijk samenhooren. Hier ligt de groote moeilijkheid, daar de voordracht ons niet bekend is en de tegenwoordige wijze van voordragen niet van dien aard is, dat wij ons gerust gevoelen wanneer wij in onze studeerkamers meenen te weten hoe het moet worden gezegd. Het heeft mij sterk getroffen hoe bij voordracht van liederen en gebeden in moskeëen en genoegelijke samenkomsten de intonatie op lettergrepen neer komt, waar wij dat nooit zouden hebben vermoed. Het bekende begin van het gebed Allaho akbar (God is groot) spreken *wij* uit Alláho ákbar, maar het wordt gereciteerd: Allahoooo akbàr. In liederen worden geheele scharen lettergreepen met lange en korte klinkers door elkander in groote snelheid gesproken of plotseling wordt een korte lettergreep in het oneindige uitgehaald. Zoo hoorde ik het in Tunis en Kairouân. Elders zal het ook wel zoo zijn. Een onderzoek naar het Hebr. metrum zou m. i. moeten beginnen met zich duidelijk rekenschap te geven van deze eigenaardige voordracht. De subjectieve weg van thans zal nooit tot afdoend resultaat kunnen leiden.

B. D. EERDMANS.

ADOLF MÜLLER, *Geschichtskerne in den Evangelien Marcus und Matthäus*, Gieszen, Alfred Topelmann. XI en 144 blzn.

Dit is eene poging tot omkeering van het algemeen oordeel der critici over zekere punten in het synoptisch vraagstuk. De schrijver begint met een onderzoek van de resultaten, verkregen in de bekende werken van Wernle: »die synoptische Frage'', van Wrede: »das Messiasgeheimnis in den Evv.'', en

van J. Weiss: »das Altteste Evv.'' Het is welbekend dat al deze boeken gebaseerd zijn op verschillende vormen van de algemeen aangenomen hypothese van de prioriteit van Marcus, maar Müller gelooft dat hunne resultaten eerder twijfel aan de juistheid dezer beschouwing doen rijzen dan haar ondersteunen. Hij gelooft dat een meer waarschijnlijke hypothese deze is dat het eerste evangelie een oorspronkelijk geschrift tot grondslag heeft (aldus verwerpende de noodzakelijkheid van een »logia'' of Q-bron), afkomstig van den apostel Mattheüs, en dat het tweede evangelie op dezelfde manier een geschrift vertegenwoordigt dat kan worden teruggebracht tot herinneringen aan de prediking van Petrus. Als ik hem goed begrijp, gelooft hij dat er geen bepaald litterair verband tusschen deze twee bronnen bestaat.

Ik kan niet zeggen dat ik overtuigd ben van de deugdelijkheid van deze theorie. Ik geloof inderdaad nog altijd dat een geschrift bijna identiek met het canonieke tweede evangelie, voor zoover zijn inhoud aangaat, en niet al te zeer in taal er van verschillende, gebruikt werd door de opstellers van het eerste en derde evangelie. Niettemin heeft Müller een goed werk gedaan met de aandacht te vestigen op het feit, dat er vele punten zijn waarin het tweede evangelie in zijn tegenwoordigen vorm niet oorspronkelijk schijnt te zijn. De voornaamste moeilijkheid van het synoptisch vraagstuk is, dat het eene oplossing vereischt, die niet alleen de punten van overeenkomst maar ook de verschillen van drie verwante geschriften verklaart. De algemeene strekking van de recente critiek is geweest op de punten van overeenkomst den nadruk te leggen, en eene gewrongen verklaring van de verschillen te geven; Müller vertegenwoordigt eene gezonde reactie; maar ik geloof dat hij te ver gaat, en ik begrijp niet goed waarom hij niet meer aandacht heeft gewijd aan het derde evangelie. Het is ongetwijfeld waar dat het scherp verschil, dat gemaakt werd tusschen het vierde evangelie en de synoptische evangeliën overdreven was, maar is het te rechtvaardigen Mattheüs

en Marcus samen te stellen tegenover Lucas en Johannes? Ik kan niet denken van wel.

Ik twijfel er daarom aan of dit boek wel veel invloed zal uitoefenen op de ontwikkeling van de studie van het synoptisch vraagstuk, uitgezonderd alleen voor zoover het een protest is tegen overdrijving. Dit belet mij evenwel niet den schrijver dankbaar te zijn voor een belangwekkend en suggestief boek, en in 't bijzonder voor de belangrijke tabellen op blz. 69 en 119, illustreerende theoriën over de samenstelling der evangeliën.

ERWIN PREUSCHEN, *Antilegomena*, Gieszen, Alfred Topelmann, VII en 216 blzn. Prijs: M. 4.40.

Dit is een tweede vermeerderde en verbeterde druk van Preuschen's welbekend boek. De voornaamste verschillen met den eersten druk zijn het gebruik maken van de nieuwe uitgaven van Eusebius door Schwartz, van Clemens Alexandrinus door Otto Stahlin, en van Origenes' commentaar op Johannes door Preuschen. De tekst van Grenfell en Hunt's Logia is toegevoegd, en voor de eerste maal is er eene verzameling gegeven van de aanhalingen, die gevonden worden in de Syrische Didascalia, het onlangs ontdekte Koptisch verhaal van de opstanding, gepubliceerd door Schmidt, en, in een ahangsel, Grenfell en Hunt's fragment van een geboorteverhaal (n°. 10735 in het Museum te Caïro) tegelijk met de door Deissmann aangegeven reconstructie van den tekst, en eene vertaling van Jacoby's evangeliefragment. Buiten deze toevoegingen is de verzameling van Agrapha belangrijk vermeerderd en heeft de bewerker de vertaling herzien.

Dit is een van de boeken, die een deel vormen van de vereischte uitrusting voor den beoefenaar van de Oud-Christelijke letterkunde. Het bevat een massa belangrijke stof die niet zoo gemakkelijk ergens anders kan gevonden worden. Met dit boek en zijne »Analecta» heeft Preuschen een zeer grooten dienst bewezen aan allen, die zich met de studie van het Nieuwe Testament en met verwante studiën bezighouden.

Het spijt mij wel eenigszins dat de apparatus criticus tot de uittreksels uit Eusebius, die de fragmenten van Papias bevatten, weggelaten is. Het is volkomen waar, zooals Preuschen in zijne voorrede zegt, dat iedereen de uitgave van Schwartz behoort te raadplegen, maar het is een groot gemak de varianten aan den voet van de bladzijde te hebben en eenige er van brengen een werkelijk verschil in de beteekenis. In alle andere opzichten is de tweede druk stellig een verbetering van den eersten, en ik geloof voor het tegenwoordige niet dat een beter boek van dien aard zou kunnen genoemd worden.

K. L.

Dr. J. NIEWEG, *Frederik William Robertson*, Groningen, J. B. Wolters, 1905. 198 blzn.

Met de voltooiing van dit proefschrift wenschen wij den jongen doctor van harte geluk. In de keuze van zijn onderwerp was hij gelukkig, want de figuur van Robertson is aantrekkelijk en zijn invloed is groot geweest, de behandeling en verdeling der stof is duidelijk en logisch en de uitwerking aangenaam. Wij hooren eerst 't een en ander uit R.'s kort en droevig leven, waarbij de schrijver met kiesheid zijn ongelukkig huwelijk aanraakt, daarna spreekt hij over R. als theoloog en als prediker. De uitéénzetting van R.'s theologie, christologie en soteriologie eischt vrij wat meer bladzijden dan die, welke zijne homiletische beteekenis behandelt (157—193), Hoe mag dat komen? Toch zeker niet, omdat R. eerst dogmaticus en dan homileet was? Integendeel, hij is de talentvolle, vrome, welsprekende prediker geweest, die door wijsheid en menschenkennis ook buiten zijn land gezegenden invloed op velen oefende, maar de dogmatiek, bij hem aarzelend en zwevend tusschen oud en nieuw, was zijne sterke zijde niet. Wat niet wegneemt, dat ook bij den dogmaticus de fijne psycholoog telkens te voorschijn treedt. Het hoofdstuk over den homileet R. worde allen aanbevolen, die weten, dat de evangelieverkondiging voortdurende oefening eischt. Het gan-

sche proefschrift geeft blijk van ernstig onderzoek en goed gebruik van het aanwezig materiaal, al bracht het onderwerp niet mede, dat de schr. zich in wijde kringen van theologische wetenschap bewoog. Onder de stellingen zijn er op allerlei gebied, de 5de onderschrijven wij gaarne, de 17de geve schr. aanleiding ons bij gelegenheid eens zijne indeeling der tijdvakken te geven, gelijk wij in 't algemeen, dr. Nieweg bij zijne voortgezette studiën, zoo loffelijk aangevangen, allen voorspoed wenschen.

Prof. dr. C. H. VAN RHIJN, *Register van het archief der kerkvoogdij van de Nederl. Herv. Gemeente te Groningen*, Groningen, P. Noordhoff, 1905, 61 blzn. Allen, die belangstellen in ons kerkelijk archiefwezen zullen den hoogleeraar dankbaar zijn voor zijn moeitevollen en vaak vervelenden arbeid. Vindt zijn voorbeeld telkens meer navolging, dan krijgen wij eene belangrijke aanvulling van den arbeid, dien dr. Hulsebos bezig is te verrichten en waarop ik dezen zomer in de synode met groote dankbaarheid geweest heb. Dr. van Rhijn doet ons het archief in zijn rijkdom kennen en het is eene aangename gedachte, dat het thans aldus veilig geordend is. Ook het archief van den kerkeraad is in goede orde, de lidmatenboeken van 1594, de kerkeraadshandelingen van 1595 af.

L. LINDEBOOM, *Des Heeren werk herdacht*, feestrede, Kampen, J. H. Bos, 1905. 68 blzn. Deze feestrede werd uitgesproken bij het gouden jubileum van de theologische school te Kampen den 15^{den} Juni 1905, maar kwam eerst veel later uit. De hooggestemde toon van lof en dank, door den feestredenaar aangeslagen, is zeer natuurlijk, voor wie zich door zijne historische herinneringen laat uitéénzetten hoeveel het kostte de School te krijgen en te houden. Want ook als historische studie is deze feestrede van beteekenis. Met begrijpelijken trots vermeldt de spreker, dat de synode te Zwolle, waarop de oprichting der School eindelijk tot stand kwam, van 8 tot

22 Juni geen volle *f* 100 heeft gekost (blz. 20); dat zij begon met geringe middelen, zonder eigen gebouw en zonder bibliotheek, met drie leeraren op *f* 1200 zonder woning, die onderwijs hadden te geven in allerlei vakken van voorbereidende wetenschap en in de theologie en wat daartoe behoort (blz. 37). Het is juist deze durf, deze offervaardigheid der oude afgescheidenen, op te harder proef gesteld door verdeeldheid in eigen midden, waarvoor wij levendige bewondering koesteren en den trots waarover wij zeer goed begrijpen. Maar de lezing der feestrede deed ons ook telkens beseffen hoe gansch anders wij denken en voelen dan deze »vaders». Welk eene rol speelt Satan in het leven dezer mannen! Had hij het niet belet, reeds veel vroeger ware de school opgericht (blz. 7); dat zij kwam, was eene beschaming van Satan (blz. 16); bij de opening der school had de vader der leugenen er het oog op gericht (blz. 21). Dat de roem en trots zich soms in denkelijke stellingen uit, als daar zijn dat, in en door gereformeerde kringen, het Wilhelmus weder in gebruik en tot eere gekomen is, laten wij aan zijne plaats (blz. 39); dat »in het modernisme de vroomheid en de wijsheid der verwereldlijkte theologie het masker afwierp» (blz. 38), treft ons niet, omdat wij aan zulke uitspraken gewoon zijn bij menschen, die dat modernisme maar zeer van verre kennen; Bavinck heeft het van dichter bij leeren kennen, maar hij is niet meer te Kampen; de beschuldiging tegen de synode der hervormde kerk uitgesproken (blz. 57) naar aanleiding van de benoeming van twee kerkelijke hoogleeraren, is voor zoover zij de gansche synode betreft inderdaad onverdiend en men kan voorts van mij niet verwachten, dat ik haar beaam. Maar hoever wij van elkander staan blijkt eerst recht, als de feestredenaar God looft dáárvoor, dat alle hoogleeraren en leeraren der School, naar het Woord, aan de belijdenisschriften gebonden zijn en dat de kerken het in hare macht hebben alle afwijking van de zuivere leer te stuiten, door hare tucht, tot openlijke bestraffing en afzetting toe (blz. 57). Wij kunnen ons inderdaad

het leven van zulke hoogleraren niet voorstellen, die bij onderwijs en studie op 't gansche gebied der theologische encyclopaedie gebonden zijn aan den catechismus en de confessie van vóór drie en eene halve eeuw; die van te voren weten, dat zij nooit iets zullen mogen denken, zeggen, onderzoeken en leeren wat in strijd is met die formulieren en dat. bij de minste afwijking, vaak zeer weinig deskundige leden hunner synode hen openlijk mogen bestraffen en afzetten. De vrijheid moge dan hare bezwaren hebben, hier is eene gebondenheid, waarbij men zich niet begrijpt, dat menschen het een dag uithouden. En nochtans, trots dit wijde verschil, is er in deze rede eene dankbare blijdschap voor God's aanzicht, een vurig geloof in eigen toekomst, eene vroomheid, die zich wel uit in voor ons vreemde vormen, maar die wij kunnen meêvoelen en die voor ons dit gansche stuk sympathie maken. De School der oude afgescheidenen zou de onze niet kunnen zijn, maar voor velen in den lande is zij de eenig gewilde. Welnu dan, dat zij, met haar waardig verleden, met haar consequent calvinisme, met hare zestiende eeuwsche beginselen sta en blijve, ook al »is van opheffing der School nog de laatste weken gewaagd in sprake en schrift" (blz. 42). Dat zij blijve als de kweekplaats van een christendom, zooals zich dat in deze feestrede uitspreekt, dat van het goede, in de nieuwe dingen door God gewerkt, niet weten wil en ons in sommige opzichten een averechtsch christendom schijnt, maar dat tegelijk eene vroomheid bezit, waarvan deze zelfde feestrede de sympathieke blijken geeft.

F. D. J. MOORREES, *Geschiedenis der kerkhervorming in Noord-Nederland*, Groningen, P. Noordhoff, vierde druk, 1905. 152 blzn. Prijs: f 0.60.

De vierde druk van dit geschrift, bekroond door de Evangelische Maatschappij, getuigt van den opgang, dien het maakt. Ook wij vestigen er gaarne nog eens de aandacht op. Het is een bezadigd, aangenaam geschreven, op uitgebreide studie

berustend boekje, dat den tijd goed doet kennen. De verdeling in een tijdperk der sacramentisten, anabaptisten en gereformeerden kan zonder bezwaar worden aanvaard, zoo maar niet vergeten wordt, dat behalve Luther's invloed van buiten, ook van binnen uit eene oorspronkelijke, nationale hervorming heeft gewerkt. Het is eene niet geringe verdienste van dit boekje, dat het, aan klein bestek gebonden, de hoofdzaken in 't licht stelt. Natuurlijk dus, dat minder belangrijke dingen moesten worden overgeslagen of slechts aangestipt. Wij geven een paar kleine aanvullingen, louter als bewijs van de belangstelling waarmede wij ook nu weder het terecht geprezen volksgeschrift lezen. Op blz. 39 wordt over den marteldood van Willem Dirks te Utrecht gesproken, waarbij de schr. de onderzoekingen van De Hoop Scheffer volgt. Maar uit stukken, opgenomen in Paul Fredericq's *Corpus Inquisitionis*, IV, 368—373 vergeleken met 376, blijkt dat er vermoedelijk twee ketters zijn geweest, Willem Dirks, de zoon en »Dirk die rode cuper" de vader en dat, zoo dit al niet te bewijzen is, in geen geval den 10^{den} Juli 1525 te Utrecht een martelaar Willem Dirks is verbrand, daar er den 14^{den} nog getuigen tegen hem worden gehoord en den 21sten de borgen worden vernieuwd. Op blz. 82 wordt Petrus Bloccius vermeld en terecht. Ik meen zelfs, dat de beteekenis van dezen Leidschen hervormer groot genoeg is geweest, om hem in een 5^{den} druk op eenige regels meer aanspraak te kunnen doen maken (verg. mijn artikel in jaargang 1904 van dit Tijdschrift). Blz. 107 handelt over den overgang van Prins Willem tot de gereformeerden. Hier had, hoezeer korthed ook geboden was, moeten worden uitgesproken, dat er onder de gereformeerden eene preciese en eene rekkelijke partij bestond, door Oranje tot elkaar gebracht en dat hij, schoon zich aansluitend bij de gereformeerden, onder wie de preciese calvinisten bezig waren de anderen te overvleugelen, toch aan zijn verdraagzaam standpunt getrouw is gebleven. Blz. 129 somt enkele wreedheden op, door de Geuzen gepleegd, en terecht. Wij denken er niet over ze te ver-

zwijgen of goed te keuren, al kunnen ze ook in de verte niet vergeleken worden bij de stelselmatige moorden der Inquisitie. Ik noem nog een nieuw geval. Te 's Heerenberg werd in December 1570 de pastoor Johan van Efferen door de Geuzen in zijn koorhemd opgehangen. De bijzonderheden vindt men in een artikel van dr. S. van Veen in *Gelre VIII*, 164—165. Deze pastoor was een »vray innemy des hérésies», blz. 167. Doch zooals gezegd: het aangevoerde strekke slechts ten bewijze van de belangstelling, waarmede wij 't boek lazen. Vinde het ook thans zijn weg onder velen.

Goede raad aan de jonge mannen en jonge meisjes der XXste eeuw, bewerkt naar het Engelsch en met eene inleiding voorzien door dr. H. L. Oort, Utrecht J. G. Broese, 1904, 81 blzn. Een aardig, pittig en ook een zeer verstandig boekje, waaraan de Nederlandsche bewerker nog menig woord toevoegde. Het leent zich, zooals de ondervinding mij leerde, zeer goed tot lectuur aan de ontbijttafel, althans voor ouderen. Het is onderhoudend en ernstig en men neemt er vele goede gedachten uit meê.

L. K.

DR. J. M. S. BALJON, *De vruchten, die de beoefening van de geschiedenis der Godsdiensten oplevert voor de studie van het Nieuwe Testament*, Utrecht, Kemink & Zoon.

De rede, door Dr. Baljon als Rector-Magnificus bij gelegenheid van den 269^{en} Dies Natalis der Utrechtsche Hoogeschool uitgesproken, geeft voor een ontwikkeld leekenpubliek een beknopt overzicht van wat in de laatste jaren uit vreemde godsdiensten ter verklaring van het Christendom, meer bijzonder van het Nieuwe Testament, is bijgebracht. Schrijver rangschikt zich niet onder hen, die »de grenslijn tusschen de zg. profane en de gewijde wetenschap» scherp trekken en meenen, »alsof aan de ééne zijde louter licht, aan de andere zijde louter duisternis te vinden zou zijn» (blz. 9). Zeer beslist

spreekt hij zich ten gunste van de volgende meeningen uit: het Evangelie naar Johannes staat onder Philonischen invloed; Paulus' psychologie en allegorische interpretatie vertoonen Hellenistische trekken, zijne wijze van uitdrukking is bv. aan de taal der mysteriën ontleend. Vooral de Apocalyptiek, speciaal de Openbaring van Johannes, bergt vele mythologische voorstellingen.

Onder de betwiste invloeden noemt Dr. B. de Boeddhistische. Hij hecht daaraan niet. De Asita-legende vertoont zeker in den langen Lalita-vistara-tekst groot onderscheid met de Lucaansche Simeonepisode. Tegenover Seydel's hypothese van een Boeddhistische bron voor onze Synoptici heeft Dr. B. dus gelijk. Maar met de mogelijkheid eener mondelinge overbrenging van legendenstof, door mij voorondersteld, heeft de hoogleeraar niet voldoende rekening gehouden ¹⁾. Onwil is natuurlijk niet in het spel, wanneer men aan de historiciteit van eenig verhaal uit de kindsheidsgeschiedenis twijfelt: eene zeer strenge inspiratie-theorie past Dr. B. zelf op den Bijbel niet toe (blz. 9). Van Mithracistische invloeden is Dr. B. minder afkeerig, al acht hij in het algemeen de inwerking van vreemde godsdiensten op het oudste Christendom niet van hooge beteekenis.

Deze rede, ook in de Theologische Studiën afgedrukt, laat zich aangenaam lezen en verdient de overweging van allen, die geneigd zijn elke overeenstemming uit ontleening te verklaren.

Oss.

G. A. V. D. BERGH VAN EYSINGA.

Herzog's Realencyclopaedie für protestantische Theologie und Kirche, 3te Aufl. XVI. (Leipzig, Hinrich, 1905. Volgens belofte zal het werk 180 tot 200 afleveringen groot worden, tegen 1 Mark de aflevering). De 160ste brengt ons tot Riehm. Een, 22 blz. lang artikel, Reich Gottes, van J. Gottschick, komt

1) Indische Einflüsse auf evangelische Erzählungen. Göttingen, 1904.

nog achteraan, terwijl de uitgever, prof. Hauch, tot zijn leed-
wezen moet meedeelen dat het beloofde artikel, Preuszen,
kirchliche Statistik, nog altijd niet gereed is. — Dit deel bevat
weer vele zeer belangrijke stukken. De O. T. ische namen zijn
voor een goed deel van R. Kittel; Priesterthum im A. T. van
J. Köberle, die evenals hij op kritisch standpunt staat; Orelli,
die Prophetenthum im A. T. gaf, is wat meer behoudend,
gelijk men weet. Zeer belangrijk is Proselyten van v. Dob-
schütz, die zijne uiteenzetting begint met de verklaring dat
wat in de eerste en de tweede uitgaven over dit artikel was
gegeven geheel moest worden omgewerkt; wat niemand ver-
wondert die weet hoeveel sedert de verschijning der tweede
uitgave over dit onderwerp is gearbeid. Hetzelfde geldt van
Pseudepigraphen, van G. Beer. Psalmen, van Kittel, is leerzaam;
maar de daarop volgende artikelen, Psalmenmelodie, Fran-
zösische, van J. Smend, en Psalmodie, kirchliche, van H. A.
Köstlin, treffen meer door het nieuwe der onderwerpen. Als
proeve van rijke litteratuuropgave diene Pseudoisidor, van E.
Seckel, 42 blz. lang, met 3 blz. opgaven van geschriften over
het onderwerp! Dat in Protestantenverein, van E. Mehlhorn,
alleen over Deutschland wordt gehandeld en de Nederlandsche
Protestantenbond en dergelijke elders bestaande vereenigingen
worden voorbijgezien is te betreuren. De Bond wordt wel ver-
meld in het artikel L. W. E. Rauwenhoff, van S. Cramer —
zeer lezenswaard: langs dezen weg hooren de buitenlanders
wat meer van hetgeen in den schoot van 't vrijzinnig protes-
tantisme, evenals elders, ook in ons land geschiedt dan zij uit
het artikel Protestantismus van F. Kattenbusch zouden opma-
ken. Zöckler gaf zeer degelijke stukken over Probabilismus
en Reservatio mentalis.

H. O.

Van Herzog's Realencyclopaedie is verschenen: Heft 165—
166, waarmede wij komen tot »Sarabaiten».

PRIJSVRAGEN.

TEYLERS GODGELEERD GENOOTSCHAP TE HAARLEM.

Uitgeschreven blijft de volgende prijsvraag, om beantwoord te worden vóór 1 Jan. 1907:

In welke betrekking staan de denkbeelden van het hedendaagsche kalvinisme tot die van het 16de eeuwse?

Bovendien wordt als nieuwe prijsvraag uitgeschreven om beantwoord te worden vóór 1 Jan. 1908:

Wat blijkt uit de geschriften van Erasmus aangaande zijne godsdienstige denkbeelden en zijn godsdienstig gemoedsbestaan?

HET BESLUIT DER APOSTELSYNODE VAN HAND. 15.

G. RESCH, *Das Aposteldecree nach seiner ausserkanonischen Textgestalt*, (Leipzig, Hinrich. 1905. 180 blz. Prijs 5.50 Mark).

Toen in Antiochië — Antiochië aan den Orontes — door Christenen van Joodsche afkomst werd aangedrongen op handhaving van de besnijdenis, vaardigde de gemeente — zoo wordt in Hand. 15 verhaald — Paulus, Barnabas en eenige anderen uit haar midden naar Jeruzalem af, om »de apostelen en oudsten» hierover te raadplegen. Onder dezen werd even heftig over de zaak getwist als te Antiochië; waarbij Petrus de woordvoerder der vrijzinnigheid was. Hij drong er op aan de geloovigen uit de heidenen niet met het juk te bezwaren dat noch de vaders noch zij zelven, die, geboren Joden, geloovig waren geworden, hadden kunnen dragen. Toen de leden der vergadering door te zwijgen toonden Petrus wel niet te durven weerspreken, maar toch niet met hem eenstemmig te zijn, voegde Jakobus zich bij hem. Men moest het — meende hij — den bekeerden heidenen niet moeilijk maken. Maar, omdat overal op den sabbat in de synagogen de wet van Mozes werd voorgelezen, moest men hun schrijven dat zij zich hadden te onthouden »van de bezoedelingen der afgoden (*αλισγηματα των ειδωλων*) en van hoererij en van het verstikte en van bloed.» Dienovereenkomstig werd besloten, en als eenstemmig gevoelen der vergadering werd aan de gemeente te Antiochië kenbaar gemaakt dat aan hare leden geen andere last werd opgelegd dan onthouding van »het den afgoden

geofferde (*ειδωλοθυτα*) en bloed en verstikte dingen en hoererij." In Hand. 21²⁵ wordt dit herhaald. Paulus wordt daar door Jakobus vermaand zich te zuiveren van den blaam, op hem geworpen, dat hij de besnijdenis en andere voorvaderlijke gebruiken zou willen afschaffen. Allen moeten weten dat daarvan geen woord waar is. Hiertoe moet hij deelnemen aan eene nazireërgelofte. Wat de geloovig geworden heidenen aangaat, hun is aangeschreven dat zij zich moeten wachten voor »het aan de afgoden geofferde, bloed, verstikte en hoererij."'

Dat wij met dit apostolische besluit voor een groot raadsel gezet worden is bekend. Niet alleen baart de onoplosbare strijd met Gal. 2⁶, »mij hebben de gezaghebbers niets opgelegd", veel moeite, maar, afgezien daarvan, is het bericht onbegrijpelijk. Hoe hebben zich de mannen der strenge partij hierbij kunnen neerleggen? Het ging over de vraag, of het gebod der besnijdenis moest gehandhaafd worden, niet, wat men al dan niet mocht eten, en of hoererij geoorloofd was. Dan — Mozes werd elken sabbat voorgelezen, en daarom moest men zich onthouden van: vooreerst *ειδωλοθυτα*. Maar in de Wet staat nergens dit verbod; men kan — dit ligt voor de hand — zeggen: het behoort bij het verbod der afgoderij; doch waartoe dan deze beperking? Afgoderij bestaat toch ook in iets anders dan het eten van offervleesch. Werd het zich neerwerpen voor een afgod vrijgelaten? Ten tweede moest men zich wachten voor het gebruik van bloed. Dit wordt scherp en herhaaldelijk in de Wet verboden. Gebruik van bloed was zeker eene ergernis voor den Jood. Wij vragen alleen: Waarom wordt van de andere spijswetten niet gewaagd? Mocht een geloovig geworden heiden wel varkensvleesch eten? Gaf hij hiermede geen aanstoot? Op een andere spijswet schijnt gewezen te worden in het verbod van *το πνικτον* of *τα πνικτα*, d. i. vleesch van een gestikt of geworgd dier. Om dit in de Wet te vinden, wijst men gewoonlijk op de voorschriften aangaande het vleesch der dieren die haar natuurlijke dood gestorven of door wilde beesten verscheurd zijn, de *בלה* en *טרסה*. Maar al is iets gestikts, b.v. een

vogel die zich in een strik verworgd heeft, »nbelā'', elke »nbelā'' is nog geen πνικτον. Waarom wordt dan alleen deze éene soort verboden? Mocht men dan wel iets dat »trefa'' is, b.v. het vleesch van een door een leeuw verscheurd dier, eten? Eindelijk de πορνεία. Die komt hier al zeer vreemd bij! Welk een samenkoppeling; het verbod van drieërlei spijs en ... hoererij! Daarbij moeten wij in aanmerking nemen dat hoererij zeer zelden in de Wet vermeld wordt. Het woord πορνεία komt er slechts tweemaal in voor, πορνή en πορνεύειν weinige keeren meer.

Het aposteldecreet is een groot raadsel; waarvan nog Harnack in »Sitzungsberichte der Berlinische Akademie (Phil.-hist. Cl. 2 Maart 1899) verklaarde: ¹⁾ »Het is naar eene bijzondere aanleiding ontstaan, waarvan de omstandigheden ons duister zijn. Alleen is het duidelijk dat het op Joodsche verordeningen wijst.»

Het schijnt vermetel eene oplossing van het raadsel te be-
loven. Toch waag ik het. Oordeelen de desbevoegden!

Vooreerst moeten wij zeker zijn aangaande de vaststelling van den tekst. In den »kanoniekēn'' tekst, boven gevolgd, is, behalve kleinigheden als ειδωλοθυτον en πνικτον of het meervoud dier woorden, slechts éen variant: de weglating van και tusschen αίματος en πνικτου in eenige handschriften der Vulgata en een paar kerkvaders. Is de externe autoriteit voor die lezing zwak, de interne is niet sterker. Immers, wat zou het beteekenen dat zij zich moeten onthouden van »gestikt bloed'', »a sanguine suffocato'', zooals Athanasius (interpolatus) het heeft? Een dier kan gestikt worden, maar bloed? Απεχεσθαι αίματος πνικτου zou ook kunnen vertaald worden: zich onthouden van het bloed van een gestikt (dier). Maar de betekenis hiervan is moeilijk te vatten. Zou iemand er toe gekomen zijn de overblijfselen van het bloed in een gestikt dier er uit te halen en op te eten? In de magie is alles mogelijk. Doch er kan bezwaarlijk aanleiding geweest zijn dit éene toover-

1) S. 19 van den „Sonderabdruck“.

middel te verbieden. Wij doen veilig met aan te nemen dat de tekst met *και* de ware kanonieke is.

Doch er is een niet-kanonieke, in den Codex Cantabrigiensis op de beide plaatsen van Hand. 15, zoowel naar de Grieksche als naar de Latijnsche lezing, nog in een ander handschrift en bij eenige kerkvaders te vinden. Hij luidt in den Codex D Hand. 15²⁰: *αλλα επιστειλαι αυτοις του απεχεσθαι των αλισγηματων των ειδωλων και της πορνειας και του αιματος και οσα μη θελουσιν εαυτοις γεινεσθαι ετεροις μη ποιειτε*. Hand. 15²⁹ *απεχεσθαι ειδωλοθυτων και αιματος και πορνειας και οσα μη θελετε εαυτοις γεινεσθαι ετερω μη ποιειν*. Hand. 21²⁵ ontbreekt, evenals hier, het *πνικτον*, maar ook »de gulden regel»: wat gij niet wilt dat u geschiedt doet dat anderen niet aan.

Voor de oorspronkelijkheid van deze lezing nu heeft zich verklaard G. Resch, Pfarrer in Tschirma bei Greiz, in het aan het hoofd van dit opstel genoemde boek. Het heeft de eer opgenomen te zijn in »Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur" van O. von Gebhardt en A. Harnack (Neue Folge XIII. 3). In dit werk kan men de getuigenissen aangaande de beide tekstvormen in bijzonderheden vinden.

Om zijn pleidooi te voeren, begint Resch met te betoogen dat de kanonieke tekst een »Problem", met andere woorden onbegrijpelijk, is. Hij meet niet slechts de moeilijkheden aan de verklaring er van verbonden breed uit, maar maakt ze onnoodig groot. *Ειδωλοθυτον* — meent hij — heet niet alleen het vleesch dat bij de offermaaltijden gebruikt werd, maar ook het op de markt verkochte offervleesch, zooals 1 Kor. 10 duidelijk leert. Welnu, in het Aposteldecreet beteekent het zonder twijfel het laatste, en daarvan is in het geheel geen sprake in het O. T. Wat het bloedverbod betreft, dit heet te rusten op Gen. 9⁴; maar hier is alleen sprake van het eten van een bloedend stuk vleesch dat uit een levend dier gesneden is, *אֲכַל מִן הַדָּם*, en in de eerste helft der eerste eeuw was het verbod van bloed nog niet algemeen onder de Joden.

De bespreking hierover wordt met die over het *πνικτον* gemengd. Resch kent, naar het schijnt, noch Lev. 7^{26, 27} noch de andere plaatsen waar zeer duidelijk staat »al wie eenigerlei bloed, כַּל דָּם, eet zal uitgeroeid worden”. Hij behoeft echter de moeilijkheden aan de verklaring van het Aposteldecreet verbonden niet te vergrooten; zij bestaan ontegenzegglijk.

Is de kanonieke tekst onverstaanbaar, die van Codex D is volgens Resch voortreffelijk. Hier beteekent *ειδωλοθυτον* alleen het bij de offermalen gebruikte vleesch; want de toevoeging van den gulden regel stempelt al wat voorafgaat tot een zedelijk voorschrift, en ook het deelnemen aan afgodenoffer is een overtreding der zedewet. Om dezelfde reden beteekent *αιμα* niet bloed, maar moord; immers »een man van bloed” beteekent een moordenaar; het bloed der profeten en heiligen dat op aarde gevonden wordt, Openb. 18²⁴, beteekent de moord der profeten, enz. Het derde woord van het decreet, dat lastige *πνικτον*, is weggevallen. Dat het verbod der *πορνεια* een zedelijk voorschrift is behoeft geen betoog.

Als zedelijk voorschrift opgevat — gaat hij voort — is het besluit geheel in den geest van Jezus. Het is zeer goed denkbaar dat hij, in eene bestrijding van het farizeïsme, diezelfde drie verboden aan elkander geknoopt en met den hier voorkomenden ontkenningen vorm van den gulden regel — dien wij bij Matth. 7¹², Luc. 6³¹ in stelligen vorm vinden — verbonden heeft, zoodat het Aposteldecreet inderdaad geheel en al een »woord des Heeren” is. Handelden de apostelen te Jeruzalem in den geest en op gezag van Jezus, wat wonder dat hunne leer zooals die in het N. T. geboekt staat geheel in overeenstemming is met de beslissing van Hand. 15! Steeds staan de zedelijke eischen Gods op den voorgrond. Resch waagt zelfs te onderstellen dat er een schriftelijk geformuleerde zedeleer in den apostolischen tijd bestaan heeft (S. 96). Hoe de kanonieke tekst in de wereld is gekomen verklaart Resch aldus: de Christelijke gemeenten hebben ras het hooge standpunt der apostelen verlaten en hebben zich geworpen op

uiterlijkheden. In plaats van Gods zedelijke eischen traden spijswetten en zoo meer. Toen hebben zij *αιμα* — dat ook, zegt hij, inderdaad dubbelzinnig is — letterlijk opgevat, er *πνικτον* bijgevoegd, omdat dit bij sommige heidensche offers voorkwam, en den gulden regel weggelaten.

De vloed van teksten dien wij bij deze gelegenheid en bij andere voor oogen krijgen is groot, maar sleept alleen mee wie niet goed uit zijn oogen ziet. Weerlegging van het betoog is schier overbodig. Maar om niet den schijn van lichtvaardigheid op mij te laden, een paar vragen: Waar heeft Jezus over het eten van offervleesch gesproken? Heeft hij moord en hoererij meer dan andere zonden veroordeeld? Heeft hij niet den flauwen, Joodschen, „gulden regel” — doe niet aan anderen wat gij niet wilt dat u gedaan wordt — vervangen door den grootschen — doe anderen wat gij wilt dat u gedaan wordt? Men begrijpt zeer weinig van het Evangelie en van Jezus' opvatting van Gods geboden, als men meent dat het Aposteldecreeet in zijn geest was. Overigens heeft Harnack, in het boven aangaande geschrift, tegen Blass, die den „kanoniekten” tekst en dien van Codex D, beide, voor Lucas' werk heeft verklaard, en Zahn, die zich bij hem voegde, bezwaren in overvloed tegen de echtheid van den niet-kanoniekten tekst ingebracht. Maar — gelijk wij zagen — hij blijft den kanoniekten een raadsel noemen.

Een raadsel blijft het zoolang men uitgaat van de onderstelling, die bij — zooveel ik weet — alle jongere uitleggers is te vinden: vier dingen worden verboden met het oog op Joodsche verordeningen. De onderstelling is zeer natuurlijk van oorsprong. Dat het zoo is wordt èn in Hand. 15 èn in Hand. 21 gezegd. Toch is het onwaar. De verordening ziet op vier vormen van deelneming aan afgoderij. Dicht bij deze opvatting was Joannes Spencerus in zijn „De legibus Hebraeorum rituum et earum rationibus” ¹⁾. Terecht zegt hij, p. 449, dat die

1) Hagae-comitum, 2a ed. 1686. I p. 435 sqq.

vier zaken in Hand. 15 verboden zijn »quod haec omnia locum praecipuum in gentium ritibus et institutis obtinerent, et gentilismi vel idololatriae causae, comites et signa seculis apostolicis essent et haberentur''. Gaat men van deze onderstelling uit en verklaart men daarenboven de enkele deelen der apostolische verordening, met name *το πικτον*, juister dan Spencer deed, dan verdwijnen alle bezwaren eensklaps.

Wat de *ειδωλοθυτα* betreft, al sprak het niet vanzelf, 1 Kor. 10¹⁴⁻²² zou het ons leeren: er waren bekeerde heidenen die bleven deelnemen aan »de tafel der demonen''. Wat het bloed aangaat, ook zonder rechtstreeksch bewijs zouden wij niet durven ontkennen dat bij sommige heidensche offermalen bloed gedronken werd en »de drinkbeker der demonen'' waarvan 1 Kor. 10²¹ gewaagt soms bloed bevatte. Ook nemen wij veilig aan dat het verbod van bloed en van vet — dat er bij behoort — bij Israël zijn oorsprong dankt aan het volksgebruik die deelen van een geslacht of op de jacht gedood dier aan satyrs en andere geesten of goden te wijden en het dan voor een deel zelve te drinken of te eten. Het gebruik van bloed, door opdrieken, besmeren, besprengen, speelt in de meeste oude godsdiensten een groote rol: men bracht daarmede innige levensgemeenschap, bloedverwantschap, tot stand tusschen de goden en hunne vereerders. Men leze ten bewijze b.v. W. Robertson Smith »Lectures on the religion of the Semites'' p. 319—331. Wil men éen voorbeeld, hoe somtijds offerbloed gebruikt werd, dat tevens kan dienen om begrijpelijk te maken waarom Joodsche wetgevers eischten dat het aan Jahwe zou gegeven en anders uitgestort en bedekt zou worden, men hoore wat Smith p. 320 uit Nilus omtrent de oude Arabieren meedeelt. Het kameel dat tot offer bestemd is wordt op een ruw altaar van opeengestapelde steenen gebonden, en, nadat de leider der offeraars dezen, onder gezang, driemaal rondom het altaar heeft gevoerd, brengt hij de eerste wond toe, terwijl de laatste woorden van het lied nog op de lippen der vergadering zijn, en drinkt in aller ijl van het uitstroomend bloed.

Dadelijk valt de schare met hunne zwaarden op het slachtoffer aan, hakt stukken van het lillend vleesch af en verslindt ze rauw, met zooveel haast dat in weinig tijds het geheele kameel opgegeten is. — Bij de hedendaagsche Moslems komt natuurlijk het bloeddrieken niet meer voor — hun wet verbiedt het — maar men leze slechts wat wijlen prof. Curtiss verhaalt van de bloedgebruiken in Palestina ¹⁾ om te beseffen dat het bloeddrieken er oorspronkelijk bij behoorde. Een paar rechtstreeksche getuigenissen uit den eersten tijd van het Christendom komen wij straks tegen.

Wat de *πορνεια* betreft, hiermede behoeft niet de gewone hoererij bedoeld te zijn, maar de ontuchtige praktijken die een godsdienstig karakter hadden en met offeranden samenhangen. Dat deze onder de oud-Christelijke gemeenten niet slechts bekend, maar ook hier en daar in zwang waren, leert Openb. 2^{14, 20}. In de gemeenten van Pergamum en Thyatire waren er die »afgodenvleesch aten en hoereerden»; Izebel, die zich profetes noemde, leerde dit »aan mijne (Christus') dienaren». Men behoeft hierbij niet enkel te denken aan den omgang met de »gewijden» (*קדשוה*); bij allerlei gelegenheden kwam het »hoereeren onder alle lommerrijke boomen en op elken hoogen heuvel», waartegen Israëls groote profeten te velde trokken, voor. Ja, zij komen nog, ook in Palestina, voor, ondanks dat nu eeuwen lang Christendom en Islam er hun invloed geoeffend hebben. Zoo verhaalt S. I. Curtisj in 1903 dat het kuischheidsoffer, althans tot vóór weinige jaren, bij het klooster op den Karmel gebracht werd ²⁾.

En nu het *πικρατον*! Resch geeft (S. 160 ff) hierover licht in overvloed. Op dit punt, als op elk ander van dit onderwerp, heeft zijn boek als verzameling van bouwstoffen groote waarde. Het verstikken of worgen was eene manier waarop soms het offerdier werd gedood; het »gestikte» is het vleesch van een

1) S. I. Curtiss *Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients*. Leipzig. Hinrich. 1903.

2) *Ursemitische Religion*, p. XVII f. Aant. 3.

zoo gedood dier, en dit vleesch werd door de offeraars gegeten. Dit wordt uitdrukkelijk geleerd in de Clementinen. Resch geeft S. 16 f den tekst. In Hom. 7⁴ lezen wij: »Wat Gode behaagt is tot Hem bidden, Hem vragen, als dengene die naar billijken regel alles geeft, zich van de tafel der demonen onthouden, geen dood vleesch proeven, geen bloed aanraken, na elke verontreiniging zich baden. Overigens in één woord gelijk de godvreezende Joden gehoord hebben, zoo hoort ook gij allen het, in vele lichamen éene gezindheid koesterende: Al wat ieder voor zich schoons begeert, dat berame hij ook voor den naaste». Duidelijker dan hier wordt geteekend wat het zich onthouden van de tafel der demonen inhoudt in Hom. 7⁸: »De door Hem bepaalde eeredienst is deze: alleen Hem vereeren en gelooven in den eenigen profeet der waarheid, gedoopt worden tot vergeving van zonden en zóo door de allerheiligste onderdompeling wedergeboren worden voor God door het reddende water, niet deelnemen aan de tafel der demonen; ik bedoel: aan wat den afgoden geofferd is, wat dood, gestikt, door wilde dieren verscheurd is en bloed (*ειδωλοθυτων, νεκρων, πνικτων, θηριαλωτων, αιματος*). Waarom Meyboom ¹⁾ de twee laatste woorden met elkaar verbindt en »door wilde dieren gevangen (beesten)bloed» vertaalt, vat ik niet. De reden waarom ik *θηριαλωτων* door »het door wilde dieren verscheurde» vertaal, terwijl het letterlijk »het door wilde dieren gevangene» beteekent, is dat met dit woord in LXX het Hebreeuwsche *הַחַיָּוִי* vertaald wordt. Er volgt op: »niet onrein leven, na den bijslaap met eene vrouw zich baden — dat zij zelve ook de maandelijksche reiniging in acht nemen! — ingetogen zijn, weldoen, geen onrecht plegen, van den almachtigen God het eeuwige leven verwachten, met aanhoudende gebeden en smeekingenvragende, het erlangen». Ook Hom. 8¹⁹ wordt van »het proeven van het doode» gewag gemaakt. Op die *νεκρα* kom ik straks terug. Ook Recogn.

1) H. U. Meyboom, De Clemens-roman I. bl. 182 v.

4³⁶ omschrijft de onthouding van de tafel der demonen — die Hom. 9²³ vermeldt — met: »het proeven van bloed of het doode dat verstikt is (morticinium quod est suffocatum) en wat verder aan demonen gewijd is”.

De vragen, in welk verband de Homiliën en de Recognitiones tot elkaar staan, en waar en wanneer ze geschreven zijn, behoeven wij voor ons doel niet te beantwoorden. Of hun vaderland Rome dan wel Syrië was, hun geboortetijd de tweede of de derde eeuw, om het even; het staat door hunne getuigenis vast dat lang na den Apostolischen tijd Christengemeenten gewaarschuwd moesten worden tegen het deelnemen aan de tafel der demonen, en dat daartoe behoorde het gebruik o. a. van bloed en *πνικτον*.

Dat met dit laatste bedoeld wordt een opzettelijk als offer gestikt of verworpd dier leert ons eene plaats in Strabo (Geogr. XV, midden), waarop Resch wijst: »Niemand van hen (de Indiërs) offert of wierookt of plengt bekransd, ook slachten zij het offerdier niet, maar verstikken (verworpen, *πνιγουσι*) het, opdat zij niet een verminkt, maar een gaaf dier aan de godheid geven”. Uit deze plaats blijkt niet dat de offeraars dat *πνικτον* aten, doch dit staat bij H. Oldenberg, Die Religion des Veda S. 359, te lezen. Na beschreven te hebben hoe de priester, na het dier vergiffenis gevraagd te hebben, het door verstikken of worgen, zonder bloedvergieten, gedood heeft: het mocht geen geluid maken — verhaalt hij hoe het ontwijd, het net (omentum) er uit gehaald, gekookt en geofferd wordt; waarna de offeraars aan den priester geschenken uitdeelen en zich reinigen. Het vleesch wordt vervolgens voor een deel geofferd, voor een deel aan den priester gegeven, en het overige opgegeten door priesters, offeraars en daarnaar verlangende Brahmanen. Het staartstuk dient voor eene slotceremonie. Zoo Oldenberg. Iets dergelijks verhaalt Resch naar Schwab, Das altindische Tieroffer. In bijzonderheden verschilden zeker de offers in Voor-Azië, Rome en Alexandrië van deze Indische; doch wat *πνικτον* was, is hieruit volkomen duidelijk.

Hiermede kon ik de zaak voor afgehandeld houden. Doch ik wil er nog één getuigenis bijvoegen, zooals men zal zien, niet ten onnutte. Dezer dagen is verschenen »Rituale Armenorum, being the administration of the sacraments and the breviary rites of the Armenian Church, together with the Greek rites of Baptism and Epiphany”, edited by F. C. Conybeare, »and the last Syrian Epiphany rites”, translated by A. J. Maclean ¹⁾. Hierin vinden wij, p. 77 ff., een brief van een Armenisch priester uit »Syrisch Mesopotamië”, vóór het jaar 1165. Hij handelt o. a. over de offeranden, met name over het paaschlam, en verdedigt het eten er van door de Christenen tegen het bezwaar dat het een Joodsch gebruik is. Bij die gelegenheid gaat hij uiteenzetten, hoe de Christenen er toe gekomen zijn offeranden te brengen, en verhaalt dat na de bekeering van »ons Armenisch ras” van de afgoderij tot de kennis Gods door den heiligen Gregorius, de afgoden-priesters die kort te voren bekeerd waren zich vóór hem plaatsten en zeiden: Toen wij heidenen waren, waren wij gewoon te eten van de vuile offeranden en hadden zoo voedsel voor ons en onze kinderen. Dat onze heer ons nu aanwijzingen geve, opdat het blijke waarvan wij voortaan leven moeten. En Gregorius, lezen wij (in een werk van St Izaäk, den patriach), bepaalde dat hun een tiend van alles zou gegeven worden, evenals onder het oude verbond aan de Levietenpriesters afgestaan werd. En hij beval het volk, in plaats van de oude offeranden van het verstikte, dat zij vroeger aan hunne afgoden offerden, dieren voor den eenigen God te slachten, enz.” Bij dat »verstikte” (things strangled) teekent Conybeare het Armenische woord aan: meřeloti, verwijzende naar den index. Deze geeft: »Meřeloti. Letterlijk: ieder dood dier. Vandaar verworgde dieren die daarom als voedsel aan de Christenen verboden waren (Hand. 15 ²⁰). Verder wordt het gebruikt voor vleesch dat aan de afgoden is aangeboden en

1) Oxford. Clar. Press. 1905. XXXV + 536 blz.

daarom onrein is." Vreezende dat de verklaring van Hand. 15 Conybeare hier parten gespeeld heeft, en zelf geen Armenisch kennende, heb ik geraadpleegd Dr. J. Marquart, privaatchoort in het Armenisch alhier, die mij meedeelde dat »mereloti" afgeleid is van een deelwoord dat »dood", »gestorven" beteekent, en voor mij het artikel »mereloti" uit het Armenisch woordenboek dat 1836 te Venetië uitkwam vertaalde. Dit geeft ook als beteekenis *Θνησιμαιον*, morticinium, »aas", op, en haalt voorbeelden aan waar het naast »van wilde dieren verscheurd" wordt gebruikt. Het woordenboek verwijst ook naar het Grieksche *πνικτον*, maar zonder aanhaling van plaatsen. In de beteekenis van het woord ligt het dus blijkbaar niet. De vraag rijst, met welk recht in dat woordenboek, en overeenkomstig daarmee in Conybeare's index, de beteekenis van »verstikt" aan het woord gegeven wordt. In de Armenische vertaling van het N. T. wordt in Hand. 15²⁰ *πνικτον* overgezet door mereloti, maar Hand. 15²⁹ en 21²⁵ door een woord dat »verstikt" beteekent. In den boven aangehaalden bisschoppelijken brief, en in een canon die er aan voorafgaat, wordt herhaaldelijk hetzelfde woord gebruikt, telkens door Conybeare door »things strangled" vertaald. Zoo p. 71 »Wanneer iemand mereloti eet, moet hij een jaar boete doen aan de deur (van de kerk)"; p. 81: »Zij (de lieden die de bisschop bestrijdt) verbeelden zich dat onrein voedsel, mereloti en wat door kruipend gedierte bezoedeld is, zoowel spijs als drank, dat door God voor onrein verklaard is, door hunne priesterlijke zegeningen gewijd kan worden"; p. 83: »Laat niemand uit dwaasheid en onkunde het bloed van het lam opvangen of het eten, zooals wij hooren dat weinig onderwezen lieden doen. Want hij die dierenbloed eet is te beschouwen mereloti gegeten te hebben; want het bloed, dat maakt het mereloti onrein en ongeschikt voor voedsel, omdat het er in blijft en niet uit vloeit." Blijkbaar beteekent mereloti niets anders dan een gestorven — niet geslacht — dier en wordt, min of meer met smadelijke bedoeling, offervleesch zoo genoemd. Dat is »aas"! Rechtstreeks

staat er dus niet dat men »verstikte” dieren den goden aanbod. Maar daar men hun blijkbaar niet-geslachte dieren gaf, en men toch niet altijd, wanneer men een offer wilde brengen, dieren die een natuurlijken dood gestorven waren had, ligt het voor de hand te onderstellen dat men ze deed sterven, en dat wel zonder bloedvergieten, dus verworgde. Bij die onderstelling wordt de beteekenis van het woord in elk geval duidelijk.

Hier hebben wij dus het gebruik van *πνικτον* bij het offer in een streek dichter bij de landen waar zich het oudste Christendom heeft uitgebreid dan het land aan den Indus, waarvan Strabo sprak. Tevens een nieuw voorbeeld van het bloedgebruik bij een offer, nu bij dat van het paaschlam.

Het is opmerkelijk dat wij over dit »verstikte” zoo weinig vinden in de Joodsche verordeningen. Toch staat er iets van in. In Cholin 1² lezen wij dat ieder mag slachten en met elk werktuig, behalve met — dan worden eenige werktuigen genoemd — »want zij (die het hiermede doen, of die werktuigen) verworgen” (*מפני שהם חונקין*). In T. Chol. 1⁷ staat: »als er een schaar in het mes is en het slacht (*טחש*), dan is het (het vleesch nl.) bruikbaar, wort het (*חנק*), dan is het onbruikbaar.”

Hiermee is het besluit der apostelen genoegzaam toegeelicht; maar men vergunne mij eene kleine uitweiding. *Meretoti* beteekent eigenlijk een dood dier, en in de boven aangehaalde plaatsen uit de Clementinen komen naast *ειδωλοθυτον*, *πνικτον* en *αιμα* voor: *νεκρα* en *θηριαλωτα*, als aan afgoden geofferd. De zinsnede »morticinium quod est suffocatum” van *Recogn. 4*³⁶ wijst, juist als die Armenische getuigenis, op eene handeling waarbij verstikking werd aangewend om een morticinium, »een dood dier”, te krijgen. *Νεκρα* en *θηριαλωτα* zijn het Hebreeuwsche »nbelā” en »trefā”, en wij krijgen zóo antwoord op de vraag, waarom in Israël dit vleesch verboden was. Het was omdat met het gebruik er van afgoderij verbonden was. Wanneer men een dier vond dat zijn natuurlijken dood gestorven of door een wild dier verscheurd was, en men ge-

bruikte dat, had eene godsdienstige handeling plaats: men verzoende het verscheurende dier welks buit men zich toe-eigende, men vroeg het verscheurde dier vergiffenis omdat men het niet beschermd had, men huldigde den god van de plaats waar het aas gevonden was, of iets anders. Hoe meer men de Wet bestudeert, des te meer blijkt het dat bestrijding van afgodische handelingen een krachtige drijfveer der wetgevers geweest is.

Keeren wij thans tot het aposteldecreet terug! Het verbiedt eigenlijk maar twee dingen: het eten van afgodenoffer (bezoedelingen door de demonen, Hand. 15²⁰) en hoerelij. Juist als in Openb. 2 geschiedt. Doch het omschrijft die *ειδωλοθυτα* nader door er bloed en vleesch van een verworpd dier bij te voegen. Evenals er in Clem. Hom. 7⁸ nog nbela en trefa bijgevoegd wordt. Ten slotte hangen die twee: eten van *ειδωλοθυτα* en *πορνεια*, nauw samen. Verboden dus wordt alleen deelneming aan afgodische plechtigheden. Dat het al of niet geoorloofde van die deelneming eene brandende vraag was in de eerste eeuw en nog lang daarna leeren ons 1 Kor. 10, Openb. 2 en de boven aangehaalde plaatsen uit de Clementinen. Ook Didache 6³: »Wat de spijs betreft, draag wat gij kunt — d. i. onthoud u al dan niet van deze of gene spijs, naardat het in uw vermogen staat — maar blijf geheel af van *το ειδωλοθυτον*; want dat is dienst van doode goden”. Het ligt ook in de rede dat de vraag of men op de eene of andere wijze aan heidensche plechtigheden mocht deelnemen eene zeer pijnlijke was. Godsdienst was in de oudheid zoo saamgeweven met alle deelen van het leven dat het breken met de vereering der goden een verscheuren van tallooze banden meebracht: banden van volk, familie, stad, gilde; godsdienstige gebruiken waren van oudsher overgeleverd en werden gaarne in acht genomen bij alle belangrijke handelingen van landbouw, tuinbouw, veeteelt, huiselijk leven en waarbij niet? Zich aan al die heilige gelegenheden onttrekken was zich in alles afzonderen. En — niet te vergeten! — het hart der nieuw bekeerden hing er aan.

Wat de geloofwaardigheid van het verhaal van Hand. 15 betreft, tot op zekere hoogte klimt zij meer dan dat zij daalt bij mijne opvatting. Volgens de gewone toch is de Apostolische beslissing volkomen onverstaanbaar, volgens deze niet. De vraag was, in hoever de bekeerde heidenen de Wet moesten onderhouden. Het antwoord luidde dat zij volkomen vrij waren, alleen zich, om ergernis te voorkomen, van alle deelneming aan afgodische handelingen hadden te onthouden. Doch wij vragen, hoe men er te Jeruzalem toe kwam juist deze vier te noemen. Vooreerst waren er meer, en dan: hoe was men te Jeruzalem — waar men van die afgoderijen niets te zien kreeg — zoo op de hoogte? Wij moeten, wil men dit voor historisch houden, aannemen dat de afgevaardigden van Antiochië van deze handelingen hebben gesproken, maar zouden toch verwachten dat de Palestijners de zaak wat algemeener hadden gesteld. Nemen wij daarbij in aanmerking dat het besluit der Apostelen eigenlijk omging buiten de vraag waarover zij geraadpleegd werden, dan wordt het waarschijnlijk dat de redacteur van Handelingen, of de schrijver van het deel waartoe Hand. 15 behoort, levende te midden eener heidenwereld, getuige van den hang van vele pas bekeerden naar de genoemde gebruiken, de afkeuring er van wilde doen wettigen door de Apostelen in Jeruzalem.

Dit vermoeden wordt versterkt door de vermelding der Apostolische beslissing in Hand. 21. Daar past zij in het geheel niet. Jakobus haalt Paulus over deel te nemen aan eene nazireërgelofte, opdat het blijke dat hij een getrouw onderhouder der Wet is, en zegt bij die gelegenheid, in het voorbijgaan: aan de bekeerde heidenen hebben wij niets opgelegd dan zich van afgoderij te onthouden. Dit doet hier niets ter zake. Er had, indien Jakobus een schrijven aan de bekeerde heidenen had willen vermelden, op moeten volgen: Ook den heidenen hebben wij geschreven dat de geheele Wet voor hen bindend is. Wat er nu staat is hier gezegd om het in te prenten aan de lezers van het boek.

In welk land de waarschuwing tegen de vier afgodische handelingen gegeven is, kan moeilijk uitgemaakt worden. Wij denken het eerst aan Klein-Azië of Alexandrië, omdat Openbaringen en de Clementinen ze vermelden. Maar ook in Korinthe kunnen ze voorgekomen zijn. Dezelfde strijd is zeker in vele landen gestreden.

Is de Kanonieke tekst van de Apostolische beslissing de ware, hoe de Westersche tekst, die van Codex D, ontstaan is, is licht te begrijpen. De verklaring van *αῖμα* door *φονος* is zeker fout. Wanneer men hoort *απεχεσθαι εἰδωλοθυτων και αιματος*, dan is het duidelijk dat *αῖμα* evenzeer een soort spijs of drank moet zijn als »het den afgoden geofferde». Al kon *αῖμα* kortweg »moord» beteekenen, de schrijver die het in dit verband zette heeft dit zeker niet bedoeld. Waarom de geliefde, bij vele oud-Christelijke schrijvers voorkomende, »gulden regel» in schier alle handschriften zou weggelaten zijn, is niet in te zien. Men kan bij Harnack in de aangehaalde verhandeling S. 12—15 dit uitvoeriger betoogd vinden. De lezing van Cod. D. dagteekent uit een tijd toen de strijd tegen het in Hand. 15 afgekeurde tot het verleden behoorde — althans in de toongevende kringen — en men zich dus genoopt voelde, in het belang der zending, dat verbod te vervangen door een meer algemeen geldend voorschrift: *πνικτον*, als onverstaanbaar, viel weg; *αῖμα* werd — Cyprianus en andere Kerkvaders doen het — als *φονος* opgevat; de »gulde regel» er bijgevoegd, en een stichtelijke tekst was er; maar de echte was het niet.

Leiden.

H. OORT.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING BINNEN LEIDEN VAN DEN AANVANG TOT OP HET BELEG.

I.

HET TOONEEL DER GESCHIEDENIS.

(*vervolg*)¹⁾

Ons rest nog te spreken van het kerkelijk en godsdienstig leven, zooals het onder roomsche bedeeeling in de 16^e eeuw zich te Leiden voordeed en te midden waarvan de hervorming zich omhoog heffen zou.

Er waren hier drie parochies, St. Pieter (de oude stad ten Zuiden van den Rijn en een deel van Leiderdorp en Zoeterwoude); St. Pancras (de Waard tusschen O. en N. Rijn, behalve de huizen aan den voet van den Burg, die tot St. Pieter behoorde, en Leiderdorp ten O. van de Mare); O. L. Vrouweparochie (de stad ten N. van den Rijn). St. Pieter was de oudste en hare kerk werd in 1121 gewijd²⁾. Dit kleine gebouwtje werd in 1339 vervangen door eene aanzienlijker kerk, sinds meermalen vergroot³⁾. St. Pieter stond onder de kommandeuren van de orde der Duitsche Heeren, van wie in onze periode voorkomen Joris Florisz. van Maerlant tot 1525, Albrecht

---

1) Vergel. *boven* blz. 1—38.

2) Orlers, *a. w.* blz. 92 vlgg. *Batavia sacra* II, 250.

3) Over de bouwperiode 1398—1428 zijn door Mr. Overvoorde uit de rekeningen van die jaren een aantal bijzonderheden aan 't licht gebracht in *Bijdr. v. d. Gesch. v. h. bisdom v. Haarlem*, 1905, blz. 61—144.

Snellaert, gest. in 1546, Joachim Jansz. gest. 6 November 1566, Arent Dirksz. Bockenbergh, gest. 1592 ¹⁾). De kommandarije dezer Duitsche Ridders lag aan de Zuidzijde der kerk, later een deel van de Heeresteeg, met de kerk verbonden door een uitbouw met galerij (een »seventair''; sinds 1417). In den aanvang van ons tijdperk, 1512, trof de kerk de ramp van het instorten van haren toren ²⁾, die niet meer werd herbouwd ³⁾. Als door een wonder kwamen er geen menschen bij om ⁴⁾. Ook het orgel bleef gelukkig gespaard, maar werd daarna deerlijk gehavend bij de kerkplundering op 26 Augustus 1566 ⁵⁾. De klok echter ging bij den torenval verloren, waarom het volgend jaar 1513 eene nieuwe gegoten en in een afzonderlijk klokkehuis opgehangen werd. De diameter was 5 voet 9 duim, de omtrek op het breedst $216\frac{6}{7}$ duim. In den bovenrand stond »Salvator heyt ic, den Hagel ende alle quaet weder verdrijf ic, levenden en dooden luy ic, Willem Moes ende Jasper sijn broeder maeckten mij int jaar ons heren MCCCCCXIII'' ⁶⁾. Maar het klokhuis was voor die last veel te »cleyn ende cranck'', waarom eene ordonnantie op het voorzichtig luiden en beieren noodig bleek ⁷⁾. De oude klok werd later voor 435 karoli guldens en 15 st. als 4150 pond klokspijs aan de stad door kerkmeesteren van St. Pieter verkocht »omme tot profijt ende defensie deser stede daervan gemaect te worden zekere me-

1) Orlers *a. w.* blz. 102. *Oudheden van Rijnland* blz. 49 vlg.

2) Orlers *a. w.* blz. 95. Ad. Mulder in *Bulletin v. d. Ned. Oudh. Bond* 1903/1904 blz. 57—84.

3) De bisschop van Utrecht, Frederik van Baden, gaf in 1513 aflag- en boterbrieven uit aan hen, die tot den wederopbouw van den toren de behulpzame hand zouden willen bieden, hun belovende, dat zij tot Palmzondag zuivel zouden mogen eten, Matthaeus, *Analecta veteris aevi* V, 862 en Kist en Rooyaards, *Archief* I, 1829, blz. 187 en noot 50.

4) *Aflesingsboek A.* fol. 32 verso.

5) Vandaar 1639—1641 de bouw van het nieuwe orgel, *Archief voor kerkel. gesch.* X (1840) blz. 282, noot 135. Over de organisten onzer periode zie Blok, *Stad* II, 299.

6) Losse aantekening in het stadsarchief.

7) *Aflesingsboek A.* fol. 50 recto, op 19 October 1515.

talen stukken ende boschen" 1). Voor onze Leidsche martelaren was St. Pieter de belichaming van de roomsche superstitie. In het liedeken van Mariken ende Anneken" zou het later luiden (als zij voorbij St. Pieter werden gevoerd):

„Sij ginghen sonder beswaren
 Voorbij de Babelsche hoer.
 O cuyl der moordenaren
 Sprac sij, o duyvels choer.
 Schouts knecht sprack: wilt mij seggen
 Hoe spreekt ghij so hooghen woort?
 Doen ginck sij hem wtleggen
 Datter menich siel wort vermoort" 2).

Het St. Pancras-kapittel werd 27 October 1366 door Jan van Vairenburg, bisschop van Utrecht, ingesteld, de kapel op het Hoogeland was al in 1315 gewijd 3). Afhankelijk eerst van de kerk te Leiderdorp, werd deze laatste op hare beurt aan St. Pancras ondergeschikt. Aan den bouw van onze tegenwoordige kerk, meesterstuk van middeleeuwsche architectuur, werd in 1377 begonnen 4) en het koor in 1381 voltooid 5). Zij bekleedde in onze stad eene eervolle plaats naast St. Pieter, maar het kapittel was zeer onderworpen aan den Utrechtschen bisschop, die den proost benoemde, welke op zijne beurt den pastoor van St. Pancras en den vicaris van Leiderdorp aanstelde 6). Deze proosten moesten te Utrecht wonen; in onze

1) *Tresor. rek. boek* op 19 December 1542. Over het portaal aan den westergevel, *Leidsch jaarboekje* 1904, blz. 155—160.

2) Uit „Een lietboekcxken vanden Offer des Heeren" n°. 6 in *Bibl. Ref. Neerl.* II, 527.

3) *Batavia sacra* II, 253. Overvoorde in *Bijdr. Gesch. bisd. Haarlem* 1904 blz. 328, 331. Blok, *Stad* I, 61, 285 stelt de oprichting 14 Aug. 1366.

4) *Fruin, a. w.* I, 66 noot 1.

5) *Pleyte, a. w.* blz. 41. Onder de oudere schrijvers heerscht te dezen opzichte verschil. Van Leeuwen b. v., *Korte Beschr. v. Leyden*, 1672, blz. 49 laat den bouw beginnen 1300. Het is echter voor ons doel onnoodig op dit vraagstuk in te gaan.

6) Deken van de kanunniken van St. Pancras is o. a. geweest die Petrus Brunus, die te Leiden op den Burg woonde en geprezen wordt als „vir singulari eruditione et doctrina legumque et canonum longe peritissimus." Bij *De Hoop Scheffer, Kerkhervorming*, blz. 33.

periode werd het ambt bekleed door Nicolaas de Lavennis tot 1517, Adriaan Ram tot 1518, Amelis van Suylen tot 1554, Bucho van Montzema tot 1563 (toen hij abdiceerde, gest. 1594), Roelof Muylert tot 1568, Maximiliaan van Waeskappel tot 1583 ¹⁾). Op de helft van ons tijdvak, in 1545, was de kerk nog voor een deel met riet gedekt, zonder dat er geld was om een dak van leien te leggen. Om het brandgevaar besloot toen de regeering kerkmeesteren met vijf pond groot vlaamsch »tot een gracelicheyt" te gemoet te komen ²⁾). Acht jaar later kon men niemand vinden om de kosterij te bedienen, tenzij tegen kwijtschelding van de pacht of althans verlichting daarvan ³⁾), natuurlijk om de geringer wordende inkomsten.

De derde kerk, aan Onze Lieve Vrouwe toegewijd, behoorde eerst onder de pastorie van Oegstgeest. In 1330 stond er al eene kapel, naderhand tot parochiekerk verheven en van Oegstgeest afgezonderd, met toestemming van de abdisse van Rijnsburg ⁴⁾). In 1365 werd zij opnieuw gewijd. Zij stond aan de tegenwoordige Brandewijnsteeg, waar nog hare muren te zien zijn en werd na het beleg Walenkerk. Ter plaatse waar thans de kerk staat van O. L. Vr. Onbv. Ontv. lag vroeger eene brouwerij ⁵⁾).

Behalve de daareven genoemde pacht hadden de kosteren, volgens besluit der stadsregeering d' 14 Februari 1509, die blijkbaar van meening was, dat het lijden kon, nog meer uit te keeren. Die van St. Pancras brachten aan het klooster Mariënpoel op 20 £ voor onderhoud van den weg en nog 8 £, die dat convent ontving van de Latijnsche school ⁶⁾), voorts 10 £ voor

1) Orlers, *a. w.* blz. 112. *Oudheden v. Rijnland* blz. 95.

2) *Vroedschapsresolutieboek* op 16 Sept. 1545. Verg. *boven* blz. 3.

3) *Vroedschapsresolutieboek* op 1 Maart 1553 en 14 Maart 1554. In 1508 echter was St. Pieter in de minderheid. Toen werd hare kosterij voor 66 pnd., die van St. Pancras voor 75 pnd., die van O. L. Vr. voor 33 pnd. verhuurd. Overvoorde in *Bijdr. Gesch. bisd. Haarlem*, 1905, blz. 64, noot.

4) *Oudh. v. Rijnland* blz. 165 vlg.

5) *Pleyte a. w.* 53.

6) De geheele pacht der Grootte School bedroeg 14 £. t. w. aan de deputaten van St. Pieter 4, aan de zevengetijdenmeesters 2, aan de nonnen van

het zangkoor, »tonser vrouwen”. De koster van O. L. Vr. op zijne beurt betaalde de 4 £ pacht der school aan de deputaten van St. Pieter ¹⁾, 4 £, die de stad placht te betalen »tot hulpe tvrouwenspul wt te brengen” (d. i. bij de processie beeld en sieraden der H. Maagd buiten in den stoet te brengen), 5 £ 6 st. 8 d. aan »Sint Anthonii casse als die tot leyden comt” (d. i. om afaatgelden in te zamelen, zooals wij nog zien zullen). De overkoster van St. Pieter had 20 £ op te brengen voor het koor, behalve de 20 die hij reeds ambtshalve en van ouds daarvoor had te betalen, terwijl de 2 £, die de school had op te brengen aan de zevenetijdenmeesters, door de stad ook ten laste van genoemden koster werden gebracht ²⁾. Eindelijk had de stad nog eene jaarlijksche bijdrage van 24 £ aan de observanten voor hun miswijn op Paschen op de schouders van den onderkoster van St. Pieter gelegd ³⁾. Is het wonder, dat de koster van St. Pancras, bij zóó zware lasten en terwijl, door de verspreiding der nieuwe denkbeelden, de inkomsten daalden, om verlichting van de pacht vroeg?

Alle drie kerken hadden haar broederschappen met eigen altaar. Want schoon er in Leiden niet, als elders, gilden bestonden met invloed op het stadsbestuur, waren er toch ambachten of broederschappen met eigen hoofdlieden of dekens, onder bescherming van een heilige, aan wiens altaar de leden der broederschap offerden ⁴⁾. Wij kennen ze 't volledigst uit een vroedschapsbesluit van 2 April 1513 ⁵⁾. In St. Pieter die

---

Mariënpoel 8. Tot 1458 wáren deze laatste betaald door den rector, daarna door de stad. Plaatsen daarvoor in mijn art. over de Grootte School in *Leidsch Jaarb.* 1904, blz. 106 noot. Sinds 1457 intusschen was die pacht gedaald tot op 12 £ (*t. a. p.* blz. 138) en waren, volgens de keur in den tekst, sinds 1509 de 8 £ voor de nonnen te Poel op den koster van St. Pancras overgegaan.

1) In noot 6 genoemd.

2) In dezelfde noot genoemd.

3) Deze keur d°. 14 Febr. 1509 bij Hamaker *a. w.* blz. 285 vlg.

4) Hamaker *a. w.* blz. 241—247, 512. Over de H. Kerstmis-broederschap te Haarlem, waarvan Laurens Jansz. Koster lid was schreef Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1905.

5) *Aflexingsboek A*, fol. 35 recto. Verg. Van Mieris, *a. w.* I, 30. Op deze resolutie komen wij terug.

van het H. Sacrament, O. L. Vrouwe, de Vier gekroonden, St. Joris, St. Cecilia, St. Severus, St. Chrispijn en Chrispiaan, St. Anna, St. Nicasius, Zoete naam Jezus, St. Pieter en Paulus, H. Drievuldigheid, Drie Koningen, St. Adriaan, St. Anthonis, St. Nicolaas en St. Katharina ¹⁾). In de Pancraskerk die van het H. Sacrament, St. Pancras, O. L. Vrouwe, St. Michiel, St. Elexius, St. Franciscus, Drie Koningen, St. Jacob, St. Nicolaas, St. Severus, St. Jeronymus, St. Sebastiaan, Twaalf apostelen, St. Rochus, St. Anna, St. Quirinus, St. Aagten en St. Bartholomeüs ²⁾). In O. L. Vrouwe-kerk eindelijk die van het H. Sacrament, O. L. Vrouwe, St. Blasius, St. Jacob en Rochus, St. Cunera, St. Cosimus en Damiaan, St. Eloy, St. Anna en St. Jan Evangelist.

De vicarieën waren talrijk, zooals uit de lijst van alle vicarieën en prebenden in de kerken van Leiden blijkt ³⁾). Als een bewijs, dat ook O. L. Vrouwe-kerk het niet ruim had, herinneren wij aan de geschiedenis van de vicarie of de kapellanij van

1) Deze laatste zusterschap voeg ik bij uit Dodt, *Archief*, V, 327: „alzo die dekanesse ende procuratoerssen in langhe jaren bij malcanderen nyet vergadert en zijn geweest.... zoe d' een zoe d' ander hem absenteerden ende nyet en compareerden, waardoor dat die minne ende liefde van der suster-schappe van St. Katherijnen zeer vergaende ende minueerende was...” Rekeninghe 1559—1560.

2) Ook deze laatste voeg ik uit andere bron bij, „Bartholomaeus Heynricsz. „buurman des ambachts van Leiderdorp buiten de Zijlpoort is schuldig aan de „hoofdman van St. Bartholomaeus-broeder- en zusterschap, die onderhouden „wordt bij de warmoeseniers der stede van Leyden in St. Pancras” 5 kar. gld. rente. *Protocol van Leiderdorp* op 1 Sept. 1569, Stadsarchief.

3) Uitgegeven in *Bijdr. Gesch. bisdom Haarlem* XV (1888) blz. 71—83. *Batavia Sacra* II, 251 geeft de vicarieën van St. Pieter en blz. 255 die van St. Pancras. James de Fremery schreef over de Naaldwijksche praebenden Maria en St. Nicolaas in St. Pancras, voortgespoten uit eene vicarie die was ingesteld door Gerrit van Raaphorst ridder en Jutta zijne vrouw, in *Archief voor Ned. Kerkgesch.* V, 1894, blz. 63—88. Over Leidsche vicarieën vindt men vele aantekeningen in de kleine portefeuille, genaamd „kerkwezen” op het Leidsch archief. Er heeft ook eene afzonderlijke verzameling van stukken bestaan, betrekking hebbende op het recht der familie Gaal op de vikarie van St. Apollonia in de Pieterskerk, in 1491 gesticht door Simon Andriesz. Ik heb die echter niet gezien. Voorts bij Van Mieris, *a. w.* III, en Overvoorde t. p. bijlage V.

de Zijl, in 1209 besproken aan de parochiekerk van Leiderdorp. Zij had 14 morgen lands en 2 £ jaarlijksche rente. In 1400 nu werd zij in tweeën gedeeld en de eene helft kwam in O. L. Vrouwe-kerk »omdat de priesters van O. L. Vr. op hunne inkomsten, die nog gering en sober waren, niet eerlijk konden leven” 1).

Over de kloosters diene voor ons doel het volgende. Vrouwenkloosters waren er elf. »Schagen” van de orde van St. Franciscus, achter Maredorp aan de thans gedempte Nieuwe Volmolengracht. Het bestond althans in 1447 en de nonnen schijnen eene brouwerij gedreven te hebben 2). »Abcoude”, aan dezelfde Volmolengracht in de Paradijssteeg, was in 1429 al bekend en werd kort na 1578 afgebroken. De nonnen leefden naar den derden regel van Franciscus. Mede in deze buurt, tusschen Rijnsburgerpoort en Vrouwenkamp, lag het klooster van »St. Ursula en de elf duizend maagden”, in 1411 gesticht en door Augustijner nonnen bewoond. Later werd het aan het gasthuis gehecht, en de kapel met het spitse torentje was nog aan Van Mieris bekend 3). Het klooster lag aan de Dolhuisgracht, die evenwijdig liep met de Haarlemmerstraat en uitmondde in de Mare. Aan deze gracht lag ook »St. Michaël aertsengel” voor nonnen van den derden regel van Franciscus, op het gebied van welk convent huisjes en eene leertouwerij zijn gebouwd 4). Het dagteekende van 1444. »St. Cecilia” mede aan deze gracht, van 1459, niet ver van »St. Michaël”, werd bewoond door arme Augustijner nonnen en later ingericht tot

1) *Oudheden van Rijnland*, blz. 177, 279—282.

2) Als herinnering nog onze Schagensteeg. Wij behoeven wel niet te herinneren, dat ook voor de Leidsche kloosters veel te leeren valt uit dr. R. C. H. Römer's met goud bekroond boek over de kloosters en abdijen in Holland en Zeeland, 1854.

3) Van Mieris, *a. w.* I, 116. In het jaar 1538 voerden Willem en Hendrik van Bronkhorst een proces tegen de superieure van „St. Ursula” voor den Hoogen Raad van Mechelen over de uitlegging van het testament van wijlen Willem van Bronkhorst. Processtukken van den raad van Mechelen, *inventaris* n°. 288.

4) Een stuk van den grond bleef open plein, *Batavia Sacra* II, 258.

gast- of dolhuis ¹⁾. Nog lag in dit stadsgedeelte het klooster »St. Agnes» voor Augustijner-nonnen, dicht bij O. L. Vr. kerk, later geheel in burgerhuizen verbouwd. Het dagteekende van 1412. Aan den hoek van het Rapenburg en de Voldersgracht (Langebrug) stond »St. Barbara» voor nonnen, levende naar den derden regel van Franciscus, gesticht door Simon van Alkemade. Naderhand werd het Prinsenhof of »Princenlogement», waar de prinsen van Oranje bij voorkomende gelegenheden verblijf hielden. Aan de Pieterskerkachtergracht verhief zich »St. Catharina» van de Augustijner orde. Het bestond althans in 1414 en werd in 1578 verkocht en tot woonhuizen verbouwd. Op het einde onzer periode, 17 en 18 Juni 1572, komen er van dit klooster ongunstige berichten omtrent ongeregelheden, zooals b. v. dat heer Floris Hey en Joost van Thol daar dikwijls komen banketteeren en goede sier maken met de nonnen ²⁾. Aan het Rapenburg, recht over de Nonnenbrug, lag het Witte-Nonnen-klooster naar de regelen van St. Dominicus en gewijd aan Vincent Martyr, het tegenwoordige Academiegebouw ³⁾. De zusters van Rome van de orde van Augustinus hadden haar klooster op het Rapenburg bij de Doelenbrug. Het is het moederklooster van St. Barbara-konvent te Noordwijk, dat dezelfde rechten en wetten had ⁴⁾. Aan de Oude Vest vond men het, in 1474 gestichte, klooster van de grauwe zusters of zusters van Nazareth, levende naar den derden regel van Franciscus. Zij heetten ook Clarissen. Na de hervorming werd het klooster tot leprozenhuis ingericht. Maar reeds in 1590 werd dit melaatschenhospitaal met het Elizabethsgasthuis ver-

1) In 1528 voerden Jan Bisschop en Kornelis de Bock voor den Hoogen Raad van Mechelen een proces tegen de abdis van „St. Cecilia» over de teruggave van goederen behoord hebbende aan jonkvr. Lylia Bisschop. *Inventaris* als boven n°. 286. Nog hebben wij de Ceciliastraat.

2) Aldus naar 't getuigenis van Jan Woutersz. Steen, poorter, aantekening zonder vermelding van bron in de portefeuille „kerkwezen», Leidsch archief.

3) Eene monografie over dit klooster gaf H. G. A. Obreen in *Leidsch Jaarboekje* voor 1905, blz. 1—13.

4) *Oudheden v. Rijnland* blz. 603 vlg.

eenigd en de grond van »Nazareth» betimmerd met de baaihal en vele kleine huisjes, om de dichte bevolking »het Mierennest» genoemd ¹⁾. Nog in 1569 hooren wij van een verzoek van de Grauwe Zusters om vrijdom van imposten, op grond van een oud voorrecht ²⁾.

Ziehier de elf vrouwenkloosters uit onze periode genoemd ³⁾. Het getal nonnen was in ons tijdperk voortdurend dalende. Wij weten dat o. m. uit de tresoriersrekeningen. Want de nonnen betaalden een hoofdgeld aan de stad van 7 stuivers, »dair off gaet voir de miswijn en patersdrinckwijn 3 £." Ten jare 1547 vinden wij dezen post aldus uitgewerkt: »Grauwe Zusteren 35 personen, Sinte Barbara 25, Schaegen 36, Sinte Agnieten 18, Apcoude 31, Sinte Ursulen 28, Rome op Rapenburch 39, Sinte Ceciliën 14, Sinte Michiels 29, Sinte Katharinen 28" ⁴⁾. Deze lijst, waarop de Witte Nonnen ontbreken, geeft een totaal van 283 nonnen. Welnu dit cijfer was voortdurend minderend. In 1514 tellen wij nog 534 nonnen ⁵⁾, in 1525 waren er nog 450, in 1542 nog 300, in 1547, zooals wij zagen, 283, in 1556 is het cijfer gedaald tot 150 ⁵⁾. Natuurlijk is de armoede der stad aan deze omstandigheid niet vreemd; toch mogen wij het er veilig voor houden, dat ook de verbreiding der nieuwe godsdienstige denkbeelden op deze daling invloed geoeffend heeft.

Er was in Leiden één manneklooster, dat van de Celle-

1) Van Mieris I, 123.

2) *Resolutieboek van Holland* op 19 Augustus 1569 fol. 58. Over den steun van de abdijs van Rijsburg aan de Clarissen bewezen tot den bouw van een kapel en van een nieuw Sacramentshuisje (1550), zie Schotel, *Abdijs van Rijsburg*, blz. 303, noot 33.

3) St. Agatha klooster, waarvan weinig bekend is gaf zijn naam aan de Sint-Aagtenstraat. Bij Van Mieris vindt men tegenover den tekst t. a. p. fraaie afbeeldingen van de kloosters, zooals zij zich in onze periode vertoonden.

4) *Tresor. rek. boek* 1547 fol. 10 v. 11 recto. In de *Informacie* enz. van 1514, blz. 237 staat nog „dat hoeftgeld van den susterhuysen" op 4 st. tot een bedrag van 106 £. 13 st. 11 d. wat een aantal geeft van 534 nonnen.

5) Verg. nog Blok, *Stad II*, 219. De tresoriersrekeningen over 1549—1555 ontbreken.

broeders of Alexianen, gelegen aan de naar hen genoemde gracht. Zij bewezen vooral diensten bij epidemieën door het afleggen der dooden en ontvingen den 22sten Januari 1421 van de stad eene keur en belofte van bescherming. Onder de nieuwe bedeeing kwam in hun gebouw het Statencollege, vulgo Statenbak, voor theologiae studenten ¹⁾.

Maar ook in de onmiddellijke nabijheid van de stad lagen kloosters, met sommige waarvau wij in onze geschiedenis herhaaldelijk in aanraking zullen komen. Dicht bij de Hoogewoerdspoort lag het befaamde klooster der Minrebroeders, van wie de vroedschap zich ter beteugeling van de ketterij veelvuldig bedienen zou. Het was in 1445 overgedragen aan de Observanten, eene orde, die de hervorming der Franciscanen beoogde ²⁾. In den regel waren de minrebroeders rechtzinniger dan de Augustijners, ofschoon ook onder hen ketterij voorkwam ³⁾. Daar de Hoogewoerdspoort vóór de uitlegging van 1659 bij de tegenwoordige Kraaijerstraat stond, lag het klooster even voorbij de tegenwoordige Heerengracht ⁴⁾.

Bekender nog is »Lopsen” of »Hieronymusdal” met reguliere kanunniken, buiten de toenmalige Rijsburgerpoort, waar thans de Beestenmarkt ligt. De bewoners heetten ook (waarom, heb ik niet kunnen vinden) »klinkerts” ⁵⁾. Ook de oorsprong van het woord Lopsen zoowel als de stichtingstijd des kloosters zijn onbekend. Vóór 1465 valt de inlijving in het kapittel van Windesheim. Ofschoon niet zonder goede inkomsten werd het zóó slecht beheerd, dat de broeders het moesten verlaten en

1) Uitvoerig bij Van Mieris I, 134—148. Thans de rijschool.

2) Vergel. over deze observantie en het werk van Bernardinus van Siëna, Moll, *Johannes Brugman*, 1854, blz. 112—120. Over ons klooster *aldaar* blz. 125.

3) Men denke aan: „Hier beghinnen de sermonen oft wtlegghingen op alle de Evangelien vander vasten . . . gheprint 1520. Ende ghemaect bij den devoten pater broeder Niclaes Peeters minrebroeder en guardiaan.” Over het diep godsdienstig, echt evangelisch boek van dezen zeer hoogstaanden man zie De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming*, blz. 117—138.

4) Als herinnering nog ons Broedertjespad.

5) Orlers, *a. w.* blz. 121.

het door Nicolaas van Harderwijk, prior-generaal van Windesheim, den 19^{den} Januari 1526 aan het St. Catherina gashuis der stad werd overgedaan. Bij het beleg werd het met den grond gelijk gemaakt ¹⁾.

Niet ver van het zoeven genoemde St. Aagten-klooster ²⁾, lag »Maria Magdalena» voor Augustijner nonnen ³⁾ en weder wat verder buiten de poort Mariënpool, eveneens voor Augustinessen, de »susters te Poel» ⁴⁾. Omtrent het Leiderdorpsche veer lag een klooster van Augustijner monniken, Engelendaal, in 1400 gebouwd en bij het beleg verwoest. Het is berucht geweest om de vervallen kloostertucht binnen zijne muren ⁵⁾.

1) Verg. Acquoy, *Klooster te Windesheim*, 1880, III, 147—149, waar ook literatuur over 't onderwerp gevonden wordt. Acquoy zegt, dat de plaat van Lopsen door C. Brouwer slechts voorkomt in het ex. van Van Mieris, dat zich in de bibl. van de Mij. der Nederl. Letterk. bevindt. Doch ook o. a. in mijn exemplaar komt het plaatje voor (I, 130).

2) *Boven* blz. 121 noot 3.

3) Op de auctie-Alberdingk Thijm in April 1890 en daarna bij Fred. Muller in Februari 1897 is verkocht: „Hier beghint dat eerste boec dat gheheten is profectus”, pap. ms. Op een der schutbladen stond: „dit bouc hoert tot sinte maria magdalena te leyde bute die reynsburghe poort.” En nog: „dit boeck hoirt toe anna allebers dochter falij beghijn te leyden, diet vijnt die brinct weder om gods wyllen.” Onder de muren van dit klooster plachten de Leidsche poorters des Zondags gaarne te kolven. *Aflesingsboek B.* fol. 183 op 12 Januari 1552.

4) Uitvoerig over Mariënpool W. J. J. C. Bijleveldt in *Leidsch Jaarboekje* 1905, blz. 138—178. In dit klooster was (zooals ook de Windesheimers het in de hunne niet wilden, Acquoy, *a. w.* II, 31 en noot) orgelspel uitdrukkelijk verboden, Dozy, *a. w.* blz. 23. In het Archief der Oud-bissch. Clerezij te Utrecht bevinden zich een 54-tal, vaak uiterst fraai versierde en gekleurde gelofteformulieren van zusters uit Mariënpool. B. v. „Ic suster geertruit jansdr. love god ende allen heyligen in teghenwoirdicheit des rectoers ewighe reynicheit mijns lichaems, ghehoersaemheit onse moeder der priorinne ende haer rechte nacomelinghen ende ghetrouwe te wesen onsen huse ende gheve over puerlic om gods willen onsen convent in poel alle mijn goet dat ic nu ter tijt hebbe of mi namaels an comen mach sonder weder eyschen.” Zij zijn op papier of perkament geschreven en in goud en kleuren verlucht. Sommige hebben een achterschrift b. v. dat van Marijtgen Egbertsdr. aldus: „Actum anno dom. 1554 septimo die octobris in presentia duorum testium Anthonii bartholomei et Matthei petri.”

5) *Oudheden van Rijnland* blz. 286—290. Acquoy, *a. w.* III, 38—40. De broeders verluchtten handschriften voor St. Pieterskerk. In de rekeningen van

Nog lag, op de hoogte van de scheiding van den Ouden en Nieuwen Rijn, ter plaatse van het praetorium Agrippinae een vrouwenconvent voor nonnen van de derde orde van Franciscus, Roomburg of Rodenburg, ook wel Maria's konvent van Jeruzalem of Margaretha's Berg geheeten ¹⁾). Aan dit klooster verbindt zich de geschiedenis van dien pater van het konvent, die 4 Aug. 1575 te Leiden gevangen werd genomen, omdat hij in St. Catharina-zusterhuis de mis wilde opdragen ²⁾). Ook van dien Dirk Heynricsz. die zekere Katrijn Willemsdr. met hand en mond getrouwd had, haar daartoe een gouden penning gevend ³⁾ en zijne mannelijke trouw daarbij, maar die door zijne schoonmoeder daarna van zijne vrouw werd beroofd, welke haar in Rodenburg bracht. Weliswaar zeide de pater van dat convent, dat het maar een heimelijke trouw geweest was (hij bedoelde: niet in facie ecclesiae) om eene erfenis, en dat Katrijn-zelve had gevraagd om te worden opgenomen en later te worden geprofest, maar aan Dirk werd toch zijne vrouw teruggegeven ⁴⁾). Wèl mocht de schrijver van »Vanden olden Godgeloove» zeggen, dat »de tempelknechten altijt nieuwe glossen vinden daer sij den huysman mede bedrieghen» ⁵⁾. Eindelijk heeft in dit klooster eene nongewoond, Katrijn Klaes Vranckendr., die, te oordeelen naar een paar harer bewaard

---

St. Pieter a°. 1402 komt deze post voor: „Item den prior tot leyderdorp van den cloester tot O. Vr. ten engelendal ghegeven van twien quaternen van der historiën van onser vrouwen visitatie te scriven te parkument ende te illumineren 4 £. 15 st.” Overvoorde, t. a. p. blz. 104. En nog eens in 1403: „Eerst den broeders tot leyderdorp tot O. Vr. ten enghelendal van enen nuwen gradal te scriven, dair si selve alle stof toe deden ende illumineerden ende bondent altezamen ghegeven XXXII £. 6 st. 8 d. Aldaar blz. 106. Vergelijk den eersten post op blz. 109, van het jaar 1407.

1) Van Leeuwen, *Beschr. van Leiden*, blz. 7, 10, 28, 405 vlgg. *Oudh. van Rijnland* blz. 290.

2) *Kroniekje van Orlers* op datum.

3) Over het trouwen met den penning zie in mijn art. in *Ned. Archief* II, 1903, blz. 230 vlgg.

4) *Leidsche rechtsbronnen*, blz. 344 vlg.

5) *Bibl. Ref. Neerl.* I, 92.

gebleven boeken, eene fraaie boekerij moet bezeten hebben ¹⁾).

Binnen Leiden teruggekeerd, merken wij onder de bagijnhoven het St. Pieter-bagijnhof op naast Gravensteen, waarvan de zusters haar werk maakten van ziekenoppassen, waken bij de dooden en bidden op de graven. Ter vergrooting van het St. Pieter-kerkhof is het later afgebroken en verplaatst naar de St. Jozefsteeg achter de Vrouwekerk en wederom verbouwd tot het Sion-hofje ²⁾). In dit bagijnhof woonde die ›Marye thomasdr., die als ›verloopen clopsuster van pieter symonsz. susterhuis” deel nam aan doopersche samenkomsten op de Middelste gracht ³⁾). Voorts merken wij op dat bagijnhof op de Hooglandsche-kerkgracht, dat als ›het ruspennest” bekend stond. Eindelijk het Faliede bagijnhof aan het Rapenburg, later de Engelsche kerk, nog later voor een deel leeszaal, een deel schermschool, en het achterste gedeelte anatomie-zaal, ›alwäer men in den Winter ordinaris alle jaeren eenighe doode lichamen van mannen, vrouwen ofte andere gedierten” snijdt ⁴⁾). Tegenwoordig de Universiteitsbibliotheek ⁵⁾).

Buiten kerken en kloosters openbaart het godsdienstig-

1) „Die troostinghe der gelatene menschen”, pap. ms.; op den titel: „dit boek behoert toe katrijn claes vrancke op roemburch” (auctie-Alberdingk Thijm, April 1890, *Catalogus* n°. 1368). En „hier beghinnen die XII capitelen van die inwendighe wanderingen”, perk. ms. en voorin: „dit boek behoert toe catrijn claes vranckendr. op roemburg” (auctie-Rooyaards te Utrecht 1898, *Catalogus* sub. n°. 632 h). Eene fraaie afbeelding van „dat cloester roemburg bij leyderdorp”, de eenige mij bekende, vindt men op eene kaart van landerijen in waterverf uit het begin der 16^e eeuw. Want achterop staat, dat zij gevisiteerd werd in October 1532. Leidsch archief. Over een gedrukt exemplaar der „Vertroosting”, gecorrigeert in een cloester geheten roemburch buten leyden”, zie hieronder, hoofdst. II.

2) Anders van Mieris I, 158 en Orlers 118, welke laatste het hof eerst tot timmerwerf, dan tot rijkschool laat verbouwen.

3) In 1534. Verg. in mijn artikel „Anabaptistica”, *Theologisch Tijdschrift*, 1905, blz. 146 vlgg. en hieronder hoofdst. II.

4) Orlers blz. 117, 209 vlg.

5) Hare geschiedenis werd geschreven door dr. P. C. Molhuysen, 1905. In *Les délices de Leyde*, 1702, vindt men tegenover pag. 82 twee afbeeldingen van de anatomiezaal „voorheen en thans” en op pag. 83 s. s. eene lijst van de daar bewaarde rariteiten. Verg. *boven* blz. 9 noot 3.

kerkelijk leven zich allereerst in de processien. Te Leiden valt zeer duidelijk afnemende belangstelling in deze omme-gangen waar te nemen; herhaaldelijk is het noodig de burgerij tot eerbied en devotie op te wekken en vooral de broeder-schappen aan hun plicht tot deelneming te herinneren. De oorzaak ligt ten deele in de menigvuldigheid der processies, ten deele in de omstandigheid, dat misdadigers vóór de kruisen uitgingen en, na het doordringen der nieuwe denk-beelden, ook in de ergernis, door het omvoeren der ketters in de processie, gewekt.

Wijlen de hoogleeraar Rooyaards heeft eens gevraagd of wellicht de latere dank- en biddagen aan de generale-processies hun oorsprong ontleenen? ¹⁾ En Blok geeft daarop onbedoeld antwoord, als hij boven de uitschrijving van zulk eene processie als titel plaatst »Biddag.» ²⁾ Inderdaad, zij zijn, mutatis mu-tandis, geheel het zelfde en ook de terminologie stemt overeen. Er zal b. v. processie-generaal gehouden worden om »godt al-machtig oitmoedick te bidden, dat zijnder godlicker goeder-tierenheyt believe over sijn volck bermhertich ende genadich te wesen.» Aldus te Utrecht ³⁾, aldus ook herhaaldelijk te Leiden. »Tgerecht», heet het, na den bovenvermelden val van St. Pieters toren, »om god van hemelrijk te loven ende te danken, dat niemand dootgebleven of sonderlingh gequetst is» bevelen op morgen generale processie met het heilig eer-waardig sacrament en gebieden, dat ieder ter kerke kome en de processie volge ⁴⁾. Of er wordt eene generale processie uit-geschreven om God van hemelrijk te danken, dat Hij keizer Karel tot nog toe gratie heeft verleend en Hem te bidden, dat Hij voort moge gaan Z. Majesteit te doen wassen in gezondheid, deugd en goede zeden en zijne landen in pays,

1) *Nederl. Archief* V, 1845, 447.

2) *Leidsche rechtsbronnen* blz. 77.

3) *Buurtspraakboek* op 27 April 1566.

4) *Aflezingsboek A.* fol. 32 verso. *Boven* blz. 114.

prosperiteit en welvaart ¹⁾. Als de keizerlijke majesteit naar Oost-Friesland ten oorlog trekt, is er processie, opdat God hem de overwinning schenke ²⁾ en eene maand daarna wederom, om God-almachtig voor de behaalde victorie te loven ³⁾. Als de vrede gesloten is weder processie, maar omdat de winter te koud is om alle weken processie-generaal te doen, bepaalt de regeering, dat elken Vrijdag iedere parochie op zich zelve een ommegang om het kerkhof houden zal en dat liefst tot Pinksteren toe ⁴⁾. Herhaaldelijk is er voorts processie om God te bidden om bescherming tegen pestilentie en andere plagen ⁵⁾, waarbij men, zooals wij zagen, de gewone gezondheidsmaatregelen niet verzuimde. Aan den lateren biddag voor 't gewas herinnert de processie-generaal om „godt van hemelrijk te bidden, dat die vruchten upter aerde hoeren rechten wasdom, voortganck hebben ende mit lieve in der schuyre comen mogen ⁶⁾.” Wanneer er een tijd lang zeer kwaad weder geweest is van storm, wind, regen en onweder is er processie om God te bidden om gratie ⁷⁾. Met welk eene zorgvuldigheid de regeering de processie regelde, nadat het oproer der wederdoopers in de opkomst bedwongen was, zullen wij te gelegener plaatse zien.

Deze zorgen betroffen voor geen klein deel de onverschilligheid der burgerij voor de processies. Den 2^{den} April 1513 vaardigde de regeering een zeer breedvoerig bevel uit, waaruit

1) *Aflezingsboek A.* fol. 44 recto. 24 Maart 1515.

2) *Aflezingsboek A.* fol. 55 verso. 9 Augustus 1516.

3) *Aflezingsboek A.* fol. 56 r. 20 September 1516. Bedoeld wordt misschien de verdrijving der Gelderschen door de Bourgondiërs van vóór Dockum, 16 September 1516, Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland V*, 187; Schotanus, *Geschied. van Friesland*, blz. 587 a. Met de „Keizerlijke majesteit” moet de vroedschap Karel's troepen bedoelen: hijzelf was toen niet in Friesland.

4) *Aflezingsboek A.* fol. 58 r. 20 December 1516. De „oorlog” in Oost-Friesland doelt op den tocht van graaf Edzard tegen Appingadam en Delfzijl, spoedig door een vredesverdrag gevolgd. Blok, *Gesch. van het Nederl. volk*, II, 375.

5) *Aflezingsboek A.* fol. 46 v. en sparsim.

6) *Aflezingsboek A.* fol. 54 v. 63 v. 5 Juli 1516, 4 Juni 1517.

7) *Aflezingsboek A.* fol. 95 v. 13 September 1520.

die verflauwende eerbied des volks duidelijk blijkt. Elken eersten Zondag van de maand zou er voortaan, naar den wensch der overheid, generale processie zijn. Ieder moest met groote reverentie en devotie het waarde sacrament volgen en met vurige, innige begeerte bidden, dat de almachtige God zijne goddelijke gratie wilde nederzenden en pays en vree verleenen. In de voorgaande processieën echter was aan het eerwaardig, heilig Sacrament, God beter het, zeer kleine eer en waardigheid bewezen, terwijl toch ieder schuldig is naar zijn uiterste vermogen het H. Sacrament te eeren, te loven en reverentie te doen ¹⁾. Om nu dat plechtig karakter te waarborgen schreef het gerecht voor, dat de broederschappen der drie kerken, alle met name genoemd ²⁾, met het voorgeschreven aantal kaarsen en toortsen zich in St. Pieter zouden verzamelen, alsdan »devotelicken ende manierlicker» in de processie zouden wandelen en onderweg den stoet vooral niet verlaten ³⁾. Van deze geringe liefde voor de processies zijn nog meer voorbeelden bij te brengen. In den vóórzomer van het hervormingsjaar, 1517, hadden de Gelderschen, »een samenraapsel van spitsboeven», onder medewerking van »Groote Pier» een inval in Westfriesland gedaan, Medemblik platgebrand, Alkmaar verwoest ⁴⁾. De abt van Egmond was voor de het land afstroopende troepen naar Leiden gevlucht, met zich nemend een aantal relieken, waaronder een groot stuk van het H. Kruis. Enkele burgers van Leiden vroegen toen, dat deze alle in processie mochten worden omgedragen. Daar bovendien juist, aldus overwoog de vroedschap, tusschen deze landen en Gelderland vrede gesloten ⁵⁾ en de keizer zonder

1) Over den sacramentsdag, te Leiden bizonder in eere, Blok, *Stad* I, 295.

2) Vergel. *boven* blz. 117 vlg.

3) *Aflezingsboek A.* fol. 35 r. Herhaald 11 November, t. a. p. fol. 36 r.

4) Blok, *Gesch. v. h. Nederl. volk* II, 373. Te Alkmaar ging toen de Groote School onder, nadat de beroemde rector Murmellius het geweld der roovers was ontvlucht. Dr. H. E. van Gelder, *Gesch. der Lat. school te Alkmaar*, 1905, blz. 5, 104 vlg.

5) Er wordt niet meer bedoeld, dan de terugkeer der Geldersche benden naar hun land; de wezenlijke vrede werd eerst 3 October 1528 gesloten.

perijkel van zijne edele persoon in Spanje aangekomen was, stond zij het verzoek toe. En zij liet van den roepstoel 1) aflezen, dat alle broeder- en zusterschappen met hare toortsen in den stoet zouden moeten meêgaan »upte correxie vander stede» 2). Uit zich zelve hadden de gilden er blijkbaar niet veel lust in. Soms bleven zij geheel weg, zonder »hun spul wt te brenghen» d. i. zonder het beeld van hun heilige en de sieraden van zijn altaar den volke in den ommeegang te vertoon 3). Wat baatte het, bij zoo duidelijk blijkenden onwil, of men al zwaarddansers betaalde, om hunne kunsten bij de processie te vertoon 4) tot chieraidge vanden ommeگانck» 5) ? 4) Wat baatte het, of men al tooneelspelers opdroeg »in den ommeگانck tot chierage van denselve zeeckere speelen vuyt te brenghen, eerst tspel van David en Bersabea, dan tspel van Job» 6) ? 5) De ware belangstelling werd er niet door gewekt.

Of ook de geestelijkheid zelve aan dit gebrek leed, is mij voor Leiden niet gebleken, maar wel waarschijnlijk. In Dordrecht moesten, kort vóór onze periode, de priesters tot het meêdoen aan de processie daags na Maria Magdalena en aan de processie van het H. Sacrement, ingesteld na de mirakuleuse redding van het H. Hout, op den zondag van Petri en Pauli, door de bedreiging met zware boeten gedwongen worden 6).

Intusschen, de regeering gaf niet slechts aan anderen bevelen 7); ook in hare eigene personen eerde zij den ommeگانck.

1) Eene kleine verhevenheid met trappen en ijzeren leuning, vanwaar de aflezingen geschieden. Van Mieris *a. w.* II, 364. Nog heden is zij aan den stadhuisgevel te zien.

2) *Aflezingsboek A.* fol. 70 r.

3) *Correctieboek* op 23 Mei 1509, waar de brouwers zich aan dit verzuim schuldig blijken te hebben gemaakt.

4) *Tresor. rek. boek* 1562, fol. 41 r. Over den zwaarddans vergel. in mijn artikel „Oudvaderlandsch volksleven”, *Tijdspiegel*, 1901, blz. 295 vlg. en de daar opgegeven literatuur; en nu laatstelijk prof. dr. Feit in *Zeitschr. des Ver. f. Gesch. u. Alterth. Schlesiëns*, XXXVIII, 1904, S. 176 ff.

5) *Tresor. rek. boek* 1560, fol. 42 v.

6) Overvoorde in *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem*, 1904, blz. 335.

7) Een reglement op de processien te Goes a°. 1568 in *Nederl. Archief* VII, 1847, blz. 370 vlgg.

Als te Leiden op den sacramentsdag de processie zou rondgaan, wachtten de baljuw van Rijnland, de schout, de vier burge-meesters, de acht schepenen, die van de vroedschap, pensionaris en secretaris, de voet- en de kluitboogschutters, te zamen 292 personen den stoet af ten huize voor één hunner, om er zich daarna bij aan te sluiten. Bij die gelegenheid ontvingen zij, o. a. in 1526 ieder eene kan wijns, de stoop van 9 groot, terwijl zij toen ook, bij Jan Claesz. Alewijn de processie afwachtend, daar een »imbit maakten" ¹⁾. Zóó was het gebruik sinds oude dagen. Hier is b.v. de post van den stadstresorier voor 't jaar 1400: »Item op des heylich sacramentsdach si 68 vanden gerecht ende vander vroescip elx 1 meng. wijns die stoop 9 gr. fac. x fl , 4 st. Item den clerc, 2 boden, 3 knechts elx 1 meng. wijns die stoop 9 gr. fac. XVIII st. Item 105 scutte elx 1 meng. wijns die stoop 9 gr. fac. XV fl . XV st. Item den parochiepaap van den hogeland die dat sermoen dede 2 stoop wijns, die stoop 9 gr. fac. XII st. Item 34 priesters ende 8 clercke die ons heren wapen droegen elx 1 meng. wijns die stoop 9 gr. fac. VI fl . VI st." ²⁾. Men ziet hoe droge rekeningen toch levendig kunnen schilderen. Allerlei andere ambtenaren gingen nog met de processie mede. Vooreerst, zooals overal, de rector van de groote school, de submonitors en de leerlingen. In de instructie van den »schoolmeester" der Leidsche school staat telkens, dat hij met de processie moet meêgaan, voornamelijk met de bijzondere van de parochie van St. Pieter, waartoe immers de school behoorde ³⁾. Trouwens ook bij andere feestelijke gelegen-

1) D. w. z. het ontbijt gebruikten. *Tresor. rek. boek* 1526, fol. 46 v. Er staat »cluever-schutters" d. i. gerechtsboden. Men verwacht »cluytboogschutters" d. i. die met ijzeren kogels schieten. *Mndl. Wnb.* III, 1605.

2) *Tresor. rek. boek* 1400, fol. 16 r. Om den post goed te verstaan bedenken men, dat (zooals uit de rekening van dat jaar in haar geheel blijkt) het pond deed 20 stuivers en de groot $\frac{2}{3}$ van die stuivers; dat voorts de mengel, d. i. 1.21 Liter naar onze maat (maar de hoegrootheid wisselt af, *Mndl. Wrdb.* IV, 1386) gelijk was aan $\frac{1}{2}$ stoop. Behalve de in den tekst genoemden gingen nog mede, 3 schoolmeesters, 4 kerkmeesters van St. Pieter, 4 van St. Pancras en 2 van O. I.. Vr.

3) Instructie van Mr. Willem Verms, *Vroedschapsresolutieboek* op 30 April

heden deden rector en leerlingen dienst. Toen den 13^{den} Januari 1426 de Hoeksche Zeeuwen bij Brouwershaven door Philips van Bourgondië werden geslagen, die te Leiden daartoe 4000 man bijeen had gebracht ¹⁾, vierde de stad om die overwinning eene gansche week feest. De »scoolmeesters mitten scoolkinderen», die toen bij de hoogmis in 't koor gezongen hadden, ontvingen 26 st. ²⁾. De stadschirurgijns, over wie wij reeds spraken ³⁾, vroegen in 1551 dat hun toch vooral de toegezegde tabbert mocht geschonken worden »omme die totter stede eere te dragen ende dair mede comen in alle processien ende elders dairt behoeven zel» ⁴⁾. Ook nog op andere wijze droeg de stad bij in de kosten der processies. Zij betaalde aan de vijf »coralen van den Hoogelande» d. i. aan de vijf schoolknepen, die in het koor van St. Pancras medezongen, voor het gaan in de processie op Sacramentsdag elk één groot en de acht »clerckgens», die de passie droegen, ontvingen gelijke belooning. Ook betaalde de stad voor de twaalf toortsen, door der stede dienaren vóór het sacrament uitgedragen, per stuk 10 stuivers ⁵⁾.

Misdadigers gingen in de processie mede. Het »voir de crucen» gaan, gevolgd door eene gedwongen bedevaart was eene zeer gewone straf ⁶⁾. Om een voorbeeld van buiten Leiden te noemen: in het jaar 1448 moesten veertien mannen uit Waterland op vonnis van Philips van Bourgondië tot straf voor hunne oproerigheid twee jaar op Sacramentsdag naar den Haag komen, om daar barrevoets en blootshoofds met een banier in de hand de processie van het Hoogwaardige te vol-

---

1520. Verg. *Tresor. rek. boek* 3 Februari 1518, fol. 64. In mijn artik. *Leidsch Jaarb.* 1904, blz. 123 vlg.

1) Wagenaar, *Vaderl. Historie* III, 468 vlg.

2) *Homansrekening van Leiden* over 1426, fol. 81 r.

3) *Boven* blz. 8.

4) *Vroedschapsresolutieboek* op 13 Maart 1551.

5) *Tresor. rek. boek* 1526 fol. 47 r. De vijf koorknepen van St. Pancras waren ook vrijgesteld van de boete van één philipsgulden op het bezoeken der bijscholen. *Aflesingsboek* op 27 Febr. 1518, fol. 75 v.

6) *Leidsche rechtsbronnen* blz. 7. Over de bedevaarten *boven* blz. 31.

gen ¹⁾. Te Leiden werd in 1370 meined hiermede gestraft, dat de schuldige den naastvolgenden Zondag barrevoets en blootshoofds »voir die cruceu" moest gaan, als ze om de kerk werden rondgedragen ²⁾. In onze periode was de straf tegen meined vrij wat zwaarder geworden ³⁾. Een paar heelsters van gestolen goed al verder, Catrijn en Duyf Jansdr. gaan mede in de processie, »dragende die voirsz. Duyf der stede steenen om haren hals" ⁴⁾. Gelijke straf trof Maria Jochemsdr. Op den dag van de processie-generaal moest zij blootshoofds, zonder huik, met eene brandende kaars van elf pond vóór de kruisen uitgaan en haar daarna offeren op 't altaar ⁵⁾.

Wij zullen zien, dat bij de toeneming der hervorming menigmaal ketters in de processie moesten meêloopen, om meestal daarna ter dood te worden gebracht. Wanneer wij de heftige polemieek der hervormers tegen de processies lezen, moeten wij dat niet vergeten. Niet slechts godsdienstige beweegredenen zijn in 't spel, maar ook verbittering over 't schouwspel van hunne in den stoet meêgevoerde geloofsgenooten. Te Leiden moet dat in 't bizonder pijnlijk zijn geweest voor den hervormer Petrus Bloccius, die als conrector der Groote School zelf ook in den stoet moest meêwandelen. Vandaar voor een deel zijne heftige taal tegen de ommegangen »als sij tot die »bilden ende crucifixen loopen, voer ende achter gaan met tortsen inden claren dach en voor die de bonnet oft hoet af-

---

1) Plaatsen in *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem*, XXVIII, 141. Een ander voorbeeld van acht Furmerenders, *aldaar* blz. 142.

2) Blok, *Stad I*, 234.

3) Meysken Adriaansdr. werd om meined op de kaak gesteld, daarna werden haar de beide vingers, waarmede zij valschelijk had gezworen, afgekapt, hare goederen verbeurd verklaard en zijzelve gebannen. *Crimineele vonnisboeken van de Schepenbank*, Januari 1545. (Dit deel loopt van 1533 tot 1584; de bladen zijn niet gepagineerd).

4) *Crimineel vonnisboek* op 13 Juni 1533. Dat zij heelsters waren, blijkt uit *Correctieboek* op dien datum. Heelsters werden ook vaak gestraft met tepronkstelling, hebbende om haren hals de geheelde goederen. Zoo b. v. Lijsbeth Ewoutsdr. *Correctieboek* op 9 September 1531.

5) *Crimin. vonnisboek* op 7 September 1535.

nemen" 1). Ook het dragen van toorsten op klaarlichten dag wekt zijn toorn. Uilen en vleermuizen, zegt hij, schuwen ook het licht. Maar God is niet blind en heeft zon, maan en sterren tot zijne lichten 2). Op dezelfde wijze ijvert Geldenhauer tegen het aansteken van kaarsen en luchters als de zon aan den hemel staat 3).

Gelijk overal heeft ook te Leiden het zedelijk leven der geestelijkheid invloed geoeffend op den ontwikkelingsgang der hervorming. Fruin heeft terecht gewezen op de juistheid van eene opmerking, zoowel van Dusseldorp in zijne »Annalen» als van Bertius in zijne »Clara relatio», dat nl. de dorpen in Holland, die een waardigen zieleherder hadden, grootendeels der roomsche kerk trouw bleven 4). Het omgekeerde geldt in nog grooter mate.

Over de onzedelijkheid van den clerus onzer periode in 't algemeen behoeft, na wat daaromtrent aan 't licht is gebracht 5), maar weinig meer te worden gezegd. In de 14de eeuw klaagt Willem van Hildegasberch, dat »der heyligher kercken rent» werd verteerd met »wanckelen wiven» en dat

„Lijskijn, Trijskijn hebben verworven
 „tgoet daer Got om is gestorven
 „oetmoedelijke anden cruus" 6).

Het was er sedert niet beter op geworden. Bisschop Philips van Bourgondië, die zelf »in Venerem propensior inque adulescentularum amoribus ardentior» was, placht te zeggen, dat heidenen en afgodendienaars kuischer en eerbaarder leef-

1) *Meer dan tweehondert ketterijen*, 1567, blz. 48. Over P. Bloccius zie mijn artikel in *Theologisch Tijdschrift*, 1904, blz. 309—348.

2) Petrus Bloccius, *a. w.* blz. 50, 63 vlg.

3) Dr. J. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, 1898, blz. 77, 84.

4) Fruin, *Verspr. Geschr.* III, 260.

5) Fruin, *a. w.* III, 252—260. De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 9—25. *Nederl. Archief* III, 1843, blz. 173—192.

6) De gansche pericoop bij W. van Hildegasberch LVIII, 162—173, uitg. Verwijs, 1870, blz. 113. Verg. ook Blok, *Stad* I, 284.

den dan zij, die der christenheid haren godsdienst voorschreven en dat hun niets heilig was dan goud en dan wat ook maar te noemen schandelijk was" ¹⁾). Hij meende trouwens, dat de belofte van kuischheid belachelijk was en noemde het onmogelijk, dat gezonde mannen in luiheid en overvloed levend, bier en wijn in overmaat drinkend, kuisch zouden kunnen zijn. Terwijl hij eindelijk de pastoorkens (sacrificuli), die met hunne huishoudsters ²⁾ leefden, veel reiner achtte dan die »simulatae castitatis professores" ³⁾). Van gansch andere zijde is eene dergelijke uitspraak tot ons gekomen. Balthasar Hubmaier nl. hield het er voor, dat, uit menschelijke krachten kuischheid beloven, even dwaas is als zonder vleugels over de zee te willen vliegen ⁴⁾). Bij de meesten bestond dan ook het coelibaat slechts in naam. Pastoors leefden met hunne huishoudsters in concubinaat, beter gezegd in heimelijk, buiten de kerk om gesloten, huwelijk, liever dan tot ontucht te vervallen ⁵⁾). Mannen als Jan de Bakker, Huibert Duifhuis, Sybrand Jansen van Schagen hebben op deze wijze gezondigd tegen de kerkelijke wet, maar naar hooger maatstaf beoordeeld waren zij gehuwd. Zóó hooren wij allerlei namen: Alijt, huisvrouw van Gerijt den paap te Naarden ⁶⁾); Joosken Philipsdr. van Haarlem, die een priester had getrouwd en besmet was van de »secte lutheriane" ⁷⁾); zóó zijn ook berichten te verstaan als deze, dat Anske Bockesz. Bruynsma in Friesland en Lindanus in zijn bisdom Roermond (Oppergelre) schier geen enkelen pastoor zonder bijzit vonden ⁸⁾). Nog in 1586 en 1588 leefden

1) Gerard. Noviom. Vita Phil. Burgundi in Matthaei *Veteris Aevi Analecta*, 1708, I, 153.

2) Concubinae, de „focaristae" uit Gerrit Groote's beroemd sermoen.

3) *T. a. p.* I, 203.

4) Artikel 16 van zijne Achttien Sluitredenen in *Bibl. Ref. Neerl.* I, 123.

5) Hoe naïvelijk wordt in den *Reinaert* nog gesproken van „spapen wijf vrouwe Julocke", vs. 731, en van „des papen sone Martinet", vs. 1169 en van „moeder ende vader ende die kindre alle gader", vs. 1233 vlg.

6) *Sententiën 's Hof's van Holland* op 15 Juni 1540, fol. 49 v.

7) *Sententiën 's Hof's van Holland* op 18 Mei 1532, fol. 28 v.

8) Bij De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 17.

in Utrecht een groot aantal kanunniken met hunne focaristae en moesten voor het gerecht komen beloven, dat zij haar òf zouden wegzenden òf wettelijk trouwen ¹⁾. Zoo hooren wij van een zoon van een domdeken van Utrecht, die zijne eerste mis zal zingen ²⁾. Natuurlijk kan deze man getrouwd zijn geweest, lang vóór hij priester en domdeken werd. Anders staat het in elk geval met priesters, die bij testament hunne goederen aan vrouw en kinderen vermaken. Hier komt het veroorloven van het ongeoorloofde, het wettigen van het onwettige bijzonder sterk uit. Heer Goossen van Heucklum, pastoor van Doornspijk, legateerde in 1553 bij notariëele acte al zijne goederen aan »Grijete Gherijts boeredochter myt al haere jnd »mijne natuurlicke kynderen dye ick bij haer gewonnen hebbe »off omermere verwinnen mach” ³⁾. Een dergelijk testament maakte ook Egbert ten Brugge, pastoor te Brakel in 1564 ⁴⁾. Bijna alle verdachte pastoors, heet het in het verslag van Alva’s commissarissen in 1567, zijn »concupinarij, adulteri non pauci, liberos damnatissimos lectitant” ⁵⁾. De heeren vergissen zich ten eenen male. Neen, niet de afvallige pastoors werden concupinarij, noch ook waren het juist de in concubinaat levende priesters, die der kerk ontrouw werden, maar reeds vóór de hervorming ten onzent doorbrak, waren de geestelijken voor ’t grootste deel gehuwd, zij ’t dan ook niet »voor God en de wereld” ⁶⁾. Anna Bijns mocht dan al rijmen:

„Nonnen, beghijnen, gheordende papen
 „Die duer Luthers leere haer oorden verachten
 „Loopen nu inde werlt een luchtken rapen
 „Sij en willen niet langher alleene slapen” . . . ⁷⁾

1) Mr. S. Muller Fzn. geeft de lijst in *Archief voor kerkgeschiedenis* II, 1903, blz. 190 vlgg.

2) *Kameraarsrekening van Deventer*, uitg. mr. J. Acquoy, VI, 2, blz. 158.

3) *Nieuw Archief* II, 1854, blz. 252 vlgg.

4) *Nederl. Archief* V, 302 vlg.

5) *Kerkhist. Archief* II, 1859, blz. 264.

6) Vergel. over deze uitdrukking in mijn artikel *Nederl. Archief voor Kerkgesch.* II, 230, 369.

7) *Referencien* uitg. v. Helten, II, XVI, a.

reeds vóór Luther hadden zij die eenzaamheid opgegeven ¹⁾.

Ziethier dan een toestand, waarmede te weinig rekening is gehouden. Ik ontken niet, dat de zedeloosheid groot was, maar, zie ik wel, dan moet dit vonnis vooral op den hoogen clerus drukken. De lagere geestelijkheid leefde niet langer in coelibaat, ook niet in ontucht, zij was inderdaad getrouwd. Onwettig, zonder twijfel, en voor de kerk was dit samenleven concubinaat, maar voor mannen als die pastoor van Doornspijk, die aan Grietje Gerrits en hunne gemeenschappelijke kinderen al zijn goed vermaakt, bestond er toch een zedelijke band, die met huwelijk gelijk stond.

Hierbij doet zich nog deze merkwaardige omstandigheid voor. Er zijn hervormingsgezinden, die op den gehuwden staat der geestelijken aandringen, die willen wettigen en geoorloofd maken wat reeds lang, in naïveteit, onwettig en ongeoorloofd geschiedde. De welbekende ketter, »die roede cuper" in Utrecht, zegt, dat »een priester een echte wijff met kynder hebben moet eerdat hij ten outare gaen mach, ende een bisschop seven jaeren in den echtelicken staet sal geweest sijn eer hij bisscop werden mach" ²⁾. Hier spreekt de Evangelische opvatting van het huwelijk als van een »heiligen staat", die ook den priesters tot eer strekt. Maar er zijn ook hervormingsgezinden, die den ongehuwden staat voor priesters blijven eischen en juist in

1) Er is ééne soort van berichten, waaruit men zou kunnen meenen eenig bewijs te kunnen afleiden voor het in buitenkerkelijk huwelijk leven der priesters, maar die toch deze bewijskracht missen. Ik bedoel mededeelingen als deze: „de pastoor van Wijck opt Zee hebbende een joncwijf", *Sententiën 's Hof's van Holland* op 13 Januari 1533, fol. 30 r. Het is waar, dat de naam „joncwijf" eigenlijk wordt gebruikt voor eene „jonge vrouw uit den minderen stand", maar de vaste beteekenis is toch, bij uitbreiding, geworden: dienstmaagd, ancilla, camerier, meskine, ook arbeidster. Zie Verdam in *Mndl. Wdb.* III, 1072 vlg. De pastoor van Wijk aan Zee had dus eene dienstmaagd, waaruit men, zonder meer, verder niets besluiten mag. Voor onze ooren blijft er echter altijd gevaar voor verkeerd verstaan als wij hooren: „... heeft het joncwijf van den huize kwalijk toegesproken...." of: „... Alijdt gherijt dircs die blauwers joncwijf...." *Leidsche correctieboeken* op 5 Februari en op 24 April 1510.

2) Bij Dodt, *Archief voor kerk. en wereldl. gesch.* V, 1846, blz. 302.

overtreding van de coelibaatwet een beletsel zien om de mis te bedienen. Zóó b. v. de minderbroeder Jan Vitarius van Doornik ten jare 1498. Van hem hebben wij deze uitspraken: »Quiconcques fait celebrer messe à un prestre tenant une femme en sa maison peche mortellement”. Of: Se ton curé ou aucun prestre tiennent femmes en leurs maisons, vous devez aller en leur maison et par force tirer la femme”. Of: »Quiconcques ouoit la messe d'un prestre tenant une femme en sa maison, peche mortellement”. Men zou meenen, dat de kerk tegen deze stellingen maar weinig bezwaar hebben kon. Toch werden ze door de faculteit van godgeleerdheid te Parijs veroordeeld als »falsae, scandalosae, seditiosae”. omdat zij te veel veralgemeenden ¹⁾.

Eindelijk moet in dit verband nog met een enkel woord herinnerd worden aan den tegenkant, aan de verklaarbare terugwerking op deze, bij de meesten onbedwingbare, zinnelijkheid, aan den ascetischen afkeer van den omgang met vrouwen. Het is voldoende aan een paar typen te herinneren. Daar is, lang vóór onze periode, Gerrit Groote, die niet wilde, dat zelfs de zusters des gemeenen levens zijne kamer binnentreden; die zoo noodig met haar sprak door een luikje met een gordijntje er voor; die als hij iets van haar moest ontvangen dit deed door middel van een deurklep; die liefst, ook van verre, geene vrouw zag. Acquoy heeft ons, ook van zijne volgelingen, op dit gebied wonderlijke staaltjes van verdwaasdheid meegeedeeld ²⁾. Helaas, zelfs die deurklep bewaarde in later tijd niet altijd voor zondige conversatie ³⁾. Een ander type der soort,

1) Bij Fredericq, *Corpus* I, 490 vlg. Van Hoogstraten zegt in 1523, dat leken de sacramenten niet mogen aannemen van „presbyteri publica fornicatione notati”. Verg. Pijper in *Bibl. Ref. Néerl.* III, 414 vlg.

2) Acquoy, *Het klooster Windesheim* I, 51 vlgg. II, 279 vlgg. Dat Gerrit Groote's ascetisme te dezen de terugslag was op het verregaand onzedelijk leven in vele nonnenkloosters zijner dagen, geeft ook tusschen de regels te lezen G. H. M. Delprat, *Verhandeling over de broederschap van Geert Groote* ², 1856 blz. 29 vlg. 210—213.

3) Maarten Jacobsz., pater in het klooster van de H. Maria van Nazareth te Alkmaar, van wien de „acta visitationis” van dat klooster heel wat kwaad

dichter bij onze periode is Petrus Valkendaal van Zijl, gest. 1485, prior van het regulierenklooster te Utrecht, die allen omgang met vrouwen ontvluchtte, aan de broeders niet dan onwillig een enkel woord met haar toestond en menigmaal verzekerde: dat voor een priester niets verderfelijker was dan 't zien van eene vrouw, die hij eene »janua gehennae" placht te noemen ¹⁾).

Om een zoo juist mogelijk oordeel te vellen over de Leidsche priesterschap in den aanvang onzer periode bedenke men, dat, uit den aard der zaak, het ongunstige wordt vermeld, het gunstige in 't verborgene blijft. Schandelijke daden trekken de aandacht en worden opgeteekend; het leven der stille, zedelijk levende priesters vindt slechts eene enkele maal onopzettelijke aantekening in de kronieken. Nochtans geven onze bronnen ons recht ook voor Leiden vast te stellen, dat hare geestelijkheid allerminst ongerept was en met name het leven in onwettig huwelijk veelvuldig voorkwam. Lang vóór onze periode wordt er van onverdachte zijde een zeer bezwarend getuigenis tegen de Leidsche priesters ingebracht. Woensdag na Hemelvaart den 27sten Mei 1376 gaf Arnold van Hoorn, bisschop in Utrecht, bij uitvoerig schrijven aan Leiden onderscheidene vrijheden. Daarin deze zinsneden: »... omdat gijl. burge-meesters en poorters van Leiden bij ons dikwijls hebt geklaagd, dat eenige kerkelijke personen, die de groote wijding ontvangen hebben, in uwe stad oorlog en tweedracht stoken, verdachte plaatsen bezoeken, uwe rechtsoefening beletten, 's nachts op onbehoorlijke uren op de been zijn..., geven wij aan uwen schout macht om gemelde geestelijken, die de hoerhuizen en kroegen op oneerbare wijze bezoeken..., op onzen naam ge-

---

vertellen, leefde o. a. met Marijke Claesdr., die »voir de scuve" d. i. schijfzuster was, belast met de bediening van eene in een buitendeur van het paterhuis aangebrachte schuif of klep. Verg. C. W. Bruinvis in *Bijdr. Gesch. bisd. Haarlem* XXVIII, blz. 85, noot 2 en blz. 87, en Verdam, *Ned. Archief*, I, 1902, blz. 121, noot 1.

1) Van Heussen, *Histor. Episc.* I, 103.

vangen te nemen..."¹⁾). In een spotvers, dat in 't vervolg uitvoerig ter sprake zal komen, heeten de priesters platweg ›biechthengsten‹, een scheldwoord, dat teekenend blijft ook bij zoo partijdige zegslieden. In 1522 werd tegen meester Jan Velleman, priester en pastoor van St. Pancras, eene beschuldiging ingebracht, met dat scheldwoord samenhangend. Haze, vrouw van Gerijt Codde en Quyrijne zijne dochter betichtten hem, dat hij op den derden Zondag van de afgelopen Vasten des avonds na het sermoen haar elfjarig kleindochtertje en nichtje Aagtje in den biechtstoel had verkracht en daarvoor geld had gegeven. Weliswaar achtte het gerecht des priesters misdaad onbewezen, ›dat niet mogelicken en is te geboeren in zulken tijt en up zulken plaetse‹ en veroordeelde daarom de beide vrouwen om vóór de processie in St. Pancras uit te gaan met eene brandende kaars van $\frac{1}{2}$ pond en ›hoer heuycke leggende in hoeren hals‹ . . . , maar de verdediging is zwak en de aanklacht teekenend²⁾).

Het aantal als in huwelijk levende priesters moet te Leiden niet gering geweest zijn te oordeelen naar de gevallen, waarin òf zij zelve òf hunne verwanten verschijnen voor schepenen, d. w. z. voor twee van de acht, om bewijs van schepenkennis³⁾ te erlangen voor de echting hunner kinderen ten behoeve van gelegateerde goederen. Een paar voorbeelden uit het ›Memoriaal van de compositiën van weesmeesteren‹ en uit het ›Register van groote bewijzen‹ zullen de zaak genoegzaam toelichten, al overschrijden wij daarbij eene enkele maal de grenzen onzer periode⁴⁾). Den 4den Augustus 1451 zien wij

1) Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 321 seq., vertaling in ms. op het stadsarchief.

2) *Correctieboek* op 18 Januari 1522. *Leidsche rechtsbronnen* dit vonnis vermeldend (op blz. 80 vlg.) noemt het boek met lett. E. Doch er komen er meer met dien letter voor.

3) Daarover Nortier, *a. w.* blz. 60 vlg.

4) In 1545 had de vroedschap besloten, dat alle bewijzen van de bezittingen van weeskinderen en de akten van aanspraak in het register van de weeskamer zouden worden ingeschreven. Hamaker, *a. w.* 408.

voor schepenen verschijnen »Dirc die priester ende Ludolf zijn zoon'' verzoekende bewijs van schepenkennis, opdat Dirks goederen op Ludolf zullen mogen overgaan ¹⁾. Den 20sten Augustus 1466 »oirconden dirc van zijl jansz. en gerijt van sonnevelt scepenen in leyden dat voir ons quamen arent arentsz. die priester ende bewijsde jan ende kristijn sijn twee kinderen die gewonnen heeft bij margriete jansdr. . . .'' ²⁾. Arent erkent dus zijn vaderschap. Wederom, den 20sten November 1546 verscheen voor schepenen Daniël Gijsbrechtsz, priester »ende bewijsde jan zijn weeskint dat hij gewonnen heeft bij marijtgen jonge gerijt matthijsz. dochter . . .'' ³⁾. Den 14den Mei 1562, op 't einde reeds van ons tijdperk, is er een eenigszins gewijzigd geval. Dan geven de schepenen mr. Cornelis Gerrit van Poelgeest en Cornelis van Noorden bewijs af, dat voor hen verschenen zijn Yda Jansdr. met Cornelis Jansz. haren man en voorgd. »Ende bewees cunera haer onmondige weeskint eertijts gewonnen bij heere willem reyerszoon priester in sijn leven commandeur tot catwijck upten rijn''. Daarna nemen weesvoogden maatregelen, dat Ida de haar bij testament door heer Willem vermaakte goederen zal ontvangen, waarvoor zij dan het kind Cunera tot derzelve mondigheid zal moeten opvoeden ⁴⁾. Hier was dus niet een huwelijk, waaraan slechts de kerkelijke wijding ontbrak en ontbreken moest, maar hier is de vroegere focarista, na des priesters dood met een ander gehuwd. Desgelijks was het Lijsbeth Adriaansdr. uitdraagster vergaan. Zij verscheen daarom den 1sten Maart 1563 voor

---

1) *Register van groote bewijzen A.* fol. 164. Ms. op het Leidsch Archief.

2) *Register van gr. bew. A.* fol. 185 r.

3) *Register van gr. bew. B.* fol. 257. Het is hier de plaats op te merken, dat deze registers ook belangrijk zijn voor de topografie der stad wegens de nauwkeurige beschrijving van de den weezen gewaarborgde panden en belendende erven.

4) *Register van gr. bew. B.* fol. 336 en verso. De plaats dient meteen ter verbetering van *Oudheden van Rijnland, voorrede*, die voor 1562 wel Cornelis van Noorden, maar niet mr. Cornelis Gerrit van Poelgeest als schepen opgeeft. Wel noemt zij hem voor 1555, 1556, 1557, 1558, 1559, 1560 en 1561.

Cornelis van Noorden en Claes Jansz. schepenen ¹⁾, in gezelschap van Claes Jacobsz. tinnegieter, haar man en voogd en »bewees" hare twee onmondige weeskinderen Willem Albrechtsz. en Katrine Albrechtsdr., »die sij gewonnen heeft bij wijlen heer aelbrecht willemsz. priester saliger" ²⁾. Hier dragen de kinderen zelfs des priesters naam. Ja, nog den 26sten November 1591 zien wij de gebroeders Heynrik Jansz. osseweider en Dirk Jansz. kapitein der stad als voogden optreden over Cornelis Corsz., natuurlijken zoon van Cors Reyers, priester, »geteelt van maria willemsdr. naderhandt huysvrouw van herman cornelisz. schoenmaker, allen overleden . . ." ³⁾. Zulke priesterskinderen kwamen zeker niet allen zoo goed te recht als Erasmus. Maar wij kunnen uit deze merkwaardige getuigenissen wel besluiten, dat toestanden als deze de Leidsche bevolking niet in verzet heeft gebracht tegen de kerk. Zij waren er al te zeer aan gewoon. Slechts zij, die dieper doordachten en door de hervorming tot denken waren gebracht zullen te meer een coelibaat veroordeeld hebben, dat zoo onhoudbaar bleek en zoo openlijk werd overtreden. Dat echter ook ontucht in den gewonen zin onder de Leidsche priesters en monniken niet zeldzaam moet geweest zijn, mag men veilig opmaken uit het heftig toornen van den reeds genoemden Petrus Bloccius, den conrector, tegen dit kwaad. Hij schreef, zooals ik elders aantoonde ⁴⁾, zijn hoofdwerk te Leiden en onder den indruk van wat hij te Leiden om zich zag. Fel gaat hij te keer tegen de monniken, die meer kinderen hebben dan de burgers, ja ook »plures liberos quam libros" en die vaak worden verbrand niet (zooals de christenen d. z. bij B. de hervormden) om des

---

1) *Oudheden van Rijnland* t. a. p. heet hij „Claes jansz. de goede", terwijl Cornelis van Noorden als schepen ontbreekt. De moeilijkheid wordt opgelost door de overweging, dat nieuwe schepenen in 't najaar zitting namen, op Sint Martijnsavond.

2) *Register van gr. bew. B.* fol. 339 v. en 340 r.

3) *Memoriaal van compar. v. weesm.* 5 a fol. 82.

4) *Theolog. Tijdschr.* 1904, blz. 324. *Boven* blz. 132.

evangelies wil, maar om sodomie ¹⁾. »Hoe comet», vraagt hij met onverbiddeijk sarcasme, »dat der papen vrouwen wt heur »huys gaen bij een ander in de kraem liggen ²⁾. Hoe comet »dat sij de vrucht verdrijven? Hoe comet, dat een monnik »een kindt heeft gecregen (het was eene vrouwe welck der »secte Francisci clederen aan hadde) in schip in Zeelant? Hoe »comet dat soo veel doode kinderen in cloosters worden ge- »vonden?» ³⁾ En hij is kort en goed van oordeel, dat, gelijk ter eene zijde in eene christelijke stad geen hoerhuizen behooren te zijn ⁴⁾, men monniken en bagijnen het trouwen moest toestaan ⁵⁾.

Er zijn voorts uit gedrukte en ongedrukte bescheiden nog een aantal aanwijzingen bijeen te verzamelen, die echter, omdat wij het verband der gebeurtenissen niet kennen, weinig bewijskracht hebben. De romanschrijver zou er stof in vinden voor eene vertelling, de historicus mag niet verder gaan dan er sporen in zien van afnemenden eerbeid voor de priesterschap. In 1456 geschiedde het, dat de burgerij bij klokslag voor der stede huis te zamen geroepen was, om »heervaat te bieden», d. i. om de namen te hooren aflezen van hen, die onder de stadsbanier ten oorlog zouden trekken. Toen dit afgeloopen was riep een zekere Wouter van Gheen uit den hoop omhoog tot de heeren van den gerechte, dat men nu ook de bagijnen en de zusteren, de papen en de broederen zou aflezen. Deze oneerbiedigheid kostte Wouter eene bedevaart, »ten heylighen Drie Coninghen tot Coelen» ⁶⁾. Een ander maal werd zekere Geertruid Pauwelsdr. door kerkmeesteren van St. Pancras beschuldigd van de dertig gouden leeuwen door

1) P. Bloccius, *Meer dan tweehondert ketterijen* 1567 blz. 337. Het verwijt van sodomie ook blz. 16, 203, 339.

2) Verg. daarover ook *boven* blz. 15 en Blok, *Stad* II, 356.

3) *A. w.* blz. 337.

4) *A. w.* blz. 94.

5) *A. w.* blz. 146.

6) *Leidsche rechtsbronnen* blz. 76. De in den tekst genoemden oorlog was de tocht van Filips van Bourgondië tegen bisschop Gijsbrecht van Brederode te Utrecht. In Hooimaand van dat jaar vertoefde hij, op weg naar Utrecht, ook eenige dagen te Leiden. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, IV, 59.

haar aan de kerk beloofd niet te willen geven. Weliswaar gaat de eed van mr. Walich en mr. Claes Tol Heynricsz., twee priesters van St. Pancras, vóór haar getuigenis en eed ¹⁾, »want sij haer selven int afgront van der hellen zweren soude...» maar Geertruid wint toch haar kenning, zij behoeft niet te betalen ²⁾. Zonder eenige bewijskracht voor ons tegenwoordig onderwerp is een geval als het volgende; van eenig belang voor de zedengeschiedenis, bewijst het hoogstens, dat men zich niet ontzag in eene priesterwoning binnen te dringen. In Juni 1532 dan vermat zich zekere Goossen Jansz. om te gaan ten huize van heer Martijn Jacobsz., een pastoor, wonende »omtrent trijn van noorde up sinte pieterskerckgraft in een poort», waar deze juist met zijn »joncwijf» aan tafel zat, middagmalend. Goossen sprak haar zeer »oneerlijcken» toe, sloeg en mishandelde haar, en, toen heer Martijn tusschen beide wilde komen, werd ook hij geslagen. Het schepencollege nam bij de behandeling dezer zaak, als verzachtende omstandigheid, aan, dat deze woesteling »gebrecklick van hoefde» en dus niet geheel toerekenbaar was en veroordeelde hem tot niet erger, dan het laten verwerken van 20.000 steenen aan de stadswallen tegen 24 plakken ³⁾ de duizend, of twintig weken op Eversteen, benevens één jaar bannissement ⁴⁾.

Van invloed op 't godsdienstig leven in deze stad moet eene gebeurtenis zijn geweest van 't jaar 1462. Toen gaf Willem Heerman, vroedschap van Leiden, kanunnik van St. Pancras aan de kerkmeesters van St. Pieterskerk, »een nuwe, schoene

1) Vergel. Nortier, *a. w.* blz. 68.

2) *Leidsche rechtsbronnen* blz. 212.

3) In Groningen deed 1 kromstaart 4 plakken en 1 plak 2 grootkens. Vandaar »plakkenbrood» en »tweeplakbrood». *Oorkondenb. v. Gron. en Drenthe* n°. 1168 II, 361 en *Gron. volksalm.* 1904, blz. 153, noot. Het leveren van steenen voor de stadsvesten geschiedde aanvankelijk in natura, daarna werden zij per duizend in geld betaald.

4) *Correctieboek* op 19 Juni 1532. Eene zoo grove belediging als in Utrecht nog wel eene vrouw eenen priester aandeed heb ik in Leiden niet gevonden. Daar zond Alijt van Haefsten »enen priester in oneere eenen doeck, daer menschenquaet in gebonden was tot eenen cleinoot», (1446). Dodt, *Archief* V, 211.

lectrijn die hij heeft doen maken op zijn selfs kosten . . . waarin Willem Heerman voirsz. gemaect ende geleyt heeft, gevesticht met ijseren ketenen, die Biblee in duytsche, die hij met eygen hant gescreven heeft. Ende sijn twee stucken alst oude testament ende dat nuwe testament voor alle goeden eerbaire mannen om ter gelegen tijden ende onbehinderd den dienst goids dairin te mogen lesen ende wat goeds te studiren . . .”¹⁾. Deze gebeurtenis is zeker van groot gewicht. Vooreerst, omdat wij hier den ganschen bijbel vinden. Toen Jacob van der Meer en Mauritius Yemants in 1477 den eersten Nederlandschen bijbel in druk bezorgden, bevatte deze alleen de kanonieke en apocriefe boeken van het Oude testament, met uitzondering bovendien nog van de psalmen. Een Nederlandsch Nieuw testament is er niet vóór 1522, al is het waar, dat de passieboeken aan de leeken de lijdensgeschiedenis gaven en de perikopenverzamelingen met zorg uitgekozen stukken uit evangeliën en brieven. Van gewicht is ook, dat een kanunnik hier eene daad verricht, die zoo zeer indruischt tegen de wenschen der kerk. Laat het waar zijn, dat de geestelijkheid niet opzettelijk den bijbel aan de leeken onthield²⁾, het is toch onjuist hier alleen eene kwestie van geldbesparing te zien³⁾. Neen de kerk was bang, dat men »die heymelicheit der Schriftueren den ghemeen en volcke soude ontbinden”. De vertaler van den »Dialogus” van Gregorius den Groote zegt in zijne voorrede: »Mer vele geleerde liede becnagen ende lachteren, dat men den leecken menschen de scriftuere in dietsche maect . . .

1) De schepenbrief, die de schenking beschrijft, is in zijn geheel afgedrukt in *Nieuw Arch. voor kerk. gesch.* II, 1854, blz. 244 vlgg. Het feit wordt ook vermeld door Van Mieris, *a. w.* I, 47, en dr. C. H. Ebbinge Wubben, *Over middelnederl. vertt. v. h. O. T.* 1903, blz. 137.

2) Zoo De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 55. In overeenstemming hiermede is een woord van Eustachius van Zichem, in zijne „Errorum Martini Luther brevis confutatio”, dat de H. S. gelezen wordt „a profanis ac a mulierculis, a monachis atque ut semel dicam ab universis christianis”, *Bibl. Ref. Neerl.* III, 233.

3) Boxhorn, *Nederlandsche Historie* 2, 1739 blz. 266 stelt den ganschen bijbel op perkament „zoo wat henen” geschreven op 400 à 500 kronen; den gedrukten 4 à 5 kronen.

omdat men verholenheit der scriftueren den gemeenen lieden oppenbaert" (1388) ¹⁾. En beklaagde Maerlant zich niet reeds over de verwijten, hem door de „paapschap" gedaan:

„want ic leeken weten dede
uter byblen die heimeliche" ²⁾)

Wij behoeven niet te twifelen of de stortvloed van vertalingen uit den reformatietijd was eene reactie tegen het verzet van de kerk tegen overzettingen ³⁾. Zoo blijft dan de liefde van onzen Leidschen kanunnik voor den bijbel in de volkstaal onze dankbare herinnering waardig. Heeft wat hij deed vruchten gedragen? Zijn er goede en eerbare mannen op het koor der Pieterskerk in zijn handschrift komen studeeren? Is bijbelkennis daardoor in onze stad toegenomen? Wat De Hoop Scheffer vraagt van de perikopenverzamelingen, vragen wij van Heermans bijbel: „Wie zal de verborgen werking aanwijzen, welke de lezing in veler gemoederen teweegbracht?" ⁴⁾.

Moeielijker nog valt het de verborgen werking aan te wijzen van nieuwe denkbeelden op godsdienstig gebied, en wat het Leiden van vóór de hervorming aangaat is de oogst bijzonder

1) Bij De Vooy's in *Theolog. Tijdschr.* 1903, blz. 141.

2) *Spiegel historicael*, I, 1, 85 uitg. De Vries en Verwijs, I, 16. Moll, *Kerkgesch. vóór de herv.* II, 2, 330. De vertaler van den aan Bonaventura toegeschreven „profectus religiosorum" achtte het noodig vóór in zijn boek een uit de decretalen geput vertoog te plaatsen ten bewijze, dat het „leekemensche" geenszins ongeoorloofd is „goede dietsche boeken van simpele materiën naarstig te lezen". Verg. ook Moll, *Johannes Brugman* I, 39 n° 3. Lambert de la Bèque zegt in zijn verweerschrift aan paus Calixtus III (1175) dat hij voor de geloovigen de Handelingen in rhythmische verzen uit het Latijn had overgezet en toen beschuldigd werd „se scripturas sacras indignis aperuisse". Bij Fredericq, *Corpus* etc. II, 30. Erasmus in de voorrede vóór zijne *Parafrase van het Matth. Evang.* (1522): „Ik voor mij zou wenschen, dat de bijbel in alle talen werd overgezet. Christus wil zijn leer zoo ver mogelijk verspreid hebben, en dit zal bevorderd worden zoo zijne boeken in de talen aller volken worden overgezet of anders de vorsten zorgen, dat de talen waarin hij reeds is vertaald door alle natiën geleerd worden".

3) Ebbinge Wubben, *a. w.* blz. 127 vlgg.

4) De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 56.

schraal. Het hieromtrent bekende aan te wijzen zal het slot vormen van dit hoofdstuk en ons meteen geleidelijk den weg banen tot ons eigenlijk onderwerp.

»De geest der haeresie» zegt Moll, »is als alle andere geesten onnaspeurelijk in zijn wegen» ¹⁾. Zóó is het. Toch wijst de bijval, ook te Leiden al aanstonds aan Luthers leer te beurt gevallen, op een wel toebereiden bodem. Nu kan de haeresie louter negatief optreden, als ontkenning van het overgeleverde dogma of als verzet tegen den heerschenden kultus, zooals de »Somme rural» van Jehan Boutillier in 1479 hen ketters noemt, »qui prendent et tiennent doute en nostre sainte foy» ²⁾. Maar die twijfel openbaart zich niet steeds naar buiten en richt zich ook menigmaal op een ondergeschikt punt van leer of kultus. Doch ketterij kan ook positief optreden: zij kan voor het oude het nieuwe in de plaats stellen, niet slechts afbrekende, maar ook zeer bepaald opbouwende. Dan treedt zij beslist naar buiten op als prediking, als profetie en voor hetgeen zij ontnemt, geeft zij aanstonds het betere terug. Wederom zijn er groote, wijd om zich heen grijpende, kettersche bewegingen; er zijn nog meer in kleine kringen gekoesterde dwalingen. Wij vinden door talrijken erkende aanvoerders en leidlieden; nog meer mannen en vrouwen, die in onze berichten voor een oogenblik uit de vergetelheid naar voren treden en dan weêr verdwijnen. Maar negatief of positief, in wijden omtrek of in kleinen kring, in elken vorm heeft de haeresie den toorn, den afschuw en den last der vervolging van kerk en staat gelijkelijk gedragen, want zij was de verfoeielijkste aller misdaden ³⁾ en paus Urbanus V sprak gaarne van de »lupina rabies haereticae pravitatis» ⁴⁾.

1) Moll, *Kerkgeschiedenis*, II, 3, 59.

2) Bij Fredericq, *Corpus* II, 187.

3) Aldus b.v. Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht (1311) bij Fredericq, *Corpus* I, 161 en verg. Moll, *Kerkgeschiedenis* II, 1, 356 en II, 3, 109.

4) B.v. in zijn bul van 15 April 1368, afgedrukt o. a. bij Fredericq, *Corpus*, I, 207.

Dat de beggarden en de fraticellen, Wicleff's volgelingen, ook de Noordelijke Nederlanden hebben bezocht, mag niet worden betwijfeld; dat de geeselvaarten en de danswoede er zich hebben vertoond wordt tegenwoordig niet meer ontkend ¹⁾; dat de volgelingen van Tanchelm, dat de Waldenzen, dat de Vrije Geesten ook naar het Noorden doordrongen, staat wel vast ²⁾; en dat talrijke inquisiteurs ook boven Brabant hebben gearbeid weten wij. Voor zoover deze laatsten in onze periode te Leiden zijn opgetreden, zullen wij hen natuurlijk ontmoeten. Ten onrechte heeft men Koenraad van Marburg, den kettermeester, die in 1233 onder den dolk van eenige edelen zijn loon ontving, te Leiden laten optreden. Sommige historici hebben nl. de door hem vervolgte »pauperes lugdunenses», de katharen van Lyon, aangezien voor arme Leidenaars! ³⁾

Zijn er te Leiden geestverwanten geweest van dien broeder Bartholomaeus van Dordrecht, van Gerbrand en van den ketterschen leertouwer, door Geert Groote bestreden? Heeft die priester, Jan van Alkmaar, die voor het concilie van Konstanz in 1418 zijne kettersche gevoelens betreffende de kerkelijke goederen herriep, te Leiden volgelingen gehad? Daarvan bleek mij tot heden evenmin iets als van aanhangers in onze stad van Epo van Haarlem, den ketterschen kleermaker, die vooral bezwaar had tegen den Mariadienst en tegen de leer van de zielmissen, maar in 1458 zijne dwalingen herriep. Stellingen als de zijne, min of meer negatief van karakter, waren reeds vóór hem geleerd en zouden nog na hem verdedigd worden. Met name was

---

1) Voor Dordrecht Fredericq, *Corpus I*, 191, II, 102. Altmeyer, *Précursurs de la réforme aux Pays-Bas*, 1886, I, 79. Een bericht over de komst van geeselaars in Vollenhoven (1349) is wel door Moll onzeker genoemd, *a. w.* II, 3, 78, maar een hunner „liederen der optochten” kwam in Overijselsch dialect tot ons, *Corpus II*, 139, terwijl ook het „frisch, friskes!” dat zij roepen naar het Noordnederlandsch taaleigen heenwijst, *Corpus I*, 231 vlg.

2) De „maritimi loci” uit den brief van de Utrechtsche kerk aan den aartsbisschop van Keulen (1112) worden geacht Zeeland te beteekenen. H. Q. Janssen, *Tanchelijn*, 1867, blz. 26; Altmeyer, *a. w.* I, 19.

3) Zie Moll, *a. w.* II, 3, 112 noot 4.

twijfel aan het leerstuk der transsubstantiatie sedert de dertiende eeuw zeer gewoon. Voorts vindt men in onze bronnen tallooze gevallen van godslastering of van blasfemie tegen Christus of Maria of van eeden zweren en vloeken, »grijsselijcken ende onchrijstelijcken tegens God almachtich'' blasfemeeren, of van Christus spreken als van »den gecruysten bouf'', of zweren bij al 't geen God almachtig aan zijn gebenedijde lichaam hebben mag, eene zonde waarvan wij reeds op de Leidsche straten getuigen waren ¹⁾. Het is wel nauwelijks noodig te zeggen, dat al deze en dergelijke gevallen, waarvan er heel wat verzameld zijn ²⁾, wel is waar vaak door inquisiteurs zijn berecht, maar, zoo zij al iets met ketterij te maken hadden, toch in geenerlei opzicht eenig verband houden met zuivere, reformatorische bewegingen en dat dus al deze lasteraars en vloekers nimmer kunnen worden voorgesteld als wegbereiders voor het protestantisme. Uit het louter negatieve wordt nimmer het positieve geboren.

Dit geldt wezenlijk ook van de loochening, dat Maria maagd zou gebleven zijn na de geboorte van haren zoon, of dat de heiligen voor ons zouden bidden bij God; of van de ketterij van Jehanne de Mons, die zeide »que le sabbat ou samedy »tant seullement faisoit awarder; que lyauwe benoitte (wij- »water) estoit de nulle valeur; que chimetière nest plus sains

1) *Boven* blz. 23.

2) Frederik Frederiksz. van Utrecht, 1426 in *Fredericq Corpus* I, 304 vlg. Coman Claesz. van Utrecht 1441, *aldaar* I, 324. Martine, vrouw van Pieter Prijsbier van Brugge, 1484, *aldaar*, I, 454. Heynrick van Eentijck in Friesland, 1517, *aldaar* I, 512 vlg. en De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 62. Splinter Wiggersz. van Naarden, 1503, *Corpus* II, 293. Joos Boone te Gent, 1480, *aldaar* II, 272. Hanneke van Uphoven te Brugge, 1491, *aldaar* t. a. p. Eene ordonnantie van 7 October 1531 in artik. 43 verbiedt »te blasfhemeren God almachtich, die maecht Maria, hueren heyligen oft hueren namen opte peynen degheue dye God zijnder moeder hueren namen oft huere heyligen loochenen, afgaen ende versmaden, souden geapprehendeert ende in stricte gevangnisse ghehouden wesen te watere ende te broode de tijt van eender maent. (Die het doen) mit enen quaden ende fellen moede ende herten . . . sullen op een schavot die tonge openbaerlijcken doerstekten hebben. *Gedrukt exemplaar van 1546 te Leiden, Lakenhal.*

›que terre de jardin” ¹⁾, waarachter zich meer positieve denkbeelden verschuilen kunnen. Was het uit zuiverder godsdienstig denken, dat in 1427 ›Bartraet Geryt Weners soens ›wif, Lisebeth vander Meern, suster Rutgher en suster Jutte”, allen wonende te Utrecht achter St. Jacob, weigerden ter kerke te gaan en daarom voor vijf jaar verbannen werden? ²⁾ Iets van den geest der hervorming was zeker in dien slotenmaker van Brussel in 1500, ›bon ouvrier de son stille, besoignant devant aultruy, fort deuot par samblance, homme de ›bonne conscience, mais ne tenoit compte de l’eglise, de la ›messe, des sacramens et à lheure que on chantoit il passoit ›tems sur les creteaulx”. Ondervraagd ›respondy qu’il disoit ›sa Patrenostre, et de son credo aulcuns articles c’est ascavoir ›que Jhesuchrist auoit esté crucifié soubz Pilate et quil auoit ›este homme juste, non point Dieu. Item on luy demanda ›dont luy venoit ceste manière de croire. Il respondy que son ›bon ange luy auoit revelé et parloit souvent a luy”. Dit laatste antwoord van den man, wiens proces de ›Cronycques de feu Mr. Jehan Molinet” ons mededeelen ³⁾, verdient in zijne treffende korthed om zijnen zuiver protestantschen geest te worden vastgehouden in onze herinnering.

Al het gezegde zal ons dienstig zijn tot de juiste beoordeeling van ’t geen omtrent Leidsche ketterij bekend is, waarbij ten overvloede nog eenmaal herinnerd worde, dat dit verzet tegen de heerschende kerk of de overtreding van een harer geboden nooit zonder meer mag worden gelijk gesteld met ›voorbereiding van de hervorming”. Ten jare 1373 leefde er te Leiden een oud man, vader Heyne, die door bekoring van den duivel dezen lijf en ziel overgaf en God vloekte. Tot straf moest hij van den dag van het vonnis af tot vastenavond toe elken Zondag in hemd en broek gaan staan vóór St.

1) *Corpus*, I, 318 (1430).

2) *Dodt*, *Archief* V, 87; *Corpus* I, 306.

3) *Afgedrukt in Corpus* I, 493.

Pancras-kerktoren op den wal van de Hooglandsche kerkgracht, daar de processie langs zich laten heengaan en voorts van den predikstoel met luider stemme zijne dwaling herroepen, alle goede lieden verzoekende, dat zij God voor hem om vergeving bidden mochten ¹⁾. Hier hebben wij niet anders dan het »spreken van onnutte woorden, dat jehens den ghelove draecht», waarom een kleine twintig jaar later zekere Elias werd veroordeeld tot het in 't openbaar dragen van een »bagghen» ²⁾ in zijn arm drie Zondagen achtereen vóór de processie in St. Pieter, St. Pancras en O. L. Vrouwe ³⁾. Het was de bekoring van Satan, die menschen er toe bracht zich hem toe te wijden en hem te eeren. Ongeveer 1440 (wij rangschikken de gevallen chronologisch) had Willem Duyker Ijsbrantsz. gezeten in het »baliushuis» ⁴⁾ en gezegd: »dit gelt set ic u, Gode te schennisse ende den duvel te eren» ⁵⁾. Toen had zijn makker, Arent Arents, die op zulk eene manier geen dobbelspel had willen aangaan, geantwoord: »Ic en wils in dien name niet houden». Waarop hij weer: »Ic en wils u anders niet setten». Daar dergelijke blasfemie der stad Gods straffen toebrengen kan, wordt de lasteraar gestraft met o. a. eene bedevaart naar Ferrara »off dair die paeus is» ⁶⁾. In dit alles is niets wat aan ketterij denken doet. Daarentegen is er althans een spoor van verzet tegen de leer van de mis in wat ten jare 1444 werd ten laste gelegd aan Claes Willemsz. »die men hiet Claes quam gereden» t. w. »groten ondaet voir den heylighen sacrament» ⁷⁾. Waarin deze onbetamelijkheid bestond,

1) *Leidsche rechtsbronnen* 29. *Corpus* II, 303 vlg.

2) Bagghen d. i. een big.

3) *Leidsche rechtsbronnen* 41. *Corpus* II, 304.

4) D. i. het baljuwshuis van Rijnland.

5) Om deze zelfde lasterlijke woorden wordt te Utrecht in 1422 Werner Jacobsz. veroordeeld. Dodt, *Archief* V, 84.

6) *Leidsche rechtsbronnen* 71. *Corpus* II, 310 vlg.

7) *Leidsche rechtsbronnen* 74. *Corpus* II, 311. Door de juiste plaatsing van eene komma achter »gereden» in *Corpus* t. p. verkrijgt men dezen verstaanbaren zin.

wordt niet nader aangegeven, maar, daar de straf aan Claes opgelegd bestaat in drie uur op de kaak staan, afkapping van de rechterhand en eeuwig bannissement, was de overtreding zeker zwaar en bestond vermoedelijk in eene grove hand-tastelijkheid gepleegd aan den ouwel zelve of aan het ciborie-kastje ¹⁾).

Een geval van ketterij, dat eenigen omvang aannam, maar helaas in zijn aard weder niet nader omschreven wordt, doet zich in onze stad voor anno 1507. Het is de stadstresorier, die ons het relaas ervan in zijne boeken bewaard heeft. Er woonde hier een schoutenknecht ²⁾, Geryt Claesz., die in groote ketterij, ongeloof en dwaling vervallen was tegen het heilig kerstengeloof. Hij schijnt eenigen invloed bezeten en anderen meê-gesleept te hebben, althans den 17^{en} Januari kwam de eerwaardige Andries Hugesz., »meester in de godheid», prior van de predikheeren te 's-Hage, om een onderzoek in te stellen. Zijn naam wordt in onze bron wel niet genoemd, ja de plaats opengelaten, maar mr. Andries was tot 1512 kettermeester en werd in dat jaar door mr. Johannes de Colle, prior van de minderbroeders te 's-Hertogenbosch vervangen ³⁾. Mr. Andries dan bleef geruimen tijd te Leiden om mogelijke uitbreiding der ketterij tegen te gaan en de stad, naar algemeen gebruik, bekostigde den wijn, dien hij met zijn gezelschap in die dagen opdronk ⁴⁾. Gerrit werd veroordeeld om in een blauw »schappularis» (d. i. overkleed, scapularis), met een groot geel kruis daarop genaaid, te gaan staan in een draagbaren, houten predikstoel, die daartoe uit O. L. Vrouwekerk naar St. Pieter werd overgebracht, en aldaar het sermoen aan te hooren, dat

1) Op de kaak staan en eeuwig bannissement is de straf voor Meynaert, »die oude scoemaker» te Utrecht voor blasfemie en voor het onder den voet treden van heiligenbeelden, 1442. Doodt, *Archief* V, 96.

2) Blok, *Stad* II, 223 spreekt van een voller.

3) In 1517 verschijnen beiden nog te Utrecht op het provinciaal kapittel van de predikheerenorde. Dr. Andries stierf in 1526. Verg. *Corpus* I, xxxix en 503. IV, xxviii. Moll, *a. w.* II, 3, 117.

4) *Tresor. Rek. boek* 1507. fol. 39 verso.

de inquisiteur uitsprak om hem van zijn ongelooft te bekeeren ¹⁾. Dit geschiedde den 26sten Januari. En misschien had men 't hier bij gelaten, maar toen Gerrit den 28sten September ook nog den schout kwalijk toesprak, nog wel »daer hij sat inder vreeschap dingende van den hoochsten», werd hij den 18sten October ter stede uitgebannen ²⁾. Omtrent den aard van Gerrits ketterij blijven wij dus weder in 't onzekere. Maar dat zij niet onschuldig werd geacht, mag hieruit worden opgemaakt, dat het dragen van een grijzen overrok, tunica, met een donkerblauw overkleed, scapularis coerulei coloris, voor en achter met een geel kruis daarop genaaid, de gewone ketterstraf was, ook in Duitschland en in Frankrijk, b.v. ter synode van Toulouse in 1229, voorgeschreven en ten onzent o. a. toegepast op den reeds genoemden Epo van Haarlem ³⁾.

Omdat Gerrit heet te zijn vervallen in »ketterij, dwaling tegen het heilig kerstengeloof en ongelooft», zou men de gissing kunnen wagen of hij misschien den invloed had ondergaan van den ketter Herman van Rijswijk, vijf jaar vroeger, immers in 1502 door den inquisiteur, Jan van Ommaten tot eeuwigdurende kerkerstraf veroordeeld, uit zijne gevangenis ontsnapt, maar in 1512 door Jacob van Hoogstraten tot den brandstapel verwezen met zijne boeken. Want de gevoelens van dezen man, ons uitvoerig meegedeeld, weken niet slechts af van de roomsche kerkleer, maar waren ook tegen het christendom zelf gekeerd, omdat hij b.v. Jezus eenen »stultus ac simplex fantasticus et »seducator simplicium hominum» noemde en de evangeliën leugens en de onsterfelijkheid een waan achtte ⁴⁾. Hij wordt dan ook ten onrechte onder de voorloopers der hervorming gerekend; »onder de apostelen des ongeloofts verdient hij eene

---

1) *Tres. rek. boek 1507*, fol. 51 v. Het kleed kostte der stad „to stuivers min een duyt”.

2) *Tres. rek. boek 1507*, fol. 43 r.

3) Moll, *a. w.* II, 3, 119. *Boven* blz. 147.

4) Uit den „catalog. hereticorum van Lutzenburg”, 1526 bij Moll, *a. w.* II, 3, 105 vlgg. *Corpus* I, 494, 501 vlgg.

plaats" ¹⁾). De mogelijkheid bestaat, dat Gerrit door deze dwaling was mēegesleept.

Afkeer van de mis vormt weder den inhoud van het volgende geval, dat ons ter kennis is gekomen en waarmede wij dicht tot onze periode genaderd zijn. Het geldt Willem Blanckert, een volder, die wordt beticht, dat hij »zeer leelicke woirden zoude gesproken hebben tot blamacie vanden eerwaardichsten en alreheylichsten sacrament". Welhaast zouden er tallooze van zulke woorden gesproken worden! Willem komt er genadig af. Behalve de gewone straf van meêwandelen in de processie wordt hem nog opgelegd om voor 't altaar op de knieën te vallen en van elken priester te ontvangen een slag op zijne schouders, »juist zooals den doodslagers placht te gebeuren" ²⁾). Eindelijk, en daarmede doen wij den stap op ons eigenlijk gebied, op een Zondag van het jaar 1518 in den laten avond gingen Daniël Jacopsz. en Mees Symonsz. over de Sint-Pancras-brug over den Ouden Rijn, waar, gelijk vaak op bruggen, een Maria-beeld in een houten huisje stond. Mees ontzag zich niet om het beeld er uit te nemen, waarmede zij toen allerlei grappen uithaalden. Het is opmerkelijk, dat zij zoo licht gestraft worden: zij moesten 6000 steenen doen verwerken aan de stadsvest ³⁾). Het is zeer wel mogelijk, dat wij hier louter eene dronkemansbaldadigheid hebben, waaraan 't gerecht weinig gewicht toeschreef.

Overzien wij alles wat ons van ketterij bleek, dan besluiten

---

1) Aldus De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 57 vlg. Het vonnis tegen dezen „meester Herman van Rijswijck ketter" vindt men reeds afgedrukt bij H. Roodhuysen, *Het leven van Guilhelmus Gnapheus*, 1858, blz. 82 vlg., die echter nog geene nadere bijzonderheden omtrent hem wist. Hij was waarschijnlijk een geneesheer en op hem schijnt eene plaats in de „Hochstratus ovans" betrekking te hebben. „Testis est medicus Hollandus charus principibus, quem combussi in Haga Comitum. Frustra proceres ejus provinciae intercesserunt, frustra flens et ejulans recantavit. Inevitabilem enim sententiam, tali et novo inquisitori sic erat paranda auctoritas". Vergel. over hem laatstelijk Pijper in *Bibl. Ref. Néerl.* III, 392 vlgg.

2) *Correctieboek* op 11 Mei 1509.

3) *Leidsche rechtsbronnen* 80. *Corpus* II, 312 vlg. IV, 10.

wij, dat er ook te Leiden verzet was tegen de heerschende bedeeeling, bespotting van sacrament en beelden; hierbij voegen wij den afnemenden eerbied voor de processies, den achteruitgang der kloosters, den weerzin tegen de zonde van den clerus en maken uit dit alles als slotsom op, dat ook te Leiden de gemoederen in gisting waren, dat ook hier het verlangen naar hervorming zich openbaarde.

Ziehier dan onze taak in dit hoofdstuk volbracht: het tooneel, waarop het stuk spelen gaat, ligt open voor ons; het drama zelf kan aanvangen.

(Wordt vervolgd).

L. KNAPPERT.

HET EVANGELIEFRAGMENT VAN FAYOEM.

Zooals bekend is, gaf Bickell (Zeitschrift für Katholische Theologie 1885 p. 498 en vv.) een papyrusfragment uit dat tot de verzameling van aartshertog Rainer behoorde, waarin hij een stuk van een oud evangelie meende te herkennen en dat daarom en naar de plaats waar het gevonden is „het evangelie-fragment van Fayoem” genoemd is. Het is herhaalde malen uitgegeven o. a. in de Antilegomena van Preuschen, p. 21.

Het is ongelukkig zeer beschadigd; slechts een gedeelte der regels is overgebleven, maar toch kan het voornaamste gedeelte, het laatste, met vrij groote zekerheid aangevuld worden, voornamelijk omdat het onderwerp, de voorspelling van de verloochening van Petrus, bekend is. Niet alzoo is het geval met het begin. Wij lezen daar:

λαγειν ως εξ . . . πα
τη νυκτι σκανδαλισ
το γραφεν παταξω

Bickel en andere geleerden hebben het slot van den eersten regel en der beide volgende aldus aangevuld: πάντες ἐν ταύτῃ τῇ νυκτὶ σκανδαλισθήσεσθε κατὰ τὸ γραφέν πατάξω τὸν ποιμένα enz. vgl. Mt. 26:31 enz., maar in de herstelling der eerste woorden zijn zij niet geslaagd.

Wat beteekent λαγεινως εξ? Bickell zegt ons dat de twee laatste letters moeielijk te onderscheiden zijn, en het dus onzeker is of zij werkelijk ε en ξ zijn, en dat de volgende letters — denkelijk zijn het er vier of vijf geweest — zoo goed als

geheel zijn verdwenen. Eerst meende Bickell ἐξηγον te kunnen lezen, later: ἐξεθους, maar op zoo lossen grond kan men moeielijk bouwen.

De eerste twee lettergrepen λαγειν worden algemeen beschouwd als behoorende tot een vorm van het kw. ἀλλάττειν. Men herstelt ἀπκλλ.λαγειν of μεταλλ.λαγειν, en vertaalt dat door: scheiden; Preuschen t. a. p. geeft uit: [πρὸ τοῦ με μεταλλ] λαγειν »bevor ich abscheiden muss, werdet ihr alle wie in dieser Nacht Anstoss nehmen"; hij erkent echter zelf: »Ergänzung zweifelhaft". Maar geen vorm van μεταλλάττειν kan ooit beteekenen: afscheid nemen. Bovendien bestaat er geen vorm ἀλλ.λαγειν. Had de schrijver zoo iets willen uitdrukken als scheiden, heengaan, dan had hij ἀπκλλ.λαγηῆναι moeten gebruiken, wat toch nog hier het juiste woord niet zou geweest zijn.

Harnack slaat (Texte u. Unt. V p. 483 en vv.) een anderen weg in. Daar ook de eerste letter, de λ, onduidelijk is, leest hij Φαγειν en vult aan: μετὰ τὸ Φαγειν ὡς ἐξ ἔθους πάντες ἐν ταύτῃ τῇ νυκτὶ σκανδαλισθήσεσθε κατὰ τὸ γραφὲν κτέ. Ik zie echter niet in dat wij daardoor een volledigen goeden zin krijgen. Harnack onderstelt dat de woorden tot aan πάντες tot het verhaal behooren, en dat er iets gestaan heeft als: εἰς δὲ τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν πορευόμενος μετὰ τὸ Φαγειν ὡς ἐξ ἔθους, waarmede dan bedoeld zou zijn dat Jezus gewoon was des avonds naar den Olijfberg te gaan, vgl. Luc. 22: 39. Maar daartegen bestaan twee bezwaren: 1°. dat de tusschenvoeging van μετὰ τὸ Φαγειν verhindert ὡς ἐξ ἔθους met πορευόμενος te verbinden, 2°. dat voor πάντες woorden ontbreken als: »Toen zeide Jezus tot hen", welke bezwaarlijk vóór de onderstelde εἰς δὲ τὸ ὄρος κτέ gedacht kunnen worden.

Op eene andere wijze heeft Nestle getracht de lacune na ὡς in te vullen (Novi Test. suppl. Lips. 1896). Hij leest: πρὸ τοῦ με μεταλλ.λαγειν ὡσαύτως πάντες. κτέ., maar dat ὡσαύτως, dat Mc. 14: 31 past, is hier niet te verklaren.

Het komt mij voor dat de zin op andere wijze gereconstrueerd moet worden. Ik stel voor te lezen:

ἀλ-

λα̅ γινώσκετε ὅτι πάντες ἐν ταύτῃ
 τῇ νυκτὶ σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοὶ κατὰ
 τὸ γραφὲν· πατάξω κτέ.

d. i. maar weet dat gij u allen in dezen nacht aan mij zult ergeren.

In dezen zin is niets wat eenige moeielijkheid geeft. Γινώσκειν (ει = ι behoeft geen betoog) is de latere vorm van γιγνώσκειν, die b. v. in het N. T. altijd voorkomt. Γινώσκετε ἔτι is eene uitdrukking die in het N. T. (daarmede toch mogen wij ons fragment vergelijken) herhaaldelijk gebruikt wordt tot inleiding van een met nadruk uitgesproken gezegde, zooals Mt. 24 : 43, Luc. 10 : 11, 21 : 20, 1 Joh. 2 : 29 en Clem. R. Ep. II 5. Dat γινώσκειν dikwijls geheel hetzelfde is als εἰδέναι 'weten', blijkt uit Mt. 16 : 3, 24 : 50, Mc. 15 : 10 ἐγινώσκε = Mt. 27 : 18 ἤδει.

Door mijne conjectuur worden in den eersten regels juist de vijf ontbrekende letters ingevuld. In den tweeden heb ik ἐν ἐμοὶ ingelascht, dat bezwaarlijk gemist kan worden en den regel wel lang, maar niet te lang maakt.

W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN.

Utrecht, October 1905.

HET BOEK RUTH UIT HET OOGPUNT DER VERGELIJKENDE RECHTSWETENSCHAP.

Reeds meermalen heeft men tevergeefs gezocht naar eene bevredigende verklaring van hetgeen in den aanhef van hoofdstuk IV van het boek Ruth verhaald wordt. Wat daarin onverklaarbaar schijnt, is vooral de omstandigheid, dat de daar ten tooneele gevoerde, niet met name genoemde, naaste bloedverwant van den overleden Elimelech diens akker zal moeten loskopen uit de hand van diens weduwe Noömi (althans zoo stelt men zich de zaak gewoonlijk voor), niettegenstaande daarbij vermeld wordt, dat Noömi dezen akker reeds verkocht heeft. Dit laatste wordt trouwens op zich zelf reeds vreemd geacht, omdat in de voorafgaande hoofdstukken niet op dergelijken verkoop gezinspeeld was. Bevreemding wekt ook, dat de bedoelde bloedverwant als reden voor zijne weigering, om Ruth tot vrouw te nemen en den akker van Elimelech te lossen, aanvoert: »dat hij daardoor zijn erfdeel zou te gronde richten». Men zie omtrent een en ander bijv. de aantekeningen op Ruth IV, 3—6 in de nieuwe Nederlandsche vertaling van het Oude Testament.

Terecht heeft indertijd reeds E. Bertheau (Das Buch der Richter und Rut, S. 249) opgemerkt: »In diesen Versen werden Rechtsgebräuche berücksichtigt, welche wir leider nicht mehr vollständig kennen, von denen aber so viel gleich erhellt, dass sie demselben grossen Kreise von Rechtsgebräuchen beizuzählen sind, in den das Institut der Lösung des verkauften Ackers Levit. XXV, 23—28 und das Institut der Leviratsehe

Deuter. XXV, 4—10 hineingehören". Daar de ons bewaarde oud-Hebreeuwsche geschriften geen voldoende licht hieromtrent verspreiden, zal men dus bij het zoeken naar eene verklaring dezer verzen zooveel mogelijk rekening behooren te houden met hetgeen van elders bekend is omtrent deze rechtsinstellingen bij volken, welke in een dergelijk stadium van maatschappelijke ontwikkeling verkeerden.

Nu zijn zeker weinigen op dit gebied zoo bevoegd te achten als prof. J. Kohler, aan wien de vergelijkende rechtswetenschap zoo buitengewoon veel verschuldigd is. Bijzondere aandacht verdient daarom hetgeen genoemde geleerde in een artikel »Gemeinderschaft und Familiengut im israelitischen Recht" in het onlangs verschenen 17^e deel van het Zeitschr. für vergl. Rechtswissenschaft (Stuttgart 1905, S. 217 ff.) als het resultaat zijner studie omtrent dit onderwerp gepubliceerd heeft.

Wanneer wij nu echter het daarin betoogde resumeeren, blijkt, dat volgens de opvatting des schrijvers:

1°. het recht van den *go'el* bij de Hebreëen zou overeenkomen met het ook van elders bekende recht van *Erbenretrakt*: »Erbenretrakt ist die *Gë'ulla*. Wer ein Grundstück verkauft, soll es seinem nächsten Verwandten anbieten. Der Verkauf kann, nimmt man an, nur ein Act der Noth sein; der nächste Verwandte aber ist der Löser, der Goël, er hat das Recht und die moralische Pflicht, den Verwandten aus der Noth zu lösen, indem er das Land bezahlt und übernimmt und es dadurch der Familie erhält". (S. 218). Het recht van den *go'el* zou derhalve niet hetzelfde zijn geweest als het recht van terugkoop, dat slechts aan den oorspronkelijken eigenaar toekwam: »Dieses Institut (scil. das altverbreitete Wiederkaufsrecht des Veräußerers) darf mit der vorigen *Gë'ulla* nicht zusammengeworfen werden" (S. 221). Want de *go'el* voorkwam juist den verkoop, meent de schr., door het land van zijn bloedverwant over te nemen en in dien zin zou men ook Levit. XXV, 25 aldus moeten opvatten: »Wenn dein Bruder verarmt und etwas von seinem Landgut verkauft (verkaufen will), so

soll sein Löser, der Verwandte, zu ihm kommen und den Verkauf (die zu verkaufende Sache) seines Bruders lösen. Das will heissen: er soll rechtzeitig eintreten und durch Kauf der Sache, welche in Gefahr steht, aus der Familie zu fallen, der Familie das Erbgut erhalten" (S. 218).

2°. dat de in Ruth IV, 1 vv. bedoelde *go'el* den akker van Elimelech echter niet *op deze wijze* behoefde te lossen, daar dit land hem toch reeds *van rechtswege* als naasten bloedverwant en erfgenaam van Elimelech moest ten deel vallen, waarom Boaz zich dan ook tot hem wendde. Noömi had het veld namelijk niet verkocht (daartoe zou zij geene bevoegdheid gehad hebben); zij liet het integendeel door bemiddeling van Boaz aan den *go'el* aanbieden, in ruil voor de diensten welke deze haar kon bewijzen, door Ruth tot vrouw te nemen en haar zodoende »einen Erbsohn" te verschaffen: Von einer Verfügung der Noömi über dieses Gut ist daher keine Rede... Und wenn die Noömi als eine *mochera*, d. h. veräussernde (so ist statt *machera* zu lesen) in Bezug auf den Acker bezeichnet wird, so will das heissen: sie bietet den Acker feil, nämlich den Acker zugleich mit Ruth für einen künftigen Erbsohn" (S. 220).

3°. dat de weigering van den *go'el* zou gegrond zijn op de overweging, dat hij wellicht zou bewerken, dat wel Elimelech eenen erfgenaam zou krijgen, maar hijzelf niet, zoodat zijn erfdeel, na zijnen dood zonder erfgenaam blijvende, daardoor te gronde gericht zou worden: »Es ist dies dieselbe Befürchtung, die im indischen Rechte ausgesprochen wird; es ist ebenso, wie es in *Manu* heisst, dass derjenige, der auf solche Weise heirathet, unklug handle, weil er einen Sohn verliert und möglicherweise ohne eigene Söhne bleibt" (S. 220).

Juist wegens het onbetwistbaar gezag, dat overigens aan het oordeel van een zoo scherpzinnig geleerde als prof. Kohler in deze materie behoort toegekend te worden, meen ik op sommige punten reeds dadelijk tegen deze opvattingen verzet te moeten aantekenen.

Mijne bezwaren betreffen :

1°. Het recht van den *go'el*. Dit bestond, naar mijne opvatting, wel degelijk ook daarin, dat hij als naaste bloedverwant van den oorspronkelijken eigenaar, evenals deze zelf, de bevoegdheid had, het verkochte goed weder *terug te koopen*. Hierover later (blz. 172) meer.

2°. Het *lossen van Elimelechs akker* door diens naasten bloedverwant kan toch moeilijk daarin hebben bestaan, dat deze het land eenvoudig van Noömi *overnam, in ruil* tegen de belofte om met Ruth te trouwen en daardoor wellicht eenen zoon en erfgenaam voor den overledene te verwekken. Want het is niet aan te nemen, dat eene dergelijke transactie werkelijk als eene ruil-overeenkomst beschouwd zou zijn, welke in het Hebreuwsch als »loskoopen" (*ga'al*) en, van Noömi's standpunt bezien, als »verkoopen" (*makar*) kon aangeduid worden. De lezing van den Hebr. tekst, volgens welchen Noömi den akker reeds *vroeger* aan een ander *verkocht* had, wordt dan ook bevestigd door hetgeen in hoofdstuk I—III voorafgaat. Daarin wordt niet ondersteld, dat Noömi nog in het bezit van eenen akker was, integendeel, dat zij in behoeftige omstandigheden verkeerde.

3°. De *opmerking van den go'el*, dat hij door een huwelijk met Ruth zijn erfdeel zou te gronde richten, kan m. i. niet de toekomstige nalatenschap van hem zelve betreffen. Tot die opvatting geeft de Hebr. tekst geen voldoende aanleiding. De opmerking kan, dunkt mij, slechts betrekking hebben op het erfdeel (of liever : de *bezitting*; Hebr. *nachala*), waarover in den tekst gehandeld wordt, dwz. op den akker van Elimelech. De *go'el* bedoelt dan eenvoudig, dat hij zich niet met het terugkoopen van dien akker wil belasten, nu hij begrijpt, dat er kans bestaat, dat deze toch weder voor hem verloren zal gaan, zoodra er namelijk een zoon en erfgenaam voor den overledene ter wereld komt. Door Ruth tot vrouw te nemen, aldus bedoelt hij, zal ik bewerken, dat de bezitting, welke ik mij juist verworven heb, weder voor mij verloren gaat.

Derhalve behoort de bedoeling van het verhaal m.i. ongeveer aldus te worden opgevat. Na den dood van Elimelech en diens beide zoons Kiljon en Mahlon had Noömi den akker verkocht. Zij kon dien toch niet zelf bearbeiten. Hulpeloos was zij achtergebleven. Of zij nu *in juridischen zin* het recht had, om over den akker te beschikken, kan hierbij onbeslist blijven. In allen gevalle waren er geen verwanten, die zich om Elimelechs nalatenschap bekommerden, en Noömi had het geld dringend noodig. Nadat zij vervolgens met Ruth, hare schoondochter, naar Bethlehem teruggekeerd was, waar nog steeds verwanten van Elimelech woonden, verklaarde weldra één van dezen, zekere Boaz, door Ruth daartoe overgehaald, bereid te zijn, zich het lot van Elimelechs nagelaten betrekkingen aan te trekken, het land weder los te koopen en, naar het heerschend gebruik, eenen zoon en erfgenaam voor den overledene te verwekken. Hij wilde daartoe dus zijne aanspraken als bloedverwant op Ruth en op al, wat verder aan Elimelech en zijne zoons behoord had, doen gelden en zich het recht daartoe »uit de hand van Noömi *verwerven*». Dit *zich verwerven* wordt in den tekst (Ruth IV, 5 en 9 evenals ook in den aanhef van vs. 4) uitgedrukt door het Hebr. werkwoord *kana*, dat in dit zinsverband niet de beteekenis van *koopen* kan hebben; want Boaz *koopt* Ruth niet van Noömi, evenmin als den akker, welke reeds vroeger door Noömi aan een ander verkocht was; *kana* moet hier dan ook wel onderscheiden worden van *ga'al* terugkoopen.

Maar deze Boaz is niet de naaste der nog in leven zijnde bloedverwanten van Elimelech. Tot de uitoefening der bedoelde familierechten is eerst nog een nadere bloedverwant gerechtigd. Deze blijkt echter geneigd om afstand te doen van zijne aanspraken ten behoeve van Boaz. Wel had hij den akker willen terugkoopen, indien hij zekerheid had gehad, dien voor zichzelf te kunnen behouden, maar de overweging, dat het land in de gegeven omstandigheden waarschijnlijk toch weder voor hem verloren zal gaan, weerhoudt hem. Hij wil zich **geen**

uitgaven getroosten, welke wellicht geen voldoende winsten voor hem zullen afwerpen, weigert dus als *go'el* op te treden en draagt zijne rechten als zoodanig aan Boaz over. Deze verklaart daarop in het bijzijn der getuigen, dat hij nu alle rechten op Ruth en de verdere nalatenschap van Elimelech en diens zonen uit de hand van Noömi verworven heeft, om dan vervolgens, krachtens zijn, van nu af vaststaand familie-recht, den akker te lossen en Ruth te trouwen, ondanks de kwade kansen, voor hem (natuurlijk in dezelfde mate als voor den naderen bloedverwant) daaraan verbonden.

Tot toelichting hiervan behoort de aandacht gevestigd te worden: 1° op het eigenaardig rechtskarakter van het zgn. leviraats- of zwagerhuwelijk bij de oude Hebreëen en 2° op de *ge'ulla*, het terugkopen van verkochte goederen, in verband met hetgeen in dit opzicht ook omtrent de rechtsgebruiken bij andere volken bekend is.

1°. Het *leviraat*. Om den oorsprong dezer instelling te verklaren heeft men aanvankelijk allen nadruk gelegd op het bekende feit, dat, waar de vaderrechtelijke (patriarchale) vorm van familierecht in al zijne consequentiën inheemsch is, de vrouw meestal niet veel meer dan eene »zaak" is, welke bij den dood haars mans, evenals de overige stukken van diens nalatenschap door zijne naaste verwanten *hereditatis jure* in bezit genomen wordt. Dezen zijn dan bevoegd om haar, zelfs tegen haren wil, òf als echtgenootte voor zich zelve te behouden, òf aan anderen uit te huwelijken, in welk laatste geval zij zekere som gelds als bruidsprijs voor haar plegen te ontvangen. Het *recht der verwanten* staat hierbij op den voorgrond. Dit was o. a. het geval bij de Arabieren.

Daarentegen kan men bij de Hebreëen en andere volken het verschijnsel waarnemen, dat bij het leviraat veeleer het *recht der weduwe* hoofdzaak is, tegenover de *verplichtingen* der verwanten jegens haar en den overledene. De vrouw is dan geen willoos voorwerp van eigendom, maar kan veeleer zelf als

handelende partij optreden tegen den verwant, die zich aan zijne plichten zoekt te onttrekken. Om de ontwikkeling van het leviraat in dien vorm te verklaren, heeft men terug te gaan tot den ouderen vorm, waaronder het huwelijk zich oorspronkelijk bijna overal schijnt voorgedaan te hebben, n.l. als een band, niet zoozeer tusschen *individuen* dan wel tusschen *groepen* van personen (*Gruppenehe*).

De economische en sociale omstandigheden, waaronder men in de primitieve samenleving den strijd om het bestaan heeft te voeren, maken den individueelen huwelijksvorm aanvankelijk onbestaanbaar. Slechts de georganiseerde *groep*, de door banden van bloedverwantschap bijeengehouden stam, is dan bij machte het gemeenschappelijk bezit van vrouwen en eigendommen te verdedigen. Eerst langzamerhand, bij het gunstiger worden der levensomstandigheden, ontwikkelt zich naast den individueelen eigendom ook het individueele huwelijk. De groep, oorspronkelijk alle mannen van den stam omvattend, begint zich dan allengs op te lossen in verschillende kleinere groepen van elkander nader verwante personen, uit hetzelfde paar ouders of grootouders gesproten, — bepaaldelijk *broeders* of wel broeders met *hunnen vader*. Slechts dezen worden dan gezamenlijk als de echtgenooten van een of meer vrouwen beschouwd, zooals dit bijv. door Caesar bij de oude Britten geconstateerd werd ¹⁾, — totdat ten slotte het individueele huwelijk, — aanvankelijk slechts een voorrecht van eenige, door het lot bijzonder begunstigten, stamhoofden en aanzienlijken — algemeen wordt.

Dat ook bij de Semieten oudtijds het groepenhuwelijk in dien vorm moet bestaan hebben, zij het dan ook in vòrhistorische tijden, schijnt met vrij groote zekerheid afgeleid te mogen worden o. a. uit sommige, tot den gemeenschappelijken taalschat der Semieten behorende verwantschapsbenamingen,

1) De bell. Gallic. V, 14: uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum *fratribus parentesque cum liberis*; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi quo primum virgo quaeque deducta est.

met name die, welke in het Hebreeuwsch den vorm *cham*, *kalla* en *‘am* hebben, welker oorspronkelijke beteekenis in de bestaande lexica niet voldoende opgehelderd wordt.

Het schijnt n.l. geen gewaagde onderstelling, om aan te nemen, dat oorspronkelijk de vrouw bij de Semieten iederen man, behoorende tot den groep, die het recht had, kinderen bij haar te verwekken, haren *‘cham*” genoemd heeft, gelijk omgekeerd de man elke vrouw, ten aanzien van welke hij dit recht bezat, zijne *‘kalla*” noemde. Men mag dus aannemen, dat oorspronkelijk de woorden *cham* en *kalla* eenvoudig: *‘echtgenoot*” beteekenden, indien men althans deze, meer eigenaardig tot den individueelen huwelijksvorm behoorende benaming ook op het groepenhuwelijk wil toepassen. In het Hebreeuwsch heeft deze beteekenis van het woord *kalla* (in den zin van *‘bruid*”) zich nog lang na het verdwijnen van het groepenhuwelijk gehandhaafd, evenals ook in het latere Arabisch de met het Hebreeuwsche *kalla* overeenkomende vorm *kanna* nog eenvoudig iemands vrouw of echtgenoot kon beteekenen¹⁾.

Nu konden in het algemeen de uit dergelijke verbintenissen gesproten kinderen geen bepaald individu als hunnen vader beschouwen. Veeleer golden al de *cham*’s hunner moeder, al de mannen die haar als hunne *kalla*, echtgenoot, beschouwden, als hunne vaders. Dezen moeten oorspronkelijk *‘amm* zijn genoemd, onder welke verwantschapsbenaming men later, na het ontstaan van het individueele huwelijk, in het Arabisch en Syrisch bepaaldelijk vaders *broeder*, den oom van vaderszijde, verstond²⁾.

1) Zooals door prof. De Goeje is aangetoond met verscheidene voorbeelden, aan Arabische gedichten ontleend (Z. D. Morg. Gesellsch. XLIV, 708). Verg. ook het Glossarium op Tabari pag. CDLVIII, waar gewezen wordt op Tabari I, 195, 17: „bij den zondvloed konden zich slechts redden Noach met zijne drie zoons en zijne vier *kanna*’s (d. w. z. zijne vrouw en drie schoondochters)”. Cf. Rob. Smith, Kinship and marriage in early Arabia, p. 136; Wellhausen, Die Ehe bei den Arabern, S. 446. Lisān XVII, 243, 5.

2) Overigens kwam het reeds lang vóór het individueele huwelijk voor, dat men één bepaald persoon uit de groep kunstmatig als den vader van het kind placht aan te wijzen, die dan in onderscheiding van de andere *‘amm*’s als de *ab* zal

In het Hebreeuwsch komt *‘am* (meerv. *‘ammīm*) als verwantschapsbenaming vrij zelden voor en wordt in de Hebreeuwsche lexica en vertalingen van het Oude Testament meestal verward met *‘am* in den zin van „volk” ¹⁾. Zooals echter terecht reeds door prof. Wellhausen (Die Ehe bei den Arabern, Nachrichten von der Kön. Gesellsch. der Wissenschaften zu Göttingen, 1893, S. 480) opgemerkt is, zal *‘am* in Hebr. eigenamen als Amminadab (naast Abinadab en Achinadab) en Ammihud (naast Abihud en Achihud) wel als verwantschapsnaam opgevat moeten worden ²⁾. Evenzoo is de uitdrukking: „hij werd verzameld tot zijne „*‘ammīm*” op plaatsen als Genesis XXV, 8; XXXV, 29; Num. XXVII, 13; XXXI, 2; Deuter. XXXII, 50 blijkbaar geheel gelijkkluidend met de elders gebezigde formule: „hij werd verzameld tot zijne vadersen (*abōith*)”. Een Hebr. tekst, waarin *‘am* zonder eenigen twijfel wordt gebezigd in den zin van „vader” (nl. in de algemeene beteekenis, welke aan dit woord tijdens het bestaan van het groepenhuwelijk moet toegekend worden) is Genesis XIX, 38, waar de jongste dochter van Lot haren zoon Ben-*‘ammi* noemt, hetgeen in het zinsverband aldaar niets anders dan „zoon van mijnen vader” kan beteekenen ³⁾.

---

aangeduid zijn. Verg. het bericht van Caesar omtrent de Britten. De gegevens hieromtrent bij de oude Arabieren vindt men geresumeerd bij Wellhausen, Die Ehe bei den Arabern, S. 460—463.

1) Of het Arabische *‘amm* in den zin van „volk” en *‘amm* in den zin van „bloedverwant” identiek zijn, staat niet vast. Vgl. Rob. Smith, Kinship and marriage in early Arabia, p. 58; Nöldeke, Z. D. Morg. Gesellsch. XL, 172—173; Wellhausen, Die Ehe bei den Arabern, S. 480. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat werkelijk uit de oorspronkelijke beteekenis *‘amm* = volk zich later het gebruik van *‘amm* in den concreten zin van een verwant ontwikkeld heeft, evenals dit blijkbaar ook het geval is geweest bij het Arabische *‘asabah*, d. i. een bende en voorts: een verwant van vaderszijde.

2) Evenals in het Sabeesche אַחְכַּרְב, אַבְכַּרְב, אַחְכַּרְב en אַלְכַּרְב en in עִסְדַּע naast אַבְדַּע, אַחְדַּע en אַלְדַּע; zie Wellhausen, t. a. p.

3) De naamsafleiding van Ammon aldaar geheel voor rekening van den Hebreeuwschen schrijver latende, zou men overigens kunnen aannemen, dat Amm in Ammon, evenals het, ook in Zuid-Arabië als godennaam voorkomende *‘Amm* (vgl. Z. D. Morg. Gesellsch. XLIX, 525—526), met de oorspronkelijke beteekenis van *‘amm* = vader in nauw verband stond.

Ook bij de Arabieren kwam het nog in lateren tijd wel voor, dat men, ondanks het toen algemeen heerschende individueele huwelijk, zijne afkomst afleidde zoowel van een vader als van diens broeder (den *‘amm*). Zoo wordt bijv. in Kastalān's commentaar op den Sahīh van Bochārī VIII, 318 omtrent zekeren Zahdam opgemerkt, dat deze zich zoowel tot de Banoe Djarm als tot de Banoe Taim-Allah rekende. Taim-Allah nu stamde af van Holwān en deze Holwān was de *‘amm* van Djarm. Derhalve leidde deze Zahdam zijnen oorsprong af van twee broeders; »en het komt in de genealogieën dikwijls voor», aldus voegt de commentator erbij, »dat iemand op deze wijze zijnen stamboom terugvoert tot zijnen *‘amm*» (waarmede in dit geval een broeder van een der voorvaderen bedoeld wordt). Dergelijke feiten kunnen m. i. moeielijk anders verklaard worden dan door het aannemen van eenen primitieven toestand, waarin men zich niet als de zoon van één individu maar van eene groep onderling verwante personen gezamenlijk moest beschouwen.

Dat ook elders bij volken, waar het groepenhuwelijk oorspronkelijk inheemsch geweest is, soortgelijke verschijnselen op taalkundig gebied zijn waar te nemen, is bekend genoeg. »Als een neef zijn oom aanspreekt» — aldus bericht ons de heer A. C. Kruyt in het Tijdschr. van Ind. Taal-, land- en volkenk. (XLI, p. 86) aangaande het spraakgebruik der Toradja's in Midden-Celebes — »zegt hij: *tama*, welk woord vroeger »vader» heeft beteekend, maar nu alleen verstaan wordt in den zin van »oom»; informeert men echter naar iemands familieverhouding, dan zal een neef van zijn oom zeggen: *kupopapa*, »ik heb hem tot vader». Van eene tante sprekende, zegt men steeds *ine* of *nene*: »moeder», ... zoo spreken ooms van hunne neven als *ana* »kind». Men vergel. voorts Kohler, Zur Urgeschichte der Ehe, Zeitschr. für vergl. Rechtswissensch. XII, 251 ff. (ook afzonderlijk verschenen).

Toen de groep mannen niet langer alle, of althans een groot aantal mannen van den stam bleef omvatten, maar slechts

eenige weinige, elkander nader verwante personen, moest op den duur ook de beteekenis der woorden *cham* en *kalla* in meer beperkten zin worden opgevat. Zoo begon men met het woord *cham* meer uitsluitend die personen aan te duiden, welke de vrouw later, na het opkomen van het individueele huwelijk, haar *man*, *schoonbroeders* en *schoonvader* zou noemen, evenals omgekeerd alleen *deze* mannen de vrouw als hunne *kalla* (in den zin van echtgenoot) beschouwden. Wederom later, in eene periode, waarin uitsluitend het individueele huwelijk regel was geworden en de begrippen echtgenoot en schoonvader en schoonbroeder dus niet langer samenvielen, begon men onder de benaming *cham* speciaal den schoonvader (Hebr.) of meef algemeen de naaste manlijke verwanten des mans (Arab.) te verstaan, evenals omgekeerd het woord *kalla* voortaan meer uitsluitend opgevat werd in den zin van *schoon- dochter* (Hebr.) of algemeener: de echtgenoot van eenen zoon, broeder of verderen bloedverwant (Arab.).

Opmerkelijk is tevens, dat er nog lang een overgangstijdperk valt waar te nemen, waarin de verhouding tusschen *cham* en *kalla*, hoewel dezen elkander niet meer ten volle als echtgenooten konden beschouwen, toch nog als van zeer bijzonderen aard gold. Zoo heeft prof. Wellhausen indertijd reeds gewezen (Die Ehe bei den Arabern, t. a. p. blz. 461, Anm. 2) op hetgeen in de Mohammedaansche overlevering vermeld wordt, dat Mohammed, ondervraagd naar de voorzorgen, welke eene vrouw in acht moest nemen in den omgang met mannen en speciaal in dien met de manlijke verwanten van haren echtgenoot, geantwoord had, dat voor de vrouw juist in den vrijen omgang met deze laatsten een bijzonder gevaar te duchten was. »De *hamu* (= de *cham*) dat is de dood!» zou de Profeet gezegd hebben. Het zal voorts ook wel niet toevallig zijn, wanneer in de oud-Arabische liederen de dichters zich er op beroemen, *zelfs* tegenover hunne *kanna's* kuisch en ingetogen te zijn ¹⁾.

1) In dit verband behoort m. i. ook beschouwd te worden het Arabische gezegde: „het meest gehaat zijn bij mij de *kanna's*, die zich nu eens ver-

Van dit standpunt bezien, wordt het ook begrijpelijk, waarom in Hammoerabi's wetten twee artikelen speciaal betrekking hebben op ontucht van den schoonvader met de bruid of vrouw zijns zoons (artt. 155 en 156).

Tot de bedoelde verschijnselen, welke den overgang kenmerken van het groepenhuwelijk tot het individueele huwelijk behoort nu m. i. ook het leviraat, zooals dit o. a. bij de Hebreëen nog lang in gebruik bleef in tijden, toen overigens reeds man en vrouw te zamen een afgesloten geheel, een gezin, vormden. Stierf namelijk de man kinderloos, dan werd weder de naaste bloedverwant, dezelfde die in eene vroegere rechtsperiode, de vrouw met hem gedeeld had, verplicht geacht, het ontijdig afgebroken huwelijk voort te zetten, totdat de verbintenis met een zoon gezegend werd, welke dan als de afstammeling en de erfgenaam van den overledene gold. Men weet, hoe dezelfde opvattingen ook elders voorkomen, o. a. in het Indische recht, waarin zij zich in het zgn. *niyoga*-huwelijk uiten, en in onze kolonien, bepaaldelijk op Sumatra; vgl. prof. Wilken's verhandeling »Over het huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra" (Bijdragen tot de Taal-, land- en volkenk. van Ned.-Indië, 5^e Volgr. 6^e Dl. 167—168, 213 vv.), waar o. a. van het adat-recht in Kroë vermeld wordt: »Komt . . . de man te overlijden, zonder kinderen na te laten, dan wordt de weduwe . . . aan eenen der broeders van den overledene . . . uitgehuwelijkt, en komen de nagelaten bezittingen aan den nieuwen echtgenoot; . . . de kinderen, die zij dan krijgt, zijn de rechtmatige erfgenamen der nagelaten goederen" (t. a. p. blz. 215). Is de naaste verwant nog te jong, dan moet de weduwe wachten, zooals dat blijkbaar ook in Ruth I, vs. 13 ondersteld wordt. »Het gebeurt" — aldus wordt omtrent het recht in de Lampongsche districten vermeld (Bijdragen t. a. p. blz 167) — »dat men soms kinderen, ja zuigelingen vindt,

---

toonen, dan weer (in de tent of onder een sluijer) verbergen, waarin *kanna's* verklaard wordt als „vrouwen". Z. D. M. G. XLIV, 709; Lisān XVII, 243.

waarop vier, zes en soms meer vrouwen wachtende zijn”.

Daar nu echter de uit deze leviraatsverbintenissen gesproten kinderen de *erfgenamen* van den overledene worden, is het in het belang van diens naasten verwant, dat de weduwe geen kinderen meer krijgt. Vandaar bijv. praktijken als die van Onan (Genesis XXXVIII, 9). Begrijpelijk is het daarom ook, dat in de Israëlietische wetten op het zwagerhuwelijk *de weduwe*, niet *de zwager* als eischende partij wordt voorgesteld. De zwager, zoo wordt daar aangenomen, is degene, die zich (uit hebzucht) aan zijne verplichtingen tegenover zijn overleden bloedverwant en diens weduwe poogt te onttrekken, hetgeen de, in Deuteron. XXV, 9 bedoelde, smadelijke bejegening door de weduwe jegens hem verklaarbaar maakt. Bij de oude Hebreëen werd blijkbaar niet alleen de zwager, maar bij ontstentenis van dezen in de eerste plaats ook de schoonvader en voorts de meer verwijderde verwanten tot dezelfde verplichtingen gehouden geacht. Dit volgt, naar men mag aannemen, uit de geschiedenis van Tamar, die blijkbaar niet alleen tegenover haren zwager Onan, maar ook tegenover haren schoonvader Juda in haar recht was (Genesis XXXVIII, 26), en voorts uit het boek Ruth.

Welk groot belang de vrouw er bij heeft, om bij den dood haars mans niet kinderloos, althans niet zonder zoons achter te blijven, werd vooral duidelijk in het licht gesteld door den heer J. H. Meerwaldt, die, sprekende van de zeden der Bataks (»Wijzen de tegenwoordige zeden en gewoonten der Bataks nog sporen aan van een oorspronkelijk matriarchaat?» zie: Bijdragen tot de Taal-, land- en volkenk. van Ned.-Indië, 5^e Volg. 7^e Dl. blz. 201), daaromtrent opmerkt: »Deze toestand (nl. dat het huwelijk met kinderen gezegend is geweest) is voor de moeder verreweg de verkieslijkste, want daarbij blijft het gezin voortbestaan, en niemand kan haar iets ontnemen noch van de roerende noch van de onroerende goederen, die haar man bezeten heeft, omdat alles het eigendom is van haar zoon of zonen, over welke zij de voogdij uitoefent. Zijn de zoons vol-

wassen en huwen zij, dan ontvangen zij hun erfdeel en de moeder blijft als weduwe bij een van hen”.

Het boek Ruth is eene trouwe weerspiegeling van deze opvattingen en in dit licht bezien worden de drijfveeren van Ruth en de andere, in dit verhaal handelend optredende personen, met name ook de blijdschap van Noömi over de geboorte van eenen zoon, zeer verklaarbaar (Ruth IV, 14 vv. vgl. ook II, 20).

2°. De *ge'ulla*, het terugkopen van verkochte goederen.

Een opmerkelijk verschijnsel, bij vele volken in den aanvang hunner maatschappelijke ontwikkeling waar te nemen, is, dat men met den *verkoop* van akkers en andere zaken van waarde feitelijk slechts een *tijdelijke* eigendomsoverdracht beoogt. Aan eenen dergelijken verkoop acht men namelijk steeds stilzwijgend het beding van *wederinkoop* verbonden. Ook bij de oude Babyloniërs en Assyriërs was dit zoo; vgl. J. Kohler en F. E. Peiser, Hammurabi's Gesetz (Leipzig 1904, S. 110), waar over dit »ehemaliges Zugrecht (Retractrecht), das noch in den assyrischen Urkunden vielfach erwähnt wird”, het volgende opgemerkt wordt: »Es ist ein Recht des Verkäufers, aber auch ein Recht seiner Verwandten, das Grundstück von dem Käufer gegen Zahlung des Kaufpreises herauszuverlangen, . . . Jahrtausende lang kämpfte das babylonische wie das assyrische Recht mit dieser Idee, ohne sie vollkommen zu überwinden. Immer und immer wieder taucht in den Urkunden der Verzicht auf dieses Zugrecht auf, und immer und immer wieder werden die Verträge beschworen und Gott und König angerufen, um ein solches Zugrecht zu verhüten . . .” Aan den verkoop achtte men derhalve zoozeer uit den aard der zaak een recht van terugkoop verbonden, dat dit slechts door een opzettelijk daartoe aan den verkoop toegevoegd beding buitengesloten kon worden.

Bij de Hebreëen moet dit recht van terugkoop, o. a. blijkens de bepalingen van Levit. XXV, 25 vv., eveneens bestaan heb-

ben. Zoowel de verkoper als diens *go'el* had dat recht. Wel wordt in Jeremia XXXII, 7 vv. vermeld, dat de profeet op verzoek van zijn bloedverwant Chanameël diens akker kocht en hem dan ook den prijs daarvoor uitbetaalde, opdat deze niet genoodzaakt zou zijn, den akker *aan vreemden* te verkoopen, maar er bestaat geen reden om op grond daarvan aan te nemen, dat de *go'el* bij de Hebreëen geen ander recht had, dan om *op deze wijze* het verkoopen van familiegoederen aan vreemden te voorkomen. Integendeel; evenals de eigenaar zelf, had blijkbaar ook diens naaste bloedverwant het recht tot terugkoop, wanneer de akker reeds aan derden verkocht was; want het terugkopen door den oorspronkelijken eigenaar wordt, evenals het lossen door den *go'el*, in het Hebreeuwsch *ga'al* genoemd (bijv. Levit. XXV 26, 29, 30) en in Levit. XXV, 25—28 moet blijkens het zinsverband wel bedoeld zijn, dat de *reeds verkochte* akker òf door den *go'el*, òf door den verkoper zelf teruggekocht kon worden, of anders eerst in het jubeljaar zou vrijkomen. Dat ook de naaste verwanten het recht van terugkoop bezaten, laat zich verklaren uit een oorspronkelijk gemeenschappelijk familiebezit en een later nog bestaand erfrecht.

Wanneer men nu in Levit. XXV de tegenstelling tusschen de verzen 23—24 eenerzijds en de verzen 29—30 anderzijds in het oog houdt, blijkt deze wet niet zoozeer te beoogen een *verbod* om akkers te verkoopen, maar veeleer een *gebod* om bij dien verkoop steeds terugkoop toe te laten. De bedoeling der tegenstelling is blijkbaar deze, dat de *ge'ulla* in geval van verkoop van huizen in ommuurde plaatsen slechts *gedurende één jaar* is toegelaten, na verloop van welk jaar de verkoop onherroepelijk wordt, maar dat daarentegen de verkoop van akkers nooit als onherroepelijk mag beschouwd worden, eene rechtsopvatting, zooals men die nog heden ten dage in het levende volksrecht in onze koloniën terugvindt.

Buiten beschouwing bleef nog de vraag, volgens welken maatstaf hij, die het recht van terugkoop wil uitoefenen, daar

toe den koper moet schadeloos stellen. Uit Levit. XXV, 27 blijkt, dat de *go'el* niet den vollen koop prijs doch slechts een gedeelte daarvan, naar evenredigheid van het aantal jaren, dat sedert den verkoop was verlopen, behoefde te restitueeren. Nu pleegt men zich dit in verband met Levit. XXV, 15 vv. gewoonlijk op de volgende wijze voor te stellen. Wat verkocht werd, — aldus neemt men aan — was niet de akker zelf, maar een zeker aantal oogsten, berekend tegen een vasten gemiddelden prijs per oogst. Wilde derhalve de oorspronkelijke eigenaar (of zijn naaste bloedverwant) den akker terugkopen, bijv. 5 jaren na den verkoop, dan behoefde hij daartoe aan den koper slechts te vergoeden de ontvangen koopsom na aftrek van den prijs van 5 oogsten, welke waarde de koper immers geacht werd inmiddels genoten te hebben. Hoewel de Hebreuwsche tekst deze opvatting niet volstrekt uitsluit, blijft nog eene andere, m. i. meer waarschijnlijke, mogelijk.

Men lette nl. op het nauwe verband tusschen den hier bedoelden verkoop onder beding van wederinkoop en het *verpanden* van akkers in den vorm, waarin dat ook in West-Azië algemeen gebruikelijk was. Het pandrecht was er namelijk antichretisch, dwz. het verpande veld strekte niet slechts tot zekerheid voor de terugbetaling van het geleende geld, maar de schuldeischer had tevens de bevoegdheid om het ten eigen bate te bearbeiten en den oogst daarvan ten eigen nutte aan te wenden. Het pand was dus gebruikspand (Nutzpfand. Vgl. J. Kohler und F. E. Peiser, Hammurabi's Gesetz, S. 115: »Die Pfandverhältnisse sind ähnlich, wie im Neubabylonischen Rechte; das Pfand an Grundstücken ist Nutzpfand», waarbij m. i. te recht ook verwezen wordt naar Nehemia V, 3 vv., 11.

Nu komt het hoogst zelden voor, dat het aan den pandnemer toegekende vruchtgebruik uitsluitend tot delging der schuld wordt aangewend. Bijna altijd strekt dit vruchtgebruik tevens tot vergoeding van de rente van het uitgeleende kapitaal¹⁾.

1) Men pleegt zulk een pand *vifgage* te noemen in tegenstelling met een *mortgage*, waarbij het vruchtgebruik van het pand uitsluitend in compensatie met de

De voordeelen, die de schuldeischer uit den verpanden akker trekt, worden dan wel gedeeltelijk als aflossing der schuld, maar gedeeltelijk ook als vergoeding der rente aangemerkt. Zelfs daar, waar de godsdienst verbiedt, om interest van geleende geldsommen te vorderen, wordt het voor den schuldeischer niet als eene groote zonde beschouwd, wanneer de waarde van hetgeen hij op deze wijze van den hem verpanden akker oogst, verre de som te boven gaat, welke hij oorspronkelijk aan den eigenaar van den akker geleend heeft. Men herinnere zich, wat Dr. Snouck Hurgronje daaromtrent mededeelde naar aanleiding van de, ook in Atjèh gebruikelijke antichretische pandovereenkomst (De Atjèhers I, 316—317):

- »Het Atjèhsche pandcontract sluit de overtreding in zich van
- »het in de leer van den Islam onvoorwaardelijk geldend en
- »zeer consequent volgehouden verbod aller intrestneming (*ribà*).
- »Toch vindt het populaire bewustzijn dien vorm der overtreding minder aanstootelijk dan het rechtstreeks bedingen
- »van intrest eener geleende som geld. Men zal zonder eenige,
- »ook maar schijnbare afkeuring van iemand zeggen, dat hij
- »op zijn Atjèsch goederen in pand genomen heeft; pandneming op zichzelf is immers geoorloofd, . . . Zegt men
- »echter van iemand, dat hij »dollars rentegevend maakt”, . . .

---

rente der schuld gebracht wordt, zoodat de schuldenaar dan steeds tot terugbetaling van de hoofdsom der schuld verplicht blijft, omdat daarvan niets afgelost wordt door het vruchtgebruik van den pandnemer. Een dergelijk *mortgage* kan in Levit. XXV in geen geval bedoeld zijn, omdat daarin ondersteld wordt, dat de akker in het jubeljaar *om niet* teruggegeven zal worden, en behoeft daarom hier niet nader beschouwd te worden.

In het Armenische recht was het godsdienstig verbod om intrest van geleende geldsommen te berekenen in al zijne consequentiën toegepast, ook op het antichretische pandrecht. Men zie Jozef Karst, Armenisches Rechtsbuch, Strassburg 1905 (Bd. II Sempadscher Kodex in Verbindung mit dem Rechtsbuch des Mechitar Kosch, S. 212): Wenn jemand zum Pfande nimmt jemandes Haus oder Weinberg oder Grundstück oder andere dergleichen Güter . . . so ist, sobald er den dem Kapital gleichkommenden Betrag [scil. an Pfandfrüchten] bezogen hat, ohne Zinsberechnung das Pfand von ihm wieder zurückzugeben. Und wenn sein Fruchtgenuss das Kapital übersteigt, so hat er auch diesen Überschuss zu erstatten.

dan weet ieder hoorder wel, dat de besprokene in Atjèh geene zeldzame uitzondering op den regel vormt, maar men spreekt toch kwaad door zoo iets te zeggen. Het klinkt ongeveer evenzoo, alsof men van iemand beweert, dat hij een opiumschiiver of een drinker is".

Waar men echter uit godsdienstig oogpunt gemoedsbezwaren tegen dit stelsel van ontduiking van het rentegebod door middel van het antichretisch pandrecht koestert (zooals bijv. op Java, waar men deze wijze van verpanden in het algemeen niet *soenat*, d. w. z. niet met Allah's wet in overeenstemming acht), herschept men de transactie in een *verkoop* van den akker met een stilzwijgend daarbij inbegrepen beding van terugkoop of teruggave. Wel verandert het wezen der zaak daardoor feitelijk in geen enkel opzicht, maar *naar den vorm* acht men toch op deze wijze beter volgens de eischen der wet te handelen. Want de tijdelijke eigenaar, aldus redeneert men, mag vrijelijk beschikken over zijnen akker en daaruit zooveel voordeel trekken als hij zelf wil. Overtreffen dan al de voordeelen, welke de hem tijdelijk in eigendom overgedragen akker op deze wijze afwerpt, verre de som, welke hij als *koop prijs* daarvoor aan den oorspronkelijken eigenaar betaald heeft, dan ziet men daarin toch geen overtreding van het verbod om rente te heffen van uitgeleende kapitalen.

Ook in Levit. XXV wordt waarschijnlijk op dergelijke gebruiken gedoeld. Neemt men dit aan, dan kwam dus niet de volle waarde van hetgeen de kooper jaarlijks van den hem tijdelijk in eigendom overgedragen akker oogstte in mindering van den koop prijs, doch slechts een zeker gedeelte daarvan, berekend naar den plaatselijk te dien opzichte geldenden maatstaf. De rest was dan feitelijk eene compensatie voor de rente der koopsom.

De in Levit. XXV bedoelde instelling van het kerkelijk jubeljaar kan moeilijk anders dan als eene vrome utopie opgevat worden. Blijkbaar spiegelde de wet den geloovigen als ideaal een toestand voor, waarbij telkens na verloop van eene

halve eeuw eene korte geluksperiode op aarde zou aanbreken. In dat 50^e jaar nl. zouden de dan levenden van alle schulden bevrijd zijn. Wat in onderpand gegeven was, moest dan teruggegeven worden. Maar ook de schuldeischers mochten geen nadeel lijden. Daarom moest men reeds dadelijk in de jaren, welke dit fictief jubeljaar voorafgingen, de zaken met het oog daarop nauwkeurig regelen! Was iemand door nood gedwongen, zijnen akker te gelde te maken, dan moest derhalve de prijs, dien de koper daarvoor à contant zou betalen, juist zóó berekend worden, dat de schuld door middel van het vruchtgebruik van den koper, in het jubeljaar gedelgd zou zijn, opdat de koper geen schade erbij zoude lijden, wanneer hij den akker in het jubeljaar volgens het wettelijk gebod *om niet* aan den oorspronkelijken eigenaar teruggaf. Daarom richt Levit. XXV, 14 zich tot beide partijen; de koper mag niet te weinig geven, maar ook de verkooper mag niet te veel eischen, anders zou de schuld in het jubeljaar niet gedelgd zijn. In dien zin heeft ook Flavius Josephus deze wet opgevat, wanneer hij (Antt. III, 12 § 3) van het Jubeljaar spreekt als van een tijd, waarin de schuldenaars van hunne schulden bevrijd zullen zijn: ἐν ᾧ οἱ τε χρεῶσται τῶν δανείων ἀπολύονται; en ongetwijfeld is dit ook het verband tusschen de bepalingen op het teruggeven der (voor schuld verpande, of) verkochte akkers en die betreffende het vrijlaten der Israëlieten, die slaven hunner schuldeischers geworden waren (Levit. XXV, 39 vv.).

Al behooren de bepalingen betreffende het Jubeljaar ongetwijfeld tot een fictief »ideaalrecht" der Israëlieten, toch zijn zij belangrijk in zooverre zij blijkbaar haren grond vonden in werkelijk bestaand, inheemsch volksrecht, hetwelk in zake het vervreemden en verpanden van akkers wegens schuld en den terugkoop of teruggave dier akkers eene merkwaardige overeenkomst met de instellingen van andere volken te dien opzichte vertoond moet hebben.

Men zal dus mogen aannemen, dat de in het boek Ruth bedoelde bloedverwanten van Elimelech het recht hadden den

door Noömi verkochten (of verpanden) akker, wellicht voor een niet hoogen prijs, weder terug te koopen.

Algemeen verbreid is het gevoelen, dat het boek Ruth zou behooren tot de latere voortbrengselen der Hebreeuwsche letterkunde. Men ziet er eene soort van tendenz-roman in. De schrijver zou een tegenstander zijn geweest van de opvatting, door Ezra en Nehemia voorgestaan, dat alle niet-Israëlietische vrouwen uit Israël geweerd behoorden te worden. De strekking van dit geschrift ware dan geweest, om aan te toonen, dat zelfs Davids voorouders geen bezwaar tegen een dergelijk huwelijk met eene Moabitische vrouw hadden gehad.

Mij komt deze voorstelling der zaak om verschillende redenen onaannemelijk voor.

In den geslachtsboom van koning David, aan het slot van het boek Ruth toegevoegd (Ruth IV, 18—22), wordt Obed de zoon van Boaz genoemd, wat ten eenenmale in strijd is met het verhaal zelf, waarin het juist als eene hoofdzaak wordt voorgesteld, dat het door Ruth ter wereld gebrachte kind niet als een zoon van Boaz, maar als Elimelech's zoon zal gelden. Uitdrukkelijk wordt in Ruth IV, 17 nogmaals gezegd: »aan Noömi is een zoon geboren”.

Het zou geen zin hebben, dit kind onmiddellijk daarop weder den zoon van Boaz te noemen. De toevallige overeenstemming der in het boek Ruth voorkomende namen Obed en Boaz met die van Davids voorvaders moet er toe geleid hebben, dat men later Ruth's zoon Obed, welke feitelijk dan toch ook eenen Boaz tot vader had, met Davids grootvader (1 Kron. II, 12) identificeerde. Reeds de oudere aantekening, aan het slot van Ruth IV, 17 toegevoegd aan den naam Obed: »hij was de vader van Izai, den vader van David”, berustte op dezelfde dwaling en miskende evenzeer de klaarblijkelijke bedoeling van het verhaal. Dergelijke toevoegsels op oudere verhalen zijn niet zeldzaam. Op gelijke wijze krijgt bijv. in Richteren XVIII, 30 de tot dusverre in den tekst niet met

name aangeduide, en naar mijne opvatting ¹⁾ dan ook eerst in eene latere redactie in den oorspronkelijken tekst geïnterpo-leerde, Leviet aan het slot van het verhaal eenen naam en geslachtsboom.

Maar ook afgezien van het verband met Davids geslachtsboom, wordt het trouwen met niet-Israëlietische vrouwen als zoodanig in het boek Ruth niet als iets prijzenswaardigs voorgesteld. Integendeel beschouwen zoowel de *go'el* als Boaz de omstandigheid, dat Ruth eene Moabitische is, blijkbaar als een geheel bijkomstige, onverschillige zaak. Wat als prijzenswaardig wordt voorgesteld en waarop alle nadruk valt, is, dat Ruth hare schoonmoeder, die zelf te oud is om nog kinderen te krijgen, niet aan haar lot overlaat, maar zelfs haar land en goden verlaat om met Noömi naar Bethlehem te gaan, waar Elimelechs verwanten wonen, de eenigen, die in staat zijn, Elimelechs huis nog na zijnen dood op te bouwen. Geprezen wordt ook Boaz' onbaatzuchtigheid in tegenstelling met de zelfzuchtige overwegingen, die den ongenoemden *go'el* weerhouden, zijne plichten als naaste verwant te betrachten. Een verhaal als het hier bedoelde kan slechts ontstaan zijn in eene omgeving, waarin de instelling van het leviraat nog bloeide en wel in haren vollen omvang, niet slechts beperkt tot de allernaaste verwanten, de broeders van den overledene. Want noch Boaz, noch de nadere bloedverwant waren *broeders* van Elimelech. Het Hebr. woord *ach* (in Ruth IV, 3, 10), wordt, evenals op zoovele andere plaatsen in het O. T., gebezigd in den ruimeren zin van bloedverwant, generatie-genoot, in de beteekenis dus, welke aan het woord »broeder" moet gehecht worden, wanneer de consequentiën der op het groepenhuwelijk berustende verwantschapsverhoudingen zich in de taal nog doen gevoelen ²⁾.

1) Vgl. mijne verhandeling: De Leviet in Richteren XVII—XVIII, Theologisch Tijdschrift, XXXIV, 355 vv.

2) Zoo zijn bijv. volgens Gen. XXIX, 12 en 15 Laban en Jakob »broeders" (hoewel eigenlijk neven in den 6^{en} graad).

Dit is des te opmerkelijker, omdat de instelling van het leviraat later geheel in onbruik kwam in Israël, in die mate zelfs, dat de latere, priesterlijke wet het huwelijk met de vrouw eens broeders als eene zware zonde kon voorstellen, welke noodzakelijk kinderloosheid tengevolge moest hebben (Levit. XVIII, 16; XX, 21); ja, waartegen zelfs de doodstraf werd bedreigd (Levit. XVIII, 29).

Voor al ten aanzien van twee punten is derhalve het boek Ruth geheel in strijd met de opvattingen, welke later in Israël overheerschend werden:

1°. in zooverre het leviraat als eene algemeen gebruikelijke, zelfs prijzenswaardige instelling voorgesteld wordt, wat met den geest der latere wettelijke verbodsbepalingen niet te rijmen is, hoewel overigens noch Boaz, noch zelfs de nadere bloedverwant door Ruth te huwen tegen *de letter* der priesterlijke wet zouden gehandeld hebben ¹⁾;

2°. in zooverre het huwelijk met eene niet-Israëlietische vrouw als eene geheel onverschillige zaak wordt beschouwd; de schrijver is zich blijkbaar niet bewust van eenig, in dit opzicht bestaand godsdienstig bezwaar.

Daarmede vervalt, dunkt mij, de mogelijkheid om aan te nemen, dat dit geschrift eerst in lateren tijd zou ontstaan zijn. Men schreef in de oudheid geen historische romans, welke den lezer moesten verplaatsen in een afgeloopen tijdperk, waarin zeden en gebruiken heerschten, welke aan latere geslachten onbekend waren. Ruth, IV, 7 is dan ook ongetwijfeld een later ingevoegde glosse. Veeleer zal aangenomen moeten worden, dat dit geschrift behoort tot den bloeitijd der oud-Hebreeuwsche letterkunde. Dat sommige woorden en uitdrukkingen misschien van lateren tijd dateeren, kan moeilijk als bezwaar tegen deze meening gelden; want daartegenover staan de argumenten, aan den inhoud van het geschrift zelf ontleend.

---

1) Zooals dat wel ten onrechte aangenomen is, o. a. door C. Stubbe, Die Ehe im alten Testament, Jena 1886, S. 70.

Eenige woorden der oorspronkelijke redactie kunnen trouwens in den loop der tijden door de overleeveraars vervangen zijn door nieuwere uitdrukkingen.

Wanneer men het boek Ruth van zijne latere toevoegselen ontdoet, blijkt het, evenals meer der oudere verhalen, zelfs niet in verwijderd verband met de officieele, heilige geschiedenis van Israël te staan. De onderstelling schijnt mij niet gewaagd, dat alleen de latere toevoegselen aan het slot van het boek, welke de geschiedenis van Ruth als het ware eenigszins tot het kader der gewijde geschiedenis terugbrachten, de oorzaak zijn geweest, dat dit kostbare gedenkstuk der oud-Hebreeuwsche literatuur in den heiligen canon opgenomen en daardoor voor het nageslacht bewaard werd.

Leiden, October 1905.

TH. W. JUYNBOLL.

BOEKBEOORDEELINGEN.

M. FRIEDLÄNDER, *Griechische Philosophie im Alten Testament*, Berlin, G. Reimer, 1904.
Prijs M. 5.40.

Men stelt zich de oudheid verkeerd voor, wanneer men meent dat de volkeren in groote afsluiting leefden. Het internationaal verkeer was niet onbelangrijk en bracht zijn gevolgen mede. Politieke macht kon dit in de hand werken, maar de handel was ook reeds zonder dezen steun een belangrijke factor. De Semietische wereld heeft daardoor den invloed van de Grieksche beschaving ondervonden, zooals Klein-Azië en Cyprus eenmaal overstroomd werden door Babylonischen invloed. In de eerste eeuwen der Christelijke jaartelling heeft het Grieksch den woordenschat van het Syrisch zeer belangrijk verrijkt. Reeds de jongere boeken van het O. T. bevatten Grieksche woorden en de taal van de Rabbijnen nam die voortdurend meer op. De zinsbouw van het Syrisch heeft door het Grieksch zelfs zijn karakter verloren en de literatuur bestond spoedig bijkans geheel uit vertalingen uit het Grieksch. Met de taal komen de denkbeelden en het is een bekende zaak van welke beteekenis deze reeds vóór de Christelijke jaartelling waren in Joodsche kringen in Egypte. Doorgaans onderstelt men dat Palestina nog buiten deze strooming lag, toen de Joden in de verstrooiing er reeds volop door werden ondergedompeld. Het Palestijnsche Jodendom en het O. T. zou nog boven water nitsteken. Wat de oudere bestanddeelen

van het O. T. betreft is dit natuurlijk buiten kijf. Wat de jongere betreft echter niet. Duhm meende reeds sporen van de mysterien aan te treffen in Ps. 73. Prediker, zou volgens Tyler's betoog, van meer dan 25 jaar geleden, onder invloed van Grieksche Wijsbegeerte staan. Josefus, het Boek der Wijsheid enz. geven bewijzen van den grooten omvang van den Griekschen invloed.

Friedländer stelt zich ten doel aan te toonen dat de sporen van Grieksche denkbeelden in ruime mate in het O. T. zijn te vinden. Dit betoog is des te merkwaardiger daar het van Joodsche zijde komt. Trouwens Friedländer heeft door zijn vroegere werken wel bewezen, dat hij zich tegenover de Rabbijnsche pruts-geleerdheid op een vrij standpunt weet te stellen.

De Psalmen zijn vol verzet tegen de boozen. Dit zijn volgen Fr. de nieuwlichters, die het oude geloof hebben verlaten en onder Griekschen invloed staan. De »armen" die tegenover hen staan zijn de aanhangers van het oude geloof, die zich eenzaam voelen in den wassenden stroom.

Ook de Spreuken verzetten zich tegen de vreemde nieuwigheid. De Grieksche Wijsbegeerte wordt daar allegorisch voorgesteld als »de vreemde vrouw" die haar minnaars op paden des doods voert.

Ook Job verraadt Griekschen invloed. De schrijver van dat boek is een man die veel heeft gereisd en daardoor buitenlandsche wijsheid heeft leeren kennen. Zijn hoofdfiguur Job verheft zich in zijn Godsbegrip tot de hoogte van een filosoof uit de school van Plato. Hij verheft zich boven het ouderwetsche geloofs-gestamel van de vrienden tot een wijsgeerige hoogte zonder atheïstisch filosoof te worden. God veroordeelt in dit boek beide richtingen: de hypervrome, die alle overlevering blindelings aanvaardt en de verstandelijk-hoogmoedige, die alles ontkent.

Met gelijke vragen houdt Prediker zich bezig, doch het spreekt in later tijd, wanneer de leelijke uitloopers van het schoone

Hellenisme het volk oppervlakkig en geblaseerd maken. Hij meent dat in Pred. 9¹³⁻¹⁸ een toespeling ligt op het beleg van Syracuse door de Romeinen 212 v. Chr. De arme wijze, die de stad redde, zal Archimedes zijn geweest. De schrijver staat bemiddelend tusschen geloof en ongeloof evenals Job.

Sirach en Pseudo-Salomo verplaatsen ons in dezelfde wereld. Ook Jona en Ruth moeten uit dit licht worden gezien. Jona wil het Jodendom uit zijn enghartigheid opheffen en Ruth protesteert tegen de exclusieve richting, die in Ezra en Nehemia hare vaders vindt.

Het komt mij niet waarschijnlijk voor, dat Friedländer's betoog veel bijval zal vinden onder de wetenschappelijke beoefenaars van het O. T. Natuurlijk niet om traditioneele redenen, maar door de magerheid der bewijsvoering, voor zoover daarbij de Psalmen, Spreuken en Job zijn betrokken. De schildering in de Psalmen van de »boozen" gegeven is zóó algemeen gehouden, dat er geen bewijs aan te ontleenen is voor Friedländers stelling. Wel zegt hij »der Gottlose ist nicht mehr der Frevler im allgemeinen, sondern der infolge einer herrschend gewordenen philosophierenden Richtung den alten Glauben kritisierende, oder gar von ihm sich abwendende Volksgenosse" maar de bewijsplaatsen voor deze stelling blijven achterwege. Onder al wat den boozen ten laste wordt gelegd is geen enkele duidelijke of althans doorzichtige toespeling op het »philosophisch" gehalte der vijanden. Zóó is het ook waar het boek Job wordt besproken In den korzeligen Job, die om zijn recht roept en wenscht dat God maar op bepaalde dagen zitting hield, opdat hij gehoor zou kunnen vinden, den man te zien die van den bron der Grieksche wijsbegeerte heeft gedronken, is eene stelling, die door geen enkele plaats uit het boek wordt gesteund. Het werkelijke leven is droevig genoeg om Job te doen spreken zooals hij deed. Daarvoor is waarlijk geen Grieksche filosofie noodig. De exegetische methode, die Friedländer volgt, is aan ernstige bedenking onderhevig. De tong der hoogmoedigen spreekt

»grooten dingen», zegt Ps. 12⁴ volgens Friedländer. Dit »grooten dingen» is hem bewijs van den wijsgeerigen aard der goddeloozen, want de Siracide zegt 3²⁰ dat zijn God zijn geheimnissen slechts aan de deemoedigen openbaart. De tekst van Ps. 12⁴ wordt te vrij weergegeven. De Psalm vraagt dat God elke grootsprekende tong moge uitroeien. Bovendien blijkt volstrekt niet dat Sirach's woorden in eenig verband staan met de woorden van den Psalm.

Friedländer is blijkens dit voor den voet gegrepen voorbeeld meer scherpzinnig dan nauwkeurig. Zijne stelling dat de vreemde vrouw in Spreuken een allegorische vrouw is bewijst dit ook. Hij bevindt zich exegetisch in slecht gezelschap als hij verwijst naar Christen-theologen, die hier ook de allegorische methode hebben toegepast. De schildering in Spreuken laat voor allegorie geen ruimte. Hoewel de bodem waarop hij tracht te bouwen geschikt bouwterrein is, ontbreekt zijn bewegelijke oostersch natuur de kalme overweging en argumentatie. Zonder deze zal hij er echter niet in slagen zijn doel te bereiken. Hij is bezielde met den vurigen lust te bewijzen en nog eens te bewijzen, doch hij komt niet veel verder dan dat hij onder vlotte bespreektheid en levendig schrijven het zachte van een paar twijfelachtige tekstuitleggingen eenigermate verbergt.

Voor Friedländer's studiën gevoelen meerderen met mij veel sympathie, doch ik vermoed dat zij bij dit boek evenals bij andere boeken van zijne hand met mij gebrek aan zuivere methode zullen betreuren. Iemand van zijn buitengewone werkkraft en kennis der Joodsche literatuur kon ons bij bezadigder werkwijze groote diensten bewijzen.

Dr. JOH. MEINHOLD. *Sabbat und Woche im A. T.* Göttingen. Vandenhoeck und Ruprecht, 1905, (Forschungen zur Religion und Literatur des A. und N. Testaments ed. Bousset und Gunkel. Heft V). Prijs M. 1.80.

Deze verhandeling van even 50 bladzijden is buitengewoon belangrijk. De vraag naar den oorsprong van den Sabbath scheen vrij wel uitgemaakt. Er waren nog wel duistere punten, maar het scheen toch wel zeker dat de Sabbath samenhang met de vier maan-gestalten en met het bijgeloof, dat de dagen waarop deze gestalten volkomen werden, voor ongeluksdagen hield, waarop men beter deed niets van belang te doen. De godsdienstige stempeling zou dan van den wekelijkschen ongeluksdag een rustdag hebben gemaakt. Daarmede stemden de Babylonische gegevens goed overeen, die ons mededeelden dat de 7, 14, 21, 28ste en ook de 19de dagen waren, waarop bepaalde officieele personen zich van sommige handelingen moesten onthouden. Bij Israël maakte zich deze Sabbath dan los van den datum en viel geregeld juist om de zeven dagen in, onverschillig of het eerste kwartier enz. was of niet. Wel leerde de Babylonische kalender niet, dat de 7de enz. Sabbath genoemd werden, doch uit woordenlijsten bleek dat de Babyloniers een dag Sabbath genaamd hadden gekend. Het was dus niet te gewaagd den Hebreeuwischen Sabbath te vergelijken met genoemde dagen van den Babylonischen Kalender. Het recht tot deze vergelijking is echter onlangs zeer twijfelachtig geworden.

Op een Babylonische leem-tafel is een kalender gevonden, die den 15^{den} dag aanduidt als ša-pat-ti. Reeds Mahler trok hieruit op het Baseler Congres für Religionsgeschichte de gevolgtrekking dat de Sabbath den tijd aanduidt waarop de maan volkomen is. Dit is ook de meening die Meinhold voorstaat. Ook voor de Israëlieten is hij dit oorspronkelijk

geweest. In den voor-exilischen tijd was de Sabbath een dag, die maar eens in de maand voorkwam. Tot Ezechiël toe is een wekelijksche Sabbath niet aan te toonen. De plaatsen in de Wet zijn in lateren tijd geredigeerd. De gelijkstelling van Sabbath en Nieuwe maan bewijst dat de vollemaansdag uitstekend past als verklaring van den Sabbath.

De heiligheid van het getal 7 was oorzaak dat de Babyloniërs ook in hunne kalender met dit getal rekening hielden. De Israëlieten hebben eveneens iets bijzonders in het getal 7 gezien. Reeds het Bondsboek schrijft voor in het 7de jaar het land braak te laten. Men vierde 7 dagen feest. Men schijnt in den oogsttijd op den 7^{den} dag rust te hebben genomen. Ezechiël heeft de wekelijksche Sabbath gemaakt, door de rustdagen die om de zeven dagen invielen en die ook buiten den oogsttijd gebruikelijk waren geworden met de vollemaansdagen te verbinden. Door hem werden deze tot wekelijksche feesten. De invoering in de Joodsche gemeente ging niet gemakkelijk. Nehemia had veel strijd daarvoor te voeren. Ten slotte is echter door Wet en gezag gesteund de Sabbath algemeen erkende feestdag geworden.

Om tot dezen gang van zaken te komen heeft Meinhold te bewijzen dat in de voor-exilische literatuur geen wekelijksche Sabbath voorkomt. Daartoe moet de Dekaloog uit die literatuur worden verwijderd. Hij beweert dat deze product is der Deuteronomistische school. Voorts moet hij aannemelijk maken dat de vollemaansdag tot een wekelijksche dag kon worden gemaakt. Het is m. i. Meinhold niet gelukt deze beide punten voldoende waarschijnlijk te maken en te verdedigen.

Deuteronomium onderstelt den Dekaloog. Het verhaal in Deut. 5 laat niet toe den Dekaloog daaruit te lichten. Het is volstrekt niet juist dat de Deuteronomische verhalers maar van één wetgeving weten n. l. van Deuteronomium. Het verhaal in cap. 5 en de toespelingen in 9to en 10⁴ zijn voldoende bewijzen, dat zij weten dat de 10 woorden bij den

Horeb zijn afgekondigd. Al deze plaatsen voor toevoegselen te verklaren gaat bezwaarlijk en kan niet worden afgedaan met een verwijzing naar Steuernagels Commentaar, daar diens argumentatie in een ander teeken staat en weinig zakelijks brengt. Dat de Dekaloog de 2de pers. enkelvoud gebruikt, terwijl de omgeving van Deut. de 2de pers. pluralis gebruikt, is eigenlijk het éénige argument. Doch dit verschijnsel behoeft volstrekt niet te wijzen op een jong deuteronomistische oorsprong van den Dekaloog. Het pleit er juist voor dat de Dekaloog reeds bestond onafhankelijk van Deuteronomium. Een navolger die school-stijl schreef zou juist den pluralis gebruikt hebben. Het laat zich ook niet inzien hoe men den inhoud van den Dekaloog eerst in de Ballingschap kan doen neerschrijven. In de geboden zelf is niets dat ons speciaal in Deuteronomistischen gedachtenkring plaatst, wel in de toelichting van sommige geboden, waar deze van Exod. 20 afwijkt.

Het is voorts moeilijk te gelooven dat men door de heiligheid van het getal 7 er toe is gekomen een jaarweek in te stellen en in den oogsttijd op den 7^{den} dag te rusten. Dat Exod. 34²¹ »Zes dagen zult gij arbeiden, op den 7^{den} dag zult gij rusten — in den ploegtijd en oogsttijd zult gij rusten» zou beteekenen: gij zult alleen in den ploegtijd en oogsttijd op den 7^{den} dag rusten blijkt uit de woorden niet — integendeel. Meinhold slaagt er niet in, ons recht duidelijk te maken waarom de heilige vollemaansdag moest plaats maken voor den wekelijkschen rustdag. Het is bovendien zeer vreemd dat wij van dezen ouden halfmaandelijkschen feestdag geen sporen vinden in het volksleven. De tegenhanger van vollemaansdag was nieuwe maan. Deze nieuwe maan bekleedt tot in laten tijd een zeer voorname plaats in het volksleven. Toch had hij naar M's theorie tegelijk met zijn tegenhanger door den wekelijkschen Sabbath moeten worden opgeslokt. Populaire feestdagen verdwijnen niet spoorloos uit het volksleven.

Er moet zoovéél worden geconstrueerd om M's stelling

houdbaar te maken, dat het niet waarschijnlijk is, dat zijne opvatting veel bijval zal vinden.

De Babylonische kalender vermeedert de Sabbath-quaesties, maar M. brengt er ons niet uit.

B. D. EERDMANS.

J. R. VAN EERDE. *Het Mattheus-Evangelie in zijne drievoudige samenstelling verklaard en toegelicht*. Rott. 1902. 261 blzz. f 2.75.

Van Eerde's werk is origineel. Nergens ééne verwijzing naar een ander, van wien hij erkent te hebben geleerd. Het heeft zijne goede zijde, wanneer men te midden der verbijsterende veelheid van meeningen met den ijver en de scherpzinnigheid van dezen autodididact zich houdt aan het eigen onderzoek zonder meer. Maar wie beseft hier niet de gevaren? Men stelt zich door deze methode buiten de levende gemeenschap der onderzoekers, men leert noch uit de vondsten, noch uit de fouten van anderen en laat zich in wetenschappelijke vereenzaming licht vervoeren tot eenzijdig doordrijven van wat in bepaalde gevallen ter verklaring dienstig, maar verre van algemeen bruikbaar is. Het komt mij voor, dat v. E. aan die eenzijdigheid niet is ontgaan. Element van waarheid in zijn boek is, dat de Evangeliën, veel meer dan men tot dusver heeft willen erkennen, symbolisch en mystiek zijn en in heel wat minder mate historische juistheid bedoelen te geven dan men nog altijd geneigd is aan te nemen. »Wie »het Evangelie wil verstaan, moet trachten zich te verplaatsen »in het gemoedsbestaan en in de denkwijze van den schrijver, »daarbij zijn eigen denkwijze zooveel mogelijk aan kant zetten", (blz. 9) — dat is voorzeker een juiste exegetische stelregel; maar als v. E. daaraan toevoegt: »(men moet) altijd trachten »tot eene uitkomst te geraken, die met het geheel in overeenstemming is", dan dreigt het gevaar van eene *petitio principii*; zal het vóóroordeel der stelselmatigheid van het

geschrift niet tot een vooróordeel worden, dat den blik van den exegeet benevelt?

Het Evangelie zal zijn samengesteld volgens een drievoudig plan: de Zaligsprekingen, de tien geboden en het Onze Vader beheerschen gezamenlijk de indeeling van het geheel. v. E. zelf erkent, hoeveel moeite het kost, die stelselmatigheid doorlopend aan te wijzen; daarom meent hij zelfs, dat de Evangelist zelf ze voor oningewijden heeft trachten te verbergen (blz. 51). Mtth. 10—11, de uitzending der apostelen, zal verband houden met de derde zaligspreking. Maar indien v. E. het woord »zachtmoedig” niet hier en daar in zijn overzicht dier hoofdstukken had te pas weten te brengen, zou niemand aan Mtth. 5⁴ gedacht hebben. Verzen als 10^{5, 14, 15, 34 v.} en 11^{20 vv.} passen niet als illustratie der bovenbedoelde zaligspreking. En hoe kan v. E. de vss. 24 vv. betitelen als »vermaningen, waarin den discipelen de plicht der zachtmoedigheid »wordt op het hart gedrukt”? Veeleer wordt hier lijdzaamheid en moedig getuigen voor de waarheid aangeprezen.

Zoo is er veel gedwongens in de verklaring, die onze schrijver geeft. Als typeerende staaltjes leze men blz. 78, 131. Hij wil eenzijdig allegorisch verklaren en miskent het recht, dat menig verhaal op letterlijke interpretatie mag doen gelden. Maar schrijvers overdrijving mag ons niet beletten kennis te nemen van zijn leerrijk geschrift. Dit is zeker — met de regelen onzer redeneerkunst komen wij bij de verklaring van oud-Christelijke litteratuur niet uit. Zeer juist heet het op blz. 218: »Geschiedenis, in den zin als wij bedoelen, mededeeling van werkelijk gebeurde zaken, wekte in de kringen, »waarin de Evangelist leefde, allerminst belangstelling; niet »in het verledene leefde men met zijn gedachten, maar in de »toekomst.” En elders (blz. 8): »Evenals hij het Oude Testament leest, minder lettende op den woordzin, dan wel op »den geest, die er achter ligt of als achterliggende door hem »verondersteld wordt, zoo wil hij ook zelf gelezen worden.” Zoo is al dadelijk de bedoeling, die v. E. aan het geboorte-

pleidooi voor het optreden als een man uit een stuk, als een volgroeide persoonlijkheid met een in eerlijken zielstrijd verworven vast karakter, in een werkring zoo ernstig als die van den evangeliedienaar, behoudt niettemin zijn waarde.

HENRY WOOD, *Gods beeld in den mensch*, vertaald door C. S. M. Kuenen, Hollandia-drukkerij, Baarn.

RALPH WALD TRINE, *Het leven een zegen*, met een voorrede door P. H. Hugenholtsz, J. C. Dalmeyer.

Twee boekjes van meer stichtelijken dan theologischen aard, die te lang reeds moesten blijven liggen. Het eerste getuigt van warme vroomheid en van ernstigen waarheidsdrang, waardoor de schrijver soms juiste en goede dingen helder en aantrekkelijk zegt. Maar de vertaalster zegt terecht dat vele zijner beschouwingen onze instemming niet of niet geheel hebben. Zou de vertaalster niet beter hebben gedaan enkele mooie gedeelten, o. a. uit zijn slotbeschouwingen bij wijze van bloemlezing in de Hervorming bekend te maken, of, liever nog, een zoo vrije bewerking van het geheel te geven dat het op de zwakke plaatsen ons minder van Wood en meer van Mej. Kuenen te lezen gaf?

De bekende en veel bewonderde schrijver van „In tune with the Infinite” geeft hier een proeve van godsdienstige levensleer vol warm idealisme. Hij zegt vele goede en ernstige dingen die het waar levensgeluk bevorderen kunnen, zonder hooger of dieper blik in de levens- en gemoedsvragen te slaan dan vele schrijvers van zijn genre. Uit een religieus oogpunt lijkt mij de inhoud voor het geloofsleven onzes tijds te vaag. De geest is van opwekkelijken ernst. De uitvoering is keurig.

H. Y. G.

Van Herzog's Realencyclopaedie is verschenen: Heft 167—168, dat brengt tot „Smalkaldische Artikel”.

W. C. VAN MANEN.

De redactie van het „Theologisch Tijdschrift” verzocht mij, als vakgenoot, eenige bladzijden te wijden aan haren overleden mederedacteur, en daar deze geen lid was eener vereeniging die eene levensbeschrijving van hare leden pleegt te geven, stond zij mij hiertoe meer ruimte af dan anders aan zulk eene teekening wordt geschonken.

„Dr. Willem Christiaan van Manen werd 8 Aug. 1842 te Noordeloos geboren. Na voorbereidend onderwijs genoten te hebben te Benschop en te IJselstein, werd hij in 1859 student te Utrecht, en, als leerling van Opzoomer en Doedes, promoveerde hij er 2 Febr. 1865 tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift: „Onderzoek naar de echtheid van Paulus' eersten brief aan de Thessalonicensen””.

In deze weinige woorden vat „Onze Hoogleraren, Portretten en Biografieën” in 1898 de eerste of voorbereidende periode van van Manen's leven samen.

In een verhandeling als deze is natuurlijk voor al te minutieuse biographische bijzonderheden geen plaats. Toch heb ik gezocht naar gegevens, die ter karakteriseering van den persoon en als middelen ter verklaring van zijn latere ontwikkeling en werkzaamheid niet onvermeld mochten blijven. Daartoe trachtte ik inlichtingen te verkrijgen uit den kring zijner commilitones. Een hunner antwoordde mij: „Behalve het polemisch element valt er al zeer weinig te memoreeren, ge-

schikt om in een deftig artikel te worden opgenomen. Wij hebben toen wel wat als kwājongens tegen Oosterzee huisgehouden, maar feiten van eenig belang herinner ik mij niet." Terloops liet hij nog volgen: »In den Almanak schreef hij, voor zoover ik weet, geen enkel artikel", en: »Hij was ijverig student en zoo koppig als een mensch maar zijn kan."

Dit een en ander is weinig, maar het zegt reeds genoeg. Wat hier nog koppigheid heet, is vermoedelijk hetzelfde als wat later geroemd zal worden als onverzettelijke wil. Van het »huishouden" tegen van Oosterzee is de herinnering bewaard o. a. in de overlevering, dat tijdens een Privatissimum de leerling zijn leermeester voorstelde de kunstmatig verdeelde rollen te verwisselen, in dier voege, dat bij de behandeling van een echtheidsquaestie — het gold den Tweeden Thessalonicensenbrief — de eerste als aanvaller, de laatste als verweerder zou optreden, in plaats van omgekeerd. Ook in de allesbehalve vlijende bladzijden, die het faculteitsverslag in den Studenten Almanak van 1864, zoo niet rechtstreeks dan toch vermoedelijk zijdelings, uit van Manen's pen over den nieuw benoemden Hoogleraar te lezen gaf ¹⁾.

Met dat verslag zijn wij tevens midden in het »polemisch element", waarvan boven sprake was. Bedoeld verslag namelijk had verreikende gevolgen. Een adrexbeweging en een heele litteratuur vloeiden er uit voort. »Een groot aantal theologanten van onderscheidene rigtingen" verklaarde het verslag niet aangemerkt te willen zien als de uitdrukking van hun gevoelen. Artikelen in het Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad ²⁾, brochures pro en contra, stukken in de »Vox studiosorum" volgden, anonym, pseudonym, geteekend met initialen, een enkele maal ook met namen van zekeren klank. »Een student in de theologie", »Studiosus", »Misanthropos", »Misopseudes" namen achtereenvolgens het woord. De onverkwikkelijke polemiek deed denken aan de strijdschriften van vroegere eeuwen. Aan

1) bl. 116 vgg.

2) Van 6 en 9 Febr.

jeugdigen overmoed en onbeholpenheid daarenboven geen gebrek. Het beste is haar te laten terugzinken in de vergeetelheid. De zaak was, dat de jonge van Manen door aard en omstandigheden voorbestemd was om den invloed te ondergaan van de toenmaals opkomende moderne theologie en als zoodanig genoodzaakt werd te Utrecht op te roeien tegen den stroom. Dientengevolge gold voor hem een »à la guerre comme à la guerre”. Wij beoordeelen hier niet, wij stellen slechts de feiten vast en trachten die te begrijpen. Intusschen moge aan de vergetelheid ontrukkt worden de kenmerkende en veelbelovende ontboezeming, waarmede »Studiosus” zijn »woord over Utrechtsche theologie” besloot: »Men noemt ons *commilitones*, en wij willen het zijn, of liever wij willen het worden. Zonder als Zschokke te meenen dat men persoonlijk *de* hervormer der wereld moet zijn, is het toch zeker onze heilige roeping om allen te zamen werelddhervormers te worden. Veel, zeer veel is er te doen, om maar eerst zoo ver te komen dat wij openlijk de waarheid kunnen spreken, zelfs in het bijzijn van onze meerderen. Dan behoeven geen klagten meer in verslagen en brochures te worden gehuld, dan zal aan misverstand en verwarring veel eerder een einde worden gemaakt. Welaan dan, strijdgenooten! het rijk der Waarheid en des Lichts vordert al onze krachten; besteden wij ze goed!”¹⁾.

»Den 3den Dec. van laatstgenoemd jaar — 1865 — beroepen tot predikant bij de Ned. Herv. Gemeente te Abbenbroek, verwisselde Dr. van Manen zijn standplaats met Winkel (1870—75) en daarna met Zierikzee, totdat hij den 16den Oct. 1884 benoemd werd tot hoogleeraar vanwege de N. H. Kerk te Groningen, welk professoraat hij 11 Dec. d. a. v. aanvaardde met een rede: »Het persoonlijk karakter der leerstellige godgeleerdheid”.

1) bl. 18 vg.

Met deze woorden zet de berichtgever van 1898, blijkbaar behoorlijk ingelicht, zijn relaas voort. Zij beschrijven een paar decennien, die te zamen de middelste periode van van Manen's leven uitmaken. Zij geven ons aanleiding om over den predikant, of, juister misschien, den dienaar van kerk en godsrijk, te spreken.

Ook nu geldt, dat wij in te veel bijzonderheden niet mogen afdalen. Het zou anders misschien de moeite loonen getuigenissen op te vangen uit de verschillende bovengenoemde gemeenten, nagalmen van loftuitingen, woorden van hartelijk gemeenden, na jaar en dag betuigden dank. Doch wij moeten ons hiervan spenen. Reeds overschrijden wij schier het geoorloofde, als wij plaats inruimen voor wat van de herder-en-leeraarswerkzaamheid openbaar geworden is.

Dat van Manen als vaandrig der nieuwe beweging op het gebied van kerk en theologie zou optreden, was na de antecedenten aan de academie te wachten. Al zijn er ook modernen geweest in die dagen, die onder den invloed van wat zij aanmerkten als de rechten der gemeenten — om van minder nobele motieven te zwijgen — in het kamp der rechtzinnigen teruggetreden zijn, bij een karakter als het zijne paste dergelijke tweeslachtigheid niet. Zoo geschiedde het dan, dat de drie geburen, Duker te Geervliet, van Loenen Martinet te Heenvliet en van Manen te Abbenbroek, tegen paschen van het jaar 1866 met elkander afspraken aan hunne gemeenten eerlijk mede te deelen, hoe zij over de lichamelijke opstanding dachten, en op den tweeden paaschdag van kansels te verwisselen. Het heet, dat de onthulling, wat van Manen betreft, slechts matige bevreemding wekte, omdat geruchten van vrijzinnigheid er reeds aan waren voorafgegaan. Intusschen was de teerling er mee geworpen. Voor de werkzaamheid in latere gemeenten was tevens de richting er door beslist.

Van Manen's preeken, zoo werd mij meegedeeld, lieten aan helderheid niet te wenschen over, doch men vond ze aanvankelijk „wat droog en te vol van redeneering”. Wie de juist-

heid van dit oordeel wil toetsen en tevens nagaan, in hoever de kwaal mettertijd geweken is, heeft gegevens te over tot zijn beschikking. Hij neme ter hand eenige »Stuiverspreken» uit den tijd toen zij onder dien titel door Dr. H. Oort werden geredigeerd; latere in »Onze godsdienstprediking», onder redactie van Dr. J. W. Lieftinck en van Manen zelven; of ook stukken van stichtelijken aard, in de uitgaven der Blaadjes-vereening, in het »Godsdienstig album», of ter wille van bijzondere gelegenheden verschenen. Het zal hem dan blijken, dat hij daarin te doen heeft met een volbloed modern man. Evenwel niet zoo modern, dat hij in gedachtenloop en woordenkeus den band met de gemeente zou verbreken. Een conservatief tintje zelfs ligt er soms over zijn werk.

Van harte had van Manen in '68 de »Godsdienstige toespraken» onder redactie van W. de Meyier begroet. »*Taal des geloofs* uit den boezem der moderne rigting!» riep hij uit. »Ja, die is er noodig om het ongeloof te bestrijden en zoo mogelijk te overwinnen. Daaraan hebben wij behoefte, om onwederlegbaar de beschuldiging af te wijzen, dat de moderne rigting het ongeloof van de daken predikt, en allerwege het heiligste regt der menschen op losse schroeven zet, door hunne schoonste adspiraties ijdelheid te noemen. Een Taal des geloofs doe men hooren!»¹⁾ Geen wonder, dat hij ook zelf aan den arbeid toog.

Om van eenige nog te Abbenbroek gestelde artikelen als van meer populair-theologischen aard niet te spreken²⁾, in den Winkelschen tijd gaf de oorlog van '70 en het einde daarvan hem ontboezemingen in de pen. Eenige andere preeken liet hij geleidelijk volgen³⁾ Nadat hij in '75 met Lieftinck als redacteur van »Onze godsdienstprediking» is opgetreden, ontmoeten wij hem schier jaarlijks als kanselredenaar. Van actualiteit

1) Vad. Letteroef. '68, bl. 560.

2) Zie Nieuw en Oud van die jaren.

3) Zie Stuiverspreken, 1870 vgg.

getuigt »De hulde aan Garibaldi gebracht" en »Een proef op ons geloof en op onze liefde", naar aanleiding van het vergaan van den Adder ¹⁾. Ook de eisch »Noch eed noch belofte", als weerklank op de eedsquaestie in de Tweede Kamer ²⁾. Zoo gaf mede nu eens een Hervormingsdag, dan weer een kerkelijke wanverhouding de stof aan de hand ³⁾. Wij weiden er niet over uit. Veel minder nog over meer toevallige ontboezemingen ⁴⁾. Als wij het eerste nummer van den negenden jaargang, »Jesus onze leidsman", ter sprake wilden brengen, het zou kunnen zijn om te wijzen op het conservatieve tintje, boven bedoeld. Misschien zou voor hetzelfde doel eenige terminologie uit den locus de Deo kunnen dienen. Liever evenwel dan hierbij stil te staan ⁵⁾, laten wij een enkele passage als getuige van van Manen's religieuzen zin en daardoor gewijde taal hier volgen. Opende de eerste jaargang van de nieuwe reeks met een beschrijving van de kracht des geloofs ⁶⁾, waarin het heette: »De geloovige kan niet alles, maar wel zeer veel, waartoe de ongelooovige gewoonlijk buiten staat is en waarin wij dus recht hebben openbaring van de kracht des geloofs te zien" ⁷⁾, de zesde jaargang gaf antwoord op de vraag: Waar is uw God? en als zoodanig te lezen:

»Beproof niet te bewijzen wat voor bewijs onvatbaar is en eeuwig blijven zal. Denk er niet aan, den ongelooovige door zinnelijke waarneming voor uw geloof te winnen. Tracht niet te betoogen, op zedelijke en onomstootelijke gronden, dat God bestaat. Erken veeleer volmondig, dat gij, met allen, daartoe onvermogen zijt, evenzeer als het u noch iemand,

1) '82 n°. 16, 18.

2) '81 n°. 23.

3) '86 n°. 21; '84 n°. 5.

4) '76 n°. 12; '77 n°. 17; '78 n°. 22; '79 n°. 19; '88 n°. 22.

5) Als proeve van moderne prediking, die oude en nieuwe dingen uit haren schat voortbrengt, leze en waardeere men ook „Ter gedachtenis", het welbekende woord aan jongelieden ter gelegenheid van hunne aanneming tot lidmaten der gemeente, Tiel 1885.

6) '75 n°. 1.

7) bl. 8.

wien ook, ooit gelukken zal, wiskundig te bewijzen, dat uw moeder u heeft liefgehad. Zeg hoe gij, gelijk de hare, zoo ook Gods liefde hebt ervaren. Spreek met eerbiedigen schroom, maar met de betamende vastheid uwer heilige overtuiging, van hetgeen gij aangaande Gods leven en werken in u hebt leeren kennen. Getuig van het plichtsbefef, dat u dwong het goede te doen en het kwade te laten, de deugd lief te hebben en de zonde te verachten; van de Heilige Macht, die u leidde op 's levens wegen, die u overal nabij was, die u zegende, ook in rouw en smart, die u troostte en sterkte, vaak in uiterst bange oogenblikken. Deel mede wat gij u herinnert en wat voor mededeeling vatbaar is aangaande den indruk, dien gij bij onderscheiden gelegenheden hebt ontvangen van Gods wakende, zorgende, steunende, tegemoetkomende liefde, van zijn heiligheid en rechtvaardigheid, van zijn macht en wijsheid. Wijs aan, hoe gij Hem als uw Schepper en Heer aanbidt, niet omdat allereerst natuur en geschiedenis u Hem als zoodanig leerden kennen, maar omdat gij Hem hadt ontdekt in uw hart, gevonden in uw leven en daarna ook ontmoet in de zichtbare schepping om u heen, gelijk in het groote boek der historie. Ontsluit het heiligdom uws harten. Profeteer van den vrede en van de zaligheid, van den moed en van den levenslust, van de kracht om te strijden en van de volharding om u te wijden aan het hoogste en beste, die het geloofsvertrouwen u schenkt" ¹⁾).

Dit alles is zuiver gevoeld en gedacht en gezegd. Geen wonder, dat de van de predikantsbetrekking scheidende leeraar zijn gemeente Zierikzee dankbaar toeriep: »Ik heb het geloof behouden!» en haar toebad, dat ook zij dit altijd mocht kunnen verklaren ²⁾).

Zal ik in dit verband nog herinneren aan de »reisleus'', in '73 te Londen ontdekt in het opschrift op de koopmans-

---

1) '80 bl. 255.

2) Zierikzee, 1885.

beurs: »De aarde is des Heeren, mitsgaders hare volheid", en aanbevolen in het »Godsdienstig Album""¹⁾ of aan de stichtelijke behandeling van Matth. 24²⁸ onder den titel: »Een prooi der gieren" in hetzelfde tijdschrift?²⁾ De vluchtige vermelding moge voldoende zijn. Van den preeker van Manen wenden wij ons liever tot den dogmaticus, zoo hij dien naam mag dragen, tot den modernen voorganger, die zijn overtuigingen had weten af te ronden en bereid was ze te verdedigen naar rechts en links.

Helderheid, beslistheid en koelbloedigheid, alle gevolgen van intellectueele kracht, kenmerkten, zou ik willen zeggen, onzen vriend in hooge mate, hetzij hij als dogmaticus zijn gevoelens kenbaar maakte, als apologeet ze verdedigde, of als polemicus zijn tegenstander te lijf ging. Steeds was hem duidelijk wat hij zeggen wilde, en hij wist er overvloedig woorden voor te vinden ook. Als een slagvaardige, om niet te zeggen strijd-lustige natuur had hij zich reeds doen kennen in zijn studententijd. Als gevormd theoloog zou hij zijn aard niet verzaken.

Nog op zijn eerste standplaats gaf hij in het licht: »Het godsdienstig karakter der Nieuwe rigting, tegen de bedenkingen van Dr. J. Cramer verdedigd""³⁾. Het gold een verwijt van inconsequentie. Cramer had betoogd, dat de Modernen òf terug moesten naar het supranaturalistisch evangelie, òf vooruit naar de stellingen van het alle godsdienst en zedelijkheid ondermijnende positivisme. In het moderne kamp bracht deze sommatie allerlei pennen in beweging. Zoo ook die van van Manen. Eerst in de »Vaderlandsche letteroefeningen" van Mei '68. Daarna in een zelfstandige brochure. Bij de lectuur van deze laatste voelt men zich in aanraking met een jongen man, jong, maar een man. Geen raaf slaat er tot eigen beschaming de klauwen in een schapenvacht, maar een jeugdige adelaar, die zich van kracht bewust is. Hij waagt er zich aan

---

1) 1874.

2) 1875.

3) 1869.

het moeilijkste probleem: het verband tusschen natuurnoodzakelijkheid en persoonlijk leven. Het »Leidsche determinisme» is hij bereid prijs te geven. Er moge meer waarheid in te vinden zijn dan in eenig ander stelsel, *de* waarheid is het in zijn schatting niet. Maar in geen geval geeft hij prijs de godsdienstige overtuiging, dat »alle zinnelijk en zedelijk lijden» goed is. Van zoodanige erkenning eener goddelijke alwerkzaamheid ducht hij geen gevaar, noch voor het schuldbesef, noch voor het verantwoordelijkheidsgevoel, noch voor den strijd tegen de zonde. »De logica is van onschatbare waarde, maar ook de godsdienst heeft hare onmiskenbare rechten», zegt hij ¹⁾. M. a. w. de supranaturalist moge uit de moderne wereldbeschouwing consequenties trekken en die als even zoovele doodelijke wapenen tegen de Moderne richting keeren, hij vangt ze alle op met het schild zijner godsdienstig-zedelijke energie.

Merkbare vorderingen als kampioen blijkt hij gemaakt te hebben, als hij in Jan. '76 de linkerzijde te woord staat. Nu zijn het von Helwald en diens tolk Dr. Hartog Heys van Zouteveen, die het ontgelden moeten. Aan de »Vaderlandsche letteroefeningen» was ter beoordeeling toegezonden »De invloed der geloofsbelijdenis op de beschaving.» Zoo kwam het in van Manen's handen. Hij wijdde er een artikel van 39 bladzijden aan, onder den titel »Ethnologie», en daarenboven een van 17 blz., onder den titel »Geluk en beschaving», in het »Godsdienstig album». De ethnologie zal leeren, »dat de hoogste ontwikkelingsperioden der beschaving steeds die waren, waarin het atheïsme en het godsdienstig indifferentisme den scepter zwaaiden». »Tot de waarheid door te dringen vermocht het Protestantisme even weinig als het Catholicisme». »Een kerkgenootschap zonder dogmen is een contradictio in terminis.»

1) bl. 71 vgl. Volgens Dr. H. Oort, Vad. Letteroef. 1870 bl. 9 vgg., zegt hij het nog niet nadrukkelijk genoeg. Voor de kennis van de ten onzent toenmaals opkomende ethische richting verdient deze appreciatie opmerking. Den hedendaagschen „malcontenten» zij de lectuur van Oort's artikel aanbevolen.

Modernen mogen zoomin protestanten als christenen heeten. Aldus in den tekst of in aan de vertaling toegevoegde noten. Die zoo spraken deden zich voor als op hoogen trap van ontwikkeling staande individuen. Tegenover hen nu stelde van Manen zich op niet minder hoogen berg. Van daar geeselde hij met bijtenden spot de »Ethnologie» en hare aanmatigende vertegenwoordigers.

In hetzelfde jaar '76 werd hem Pierson's »Eene levensbeschouwing», en tegelijk de Bussy's »Ethisch idealisme» ter beoordeeling voorgelegd. Hij noemt ze in éénen adem, maar acht dit schier een misdaad. »De Bussy het vleesch geworden geloof, Pierson de verpersoonlijking van het ongeloof,» zoo stelt hij de auteurs der beide werken tegen elkander over ¹⁾. Een studie van 45 blz. wijdt hij aan hunne pennevruchten. Voor de eerste hooge lof, voortvloeiende uit warme ingenomenheid, behoudens de aanwijzing hoe, al heeft het intellectualisme — dank zij den arbeid der ethici — uitgediend, het intellect slechts voor een tijd, uit reactie, zich het zwijgen laat opleggen en zich dan ook reeds in zijn denkende bestrijders als den auteur van »Ethisch idealisme» wreekt. Ten aanzien van de tweede het betoog, dat Pierson zoozeer een ongeloovige is, dat hij ten slotte aan zijn eigen ongeloof niet gelooft. Het ongeloof heet »de levenssfeer van den auteur, zijn lievelingshartstocht, het richtsnoer van zijn denken en handelen». Maar het schijnt kunstmatig, geforceerd. »Is soms», vraagt de beoordeelaar, »Dr. Pierson wel in theorie, niet in de praktijk een waar ongeloovige?» »Zonderling», roept hij uit, »de wijsgeer, die roemt in zijn ongeloof, die als een »ware ongeloovige» tamelijk onzacht en weinig eerbiedig, met kwalijk verholten spot, den ouden en verouderden God buiten de deur zet; die voor de godsdienst niet meer heeft dan een bescheiden plaats in een museum van oudheden, waar de dwalingen der menschen met hare schromelijke ge-

---

1) Vad. Lett. '76.

volgen en bergen vernietigd levensgeluk worden ten toon gesteld; — dezelfde wijsgeer drukt straks het voetspoor van den held der godsdienst en wedijvert met den grootsten geloovige in het najagen en vormen van de schoonste idealen, ter verhooging en vermeerdering van aller levensgeluk! Hij die geen grooter vrees kent dan voor inmenging van het »volstrekte" in het »betrekkelijke"; die siddert bij de gedachte aan den stilstand, den achteruitgang, het lijden en het tot werkeloosheid veroordeeld zijn der menschen, die tot hun schade dwaas genoeg zijn te gelooven aan »den Volmaakte"; hij dorst naar idealen, waarin zich de bevrediging onzer hoogste wenschen afspiegelt, en hij wijst dien dorst niet af als een gevaarlijke, als een onvoegzame, dien het man geworden kind behoort te bedwingen, nu het de grenzen zijner kennis heeft leeren afbakenen, nu het weet dat het niet weet of het eenige bestemming heeft, nu de grootst mogelijke »bescheidenheid" in het begeeren de vrucht der wijsgeerige ontwikkeling moest wezen! Integendeel, hij doet zijn best dien dorst bij anderen te prikkelen, de voorwaarden van ideaalvorming bij velen aan te kweken!" Blijkbaar is hier een polemicus aan het woord, die de middaghoogte zijner ontwikkeling bereikt heeft en zich evenknie voelt van de grooten in den lande. Met vrijmoedigheid dient hij zware slagen toe, maar het is niet overmoed die hem er toe in staat stelt; zijn slagen treffen doel.

Zal ik in dit verband ook noemen zijn critiek op het Spiritisme? Als »pleitbezorgers" daarvan voerde hij in '74 den ziener van Grevenbicht, —Roorda van Eysinga, en A. J. Riko, auteur van »Positief spiritualisme", ten tooneele ¹⁾. Zijn artikel van omstreeks twee vel druks eindigde met: »(Wordt vervolgd)". Dit vervolg schijnt evenwel in de pen te zijn gebleven, tenzij wij het te zien hebben in wat jaargang '76 over »Spiritistische litteratuur" te lezen gaf ²⁾. Dat bedoelde pleitbe-

1) Vaderl. letteroef. '74, I bl. 1 vgg.

2) I bl. 92 vg.

zorgers bij een intellectueel man als Manen aan doovemans deur klopten, behoeft geen herinnering. Zelfs bezwaarde hem de gedachte, dat de redactie hem op den duur zou aanmerken als speciaal deskundig op het terrein der spiritisten. De tegen hen gerichte bladzijden worden hier dan ook slechts vermeld als mede proeven aan de hand doende van zijn slagvaardigheid.

Verdienstelijk maakte hij zich voorts door naar vermogen het licht te verbreiden, dat over den locus de Deo van modern standpunt ontstoken werd. Zoo gaf hij in '76 onder den titel »Bovennatuurlijke godsdienst" een vertaling, of liever vrije bewerking, van »Supernatural religion, an inquiry into the reality of divine revelation," met name van deel I, met inleiding en laatste hoofdstuk van deel IV, een werk, dat in '74 in Engeland verschenen en met groote belangstelling ontvangen was. Minder populair, maar voor het doel toch zeer bruikbaar was ook »Het geloof aan God, een geschiedkundig-wijsgeerige studie van Dr. Otto Pfeiderer," dat hij in '81 vertaalde, een onderdeel van Pfeiderer's welbekende »Religionsphilosophie". Op dezelfde lijn ligt zijn aanbeveling van W. Zaalberg's »Omtrekken eener godsdienstige levens- en wereldbeschouwing" ¹⁾, en zijn hulde aan Kielstra's schets der christelijke geloofs- en zedeleer, »Het godsdienstig leven", gebracht ²⁾. Wilde ik hier volledig zijn, ik zou nog op tal van bladzijden moeten wijzen. Een reeks van jaren aaneen bevat ten de »Vaderlandsche letteroefeningen" van de hand van van Manen boekaankondigingen en besprekingen, die bijdragen te over leveren voor de kennis van zijn inwendig bestaan. En later evenzoo de »Bibliotheek van Moderne theologie" en het »Theologisch Tijdschrift". Men raadplege de inhoudsopgaven, zoo men het geheel wil overzien. A. Kuyper, »De menschenwording Gods"; Felix Pécaut, »De moderne orthodoxie en de

---

1) Herv. 14 Juli '88.

2) Theol. Tijdschr. '92, bl. 45 vgg.

Hervormde Kerk"; Coquerel, »Het geweten en het geloof"; Schwab, »Het oude en het nieuwe geloof"; van den Bergh van Eysinga, »Het bankroet van religie en Christendom in de moderne maatschappij", de titels dezer boeken alleen reeds geven te kennen, dat wie er zich in het openbaar over uitlaat tot ontboezemingen van innerlijk leven komen moet. Ik wijs hier slechts den weg tot verdere oriëntering, maar bewandel dien niet.

Wat de dogmaticus van Manen ons geleverd zou hebben, indien de omstandigheden hem genoopt hadden in die richting al zijn krachten te ontplooien, kan uit het voorafgaande bij benadering gegist, niet met zekerheid aangewezen worden. Als kerkelijk Hoogleraar had hij ook dogmatiek moeten doceeren, en dat hij niet van zins was dit vak achter zijn andere vakken te laten schuil gaan, blijkt uit het feit dat hij er zijn inaugureele oratie aan wijdde. Doch veel verder dan pia vota kwam het niet. De series lectionum dier dagen maakt nog van het kerkelijk professoraat geen melding. Met welken locus hij zijn cursus opende, was dus kwalijk na te gaan. Maar de wetenschap daarvan zou weinig licht ontstoken hebben. Welsprekend is in dezen het sobere bericht in den Studenten-almanak van '86. »Als zijn" — Hofstede de Groot's — »opvolger opende Prof. van Manen den 14^{den} Dec. zijne colleges, hoewel hij zijne eigenlijke lessen eerst den 15^{den} Febr. aanving. Daar Z. H. Gel. spoedig daarop als staathoogleraar te Leiden benoemd werd, duurde zijn academische werkzaamheid alhier slechts bijna vier maanden" 1).

Hier voegt ook een woord over van Manen's kerkbegrip en zijn kerkelijke politiek.

In Febr. '70 hield hij een voordracht over »godsdienst en kerk", die hij onder dien titel liet verschijnen in de »Vaderlandsche letteroefeningen" 2). De strekking daarvan laat zich

1) bl. 214.

2) '71 II, bl. 525 vgg.

denken. »De godsdienst kan voor haren bloei, zelfs bij de grootste ontwikkeling die zij tegenwoordig in sommigen bereikt heeft, den steun der kerk niet ontberen,» lezen wij er ¹⁾. Maar dan van een kerk zonder belijdenis. Zoo althans betoogde de auteur zeven jaren later in een uitgave der »Volksbibliotheek» ²⁾. Daar heette het: »Wie de kerk waarlijk liefheeft, kan noch mag den band der gemeenschap zoeken in een verbindend verklaarde belijdenis, in een eenmaal vastgestelde of vast te stellen leer» ³⁾. Zoo beantwoordde hij ook de vraag, of voor de Modernen, ingeval zij tot afzonderlijke kerkstichting mochten gedwongen worden, behoefte aan formuleering der gemeenschappelijke geloofsovertuigingen zou bestaan, met de opmerking, dat zij in dien »nood» spoedig genoeg zouden kunnen voorzien, maar er zich wel voor dienden te wachten, aangezien de »heilige geest» de eenige bruikbare band der gemeenschap is ⁴⁾.

Anticonfessioneel tot in zijn nieren! ⁵⁾

Wie weten wil, welke gevaren hij van het antieke kerkbegrip duchtte, die leze, behalve laatstgenoemd geschriftje, zijn »Ultramontaansch Utopia» ⁶⁾, waarin hij naar alle richtingen de uiterste consequentiën van de traditioneele vereenzelviging van kerk en godsrijk trok, en aanmaande tot beslisten

1) bl. 551.

2) Uitgegeven vanwege de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel in de Ned. Herv. gemeente te Amsterdam, 1877. »De band der gemeenschap.»

3) bl. 7.

4) bl. 74 vgg.

5) Hoe van Manen niettemin Guy de Bray wist te waardeeren, getuigt zijn smakelijk boekje, onder dien titel in 1885 uitgegeven door de Blaadjesvereeniging. In dit verband mag ook genoemd worden de van ingenomenheid blijk gevende aankondiging van Gooszen's studie over den Heidelbergschen catechismus, in het Bijblad van de »Hervorming» van 10 Mei 1893, onder den titel: »De strijd om den Heidelberger.» Natuurlijk is in beiden de historicus aan het woord. Als criticus waagde hij zich in jonge jaren aan de Nederlandsche geloofsbelijdenis. Een paar artikelen van 1868, overdrukken uit mij niet bekende tijdschriften, kwamen onder zijn nalatenschap voor.

6) Uitgave van de Evangelische maatschappij, met een vertaling der Encyclic van '64 en verwijzing naar die van '73.

strijd — schoon met uitsluitend geestelijke wapenen — tegen de »doodvijanden», opdat zij mochten verdwijnen uit het vaderland, kon het zijn »van den aardbodem». Het pleidooi is de scherpe pen van van Manen waard. Het protestantsch individualisme had in hem een beslist vertegenwoordiger. En dat in elk opzicht. Vrije individuen en vrije gemeenten, voor beiden nam hij het op.

Evenwel zonder te vervallen in onpractische »Principienreiterei». Hij bleef te allen tijde een goed tacticus.

Wat de autonomie der gemeenten betreft, liet hij in '72 in »Nieuw en Oud», »nader toegelicht en uitgebreid», een referaat verschijnen, dat hij, ter aanvulling van wat zijn medereferent Mr. F. C. W. Koker over het onderwerp te zeggen had, in de vergadering der Modernen te Amsterdam had voorgedragen. Daaruit bleek, hoe hij op zijn hoede was tegen het gefluit der vogelaars van de rechterzijde. Hadden niet Dr. A. Kuyper en Groen van Prinsterer Mr. W. Heineken's wensch toegelicht om de koninklijke besluiten van 1816 en 1852 te zien ingetrokken? Antirevolutionairen en radicalen reikten elkaar de hand tot vrijmaking der kerk. Van Manen nu speurde adders onder het gras en betoogde: »De tegenwoordige organisatie, hoe gebrekkig ook en in flagranten strijd met de autonomie der gemeenten, maar rebus ipsis et factis wettig geworden, moet ons helpen om de gemeenten werkelijk vrij, zelfstandig te maken, in het volledig bezit harer autonomie te stellen». Evenzoo toen in '84 de heeren Gunning en Chavannes ten opzichte van de autonomie ééne lijn trokken, naar aanleiding van een door de Synode der Ned. Herv. kerk kenbaar gemaakten »wensch». Toen ook rook van Manen lont. De »vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven in Protestansch-Christelijken geest" gold hem meer dan een ontijdige oplossing van quaestiën, waardoor die ontwikkeling zou worden in gevaar gebracht. Het was hem er bovenal om te doen, den rechtstoestand der Ned. Herv. kerk in overeenstemming te brengen met het standpunt van leervrijheid, dat

zij feitelijk reeds had ingenomen. Dienovereenkomstig verklaarde hij: »Elke stap op dien weg verdient onze toejuiching, elke poging daartoe onze krachtige ondersteuning; maar ook al wat van dien weg kan afleiden onverbiddelijke bestrijding. In dien zin, maar ook in dien zin alleen, zijn wij geroepen, de zelfstandigheid der gemeenten, gelijk die van al hare leden, naar vermogen te bevorden». Men kan een en ander lezen in den »Tijdspiegel» van '85, onder den titel »Zelfstandigheid der gemeenten»¹⁾. Opmerkelijk, dat reeds in '68 het vrijwillig ontslag van Ds. Radersma als predikant te Oosterbierum op grond van zijn bekeering tot de moderne richting van Manen deed schrijven: »Radersma kwam tot andere, zijns inziens betere gedachten; was het nu niet zijn pligt, althans te beproeven, of hij de aan zijne zorg toevertrouwde gemeente ook op een beter standpunt plaatsen kon? . . . Zoo de proefneming mislukte, dan was het altijd nog tijds genoeg om zich, als misplaatst in dien kring, terug te trekken»²⁾.

Over de beheersquaestie had van Manen zich in bovengenoemd referaat niet uitgelaten, omdat zijn medereferent Koker die taak voor zijn rekening gekregen had. Ook tijdens den jongsten strijd over het onderwerp schijnt hij zich er niet in gemengd te hebben. Mij zijn althans geen daarop betrekking hebbende artikelen of bladzijden onder de oogen gekomen. Toch heeft hij een enkele maal gelegenheid en genegenheid gehad om er zijn aandacht aan te wijden. Het was toen de Arrondissementsrechtbank te Utrecht in Juni 1870 een zeker aantal stembevoegden van de Ned. Herv. gemeente te Blaauwkapel, na hun verzet tegen een besluit van kerkvoogden en hunne maatregelen om »vrij beheer» voor de gemeente te behouden, in het gelijk had gesteld. Hij schreef toen een artikel in »Nieuw en Oud», in het bewustzijn van zich »op glad ijs» te begeven, maar waarin hij niettemin blijk van juridische

1) Eenige wenken aan de gemeenten betreffende het gebruik van algemeen stemrecht gaf hij in n°. 29 van de Stichtelijke blaadjes.

2) Vad. Lett. 68, bl. 552.

talenten gaf ¹⁾). In dat artikel kon hij tevens verwijzen naar een paar andere in het »Nieuw kerkelijk weekblad" ²⁾ over »de stemming der gemeente in zake het beheer der kerkelijke goederen", gegeven als »proeve tot practische oplossing van het vraagstuk".

Van algemeene bekendheid voorts is het, hoe van Manen steeds pal gestaan heeft voor de rechten der Modernen in de kerk. Toen in '84 de proponentformule stond gewijzigd te worden ten nadeele van de vrijzinnigen, trad hij te Zierikzee in een avondgodsdienstoefening op met een rede, waarvan hij het onderwerp van te voren had bekend gemaakt. Zij verscheen later in druk in »Onze godsdienstprediking" ³⁾. Het doel was, de adresbeweging tegen het synodale zwenken naar rechts in de hand te werken. Het gold immers »de toekomst der Modernen in de Ned. Herv. Kerk, die allen behoorde ter harte te gaan." «Vergeeten wij het toch niet", zoo werd gezegd — en de woorden kenmerken en verklaren van Manen's houding zijn leven lang — »vergeeten wij het toch niet: wij modernen, die dezen naam met eere dragen, wij hebben iets, waardoor wij ons van anderen onderscheiden; iets dat waarde en betekenis heeft voor het persoonlijk en voor het gemeenschapsleven, voor het huisgezin en voor de maatschappij; een overtuiging, die het mogelijk maakt zoowel aan de eischen der wetenschap als aan die van het geloof recht te laten wederen; een levensopvatting, die plaats laat voor de waardeering van de zinnelijke wereld, zonder te kort te doen aan de eischen eener hoogere orde van dingen. Wij hebben beginselen, van wier zuivere en volledige toepassing wij het welzijn verwachten, niet enkel van het eigen, maar ook van anderer leven, ja tot op zekere hoogte van ons geheele volk. Wij zijn ons in alle bescheidenheid bewust, een zout, een

1) In toepassing op de kerkelijke reglementen speuren wij die talenten in een artikel als: „Iets over doopdwang" (Godsd. Alb. '72), of als de bespreking van Ham's „Het algemeen stemrecht der Ned. Herv. Kerk" (Th. Ts. '97).

2) N°. 86, 87.

3) N°. 5.

licht te zijn, althans dit te moeten wezen in den kring, waartoe wij behooren, in onze woonplaats, in ons vaderland. Hoe zouden wij dan onverschillig kunnen zijn omtrent onze uitdrijving, of een daarmee gelijkstaand, schijnbaar vrijwillig, doch in waarheid door den nood gedrongen, heengaan uit de Ned. Herv. Kerk, indien wij weten, dat onze plaatsen aldaar zullen worden ingenomen door niet-geestverwanten, die dan hun invloed allerwege dubbel zullen doen gevoelen?"¹⁾ Dit besef van de waarde der richting, die hij vertegenwoordigde, was het ook, dat hem aan de vrijzinnigen te Vlaardingen, toen in 1896 hun verzoek om een geestverwanten voorganger door den kerkeraad was afgewezen, den raad deed geven, die afwijzing met een geestdriftige oprichting eener afdeling van den Protestantenvbond te beantwoorden, en het vermeend »non possumus" der rechtzinnigen met scorpioenen deed kastijden²⁾. »Hetzij gij al of niet voor het uiterlijke tot de Hervormde gemeente blijft behooren", had hij toen gezegd, zich van raadgeving op dit punt onthoudende, uit onbekendheid met plaatselijke toestanden. Maar toen zeven jaren later hetzelfde te Leiden geschiedde, gaf hij op de vraag: »Wat nu?" ten antwoord: »Niet heengaan; niet ons aansluiten bij een der kerkgenootschappen!" Toen noemde hij uitdrukkelijk zich en zijns gelijken »verplicht niet te wijken voor den wassenden stroom der ons terugdringende rechtzinnigheid". Een »eigen kring" te vormen, een »kring van vrijzinnige Hervormden", was toen het wachtwoord. Men weet, hoe nog altijd die kring in het belang van de verdrukte minderheid in de Sleutelstad werkzaam is.

Al het bovengenoemde mocht een plaats ontvangen onder het hoofd: de predikant van Manen. Het zou niet volledig zijn, als er niet aan werd toegevoegd, hoe hij ijverde voor

1) bl. 77 vg. Verg. Herv. '83 n°. 49.

2) Afgewezen, aan de leden der Herv. gem. te Vlaardingen, 1890.

godsdienstonderwijs en zondagschool. Voor de laatste nam hij het op tegen den heer A. Sipkema, die in den »Tijdspiegel» van '92 hare onvolkomenheden te breed had uitgemeten. Haar worde, heette het in antwoord en na een warm pleidooi, »door niemand recht van bestaan ontzegd en veeleer door alle belangstellenden, als in naam der reddende liefde, een werverdiend eeresalut gebracht»¹⁾. Aan het eerste dacht hij, toen hij Maronier's »Geschiedenis van het godsdienstonderwijs» aankondigde en diens »Godsdienst in het leven»²⁾, en allicht ook bij de bespreking van enkele andere der ontelbare boeken — vele ook van bellettristischen aard — hier kwalijk te registreeren, die de »Vaderlandsche letteroefeningen» in jaargang op jaargang behelsden. Of anders bij artikelen in den »Tijdspiegel», als dat over »Ons lager onderwijs» in '75, toen door het bekende Nutsrapport en de Commissie-Moens c. s. de neutraliteitsquaestie aan de orde was, of als dat »Voor school en godsdienst», waarvoor twee jaren later hetzelfde tijdschrift zijn kolommen opende. Wij weiden er hier niet verder over uit. Evenmin als over zijn hart voor de zending, dat hem naar aanleiding van Neurdenberg's onderwijsplannen voor Indië »een lastbrief van Jezus» aan het christelijk Nederland deed richten³⁾ en hem den lof van Buss op het Nederlandsch zendinggenootschap voor dat genootschap in ontvangst deed nemen⁴⁾. De bemoeiingen van een wakker predikant zijn veelzijdig. Zelfs de levensverzekering heeft aan van Manen, en niet om zijn massief artikel er over in de »Vaderlandsche letteroefeningen» alleen⁵⁾, verplichting. En nu wij toch het engere terrein van kerk en theologie verlaten hebben, is hier de herinnering niet misplaatst, hoe de Zierikzeesche predikant in 1879 tijdens een reis door Zwitserland gelegenheid vond, om zijn bevindingen mee te deelen in brieven, die zoo plas-

1) Herv. 23 Apr. '92.

2) Bibl. v. Mod. Theol. '83, bl. 237 vgg., 457 vgg.

3) Aanwezig in afdruk uit een mij onbekend tijdschrift.

4) Bibl. v. Mod. Theol. '76, bl. 233 vg.

5) '72 II, bl. 737 vgg.

tisch uitvielen, dat de vriend aan wien zij gericht waren ze behoorlijk genummerd terugzond met de bewering, dat zij in ruimeren kring dienden genoten te worden, tengevolge waarvan zij in het tijdschrift »Nederland" onder den titel: »Op reis; brieven uit Zwitserland" wereldkundig werden gemaakt.

Na den predikant, figuurlijk gesproken, de professor.

»Den 25sten April 1885 werd prof. van Manen benoemd tot hoogleeraar te Leiden, welk ambt hij den 22sten Sept. aanvaardde met een oratie: »De leerstoel der Oud-christelijke letterkunde". »Prof. van Manen geeft daar onderwijs in de Oud-christelijke Letterkunde en Uitlegging van het N. T.;" aldus eindelijk de verslaggever van '98, die dan ten slotte nog melding maakt van eenige geschriften. Zijn woord moge ons dienen tot tekst voor ons laatste gedeelte, waarin van het theologisch-wetenschappelijk werk van den ontslapen vriend sprake wezen zal.

Dat van Manen op het gebied van wetenschap en met name van historisch-critisch onderzoek zich niet onbetuigd zou laten, deed het verloop van zijn studententijd reeds vermoeden. Toen in '63 de Faculteit van godgeleerdheid te Leiden als prijsvraag had uitgeschreven: »Inquiratur in authenticam utriusque Pauli ad Thessalonicenses epistolae", dong hij met succes naar het eermetaal en verried hij daarenboven zooveel practischen zin, dat hij zijn »Onderzoek naar de echtheid van Paulus' eersten brief aan de Thessalonicensen" in '65 als academisch proefschrift, en dat betreffende den tweeden in hetzelfde jaar als afzonderlijke uitgave liet verschijnen. En dit niet alleen. Maar toen zijn concurrent van der Vies eveneens zijn studie ter verkrijging van den doctorstitel in druk gaf en bleek op het punt van den eersten brief tot ander resultaat te zijn gekomen, wikkeld hij zich terstond in een warme polemiek. »De echtheid van Paulus' eersten brief aan de Thessalonicensen", onder dien titel vulde hij in '66 een zeventig bladzijden van de »Godgeleerde bijdragen".

Dit laatste stuk verdient wel zeer de aandacht van den biograaf, die op het geheel van van Manen's historisch-critischen arbeid terugziet.

Van der Vies had de beide brieven onecht verklaard, van Manen de echtheid van den eersten gehandhaafd. Er zou een tijd komen, dat laatstgenoemde daar in de verste verte niet aan dacht. Te meer treft den nuchteren beschouwer de beslithheid, waarmede de jonge criticus niet alleen zijn standpunt inneemt, maar dat ook ongeraagd verdedigt tegen een opponent. Van der Vies had de afwijkende uitkomst van het parallele onderzoek afgeleid uit een verschil in methode. De zijne zou doeltreffender geweest zijn dan die van van Manen. Deze laatste liet zich dit niet gezeggen en trok van leer. »Een zooveel mogelijk nauwkeurige exegese van den brief,» zegt hij, »had mij geleerd: er is in dit geschrift volstrekt niets te vinden, dat, vergeleken met de vier hoofdbrieven van Paulus, niet door dezen apostel kon gezegd of geschreven zijn. Daarom had ik geen reden om van onechtheid te spreken. Intuschen had ik, door anderen voorgelicht en door eigen onderzoek, vele punten van treffende overeenstemming met de algemeen als echt erkende brieven van Paulus aangetroffen. Tevens bleken mij alle bedenkingen tegen de echtheid, met hoeveel geleerdheid en scherpzinnigheid ook in het midden gebracht, onhoudbaar te zijn. De erkenning der echtheid was de noodzakelijke gevolgtrekking van de verkregen resultaten" ¹⁾. »Vergeleken met de vier hoofdbrieven van Paulus», heet het hier. Die hoofdbrieven noemde hij »geschriften wier echtheid algemeen erkend wordt" ²⁾. Zij leverden hem den »toetssteen», waaraan hij het al of niet Paulinische keurde. Die proef nu stond de eerste brief aan de Thessalonicensen door. Wij kunnen het den jongen man niet euvel duiden, dat hij zijn uitgangspunt neemt bij wat gezaghebbende voorgangers hadden geleerd, noch het bevreemdend achten, dat hij onder den

---

1) bl. 103.

2) bl. 100.

invloed van latere geestesstromingen of van eigen onderzoek den eenmaal aangenomen toetssteen, als niet naar eisch gewetigd, ter zijde stelt. Maar wij vragen toch, zoowel bij het vaststellen van eigen resultaat, als bij het verweer tegen van der Vies, in hoever zulk beslist positie nemen vrucht van onbevangen waarneming en belangelooze redeneering was, en in hoever zelfgevoel en strijdlust den jeugdigen geleerde parten speelde. Wij vragen zoo, omdat psychologische verklaring niet in exegeticis alleen aanbevelenswaardig is. Wie kan zijn eigen hart doorgronden? Hoeveel te minder dan zullen wij de motieven aanwijzen, die een ontluikend onderzoeker van meer dan alledaagsch talent voeren tot zijn resultaat?

Intusschen had de voormalige kweekeling der Utrechtsche academie zijn voeten als goed geharnast ridder gezet op het pad der wetenschap. Zijn rinkelend optreden wekte verwachtingen, die niet zouden worden beschaamd. Straks zullen wij hem weer ontmoeten op het gebied der »*quaestiones paulinae*» en genoodzaakt zijn hem andermaal naar zijn geloofs-brieven te vragen. Maar eerst doorloopen wij het geheel van zijn bemoeiingen, daarbij steeds het gelijksoortige samenvoegende, zonder de chronologische verhoudingen meer dan noodig is uit het oog te verliezen.

Het Oude Testament heeft aan van Manen geen bijzondere verplichtingen. In jeugdigen overmoed slechts waagde hij zich even op dit terrein, naar aanleiding van Rutgers' pogen om de echtheid van den Deutero-Jezaja te redden. Na wat H. Oort en A. D. Loman daartegen in het midden hadden gebracht, meende ook hij zijn critiek niet te moeten terughouden ¹⁾. Doch daarbij is het gebleven. Wat hij nog onder den titel »De ondergang van den Joodschen staat» in »Onze tijd» van '74 gaf, was grootendeels vertaling van de ca. 1—12 en 18—20 van Renan's »*Antéchrist*», waaruit hij mede in de »Vader-

1) Godgel. Bijdr. '67, bl. 543 vgg.

landsche letteroefeningen" van '75 nog de ca. 6, 7 en 13 als »Nero" heeft laten volgen.

Ook op het gebied der Algemeene godsdienstgeschiedenis heeft hij zich slechts bij wijze van reproductie van andermans werk begeven. Het waren bladzijden van Fr. Schulze, die hij in '71 over »het Fetisisme" in de »Vaderlandsche letteroefeningen" gaf.

Evenmin was hij kerkhistoricus in den engeren zin. Wat niet belette, dat hij ten aanzien van onderdeelen zich verdienstelijk maakte. Bekend althans is zijn massieve studie over Pontiaan van Hattem in de »Gids" van '85 ¹⁾, die tevens aanleiding gaf tot een uitvoerige beschrijving van de procedure tegen Pontiaan in het »Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis" van hetzelfde jaar. ²⁾ De stof werd geput uit de vier omvangrijke kwartijnen, die van Pontiaan's hand bewaard gebleven zijn, een »verantwoordinge" van den vermeenden ketter, notulen van de kerkeraden der gemeenten te Philipsland en Bergen-op-Zoom, en actenboeken der voormalige classis van Tholen en Bergen-op-Zoom. De studie is hoogst leerzaam voor ketterjagers van den tegenwoordigen tijd en als zoodanig aan allen die belang meenen te hebben bij de afzetting van een man als Dr. Bähler ter kennismaking bijzonder aan te bevelen. Zij gaf tevens aanleiding tot de mededeeling van eenige bijzonderheden in den »Tijdspegel" »uit het leven van een dorpsschoolmeester". Pieter Roelantse van Sierveld genoot de eer van als bijdrage tot de kennis van zeventiendeëeuwsche schooltoestanden en van de verhouding tusschen kerk en onderwijs afzonderlijk ten tooneele te worden gevoerd ³⁾. Zoo had van Manen vroeger een boeiende levens- en karakterschets van Thomas More gegeven ⁴⁾. Verder evenwel reikten zijn bemoeiingen in deze richting niet, tenzij

1) III, bl. 357—429; IV, bl. 84—115.

2) I 3, bl. 273—348.

3) 1885, II bl. 161 vgg.

4) Almanak der Ev. maatschappij '74.

men biographieën als van Baur en Lipsius, van Opzoomer en Tiele wil rekenen onder de kerkhistorische studiën¹⁾. Wel vond hij herhaaldelijk aanleiding en vrijmoedigheid tot aankondiging en bespreking van anderer werk. Zoo van den »Conradi Hirsaugiensis dialogus» van G. Schepps²⁾. 't Gold een »Dialogus super auctores» uit de twaalfde eeuw. Zoo van Duker's »Voetius»³⁾. Zoo van Klap's »Voorheen in Zeeland»⁴⁾, gewaardeerd als bijdrage tot de kennis van oudvaderlandsche toestanden der zeventiende eeuw in het algemeen. Toen hij van Oosterzee's »Jaarboekje voor de Ned. Herv. Kerk» aankondigde als een »Bijdrage tot de nieuwste kerkgeschiedenis», was hij nog in zijn eerste jaar⁵⁾, en toen hij omgekeerd Colenbrander's »Beknopte geschiedenis van het Christendom» erg uit de hoogte behandelde, was hij blijkbaar ontstemd⁶⁾.

Over andere onderdeelen van het godsdienstwetenschappelijk geheel kan ik in dit verband zoowel zwijgen als spreken. Er is niet een, of van Manen roerde het wel eens aan, daartoe genoopt door lust of plicht. Men denke hier aan de letterkundige overzichten van zijn hand, vooral in het »Theologisch tijdschrift», ook nu weer kwalijk te registreeren, soms van twintig, dertig uitgaven te gelijk. Terugdeinzen voor eenige stof deed hij niet licht, en zijn encyclopaedische ontwikkeling kwam steeds zijn vlugheid te hulp. Zoo gaf hij dan ook vaak meer dan een vluchtige vermelding ten beste aan veelomvattende werken, als de successievelijk verschijnende deelen van Herzog's »Realencyclopaedie» of de »Encyclopaedia biblica»⁷⁾. Geen wonder, dat hij ook Heinrich en Dr. A. Kuyper op het punt hunner Theologische encyclopaedieën te woord durfde staan⁸⁾.

1) Th. Ts. '92, bl. 470 vgg. 651 vgg. '94, bl. 664 vgg. '02, bl. 190 vgg.

2) Th. Ts. '90, bl. 90.

3) Th. Ts. '94 en '96.

4) N. en O. '71.

5) Th. Ts. '96, bl. 337.

6) B. v. M. Th. '89, bl. 399 vgg.

7) Th. Ts. '97 en vgg. 1900 en vgg.

8) Th. Ts. '97, bl. 512 vgg.

Ondanks deze veelzijdigheid doet de naam van van Manen toch allereerst en allermeeft denken aan bemoeiingen op het gebied der oud-christelijke letterkunde. Als wij het zoo uitdrukken, blijven wij trouw aan de door hem bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Groningen zoo nadrukkelijk gestelden eisch, om de in den Nieuwtestamentischen canon besloten oud-christelijke geschriften niet op eenige wijze van de andere af te zonderen. »De afzonderlijke vermelding van de uitlegging van het Nieuwe Testament» naast het »onderwijs in de oud-christelijke letterkunde» behoort thuis op een thans overwonnen standpunt,» lezen wij in zijn inaugureele oratie. Toch nemen wij de vrijheid om de beide groepen hier een oogenblik gescheiden te denken, ten einde te meer te doen uitkomen, hoe van Manen's naam vooral gerucht gemaakt heeft op het gebied der Nieuwtestamentische studiën.

Een lange geschiedenis zou er te verhalen zijn, wilden wij al de lijnen volgen die van de uitgave eener gecommenterde vertaling van »De geschriften der Apostolische vaders» in '69 tot aan de verschijning der »Handleiding voor de oud-christelijke letterkunde» in 1900 voeren. Het zou ons dan blijken, dat noch de stroom van het historisch-critisch onderzoek, noch van Manen's deelneming daaraan gedurende die drie decennien heeft stilgestaan. De eerste bestond, zooals bekend, uit twee deeltjes. Zij droegen op den titel behalve van Manen's naam ook dien van zijn vriend en medewerker Dr. A. C. Duker. Zij waren geheel op de hoogte van hun tijd en leerzaam en bevattelijk bij uitnemendheid. Intusschen lijdt het geen twijfel, of van Manen zou, indien het hem vergund geweest was over de nu eerlang door het Haagsch Genootschap te ondernemen uitgave van vertaalde kerkvaders de directie te voeren, zijn Patres apostolici in nieuwe bewerking daarin hebben opgenomen. Althans het verschil tusschen het aangaande hen beweerde, eerst in '69 en '71, later in 1900, was groot. Ik kan er niet aan denken dit hier in bijzonder-

heden aan te wijzen, maar zal toch trachten, alvorens bij van Manen's critiek op het Nieuwe Testament uitvoeriger stil te staan, het een en ander mee te deelen van wat hij op het daaromheen liggend terrein van oud-christelijke letterkunde heeft verricht.

Als wij beginnen bij den Barnabasbrief, dan hebben wij niet alleen het voorrecht, dat wij den eersten in de reeks der Apostolische vaders ter sprake brengen, maar ook, dat wij gelegenheid vinden om een incident te vermelden, dat min of meer karakteristiek is en als zoodanig in het leven van van Manen niet alleen staat. Prof. Loman schreef in '84 een hoogst geleerd en scherpzinnig artikel over wat hij noemde de Apocalypse van Barnabas ¹⁾, de toespeling op een paar plaatsen van Daniël in Barn. 4³⁻⁵, en besloot die met de woorden: »Zoo brengt ons alles naar de laatste jaren van Hadrianus' regeering, 135—138, wanneer wij het juiste datum van den Barnabasbrief zoeken op te sporen". Hij was met dit resultaat bijzonder ingenomen. Immers, dacht hij »wij hebben voor de geschiedenis van de twee eerste eeuwen des Christendoms zoo weinig zekere chronologische data, dat wij niet buiten volstrekte noodzakelijkheid de kansen ons geboden om in dezen onzen kleinen schat te vermeederen mogen opgeven". Ook de lezers waren onder den indruk van Loman's betoog. Maar eer nog iemand van zijn ingenomenheid had kunnen doen blijken, gaf van Manen Loman wat deze noemde een vergulde pil, door het stellen van »een vraagteken bij het geboortejaar van Barnabas' brief" ²⁾. Ook hij ontwikkelde veel geleerdheid en scherpzinnigheid en kwam tot de uitkomst, dat de brief »moet geschreven zijn vóór 131". De terechtwijzing viel min of meer uit als die van Colenbrander, boven bedoeld. »Suaviter in modo fortiter in re" noemde Loman haar ironisch. Hij sprak van een »misverstand", en zeide daarvan: »Waarschijnlijk hangt het samen met onze ver-

1) Th. Ts. '84, bl. 182—226.

2) bl. 552 vgg.

schillende beschouwing van het oude Christendom in zijn geheel en van de taak die het in de Joodsche en Grieksch-romeinsche wereld te vervullen had" 1). Inderdaad was van Manen toen nog geen Lomaniaan, en in zijn »Apostolische vaders" had hij het raadzaam geacht den brief »voorloopig te blijven stellen tusschen 70 en 119" 2). Twee redenen voor één misschien, die, als men van psychische invloeden op critische operatiën spreken mag, den toon en de strekking van zijn artikel konden verklaren. Dat artikel was van het jaar '84. Te meer trok het onze aandacht, toen wij in de Handleiding van 1900, helaas zonder nadere toelichting, aangaande Barnabas lazen: »Zijn leeftijd valt . . . na »Paulus", met inbegrip van Hebr.; tusschen de jaren 130 en 140" 3).

Een soortgelijke verschuiving heeft zich ook de eerste Clemensbrief moeten laten welgevalen. In '69 leidde de critiek »ongemerkt in de tweede eeuw", en heette het: »Hier blijven wij eenvoudig en dus liefst tusschen 96 en 125 staan" 4). In 1900 lezen wij: »Men zegge: ± 140, mede op grond van des schrijvers bekendheid met Paulinische brieven, waaronder stellig Hebr., en daarnaast 1 Petri" 5). De bijzondere motieven van deze verschuiving zijn ons niet kenbaar geworden. Wel bleek in '95, dat de ontdekking van den oud-latijnschen Clemens door van Manen met warmte was begroet 6).

Aangaande den tweeden Clemensbrief zijn de verschillen minder groot. Ietwat sceptisch werd in '69 gevraagd: »Wat kan Rome bewogen hebben, omstreeks het jaar 170 deze soort homilie naar Korinthe te zenden?" 7) Later heette het: »Zijn geschrift valt in den overgangstijd, na ± 140, vóór ± 170, omstreeks het midden der tweede eeuw", 8) en werd uitdrukkelijk gezegd: »ten onrechte sedert lang gehouden voor een homilie" 9).

Hoe van Manen de Hermas-studie heeft bijgehouden, moge

1) bl. 574.

2) I bl. 25.

3) bl. 73.

4) I bl. 122.

5) bl. 78.

6) Th. Ts. bl. 407 vgg.

7) I bl. 243.

8) Handl. bl. 79.

9) bl. 78.

blijken uit het volgende citaat, ontleend aan de »Handleiding" ¹⁾: »De oorspronkelijke eenheid van het werk in den overgeleverden vorm, hoewel sedert Hase 1834 meermalen in twijfel getrokken, laat zich niet loochenen. Doch evenmin het voorkomen van afwijkingen, tegenstrijdigheden, en andere sporen van invoeging, aanhechting, of bewerking. Zij wijzen op een samenstelling met behulp van voorhanden bescheiden. Echter niet in dien zin, dat men met Hilgenfeld 1881, Häusleiter 1884, Baumgärthner 1889, Harnack 1897, zou moeten denken aan een, zij het ook op verschillende wijzen nader toe te lichten samenvoeging van twee werken, *Gezichten* en *Geboden en gelijkenissen*, afkomstig van denzelfden, of van meer dan één schrijver, noch met Johnson 1887, Spitta 1896, von Soden 1897, Völter 1900, Van Bakel 1900, aan herhaalde omwerkingen van een oorspronkelijk Joodsch geschrift. Maar veeleer aan een tweede uitgave van den oorspronkelijken *Herder*, een bundel *Geboden en gelijkenissen*, vgl. Th. T. 1889, 539—550, tenzij slechts aan één schrijver, die in den regel zelfstandig werkte, doch meermalen afhankelijk bleef van door hem geraadpleegde boeken". In '69 heette het: »Al kon zonder schade hier en daar wat worden gemist, de verschillende deelen vormen een wel gesloten geheel" ²⁾. Trouwe lezers van het »Theol. Tijdschrift" waren op deze wijziging voorbereid. In den jaargang '89 hadden zij reeds een betrekkelijke hulde zien brengen aan Baumgärtner ³⁾, en kunnen opmerken, hoe het vroegere resultaat verklaard en verontschuldigd werd door het feit, dat toenmaals de »geologische periode" voor de beoefening der historische kritiek nog niet was aangebroken ⁴⁾. Ook was daar sprake van Hermas' verhouding »tot het oudste Christendom aan den eenen kant en tot het vergelijkenderwijs vrij wat jongere Paulinisme aan de andere zijde" ⁵⁾. Deze formulering van het probleem verklaart tevens, waarom de

1) bl. 100.

2) bl. 276 vg.

3) bl. 532 vgg.; verg. '97 bl. 426 vg.

4) bl. 533.

5) bl. 550.

tijdsbepaling »ongeveer tusschen 120 en 160" van '69¹⁾ in 1900 werd vervangen door »ongetwijfeld vóór het jaar $\pm$ 180; niet veel vroeger, noch veel later dan omstreeks het midden der tweede eeuw" ²⁾. Dat Taylor's poging om Hermas te doen optreden als »getuige voor de Kanonieke evangeliën" bij van Manen geen instemming zou vinden ³⁾, was te wachten, maar het feit gaat buiten de nieuwe beschouwingen om.

Ook betreffende Ignatius moet onze criticus met verschillende jongere studiën in stilte hebben afgerekend, blijkens de vermelding der auteurs ⁴⁾. Evenwel leidde het tot een tegenovergesteld resultaat. »Het midden der tweede eeuw, . . . niet raadzaam . . . te denken aan $\pm$ 175 (v. Loon)" lezen wij in de »Handleiding" ⁵⁾. In '71 daarentegen was ons verzekerd, »dat wij in de Ignatiusbrieven een poging hebben te zien, door den een of anderen paulinisch gezinden belijder van het christendom $\pm$ 170 te Rome beproefd om, door aanprijzing van het episcopaat, de Katholieke kerk »in alle deelen der wereld" (Efez. Hoofdst. III) te grondvesten en daarbij tevens de steeds heftiger optredende ketterijen langs hiërarchischen weg te be-teugelen" ⁶⁾.

De brief van Polycarpus bleef aangemerkt als bestemd om als »vervolg op" of tot aanbeveling van de Ignatiana te dienen, met dit verschil, dat hij in '71 geacht werd bewerking van een ouder geschrift te zijn ⁷⁾, en in 1900 »ook niet door interpolaties aan te nemen" contact met eenig verleden mocht worden gezocht ⁸⁾; waartegenover stond, dat het vroegere »kort na 170" ⁹⁾ door het latere »niet lang" na de Ignatiana ¹⁰⁾ werd vervangen.

Van den brief aan Diognetus eindelijk, waarvan het eerst heette: »tusschen de jaren 150 en 175" ¹¹⁾, werd later in meer vage termen gezegd: niet veel later (dan Justinus) en

1) bl. 301.   2) Handl. bl. 101.   3) Th. Ts. '93 bl. 180 vgg.

4) Handl. bl. 81 vg.   5) bl. 82.   6) II bl. 40 vg.

7) II bl. 173 vg.   8) bl. 83.   9) bl. 174.   10) bl. 83.

11) Apost. Vad. II bl. 218.

allerminst met beslistheid in de derde eeuw". Het boek werd toen rechtstreeks onder de Apologieën gerekend ¹⁾).

Met de Didache-quaestiën heeft van Manen zich in 't openbaar slechts weinig ingelaten. In 1884 kondigde hij den door den hoogleeraar Prins bezorgden nadruk in het Bijblad van »de Hervorming" aan ²⁾, en een jaar later had hij aanleiding om terzelfder plaatse mijn gecommantariëerde vertaling ³⁾ en Paul Sabatier's bewerking ⁴⁾, de laatste ietwat uitvoeriger, te bespreken. Sinds ontmoetten' wij hem op dezen weg niet, totdat hij in zijn »Handleiding" het geschriftje uit »Egypte of Syrië" voortgekomen noemde, »waarschijnlijk ± 150 à 160" ⁵⁾).

Toen de pleitrede van Aristides uit »het leven van Barlaäm en Josaphat" voor den dag gekomen was, gaf hij ons in het »Theologisch Tijdschrift" van '93 een verhaal van haar lotgevallen en een gecommantariëerde vertaling ⁶⁾. Allerlei andere geschriften kwamen in aankondigingen of recensieën slechts vluchtig ter sprake. Zoo de Apologieën van Justijn den Martelaar, ⁷⁾ de verschillende Acta, van Pilatus, van Apostelen, naar aanleiding van Studiën van Lipsius ⁸⁾, de Clementijnen, terwille van van Nes en diens verhandeling over heur schriftgebruik ⁹⁾. Van het door Bousset ¹⁰⁾ als II Henoch aangeduide Slavische Henochboek kregen wij kort na de ontdekking, of liever kort na de Engelsche bewerking, een bevattelijke inhoudsopgave onder den titel: »De geheimen van Henoch", onder dagteekening van Dec. '96, in den »Tijdspiegel" van '98, natuurlijk met een korte uitweiding over de lotgevallen van het boek ¹¹⁾. Kort te voren had I Henoch aanleiding gegeven tot wat wij weer zouden kunnen noemen een incident. Van Manen's latere collega Eerdmans had een artikel geschreven

1) Handl. bl. 112.

2) bl. 93.

3) Th. Ts. 85 bl. 531 vgg.; 596 vgg.

4) La Didaché et l'enseignement der apôtres, Paris 1885.

5) bl. 116.   6) bl. 1—56.

7) Th. Ts. 91 bl. 454 vgg.

8) Th. Ts. '83 en vgg.

9) Th. Ts. '88 bl. 525 vgg.

10) Die Religion des Judenthums, S. 21.

11) II bl. 130 vgg.

over den oorsprong van de uitdrukking »Zoon des menschen” als evangelische Messiastitel ¹⁾, en van Manen had dit artikel van een »Naschrift” voorzien ²⁾. Het gold hoofdzakelijk de vraag, in hoever de term een specifieke of een algemeene beteekenis had. Na de terechtwijzing had Eerdmans zich gewapend met kennis van het Ethiopisch, en een jaar later vanuit Straatsburg andermaal, nu over »de uitdrukking Zoon des menschen en het boek Henoeh”, een artikel ingezonden tot verweer ³⁾. Voor »eene positieve kennis van de hoedanigheid van Jezus’ optreden” dunkte hem de quaestie van gewicht ⁴⁾. Van Manen kon niet nalaten van repliek te dienen en laschte eveneens op zijne beurt weer eenige bladzijden in ⁵⁾, met de verzekering intusschen, dat het hem om »het laatste woord” niet te doen was en hij het oordeel over de zaak gaarne aan anderen overliet ⁶⁾. Voor de kennis of de herinnering der bijzonderheden mag ik verwijzen naar de aangehaalde bladzijden.

Zal ik ook spreken van een Plinius-incident? Men herinnert zich het geval. Een doctorandus in de letteren, de heer K. W. J. Wilde, was als »apologeet van Plinius” opgetreden, in dezen zin, dat hij de sinds haar bekendwording gewantrouwde briefwisseling tusschen Plinius en Trajanus tot onderwerp van een dissertatie gekozen en het daarin voor hare echtheid opgenomen had. Van Manen’s geloof was juist geschokt door een soortgelijk apologetisch ondernemen van Arnold in diens studiën over de »Plinianische Christenverfolging” ⁷⁾. Ook deze nieuwe bom was, wat hem betrof, verkeerd gesprongen. De apologeet had twijfel versterkt, inplaats van dien weg te nemen. Van Manen kon niet langer zwijgen en mengde zich oogenblikkelijk op zijn bekende ietwat forsche wijze in het geschil. Twee artikelen van zijne hand zagen schier te gelijk het licht, een meer populair, in de »Gids” van ’90 ⁸⁾, en een meer

1) Th. Ts. '94 bl. 153 vgg.

2) bl. 177 vgg.

3) Th. Ts. '95 bl. 49 vgg.

4) bl. 71.

5) bl. 263.

6) bl. 267. 7) 1887.

8) III bl. 290—327.

wetenschappelijk, in het »Theologisch Tijdschrift» van '91 ¹⁾, dit laatste uitgelokt door een verweer van Dr. Wilde. In de »Gids» werd betoogd, negatief of polemisch, dat de vermeende uitwendige en inwendige bewijzen van de echtheid geen bewijskracht hadden, en evenmin eenige verdere »overbodige» bewijzen, en positief of apologetisch, dat de bedoelde briefwisseling tusschen den landvoogd en den keizer geen heusche was en evenmin van Plinius, doch veeleer »een schets van Plinius' leven als stadhouder in den vorm van een briefwisseling» ²⁾. Dr. Wilde had daarop in de »Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied» den »tegen hem gerichtten aanval» afgeslagen en hierbij krachtige uitdrukkingen gebezigd. Zoo kwam de beurt weer aan van Manen, die het verwijt van »domme fouten» gemaakt te hebben beantwoordde met te doelen op het »schieten van even zoovele bokken en bokjes» ³⁾. Het ging protestant tegen catholiek, in het gegeven geval moderne tegen jezuïet. Het debat werd er niet verkwikkelijker door. Van Manen eindigde met de beoordeeling van Wilde's verweer over te laten aan hen »die meer dan hij oog en hart hebben voor wat de nieuwere kritiek bedoelt en is» ⁴⁾. Intusschen had hij ter bestrijding van de traditioneele opvatting argumenten bijgebracht, die wel in staat waren het naïef geloof van leeken op dit terrein te schokken, en misschien meer dan dat.

Indien ik na deze bijzonderheden — de bespreking van Werner's »Paulinismus des Irenäus» ⁵⁾, van Réville's «Études sur l'origine de l'épiscopat» ⁶⁾, en dergelijke zou ik mede kunnen noemen in dit verband — nog herinnerde aan van Manen's critiek op werken van meer algemeen inhoud, als Lechler's gemoderniseerd, maar daarom niet minder geantiqueerd »Das apostolische und das nachapostolische Zeitalter» ⁷⁾, of Harnack's van reactionaire neigingen blijkgevende »Chro-

1) bl. 133—147.

2) bl. 317.

3) bl. 134.

4) bl. 147.

5) Th. Ts. '91 bl. 109 vgg.

6) '92 bl. 625 vgg.

7) Th. Ts. '86 bl. 537 vgg.

nologie der altchristlichen Litteratur" 1), dan zou ik hem in zijn gang door geheel de rondom het Nieuwe Testament gelegen litterarische wereld gevolgd hebben. Op tallooze plaatsen heeft hij voetsporen achtergelaten. Steeds trad hij op met aangeboren, maar tevens door zaakkennis gewettigde vrijmoedigheid. Dat hij er niet aan dacht, van die extra-kanonieke wereld meer te verwachten dan zij geven kon, deed hij blijken in zijn critiek op »Antiqua Mater" 2). »Zonderling", riep hij uit, »daar was een tijd, dat men meende de geschiedenis van het Christendom te kunnen schrijven alleen met behulp van de geschriften des Nieuwen Testaments. Al wat men verder kon raadplegen van niet kanoniek geworden schrifturen der Christenen uit de eerste twee eeuwen liet men ongebruikt of zoo goed als ongebruikt liggen. En nu zal, geduchte Nemesis, het tegenovergestelde worden beproefd?" 3) Teyler's misverstane prijsvraag »Wat leert, afgezien van de boeken des N. Ts., de oud-christelijke en de Grieksch-Romeinsche letterkunde der tweede eeuw omtrent den oorsprong en de vroegste ontwikkeling van het Christendom?" mocht aanleiding gegeven hebben tot dat pogen, van Manen moest het niettemin wraken. Terwijl wij dit constateeren, merken wij terloops aangaande van Manen's verhouding tot Loman in deze periode — het artikel verscheen in Aug. '87 — op, dat hij vooreerst op vóór-Marcionietische Paulinae zich beroept, en vooral de beruchte hypothese »het Christendom geen stichting van Jezus, maar de vrucht van een buiten Jezus omgaande ontwikkeling" vrij duidelijk verwerpt 4).

1) '98 bl. 168 vgg.

2) Ned. Spect. '87 n°. 39 bl. 317 vgg.

3) bl. 318.

4) bl. 320. Verg. Paulus II bl. 11: „onder de pleitbezorgers der echtheid (van Galaten) mocht ik mij reeds toen, in 1886, niet meer scharen, gelijk ik mij haastte mede te deelen in het Bijblad van de Hervorming, 1886 bl. 59, nadat Loman uit mijn bestrijding in het Theol. Tijdschr. 1886, 318—349, van zijn opstel, aldaar voorkomende bl. 43—113, het tegendeel had afgeleid". Terzelfder plaatse wordt ook verwezen naar een artikel van Febr. '87 (Th. Ts. bl. 326—343), waar de mogelijkheid gesteld wordt, dat Paulus „mocht worden losgemaakt van het, dan ten onrechte naar hem geheeten, Paulinisme" (bl. 343).

Zoo naderen wij dan nu het terrein, waarop van Manen het meest gewerkt en — gerucht gemaakt heeft.

Wie van dien arbeid een levendige voorstelling krijgen wil, raadplege zijn artikelen »Zur litteraturgeschichte der Kritik und Exegese des Neuen Testaments» in de »Jahrbücher für Protestantische Theologie» ¹⁾, ook in Nederlandsche vertaling uitgegeven onder den titel »Het Nieuwe Testament sedert 1850», een werk van 266 bladzijden. Bedoeld is, wat op beide terreinen in Nederland was verschenen. De taak werd zoo minutieus mogelijk opgevat. Niet licht zal eenig auteur ten onzent er eenige pennevrucht verwaarloosd vinden. En verder zijn »Conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst van de schriften des Nieuwen Testaments», naar men weet, antwoord op een prijsvraag van Teyler, in dezen lotgenoot van soortgelijk werk van Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen; ook in dit opzicht lotgenoot, dat beiden geacht werden niet hoog genoeg te staan »om den vollen eereprijs weg te dragen, maar toch veel te hoog om onbekroond te blijven» en mitsdien waardig in de werken van het genootschap te worden opgenomen, »met aanbieding aan elk der schrijvers van de *silveren medaille en 200 gulden.*» Men behoeft het werk van omstreeks 350 bladzijden maar in te zien om te beseffen, hoeveel wetenschappelijk geduld en hoeveel onvermoeide vlijt het vertegenwoordigt. Geen wonder dat wie het schreef ook over Grégory's »Textkritik des Neuen Testaments» wel iets te zeggen wist ²⁾ en met belangstelling Wordsworth's bewerking van »Old-latin biblical texts» te volgen placht ³⁾. Evenmin, dat de tweede druk van Harting's »Grieksch-Nederduitsch Handwoordenboek op het Nieuwe Testament» hem het »hooger ideaal» van een »Woordenboek voor de oud-christelijke letterkunde» voor den geest deed rijzen ⁴⁾, of dat hij tegen Holtzmann's »Hand-

1) 1883—85.

2) Th. Ts. 1901, bl. 54 vgg.

3) '84, bl. 232 vgg. '88, bl. 455 vgg.; verg. '90, bl. 198 vgg. '91, bl. 455 vgg.

4) '89, bl. 214 vgg.

commentar zum Neuen Testament" het een en ander in te brengen had ¹⁾). Over alle hulpwetenschappen der en hulpmiddelen tot de Nieuw-testamentische studie ging voortdurend zijn wakend oog ²⁾).

Volgen wij ook nu weer den omtrek, van zins allengskens nader te komen tot bij het midden, dan is er reden om eerst stil te staan bij de evangeliën.

Wat de Synoptische quaestie betreft, hebben meer conservatieve geesten steeds neiging betoond om zich aan te sluiten bij de Marcus-logia-hypothese, als biedende de meeste kansen op een historisch beeld van eenigen omvang. Ter linkerzijde, waar men onaandoenlijker was voor eventueele positieve resultaten, bewoog men zich meer in de door Strauss en de Tubingers aangewezen lijn. Het behoeft ons dus geenszins te bevreemden, dat wij ook van Manen niet aantreffen onder de aanhangers van Holtzmann. Wel heeft hij zich niet rechtstreeks — ik bedoel in monographieën of uitsluitend aan de quaestie gewijde artikelen — er over uitgelaten, maar bij de aankondiging van ander werk gaf hij te beslister van persoonlijke voorkeur blijk. Zoo lezen wij naar aanleiding van August Jacobsen's »Untersuchungen über die synoptischen Evangelien" ³⁾): »Het is zelfs de vraag, die ik voor mij liefst ontkenkend zou beantwoorden, of de Urmarcus der nieuwere kritiek wel ooit heeft bestaan buiten het brein der heeren critici; en of wij niet veeleer behooren te spreken van een ouder Evangelie, volgens de overlevering oorspronkelijk geschreven in het Arameesch of Hebreeuwsch door den apostel Matthaeus, daarna herhaalde malen en door verschillende

---

1) '90, bl. 202 vgg.

2) Het Patristisch-biographisch woordenboek van van Toornbergen en Kleyn werd door van Manen besproken in Th. Ts. '90, bl. 210 vgg., de herdruk van Rover's Nieuw-testamentische letterkunde in den Tijdspiegel van 1888, III, bl. 396 vgg.

3) Th. Ts. '86, bl. 199 vgg.

personen vertaald in het Grieksch en onder die vertolking, dan wel onafhankelijk daarvan, insgelijks meermalen »bewerkt», zoodat het nu eens in korteren, dan weer in langeren vorm, hier met deze en daar met die kleur geteekend, voor den dag kwani¹⁾, en ontmoeten wij even verder de uitdrukking: »de legende van een spreukenboek.» Evenzoo naar aanleiding van Holsten's »Die synoptischen Evangelien²⁾: »Mattheus, Marcus, Lucas. Zóó moet het blijven, ondanks vele en daaronder zeer scherpzinnige pogingen, om den voorrang toe te kennen aan den tweeden Evangelist, of aan zijn naamgenoot en vader, den uit hypothesen in verschillende gestalten bekenden Urmarcus³⁾. Uit dezen volzin blijkt tevens, hoe hij meer bepaald bij de opvatting van Hilgenfeld zich heeft aangesloten⁴⁾. Als autoriteit in dezen moge hij zich niet hebben opgeworpen, zijn boekaankondigingen getuigen niettemin van zelfstandige studiën. Zoo ook in zake het Vierde evangelie⁵⁾. Wat Strauss noemde de »Unwissenheitsfragen», het »misverstand» daarin, bracht hij daarenboven als deskundige op eigen gelegenheid ter sprake⁶⁾. Voor het nieuw ontdekte Petrus-evangelie trachtte hij uit den aard oogenblikkelijk de noodige belangstelling te wekken, en wel behalve door eenige studiën⁷⁾ door uitgave van tekst en vertaling⁸⁾. Spitta's poging — om ook dit terloops te vermelden — om den brief van Jacobus tot een joodsch geschrift te herleiden, viel niet in zijn smaak⁹⁾; veel minder nog dat van Feine om den brief te stellen op rekening van »den grossen Jakobus, das Haupt der Jerusalemischen Gemeinde¹⁰⁾.

Van de waarheid, dat wij in de evangelische berichten niet

1) bl. 209.

2) Th. Ts. '87, S. 326 vgg.

3) bl. 331; verg. '90, bl. 204.

4) Verg. Handleiding, bl. 9, 13.

5) Th. Ts. '88, bl. 656; '90, bl. 661 vgg. Bijbl. v. d. Herv. 30 Juni '84.

6) Th. Ts. '91, bl. 407 vgg.

7) Th. Ts. '93, bl. 317 vgg. 379 vgg. 517 vgg.

8) 1893.

9) Th. Ts. '97, bl. 398 vgg.

10) Th. Ts. '94, bl. 478 vgg.

meer »de rechtstreeksche getuigenissen van Jezus, maar die zijner leerlingen, waarschijnlijk en ten deele zeker niet eenmaal van de oudste» bezitten, en hoogstens kunnen »beproeven of het mogelijk is met behulp van die opvattingen en voorstellingen op te klimmen tot hetgeen Jezus werkelijk is geweest en heeft bedoeld», was van Manen voldoende overtuigd, om een werk als Haupt's »Die eschatologische Aussagen Jesu in den synoptischen Evangelien» te conservatief te achten ¹⁾. Voor een boek als Milligan's »The resurrection of our Lord» kende hij dan ook in het geheel geen genade ²⁾. Evenmin voor »een humanistisch leven van Jezus» als dat van Dulk ³⁾ of een evangelisch »treurspel» als dat van Rehbinder ⁴⁾. Een en ander belette hem evenwel niet om b. v. het verhaal van de zalving na nauwkeurige analyse van de bescheiden aan te merken als »in hoofdzaak geschiedkundig juist» ⁵⁾. De symbolische verklaring van Jezus' opstanding besprak hij in den »Tijdspeigel» van '88 ⁶⁾.

Bijzondere opmerzaamheid verdient in dit verband van Manen's uitvoerige critiek op Seuffert's bekroonde verhandeling over het apostolaat ⁷⁾, vooreerst omdat het hier mede een onderdeel van het leven van Jezus geldt, maar vooral ook omdat het jaar '87 min of meer in een critieke periode valt. Van ondergeschikt belang is, dat wij lezen: »Of die uitverkoren jongeren, en dan ten getale van twaalf, door Jezus zelf zijn aangesteld tot apostelen, zendingen, rondgaande predikers van het Evangelie? Op die vraag moet, naar het mij voorkomt, een beslist ontkennend antwoord worden gegeven» ⁸⁾. Daarentegen trekken ten hoogste de aandacht inhoud en vorm van het betoog, dat Seuffert's hoofdinstantie, »de

1) Th. Ts. '95, bl. 250 vgg.

2) Th. Ts. '82, bl. 552 vgg.

3) Bibl. v. Mod. Th. '85, bl. 456 vgg.

4) Vaderl. Letteroef. '75, I, bl. 409.

5) Th. Ts. '95, bl. 20 vgg. Over de oorspronkelijke lezing van Matth. 1: 16 zie in denzelfden jaargang bl. 258.

6) III, bl. 109—126.

7) Bibl. v. M. Th. '87.

8) bl. 230.

bepierking van het apostelschap tot twaalf leerlingen van Jezus, is een vrucht geweest van den strijd tegen Paulus," onhoudbaar is. Men sla de daaraan gewijde bladzijden op ¹⁾). Argument op argument wordt aan Seuffert ontnomen. Niet »een gevolg van den strijd tegen Paulus, gevoerd tusschen de jaren 53 en 63", heet bedoelde beperking. Toch blijkt kwalijk te miskennen, dat zij »ten nauwste samenhangt met den strijd van het Judaïsme tegen het Paulinisme" ²⁾). Tot opheffing van deze schijnbare tegenspraak zou van Manen willen onderstellen, dat het oudste Christendom begonnen is »niet met Judaïsme, maar met een zeker vrijzinnig Petrinisme, waaruit zich naar gelang van omstandigheden zoowel Paulinisme als Judaïsme ontwikkelen kon" ³⁾, en voorts »de ontwikkelingsgeschiedenis van het oudste Christendom niet binnen een al te klein tijdsbestek" willen dringen, liefst »den strijd tusschen het Paulinisme en het Judaïsme plaatsen in de eerste helft der tweede eeuw." Bij deze onderstelling, meende hij, zouden de nevelen worden opgeklaard. Reeds teekent hij het zonnig beeld. Maar dan eindigt hij: »Wat waag ik mij aan opvattingen en voorstellingen, die immers niet kunnen worden toegelaten, tenzij vooraf het bewijs mocht zijn geleverd, dat de Paulinische hoofdbrieven niet dagteekenen uit de jaren 52 (55)—63, maar minstens 50 à 60 jaar later zijn geschreven. De voorgedragen oplossing van de besproken vragen is niet te verkrijgen dan ten koste van de echtheid der hoofdbrieven. En tot dien prijs zal, met reden, niemand haar begeeren" ⁴⁾). Dus een non liquet? »Ik zie voor het oogenblik geen anderen weg". Toch blijft de verzoeking hem kwellen. Seuffert's »zeer te waardeeren geschrift" wordt hem een »spoorslag" om zich met ijver te zetten aan het onderzoek der Paulinische hoofdbrieven. »Mocht dat onderzoek leiden tot het ontzeggen dier brieven aan Paulus, den man van Tarse, die ze omstreeks de jaren

---

1) bl. 251 vgg.

2) bl. 261.

3) bl. 263; verg. Th. Ts. '87, bl. 342.

4) bl. 273.

52 (55)—63 zou hebben geschreven, dan kennen wij tevens, althans in groote trekken, de geschiedenis van het ontstaan, de ontwikkeling en den ondergang van het apostelschap onder de Christenen, en de »twaalf apostelen» zijn ons niet langer een heel of half geschiedkundig raadsel.» Met deze woorden besluit hij. Wat moeten wij hier tusschen de regelen lezen? Dat het geboorte-uur van van Manen's Lomanianisme — »die Schicksalsstunde» noemt Steck het — geslagen is? van een Lomanianisme zonder Loman? Of dat hij nog bezig is de verzenen tegen de prikkels te slaan? Het een is zoowel denkbaar als het ander. Zeker is, dat wij weldra dezen Saulus als een Paulus zullen wedervinden, voor goed gewonnen voor het nieuwe leven niet alleen, maar als een der meest besliste voorvechters in het Lomaniaansche kamp.

Dat bedoelde ommekeer niet tot stand gekomen is zonder innerlijken strijd, mag men afleiden uit de houding, een jaar te voren nog door van Manen tegenover Pierson—Naber aangenomen. Voor de Modernen-vergadering moest toen een referaat geleverd worden over de Verisimilia. Daarin heette het een fout, op hoogen toon te verzekeren: er is niets oorspronkelijks in het Nieuwe Testament, niets echt Paulinisch in de Paulinische brieven ¹⁾; werd een figuur als Paulus episcopus »dwaas en onmogelijk» genoemd, en luidde het slotwoord: »damnanda et abjicienda est ista ratio» ²⁾. De beide radicale critici kwamen er zoo slecht mogelijk af en werden dienovereenkomstig kort daarna, zoowel aan het Duitsche publiek ³⁾ als aan het Nederlandsche ⁴⁾, voorgesteld als een paar roekeloozen, die met »souverein welbehagen» meer historie construeerden dan beschreven. »Paulus episcopus» werd gezegd slechts te leven »bij de gratie zijner peten Dr. A. Pierson en Dr. S. A. Naber», en scheen in de schatting van van Manen al even

1) Bijbl. v. d. Herv. 12 Juli '87, bl. 51.

3) Jb. f. pr. Th. '87, S. 395 vgg.

4) Bibl. v. Mod. Theol. '87, bl. 607 vgg.

2) bl. 57.

weinig realiteit te hebben als Loman's »Paulus canonicus''¹⁾. Toen — in Aug. '86 — nog niet den minsten lust »hem prijs te geven, die men wel genoemd, maar niet bewezen heeft te zijn: een vrucht van vroom bedrog, Paulus den welbekenden apostel der heidenen''²⁾. En toch, toen reeds in hetzelfde verband de vraag: »Wie durft in onze dagen zelfs den sterkste het leven verzekeren?'' en eveneens — in April '86 — als een grievende tegen de traditioneele practijken geformuleerd: »De zoogenaamde hoofdbrieven worden zonder nader onderzoek aangenomen als afkomstig van Paulus; niemand denkt er aan hun echtheid te bewijzen, gelijk dan ook tot heden geen poging in die richting is beproefd''³⁾. Bij het lezen van dit woord kunnen wij niet zonder een glimlach denken aan het verweer van den jongen doctor tegen zijn mededinger van der Vies⁴⁾. Te meer klinkt het ons nu in de ooren als het eerste gelui van de processie, die staat ondernomen te worden. Die processie was in vollen gang, toen van Manen in '88 uitvoerig verslag gaf van het bekende werk van Steck en daarbij terloops zijn geloofsbelijdenis aflegde. Eertijds »eifriger Gegner von Loman'', bleek hij nu een bekeerde te zijn, voor wien een bewijsvoering als die van Steck overbodig was. Zijne leerlingen en de aandachtige lezers zijner geschriften »in de laatste jaren'' mochten het getuigen. Eerst kon hij het »kwelijk getooven . . . dat Loman gelijk hebben en wij geen enkelen brief van Paulus hebben zouden.'' Toch hadden de »Quaestiones Paulinae'' wel eenigen indruk op hem gemaakt. Achterna kon hij nu Loman »dankbaar'' zijn voor den stoot, door hem gegeven. »Langs een anderen weg dan waarlangs Loman was voorgegaan, en wederom langs een anderen weg dan dien Steck heeft bewandeld, kwam ik tot dezelfde slotsom: de Paulinische brieven zijn pseudepigraphi-

---

1) bl. 608, 641.

2) bl. 644.

3) bl. 55.

4) Boven, bl. 213; afz. uitg. 21; verg. Tijdsch. bl. 29: »de opperheerschappij van Tubingen, waaraan ik mij nooit heb kunnen onderwerpen.''

sche geschriften, die tot een lateren tijd behooren dan waarin zij met de hoofdbrieven gewoonlijk worden geplaatst," zoo verklaarde hij ¹⁾). Wij denken hier uit den aard aan de historieconstructie naar aanleiding van Seuffert's apostel-studie. Die weg is inderdaad een »andere". Maar zou de psycholoog zoo geheel mistasten, indien hij in van Manen's onafhankelijkheidsgevoel voor een deel de verklaring zoekt, eenerzijds van zijn ietwat heftig optreden tegen Loman aanvankelijk, en aan den anderen kant van zijnforsch pleiten voor wat Loman bedoelde later? Ik zou geneigd zijn te zeggen: met zijn aard strookte het zoo min een »Nachtreter", als een »achterblijver" te zijn.

Als de Saulussen Paulussen geworden zijn, dan ontwikkelen zij ook in de nieuwe richting buitengewone kracht. Van Manen's naam zal te allen tijde de herinnering wekken aan eenige massieve werken, die onder den titel »Paulus" bestemd waren evenementen te worden op het gebied der Nieuw Testamenteische critiek. Zij waren reeds in bewerking toen bovengenoemde geloofsbelijdenis werd afgelegd. Althans »op grond van eigen nasporingen" deed de aanstaande auteur reeds voorspellingen aangaande zeker licht, dat uit de Handelingen dagen zou ²⁾). De voltooide studiën dagteekenen van de jaren '90, '91 en '96. Het zal zaak zijn ze een oogenblik van meer nabij te bezien.

In het eerste deel, »De Handelingen der apostelen", werd betoogd, dat het werk een eenheid vormt, hoogstens min of meer verstoord door het gebruik van verschillende bronnen. De voornaamste daarvan zullen geweest zijn zekere »Acta Pauli," als waarop Eusebius, Origenes en de Claromontaansche stichometrie doelen ³⁾, eene die op hare beurt de zoogenaamde »wij-berichten" in zich opnam. Als tweede bron zouden zekere »Acta Petri" moeten worden ondersteld. Al verder bewees Flavius Josephus goede diensten en liet de schrijver ook eenige Paulinische brieven niet onaangeroerd. Zoo goed mogelijk

---

1) Tijds. '89, I bl. 429.

2) I bl. 434.

3) bl. 122.

worden de verschillende lagen blootgelegd en de beschouwingen geformuleerd, waaraan zij uitdrukking geven. Een gansch ontwikkelingsproces komt voor den dag, van een Paulus die met de joodschgezinde eerste Jezus-jongeren ten naasten bij op éene lijn staat af, tot aan een schier voltooid Catholicisme toe, door verschillende trappen van Paulinisme heen. Naar aanleiding van dit ontwerp schreef ik in mijn »Tweede eeuw» ¹⁾: »Wat men gefantaseerd heeft van gedenkschriften van Stephanus, Philippus en Barnabas, mist allen grond. Het zou de vraag kunnen zijn, of niet hetzelfde gezegd moet worden van zekere *πράξεις Πέτρου* en *πράξεις Παύλου*, die men ter verklaring der berichten van Handelingen heeft te hulp geroepen. Voor de eerste althans kunnen geen uitwendige testimonia van eenige bepaalde beteekenis worden aangewezen. Voor de laatste kon van Manen in zijn »Paulus» zich nog beroepen op Origenes en Eusebius. Maar verder dan tot een onderstelling brengt hij het niet, en als hij uit onze canonieke Acta het gedenkschrift van Paulus bij benadering reconstrueert, dan levert hij een geheel, met zoo onzekeren inhoud en zoo vage omtrekken en door den kanonischen auteur zoo ingrijpend verwerkt, dat wij meer reden hebben om in verrukking te geraken over de scherpzinnigheid van den criticus, dan over de verrijking onzer historiekennis. Hetzelfde geldt van ontledingen als die Spitta en Jüngst ons leverden, of Sorof, Clemen en Hilgenfeld. Dat ons boek der Handelingen het resultaat kan zijn van een ingewikkeld litterarisch-historisch proces, is welbeschouwd het eenige wat met de stukken bewezen kan worden.» Deze ontboezeming heeft van Manen min of meer ontskend, blijktens den toon waarin hij mijn boek aankondigde ²⁾. Hij verweet mij, dat ik niet wilde weten van letterkundige critiek, en pogingen om langs dien weg eenig licht te ontsteken ter nauwernood eenige aandacht waardig keurde ³⁾. Mijn bedoeling was intusschen

---

1) bl. 306 vgg.

2) Th. Ts. '97, bl. 639 vgg.

3) bl. 643.

niet, critische operatiën als de zijne te minachten, maar te doen uitkomen, hoe zij tot verrijking van historiekennis weinig bijdragen, tenzij voor zoover kennis van litterarische processen historiekennis heeten mag. Op mijn schriftelijke vraag: »Gij wilt toch niet een leven van Paulus schrijven?» luidde dan ook zijn antwoord: »Wij staan zoo ver niet van elkander als het schijnt." Vraagt men nu nog mijn oordeel over »De Handelingen der apostelen", dan kan ik niet nalaten te verklaren, dat de ontworpen schets van den ontwikkelingsgang van het Christendom aannemelijk genoeg klinkt, maar in de lucht hangt, zoo lang niet de litterarische ontleding der bronnen boven bedenking verheven is. Zoodanige bedenking nu komt reeds terstond op uit het feit, dat de »geologen" in dezen zoo weinig eenstemmig zijn. Van Manen toetste uit den aard het werk zijner concurrenten aan zijn eigen steen. Men leze wat hij achtereenvolgens over hen schreef ¹⁾. Ik voor mij zou er wat hem zelve betreft een bedenking aan willen toevoegen, ontleend aan het fantastisch karakter zijner »Acti Petri." Die zullen ontworpen zijn naar het model der onderstelde »Acta Pauli," met het bepaalde doel om Petrus in de voorrechten van Paulus te doen deelen ²⁾, welke voor den eindredactor gelukkige omstandigheid dezen laatste dan weer in staat gesteld zal hebben om het beeld der beide hoofdapostelen naar zijn catholieke behoeften te teekenen ³⁾. Vele dingen zijn wel mogelijk, maar alle mogelijkheden daarom nog geen werkelijkheden ⁴⁾. Maakt mijn sceptische aard mij toch reeds ietwat wantrouwend jegens hypothesen, naarmate zij zich vermenigvuldigen, wordt mijn angstvalligheid te grooter. Treden de ontwerpers daarenboven als van Manen op met een indrukwekkende verzekerdheid en met verleidelijk

1) Th. Ts. '90, bl. 652 vgg. '92, bl. 449 vgg. '95, bl. 651 vgg., 657 vgg., 659 vgg. '97, bl. 108 vg. Vroeger besprak hij Trip in de Vad. Letteroef. van '66.

2) bl. 126 vg.

3) bl. 153 vgg.

4) Herhaaldelijk wordt dit door van Manen zelve opgemerkt, waar het anderen geldt.

afgeronde resultaten, dan ben ik geneigd te antwoorden: »Maar dit doet juist mijn twijfel rijzen». In twee opzichten intusschen heeft mijns inziens onze auteur zich verdienstelijk gemaakt. Onder den invloed van het terugdringen der Paulinische brieven als kenbronnen voor het leven van Paulus dreigde het gevaar, dat de Handelingen eenzijdig zouden worden op den voorgrond gesteld. Reeds Loman opereerde soms meer dan men verwacht zou hebben met gegevens uit dat boek ¹⁾, en aangaande Steck kon van Manen schrijven: »Te behoudend is hij in het toekennen van waarde aan de Handelingen» ²⁾. Laatstgenoemde nu laat volle recht wederbaren aan wat b. v. Zeller en Straatman reeds betreffende het legendarisch en tendentius karakter van het boek hadden aan het licht gebracht ³⁾. En ten anderen was er na zooveel nieuwe hypothesen alle reden om de verhouding tusschen Handelingen en brieven nog eens afzonderlijk te bezien. Van Manen deed het en kwam tot de slotsom: »Slechts enkele plaatsen . . . geven ons vrijmoedigheid te verklaren: Lukas was bekend met Paulinische brieven» ⁴⁾.

Een jaar later reeds verscheen Paulus II, »De brief aan de Romeinen», een omvangrijke en met groote zorg bewerkte studie. De schrijver nam haar tevens te baat als gelegenheid om zijn bekeeringsgeschiedenis te verhalen en zijn standpunt nader te omschrijven. De eerste doet uitkomen, hoe hij na den »plichtmatig geachten strijd» tegen Loman's »Quaestiones» in 1886, begon met den brief aan de Galaten prijs te geven en dientengevolge in '88 Steck als »een geestverwant begroeten» mocht ⁵⁾. Zijn standpunt — bedoeld is hier de

1) Zie Th. Ts'82 bl. 166 vgg. 177 vgg. 182 vgg. '86 bl. 61; Loman's Nalatenschap, 1899, I bl. 137 vgg.

2) Tijdsp. '89, I bl. 434.

3) Minder noodzakelijk was het evenwel, het gevaar voor overschatting te keeren door een stijl zoo gemeenzaam, dat hij termen als *dwarstkijker*, *opstootjes*, *pak slaag*, *deerlijk toetakelen* en dergelijke niet buitensloot. De leesbaarheid overigens van het boek, bij studiën van dien aard vaak kwalijk te bewaren, laat niet te wenschen over.

4) bl. 58 vgg. 74.

5) bl. 11.

historieconstructie, waartoe zijn critiek hem leidde — wordt nader omschreven als in hoofdzaak zich aansluitende bij Holsten, in zoover »Petrinisme, Paulinisme, Judaïsme, Catholicisme» in geleidelijke ontwikkeling na elkaar worden gedacht ¹⁾, welk ontwikkelingsproces evenwel volgens van Manen binnen minder »enge grenzen» te denken zou zijn, dan Holsten ze zich had voorgesteld. Wij vernamen reeds, hoe door de bestudeering van Seuffert vooral dit hooger licht voor van Manen was opgegaan. Doch hoofdzaak is zijn ontleding en dateering van den Romeinen-brief. Deze »brief» — brief in oneigenlijken zin, naar den vorm alleen — zal ontstaan zijn door »uitbreiding en wijziging» van een »oorspronkelijk veel korteren», nu verborgen in Rom. 1—8 en 15 ¹⁴⁻²³, waaraan weer »een of meer verhandelingen» hebben ten grondslag gelegen en die op zijn beurt met behulp van weer andere opstellen en brieven werd uitgebreid. »Wij zijn niet in staat, doorlopend aan te wijzen, wat bij deze en wat bij die gelegenheid werd toegevoegd aan het reeds bestaande, en van waar zowel dit als het andere kwam, van den schrijver zelf die den brief in een bepaalden vorm bezorgde, of uit een door hem geraadpleegde bron. Evenmin kunnen wij zeggen, hoe dikwerf de brief werd om- en bijgewerkt, voordat hij den tegenwoordigen vorm heeft verkregen. Herhaalde malen. Dat mag geacht worden vast te staan» ²⁾. Omstreeks het jaar 120 zal de brief in een anderen dan den ons bekenden Nieuw-testamentischen vorm het licht hebben gezien, terwijl de daarin verwerkte stukken eenige, misschien wel tien à twintig jaren ouder kunnen zijn ³⁾. Dit resultaat, bij herhaling nu eens uitvoeriger dan weer beknopter als zoodanig geformuleerd ⁴⁾, wordt aan het licht gebracht met behulp van een doorlopende critiek ⁵⁾ en aanbevolen onder verwijzing naar tal van litterarische en historische verschijnselen ⁶⁾. Ook nu weer zou ik kunnen zeg-

1) bl. 289.

2) bl. 115.

3) bl. 301, 303.

4) bl. 112 vgg. 157 vg. 217 vg. 230 vg.

5) bl. 1—100.

6) bl. 101—112, 230—296.

gen, dat het betoog mij meer in verrukking brengt over de scherpzinnigheid van den criticus, dan over de aanwinst van zekere historiekennis. Die scherpzinnigheid, de vindingrijkheid, de combinatiegave, het gemak waarmee een ruim terrein wordt overzien, de volledigheid waarmee wat ter zake dienen kan wordt bij elkaar gebracht, zijn werkelijk buitengewoon. Het geheel is een pleidooi van zoo overweldigende kracht, dat men zich gewonnen zou willen geven, als men niet bedacht, dat men bij pleidooien op zijn hoede moet zijn. Inderdaad heeft, dunkt mij, van Manen door zijn krachtsontwikkeling schade gedaan aan zijn betoog. Omne nimium nocet. Niet zelden ontmoet men opmerkingen die den schijn wekken van »spijkers op laag water zoeken». Niet zelden worden redeneeringen gebezigd, die de auteur, als de omstandigheden het meebrachten, met dezelfde vrijmoedigheid bij een betoog van tegenovergestelde strekking ten beste zou geven. Stijl en gedachtengang van den brief worden gedurig getoetst aan eischen van logica en zinsuitdrukking, als gesteld worden door een hogere cultuur dan die der oudheid. Als ten slotte een onevenredig groot aantal omstandigheden samenwerken om het resultaat, en juist dit bijzondere resultaat, mogelijk te maken en te wettigen, dan gaat men onwillekeurig uitzien naar den advocaat, die »et alteram partem" zal op zich nemen. Bij een energieke persoonlijkheid als die van van Manen treden allicht alle gedachten en bewegingen in dienst van den ééne overheerschenden wil. Vandaar misschien, dat het in de onderhavige studie aanbevolen resultaat op zijn zachtst uitgedrukt eenigermate den schijn aanneemt van te zijn een gewild resultaat. En zelfs die schijn dient gemeden. Ik voor mij althans voel, scepticus die ik ben bij een materie als de oer-geschiedenis des Christendoms, te meer den twijfel rijzen, naarmate voor den historicus die mij haar verhaalt de staat van zaken minder aan zekerheid en duidelijkheid te wenschen overlaat.

Wil dit zeggen, dan mijns inziens de echtheid van den brief moet worden gehandhaafd?

Het komt mij voor, dat van Manen met voldoende duidelijkheid heeft doen uitkomen, voor zoover dit na Loman en Steck nog noodig was, dat het traditioneele standpunt onhoudbaar is. Reeds de geschiedenis der critiek tot op zijne dagen heeft die onhoudbaarheid aan het licht gebracht. De meest bezadigden immers waren gestuit op herhalingen en tegenstrijdigheden en hadden aan interpolaties, verschikkingen en omwerkingen gedacht. In de schatting van Weisse was de brief zelfs een »Pest des theologischen Studium" geworden. Men leze de overzichten van een en ander bij van Manen na ¹⁾). Voorts zijn de chronologische bezwaren, in zijn werk te berde gebracht, voor een deel zoo overwegend, dat men wel zeer onaandoenlijk moet zijn, als men er niets van voelt. Ook hier aan charges geen gebrek, maar zij worden afgewisseld met opmerkingen, die niet kunnen falen zekeren indruk te maken. Ik denk aan de verzekering, na Loman niet verrassend meer: »Het is eenvoudig niet denkbaar, dat Paulus, de Jood, die uit overtuiging de gemeente vervolgde, schier onmiddellijk na het aanvaarden van het »geloof" dier gemeente, daarin deze kolossale verandering heeft gebracht" ²⁾), de verandering namelijk van het Synoptisch evangelie in het Paulinische. Ik denk aan de vergelijking tusschen de Paulinische theologie en de leeringen der Gnostieken, die leidde tot de verklaring: »Hier is duidelijk zichtbaar de invloed van niet oorspronkelijk Joodsche gedachten, van Oostersche gnosis, die op haar beurt was gevoed door Grieksche wijsbegeerte" ³⁾). Ik denk aan het raadsel, »hoe een dergelijke houding" — als die neutrale van Justinus — »kon worden aangenomen tegenover brieven, die reeds omstreeks een eeuw geleden waren geschreven, door een »apostel, aan verschillende gemeenten", en »hoe wij ons toch de ontwikkeling van het Christendom zullen voorstellen, als in de dagen van Justinus nog dezelfde

---

1) bl. 5 vgg. 101 vgg. 190 vgg.; Aan de Cor. bl. 7 vg.

2) 145 vg.

3) bl. 147, verg. 154 vgg.

geschilpunten aan de orde waren, over het eten van offer- vleesch, in het algemeen over het inachtnemen van Joodsche zeden en gebruiken, die reeds ongeveer honderd jaren te voren de gemoederen in beroering hadden gebracht" ¹⁾). Ik denk aan de woorden: »Dat zwijgen over Paulus, nadat hij zijn brief aan de Romeinen had geschreven, totdat men hem eensklaps geëerd en als op de handen gedragen ziet door de Gnostieken, is niet te verklaren en mitsdien niet in overeenstemming met den daaraan, bij onderstelling, voorafgeganen en daarop, volgens geschiedkundige getuigenissen, gevolgden strijd" ²⁾). Ook aan de opmerking: »De geheele vraag naar Israel's verwerping, gelijk zij Rom. 9—11 wordt ondersteld en besproken, wijst op een aanmerkelijk jongeren tijd dan van Paulus ± 64" ³⁾). Inderdaad blijven er bij de traditioneele voorstelling van den gang van zaken problemen over, die langs den ouden weg, naar het schijnt, niet bevredigend kunnen worden opgelost. In zoover breng ik, al legt zijn historieconstructie mij de vraag: fantasie of werkelijkheid? op de lippen, volgaarne hulde aan van Manen, omdat hij met zooveel nadruk aan de critici het recht ontnomen heeft om vooralsnog te gaan rusten op hunne lauweren.

Het minste succes, dunkt mij, had van Manen met zijn derde deel, over de brieven aan de Corinthiërs, dat in '96 verscheen. Reeds dit was in zijn nadeel, dat hij gedwongen was andermaal, en wel in dubbelen vorm, een gelijksoortig betoog te leveren. Driemaal aaneen wordt dezelfde gedach- tengang herhaald, doen dezelfde redeneeringen dienst, wordt langs denzelfden weg gestreefd naar eenzelfde doel. Voegt men daarbij de menigvuldigheid der aanleidingen om ter verduidelijking of ter bekrachtiging te resumeeren wat gezegd is, dan begrijpt men, hoe het geheel gevaar liep zich te kenmerken door zekere afmattende eentonigheid. De brieven zullen zijn, naar den vorm brieven, maar inderdaad verhan-

---

1) bl. 263.

2) bl. 149.

3) bl. 172.

delingen; naar den schijn »aus einem Gusse'', maar in werkelijkheid mozaïekwerk; op het oog van Paulus, maar bij nader inzien van veel jongere auteurs. Deze omstandigheid zal de verklaring aan de hand doen van al de moeilijkheden, die men tot nu toe door het onderstellen van interpolatiën en omzettingen getracht had uit den weg te ruimen. Dienovereenkomstig dan nu het aanwijzen eener reeks »sporen van aanhechting en bewerking''¹⁾, waartoe eenerzijds de aard der litteratuur zich bij uitnemendheid leent en anderzijds scherpzinnigheid — om niet te zeggen spitsvondigheid — een criticus allicht in staat stelt. En voorts een zoeken naar uitwendige testimonia ter nadere bevestiging, »getuigen'', naar het beide malen heet, »voor het bestaan van een korteren brief''. Hier stonden de zaken ongunstiger. Clemens en Marcion leveren niet de bewijzen waarop gehoopt was²⁾, en ook in den nieuweren tijd geen eenstemmigheid van gevoelen³⁾. De slotsom blijft niettemin, aangaande 1 Cor.: »De eenheid, tot op zekere hoogte niet te loochenen en zorgvuldig bewaard in den vorm van het geheel als brief, week, bij nadere beschouwing van den inhoud, al verder en verder terug, om plaats te maken voor de aan het licht tredende veelheid der stukken en stukjes, waaruit ten slotte het geheel bleek te zijn samengesteld''⁴⁾; aangaande 2 Cor.: »Ook zijn werk kan, wat de samenstelling betreft, het best worden vergeleken bij een Synoptisch Evangelie, waaromtrent men niet aarzelt te verklaren: één en toch niet één; geschreven in vrijheid en geworden in gebondenheid aan de overgeleverde, althans ten deele in letters vastgelegde stof''⁵⁾. Na deze conclusie bevreemt het niet, als uit den inhoud der brieven de onwaarschijnlijkheid der overlevering aangaande den Paulinischen oorsprong ten duidelijkste blijkt aan het licht te komen. De aanleiding tot schrijven, de verhouding tusschen schrijvers en lezers,

1) bl. 27—76, 207—240.

3) bl. 81 vg. 243 vg.

Theol. Tijdschr. XL.

2) bl. 76 vgg. 240 vgg.

4) bl. 82.

5) bl. 244.

het gehalte der bestreden tegenstanders, de gemeentelijke toestanden ¹⁾, alles blijkt met de traditioneele voorstelling in even flagrante strijd. Aanwijzingen van een lateren tijd heeten daarenboven in de brieven menigvuldig. Een vergevorderd gemeentelieven, een ontwikkelde dogmatiek, onevenredige apostelvergoding, gebruik, naar vermoed wordt, van geschreven evangeliën, verdere bijzonderheden, als b. v. wat gezegd wordt over een doop voor de dooden in den eersten, of over geldinzamelingen in den tweeden brief, zijn even zoovele bewijzen van ontstaan in betrekkelijk jongen tijd ²⁾. In welken tijd? »Onze brief», heet het van den eersten ³⁾, »werd geschreven kort na dien aan de Romeinen, »omstreeks het jaar 140, tenzij wij onder het geleide van Barnabas en Basilides nog een tiental jaren terug mogen gaan.» En »niet lang daarna» schijnt de eenige geoorloofde tijdsbepaling voor den tweeden ⁴⁾. Tot nadere aanbeveling van het verkregen resultaat dient verder de gebleken machteloosheid dergenen, die door conjecturaalcritiek en hypothesen getracht hebben de velerlei moeilijkheden uit den weg te ruimen, en het feit, dat allen in gebreke gebleven zijn, eenig bewijs van echtheid te stellen in de plaats eener onbetrouwbare overlevering ⁵⁾.

Vraagt men mij ook nu weer naar mijn oordeel over het door van Manen gepraesteerde, dan herinner ik andermaal aan het »*omne nimium nocet*» en trek ik van het door hem beweerde een belangrijke hoeveelheid af. Maar overigens, de bezwaren op het traditioneele standpunt zijn zoo menigvuldig gebleken, de pogingen om de voorstellingen van Handelingen en Brieven tot een welsluitend geheel in een te voegen zoo jammerlijk mislukt, de verwarring die heerscht in de wereld der critici is zoo bedroevend groot, dat men niet anders dan toejuichen kan elk ondernemen om langs andere wegen zekerder

---

1) bl. 89—125, 250—274.

2) bl. 125—156, 274—288.

3) bl. 197.

4) bl. 304.

5) bl. 161 vgg. 165 vgg. 290 vgg.

te komen tot het doel. Daarenboven zijn er onder de sporen van lateren oorsprong, eerst door Steck en sinds door van Manen in de Paulinische litteratuur aangewezen, zoo vele, die kwalijk te miskennen zijn ¹⁾, blijft het zwijgen over die litteratuur aanvankelijk ook ter plaatse waar men spreken verwachten zou, zoo raadselachtig ²⁾, is het totaalbeeld, door van Manen van Paulus canonicus, zij het ook met eenzijdige consequentie, ontworpen ³⁾, zoo verbijsterend, dat men niet kan nalaten tot zekere hoogte onder den indruk te geraken van het betoog. Met de brieven zooals zij voor ons liggen, ook met de hoofdbrieven, reiken wij, dit dunkt mij buiten kijf, met het eene eind in een betrekkelijk jongen tijd. De vraag is maar, hoever wij met het andere einde in het verleden reiken. Een bezwaar tegen van Manen's mozaïek-theorie dunkt mij nog altijd het persoonlijk karakter der Paulinische theologie. Voor de Johanneïsche nuance van het oude Christendom hebben wij minstens den »grooten onbekende'', op wiens rekening wij het vierde evangelie plegen te stellen. Wijst niet ook de Paulinische nuance, wijst niet de leer van de rechtvaardiging uit geloof, welker groote beteekenis ten dage van het opkomend Protestantisme zoo onmiskenbaar is gebleken, op een individu met scheppend vermogen en domineerende kracht? Zoo de Paulus der traditie moest verbleeken tot een zoo bloedeloze figuur als in de constructie van van Manen, diende er dan niet een nieuwe Paulus te worden aangewezen, die als schepper van het »Paulinisme'' met eere kon worden genoemd, om het even of hij vroeg dan wel later in de volgorde der gebeurtenissen zijn plaats ontving? Het komt mij voor, dat een theorie die de brieven versnipperert, zonder althans een hoofdbestanddeel te redden en op den voorgrond te stellen, te kort doet aan de historische waarschijnlijkheid en aan de psychologische noodzakelijkheid beide.

---

1) bl. 141 vgg.

2) Verg. o. a. bl. 309 vgg.

3) bl. 126 vg. 141 vg. 274 vg.

Maar, zoo hoor ik mij toeroepen, blijft nog niet de brief aan de Galaten achter de hand?

Van Manen's »Paulus» was met de drie besproken deelen compleet. »Der vierte Teil hätte wohl dem Galaterbrief gegolten, aber er musste ihn uns schuldig bleiben, weil die physische Kraft vorher versagte», meent Steck in zijn necrologie ¹⁾; doch mij werd verzekerd, dat het voornemen om het werk te vervolgen, om welke reden dan ook, niet heeft bestaan. Een volledige »Paulus», zooals b. v. die van Baur, zou ook de verdere litteratuur van Paulinischen geest hebben omvat. Aan de verwezenlijking van een dergelijk ideaal schijnt ditmaal in de verte zelfs niet gedacht te zijn. Ter aanvulling van het geleverde zou hoogstens naar het vroeger over Galaten geschrevene verwezen zijn.

Inderdaad bevatte het »Theologisch Tijdschrift» van '87 een paar studiën over Marcion's brief van Paulus aan de Galaten ²⁾. Daarin werd betoogd, dat niet, zooals van Catholieke zijde hem steeds was te laste gelegd, Marcion de verminker was van den tekst, maar veeleer omgekeerd de Catholieken daarop het stempel van hunnen geest hadden gezet. Zelfs werd aan het slot der artikelen de brief afgedrukt zooals die door de Marcionieten zou zijn gelezen. En dit een en ander, terwijl een jaar te voren nog in den strijd tegen Loman met nadruk beweerd was, dat onderscheiding tusschen Paulus historicus en Paulus canonicus door geen enkel feit gerechtvaardigd werd ³⁾.

In verband met critieken, omstreeks dien tijd door de Heeren van Loon en Bruins op mijn »Marcion en de Marcionieten» uitgebracht, voelde ik mij gedrongen op die studiën nader in te gaan, en een artikel in het »Theologisch Tijdschrift»

1) Prot. Monatshefte 25 Sept. 1905, S. 339. Als tweede mogelijke verklaring werd mij aan de hand gedaan, dat de medewerking aan de Encyclopaedia biblica de gedachten afgeleid en de krachten te zeer in beslag genomen zou hebben. Door financiëele bezwaren in elk geval zou de voortzetting niet gestuit zijn.

2) bl. 382 vgg. 451 vgg.

3) Th. Ts. '86, bl. 345 vg.

van '89 onder den titel »De canon van Marcion» was er de uitkomst van ¹⁾. Daarin werd de slotsom van van Manen volstrekt onaannemelijk verklaard en de onwaarschijnlijkheid van een Marcionietischen oorsprong der Paulinische brieven naar vermogen aangewezen. Van Manen kondigde het aan, ik meen wel in de »Hervorming», en noemde het een repliek tegen van Loon en Bruins in zoo eigenaardigen vorm, dat het stuk schier een »aanval» op hem mocht heeten. Tevens gaf hij de verzekering, dat hij tegen mijne bestrijding wel het een en ander in te brengen had. Van dat inbrengen is sedert niet gekomen. Toch kan ik ook nu, na jaar en dag, mijn artikel nog in geenen deele verzaken, weshalve mij een »Paulus IV» over den Galatenbrief van van Manen's hand bij uitnemendheid lief zou zijn geweest.

Nu een dergelijk werk niet verschenen is en misschien zelfs niet is beraamd, zou het voor de hand liggen in van Manen's eindresultaat mee op te nemen een oer-brief van Paulus aan de Galaten, van omvang als door hem aangegeven, als uitgangspunt van de Paulinische litteratuur, ware het niet dat deze voorstelling van zaken den indruk maakte van kwalijk te passen bij wat in »Paulus» I—III aangaande echte geschriften van den heidenapostel werd geleerd. Daarbij dringt zich de vraag op, of misschien in '86 en '87 de echtheid van den brief reeds stilzwijgend ter zijde gesteld werd. Men zou dit haast afleiden, eerst uit de woorden van '86: »Of daarmee iets van beteekenis is gewonnen voor de onderstelde echtheid van den brief? Dat moet de tijd leeren» ²⁾, en daarna uit de omstandigheid, dat in '87 de voor den dag gebrachte oer-brief met geen enkel woord een brief van Paulus wordt genoemd. Ter bevestiging van het vermoeden kan men zich beroepen op vluchtige ontboezemingen, als die wij later tegenkomen. Onder de ketterijen van Brückner bijvoorbeeld, die in '91 werden toegejuicht, behoort o. a. ook, dat »die Abfas-

---

1) bl. 580 vgg.

2) bl. 348.

sungsverhältnisse des Galaterbriefs . . . so ziemlich in der Luft schweben" ¹⁾). Naar aanleiding van Schmidt's poging om den »Galaterbrief im Feuer der neuesten Kritik" te handhaven, wordt in '92 verklaard: »Men kan bovendien van Loman verschillen in de opvatting van veel . . . en toch van harte instemmen met de slotsom van zijn onderzoek: aan den niet Paulinischen, maar betrekkelijk laten oorsprong valt niet te twifelen" ²⁾). De beweerde echtheid schijnt dus in den loop der jaren te zijn prijsgegeven, om niet te zeggen stillekens te zijn verdonkeremaand. Ware het onder deze omstandigheden niet wenschelijk geweest, de aan Galaten achtereenvolgens gewijde studiën te herzien en een definitieve slotsom op te maken? Al te verrassend in elk geval was in de »Handleiding" van 1900 een schets over Galaten, die geheel den indruk maakte van op grond van een denkbeeldig Paulus IV te zijn gesteld, althans wat den inhoud betrof volkomen parallel liep met het in »Paulus" II en III over Romeinen en Corinthen geleerde ³⁾). Dat van Manen een jaar te voren mede zijn naam verbond aan de uitgave van Loman's »Nalaten-schap" ⁴⁾, kwam niet in aanmerking als reden om een dergelijk ontwerp van zijne hand te mogen verwachten.

Intusschen had van Manen dan nu zich gesteld in den dienst der zoogenaamde »radicale critiek", en hij streed er in de voorste gelederen. Zelfs nam hij een uitdagende houding aan. Geen werk over Paulus of Paulinisme verscheen, of het werd door hem getoetst aan de nieuwe leer. En wee dengene, die deze leer verwaarloosde of lichtvaardig zich van haar afmaakte. In het voorjaar van '98 beklaagde hij zich zelfs in »The Expository Times", onder den ironischen titel »A wave of Hypercriticism" ⁵⁾, dat geestverwanten in Engeland en Amerika zich onttrokken aan het wetenschappelijk onderzoek der te berde gebrachte bezwaren tegen »de zoogenaamde

1) Th. Ts. bl. 226.

2) Th. Ts. bl. 644.

3) bl. 43 vgg.

4) De brief aan de Galatiërs, 1899.

5) IX^s p. 205—11; 6 p. 257—9; 7 p. 314—9.

echtheid der Nieuw-Testamentische brieven van Paulus aan de Romeinen, Korinthiërs en Galaten", door eenvoudig schuil te gaan achter het oordeel der »beste critici" in Duitschland, die naar het heette deze bezwaren hadden verworpen, maar inderdaad ze doodgezwegen of hoogstens eenige vluchtige opmerkingen gemaakt hadden. Toen men hem naar aanleiding van deze klacht herinnerde aan »die Chronologie der paulinischen Briefe" van Carl Clemen, verzekerde hij dat het hem zelfs niet in de gedachte gekomen was, de 7¹/₂ bladzijden, waarop gedoeld werd, aan te merken als een proeve van weerlegging ¹⁾. De lauwheid van den tegenstand was hem een blijvende ergernis. Te meer verheugde hij zich daarom over het feit, dat de redacteurs van de »Encyclopaedia biblica", trots groote oppositie in de Engelsche pers, het waagden een deel van den arbeid over het Paulinisme aan hem toe te vertrouwen, zoodat hij gelegenheid vond om zijn beschouwingen in een reeks artikelen — o. a. één over »Romans (Epistle)" en een over »Rome (church)" ²⁾, één over »Paul" en één over »Old-christian litterature", ³⁾ één over Philippians (epistles)" ⁴⁾ en één over »Philemon (epistle to)" ⁵⁾, om van eenige kleineren niet te spreken — in het woordenboek onder dak te brengen en de aandacht van vele Engelsch verstaande lezers er op te vestigen. Een aangename gewaarwording zal het hem dan ook geweest zijn te ontdekken, dat William Smith, een hoogleeraar — in de wiskunde nog wel — aan de Tulane University in New-Orleans, auteur o. a. van een artikel »Address and Destination of St. Pauls Epistle to the Romans", bleek mede radicale wegen te betreden ⁶⁾ en daarop ook met den »all-round

---

1) Th. Ts. 98 bl. 362 vgg.

2) IV p. 4127—4145, 4145—4157.

3) III p. 3603—6; 3620—38 en III, 3471—95.

4) III p. 3701—11.

5) III p. 3691—4.

6) Smith zelf verklaart: „My present position was finally assumed before

master van Manen" rekening te houden. Genoegen zou het hem zeker ook gedaan hebben, indien nog bij zijn leven verschenen was »The evolution of a great literature, Natural history of the Jewish and Christian scriptures,"¹⁾ en hij daarin had kunnen lezen, hoe het werk naast Cheyne ook aan hem opgedragen was, als aan den man »whom future readers of the Bible will bless for having set Gospels and Epistles in intelligible time-relations."²⁾

Bleek uit een en ander, dat aan de overzijde van het Kanaal en in het verre Westen eenige weerklank te vernemen was op van Manen's stem, ten onzent en in Duitschland bleef het succes gering. Eenige van ouds bekende of beruchte radicalen — ik denk aan van Loon en Bruins, en waarom zou ik ook mij zelve in dit verband niet noemen? — lagen als van zelve onder de verdenking van met hem mee te gaan. Van zijn leerlingen trad, meen ik, Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga in zijn spoor, en nog pas verdedigde de jonge Doctor Hooykaas een dissertatie over het Ascetisme in de oude kerk, die op de leest van van Manen's bronnenkritiek was geschoeid. Een kiem van een radicale school is dus voorhanden. In Duitschland gaf Clemen in 1904 twee deelen over »Paulus, sein Leben und Wirken," waarin naar hij dachtte voor menigeen de »Zurückweisung der radikalen Kritik an den paulinischen Briefen zu ausführlich" schijnen kon. Van verwaarloozing daar dus minder sprake, maar van instemming nog minder, tenzij misschien de vertaling in het Duitsch, die van van Manen's »Paulus"

I had read or could read a word of Dutch and before I had read a word of Steck," en acht dit een bewijs te meer voor de juistheid van de onderstelling.

1) by Newton Mann, Boston, James H. West Company 1905.

2) Een soortgelijke hulde ontving hij te laat in de benoeming tot „honorary associate" van „The rationalist Press association" te Londen in Mei 1904. Kalmer zou hem vermoedelijk gelaten hebben de uitnoodiging terzelfdertijd, om zich aan te sluiten bij „The society of the „Who's who" te Chicago, moyennant de opzending van zekere contributiën, al gaf dit lidmaatschap recht op het dragen van een roset als symbool van een soort Legioen van eer en op het besef van werkzaam te zijn aan de bevordering van „Peace, Plenty, Liberty, Justice and Law" in plaats van militarisme.

in bewerking is, ¹⁾ de stemming mocht veranderen. Evenwel laat zelfs Steck, na in zijn necrologie van Manen geroemd te hebben als iemand, die »mit heissem Bemühen" de grenspalen tusschen bekend en onbekend land op het gebied der geschiedenis van het oorspronkelijk Christendom vooruit gezet heeft, de woorden drukken: »Ob sie stehen bleiben können, oder wieder zurückgesetzt werden müssen, wird die Zukunft lehren." ²⁾

Inderdaad is deze bezadigde houding de beste, die voorloopig ten opzichte van het Paulinisme nog voegt. Misschien had Jülicher geen ongelijk, toen hij zuchtte: »Der Verfasser der paulinischen »Hauptbriefe" bleibt bis zu einem gewissen Grade ein Räthsel, ob wir ihn nun im zweiten oder im ersten Jahrhunderte suchen" ³⁾. Overwonnen in elk geval zijn de moeilijkheden bij aanvaarding der nieuwe hypothese nog in geen deele. De geschiedenis zal hier uitspraak moeten doen. Ongelukkig vermoedelijk een vrij lange geschiedenis. Een blijvend bezwaar is, dat de volstreckte onbevangingheid ten aanzien van een materie als de onderhavige zoo moeilijk te bereiken is. Hartstocht dreigt hier steeds den critici parten te spelen. Ter eener zijde conservatisme allicht, en aan de andere zijde van den weeromstuit revolutiegeest. Niet onmogelijk zal een volkomen onbevanging kijk op en behandeling van het vraagstuk eerst mogelijk blijken, als men ten opzichte van elke denkbare oplossing te eenenmale neutraal zal ge-

1) Sinds ten deele verschenen onder den titel: „Die Unechtheit des Römerbriefes", übersetzt von G. Schläger, Leipzig 1906.

2) S. 343.

3) Bij v. Manen, Paulus III bl. 374. Intusschen schreef deze zelfde Jülicher in Die Kultur der Gegenwart (I 4, 1 S. 125): „Einige Extreme in Holland — wie Loman und van Manen — denen Bruno Bauer in Bonn aber schon um ein Menschenalter zuvorgekommen war, haben, freudig begrüsst von einzelnen Denkern verschiedener Kulturländer, die das Negativste für das selbstverständlich Wahrscheinlichste hielten, den Kultus der Idee so weit getrieben, dass sie im Neuen Testament gar keine echten Schriften mehr anerkennen, im Grunde keinen Jesus und keinen Paulus mehr, sondern nur eine von Unbekannten uns vorgemalte Christusgestalt und eine in pseudonyme Briefen niedergelegte Paulus-Theologie."

worden zijn Maar of het vraagstuk zelf, zoo temet de periode dier neutraliteit mocht aanbreken, den geleerden nog voldoende interesseeren zou? En een blijvend bezwaar is ook, dat de omvang van historisch-litterarische kennis en de zeer bijzondere critische tact, die voor een deugdelyke behandeling der stof onmisbaar zijn, zoo zelden in voldoende mate vereenigd worden aangetroffen. Het gevolg is, dat ten slotte de autoriteit beslist. Enkele aanvoeders en breede heirlegers van volgelingen, ziedaar in criticis de regel. De vraag is dus, welke toongevers achtereenvolgens zullen opstaan en in welke richting zij hun bazuinen laten schallen. De populariteit van Holtzmann's »Einleitung" draagt als zoodanig al evenmin het sigillum veri, als het doordringend stemgeluid van van Manen. Vermoedelyk zal nog een lange reeks van heroën moeten strijden pro of contra, eer men omnium consensu zich neerlegt bij een resultaat. Of, om een ander beeld te gebruiken, nog veel schommelingen zal de magneetnaald van het historisch-critisch onderzoek in zake Paulinisme te aanschouwen moeten geven, eer zij onmiskenbaar naar het zuivere Noorden wijst. Tot zoolang ga dan elk zijns weegs, mits rekening houdende, voegen wij er bij, ook met de wegen van anderen.

Met de behandeling van de Paulus-quaestie heb ik het hoofdwerk van van Manen ter sprake gebracht. Het beeld van den »hoogleeraar" zou daarmede geacht kunnen worden volteekend te zijn, ware het niet, dat daartoe ook behoorde de »docent". Evenwel overschrijdt een artikel als het geleverde formeel zoowel als materiëel reeds zoover de perken van dit tijdschrift, dat ik meen alle verdere bijzonderheden te moeten laten rusten ¹⁾. Veelomvattend en helder moet zijn

---

1) Als het mij eerder bekend geweest was, zou ik onder de rubriek »kerk en godsrijk" melding gemaakt hebben van het feit, dat van Manen gedurende eenige jaren lid van het Provinciaal college van toezicht was. Voorts verwijs ik voor de volledigheid naar de »Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde" over de jaren 1893—94 bl. 19;

onderwijs geweest zijn. In een »Nachruf» verklaarde, meen ik mij te herinneren, een zijner leerlingen, dat wie met hem in aanraking kwam eerst bang voor hem was, maar niettemin eindigde met hem te bewonderen en lief te hebben ¹⁾. Zowel het, een als het ander dunkt ons natuurlijk. Zijn forsche gestalte en zijn peilende oogen imponeerden in hooge mate, maar zijn eenvoudige oprechtheid en zijn goedhartigheid trokken onweerstaanbaar aan. Een zijner vrienden schreef mij: »Meer dan eens heeft het mij getroffen, hoe hij zich niet te goed of te groot achtte en hoe hij ook steeds tijd vond om allerlei kleine huiselijke bezigheden te verrichten. Wie hem kende alleen op een afstand, zou zoo iets nooit van hem hebben gedacht of achter hem gezocht. Dan was hij huisvader en huismoeder tegelijk.» Een soortgelijk contrast blijkbaar als waarop bovenvermelde leerling doelde. Die zachtere zijde was meest waar te nemen in intiemen kring, de meer forsche keerde zich naar buiten. Dat hij een stoere werker was, behoeft na 't ontworpen beeld van zijn werkzaamheid geen herinnering meer. Tot twee uren 's nachts op de studeerkamer was bij hem regel. Zijn lichamelijke en geestelijke krachten stelden hem daartoe in staat, al blijft het mogelijk, dat hij zijn fysiek kapitaal langs dien weg ontijdig heeft opgeteerd. Menschelijkerwijze gesproken had hij nog veel kunnen doen, als zijn leven gespaard gebleven was. Doch reden tot klagen is er niet. Zijn levensjaren zijn reeds niet weinige geweest en ze zijn goed besteed. Met name mag het Protestantisme in Nederland hem dankbaar zijn. In de geschiedenis der Moderne richting althans, naar haar religieuse zoowel als naar haar wetenschappelijke en haar kerkelijke zijde, zal de naam van van Manen bewaard blijven als die van een der hoofdmannen harer tweede generatie. Als zoodanig zullen velen

---

1894—95 bl. 10 vgg.; 1895—96, bl. 7 vgg.; verg. het tijdschrift „Nederland”, Aug. 1894 en de „Nederlandsche Spectator”, 1894 n°. 5.

1) Blijde boodschap, 21 Juli 1905.

hem in eere houden. Die hem van naderbij gekend hebben houden allen, in meerdere of mindere mate naar gelang van de betrekking waarin zij tot hem gestaan hebben, het beeld van zijn leven en werken in dankbare herinnering.

Groningen.

H. U. MEYBOOM.

PSALM 2.

Vóór ik dezen Psalm aan een nader onderzoek onderwerp, is het noodig iets te schrijven over den groep der Koningspsalmen, waartoe hij behoort. In den laatsten tijd is daarover veel geschreven, vooral in buitenlandsche tijdschriften, zonder dat de geleerden, die zoo deden, tot overeenstemming konden geraken. Dit geldt vooral Psalm 2, waarover de denkbeelden zeer verre uiteenloopen.

Iets nieuws te verkondigen betreffende de Koningspsalmen behoort, zou ik haast zeggen, tot de onmogelijkheden. Vraagt men bijv. wie bedoeld wordt met den לֵךְ van Ps. 45, dan luidt het antwoord: Salomo (Giesebrecht), Jerobeam II (Kuenen, Ewald), Achab (Hitzig, Hupfeld), Joram b. Josaphat (Delitzsch, Cheyne), Aristobulus I (Duhm), de toekomstige koning (Leidsche Vertaling), terwijl Reuss, Baethgen en wellicht nog anderen zeggen, dat met geen mogelijkheid te bepalen is, wie onder den לֵךְ verstaan wordt. Hetzelfde geldt van Ps. 2. Hier heeft men te kiezen tusschen: David, Salomo, Josaphat, Uzzia, Hizkia, Alexander Janneus, Aristobulus I, den Messias en de gemeente of het volk Israël.

Hoe zullen wij nu het voorwerp van de wenschen, verwachtingen, zegenbeden en beloften, die in de koningspsalmen worden uitgesproken, vinden? M. i. kan dit alléén geschieden door de bestudeering van iederen Psalm afzonderlijk. De koningspsalmen toch hebben oorspronkelijk niet behoord tot één bundel, die later uiteengerukt is. Voorzoover wij de verschillende groepen, waaruit het psalmboek is ontstaan

kunnen nagaan, zijn de koningspsalmen altijd reeds daarin verspreid geweest, wat natuurlijk niet zeggen wil, dat zij geheel onafhankelijk van elkander ontstaan zijn. Sporen van innerlijke afhankelijkheid tusschen enkelen zijn gemakkelijk aan te wijzen.

Nu spreken echter Kuenen ¹⁾, Reuss ²⁾, Wildeboer ³⁾, de L. V. ⁴⁾ en verschillende psalmen-commentaren, o. a. die van Hupfeld, van een groep koningspsalmen. Doch naar een algemeen kenmerk, naar eene aanwijzing van den bijzonderen inhoud daarvan, zoekt men bij hen tevergeefs. Blijkbaar zijn zij afgegaan op den uiterlijken trek, dien de psalmen 2, 20 en 21, 61 en 63, 45, 89, 132 enz. gemeen hebben, nl. dat hierin gehandeld wordt over een koning, doch met welk recht verklaren zij, dat hunne in-deeling berust op den meer bijzonderen inhoud der psalmen''? ⁵⁾

Eene andere methode volgt Duhm ⁶⁾. Naar het tijdstip van hun ontstaan verdeelt hij de psalmen in: vóór-Makkabeesche pss., pss. uit den tijd der Makkabeesche oorlogen, pss. uit den tijd der Hasmoneesche hogepriesters, pss. uit den tijd der Hasmoneesche koningen en Pharizeesche strijdpsalmen. De koningspsalmen plaatst hij alle in den 4^{den} groep. Ps. 2 is gedicht op de kroning van Aristobulus I, Ps. 45 op diens bruiloft; Pss. 20, 21, 61, 63, 72, 84 B en 132 zijn ontstaan onder Aristobulus I en zijn broeder Alexander Janneus. Op dezen laatste hebben betrekking de Pss. 89, 132, 18, 144 A, 144 B en 68. »De beloften toch, die Jahwe volgens de geschiedenisboeken en de profeten onder den naam David aan het volk gegeven heeft, de beloften van den hoorn, dien hij zal doen uitspruiten,

1) H. C. O. ¹ III pg. 210.

2) E. Reuss., Die Geschichte der Heiligen Schriften A. Ts. 1881 pg. 597 vlg.

3) Letterkunde des Ouden Verbonds ² pg. 471.

4) Het Oude Testament door Oort c. s. II pg. 78.

5) De in-deeling heeft in 't geheel niets te maken met den inhoud. Ps. 8 bijv. wordt een natuursalm genoemd, maar de hoofdzak is geenszins de schoonheid der natuur te bezingen, doch de grootheid van Jahwe, die alles in het aanzijn riep (vs. 10). Ps. 105 is geen historische psalm, maar wil de gemeente opwekken tot vertrouwen in Jahwe, die altijd Israëls beschermer is geweest. En wat zegt ons de benaming „Pelgrimszangen” omtrent den inhoud?

6) Die Psalmen 1899 pg. XXI.

laten de Hasmoneesche vorsten op zich slaan. Immers, men behoeft niet meer op den Messiaanschen tijd te wachten! Eigenlijk is deze reeds aangebroken: de koning en zoon Gods is er, en spoedig zal de groote dag van den toorn des hemelskonings alle wereldrijken verslaan en de wereld tot eene erfenis geven aan den aardschen plaatsvervanger Gods". De מלך is dus, volgens Duhm, of Aristobulus I of Alexander Janneus.

De motiveering van dit oordeel laat echter te wenschen over. Bij Ps. 2 heet het in de toelichting ¹⁾: »Am wahrscheinlichsten bleibt die Annahme, dass der Ps. bei der Salbung des Aristobul I oder des Alexander Jannäus entstand". De zekerheid, waarmede Duhm eerst spreekt, wordt hier niet meer dan waarschijnlijkheid. Van Ps. 20 zegt hij: »Da man nicht weiss, ob das מלך von Anfang an darin gestanden hat, so lässt sich nicht sagen, ob er erst unter den hasmonäischen Königen, also in der Zeit von 105 a. Chr. an, oder schon unter einem Jonathan, Simon oder Johannes Hyrcanus entstanden ist. Seine Farblosigkeit in persönlicher Beziehung macht es unwahrscheinlich, dass es einem bestimmten Fürsten oder König von vornherein auf den Leib gedichtet sei". Dat Ps. 45 gedicht is op de bruiloft van Aristobulus I wordt aange-toond met het bewijs uit het ongerijmde: alleen Aristobulus I blijft over, op wien de psalm betrekking kan hebben. Ps. 61 maakt slechts *den indruk*, als ware hij voor den onderdaan der Hasmoneesche vorsten gedicht; van bewijs geen spoor! Dit is evenzeer het geval bij de Pss. 63 en 132. Duhm heeft het zich wat al te gemakkelijk gemaakt; hij noemt de van hem afwijkende meeningen slechts spaarzaam en vindt het blijkbaar niet noodig ze te weerleggen. Hij spot met »unsre heutigen Allegoristen", een goedkoope spot, waar hij toont de studie van Gray ²⁾, welke door Cheyne ³⁾ als »an able attempt" wordt

1) t. a. p. pg. 11.

2) The Jewish Quarterly Review 1895 „The references to the 'King' in the Psalter" pgg. 658—686.

3) Encyclopaedia Biblica van Cheyne en Black 1902.

geprezen, niet eens te kennen. Baethgen ¹⁾ beschuldigt dan ook m. i. terecht Duhm, dat hij »dekretiert», met uitroepsteekens en gedachtenstreepen werkt en veelvuldig gebruik maakt van het woord »natuurlijk». 't Is maar jammer, dat Baethgen zich ook zelf aan dat decreteeren schuldig maakt, als hij zegt: »Auch der Versuch von Gray, den König in den Psalmen (wie 2. 18. 28.) auf das Israelitische Volk zu deuten, ist missglückt».

De groote vraag, die mij bezig zal houden, is echter niet welke koning bedoeld kan zijn, maar deze: Moet onder den 172 de persoon van een bepaalden koning worden verstaan of moet de collectieve opvatting, waarbij dus 173 de gemeente of het volk Israël is, worden voorgestaan en gehuldigd?

Voor het eerste pleit veel. Er komen in de koningspsalmen uitdrukkingen voor, die duidelijk schijnen te wijzen op een bepaald persoon. Waar den koning wordt toegeroepen: Gij zult uwe vijanden verpletteren met een ijzeren knots, hen verpletteren als een aarden vat ²⁾; waar Jahwe den koning een gouden kroon op het hoofd zet ³⁾ of de dichter met het oog op den koning tot Jahwe zegt: Gij hebt zijn zwaard achterwaarts doen keeren, hem niet laten standhouden in den strijd; den staf, dien hij in de hand droeg, hebt gij weggenomen en zijn troon ter aarde geworpen ⁴⁾, daar schijnt alle reden te bestaan om te meenen, dat een persoonlijk koning bedoeld is.

Wij moeten echter met zulke uitspraken voorzichtig zijn. De psalmisten zijn geen gewone dichters. De levendigheid hunner fantasie doet hen wel eens het punt van uitgang vergeten, zooals bijv. duidelijk blijkt uit het »ik» der psalmen. Dat »ik» is collectief, het is de gemeente ⁵⁾. Doch de persoonsverbeelding des dichters is zóó sterk, dat hij spreekt van:

1) Die Psalmen ³. Vorwort.

2) Ps. 23.

3) Ps. 214.

4) Ps. 89 44-46.

5) De plaatsen, die hiermede in strijd schijnen te zijn, kunnen m. i. verklaard worden door de dichterlijke vrijheid van fantasie.

Ik ben afgemat van mijn zuchten,
 nacht op nacht doe ik mijn bed zwemmen,
 doorweek ik mijne sponde met mijne tranen.
 Mijn oog is vervallen van verdriet enz. ¹⁾.

En hoe dikwijls wordt er niet gesproken van lichamelijke krankheden, waar toch bepaaldelijk de gemeente bedoeld is ²⁾. Dit is volkomen natuurlijk. Waar het gevoel de overhand heeft, heeft het koele verstand geen recht om bij de verdere uitwerking van eene vergelijking telkens naar het tertium comparationis te vragen. Bij Homerus treft men hetzelfde aan. Ook daar wordt de vergelijking dikwijls verder uitgesponnen dan het punt van uitgang feitelijk toelaat. Wanneer de Psalmist dan ook zegt, dat Jahwe den koning een gouden kroon op het hoofd zet, moet men niet redeneeren: deze of die kan niet bedoeld zijn, omdat hij nooit een gouden kroon gedragen heeft ³⁾, want deze uitdrukking beteekent niets anders dan dat Jahwe den koning kroont met heerlijkheid en luister ⁴⁾.

Door uitdrukkingen, die toepasselijk zijn op een persoonlijk koning, worden wij dus niet gedwongen de collectieve opvatting prijs te geven.

Doch er is eene andere bedenking, die door Baethgen wordt ingebracht ⁵⁾. Bij Ps. 2 teekent deze aan: »Allein wenn auch die Bezeichnung »Sohn" (vs. 7) vortrefflich auf das Volk passen würde (vgl. z. B. Hos. 11 ¹⁾), so doch um so weniger der Titel »König" (vs. 6). Jahwe ist Israëls König; da ist es von vornherein unwahrscheinlich, dass ein a. t. Dichter Israel als den von Jahwe eingesetzten König bezeichnet haben sollte."

Was deze beschouwing juist, dan zou evenmin *één mensch*

1) Ps. 6 7, *ea*.

2) o. a. Ps. 22.

3) Zooals Dr. Ernst Sellin in zijn »Serubbabel" 1898 pgg. 187—194 doet ter bestrijding van Cheyne.

4) Ps. 8 ⁶⁾.

5) Pg. 4.

koning mogen worden genoemd; immers dan zou alleen Jahwe dien titel mogen dragen. Doch Baethgen's meening is onjuist. Nergens is in het Psalmboek een plaats aan te wijzen, waar een ongunstig oordeel wordt geveld over het koningschap of de titel alléén voor Jahwe in beslag genomen wordt. Het is waar, Israël wordt, behalve in het Psalmboek, nergens koning genoemd. Maar wel wordt het volk betiteld als »zoon van Jahwe», »dienaar van Jahwe» en »Jahwe's gezalfde.» En vooral dit laatste is bij de onderhavige vraag van groot gewicht. Want als Israël »gezalfde» werd genoemd, lag de naam »koning» voor de hand. Welnu, hieromtrent bestaat m. i. geen onzekerheid. Messias beteekent »any one who has received from God some unique commission of a directly or indirectly religious karakter» ¹⁾. Die titel wordt gedragen — Cheyne's omschrijving maakt duidelijk met welk recht — door Cyrus (Jes. 45 ¹⁾), door den hooge priester (Daniël 9 ²⁶ vgl. Ex. 29 ⁷⁾), door den èbèd Jahwe (Jes. 61 ¹⁾). Nu is m. i. èbèd Jahwe een collectief begrip ²⁾), waaruit dus blijkt, dat de uitdrukking »Jahwe's gezalfde» niet altijd een persoonlijk koning of de Messias behoeft te beteekenen. Dat daarmede voorts ook het volk Israël kan worden bedoeld, blijkt m. i. duidelijk uit Habakuk 3 ¹³⁾:

»Gij zijt uitgetrokken tot redding van uw volk, tot redding van uw gezalfde.»

Hitzig en Smend meenen beide, dat hier onder משיח slechts het volk Israël kan worden verstaan, evenals ook de L. V. »Duidelijker zou het nog zijn, als wij met een paar hss. van den Hebreewsch en vele der Gr. vert., het woord als meervoud *uwe gezalfden* uitspreken.» M. i. beteekenen »volk» en »gezalfde» hier hetzelfde, evenals in Ps. 28 ⁸⁾, waar Messias ook parallel met משיח staat. Wel zegt Baethgen bij dezen tekst

1) Cheyne, *Origin of the Psalter* pg. 338.

2) vgl. Smend, *Lehrbuch der Alttestamentlichen Religionsgeschichte* ² pgg. 352; vgl. Marti, *Geschichte der Israëlitischen Religion* ³ pg. 188, L. V. aantekening bij Jes. 41 ⁸⁾. Welthausen, *Geschichte* ³ pg. 155 vlg.

in een noot: »Unter dem Gesalbten versteht Cheyne den Hohenpriester, Graetz, Beer und Wellhausen das Volk: gewiss mit Unrecht” — doch over wat deze laatsten tot bewijs hunner meening bijbrengen spreekt hij met geen enkel woord. En Duhm schrijft zeer eigenaardig: »Ob der Gesalbte ein Hoherpriester oder der König ist, kan man nicht wissen”, doch hieruit blijkt alléén, dat hem de mogelijkheid, dat hier het volk bedoeld wordt, niet bekend is. M. i. beteekent Ps. 28⁸ »gezalfdé” niets anders dan »het volk.” Zoo מלך »koning” beteekende, zou in vs. 9 met »uw eigendom” de koning bedoeld moeten zijn. Waar echter wordt de koning Jahwe’s מלך genoemd? Maar wel wordt Israël op vele plaatsen aldus betiteld ¹⁾. Evenals in vs. 9, moeten dus ook in vs. 8 »het volk” en »Messias” synoniem zijn.

Dat het volk of de gemeente der vromen dien titel »Messias” heeft gedragen, blijkt trouwens duidelijk uit verschillende andere plaatsen. Ik noem de volgende:

Ps. 89^{51 en 52}.

Gedenk, Jahwe, den hoon uwen knechten aangedaan,
dat ik in mijn boezem den smaad der volken draag.
Waarmede uwe vijanden hoonen, Jahwe,
waarmede zij hoonen de voetstappen van uw gezalfdé.

Deze beide verzen vormen één geheel. En duidelijk blijkt, dat »uwe knechten” en »uw gezalfdé” parallel zijn.

Ps. 20^{7 en 8}.

Als in Ps. 20⁷ de »gezalfdé” de persoon van een koning was, zou vs. 8 moeten luiden: Hij zal sterk zijn door Jahwe. Uit het »wij” blijkt, dat de gemeente, die den psalm zingt, zich zelf den naam »Messias” geeft. Voorts zijn er tal van andere plaatsen aan te wijzen, waarin Israël of de gemeente der vromen den koningstitel draagt, bijv.

Ps. 63¹². Zoo hier over een bepaalden koning gesproken

1) Deut. 4²⁰, 9²⁹. Ps. 74².

werd, zou dit al zeer terloops geschied zijn. »Der König tritt so unerwartet auf, dass entweder der Text nicht in Ordnung ist oder aber der König und der Dichter zu Wohl und Wehe verbunden und ihre Feinde dieselben sein müssen" (Duhm). Er is geen enkele reden om het eerste te vermoeden. Duhm heeft gevoeld, dat koning én dichter één zijn. En ongetwijfeld is de dichter de gemeente. Bij de vijanden, die den zanger naar het leven staan en prijsgegeven zullen worden aan het zwaard, kan bezwaarlijk aan persoonlijke vijanden worden gedacht. De gemeente spreekt hier hare wraakzucht uit over *hare* vijanden. En deze zijn de »inwendige vijanden", de leugensprekers, d. w. z. in tegenstelling met de ware vereerders van Jahwe ¹⁾, de afgodendienaars (vs. 12c). Is de gemeente hier aan het woord, dan blijkt ook duidelijk, dat in vs. 12a en 12b »de koning, die zich verheugt" en »ieder, die Jahwe dient en zich verblijdt" synoniem zijn en beide betrekking hebben op de gemeente, Ook Smend vindt dat in Ps. 63 ¹² »die Deutung des Königs auf Israel die einzig mögliche" is ²⁾. Verder zou ik in dit verband nog kunnen noemen Ps. 61 ⁷⁻⁹, Ps. 132 ¹⁰ en Ps. 18 ⁵¹.

Uit het tot hiertoe behandelde blijkt:

1° dat de persoonlijke uitdrukkingen niet pleiten tegen de collectieve opvatting.

2° Israëel heeft zich zelf »Messias" en »Koning" genoemd. מִשִׁיחַ en מְלִיךָ kunnen een collectivum aanduiden.

Deze inleiding, die betrekking heeft op de koningspsalmen in 't algemeen, was noodig tot recht verstand van Ps. 2, die van den ouden tijd af het voorwerp was van de meest uiteenlopende studiën, en blijkens de talrijke aanhalingen daaruit

1) נִשְׁבְּעוּ = zweren bij, dienen, vereeren, Deut. 6 ¹³, Amos 8 ¹⁴. Uit „da ieder, die Jahwe dient", blijkt, dat een collectivum bedoeld is. שֹׁקֵר = leugen = כֹּזֵב Amos 2 ⁴; Ps. 40 ⁵ = afgod.

2) t. a. p. pg. 375.

door Nieuw-Testamentische schrijvers ¹⁾, een der meest bekende liederen is geweest. Het jongste, daarover geschreven, is, voorzover mij bekend, de studie van E. Baumann ²⁾. Gebruikmakende van de gewichtige onderzoekingen van E. Sievers op het gebied der metriek — waaraan blijkens hun commentaren Baethgen ³⁾ en Duhm groote waarde toekennen — komt hij tot de slotsom, dat het volgende moet worden geschrapd:

vs. 12c als »nur ein liturgischer und zwar euphemistischer Nachtrag”;

vs. 12a de woorden נשקוֹבֵר »lediglich eine Variante zu גילו ברעה” van *vs. 11* ³⁾);

vs. 2c, omdat dit overtollig is en den parallelismus membrorum verbreekt, die *vs. 1a* met *1b*, *2a* met *2b*, *3a* met *3b* verbindt tot »doppeldreier”, vooral echter omdat *vs. 2c*, »das Haupthinderniss für das Erfassen der im Psalm vorausgesetzten einfachen Situation” vormt.

Doch, zoo *vs. 2c* vervalt, hoe zijn dan de pluraalsuffixen in *vs. 3* te verklaren?

»Laten wij hunne banden stuk rijten
hunne boeien van ons werpen”

zoo spreken de vijanden. Maar op wie slaat nu dat »hunne”?

Baumann antwoordt: »Der sich selbst als Sohn und Schützling Jhwh's fühlende Psalmist ist ein Kollektivum, eine Einheit von Vielen. Da dies Kollektivum in Zion seinen Schützpunkt hat, ist es die Volksgemeinde Zions, genau wie in den Psalmen 48 und 83, wo abgesehen von der ganz gleichen Situation auch überraschend ähnliche Gedanken und Ausdrücke begegnen. Um dieser starken Gleichartigkeit willen haben wir Fug und Recht, den dort inne gehaltenen Plural dem Singular hier gleichzusetzen. Es verschlägt dabei nicht viel, dass das Volk dort nicht als Sohn und Völkerbeherrscher auftritt. Die Gottes-

1) Acta 4 ^{25, 26}, 13 ³³; Hebr. 1 ^{5, 5}; Apoc. 2 ^{26, 27}, 12 ⁵, 19 ¹⁵.

2) Z. D. M. G. LVIII, pgg. 587—595.

3) Hierin volgt Baumann Duhm.

sohnschaft des Volkes ist ja ein altüberkommener Begriff (vgl. Hosea; Deut. 32⁶. Jes. 63¹⁶; 64⁷. Jer. 31⁹. R. Smith, D. Rel. der Semiten S. 27) wie das Königtum Gottes (vs. 6). Indessen scheint doch die Erwähnung Zions (vs. 6) darauf zu deuten, dass an das davidische König- und Messiasium gedacht sei, dessen Sache auch des Volkes Sache ist. Ohne Fragen blicken Ps. 89²⁰⁻⁵² und Ps. 132¹⁻⁵, 11^{ff} auf den Vorgang zurück, den 2 Sam. 7 schildert. Aber auch in ihnen kann ich die Erwartung eines persönlichen Davididen nicht finden. *Das Volk ist ideell der Erbe aller Würden Davids*".

Baumann is dus een aanhanger van de collectieve opvatting: de koning is het volk Israël, de erfgenaam van de David gegeven beloften.

Hierin wordt hij bestreden door E. Sievers ¹⁾. Voor mijn doel heb ik vooral te behandelen zijn bezwaar tegen Baumann's interpretatie van vs. 6 ingebracht. Hij is het met hem eens, dat in vs. 6 Jahwe spreekt ²⁾, doch kan niet medegaan met de door hem voorgeslagen emendaties in dit vers. Baumann wil nl. lezen:

אני כסאי על-ציון ממלכתי הר-קרשי
of

אני ישבתי על-ציון ואמלך בהר-קרשי

en wel omdat in den overgeleverden tekst het parallelisme der deelen verstoord is en men met deze lezing een »doppeldreier» krijgt, doch mede om deze redenen:

1° מלכי is in den mond van Jahwe bevreedend, ja onaannemelijk,

2° נסכתי is raadselachtig.

1) Z. D. M. G. t. a. p. pg. 864 vlg.

2) Zoo ook L. V. en Baethgen. Daarentegen laten Wellhausen (The Book of Psalms in Hebrew. Printed in colours 1895) en Duhm, de LXX volgend, den koning spreken „ἐγὼ δὲ κατεστάθην βασιλεὺς ὑπ' αὐτοῦ LXX". Volgens deze lezing moet dus in den Hebreuwschen tekst veranderd worden: מלכתי, נסכתי en קרשו. Vergeten wij echter niet, dat suffix-verandering één der gewone middelen is van de oude vertalers om moeilijke plaatsen op te lossen. De LXX hier te volgen is daarom gewaagd en trouwens onnoodig.

Sievers gaat hierin niet met hem mede. Hij wil lezen אַנִי אֶל-צִיּוֹן הִר־קֹדֶשׁ נִסְכַּחְתִּי מַלְכִי | met weglating dus van de ׀ voor het eerste woord. Dit bevreemdt mij geenszins, omdat anders de rede van Jahwe zou beginnen met een ׀. Wel kan de ׀ verklaard worden ¹⁾ uit het weglaten van een voorzin uit „zornige Erregung”, maar vreemd blijft het toch, dat eene directe rede met een copulativum aanvangt. Ook kan, wat het metrum betreft, de ׀ gemist worden. Voorts stuit Sievers bij Baumann's verandering op het volgend bezwaar. De dichter van Ps. 83, welke in veel opzichten gelijkkluidend is met Ps. 2, heeft in vs. 12 het subst. נֹסִיף „vorst”, dat van 't verbum נִסַּף in Ps. 2⁶ niet mag worden afgescheiden. Verder heeft hij, die in Ps. 2³ „tegen Jahwe en zijn gezalfde” interpoleerde, in נִסַּף van vs 6 een synoniem gezien van מִשִּׁיחַ.

Met het oog hierop wil Sievers — na ik wil spreken over Jahwe's besluit” zonder eenigen grond eene mislukte interpretatie-poging genoemd en אֶמְרֵי אֱלֹהִים in אֶמְרֵי אֱלֹהִים te hebben veranderd — den psalm aldus lezen: „Mijnen koning heb ik gezet op Zion, mijn heiligen berg. Ik heb tot hem gezegd: „Mijn zoon zijt gij, heden heb ik u verwekt”” etc. Verwonderlijk is nu echter, dat Sievers uit deze opmerkingen besluit, dat hier een persoonlijk koning als beschermer van het verdrukte volk wordt bedoeld. Want geen spoor van bewijs daarvoor heb ik in zijn stuk kunnen vinden.

Met inachtneming der opmerkingen van Baumann, Sievers, Wellhausen, Baethgen, Duhm, de L. V., meen ik, dat de onderstaande vertaling het meest overeenkomt met den oorspronkelijken tekst.

1. Waarom woeden de volkeren, ²⁾
- en zinnen de natiën op ijdele dingen? ³⁾

1) Ges.-Kautzsch Hebraische Grammatik ²⁶ § 154b.

2) אֶמְרֵי zonder artikel: het lidwoord staat in poëzie veel minder dan in proza en wordt dikwijls weggelaten om de rythme Ges.-Kautzsch ²⁶ § 126k.

3) D. w. z. om zich te bevrijden van Sion's heerschappij.

2. De vorsten der aarde smeden plannen ¹⁾
en de koningen rotten samen, ²⁾
3. (zeggende): »Laten wij hunne banden stuk rijten,
hunne boeien van ons werpen.»
4. Hij, die in den hemel woont, lacht om hen,
De Heer spot met hen; ³⁾
5. dan zal hij in zijn toorn tot hen spreken,
hen in zijn gramschap verschrikt maken,
6. (zeggende): »Ik heb mijn koning aangesteld,
op Sion, mijn heiligen berg». ⁴⁾
7. Laat ik spreken van Jahwe's besluit. ⁵⁾
Hij sprak tot mij: »Gij zijt mijn zoon;
ik, Jahwe, heb u verwekt. ⁶⁾
8. Vraag het mij en ik zal volkeren u tot een erfdeel geven,
en de einden der aarde tot uwe bezitting.
9. Gij zult hen verpletteren met een ijzeren knots ⁷⁾
als een aarden vat hen verbrijzelen». ⁸⁾
10. Welnu dan, koningen, weest verstandig,
regenten der aarde, laat u waarschuwen.
11. Dient Jahwe met vreeze,
werpt u voor zijne voeten neer met siddering. ⁹⁾

1) יהיעצו de Lagarde, Duhm, L. V., Wellhausen, vgl. Ps. 83 4: dit is in overeenstemming met de beteekenis der verba in vs. 1.

2) Vert. van Dyserinck, De Psalmen 1877. LXX of ἄρχοντες συνέχθησαν d. i. נוערו; zoo L. V. Deze conjectuur is te verwerpen wegens סוד van Ps. 83 4.

3) למו behoort bij beide verba (anders Baethgen).

4) Zie boven.

5) Lees: יהוה אֵת חק יהוה (על). LXX: πρόσταγμα κυρίου. κύριος εἶπεν, dus 2 × Jahwe. Onnoodig; zie Duhm blz. 8.

6) Zie beneden blz. 272—73.

7) הרעם van רצע, de Arameesche vorm van 't Hebr. רצע = verpletteren. LXX, Apoc. 2 ²⁷ hebben gelezen הרעם van רעה = weiden, hoeden. Het parallelisme stelt den M. T. in 't gelijk.

8) L. V. leest ככלי, de pluralis-vorm. Waarom? LXX ὡς σκευος κεραμειος.

9) Sievers ושרו לרגליו ברעה, zoo ook Duhm. L. V., Wellhausen, Baethgen lezen ונילו לו (ἀγαλλιάσθε αὐτῷ ἐν τρόμφῳ LXX). Doch hierbij blijft het

12. Opdat hij niet toorne en gij den weg mist, ¹⁾
want zeer snel ontbrandt zijn toorn.

De vraag is nu: Wie is de koning, over wien in den psalm gesproken wordt? Voor de beantwoording dezer vraag wijs ik allereerst op de volkomen afwezigheid van iets persoonlijks, een kenteeken, dat door vele andere koningspsalmen ook gedragen wordt. Reeds bij Ps. 20 merkte Duhm »die Farblosigkeit in persönlicher Beziehung» op. En uit de bovenaangehaalde

bezwaar van sidderend juichen. De emendatie וְיִלְלוּ (Ewald, Graetz) maakt ברערה overbodig. Duhm en Sievers gronden hun conjectuur op overwegingen, die oprijzen bij vs. 12a in den M. T. נִשְׁקוּרְבֵר. Verschillende vertalingen van deze woorden: 1°. Kust den zoon; doch de psalmist meent zoon בֵּן (vs. 6) en in 't vorige en 't vervolg is alleen sprake van God zelf. 2°. Huldigt oprecht. בר adv. = oprecht. S. Eppenstein (Monatschrift für G. u. W. des Judenthums, Jaargang 49, afl. 5/6, blz. 267—271) verdedigt, met verwijzing naar verschillende Joodsche geleerden, de vertaling: „folget ordnungsgemäss der Lauterkeit”. נִשְׁקֵךְ bet. volgens hen eigenlijk iemand volgen, met iemand verbonden zijn. Doch deze opvatting past niet in het verband. 3°. Huldigt hem. Deze vertaling berust op de verandering van בר in בו o. a. L. V., doch נִשְׁקוּ בו „ist kein hebräischer Sprachgebrauch”. 4°. Neemt tucht aan = קָחוּ מוֹסֵר. Wellhausen naar LXX (δράξασθε παιδείας). Deze lezing berust waarschijnlijk op de „haggadische Deutung” dezer woorden als zou בר = תורה zijn. 5°. Neemt de boeien aan. De Lagarde meent dat gelezen moet worden מֵאֵסֶר = band, boei. Doch 't w.w. נִשְׁקֵךְ past hierbij niet in deze beteekenis. — Een aantal andere conjecturen בְּקִשׁוּ פְּנֵי or נִשְׁקוּ בְּחֵיר יְדוּהָ duiden slechts aan, dat men met de oorspronkelijke beteekenis geen raad weet. Waarschijnlijk is de volgende oplossing de juiste. Bickell (aangehaald bij Duhm t. a. p. pg. 10) vermoedde dat de beide woorden נִשְׁקוּרְבֵר een variant was van vs. 11b. Marti heeft er op gewezen dat בר eene afkorting is van ברערה van vs. 11b en dus נִשְׁקוּ een variant of correctie van וְיִלְלוּ (11b). Duhm sluit zich hierbij aan, evenals Sievers. De variant נִשְׁקוּ is dus een aan den rand geschreven en aldaar verminkte verbetering van een woord, dat in vs. 11b stond. Duhm meent, dat, bij gebrek aan iets beters, het beste is om te lezen וְיִשְׁחָזְקוּ. Sievers valt hem hierin bij. En m. i. geeft deze conjectuur een goede oplossing van deze quaestie.

1) L. V. laat וְיִרְדֵּךְ wegvallen, doch dit verbiedt het metrum. „וְיִרְדֵּךְ” wird Ps. 2¹², nicht als Accus. Loci (auf dem Wege), sondern als Accus. der Beziehung (hinsichtlich des Wegs) zu fassen sein”. G—K. 118 g noot. De beteekenis is: en gij op dwaalwegen geraakt en te gronde gaat.

voorbeelden van Pss. 2 en 45 blijkt, dat de verschillende uitleggers, hoe nauwkeurig, hoe spitsvondig soms, de psalmen ontledend, niet tot eenstemmigheid zijn gekomen. Met dezelfde zekerheid als de een dezen of genen psalm laat slaan op een vóór-exilisch en Israëlietisch koning, past de ander dien toe op een Makkabeesch of buitenlandsch vorst. ¹⁾ Eene gedetailleerde beschrijving van het leven en werken, eene duidelijke toespeling op belangrijke daden en gebeurtenissen van den een of anderen koning ontbreekt geheel. Toch zou voor een dichter die zijn lied opdraagt aan een vorst, en dat natuurlijk doet ter gelegenheid van een treffend voorval, daartoe gereede aanleiding bestaan. Alleen in Ps. 45 vinden wij eene beschrijving, die in bijzonderheden afdaalt, maar zonder het hier te bewijzen, meen ik, dat deze gesteld moet worden buiten het kader der koningspsalmen ²⁾. Trouwens ook deze beschrijving geeft geen duidelijke aanwijzing. En als werkelijk de koningspsalmen gedicht waren op een persoonlijk vorst, is het dan niet vreemd, dat zij hem dikwijls terloops slechts noemen? ³⁾

Ook in Ps. 2 treft ons het gemis aan iets persoonlijks. Hij is van toepassing op iederen vorst, die door de vijanden bestookt wordt. Toch kunnen wij enkele beperkingen maken. Men den מלך kan niet bedoeld zijn een der historische koningen David, Salomo, Josafat, Uzzia of Hizkia. Het na-exilisch ontstaan van den psalm is hiermede in strijd. ⁴⁾ Alexander Janneus kan de bezongen vorst niet zijn ⁵⁾, omdat de ge-

1) Cheyne t. a. p. ziet in Ps. 20 Simon den Makkabeër bezongen. Om dit te bewijzen haalt hij aan 1 Makk. 13 ⁴²⁻⁴⁷. Doch ik heb hier niet de minste aanwijzing daarvan kunnen vinden!

2) Ps. 45 is m. i. een bruiloftszang, zooals die ook in het Hooglied gevonden worden.

3) o. a. Ps. 18 en Ps. 61.

4) Na-exilisch is de Psalm 1° om de taal (vss. 1, 3, 4, 9), 2° om de uitdrukking Sion, mijn heiligen berg, 3° om de eschatologische verwachtingen (L. V., Duhm, Baethgen, Hitzig, Baumann e. a.).

5) Duhm: „Am Wahrscheinlichsten bleibt die Annahme, dass der Ps. bei der Salbung des Aristobul I oder des Alexander Jannäus entstand. Beide Fürsten unternahmen ihre Eroberungszüge offenbar unter den Voraussetzungen, denen Ps. 2 Ausdruck verleiht“.

meente niet licht in haar gezangboek eene plaats zou hebben gegeven aan een lied, vervaardigd ter eere van den bloed-dorstigen tyran, zooals Alexander J. was en die zich tegenover de heidenen zóó toeschietelijk had betoond (Baethgen). Voorts — wat zou dat voor een houding zijn voor een krijgsvorst, als de volkeren in opstand komen, hen bang te maken met den toorn van Jahwe! Van den toekomstigen Messias, zooals Baethgen meent, kan evenmin sprake zijn. Al de toestanden, beschreven in den psalm, hebben betrekking op den tegenwoordigen tijd en niet op de toekomst. Ook merkt Gray ¹⁾ ten opzichte hiervan terecht op, dat in al de Messiaansche profetieën de Messias scherp onderscheiden is van het volk van Jahwe, 't welk hij zal beheerschen met rechtvaardigheid, terwijl hier de koning alléén in contrast met de volkeren staat; van Israël als onderscheiden van hem is hier geen sprake.

Geen van deze allen kan dus in den psalm bezongen zijn, terwijl de vaagheid en algemeenheid der uitdrukkingen verhinderen een ander als den bedoelden koning aan te wijzen.

Het tweede belangrijke punt ligt besloten in vs. 7^{b,c}:

Hij (Jahwe) sprak tot mij: »Gij, zijt mijn zoon;
ik, Jahwe, heb u verwekt.»

Gewoonlijk wordt hierbij aangehaald 2 Sam. 7¹⁴; waar Nathan koning David verkondigt, dat Jahwe heeft gezegd, met het oog op zijn zoon en opvolger:

אני אהיה-לו לאב והוא יהיה-לי לבן.

Doch m. i. mag dit woord niet in dezelfde beteekenis worden opgevat als Ps. 27. In 2 Sam. 7¹⁴ zegt Jahwe duidelijk: Ik zal hem zijn *tot* een vader, hij zal mij zijn *tot* een zoon — welke uitdrukking niets anders beteekent dan dat de verhouding van Jahwe tot Salomo zal zijn als van vader tot zoon. Hier is de term gebruikt als een metafoor om de betrekking uit te drukken van welwillende discipline, bescherming en liefde,

1) l. a. p. pg. 674.

die er tusschen hen beiden zal zijn, ¹⁾ en niet als een praedicatieve omschrijving. ²⁾ De Psalmen 2 en 89 hebben van 2 Sam. 7¹⁴ een vrij gebruik gemaakt; Ps. 89 brengt de woorden in betrekking tot David, hoewel ze oorspronkelijk van zijn zoon gezegd zijn; Ps. 2 verandert de woorden niet alléén, doch voegt er aan toe: Ik Jahwe, heb u verwekt. Deze uitspraak dient om versterking te geven aan: Gij zijt mijn zoon. De dichter wil duidelijk zeggen, dat de toegesprokene Gods zoon is. En hiermede is bewezen, dat geen Israëlietische noch buitenlandsche koning bedoeld kan zijn. Mij zijn tenminste geen plaatsen bekend, waar aan één hunner het zoonschap Gods wordt toegeschreven. Saul wordt de gezalfde van Jahwe genoemd (1 Sam. 24^{7, 11}); David moge worden vergeleken met den mal'ak van Jahwe (2 Sam. 14^{17, 20}); Jozef moge als koning over zijne broeders נַיִר worden geheeten (gewijde aan God), maar als כֶּן wordt geen enkele der Israëlietische vorsten betiteld.

Uit het voorgaande meen ik te mogen besluiten, dat het volgende pleit tegen de opvatting van hen, die in dezen psalm één der historische koningen meenen te vinden:

1° het kleurlooze, het volkomen gemis aan iets persoonlijks:

2° het zoonschap van Jahwe, dat hier den bezongene wordt toegekend.

Met Wellhausen ³⁾, Baumann ⁴⁾, Gray ⁵⁾ en Smend ⁶⁾ ben ik van meening, dat onder den gezalfde, den koning van Psalm 2 Israël wordt verstaan en wel op de volgende gronden:

1°. De meervoudige suffixen van vs. 3 wijzen op een collectief begrip.

1) Cheyne t. a. p. pg. 252 noot 22.

2) הָיָה לוֹ לְ is dikwijls praedicatief, doch de constructie הָיָה לוֹ לְ beteekent: hij is hem tot . . . . הָיָה לוֹ אָב = hij is zijn vader; הָיָה לוֹ לְאָב = hij is hem tot of als een vader.

3) Israel. Geschichte 3 pg. 207.

4) t. a. p. zie boven.

5) t. a. p. pg. 674 vlg.

6) Lehrbuch der alttestamentlichen Religions-Geschichte 2 pg. 373 vlg.

De interpolatie »tegen Jahwe en zijn gezalfde'' is waarschijnlijk geschied juist om die pluraal-suffixen te verklaren, die in strijd scheen met het »ik'' van vs. 7. Doch deze tegenstrijdigheid is slechts schijnbaar, zooals duidelijk blijkt als wij andere koningspsalmen vergelijken. De wisseling van enkelvoud en meervoud komt hierin herhaaldelijk voor, bijv. Ps. 89^{51a b}.

Gedenk, Jahwe, den troon *uwer dienaren* aangedaan,
dat *ik* in mijn boezem den smaad der volken draag.

»Heillos verunstaltet'' noemt Duhm dit vers, omdat hij er niet aan denkt, dat de gemeente voor zich zelve spreekt en smeekt. Uwer dienaren en ik zijn parallel. Dat hier de gemeente aan het woord is, blijkt duidelijk uit vss. 18 en 19 (*onze* toorn, *ons* schild en *onze* koning) en wordt dan ook toegestemd door Baethgen, L. V. en Cheyne »The subject of this 'strange Psalm' is no longer Hezekiah nor any individual sufferer but the post-exile Jewish Church''.

De zanger is dus de gemeente. En wie is »de gezalfde'' van vs. 39? Uit de verzen 40—46 blijkt duidelijk, dat hiermede Israël bedoeld is. Immers hierin worden niet beschreven rampen, die David en zijn huis, maar ongelukken, die Israël vroeger en later getroffen hebben en waaronder het nu gebogen gaat.'' (L. V.). Dat Israël de gezalfde is en dat de gemeente zich zelf den koningstitel geeft, bewijzen ook de vss. 51 en 52. Deze vormen één geheel. Dus de zanger = de gemeente = uwe dienaren = ik = uw gezalfde = uwe vromen (vs. 20). — Zóó laat zich de wisseling van enkel- en meervoud in vs. 51 gereedelijk verklaren. De gemeente beklagt zich, dat zij niets bespeurt van de gunstbewijzen, aan David beloofd.

Een ander voorbeeld is Ps. 20^{7, 8}. Als in vs. 7 »gezalfde'' een persoonlijk koning was, zou vs. 8 moeten luiden: »*Hij* zal sterk zijn door Jahwe''. Hier wisselen dus wederom enkel- en meervoud elkander af (wij en gezalfde).

Nog te noemen is Ps. 21^{9-12, 14}. Zoo vss. 9—13 spraken

van een mensch, zou het logisch verband eischen, dat vs. 14 »hij” en niet »wij” schreef.

Voorts is nog in dit verband te vermelden Ps. 61⁶, waar uit »hen, die uwen naam vreezen” blijkt, dat »mijne” in vs. 6a slaat op een collectivum. Trouwens, dat »ik” in vs. 3 een collectivum en wel de gemeente is, blijkt, behalve uit het feit, dat de vss. 1—6 volkomen passen in den mond der gemeente, uit vs. 3a, waar de zanger roept tot Jahwe מַקְצֵה הָאָרֶץ. Deze uitdrukking zou ik namelijk elliptisch willen opvatten en vertalen: uit alle einden der aarde, dus overal¹⁾.

Uit deze plaatsen in de koningspsalmen blijkt, dat enkelvoud en meervoud met elkander wisselen, wat alleen kan verklaard worden door de aanname, dat met het enkelvoud een collectivum is bedoeld. Dit is ook in Ps. 2 het geval. Hunne banden en hunne boeien zijn die des konings d. i. van het volk Israël, 't welk zich zelf met dien titel aanwijst²⁾.

2° De houding van den »Koning” om bij den opstand der Heidenen lijdelijk toe te zien, den dag des Heeren eenvoudig af te wachten en de vijanden schrik aan te jagen door te wijzen op Jahwe's toorn »ist die Art des unkriegerischen und thatsächlich wehrlosen jüdischen Volkes, das somit hier als der König erscheint” (Smend)³⁾.

Welke koning zou aldus spreken? De volkeren zijn in opstand en trachten het juk der dienstbaarheid af te schudden, en de koning wacht lijdelijk af en vermaant de vorsten niet op hem los te rukken, maar bevreesd te zijn voor Jahwe's toorn, die spoedig ontvlamt! Zulk eene houding ware eenvoudig belachelijk geweest. Maar dit is niet het geval, wanneer

1) Luther: hienieden auf der Erde. Duhm: Wahrscheinlich denkt der Dichter nicht sich selbst, sondern Jahwe am Ende der Erde. Jahwe lustwandelt am Kreis des Himmels (o. zu Hi 22 14)”. Deze verklaringen meld ik alleen volledigheidshalve. Baethgen denkt aan Babylonië, maar volgens de vss. 5 en 7 schijnt de dichter niet buitenslands te zijn. Voor mijne opvatting zie Ges.-Kautzsch Handwörterbuch¹² pg. 696 en Gen. 47², waar vertaald moet worden: „uit al mijne broeders”.

2) Zie boven Baumann's verklaring.

3) t. a. p. pg. 374.

wij denken aan het volk Israël met zijn verwachting, dat Jahwe nimmer vergeten zal de aan David gegeven belofte en eens Israël zal verheerlijken. Het heden mocht eene bespottung zijn van dit toekomstbeeld — immers het volk leefde in volstrekte afhankelijkheid — doch de Messiaansche verwachting werd te levendiger, naarmate de toestand, waarin Israël verkeerde, daarmede meer in strijd was. In den na-Babylonischen tijd is er nimmer een oogenblik geweest, dat ook maar eenigermate aanleiding kon geven tot de voorstelling van vs. 2, dat koningen en vorsten aan Israël onderworpen waren en getracht hebben zich van hunne boeien te ontdoen. De zanger heeft dan ook niet gedacht aan een verleden, maar aan de schoone beloofde toekomst, welke hij met zooveel stelligheid verwacht, dat hij ze reeds in het heden ziet aangebroken. En hiermede in overeenstemming is het ook, dat niet »de koning» iets zal doen voor de overwinning der vijanden, maar dat dit uitsluitend het werk van Jahwe (vss. 5, 8, 12) zal zijn. Zou een dichter, die een lied opdraagt aan zijn vorst, dezen zoo als een bijfiguur behandelen?

Vergelijken we Ps. 89, die met Ps. 2 zoo nauw verwant is, omdat hij evenals deze uitgaat van de 2 Sam. 7 aan David gegeven beloften, dan zien we, dat ook hierin de beschrijvingen passen op Israël en niet op den een of anderen historischen koning. De troon, die aan David's kroost geschonken wordt volgens de belofte van David, die bestendig zal zijn als de zon en eeuwig als de maan, is de heerschappij, die Israël zal uitoefenen. Wel schijnt het heden hiermede in tegenspraak (vss. 39—46 is eene duidelijke beschrijving van Israëls ellende; vgl. Ps. 80³), doch Jahwe zal zijne trouwe dienaren niet langer laten smaden (vs. 51).

Niet door macht van wapenen, maar door de macht van Jahwe zal Israël zegevieren over de volkeren. Dit is het thema van Ps. 2, dat wij trouwens in andere koningspsalmen terugvinden, bijv. Ps. 20⁷⁻⁹.

7. Nu weet ik, dat Jahwe zijn gezalfde helpt,
hem verhoort van uit zijn heiligen hemel
met reddend machtsbetoon zijner rechterhand.

8. Mogen dezen sterk zijn door wagenen, genen door paarden, wij zijn het door den naam van Jahwe, onzen god.

Deze betuiging past volkomen in den mond der gemeente, die niet op legers rekenen kan, zooals de vijanden op hun strijdwagens en ruiters, maar zich sterk voelt door het vertrouwen in Jahwe's macht. Uiterlijk mag zij zwak zijn, haar macht zal zich eens openbaren door Jahwe's sterke rechterhand. Hier is dus hetzelfde thema als in Ps. 2.

3° Het zoonschap, uitgesproken in vs. 7 *b c*, en toegekend aan den koning, is op Israël toepasselijk.

De Semietische volkeren en stammen noemden zich reeds van ouds de zonen hunner goden. Num. 21²⁹ noemt de Moabieten zonen en dochteren van Kamos, en wanneer Maleachi het volk verwijt dat het heidensche vrouwen trouwt, noemt hij dezen »dochteren van een buitenlandschen god" (2¹¹). Jahwe heet de vader van Israël (Deut. 32⁶. Jes. 63¹⁶. Jer. 31⁹. Mal. 2¹⁰. 1 Chron. 29¹⁰. Hozea) en Israël Jahwe's zoon of eerstgeborene (Hozea 11¹. Ex. 4^{22, 23}. Jer. 31²⁰). Deze verhouding duidt aan, dat Jahwe aan Israël zijn geschiedkundig bestaan heeft geschonken niet alleen, maar ook, dat hij Israël boven allen liefheeft. Hij bewijst het zijn gunst in bijzondere mate (Hozea 1⁶; Ps. 89^{27, 28}), hij is aan Israël gehecht als een vader aan zijne kinderen (Ps. 103¹³), ja meer nog, met grooter dan moederlijke liefde ontfermt hij zich over zijn kind, zijn volk Israël (Jez. 49¹⁵, 45¹¹).

Het profetische denkbeeld: Israël is Jahwe's zoon, is door de geheele Joodsche literatuur heen te vinden. En m. i. is Ps. 2⁷ hiervan een bewijs. Wij zagen, dat nergens een plaats is te vinden, waar één der historische vorsten »zoon van Jahwe" wordt genoemd. Maar wel draagt Israël, dat zich zelf hier als »den koning" betitelt, dien naam. Ongetwijfeld is met den מֶלֶךְ dan ook het volk Israël of de gemeente bedoeld.

Niet duidelijk zijn de woorden, aan de verzekering van Jahwe: »Gij zijt mijn zoon" toegevoegd, יְלֶדְתִּיךָ אֲנִי הוּא. Zij moeten dienen tot bevestiging en versterking van Jahwe's uit-

spraak, dat »de koning» zijn zoon is. Doch hoe יְיָ te verklaren? Baethgen: יְיָ ist der Tag der Einsetzung, den der Dichter als bereits gegenwärtig schaut”¹⁾. Duhm: »Erst vom Krönungstage an wurde der Redende Gottes Sohn”²⁾. L. V.: heden, ten dage toen Jahwe hem door die belofte tot zijn zoon verklaarde³⁾. Baethgen denkt aan de toekomst, maar in de vss. 7—9 wordt gesproken over het besluit van Jahwe, dat reeds gevallen is. Duhm brengt de vss. 7—9 in verband met vs. 6 en spreekt van den kroningsdag, zonder dat daarop echter gezinspeeld wordt. De L. V. verklaart יְיָ door te denken aan het tijdstip, waarop Jahwe den koning zijn zoon noemde. Doch toen was het verwekken natuurlijk reeds geschied. Mij dunkt, dat wij met de emendatie van יְיָ in יְיָ de moeilijkheid wegnemen, door te kunnen lezen: Ik, Jahwe, heb u verwekt. De hoofdzaak is toch, dat de volkeren weten: Jahwe zelf heeft Israël aangesteld als zijn zoon, zijn koning.

Door vs. 7c wordt het zoonschap van Jahwe duidelijk uitgesproken. En het is in overeenstemming met de profetische idee dit op Israël toe te passen.

Dat het volk den koningstitel kon voeren, is in overeenstemming met het Oud-Testamentisch spraakgebruik en met de toekomstverwachtingen der Joodsche gemeente.

Wat het eerste betreft, merk ik op, dat in het Oude-Testament de koning dikwijls optreedt als representant van het volk, dat koning en volk op vele plaatsen synoniem zijn. Vooral in Deutero- en Trito-Jezaja kan men hiervoor bewijzen vinden. „Volkeren” en »koningen” worden daar naast elkander gesteld. De parallelismus membrorum nu, waardoor de Hebreuwsche poëzie gekenmerkt wordt, duidt aan, dat de membra van het Hebr. vers, wat de daarin uitgedrukte gedachte betreft, aan elkander beantwoorden, als het ware evenwijdig loopen⁴⁾. Met

1) t. a. p. pg. 6.

2) t. a. p. pg. 8.

3) t. a. p. II, pg. 84.

4) Kuenen H C O III § 124.

het oog hierop meen ik, dat in de volgende teksten »volkeren” en »koningen” synoniem zijn:

Natiën zullen bij zijn aanblik ontroeren,
Koningen den mond sluiten ¹⁾).

Natiën zullen zich begeven naar uw licht,
Koningen naar den glans, die over u opging ²⁾).

Natiën zullen uwe zege zien,
Alle *koningen* uwe heerlijkheid ³⁾).

Waarom woeden de *volkeren*
en zinnen de *natiën* op ijdele dingen.
De *vorsten* der aarde smeden plannen,
en de *koningen* rotten samen ⁴⁾).

Wie meent, dat de koningen en vorsten slechts als chefs en representanten der volkeren optreden, hij is m. i. niet verantwoord tegenover den parallelismus membrorum. Maar ook al was deze meening hiermede niet in strijd, dan blijkt toch uit bovengenoemde plaatsen, dat de volkeren en de koningen in nauw verband met elkaar werden gebruikt. Dat Israël zich koning noemde ligt dus voor de hand.

Wat het tweede punt aangaat geloof ik, dat de oudere commentatoren, en onder de nieuwere ook Duhm en Baethgen ³⁾, zich hebben laten verleiden tot hunne opvatting van een persoonlijk koning door het denkbeeld, dat de zoogenaamde Messiaansche verwachtingen een Messias tot object moeten hebben. Bij de voor-exilische profeten van Amos tot Deutero-Jezaja is hiervan echter geen sprake. Jahwe zelf zal volgens hen het heil over Israël brengen; geen bijzondere persoonlijk-

1) Jes. 52¹⁵ zijn nl. van den èbèd Jahwe.

2) Jes. 60³.

3) Jes. 62² vgl. nog 41², 45¹, 49²³ en Gray t. a. p. pg. 666.

4) Ps. 2^{1, 2}.

heid wordt daarmede belast. Wel spreekt Jeremia van een מִלְכָּךְ , dien Jahwe verwekken zal uit het Davidische huis, maar 1° behoeft men hier niet te denken aan één persoon, maar kan nakomelingschap zijn bedoeld 1); 2° uit den naam, dien de "ז dragen zal $\text{וְיָרֵם יְהוָה בְּיָמָיו}$ blijkt, dat Jahwe degene is, die het heil brengt. »Er (Jeremia) beschränkt sich darauf, dass Jahwe durch den König innerhalb Judas das Recht herstellen und ihm zugleich den anderen Völkern gegenüber zu seinem Rechte verhelfen werde (23^{5. 6})" 2).

Alle plaatsen in de voor-exilische profetieën van Hozea, Amos, Micha, Jezaja en Jeremia (c. 33), waarin van een Messiaanschen koning gesproken wordt, zijn na-exilisch 3). Eerst Haggai en Zacharja verbinden met de verwachtingen van een nieuwen tijd die van een »spruit uit Davids geslacht", dien zij zagen in Serubbabel 4). Hunne verwachting werd te dezen opzichte niet vervuld, maar toch bleef de hoop op een koning uit het huis van David levendig. Hieraan hebben wij al de interpolaties in de voor-exilische profetieën te danken, die over den Messias spreken.

Deze interpolaties dagteekenen uit den tijd vóór Ezra en Nehemja. Want ná hunne dagen treedt de gestalte van den Messias op den achtergrond. Maleachi kent hem niet en ook Trito-Jezaja vermeldt hem niet. Zij nu leven in den tijd, waarin ik het begin van het ontstaan der Psalmen stel. In dezen tijd na de Ballingschap moest langzamerhand twijfel gaan rijzen aan het herstel van het Davidische koningshuis. Maar — de profetische beloften waren duidelijk en stellig! Zou Jahwe de door hem gegen beloften vergeten? Neen. Welnu, dan was de gemeente der vromen, der getrouwe vereerders van Jahwe, de éénige erfgenaam daarvan. Zij mocht zè ook wel met recht

1) Vgl. Ges.-Kautzsch t. a. p. pg. 665. L. V. II, pg. 588. Jeremia 3¹⁵, 23⁴.

2) Smend t. a. p. pg. 252; vgl. Marti t. a. p. pg. 188.

3) Smend t. a. p. pg. 336. Marti t. a. p. pg. 191 en L. V. bij de betreffende plaatsen.

4) Haggai 2²³ en Zach. 6¹².

op zich toepassen, zij, die voor hare gehechtheid aan de Wet lijden moest. Reeds in Jez. 55³⁻⁵ vond de gemeente daarvoor een bewijs. Hier immers belooft Jahwe, dat hij met Israël een nieuw verbond zal sluiten, dat hij de voor David bestemde gunstbewijzen (2 Sam. 7) aan het gansche volk verleen wil. Israël zou heerschen over de volkeren. Op grond van deze profetie mocht de gemeente zich beschouwen als den gezalfde des Heeren, den koning.

En dat de gemeente zich als zoodanig heeft beschouwd, daarvan vinden wij het bewijs, behalve in Daniël 7, waar „een die op een menschenzoon gelijkt” Israël is ¹⁾, in psalm 2.

Hilversum.

F. DIJKEMA.

---

1) Smend t. a. p. pg. 373 noot 4. Marti t. a. p. pg. 290. L. V. II, pg. 825 vlg. Estlin Carpenter, De eerste 3 Evangeliën 1892, pg. 110 vlg. Vgl. nog Wellhausen, Israël. Geschichte; cap. Joodsche vroomheid.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING BINNEN LEIDEN VAN DEN AANVANG TOT OP HET BELEG.

II ¹⁾.

HET TIJDVAK DER SACRAMENTISTEN.

De titel van ons hoofdstuk behoeft maar een enkel woord ter toelichting. Al was de invloed van Luther bij de nieuwgezinden groot, al werden zijne geschriften gretig gelezen, toch zou de naam »Lutheranen» voor hen te eenen male onjuist zijn. Daartoe was er te veel oorspronkelijks in de Nederlandsche evangelischen ²⁾, daartoe naderden zij voorts te dicht aan Zwingli vooral op 't punt der avondmaalsleer. Dat de toenmalige overheid het verschil niet zag, is voor ons waarlijk geen reden het ook te miskennen. Ook het woord »sacramentarissen» is ter afwisseling geoorloofd en wordt in dien tijd zelve gebruikt.

Onbewust van den grootschen ommekeer in het staatkundige en godsdienstige, dien de 16de eeuw ook haar brengen zou, haalde de Leidsche burgerij op St.-Laurensdag 1508 keizer Maximiliaan feestelijk ter huldiging in ³⁾. En nog eens vierde de burgerij feest over een nieuwen landsheer, den jongen Karel die, na in Brabant, Vlaanderen en laatstelijk te Dordrecht te

---

1) Vergelijk *boven* blz. 1—36, 113—154.

2) In Gellius Faber, Willem Gnafes, Hinne Rode, Cornelis Hoen (zijn brief over het Avondmaal uitvoerig herinnerd bij De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 92—98).

3) *Kron. Hist. Gen. Utrecht* VI, 1850, blz. 343—347 uit de tesoriersrekening. Orlers, *Chroniekje*: „Doe quam Maximiliaan tot Leyden.”

zijn gehuldigd ¹⁾ op St.-Olofsdag 1515 te Leiden onder groot eerbetoon zijn intocht deed ²⁾. Zij zou reden krijgen minder vriendelijk van hem te denken. Dat er in deze jaren gevallen voorkwamen zool niet van ketterij, dan toch van oneerbiedigheid tegenover het sacrament, zagen wij boven ³⁾.

Middelerwijl had Luther gesproken en geschreven. Zijne stellingen van 31 October 1517 waren binnen een achttal dagen over Europa verspreid. Van zijne eerste geschriften werden de »Zeven boetpsalmen» en de Uitlegging van het Onze-Vader reeds in April 1518 te Leuven, te Antwerpen met graagte gekocht ⁴⁾. Ook te Leiden? Daarvan blijkt niets. Of kwam Willem van Alkmaar, de magister-provinciaal van observantie voor Keulen den 8sten Maart 1518 dáárom te Leiden, omdat het ook hier, als te Dordrecht, »lutherde»? ⁵⁾ Zoo ja, dan zal het onderzoek niet streng zijn geweest, aanzien hij zelf niet onverdacht was. En in geen geval blijkt er iets van naar buiten. De magistraat was van gansch andere belangen vervuld en bedacht op herstel der bouwvallige stadsmuren, waartoe deze maal ook de hulp der kloosters ingeroepen werd in dezer voege, dat van elke geprofeste zuster in ieder convent 9 stuivers jaarlijks zou worden geheven, zoolang als de poorterij haar weekgeld voor de reparatie opbracht, en dat gedurende negen jaar ⁶⁾. Dat ook de kloosters aldus in de lasten werden aangeslagen, geschiedde om den nood

1) Wagenaar, *Vaderl. historie*, IV, 388 vlg. T. w. als heer der Nederlanden; keizer werd hij eerst 28 Juni 1519. *Boven* blz. 126 vlg. is dit uit het oog verloren.

2) *Kron. Hist. Gen. Utrecht* VI, 1850, blz. 433—438, ook uit de tresoriersrekening.

3) *Boven*, blz. 146—154.

4) De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 69. Over een exemplaar van »Die seven penitenciepsalmen» ontsnapt aan het Antwerpsche auto-da-fé van 13 Juli 1521. Zie Sepp, *Verboden lectuur* 1889, blz. 40—44. Over den eersten bundel verzamelde werken van Luther, einde 1518 bij Frobenius te Bazel verschenen, zie o. a. *Bibl. Reform. Neerl.* III, 204 vlg.

5) De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 74.

6) Overeenkomst van 7 Januari 1519, *Privilegieboek der stad Leiden* C. fol. 30—32. Afschrift in Ms. op het Stadsarchief. De pater van St. Michiel heeft zich eerst den 5den Augustus 1521 bij de overeenkomst aangesloten.

der tijden en geenszins uit vijandschap tegen de geestelijkheid. Ook van den toenmaligen schout, Hendrik van der Does ¹⁾, is ons niet bekend of hij tot die overheidspersonen behoorde, die geneigd waren mogelijke aanhangers van de nieuwe leer ongemoeid te laten, zoo zij maar niet openlijk aanstoot gaven ²⁾. Mogen wij eenig gevolg trekken uit de omstandigheid, dat in hetzelfde jaar 1521, toen het eerste plakkaat tegen de Luther'schen in de Nederlanden op des keizers naam door Vrouwe Margaretha werd afgekondigd, het te Leiden noodig bleek te waarschuwen, dat, als er justitie van den hoogsten rechte werd gedaan, niemand alsdan den meester van den scherpen zwaarde met woord of daad zou wagen te beleedigen? ³⁾ Is hier een spoor van verzet tegen ketterdooden? Wij kunnen het niet uitmaken. Wel weten wij, dat de plakkatën tegen Lutheranisme ook te Leiden werden afgekondigd. Dat van Worms 8/26 Mei 1521 ⁴⁾ is misschien in Noordnederland niet afgelezen ⁵⁾, zooals dat van 20 Maart in Vlaanderen ⁶⁾. Een nieuw plakkaat, gegeven 29 April 1522 voor Holland en Zeeland (over welke noordelijke provinciën Karel V alleen de macht had en sinds 1523 ook over Friesland), kwam 7 Juni ter raadkamer van Holland en werd den 10^{den} Juni afgekondigd, ook in Leiden. Reeds den 2^{den} Mei te voren had de vroedschap bevolen, dat alle boeken van Luther, in 't algemeen alle verdachte geschriften, binnen 24 uur bij haar moesten worden ingeleverd ⁷⁾. Want het was te harer kennis gekomen, dat de geboden des keizers te dezen opzichte werden geminacht, dat men de boeken onder zich hield en die handelwijze

1) Van 1515 tot 1523. Orlers *a. w.* blz. 607.

2) Verg. De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 82.

3) Snipper in *Correctieboek* op 24 Januari 1521.

4) Zie o. a. bij Brandt, *Gesch. der Reform.* I, 67 vlgg.

5) De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 141, noot 1.

6) Fredericq, *Corpus* IV, 43.

7) Afgedrukt in *Kron. Histor. Gen.* IV, 1848, blz. 72 vlgg. uit *Aflezingsboek* op 2 Mei 1522, A. fol. 101 verso tot 102 recto. Dit aflezingsboek A. loopt van 3 Mei 1505 tot 2 Mei 1528. Ook afgedrukt in Fredericq, *Corpus* IV, 120 vlg.

nog openlijk verdedigde bovendien. Dus heeft men ze bij den schout in te leveren op de straffen, in het decreet bepaald, terwijl niemand zich met onwetendheid zal kunnen verontschuldigen. De ingeleverde boeken zouden worden verbrand, zooals te Utrecht reeds op den 2den Zondag na Maria-Hemelvaart 1521 was geschied ¹⁾).

Er was te Leiden in 't bijzonder aanleiding voor dit strenge optreden tegen verboden boeken, omdat, behalve anderen, over wie zoo aanstonds, binnen hare muren de man woonde, die onder de moedigste drukkers en verkoopers van kettersche geschriften mag gerekend worden, Jan Seversz. Hij was uitgever, boekdrukker en perkamentmaker; had zijn winkel aan de Hooigracht en werd, om zijn moeielijken gang, de kreupele bijgenaamd. Lichaamsgebreken leverden voor vervolgte ketters, zooals voor den later te noemen »blinde van Leiden'', eene moeielijkheid te meer op. Vóórdat hij in zijne zaak Nederlandsche vertalingen van Luther's geschriften te koop had, had hij al eene lange uitgeversloopbaan achter zich, waarvan wij den aanvang al misschien in 1500 stellen mogen ²⁾. Eene lange rij geschriften kwam, sedert het begin der eeuw, bij hem van de pers, technisch vaak zeer fraai, maar nog zonder een spoor van ketterij. Ik noem slechts: »Hier beghint een wandelinghe der kersten menschen met Jhesu den brudegom der sielen inden hof der bloemen'', van 1503 ³⁾. Enkele jaren later: »Der mistroestiger troest ghemaect bi een Cartuizer overgeset wten latijn in duitse ende verbreyt nadat hem god almachtig in gaf''. Het jaartal ontbreekt, maar Jan Seversz. vermeldt, dat het te Leiden bij hem is gedrukt en voegt er zijn spreuk aan toe: »Lof God van al'' ⁴⁾. Al verder een »Leven ons liefs

1) De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 115.

2) Op dat jaar althans stelt Dodt van Flensburg een grammatikaal werk „*impressum leidis per me Joannem Severi*'', *Utrecht voorheen en thans*, 2de serie, 3de jaargang, 1846, blz. 96—100. Maar hij is omtrent Jan Seversz. poover ingelicht. Verg. De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 39, 347.

3) *Catalogus Enschedé*, 1867, n°. 541.

4) Een ex. op de Koninklijke Bibliotheek. De spreuk „Lof God van al'' wordt

heren Jhesu christi" met gekleurde houtgravuren over het lijden, dat ongeveer in 1510 van de pers kwam ¹⁾). Tot deze jaren behoort ook »Hier beghint een seer devoot boecxken genoempt Sinte franciscus Souter" ²⁾, waaraan misschien de »prefacie in Sinte franciscus Souter" voorafging ³⁾. In 1511, twee dagen na St.-Bartholomeus, gaf Seversz. den »Stimulus divini amoris" van Bonaventura »dye namaels cardinael ende bisschop was te romen". Het was eene Nederduitsche vertaling van de hand van een minrebroeder, Lukas van der Hey »ende den menschen seer profitelick ter sielen" ⁴⁾. Vier jaar later gaf hij een »Bijenboeck ende is tracterende vanden prelaten ende den ondersaten" ⁵⁾; weder een paar jaar later een met zorg herzien »Breviarium secundum usum et consuetudinem majoris ecclesie Trajectensis" waarbij de toen nog klaarblijkelijk roomsche man verklaart, dat het bij hem werd gedrukt »anno virginei partus 1518 pridie kal. Aprilis" ⁶⁾. Ongeveer in denzelfden tijd is te plaatsen »Hier beghint dat werc der Apostelen met veel schoone prophecieën ende apocalypsis" ⁷⁾ en »Incipit tractatus beati Thome de Aquino de humanitate Christi", welk laatste boek intusschen, schoon het vignet met de Leidsche sleutels vertoonend, niet met zekerheid aan onzen

---

ook gebruikt door den Antwerpschen drukker Adriaan van Berghen. Zie *beneden* blz. 298 noot 1.

1) *Catalogus auctie R. W. P. de Vries*, 28—30 November 1905, n°. 139a. Dodt van Flensburg noemt nog op 't jaar 1509 eene verzameling brieven van Philelfus en Politianus, waarvan mij niets bekend is. *Bovengenoemd artikel*, blz. 97.

2) *Catalogus auctie R. W. P. de Vries*, 3 April vlgg. 1905 sub n°. 482.

3) *Catalogus auctie R. W. P. de Vries*, Nov. 1905 n°. 159, en thans op de Leidsche Lakenhal.

4) Een exemplaar van dit fraai kl. 8°. boekje bevindt zich o. a. op de Leidsche Lakenhal. Onder de vermelding van den drukker vindt men zijne spreuk „Lof God van al" en de Leidsche sleutels.

5) In 1515. *Catalogus auctie de Vries* Nov. 1905 n°. 157 en thans op de Leidsche Lakenhal.

6) Een ex. op de Koninklijke Bibliotheek.

7) Nog als onbekend aangevraagd door Doedes in *Bibliogr. Adversaria* van Nijhoff, I, 50.

Jan Seversz. kan worden toegekend ¹⁾). Dat is wederom wel het geval met een Thomas à Kempis: »Dit is een scoen Boecxken gedeelt in drie deelen ende is gheheten Qui sequitur me nu nieuwe gheprint ende naerstelic ghecorrigeert". Jan Seversz. gaf het uit den 7^{den} Mei 1519, maar reeds in tweeden druk ²⁾).

Intusschen was reeds twee jaar vroeger, den 17^{den} Augustus 1517, het boek bij hem verschenen, waaruit men, maar op niet geheel voldoende gronden, tot de lutheranie van Jan Seversz. op dien datum besloten heeft. Ik bedoel »Die Cronijcke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, beghinnende van Adams tiden tot die geboorte ons heren Jhesum, voertgaende tot den jare 1517." Dit boek heet kortweg de »Divisiechroniek" naar de 32 divisiën, waarin de inhoud verdeeld is; het is voor de geschiedenis van veel belang ³⁾, maar voor de portretten van historische personen volstrekt onbruikbaar ⁴⁾, waarin het trouwens niet alleen staat. Welnu op fol. 412 verso van deze kroniek ⁵⁾ komt eene hoogst merkwaardige uitlating over den aflat voor ⁶⁾, die echter meer gericht is tegen het uit-het-land-sleepen van het geld, dan tegen het beginsel-zelf van

1) Een ex. op de Lakenhal, dat indertijd aan het klooster Bethlehem behoorde.

2) *Catalogus auctie de Vries*, Nov. 1905, n°. 175. Is het ditzelfde boekje, dat De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 116 noot 2 vermeldt als „Devoot boecxken van den inwendigen naevolgen des levens ende des cruces ons heren"? Ook dit kwam in 1519 bij onzen Jan Seversz. van de pers. Ik ken het niet, maar zoo het ook de Navolging ware, zou De H. S. er wel meer van hebben gezegd dan dat het „meer den mystiek 15de eeuwschen geest dan dien der hervorming ademt."

3) Het is b. v. deze kroniek, die ons een gelijktijdig bericht geeft over den opstand van het kaas- en broodvolk. Blok in *Versl. Kon. Acad. v. Wetensch.* 3de reeks, Dl. X, 1894, blz. 240.

4) Hij plaatst b. v. dezelfde portretten met verschillende benamingen en heeft slechts een paar typen voor alle bisschoppen van Utrecht! Jacoba van Beieren en Maria van Bourgondië vertoonen dezelfde beeltenis en het portret van Keizer Maximiliaan doet ook dienst voor Karel den Stoute en dit in 1517, dus nog bij M.'s leven! E. W. Moes in het *Rogge-Album*, blz. 60.

5) En niet in de voorrede zooals De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 51, zegt.

6) Reeds overgedrukt bij Lelong *Reformatie van Amsterdam 1729*, fol. 449; *Archief voor Kerkel. Gesch.* I, 1829, blz. 200 vlg. en De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 51.

den aflat. In 't jaar 1493, klaagt de schrijver, werd er een aflat afgekondigd over alle landen, die onder Philips van Oostenrijk stonden, waardoor 'er zóóveel goud en zilver uit het land gedragen en gesleept werd, dat het te zeggen noch te schrijven is. En nog hedendaags in 1515 en 1516 volgt in de landen der kerstenheid de eene aflat op den ander, »datter die gemene leke lieden seer onwijslick op spreken''. »Och, och!'' jammert hij, »wat groter somme ghelts ende hoe menich K. M.-gulden comen jairlics te romen wt duytschen landen meer dan wt anderen landen''. En 't mag een wonder heeten, vindt hij, dat er nog geld in 't land is en dat het goud en zilver van dag tot dag niet nog schaarscher wordt ¹⁾!

Men ziet het, van eenig verzet tegen het onzedelijke van den aflathandel, waartegen een paar maanden later Luther optreden zou, is hier nog geen sprake. Er is slechts verzet van oeconomischen aard, wat wij nog des te eerder aannemen, omdat juist in 1517 en 1519 de keizer zijne muntordonnanties gaf, waarbij op het snoeien en het vervalschen van munten straf werd gesteld, de invoer van slechte munten verboden en

1) Wij kennen het bedrag, dat in 1488 bij de groote aflatcollecte over de gansche diocèes Utrecht werd opgebracht t. w. bruto 5699 Rijnsche goudguldens en 4 st. Na aftrek der aanzienlijke onkosten bleef het netto bedrag *f* 4285, 4 st. Het aandeel van Leiden aan deze som beliep *f* 723, 6½ st., over de drie parochiën verdeeld als volgt:

Item extractio facta in ecclesia sancte Marie Leidensis facit XXX fl. R. current.

Item ex ecclesia sancti Pancracii in Leyden, I^c XXXII fl. R. current.; per manus domini Adriani sacriste et XV st.

Item adhuc ex ecclesia sancti Petri ibidem per manus ejusdem II^c. XXIX fl. R. current. et XI½ st.

Item secunda extractio in dicta ecclesia sancti Pancracii I^c. LXV fl. R.

Item adhuc extractio alia in ecclesia sancti Petri Leidensis predicta I^c. LXVI fl. R. cum quodam parvo annulo.

Een bedrag van 723 gl. 6½ st. is voor een stad als Leiden niet gering en doet ons de klacht van de Divisie-chroniek te beter begrijpen. Bij gelegenheid van de aflatcollecten in 1517—19 bracht een klein deel van Gelderland alleen op *f* 1078—12—9. Deze cijfers zijn alle ontleend aan „*Les comptes des indulgences en 1488 et en 1517—1519 dans le diocèse d'Utrecht*”, tekst met inleiding van Paul Fredericq, 1899 en aldaar p. 22 vlg. 25.

het gehalte vastgesteld werd ¹⁾. Bijzonder kettersch is de pericoop dus niet en de Keizer had geen bezwaar voor het drukken octrooi en privilegie te geven aan zijn »beminden Jan Corneliszen alias Jan Seversz. printer wonende binnen onser stede van leyden" ²⁾. Wat trouwens ook weer niet te veel bewijst, omdat er ook voor verdachte boeke wel octrooi verkregen werd. In geen geval mogen wij voór de gezindheid van Jan Seversz. ons op de Divisie-chroniek beroepen en 't schijnt mij in 't geheel niet onmogelijk, dat er ook in dezen tijd een boekje van zuiver roomsch karakter van zijn pers kwam, t. w. »Van die seven kercken van Romen ende vanden aflaten die men dairin verdienen mach met die stacie vander heyligen door dat gansse jaer. Ende ooc die aflaten des heyligen landes met een cruysganc ons heren J. C. Ende ooc die aflaten des Rosencrans onser liever vrouwen. Ende die x doechden onser vrouwen met veel goets bescheyts." En een paar bladzijden verder: »Hier beginnen sommige articulen van dat heylighe afaet, die van noode zijn te weten allen kersten menschen dye afaet willen verdienen." Zekerheid is hier echter niet, want het boekje draagt noch jaartal noch drukkersnaam noch zinspreuk, terwijl alleen de Leidsche sleutels op onze stad wijzen ³⁾. En wat tegen de gissing pleit, dat Seversz. de

---

1) Verg. Blok, *Stad* II, 336—340.

2) Gegeven te Brussel 9 October 1516. In zijne bovengenoemde uitgave der afaatrekeningen wijst Fredericq te recht op den ijver en den ernst waarmede in de jaren 1517 en volgende nog de afaet ten onzent werd opgebracht „en pleine tourmente luthérienne." „Aucun mot des comptes ne trahit encore la moindre opposition dans le public ni la moindre émotion chez les collecteurs." Dit is zeker bijzonder. Intusschen brengen deze zelfde rekeningen ons het merkwaardig bericht van zekeren Abbod, parochiepriester te Wageningen, „qui non erubuit (het was 1488) publice praedicare et dicere in dedecus et scandalum summi pontificis... quod hoc negotium sacratissimarum indulgentiarum esset nisi mera trufa et deceptio quedam ad extorquendum a communi populo pecunias, quibus verbis suis populum ita provocaverat.. quod ad consequendum hujusmodi indulgencias minime manus porrexerunt..." *l. a. p.* pag. 21. Ziehier een geestverwant van Wessel Gansfoort, van Jan van Tournay, enkele jaren vóór Luther!

3) Een ex. bevindt zich op de Lakenhal.

drukker zou zijn, is dat wij een dergelijk exemplaar van de »Zeven kercken van Rome» kennen, dat te Amsterdam bij Doen Pietersen »in Engelenburch» werd gedrukt en wel voor 't jubeljaar 1525, toen Clemens VII aflaten beloofde ook aan wie niet naar Rome konden komen ¹⁾. En in 1525 was Seversz. zeker tot de nieuwgezinden overgegaan.

De bekende vondst van P. A. Tiele nl. ²⁾ bracht ons een fragment van Severs' winkelkasboek, waaruit blijkt, dat hij de gevaarlijkste kettersche boeken ten verkoop had. Vooreerst Hollandsche bijbels voor 1 gld. 2 st. en de Evangelien afzonderlijk voor 7 stuivers. Maar voorts de volgende geschriften van Luther-zelven. »Het sterfbouckxen lut(eri)» voor 1 st., eene vertaling misschien van Luthers' »Sermon von Bereitung zum Sterben,» 1519. Hetzelfde met den titel »Bereidinge ter dood lut(eri)» ³⁾. Tractaetkens van lut(erus). »Pater noster lut(eri),» ééns met de bijvoeging »duyts», wat dan eene vertaling geweest is van »Auslegung des Vaterunsers für die Laien», 1517, 1518. »Aflaes», eene overzetting denkelyk van Luthers »Sermon von Ablasz und Gnade», 1518. »De libertate christiana». Hiervan had Seversz. 7 exemplaren in zijn winkel, één met de bijvoeging »aan pastor Leyden». Het is Luther's beroemd »Von der Freiheit eines Christenmensches», 1520, misschien in de latere Latijnschê uitgave. »Disputatio lipsica lutheri et karoli (stadii)» t. w. het rapport, omtrent het Leipzigsch dispuut opgemaakt ⁴⁾. En eindelijk »De fide et ceremoniis», dat ik onder Luthers geschriften niet kan thuisbrengen ⁵⁾.

Men zal toegeven, dat er in dezen Leidschen boekwinkel

1) Lelong, *a. w.* fol. 461—464.

2) Op enkele blaadjes in den band van een Vitruvius Pollio, Bas. 1541.

3) Erasmus' »Declamatio de morte sive consolatio ad patrem filii obitu afflictum» mag niet zonder meer vereenzelvigd worden met »Van de bereydinghe totter doot», al zet de Index van 1570 daarbij »bij Erasmus». Verg. Sepp, *Verb. Lectuur* blz. 215.

4) Of Melanchthon's »Epistola de Lipsica disputatione» 1519?

5) Verg. Julius Köstlin, *Martin Luther* ³⁾, 1903, II, 718 ff.: Luthers Schriften in chron. Ordnung. En *Catalogue de la Bibliothèque de feu Mr. Isaac Meulman*, 1869, n°. 2281 (p. 178—186).

anno 1520 heel wat verboden lectuur te koop was. Maar erger. Dezelfde vondst van Tiele bracht ons een brief van Jan Seversz. aan zekeren »Heer dirc goede vriend'', denkelijk Dirk van Abcoude, vicaris van 't kapittel van St. Pieter, pastoor bij de Geertekerk te Utrecht en der hervorming niet vijandig ¹⁾). Hij schrijft dan, dat, toen hij heer Dirk te Warmond verlaten had, hij een bezoek ging brengen aan »mijnheer van Alcmare''. Deze is zeker die reeds genoemde Willem van Alkmaar, de Keulsche magister, die ook in Maart 1518 zich te Leiden bevond. Dat hij niet zuiver van ketterij was, blijkt ook thans. Want Seversz. vond bij hem »de bonis operibus in duyts gedruct'' d. i. Luthers »Sermon von guten werken'' 1520, waarover hij vrij beschikken mag. Hun onderling gesprek vervulde Seversz. met nieuwen moed en hij dringt er bij heer Dirk op aan, dat hij zich toch haasten zal met de correctie van »dien adel'' d. i. Luthers »An den christlichen Adel deutscher

---

1) Over dezen al te vreesachtigen hervormingsgezinden prediker zie vooreerst De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 317 noot 4, 319, 324 vlg. Hij arbeidde in dezen tijd te Utrecht, tegelijk met Herman Gerrits, die 13 Januari 1522 herriep. Mr. Dirk kwam er met eene berisping af, maar geraakte in 1540 weder in moeielijkheden, deed boete en herriep na lange gevangenisschap, en weigerde sinds, onder voorwendsel van lichaamszwakte »interesse missae sacrificio'', Schoockius, *De bonis vulgo ecclesiasticis dictis* p. 531. Zijne geschriften heeten de reformatie binnen Utrecht zeer bevorderd te hebben (Brandt, *Reformatie* 1, 301), maar zijn verloren gegaan. Hij had, geheel naar zijn karakter, tot devies: »Sis sine felle pius'' en in later jaren waren het o. a. zijn boeken, die den jongen Wtenbogaert brachten »tot kennis der pauselijke abuysen.'' Het was Johannes Block, kanunnik van St. Pieter en zijn peter, die hem mr. Dirks boeken liet lezen en copiëeren. Wtenbogaert verhaalt dit in zijn *Leven... bij hemselven onpartijdigh beschreven...* 1645, Voorreden blz. VII. Daar Wtenbogaert den 11 Februari 1557 is geboren, kan hij met mr. Dirks geschriften hebben kennis gemaakt in 1567. Uit zijne woorden blijkt niet of deze toen nog in leven was. Het is mogelijk, als wij aannemen, dat hij zeer vroeg pastoor in de Geertekerk is geworden en b. v. in 1500 werd geboren. Maar het is niet waarschijnlijk. In 't jaar 1538 komt hij voor in een raadsbesluit als eischer van achterstallige rente voor bewezen diensten aan de melaatschen. Dodt, *Archief*, VII, 176. Rogge, *Johannes Wtenbogaert* I, 20 noot zegt, dat de genoemde Johannes Block mogelijk een broeder van Petrus Bloccius was. Gronden daarvoor geeft hij echter niet. Van broeders van den Leidschen conrector bleek mij nimmer. In Utrecht was de naam Block zeer gewoon.

Nation" 1520 en zich voorts zal begeven tot de vertaling van »dat magnificat" d. i. Luthers uitlegging van het Magnificat, Maria's lofzang uit Luk. 1, 46 vlgg., 1520—1521. Al wat hij onderhanden heeft zal Seversz. zoo spoedig mogelijk drukken. Heer Dirk moet het maar spoedig komen brengen. Is de patroon niet thuis, Bertelmees de knecht zal hem bescheid doen ¹⁾).

Welk levendig verkeer tusschen Duitschland en ons, welk een honger naar boeken, welk een ijver bij onzen Leidschen boekdrukker en welk een hulp van kettersche priesters! Natuurlijk bleef dit alles niet onopgemerkt. En de maat liep over, toen bij den alles durvenden man de tweede druk van de »Summa der godliker Scriften" van de pers kwam. De eerste druk van het beroemde geschrift van Hendrik van Bommel, den rector van het Magdalena-gesticht te Utrecht, is van 1523, misschien te Zwolle ²⁾. De tweede, Nederlandsche, uitgave verschijnt bij onzen Seversz., zeer vroeg in 1524. Dit werd zijn ongeluk. Reeds ten vorigen jare had hij den bode van het Hof, Adriaan Lubbertz., bij zich gezien, die hem een gesloten brief overhandigde om hem naar Den Haag te roepen tot het geven van inlichtingen ³⁾. Toen nu de Summa verscheen, zocht men eerst in Delft, reeds den 31sten Januari 1524 ⁴⁾, maar kreeg spoedig vermoeden op Leiden. Jan Seversz. werd voor 't Hof gedaagd, maar verscheen niet, zoodat Claes van Dam, de substituut, naar Leiden moest reizen met schriftelijk bevel den prenter gevangen te nemen. Maar de vroedschap,

1) *Bibliogr. Advers.* Nijhoff IV, 73 vlgg.

2) Dr. J. J. van Toorenenbergen, *Het oudste Nederl. verboden boek*, 1882. Dr. Benrath, *Die Summa der H. Schrift, ein Zeugniß aus dem Zeitalter der Reformation*, 1880. Dr. C. Sepp, *Verboden lectuur*, 1889 blz. 19. In zijne »Disputationes contra Lutheranos" van het jaar 1526 vermeldt Jacob van Hoogstraten het ook als »diabolicus quidam libellus cui titulus est summa divinarum scripturarum teutonice descriptus." De denkbeelden der »Lutherani" t. w. twee broeders des gemeenen levens vertoonen sterke overeenkomst met den geest der Summa. *Bibl. Ref. Néerl.* III, 606 en Pijper, *aldaar*, blz. 540.

3) *Corpus* IV, 244.

4) *Corpus* IV, 254.

voor hare burgers zoo lang mogelijk opkomende, hield den Haagschen Officier twee dagen, 11 en 12 Februari, aan 't lijntje ¹⁾. Toen zond het Hof een deurwaarder, die hem op nieuw dagvaardde, maar nu bovendien een nauwkeurigen inventaris van zijne goederen en boeken opmaakte, wat vier dagen duurde, 23 Februari en 12—14 Maart ²⁾. Bij plakkaat van 23 Maart 1524 werd toen de »Summa" verboden ³⁾ en Jan Seversz. den 16den April 1524 ten derden male gedagvaard op peyne van ban en confiscatie ⁴⁾. Hij heeft toen Leiden verlaten, en zijne verdere geschiedenis behoort hier niet ⁵⁾.

1) *Corpus* IV, 255.

2) *Corpus* IV, 261.

3) Verg. *Studiën en Bijdragen* I, 39, 508.

4) *Corpus* IV, 270 vlg.

5) Den 11den Mei 1524 staat het Hof aan Maritgen, huisvrouw van Jan Seversz. toe om de confiscatie van haars mans goederen op te schorten, totdat zij al hare crediteuren zal hebben voldaan, *Corpus* IV, 275. Den 17den Juni van datzelfde jaar zien wij hem reeds weer uit Utrecht gebannen „want hij metten werck van Lutherijen besmet is", *Dodt*, Archief VII, 113, *Corpus* IV, 274 vlg., *Bibliogr. Martyr.* I, blz. XXV vlgg. Den 11den Juli dagvaardt hij op zijne beurt den baljuw van Rijnland, omdat deze de brieven van zuivering, hem verleend, niet wil erkennen, *aldaar* blz. 275. Twee dagen later bant het Hof hem levenslang uit Holland, Westfriesland en Zeeland om het drukken van diverse Luthersche boeken, inzonderheid van de Summa, dat een zeer scandaleus boekje is, vol erreuren, door de H. kersten Kerke gereprobeerd. Vonnis van 13 Juli 1524 in *Sententiën 's Hof's van Hollant* fol. 144 verso vlg. Het bleek, dat hij meer schulden had dan goederen, waarom de reeds genoemde Maritgen, zijne vrouw, alle eischen op haar man afkocht voor eene betaling van honderd pond gedurende vijf jaren, waarvoor een Leidsch burger, Pieter Romboutsz., borg zou staan, *Corpus* IV, 289 vlgg. Dit geschiedde den 9den September 1524. Die van Utrecht lieten Jan Seversz. het volgend jaar voor een oogenblik in hunne stad toe, maar vernietigden daags daarna, 17 Mei 1525, hunne belofte en banden hem voor eeuwig. Hij bezat toen eene groote drukkerij, *Corpus* IV, 345; *Dodt*, Archief VII, 115, 118; *Ber. Hist. Gen.* IV, 2, 111. Waarheen is hij toen gegaan? Den 18den Maart 1527 is zekere „Jan Syvaartz. dye creupel" wegens het uitgeven van kettersche boeken veroordeeld tot 2 maanden gevangenisstraf op St.-Olofspoort in Amsterdam te brood en te biere, $\frac{1}{2}$ jaar in huis blijven en *f* 12 boete, De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 225, noot 1 (de St.-Olofspoort of Kerkstraatpoort stond aan 't einde van de Warmoesstraat, Wagenaar, *Amsterdam*, I, 15 en was de gewone strafplaats voor ketters. Zie b. v. *Kron. Hist. Gen. Utrecht*, 1856, blz. 100). Hebben wij hier denzelfden man? Dr. E. W. Moes, *Amsterdamsche Boekdrukkers* I, 1900 blz. 109 vlg. dacht eerst van ja, maar hij durft dit niet volhouden, omdat 1530 Jan Seversz. van Leiden als dood wordt gemeld

Hij was niet de eenige uitgever-boekdrukker in onze stad, maar hunne verhouding tot de nieuwe denkbeelden kan niet voor ieder zoo gemakkelijk worden vastgesteld. Hugo Jansz. van Woerden, die zijne zaak had aan de Vischmarkt, bloeide vóór onze periode (1494—1505)¹⁾. Claes Adriaensz. Mast, die op de Oosterlingplaats woonde en zijne boeken ook ten verkoop had bij Jan van der Haghe in den Vergulden Bijbel, was zeker niet van de gereprobeerde religie, of hij zou niet hebben gedrukt »De xv bloetstortinghen ons heeren Jhesu Christi met die seven weeën onser liever vrouwen», aan de lectuur van welke »beding» met berouw van zonde aflaat verbonden was²⁾.

Een andere drukker, Peter van Balen of Peter Claesz. van Balen is althans niet anti-luthersch geweest. In 1537 nl. kwam bij hem van de pers een »psalter des conincklicken prophete Davids» en drie jaar vroeger een Nieuw Testament³⁾.

---

en 1535 zijn Amsterdamsche naamgenoot nog werkt. Hij verwijst daartoe naar *Leidsche rechtsbronnen*, blz. 363. Daar staat inderdaad dat „Marie Jan Zevertz. printers weduwe” voor 't goed haars mans opkomt en blz. 364 heet het dat „Jan deser werlt overleden is.” Maar een jaartal vind ik daarbij niet vermeld en de kenningboeken, waaraan het bericht door Blok is ontleend, loopen tot na 1535 door. De zaak schijnt mij nog niet uitgemaakt doch, na al het gezegde, is de waarschijnlijkheid vóór de identiteit van beide personen.

1) Van hem is o. a. „Hier beghint dat heylighe leven ons liefs heren Jhesu Christi”, dat in 1498 van de pers kwam. Het heeft fraaie, gekleurde hout-sneden o. a. Jezus' tempelreiniging, Jezus in Gethsemane, de kruisafneming, het Pinksterwonder enz. Een exemplaar bevindt zich op de Lakenhal. In 1502 gaf hij uit: „Hier beghint een schoen boeck ende is gheheten die vertroestinghe der ghelatene menschen. Ende vander verclaringhe der consciëncien. Ende is inhoudende XXVII capittelen.” Op de laatste bladzijde van dit kl. 4°. boekje vinden wij den drukker genoemd en de bijvoeging: „Ende is ghecorrigeert ende emendeert in een cloester geheten roemburch buten leyden.” En, verso, in handschrift: „dit bouck hoert toe neel cornelis dochter wonende op het oude bagijnhof.” Misschien is dus het boekje gedrukt naar het hs. dat zich in het bezit bevond van Katrijn Klaas Vranckendr., non in 't klooster Roomburg, zooals wij vroeger zagen. Vergel. *boven* blz. 125, noot 1.

2) Kl. 8°. z. j. Een exemplaar op de Lakenhal. B. ding d. i. a-b-c- boekje (b. v. Embder b. ding, Reitsma en Van Veen. *Acta der Prov. Syn.* I, 10 sub. 17.); in 't algemeen: „leesboekje.”

3) Lelong, *Boekzaal der Nederd. Bijbels*, 1732, blz. 583. *Navorscher*, 1867, blz. 75. Sepp, *Verb. Lect.* blz. 124.

In 1538 gaf hij eene nieuwe uitgave van het psalterium, vermeerderd met Reuchlin's vertaling van het symbolum Athanasii en van den Prediker door Johannes Campenius ¹⁾. Van Balen woonde in de Gulden Zon bij de Sint-Jans-brug ²⁾.

Ditzelfde psalter, ook naar de vertaling van den Leuvenschen hebraïcus Johannes Campenius, verscheen bij een anderen drukker onzer periode (Leiden telde er in 1546 negen ³⁾) Peter Janszoon, die woonde »op sint panraes kerckhof" of »onder den thoorn van sinte pancracius kercke" of »aen sinte pancratius kerckhof". Wij kennen van hem deze twee zuiver roomsche boekjes: »Hyer beghint een suyverlijcke crans van duysent rosen" ⁴⁾. Voorts: »Een sonderlinghe devote oeffeninghe der passien ons Heeren seer wonderlijk na den rechten gheest op dye articulen des heylighen Pater noster en noch meer andere schoone ghebeden" ⁵⁾. Daarentegen: »Fasciculus myrre. Dit is een sonderlinghe devote materie vanden passien ons heren" ⁶⁾. Ofschoon uit de twee eerste uitgaven schijnt te blijken, dat hij onverdacht roomsch was, gaf hij toch ook een Nederlandsch Nieuwe Testament uit, dat op den Index is geplaatst ⁷⁾.

Eindelijk moet hier worden genoemd Jan Matthijsz., van

1) Een exemplaar heeft de Bibl. van de Mij. der Ned. Letterk.

2) Eene steenen brug over den Ouden Rijn van de Hoogstraat naar de Donkersteeg. Van Mieris blz. 513a. Pleyte, *a. w.* blz. 20.

3) Blok, *Stad II*, 259 vlg. Van dit psalter, in kl. 8°. met de zinspreuk „In God ist al" bevindt zich een exemplaar op de Lakenhal.

4) Anno 1535. *Catalog. auctie* R. W. P. de Vries van 3 April vlgg. 1905 sub. n°. 490 en van 28 Nov. vlgg. 1905 sub. n°. 207, op de Lakenhal.

5) Kl. 8°. z. j., Lakenhal.

6) Kl. 8°. 1546, Lakenhal. Met vóórgeschreven gedicht van Jan Sybes. Dit is een late druk. De bibliotheek van de Mij. der N. Letterkunde te Leiden bezit eene uitgave van „dat busselkijn oft dat bondelken van myrre" van 't jaar 1529, Antw. bij Symon Cock. Ook bij Jan van Gelen, later te noemen, verscheen eene uitgave. Op den Index van 1550 wordt het verboden, zoodat men, op grond van deze uitgave, Peter Janszoon voor onroomsch zou houden.

7) „Novum Testamentum teutonicum Leydis per Petrum Janssen", *Appendix Indicis Philippi II* in de uitgave van dien Index bij Plantijn in 1570, pag. 82. Vergelijk het in noot 6 gezegde. Sepp, *Verb. Lectuur* blz. 124 vermeldt een N. T. van 1536 bij Peter Janszoon.

wien wij ter ééne zijde hebben »Een devote oeffeninge tot enen yegelicken choor der enghelen daer in ghetogen van die alderheylichste drievuldicheyt'', waarbij op fol. 1: »Hier behint een schoon gebet vanden heylighen Sacramente dat sinte ambrosius ghemaect heeft'' ¹⁾, en ter andere eene uitgave van »die seven psalmen'' ²⁾, wat een exemplaar kan geweest zijn van de reeds genoemde Zeven boetpsalmen van Luther. Ook gaf hij nog een »Rosengaert vanden bevruchten vrouwen'', een van die tallooze handboekjes voor vroedvrouwen, zooals er telkens van de pers kwamen ³⁾ en dat ons voor den persoon des uitgevers weinig leert. Ook hij woonde »op sinte pancraes kerckgraft''. Wie zal zeggen of deze drukker dezelfde is als die Jan Matthijsz., die omstreeks 1546 te Leiden werd veroordeeld om op de groote kaak te staan van elf tot twaalf uur »hebbende sekere boucxkens om sijn hals hangen'' en voor honderd jaren en één dag te worden verbannen? ⁴⁾ Dat hij met boeken moest te pronk staan en voor eeuwig werd verbannen, doet wel denken aan een zwaar vergrijp op uitgeversgebied. Van al de genoemden staat dus van Jan Seversz. met zekerheid vast (van een paar anderen kan het worden vermoed) dat hij tot de nieuwgezinden behoorde ⁵⁾.

Intusschen was er meer te doen dan verboden Luthersche boeken opsporen en verbranden. Ook de ketters zelven moesten worden berecht. Karel V had bij edict van 28 April 1522 aan den raadsheer Mr. François van der Hulst algeheele volmacht gegeven om als inquisiteur op te treden in Brabant en straks in al zijne Nederlandsche gewesten, welke macht bij

1) Kl. 8°. z. j. Lakenhal.

2) Kl. 8°. z. j. Rogge in *Bibliogr. Advers.* Nijhoff V, 45.

3) Verg. *boven* blz. 9, noot 3.

4) *Crimineele sententieboeken van de schepensbank* fol. 36 z. j.

5) Sommige historici beweren, dat het drukken en uitgeven van kettische boeken louter handelszaak was, waaruit dus voor de gezindheid dier personen geenerlei gevolgtrekking mag gemaakt worden. Hiertegen moet worden aangevoerd, dat een aantal hunner hun werk met den dood hebben betaald, bewijs genoeg, dat eene krachtige geloofsovertuiging hen drong.

plakkaat van 29 April nog eens uitvoerig werd omschreven. Deze plakATEN waren, gelijk men weet, van de uiterste strengheid, »ten eynde dat die voersz. heresien, ketterien ende quade doctrinen soudén mogen geheelijck geextirpeert worden”. Maar meteen knotten zij de macht van de geestelijke rechtbanken. Tot nog toe immers hadden deze de gansche be-rechting van gevallen van heresie, terwijl alleen de wereldlijke overheid het doodvonnis uitsprak. Thans kwam de inquisitie met volstrekt gezag en verdrong den geestelijken rechter. Ja meer. In eene instructie des keizers voor Van der Hulst van Mei deszelfden jaars ¹⁾ wordt aan dezen raadsheer toegestaan »te daghen, moneren, arresteren, te vanghen, gevangen te stellene... sonder te houdene forme ofte figure van rechte, maer sommierlic, simplic... ende met alle extraordinaren wegen ende manieren bij questiën, interrogatoriën, rigoreuse examinatie ende torment”. M. a. w. mr. François mocht tegen de kettters optreden, zonder aan de rechtsvormen der steden ook maar in 't minst gebonden te zijn ²⁾. Hij had eene macht als die des keizers zelve, behalve dat mr. Joost Laurensz., doctor en president van 's keizers Grooten Raad te Mechelen, in zóóverre boven hem stond, dat hij »sonder advis ende rait” van Mr. Joost niet zou mogen handelen. Deze volmacht was voorts nog in lijnrechten strijd met het vroeger genoemde »jus de non evocando”, daar de inquisiteur beklaagden uit hunne woonplaats naar eene willekeurige andere stad kon doen voeren. Men kon van te voren weten, dat ook daarom de gevolmachtigde groot-inquisiteur op fellen tegenstand stuiten zou. En eindelijk werd zijn optreden voor alle weldenkenden des te hatelijker, omdat hij als bigamist en moordenaar bekend stond ³⁾.

1) *Corpus*, IV, 123, 127.

2) De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 152, noot 2 stelt dit plakkaat op ± 7 Mei.

3) Aldus o. a. de pensionaris van Delft, Hugo van Eynde, op eene dag-vaart van de kleine Hollandsche steden, 28 Augustus 1523, *Corpus* IV, 222. Eene aangrijpende schildering van het werk der inquisitie bij Motley *Rise of the Dutch republic*, part II, ch. 3.

Reeds den 26sten Juni van dit jaar 1522 vinden wij van der Hulst te Leiden, vergezeld van doctor Nicolaas van Egmond, bij welke gelegenheid de vroedschap, hare ontstemming verbergend, aan beide commissarissen in luyters materiën" een »eerlicken maeltijt" aanbiedt ¹⁾. Nicolaas van Egmond, van de Karmelieten, wordt door Erasmus geteekend als een man, die in gansch Europa bekend stond als bijzonder hardnekkig en die iemand, dien hij haatte, niet spoedig zou loslaten ²⁾. Hun komst te Leiden valt alzoo samen met de afkondiging van het plakkaat tegen de verboden boeken, terwijl toen ook Jan Seversz. zijnen grootsten ijver toonde. Misschien is er samenhang tusschen 't een en 't ander. In elk geval woelde het hier. Op den avond van Zondag vóór O. L. Vr. nativitas, 7 September 1522, plakte een onbekende een papier aan de kerkdeur van St. Pieter vol beleedigende woorden, strekkende tot opstand en beroering en tot schade van Z. M. en deze stad. De overheid beloofde aan den aanbrengrer van den schuldige 50 karoli guldens ³⁾.

Hoezeer wij intusschen op onze hoede moeten zijn en niet deze en dergelijke woelingen aanstonds aan hervormingsgezinden in 't godsdienstige mogen toeschrijven, leert ons het vervolg van de geschiedenis dezer schendbriefjes. Enkele maanden later kwam de overheid er namelijk op terug, omdat de misdadiger nog niet was gevonden en nu hooren wij de ware toedracht der zaak. De briefjes waren niet slechts aan de kerkdeuren geplakt, maar ook neêrgelegd in de lec-

1) Het kostte haar zes Rijsche guldens. *Tresor. rek. boek* op 26 Juni 1522 fol. 82 verso. Verg. Blok, *Stad* II, 224.

2) Brief uit Bazel aan Joost Laurensz. van 14 Juli 1522, afgedrukt *Corpus* IV, 130. Reeds enkele maanden vroeger was „de doctor in de godheyt Egmonda" in Leiden geweest bij den commandeur van St. Pieter „in commissie van de K. M." en had van de stad geschonken gekregen twee stedekannen Rijschen wijn. *Tresoriersrek.* op 28 Maart 1522, fol. 81 recto. Erasmus, meermalen door van Egmond op den kansel aangevallen, vreesde bovendien van zijn optreden schadelijken invloed voor de studie der talen en der fraaie letteren. Verg. nog Pijper in *Bibl. Ref. Néerl.* III, 395 en noot 2.

3) *Aflesingsboek A. f.* 111 recto op 20 Sept. 1522.

trijnen, waar de vroedschap tijdens den dienst placht te zitten. En het was niet de daad van één kwaadwillige, maar van velen, die geen »anscouw" hebben op God, noch op den keizer noch op de stadsregeering, die toch dagelijks al hare krachten inspant om »een neringe binnen der stede te maecken". Zie daar de zaak! De ontevredenheid ontstond deze maal uit den bekenden achteruitgang der industrie, die juist in de jaren 1521 tot 1523 zich nijpend deed voelen en nog andere relletjes veroorzaakte ¹⁾. Op een der bewuste briefjes, bij nacht en ontij ook zelfs op de huisdeuren der overheidspersonen geplakt, stond »maect neringe, tys tijt". Alsof, verdedigt zich de vroedschap, wij ook niet weten, dat het hoog tijd is en alsof wij eene nieuwe nering kunnen scheppen, als wij maar willen! Men moest liever denken aan de zware tijden, die wij beleven, waardoor de handel stil staat en de lakens weinig waard zijn. Middelerwijl verhoogden die van den gerechte de belooning voor den aanbrenger tot op honderd karoli ²⁾. Zoo blijkt dan, dat wij in 't begin van 1523 nog niet aan eene kettische beweging kunnen denken, al spreekt 't van zelf, dat Jan Seversz. Luthers boeken verkocht en dat zij gelezen werden en dat de Luthersche denkbeelden bezig waren door te dringen, tegelijk met die andere, die door Nederlandsche nieuwgezinden werden voorgestaan en verspreid.

Middelerwijl begonnen zich, ook voor Leiden, de moeielijkheden te openbaren, door het optreden van François van der Hulst veroorzaakt. Het is bekend, dat de gevangenneming van den advocaat Cornelis Hoen groot opzien wekte. In den aanvang van ditzelfde jaar 1523 beklagt het Hof van Holland zich over die wederrechtelijke inkerkering te Geertruidenberg, zoo strijdig met alle privilegiën, en den 3^{den} Maart beslist de landvoogdes, dat Hoen naar den Haag mag worden teruggebracht, dat hij daar zal terechtstaan voor Van der Hulst en

1) Verg. *boven* blz. 23 en mijn artikel achter in *Handel. en Meded. v. d. Mij. d. N. Letterk.* 1904/1905 blz. 15—17.

2) *Afscijningsboek A. f.* 113 verso op 14 Febr. 1523.

(kleine tegemoetkoming) voor een raadsheer van het Hof, bijgestaan door twee doctoren in de godheid. Mr. Joost Laurentii zal de processtukken nazien, terwijl de uitspraak door de vijf heeren te zamen zal geschieden. »Et semblable manière de procéder madite dame ordonne estre tenue contre tous hollandois que lon voudroit dire ou accuser estre de la secte luthérane" 1). Daarmede was het verzet echter niet geknot, en ter statenvergadering besloten een aantal steden zich met een nieuw verzoeken tot de gouvernante te wenden. Het was in de maand Juli, op welker eersten dag men den brandstapel van Voes en Esch had zien ontsteken 2). In het Noorden had nog geen martelaarsbloed gevloeid. Den 17^{den} Juli 1523 dan besluiten Amsterdam, Haarlem, Delft en Gouda, dat men er bij de genadige Vrouw op zal aandringen de zaak van Hoen toch niet slepende te houden, maar dat men met het proces tegen hem en de andere »pretense Lutheranen" zou voortvaren, hetzij dan ter »absolucie ofte condempnacie". Het kan zijn, dat Leiden zich bij dit verzoek aansloot 3). Maar zeker is, dat de stad later weer weifelde, ook in de zaak van een ketterschen schoolmeester te Gorkum, en dat de Leidsche heeren Ruysch Jansz. en Henrick Florisz. in de vergadering van 9 Augustus te kennen gaven over deze dingen geen mandaat van hunne lastgevers te kunnen overleggen 4). Vijf dagen later intusschen, waren er andere afgevaardigden, die de woorden van Henrick Florisz. wraakten en zeiden zich bij het verzet aan te sluiten 5). Ik geloof niet, dat wij uit deze aarzeling

1) *Corpus* IV, 178—181 en de daar aangehaalde plaats uit Gerdes, *Historia reformationis* I.

2) Hierover schreef Luther zijn bekenden brief „aan de broeders in Holland" en dichtte het beroemde „Ein neues Lied wir heben an" ... enz.

3) Zóó b. v. De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 184.

4) *Corpus* IV, 217.

5) *Corpus* IV, 218. Deze beide berichten ontleent Fredericq aan het Protocol van Andries Jacobsz. I, 13 op het stadsarchief te Amsterdam. Maar den naam Ruysch Jansz. kan ik in de Leidsche stukken niet vinden. Op de *wapenkaart* van Van Rijckhuysen komt zijn wapen niet voor. De *vroedschaps-resoluties* van 4 en 8 Augustus 1523 geven noch zijn naam noch eenig be-

mogen afleiden, dat die van Leiden de inbreuk op hunne privilegiën minder hoog opnamen. Dienzelfden 14^{den} Augustus togen burgemeester Claes Dirksz. en de tesorier Izaäk Claesz. naar Den Haag, om te spreken over de kettercommissarissen, die te Gorinchem zitting hielden, ja zóózeer namen zij de zaak ter harte, dat den 17^{den} Augustus dezelfde tesorier en mr. Willem van Oy zelfs naar Brussel reisden, om daar ter hoogster plaatse te vernemen, wat toch die commissarissen in hun schild voerden, dat zij 't waagden de ingezetenen van andere Hollandsche steden naar Gorinchem te ontbieden ter occasie van de ketterijen van Luther, want alles was immers tegen de privilegiën van den lande ¹⁾). Voorts weigerden zij de volgende maand enkele Leidsche burgers naar Gorkum op te zenden, waar Van der Hulst hen op 't punt van ketterij wilde onderzoeken, en zij lieten zich in bittere taal uit over den vurigen ketterjager, Floris Oem van Wijngaerden, dien zij voorstellen niet meer ter dagvaart toe te laten, »want hij genoeg is vertijt mitten commissarissen van lutherschen” ²⁾). Zij achtten, dat hij zich daardoor onmogelijk had gemaakt. Voor wie zich het leven en bedrijf van den Dordtschen pensionaris herinnert, zeggen die van Leiden geen woord te veel ³⁾).

---

richt over de zaak zelve, maar handelen over de bede en over de correspondentie met „Danswijck en Lubeck in Oestland” en over den „haringvanck” enz. De *tresoriersrekeningen* melden op 9 Aug. een reis van Dirk Ottensz. burgemeester, Frans Gerrit Doensz., schepen en Henrick Florisz., secretaris naar den Haag (fol. 43 recto); op 5 Aug. van de twee laatsten met burgemeester Dirk Florisz. naar Den Haag (fol. 47 verso); op 14 en 17 Aug. de beide reizen zoo aanstonds te noemen en op 12 Aug. nog eene reis van Henrick Florisz. naar Den Haag (fol. 55 verso). Ik kan den naam niet thuisbrengen, of wij moesten aan Reyers denken. De naam Jan Reyersz. b. v. is bekend genoeg.

1) *Tresoriersrekening* 1523 op genoemde data, fol. 49 recto, 55 verso, 56 recto.

2) *Vroedschapsresolutieboek* op 9 September 1523 fol. 24 recto. En ook, omdat hij de geheimen van de dagvaart verklapte, *Corpus* IV, 234.

3) Mr. Floris Oem van Wijngaerden, raad-ordinaris in 't Hof van Holland, pensionaris van Dordrecht, man van groot gezag, schoon van 1518 tot 1519 ontslagen en gebannen. Hij was een heftig bestrijder der nieuwe leer, zeer bevriend met Van der Hulst, in briefwisseling met paus Adriaan, die hem o. a. 15 Febr. 1522 de bekende woorden schreef, dat hij liever proost te Leuven,

Zij zouden hem nochtans af en toe binnen hunne muren moeten dulden! Veel vroeger trouwens, in 1508, schijnt Mr. Floris te Leiden al een boozen naam gehad te hebben en door zekeren Jan van den Boekhorst, om mij onbekende redenen, op het stadhuis openlijk te zijn uitgescholden ¹⁾. Bij deze protesten liet de Leidsche regeering het allerminst. In hare vergadering van 9 September deszelfden jaars rapporteerden Mr. Willem van Oy, doctor juris en Izaäk Claesz. de tesorier, dat zij ten hove zich andermaal hadden beklaagd over de ›commissarissen geordonneerd jegens die ketterije van luther ²⁾.

Men doet goed zich te herinneren, dat dit verzet louter de handhaving der stadsprivilegiën bedoelde en geenszins voortspoot uit lauwheid in zake het ›kerstengelove." Er was in dezen zelfden tijd voor de vroedschap aanleiding dit te toonen, toen enkele kwaadwillige poorters, vermoedelijk nieuwgezinden, zich zeer smadelijk tegenover pauselijke plakkatens gedroegen. De H. Vader (t. w. paus Adriaan ³⁾) ›beroert mit compassie ende medelijden van zeker kersten capiteyne die in turckeyen upten frontieren van hongarijen gevangen" genomen waren ⁴⁾, had aflaten beloofd aan allen, die aan de

---

dan paus te Rome wilde zijn (Ranke, *Päpste* ⁶⁾, 1874, I, 60). In het politieke een trouw en zeer bekwaam dienaar der regeering, werd hij door de regenten der groote steden gehaat en tegengewerkt „omdat" zooals die van Dordt in 1518 zeiden „hij der stede keuren verkeerdelyck uytleyt." Verg. Fruin, *Voorber. vóór de Informacie 1514*, p. XIX vlgg. (Handel. Letterk. 1866, blz. 143 vlgg.), De Hoop Scheffer, *a. w.* 73, 75—79. Aan de kettervervolgung nam hij werkdadig aandeel o. a. toen hij, in October 1522, Antwerpsche Augustijner monniken, uit Antwerpen naar Dordrecht overgebracht, ondervroeg. In het geding tegen Hoen trad hij met groote selheid op en trachtte zelfs tusschen 9 en 13 Augustus 1523 den advocaat van de voorpoort in Den Haag op te lichten en met een wagen, in den nacht, naar Gorkum te brengen. *Corpus*, IV, 217. Bij alles zich beroepende op zijn eed aan paus en keizer, waardoor hij zich verbonden had zóó scherp tegen de Lutheranen op te treden.

1) *Correctieboek* op 19 Februari 1508, fol. 11 recto.

2) *Vroedschapsresolutieboek* op '9 September 1523, fol. 23 recto. Het wapen van dezen Mr. Willem van Oy Simonszoon, doctor der beide rechten, een van de invloedrijkste regeeringspersonen uit onze periode, bij Van Rijkhuysen, *Wapenkaart*, I, 9/16.

3) Hij stierf kort daarna, 14 September 1523.

4) Door Soliman I, den prachtige (1519—1566).

opbrengst van het losgeld zouden willen medewerken, voorts bij afzonderlijke bul de geestelijkheid tot medewerking opgewekt en openbaarmaking door aanplakken bevolen. Ook in Leiden was dit geschied aan de deuren van St. Pieter en St. Pancras. Maar enkele kwaadwilligen hadden die papieren afgetrokken, doorgesneden en er allerlei moedwil medegepleegd, wat »een grote vervaerlicke quade saecke" is. Op aangifte van den misdadiger stelt het gerecht 25 karoli ¹⁾. Toonde de regeering aldus hare gehoorzaamheid aan den H. stoel, zij wilde daarom niet geacht worden goed te keuren wat binnen eigen muren door geestelijken misschien misdreven werd. Het ontsnapte hare aandacht niet, dat er in de Leidsche conventen zooveel vreemdelingen werden opgenomen, die daardoor de plaats voor geboren poorters innamen, en dat ook overigens door vreemde wijbisschoppen, officialen en dergelijke functionarissen allerlei kwaad geschiedde, o. a. door 't voeren van heftige taal op de kansels. Dit wekte onrust en kwam bovendien de autoriteit te na der stadsregeering, die een onderzoek instelde, de uitkomst op schrift bracht en opzond aan den Procureur-Generaal van het Hof en aan den Stadhouder ²⁾. Het waren deze misbruiken, waarop de landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, enkele maanden later

1) *Afneeringsboek A.* fol. 118 recto en verso op 26 Augustus 1523. Van de daden des aartsvijands bleef de Westersche christenheid zeer goed op de hoogte: „Nyeuwe warachtige dingen geschiet met onsen vijandt den Turck in Oostenrijk op de Danubie . . . enz." Bij Adr. van Berghen te Antw. 1532. Of „Den groten nederslach van den Heyr des Turcx geschiet van tvolck Sophia in tlandt Persia." Bij Peter Jansz. te Leiden 1535. Van beide boekjes een ex. op de Bibl. Thysiana. Luthers „Vom Kriege wider die Turcken" is van 1528, gedr. 1529.

2) *Vroedschapsresolutieboek* op 23 Januari 1524 (paaschstyl, dus 1525 naar den onzen), fol. 37 recto. Over den stadhouder als hoofd der provinciale regeering, zie Blok, *Geschied.* II, 426 vlg. Holland, Zeeland en Utrecht hadden er gezamenlijk één, in dezen tijd Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten sinds 1522. Den 21sten Augustus 1524 bracht Hoogstraten met zijne gemalin en groot gevolg een bezoek aan deze stad. *Blaffert van de tresoriers* 1524, fol. 93 recto. Ik herinner hier ter plaatse, dat de jaartallen immer, voor zoover noodig, uit den paaschstyl in den nieuwen stijl zijn overgebracht.

doelde, toen zij schreef »quil soit vraysemblable et a mon »advis n'y ait meilleur moyen de rebouter lesdicts erreurs et »abuz, mis en avant et semez entre le peuple par ledict »Luthere que par remedier et pourvenir aux occasions dont ils »sont procedez..."¹⁾). Ook tegenover de Minrebroeders buiten de Hoogewoertspoort handhaafde de regeering, schoon zij hen later tegen de ketters gebruiken zou, hare rechten, ter zake van het drijven van allerlei nering, zonder dat de broeders daarvoor aan de stad accijns betaalden²⁾).

Wij zouden gaarne weten, of reeds in dezen tijd er zich binnen Leiden gevallen van openbare ketterij hadden voorgedaan, maar onze kennis daaromtrent is voorloopig gering. Bekend is alleen, dat reeds in Maart anno 1524 Jan Cornelisz. de leidekker, dien wij later als een aanhanger der nieuwe leer zullen aantreffen, in 't openbaar voor zijn gevoelen was uitgekomen. Ook de zaak van Duifje, huisvrouw van Adriaan Okkersz. poorteresse van Amsterdam, die in tegenwoordigheid van een terminaris, broeder Claes Spruyt, kettersche gevoelens had geuit, heeft de Leidsche overheid eenige moeite gegeven, maar de bijzonderheden ontsnappen ons voorshands³⁾. Dat Leiden ten jare 1524 bij de hooge regeering nog geen al te boozen naam had, mag men misschien afleiden uit de omstandigheid, dat Margaretha de stad waardig keurde de zetel van een nieuw bisdom te worden⁴⁾).

Het wordt 1525, vóór wij de sporen kunnen aantoonen van toenemend verzet tegen de kerk. Ik aarzel of ik daartoe rekenen mag de zaak van Cornelis Gerritsz. alias den Otter, een voller, die van de stad een vrijgeleide kreeg, om »te comen, te marren ende weder te gaen tusschen dit en morgen

---

1) Brief van 6 Juni 1525 aan den stadhouder van Holland, in de Staten voorgelezen den 9den Juni. *Derde Memoriaal van Sandelijn* fol. 152; *Corpus IV*, 352 vlg. 358; De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 25, 217.

2) *Aflesingsboek* op 18 Februari 1525.

3) *Corpus IV*, 301. October 1524.

4) De brief van Karel V daaromtrent aan de landvoogdes, d^o. 14 Augustus 1524, afgedrukt in *Corpus IV*, 287. Verg. De Hoop Scheffer blz. 211.

thien uur" ten einde zich te verantwoorden wegens zekere zaken ¹⁾. Hij was dus voortvluchtig, en dergelijk vrijgeleide is later vaak aan ketters toegestaan ²⁾. Tasten wij hier in 't duister, met klaarheid blijkt de toeneming der ketterij uit de herhaalde reizen van regeeringspersonen van hier naar Den Haag »om wijs te worden" en uit de bezoeken van kettercommissarissen in Leiden zelf. De secretaris, Hendrik Florisz. toog ten Hove, om verslag te doen (of raad te vragen) omtrent »zeeckere treffelicke zwaere saecken tkerstengelove aengaende" ³⁾. Hij mag dien dag Cornelis Lenaertsz., den bode van 't Hof, zijn tegengekomen, die een brief bij zich had aan de burgemeesters van Leiden, waarin 't Hof uiteenzette wat maatregelen tegen de Lutheranen genomen waren ⁴⁾. Het was noodig, zooals ieder weet, de stadsregeeringen tot grooter ijver op te wekken in het berechten van ketters, en ook Leiden voerde dat lijdelijk verzet, dat menigen sacramentist ten goede is gekomen. Drie weken later ging Hendrik Florisz. weder naar Den Haag, thans in gezelschap van den burgemeester Bouwen Willemsz. van Warmond ⁵⁾, ter dagvaart. En bij die gelegenheid riep de Raad van Holland de heeren der steden vóór zich en betoogde hun, dat, terwijl de doling der Lutherij van dag tot dag meer om zich greep, de steden haar plicht schandelijk verzuimden in het voorbeeldig straffen der ketters en dat, zoo zij zich niet beterden, de rechtspraak haar zou worden ontnomen ⁶⁾. Leiden was niet aanstonds vervaard. Gelijk hare regeering, mèt die van Delft, Gouda, Alkmaar, Oudewater en Gorinchem, den moed had zich bij voortduring te verzetten tegen de opbrengst van eene bede van

1) Snipper in *Aflezingsboek A.* bij fol. 52 op 2 Maart 1525.

2) Zie hieronder de zaak van Jan Cornelisz. den leidekker.

3) *Tresoriersrekeningboek* fol. 38 verso op 5 April 1525, ook afgedrukt *Corpus IV*, 330 vlg.

4) *Corpus IV*, 330.

5) Het was het laatste jaar van zijn burgemeesterschap.

6) *Tresoriersrekeningboek* fol. 34 recto op 26 April 1525. Ook *Corpus IV*, 337.

f 100.000, juist in deze dagen door Margaretha aangevraagd ¹⁾ zoo ging zij ook voort te waken voor de belangen harer kettersche poorters, die ter Voorpoort gevangen lagen. Dan eens zendt zij een harer burgemeesteren naar Den Haag om als getuige à décharge te kunnen optreden voor Leidsche burgers, van »Luthersche materie» verdacht ²⁾; dan weer, nog wel op Zondag, reist Mr. Simon van Assendelft, de pensionaris, naar Den Haag om de Leidsche gevangenen in rechte bij te staan en te verhoeden, dat zij in de gevangenis te streng zouden behandeld worden. Dit alles om geene andere reden (en de weinige woorden toonen treffend de ware toedracht der zaak) »alzoë zij allen poorteren van leyden waren» ³⁾. Dat was het. Zij waren ketters, maar zij waren bovenal Leidsche burgers en hadden dus van die van Den Haag niets af te wachten. In hunne eigen stad mocht hunne zaak terecht worden. Voor de handhaving van dit privilegie ontzagen de stadsregeeringen moeite noch kosten. Een tweetal Leidsche heeren ⁴⁾ vinden wij in Juli van dit jaar ten eten bij den commissaris »int stuck van den lutranen» ⁵⁾ in Den Haag, bij welke gelegenheid zij druk met hem spraken over de gevangen Leidsche ketters en hem bereid vonden die naar Leiden terug te zenden. Zij waren daarover zóó verheugd, dat zij den commissaris den wijn bij den maaltijd aanboden en vier pond suiker, makende 13 stuivers ⁶⁾. Men

1) Verg. Wagenaar, IV, 452—455.

2) Claes Claesz. Hij was geen schepen (*Corpus* IV, 349 naar de 6de rekening van den ontvanger der exploitien), maar burgemeester. De datum is 30 Mei 1525.

3) *Tresoriersrekeningboek* fol. 43 verso op 9 September 1525. De reis geschiedde op den Zondag na dien datum, den 10^{den}. Verg. ook De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 552 en *Corpus* IV, 401.

4) Mr. Willem Symonzs. van Oy en Heynrick Florisz., reeds vaak genoemd. In dit bericht heet Van Oy burgemeester. Elders vinden wij hem wel in 1524 en 1527, maar in 1525 en 1526 juist niet met dit ambt bekleed.

5) Denklijk de inquisiteur Nicolaas Coppin de Montibus, verg. De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 197.

6) *Tresoriersrekeningboek* fol. 29 en verso op 14 Juli 1525. Ook *Corpus* IV, 374 en De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 552. De laatste deelt t. a. p. mede, dat

bespeurt, dat er geen namen worden genoemd van Leidsche sacramentisten. Waren er van hen onder die »Lutherianen», die den 23sten Juni op eene houten stellage in Den Haag hun gevoelen herriepen ¹⁾? Wij weten het niet. Voorzoover ons bekend is heeft geen Leidsche ketter een beschrijver zijner lotgevallen gevonden zooals Jan de Bakker, wiens proces juist in deze dagen valt, in Willem Gnafeus ²⁾, of zooals »die rode cuper» in Utrecht in den klerk van den inquisiteur Jacob van Hoogstraten ³⁾.

Wij spraken ook van de bezoeken van kettercommissarissen in Leiden. In Mei van dit jaar treffen wij hier aan den reeds genoemden Mr. Floris Oem van Wijngaerden met Marchelis van Zegerskappelle, secretaris van den Hove, om een onderzoek in te stellen naar personen »beruft mitter secte Lutheriane» ⁴⁾. Het onderzoek duurde ettelijke dagen, maar 10 Juni was Zegerskappel in Den Haag terug en schreef van daar aan Floris van Egmond, heer van IJselstein, dat het ketteronderzoek der regeering heel wat kostte, zonder dat hij voor zich zou durven zeggen, dat de keizer er groot profijt van hebben

wijlen ds. J. H. G. van Iterson voor hem in het Leidsch archief deze en andere plaatsen uitschreef. Ik heb onafhankelijk daarvan en ook van de copieën in het *Corpus* van Fredericq mijne aantekeningen in het archief genomen en daarna met de andere vergeleken.

1) *Corpus* IV, 362.

2) Het geding tegen Jan de Bakker loopt van 11 Juli tot 7 September, zijn doodsdag valt op 15 September 1525. Een omstandig Latijnsch verhaal, levensbeschrijving, ondervraging en marteldood gaf zijn kerkergezel W. Gnafeus, uitgeg. 1546, overgenomen *Corpus* IV, 406—452; het Hollandsche verhaal mist de levensbeschrijving en is ouder, opgenomen *Corpus* IV, 452—495. In de Hollandsche bewerking is het allerergste, naar 't schijnt, weggelaten b. v. de vragen van »een ander» over de Bakker's vrouw (t. a. p. blz. 448 verg. met 492). Zie nog in de Inleiding vóór Gn.'s *Ziekenspiegel* in *Bibl. Reform. Neerl.* I, 139 en Fruin, *Verspr. Geschr.* VIII, 295 vlgg.

3) Het geding tegen »Dirck die rode cuper» laatstelijk afgedrukt in *Corpus* IV, 368—373, 376. Het blijkt, dat er vermoedelijk twee ketteren zijn geweest, Willem Dirksz., de zoon? en Dirck de roode kuiper, de vader? In geen geval is den 10^{den} Juli een martelaar te Utrecht verbrand, en Jan de Bakker van Woerden behoudt de tragische eer de eerste Noordnederlandsche bloedgetuige te zijn geweest. Verg. nog *Bibl. Ref. Neerl.* III, 398 vlgg.

4) 4 en 13 Mei 1525, *Corpus* IV, 343. En nog eens 30 Mei *ibid.* 351.

zou ¹⁾). In deze zelfde Meimaand verscheen ook te Leiden de de Utrechtsche kanunnik en bisschoppelijke kettermeester Mr. Herman van der Goude, om aldus te voorkomen, dat de kettters naar Utrecht zouden worden opgezonden. Het kapittel van St. Maria had hem verlof gegeven te Amsterdam als kettermeester op te treden, en 22 Mei vraagt het Hof of hij ook over Leiden zijne zorgen zou mogen uitstrekken, omdat dáár niet alleen een aantal gevangenen liggen, maar ook (en dit teekent ons de hoedanigheid dezer martelaren) omdat er een gestudeerd man noodig is, ten einde de gevoelens der kettters uit de werken der theologen te weêrleggen, want »deel onder henlyuden sijn geleert ende veel scriften gesien hebben” ²⁾). Dit is eene van die vele plaatsen, waaruit wij leeren, dat de ketterij zich ook onder de beschaafde standen uitbreidde en allerminst tot het »lagere” volk bepaald bleef. Plaats ook, die ons spreekt van eene marteling, schier zoo gevreesd als de pijnbank: het disputeeren naar de scholastieke methode der inquisiteurs, van welke kwelling ook de latere doopersche martelaren veelvuldig en met afgrijzen verhalen zonden. Men meene voorts niet, dat het jus de non evocando thans werd geëerbiedigd. Uit deze zelfde dagen hebben wij ’t bericht, dat, »capti et abducti . . . aliqui ex Leydis . . . in Hagam, ibidem examinandi et plectendi” ³⁾). En de regeeringen moesten nog bovendien zorg dragen, dat de vreemde indringers goed geherbergd en goed onthaald werden, waartoe de procureur-generaal de burgemeesters, ook van Leiden, bij afzonderlijk schrijven placht aan te sporen ⁴⁾).

1) *Archief* van Van Asch van Wijk, III, 1853, blz. 159.

2) Dodt, *Archief* V, 299 vlg. *Corpus* IV, 347, De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 342 vlgg. De tresoriersrekening van 1525 bevat geen post over de komst van den Utrechtschen kanunnik.

3) Ant. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, 1704, pag. 522.

4) *Corpus* IV, 386. Juist zooals deze en andere commissarissen te Leiden werden ontvangen of zooals de Minrebroeders werden onthaald voor hun preeken tegen de kettters, werd in dezen tijd (wonderlijke overeenkomst!) Luther te Zwickau ontvangen tot een bedrag van 10 flor. „dy der Radt doctori

Omstreeks dezen tijd achtte de gouvernante het noodig nog eens terug te komen op wat zij reeds den 6^{den} Juni in haar schrijven aan den stadhouder had bevolen ¹⁾. Margaretha richtte namelijk een brief aan de besloten steden van Holland met opdracht om goed toe te zien op den inhoud der sermoenen, opdat de leer òf van Luther òf van oudere ketters den volke niet zou gepredikt worden. De stadsregeeringen moesten daartoe alleen verstandige menschen op de kansels toelaten, van goede manieren, die geen onbehoorlijke fabelen en dwaze verhaaltjes in hunne preeken plachten in te lasschen, waaraan ontwikkelde lieden aanstoot namen en wat kwaad bloed zette. In 't bijzonder gold dit van de terminarissen, monniken, die uit hunne kloosters naar de eene of andere stad gingen, op korten termijn, om daar in de parochie-kerken de biecht af te nemen en tegen de ketters te prediken. Om op hen eenig toezicht te oefenen wenschte de landvoogdes, dat zij in eene stad niet langer zouden blijven dan de week, voor hun optreden bestemd, en daarna naar hun klooster zouden terugkeeren ²⁾. En zij waarschuwde de steden ernstig haar bevel niet in den wind te slaan, opdat zij zich zelven geene schade en schande berokkenen zouden ³⁾. Opdat hare meening te dezen opzichte ook aan de predikmonniken niet onbekend zou blijven, verzond Margaretha een gelijkkluidend schrijven aan de kloosters in Holland ⁴⁾.

Die van Leiden mochten het zich voor gezegd houden. Vooreerst woonden er in Leiden terminarissen van naam, op

---

„Martini (sic) Luther zu ayner vorehrung geschankt, do Er uff erfordern des „Radts anhero gen Zwickau kommen und etzliche predigten alhir gethan „hat“ (t. w. tegen Thomas Münzer en zijn aanhang). Tresor. rekening van Zwickau op 7 Juni 1522 in *Neues Archiv. f. sächs. Gesch.* XXV, 1904, S. 56.

1) *Boven* blz. 299.

2) Vandaar de aanschrijving van het Hof d°. 12 Januari 1526 aan die van Leiden, dat zij de terminarissen maar ééne week in de stad zouden laten blijven, *Corpus* V, 97.

3) Brief van 27 September 1525. *Derde Memoriaal van Sandelijn*, fol. 97. Afgedrukt o. a. bij Wagenaar, *Amsterdam*, I, 264.

4) Dezelfde datum. Copie in Ms. op het stadsarchief te Leiden.

wier prediking men ook buitenaf prijs stelde ¹⁾. Dan waren er de Minderbroeders, ons reeds wel bekend, buiten de Hoogewoerdspoort, van wier hulp zich de regeering juist in deze maanden tegen de lutheranen ging bedienen. Zij was altijd gewoon geweest, ten blijkte harer goede gezindheid, den broeders op Sint-Franciscus-dag een eerlijken maaltijd aan te bieden en hield dit vol ²⁾, maar juist in 1526, begint zij daaraan zekere voorwaarden te verbinden »dat zij hartelijk bidden zullen voor de prosperiteit van de keizerlijke majesteit en voor de welvaart dezer goede stad'' ³⁾. Ook deed zij aan het klooster nog afzonderlijke wijnschenken ⁴⁾, maar in die gunst deelden ook andere conventen ⁵⁾. In de derde plaats en vooral waren er te Leiden vreemde terminarissen, die in hooge mate de bevolking schijnen geprikkeld te hebben en tegen wie zich in den aanvang van dit jaar 1526 de volkswoede keerde, voorloopig zich nog alleen uitend in een viertal felle spotverzen. Op den 19^{den} Januari namenlijk vond de koster van St. Pieter niet slechts aan de deuren der kerk maar ook aan de biechtstoelen van de terminarissen briefjes aangeplakt »seer injurioselicken luydende zoewel upten schout,

1) B. v. Willem van Zevender in 1523. *Corpus*, IV, 243. Wij vinden den naam ook later nog te Leiden b. v. Florentius Hey van Sevender, kanunnik van St. Pancras, stichter van eene prachtige vitrijn in die kerk, † 1603. Zie over hem *Batavia Sacra* II, 256a.

2) Post van 20 schellingen aan Frans Geryt Doensz. als vader van de minrebroeders, 26 October 1525, *Tresor. rek. boek* 1525, fol. 50 recto; 1527, fol. 42 recto.

3) *Tresor. rek. boek* 1526, fol. 45 verso.

4) Op 10 Januari 1526 twee kan, *Tresor. rek. boek* 1526, fol. 44 recto.

5) Jeruzalem kreeg b. v. op 25 Maart vier kan, *ibid.*, fol. 44 verso. Ook 21 Maart 1524 (*Blaffert tresoriers* 1524 fol 92. recto) en sparsim. Wijnschenken aan de minderbroeders vinden wij nu ook vergezeld gaan van de betuiging, dat zij »diversche goede sermonen binnen leyden gedaen'' hebben, *Tresor. rek. boek* 1529, fol. 47, recto. Op St. Pancrasdag, den 12^{den} Mei 1527, bij gelegenheid van het kapittel-generaal der broeders, van wie er omtrent 200 vergaderd waren, bood de regeering hun »om der minne Goidts'' een feestmaaltijd aan, waarbij ook tal van overheidspersonen aanzaten »ende heeft dieselve maaltijt gecost ... van vleysch, broot, wijn, pasteyen en anders 68 rijnschguldens, 8 st. *Tresor. rek. boek* 1527, fol. 45 en verso.

die een rechter is van keyzers wegen als upten religiosen".
De inhoud was inderdaad kras genoeg. Het eerste rijmpje luidde:

„Dese stoel wil men vercoepen ende nyet verhuieren
„Want die biechtheyncsten sellen hyer nyet dueren
„Dat waerom seldy cortelick hoeren,
„Got wil men salt nyet langer smoeren".

Het tweede:

„Dese vier stoelen sijn al te coep ende nyet te huyr,
„Want wat men hier coept tys arch ende al te duyr".

Het derde:

„Siet toe, siet toe, o lieve heer schout ¹⁾
„We u want ghij den cappen ²⁾ thoeft up hout".

Het vierde:

„Ghij vrome mannen hoet uw vrouwen
„Voor alle monicken, of tzal u rouwen".

Het gerecht was van oordeel, dat de dichter van deze dorpersche, vileine en ondeugdelijke woorden de biecht zoowel als de biechtvaders had beleedigd, dat hij de eer van fatsoenlijke vrouwen te na kwam en dat hij het heilig kerstengeloof in minachting bracht, zooals dat ook elders geschiedde, maar wat God-almachtig voor Leiden verhoeden mocht. Wie dan den aanplakker aangaf, zou tien karoli gulden belooning ontvangen. Mocht het blijken, dat men hier alleen te doen had met baldadigheid van kwajongens, dan zou het op de ouders verhaald worden. Wie voorts den boosdoener kent, maar hem niet aangeeft, die zal gestraft worden even streng alsof hij zelf de dader ware, en het gerecht was van plan een uiterst scherp onderzoek in te stellen. Werd de schuldige gevonden, dan zou hij zonder genade worden gestraft ten exempel van alle anderen ³⁾. Duidelijk blijkt, waartegen het verzet der

1) T. w. Philips Nachtegaal, schout sinds 1522, in dit jaar vervangen door heer Gerrit van Lockhorst, ridder, op nieuw benoemd 1535.

2) T. w. de monniken.

3) *Aflezingsboek A.* fol. 132 verso, 133 recto op 20 Januari 1526. Afdrukt, maar onnauwkeurig, in *Kron. Histor. Gen. Utrecht*, 1848, blz. 72 vlgg. Voorts bij De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 348 vlg., bij Blok *Stad*, II, 227 (die, even als De H. S., de versjes in omgekeerde volgorde geeft) en in *Corpus V*, 106.

nieuwgezinden zich richtte, niet zoozeer nog tegen de biecht zelve, als wel tegen de terminarissen, die haar afnamen en tegen den schout, die hun de hand boven 't hoofd hield. Vooral spreekt er een diepgeworteld wantrouwen uit ten opzichte van de zuiverheid der bedoelingen van deze monniken ¹⁾ en de verwachting, dat God hunne booze daden niet langer zal geheugen. Eindelijk (en dit raakt het beginsel van de biecht), dat de absolutie, in deze vier biechtstoelen gekocht, veel te duur wordt betaald.

In deze jaren is de hervorming te Leiden nog niet eene krachtige, naar buiten zich openbarende beweging, maar eene voor de buitenwereld nog verborgen beroering. Zij is er, men vermoedt haar, af en toe openbaart zich wat er woelt in de kringen der sacramentisten. Maar zij beheerscht nog niet allen denken en staat nog achter bij allerlei andere belangen. De regeering der stad, hoezeer ook somwijlen in moeielijkheid gebracht (wij zagen 't reeds een en ander maal) door de kwestie van de rechtsbedeeling der ketters, had de handen met andere belangen overvol en heeft de reformatorische beweging zeker als voorbijgaande beschouwd. Zij had, bij de in de stad heerschende armoede, zich te verzetten tegen te groot aandeel in de beden, door den keizer aangevraagd; zij had naar middelen uit te zien om de kwijnende industrie op te heffen; zij nam door haren pensionaris, Mr. Simon van Assendelft, een werkzaam aandeel in het sluiten van een verdrag met de Hanzesteden aan de Oostzee, in Juli 1526; of vergaderde met enkele priors van Windesheimer kloosters over het convent Lopsen buiten de Rijnsburger poort, dat deerlijk in verval was ²⁾. Het aanplakken van de genoemde spotverzen kon, gelijk het gerecht zelf immers te vermoeden had gegeven,

---

1) Verg. *boven* blz. 139.

2) *Blasfert der tresoriers* op 15 Juni 1524, fol. 93 verso. Verg. *boven* blz. 122 vlg. De uitslag van deze beraadslagingen was, dat den 5^{den} Juli 1526 het klooster kwam aan Sint-Katrijne-gasthuis en werd ingericht „om ziecken te leggen.” *Aflesingsboek* op datum.

misschien wel het werk van de bandelooze straatjeugd zijn. Kort daarna had zich een geval voorgedaan, dat gemakkelijk tot een simpel delict van burengerucht kon gerekend worden, al was eene zekere verbolgenheid tegen priesters er niet in te miskennen. Op een Aprilavond in ditzelfde jaar 1526 hadden drie vrouwen Aleid Gerritsdr. alias «ael specx'', Ida Cornelisdr. en Katrijn Arentsdr. de deuren van enkele voorname burgers, maar in 't bijzonder van den Commandeur van St.-Pieter, »die een geestelick man is ende pastoer vander kercke'' met klei besmeerd, de glazen bij hem ingeworpen en zich voorts gedragen als wilde, woeste en ongebonden schepsels, tot groote schande van haarzelve en tot verdriet van degenen »dair sij hoir mal gelaet gedaen ende gehantiert'' hadden. Zij worden gestraft, Aleid met 4000 en Ida en Katrijn met 2000 steenen elk aan de stadswallen te laten verwerken en, zoo zij daarvoor niet aanstonds goede borggen stelden zouden zij met verlies van de rechterhand worden uitgebannen ¹⁾. Maar de regeering kon toen en niemand kan nu uitmaken of hier nog iets meer was dan brooddronkenheid. In vroeger dagen hadden vrouwen zich nog wel erger veroorloofd ²⁾.

Doch het wordt anders, als de ketterij zich al openlijker gaat vertoonen en de gevangenis vol raakt met mannen en vrouwen »besmet metter secte lutheriane.'' Huyg Pietersz., de cipier van Gravensteen, begon het overdruk te krijgen, zoodat er aan gelegen is iets te vernemen omtrent 's mans bediening en verplichtingen, waardoor wij immers meteen op de hoogte komen van het lot der gevangenen Sacramentisten ³⁾. Het is waar, dat wij hiervoor putten uit een stuk van lateren datum t. w. van 1569, waarop wij dus voor 1525 niet al te zeer mogen afgaan, omdat er sedert te dezen opzichte van een streven naar verbetering blijkt. Huyg Pietersz. dan, de cipier van Gravensteen, later opgevolgd door Oth Huygensz., wat

1) *Correctieboek* op 27 April 1526, fol. 139 verso, 140 recto.

2) Vergel. *boven* blz. 143, noot 4.

3) Vergel. *boven* blz. 36, noot 2.

dus zeer wel zijn zoon kan geweest zijn, had het navolgende in acht te nemen. De gevangenen mochten geen honger lijden, wat dus zeker wel eens geschiedde, vooral bij de schamelen, die »van kleine faculteit» waren. Voor hen ontving hij 5 grooten van den schout. Maar voor gevangenen, voor wie partijen betaalden, b. v. bankroetiers, ontving hij 3 st. als zij op enkelen kost en 7 st. als zij op dubbelen kost lagen. Herberg mag hij in 't gevangenhuis niet houden, maar hij moet aan de arme gevangenen 's middags en 's avonds één pint bier schenken, waarvoor hij vrijdom van accijns zal hebben voor 10 vaten. Op deze ongelukkigen viel dus niet veel te verdienen, maar het »logeeren» van gegoeden leverde winst op. Dus begrijpen wij, dat Oth Huygensz. zich in later jaren beklaagt, dat de substituut van den baljuw van Rijnland de gevangenen, die goed betalen, te zijnen huize in gevangenis houdt en hem de armen overlaat, die hij dan »voor een soberen penning tracteeren» mag. Gravensteen was vertimmerd en had ruimte over: welnu laten dan alle gevangenen, rijk en arm dáár logeeren! Wij verstaan 's mans wensch, maar vreezen, dat het rantsoen der gevangenen vaak zeer schraal zal geweest zijn en begrijpen, dat bloedverwanten telkens iets trachtten binnen te smokkelen ¹⁾. Het was al bijzonder, dat te Leiden de gevangen ketters niet van de openbare weldadigheid afhingen, zooals vaak ²⁾. Ook ontvingen zij nog van den cipier zand over den vloer en 's winters een deken en bossen stroo. Bezoeken mochten door de gekerkerden niet worden ontvangen zonder consent van den schout, die ook de in- en uitgaande brieven lezen moest. Voor het ontsnappen der gevangenen is de cipier verantwoordelijk. De overige artikelen der instructie doen hier niet ter zake ³⁾. Gelijk wij zeiden is hier een duidelijk streven naar

1) Verg. „Offer des Heeren,” testament van Jan Geertz. in *Bibl. Ref. Neerl.* II, 397.

2) Verg. Hoog, *Martelaren*, blz. 163.

3) „Conditie ende voorwaerden van chippier van schoonverdriet” in *Gerechtdagboek* op 31 Januari 1569 fol. 22 recto en verso. En hiermeê samenhangend *idem* op 18 Maart 1574 fol. 148 v. en 149 recto.

verbetering merkbaar. Het gevangenisleven, zooals b. v. Van Braght's Bloedig Tooneel het voor ons tijdperk afschildert, is nog veel erger ¹⁾.

Gravensteen dan, zeiden wij, raakte vol. Den 11den April 1525 kwam Reym Jansdr, op Schoonverdriet, werd den 22sten ten huize van Huyg Pietersz. gevangen gezet en 10 September naar Den Haag overgebracht. Tegelijk met haar werd Marij-tgen Thomasdr., een bagijn, gevangen genomen en insgelijks den 10den September ter voorpoort gebracht. Wij hebben elders gezien, dat in 1534 zekere Marij-tgen Thomasdr. »verloopen clopsuster" in Pieter Symonsz. zusterhuis, tegenwoordig was bij den doop van Jan Dirk Volbrechtsz. ²⁾. Wij zeiden toen niet te weten of dit bagijntje ter zake van de nieuwe leer haar hof verlaten had. Thans blijkt, dat zij al in 1525 kettersch was, maar, zooals wij zien zullen, herriep ³⁾. Met deze twee nog Jacob Jansz. een ketelboeter of (elders) een lantaren-maker. Dan Mr. Dierick de blinde, Jacob Gerijtsz. een bier-brouwer, Willem Cornelisz. een timmerman, Man Jansz., Maarten een boekdrukker, te zamen acht personen ⁴⁾. Tot het martelaarschap hebben zij het intusschen niet gebracht. Want ten slotte uit Den Haag naar Leiden teruggevoerd, hebben zij allen op 't schavot hun gevoelens afgezworen en boete gedaan ⁵⁾. Was hun overtuiging nog zwak? Was het de vrees voor den dood? Van één hunner weten wij, dat hij de zaak der hervorming nog heeft gediend, Dierick Allaertsz. »de blinde van Leiden." Na zijne boetedoening was hij naar Amsterdam uit-geweken, spoedig herkend en, weerloos als hij was, gegrepen en door twee schoutendienars over het Kagermeer naar

1) Verg. *boven* blz. 34 vlgg.

2) In mijn artikel „Anabaptistica", *Theol. Tijdschr.* 1905, blz. 146 vlgg. en de daar aangehaalde plaatsen.

3) Aan twee kettersche bagijnen, beiden geheeten Marye Thomasdr. is toch wel niet te denken.

4) Er wordt nog genoemd Trijnke Jansdr. Maar daar er telkens van acht gevangenen sprake is, is zij misschien dezelfde als Reym Jansdr.

5) *Corpus* IV, 385. V, 10, 11 vlg. 75, 86.

Leiden gevoerd ¹⁾. Van daar weder naar Amsterdam gekomen, predikte hij, trots zijne hulpbehoevenheid, met grooten ijver, totdat het Hof aan den schout last gaf hem ter stede uit te bannen ²⁾. De arme zwerveling ontweek het gevaar naar Monnikendam, waar hij een onderdak vond bij Pouwel Koenensz. mede verdacht »ter cause vant luyterspel.” Maar zóó grooten invloed schreef men den blinden prediker toe, dat het Hof den deurwaarder, Jan Daniëlsz. met groote volmacht naar die stad zond. Tevergeefs gelukkig! Over de tallooze plassen en kreeken van Waterland, waaraan de door de Inquisitie vervolgden nog menigmaal hun behoud zouden danken, ontvluchtte hij wederom, waarheen beweerden burgemeesters niet te weten. Het baatte den deurwaarder weinig, dat hij het huis bezocht, waar de »blinde van Leiden” ook een poos had gewoond, bij Ysbrand Jan Frederiksz. nl., ook een ketter, en dat hij dezen voor het Hof daagde. Dirk zelf was ontkomen ³⁾.

(Wordt vervolgd).

L. KNAPPERT.

---

1) 11 October 1525, *Corpus V*, 32.

2) Einde 1525. *Corpus V*, 76.

3) Februari 1526. *Corpus V*, 171 vlg. De blinde was naar Krommeniedijk gevluht en liefderijk opgenomen door den pastoor Cornelis Pietersz., zelf „verlicht door Luiters duysternisse”. Deze gaf hem om Gods wil de kost „alsoe hij immers een arm mensch was, die zijn broot nyet winnen en mochte”, maar werd daarover scherp berispt door den deken van Kennemerland, Mr. Jacob van Ilpendam, die „wel bij drancke” was. Uitvoerig bij De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 562 vlgg.

BOEKBEOORDEELINGEN.

Religion gegen Theologie und Kirche, Notruf eines Weltkindes, von EDUARD PLATZHOFF-LEJEUNE Cand. theol. Dr. phil. Privatdozent in Genf. Verlag von Alfred-Töpelmann (vormals J. Ricker) Giessen 1905. 1.40 mark.

Dit boekje, met een Vorwort van 8, eene Einleitung van 3 bladzijden en verder ingedeeld in drie hoofdstukken, die achtereenvolgens tot titel dragen: Bibel und Jesus, Das Dogma, Kirche und Kultus, terwijl een Schluss van 3 bl. het einde vormt, zoodat 't geheel 80 pagina's telt, wat ik voor een Notruf wel wat lang vind, laat zich vlot lezen. Het wil aantoonen de onhoudbaarheid van de tot dusverre geldende opvattingen omtrent de onderwerpen in de titels der hoofdstukken vermeld en eveneens van de daaruit voortvloeiende praktijken. Op de laatste bladz. noemt de schrijver zichzelf en zijne geestverwanten — want hij is zich bewust, niet alleen te staan — »wir undogmatischen religiösen Agnostiker“. Deze wir »lieben das Dunkel im Heiligtum und den Schleier über Gottes Antlitz. Wir schauen demütig zu Boden und zwingen uns nicht, mit unserem kurzsichtigen Blick anmassend das Unerfassliche zu begreifen und zu beschreiben. Verzichten wir auf unsere Verstandeskräfte, so suchen wir Gott um so intensiver in unserem Fühlen und Wollen, so strecken wir um so sehnsüchtiger die Arme aus nach dem unerforschlichen Vater, den wir aus der Ferne anbetend still verehren, bis er uns, die unwürdigen,

schwachen Kinder, endlich liebend ans Herz zieht". Mystiek dus, van welke immers 't kenmerk is, dat zij om »Bibel und Jesus, Dogma, Kirche und Kultus" weinig geeft? Ik zou 't niet gaarne bevestigen, want dit is de eerste toon van mystiek, die mij in het boekje treft, en 't zijn daaruit de laatste zinnen.

Wat dan wel? Allereerst eene verklaring, waarom de verouderde, roomsch-katholieke en min of meer streng orthodox-protestantsche opvattingen en praktijken ten opzichte van theologie en kerk niet ongodsdienstige, zij 't dan ook agnostische »Weltmenschen", kinderen van onzen tijd, niet alleen niet meer bevredigen kunnen, maar ook meer afstooten dan aantrekken. En daarnaast eene rechtvaardiging van dit verschijnsel. Of liever nog: deze twee voortdurend bij en naast elkander, nader toegelicht uit en gegrond op wat in de laatste jaren over deze onderwerpen van verschillende, vooral van meer vrijzinnige zijden, is geschreven en uitgegeven. Een, naar 't mij voorkomt, door en door eerlijk boekje, waarin vele dingen rond en open en eerlijk, zonder verschooning, soms wel was »schroff" en ook niet altijd juist, worden gezegd, die, nu, wel eens gezegd mogen worden, al zijn ze dan niet steeds aangenaam om gehoord te worden en ook wel eens onbillijk. De toon is daardoor niet zelden scherp, vooral in het derde hoofdstuk, vermoedelijk onder den indruk van persoonlijke minder verheffende ervaringen. Wat zich echter verontschuldigen laat, als men bedenkt, dat alleen zulk een toon bij zoovelen indruk zal kunnen maken, die door gewoonte van elken dag niet zien, wat den schrijver ergerde in predikanten, wien hunne ambtsbediening, en dat niet alleen door eigen schuld, een handwerk (bl. 72) wordt. Het zijn inderdaad wel droeve toestanden en verhoudingen, die hier scherp — als ze juist geteekend zijn zeker niet te scherp — worden geoordeeld en gevonnist. Maar aan den anderen kant zal er, zoolang het volmaakte nog niet van deze wereld is, altijd wel iets, zoo niet zeer veel, te verbeteren en te berispen blijven. Gemakkelijk is 't, af te keuren en te vonnissen, vooral waar

men zelf geene poging aanwendt om betere wegen te wijzen. Dat is naast eene andere, die ik aanstonds noemen zal, wel de door en door zwakke zijde van dit radicale boekje. Want met een vrijwel inhoudloos mystiek agnosticisme, waarmee we ons ten slotte dan maar moeten tevreden stellen, komen wij en komen nog minder de duizenden en millioenen, die zonder academische opleiding blijven, er toch ook niet. Dat aan te bevelen acht ik haast steenen geven voor brood, al kan ik mij aan den anderen kant ook weer levendig voorstellen, dat het een laatste toevluchtsoord wordt voor zielen, om de genoemde redenen elders totaal onbevredigd. Wanneer eenmaal de oogen opengaan voor al de hier in kort bestek beschreven misstanden, kan men haast niet anders. Maar dat mag toch het einde niet zijn? Wat dan wel? Indien ik of iemand dit wist, hij zou duizenden een grooten dienst bewijzen door 't uit te spreken.

Eene andere zwakke zijde van dit boekje acht ik zijn gemis aan religeuzen zin. Blz. 47 lees ik: ›Christ sein heisst nicht mehr über die Mauer schauen wollen und in entzückter Haltung, den Blick auf die Sterne gerichtet, untätig verharren. Christ sein heisst hier seine Pflicht tun, mit dem Weltleben verschmelzen und es mit dem Geiste der Liebe und der sittlichen Kraft durchdringen. Damit ist die Aufgabe des Christen erschöpft und erledigt''. Het citaat zegt genoeg. Het is mij, of ik Jacobus hoor over den reinen en onbesmetten godsdienst (I: 27). Ik behoef er hier niet meer van te zeggen en wijs enkel op 't niet op te heffen verschil tusschen deze woorden en die aan het slot van het boekje, reeds geciteerd. Zoo is er meer te noemen, dat eenzelfde verwijt van onvoldoend doordenken, gemis aan harmonie in des schrijvers eigen geest, verraadt. Eene enkele maal maakt hij er zich bewust van af. Zoo bl. 45 ›Wie es sich reimt, dass das Böse ein notwendiges Entwicklungsmoment und doch ein nichtseinsollendes ist, kommt für unseren Zweck als Problem nicht in Betracht''. Maar dan ook weer is hij zich er niet eens van bewust. Bl. 19

heet Jezus »ein armer ungebildeter Zimmermannssohn, der ein paar Jahre Strassenprediger war und schlieslich wie Sokrates verurteilt wurde, weil er die öffentliche Ordnung störte'' en bl. 23: »wir müssen alle in schmerzlicher Zerknirschung erkennen, dass wir nie und niemals seine Grösse von ferne erreichen werden''. Bij andere beweringen, b. v. dat Jezus zoo goed als zeker gestorven is in de meening, dat zijn God hem in den steek liet (bl. 24), dat hij met zijne tijdgenooten deelde het gemis aan gevoel voor de natuur (bl. 25), »alsob Gottesliebe etwas anderes als Menschenliebe wäre!'' (bl. 36), dat 't maar 't beste zou zijn, God om zijne geboden te vergeten (bl. 37), plaats ik een vraagteeken. En zoo is er meer, maar wie zich de moeite getroost, 't boekje te lezen, zal dit zelf wel opmerken.

Toch heeft het zijne onmiskenbare verdiensten en daarnaast nog in ander opzicht waarde. Die verdienste is, zooals ik reeds zeide, vooral deze, dat hier vele dingen op den man af worden gezegd, kort en krachtig, die anderen wat heel voorzichtig, haast al te voorzichtig, uitspreken. Evenals in alle radicalisme, is ook hier een element van rondborstigheid, dat voor zich inneemt. Doekjes worden er niet om gewonden. Dat brengt natuurlijk gevaren mee, 't gevaar van gemis aan waardeering in de eerste plaats. Zoo had m. i. de schrijver wel eens van Naumann mogen leeren inzien, welk eene beteekenis de idee van het plaatsvervangend lijden heeft in onze wereld, en van Harnack, wat Jezus tot de »Gebildeten'' van onzen tijd nog steeds heeft te zeggen. Maar 't radicalisme is nu eenmaal niet teer van gemoed, een der »défauts de ses qualités''. Ongemakkelijk wordt hier soms de waarheid gezegd, en dat kan, niet anders dan heilzaam zijn ook voor wie zich daarvan een kleiner deel hebben aan te trekken dan zwitsersche en duitsche ambtgenooten.

En daarnaast heeft 't boekje m. i. waarde voor ons, omdat daarin wordt gezegd, duidelijk en klaar, wat men in geesteskringen als waartoe de schr. behoort en die niet zoo heel ver

van de onze staan, deze als 't ware dagelijks kruisen, tegen ons heeft. Ik geloof weer, dat de schr. zich minder kras zou uitlaten, als hij in ons vrijzinnig en vrijheidlievend Nederland woonde, waarin veel van wat hij gispt sinds lang niet meer bestaat. Maar enkele dingen raken ook ons, den een natuurlijk meer dan den ander. Daardoor blijft er ook voor ons iets in van den vriend, die feilen toont en dringt onszelf gedurig te herzien, en in ons theologisch en in ons kerkelijk doen en laten, al zal niemand onzer geheel met hem meegaan. Eene groote fout dunkt mij intusschen nog, dat de schr. niet sterk genoeg gevoeld heeft, dat de zonden van theologie en kerk toch eigenlijk mede de zonden der religie of, wilt gij, der onvolmaakte of van het gemis aan religie zijn. Zonder eenige theologie en eenige gemeenschap in het godsdienstige zullen ook de meest religieuze menschen 't wel nooit kunnen stellen.

Enschede, Sept. 1905.

P. B. WESTERDIJK.

J, KÖHERLE, *Sünde und Gnade im religiösen Leben des Volkes Israel bis auf Christum*, München, C. H. Beck, 1905. Prijs 12 Mark.

Het lijvige boek van bijna 700 bladzijden geeft »eine Geschichte des vorchristlichen Heilsbewusstseins». Zoowel de oudere als de jongere tijd worden daarin uitvoerig behandeld. Bijna de helft van het boek spreekt over »das spätere Judenthum». Uit den aard der zaak komen bij de behandeling van een onderwerp als dit velerlei punten ter sprake, zoodat het werk hier en daar iets heeft van een geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst.

Er is veel in het boek dat aantrekt en er is ook veel in dat bevreemdt. De auteur ziet volkomen juist dat het punt dat hij behandelt hoofdpunt is in het godsdienstig voelen. Het O. T. en het Jodendom zijn er niet in geslaagd uit te komen boven een onbevredigd verlangen naar verlossing.

Met groote instemming heb ik gezien, dat de Rostocksche hoogleraar niet meer in het O. T. wil lezen, dan er staat. Deze schijnbaar eenvoudige zaak is zoo weinig gemeen-goed, dat men op uitlatingen als de zijne wel met nadruk de aandacht mag vestigen. »Es geht aber nun einmal nicht an, die neutestamentliche Würdigung der Sünde einfach is das alte Testament zu übertragen" (S. 348) zegt hij wanneer hij over het zonde-begrip in de Psalmen spreekt. Ook elders legt hij er nadruk op dat men de Psalmen uit hunne woorden en omgeving moet verstaan. Men is zoo gewoon dit toe te stemmen en het toch niet te doen, dat ik dit punt wel gaarne in nog scherper belichting had gezien.

Zoo komt b.v. het tiende gebod en de gedachten-zonde niet in bespreking in dit uitvoerig werk. Blijkbaar heeft de auteur de vragen, die zich hier aan vastknoopen, over het hoofd gezien. Misschien wel omdat er in het Nederlandsch over werd geschreven. Toch had dit in een werk, dat zich opzettelijk met het begrip zonde bezig houdt niet mogen geschieden.

Naast dit sympathieke staat wat ons bevreemdt. S. 2 verkondigt ons dass die Realität der göttlichen Offenbarung einen wirklichen geschichtlichen Verlauf der Religionsgeschichte dieses Volkes nicht ausschliesst, sondern vielmehr gerade in demselben sich erweist. Daar zeilen wij de dogmatiek binnen, maar niet in de diepe wateren komen wij, doch in ondiep oeverwater met kleverige wier-planten bedekt, waar de schipper in het zweet zijns aanschijns moet boomen om nog wat gang in het scheepje te houden. Van die openbaring hooren wij later niet veel meer. Dit kan ons niet verwonderen bij een auteur, die zoo goed over Exegese weet te spreken. Maar het verdacht maken van het Babylonische zonde-gevoel is een duw met den boom in het wierige water. Zeker, zegt hij, ook de Babyloniers hebben schoone uitdrukkingen in hun boetsalmen, ook hun bewustzijn van zonde en schuld was niet gering — maar wie zegt ons of die psalmen voor hen meer

dan woorden zijn geweest, wie zegt ons of zij zich bij die woorden werkelijk iets hebben gedacht. Wij bezitten niet meer dan de teksten zelf, doch historische gegevens die ons een blik doen slaan in de gemoederen van hen, die deze teksten gebruikten ontbreken. Zoolang niet bewezen is, dat het meer dan klanken voor hen geweest zijn, behoeven wij ons nog niet ongerust te maken voor Israël. Wij begrijpen het troostrijke hiervan, want Israël moet superieur zijn omdat het deelgenoot eener bijzondere openbaring is en het is deelgenoot dezer bijzondere openbaring omdat de dogmatiek het wil, en de dogmatiek wil het omdat de kerk haar hoog houdt en de kerk houdt hoog omdat — ja, waarom? Misschien ook wel omdat er professoren zijn die haar dit nog altijd op de eene of andere wijze eenigermate mogelijk blijven of trachten te maken. Maar op deze wijze komt men toch niet van de Babyloniërs af! Eilieve, welke zijn de historische gegevens die hier de Psalmen komen toelichten? Wie weet wat menig Israeliet bij zoo'n Psalm wel kan hebben gedacht, zou men even goed kunnen zeggen. Men zal niet kunnen ontkennen dat bij het aanleggen van gelijken maatstaf geen principieel verschil tusschen Babel en Israël is aan te wijzen.

Köberle kenmerkt zich op verschillende plaatsen door stellingen, die bedenking wekken en die aan het bovengenoemde dogmatisch beginsel wel niet vreemd zijn. Die Religion Israëls enthielt von Anfang an als Grundgebot die Forderung ausschliesslicher Verehrung Jahwes und es ist anzunehmen, dass diese Forderung von Anfang an historisch begründet wurde. Dat is de stelling, dat het Jahwisme altijd practisch monotheïsme is geweest. De historische gegevens hebben deze stelling waar te maken.

Dit boek ware frisscher geweest, zoo de gezonde exegese niet gehuwd ware geweest aan een bepaald theologisch standpunt. Vooral het tweede gedeelte van dit boek geeft beteekenis aan zijn verschijnen. De uitvoerige behandeling der jongere geschriften geeft ons een welkome aanvulling van het weinige

dat over de jongere joodsche theologie is geschreven. Hier-voor brengen wij den auteur gaarne onzen dank.

B. D. EERDMANS.

B. STADE. *Biblische Theologie des Alten Testaments*, Erster Band (Die Religion Israels und die Entstehung des Judentums). Grundriss der Theol. Wissenschaften, 17er Abteilung Tübingen, J. C. B. Mohr, 1905. Prijs 6 Mark.

De titel van dit handboek maakt dat wij het met eenige bevreemding ter hand nemen. Wij meenden dat de naam »Bijbelsche Theologie» alleen nog gebruikt werd in kringen waarin men zich te goed doet aan den eerwaarden klank van stok-oude woorden. Wij ontmoeten dien naam daarom met een zekere voldoening in de Reglementen van de Nederlandsche Hervormde Kerk. Maar dat een, die in kritische kringen als voorman bekend staat, ons eene »Biblische Theologie des A. T.» komt geven, daarop waren wij niet voorbereid. Doch dit ligt waarschijnlijk aan ons. De titel leert ons dat het boek is geschreven door B. Stade, Geheimen Kirchenrat, eene waardigheid die ons bij het lezen van Stade's studiën niet altijd voor oogen stond.

Het is ons bij aandachtige lezing der eerste paragrafen over het begrip Biblische Theologie des A. T. niet duidelijk geworden waarom Stade niet spreekt van »Geschiedenis van den Israelietischen godsdienst». Die Beibehaltung des alten Namens ist ohne jedes Bedenken. Met uw verlof. De oude naam behoort thuis in de wereld van het bijzondere Openbarings-geloof en wel in een zeer bepaalde schakeering daarvan. Hij onderstelt dat de Schrift ons een systeem van godgeleerdheid geeft, dat een gesloten geheel is. De Bijbelsche Theologie is geen geschiedenis van menselijke voorstellingen, maar eene ontvouwing van wat God aan de menschen heeft geopenbaard over Zich en Zijn rijk. Wie zegt een Bijbelsche

Theologie van het O. T. te schrijven moet daarom iets anders geven dan eene geschiedenis van den godsdienst onder de Israëlieten. Dit doet Stade niet. Wij begrijpen al dat wij niet anders krijgen dan eene Geschiedenis van den godsdienst als wij § 8 lezen over „die Vorbedingungen für das Gelingen der Aufgabe“. De Theoloog die zich aan het werk zet om een Bijbelsche Theologie van het O. T. te schrijven moet 1° den inhoud van den Bijbel beschouwen uit het oogpunt van historische ontwikkeling, 2° hij moet ten stelligste een zuivere exegetische methode handhaven en volop rekening houden met het kritisch onderzoek. Anders is hij als een anatoom wiens mes stomp is. 3° Hij moet gevoel hebben voor de stof die hij hanteert, maar dit mag hem niet leiden tot pietistisch geknutsel. Wij juichen deze „voorwaarden“ zeker toe, maar vinden het toch bedenkelijk dat hij die zoo werkt ons een boek aanbiedt dat door titel en inleiding geplaatst wordt in eene traditioneele geloofswereld waarin het blijkens den ganschen inhoud niet behoort. Misschien dat het innemen bevorderd wordt door het toedienen van nieuw medicijn in een pot met oud etiket — er is toch iets in deze methode dat haar in academische kringen misplaatst doet zijn.

De kerkelijke wereld in Duitschland heeft behoefte eens flink door elkaar te worden geschud. Nu Stades boek er eenmaal onder dezen titel is, is het eenige wat te hopen overblijft, dat het oud etiket den inhoud mag doen slikken — en inderdaad ook verduwen.

Na de Inleiding gaan wij met volle zeilen de Geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst in. Stade geeft een beknopt en juist overzicht over het geheel. Zijn boek is bij uitstek geschikt om zich op de hoogte stellen. Het is kort en toch veelomvattend.

Met instemming zien wij dat het ontstaan van het Jahwisme met de gebeurtenissen in Egypte en de woestijn ten nauwste wordt verbonden. Maar vreemd vinden wij het weer dat Mozes een Godsgezant is die het Jahwisme sticht, terwijl het ver-

haal van de zending in Exod. 3 ongeloofwaardig wordt genoemd. Stade heeft volkomen gelijk, wanneer hij aanneemt dat het Jahwisme ten slotte teruggaat op de overtuiging van Mozes dat de hulp van den Sinai-god de Israëlieten begunstigde bij den uittocht uit Egypte. Mozes heeft zich geroepen geacht door Jahwe en Israel heeft den redder als bonds-god gehuldigd. Maar wanneer Mozes zich God-gezant heeft gevaard geeft ons dit nog geen recht te zeggen, dat hij het ook in dien zin als hij 't meende is geweest. Zijn wereldbeschouwing deed hem zijn ervaring als onmiddellijk ingrijpen Gods beschouwen, hij zag in zich zelf in alle werkelijkheid een man tot wien God van buiten af sprak. Stade noemt hem een Godsgezant, maar verslapt dat laatste. Een persoonlijke ervaring deed hem tot het bewustzijn komen dat God de Israëlieten wilde bevrijden. Welke deze persoonlijke ervaring was weet Stade niet — toch spreekt hij van Mozes als van een die ook voor hem een Godsgezant is. Mij wel — mits wij ons plaatsen op het standpunt der algemeene openbaring en mits dat woord Godsgezant niet in verband sta met het bovengenoemde oud etiket. Het ware duidelijker geweest zoo Stade had doen uitkomen dat de wijze waarop Mozes het gebeuren van zijn tijd beschouwde zich niet dekt met de wijze waarop kritische theologen de geschiedenis beschouwen.

Natuurlijk geeft een boek als dit den vakgenoot tot velerlei opmerking aanleiding. Ik geef enkele bij wijze van belangstelling. Kaïn is of een kleine van schapenteelt levende nomadenstam, of een smeden-stam, zegt Stade. Dit zijn geheel uiteenloopende begrippen. Kaïn wordt van den beginne geteekend als een „gezetten man” die niet nomadiseert. Hij is als handwerksman (smid) altijd in tegenstelling geweest met de nomaden, zooals de handwerkslieden dit, vooral wat het smeden betreft, in het Oosten waren en nog zijn. Stade's bekende verhandeling over het Kaïnsteeken keert den in Gen. 4 geteekenden toestand zonder reden om, als zij in Kaïn de figuur ziet geschetst van den nomade, die den gezeten landbouwers (Abel) un-

heimlich was geworden (S. 42). De teekening ware juist, zoo Stade had geschreven: Kain was een smeden-stam. Door het niet juist vatten van den aard der Kenieten als reizende handwerkslieden ontgaat aan Stade het verband tusschen het smids-handwerk en den donder-god (Jahwe).

Het is niet aan redelijken twijfel onderhevig dat de ark in de woestijn aanwezig is geweest. Haar ontstaan vloeit met noodzakelijkheid uit de gebeurtenissen voort.

Ook ten opzichte van den Ohel-mo'ed is Stade's twijfel nauwelijks gerechtvaardigd. De teekening van den tabernakel bevat meer waarheid dan men doorgaans aanneemt. De kubus-vorm verheft dit m. i. boven twijfel.

Bij de dooden-vereering betreft Stade een terrein waarop hij met voorliefde heeft gearbeid. Ik zou niet gaarne geheel met hem gaan. De geleerden hebben te veel verward, dat er onderscheid is tusschen een verzorgen van den doode en een vereeren van den doode als god. De verzorging vloeit onmiddellijk voort uit het animistisch geloof — de cultus daarentegen is een gansch andere zaak, waarbij wat Israel en andere volken betreft, meer scepticisme past dan doorgaans wordt in acht genomen.

Ook Stade knipt den Israëlietischen godsdienst in twee. De volksgodsdienst en de prophetische godsdienst. De cultische tien woorden van Exod. 34 behooren tot den volksgodsdienst en zijn ouder dan de ethische dekalooq van Exod. 20, die eerst bij den prophetischen godsdienst besproken wordt. Reeds vroeger heb ik in dit Tijdschrift uiteengezet waarom deze voorstelling mij onjuist schijnt, al is zij ook nog zoo verbreid in kritische kringen.

Zoo ware er meer te noemen. Dit zou echter doelloos zijn. Ik beveel Stade's boek gaarne aan als een werk dat uitnemend oriënteert en dat belangrijke gezichtspunten opent ook voor hem, die niet met alles kan instemmen.

B. D. EERDMANS.

Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, derde deel:
De oudste Roomsche bestrijders van Luther,
bewerkt door Dr. F. PIJPER, XI en 642 blz.,
's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1905.

Zoo ligt dan reeds het derde deel dezer hoogste belangrijke verzameling van documenten betreffende het reformatie-tijdvak hier te lande voor ons. Men moet eerbied hebben voor de werkkraft der mannen, die in betrekkelijk zoo korten tijd een reeks van zoo lijvige en tijdroovende studiewerken doen verschijnen. En dat daaronder de arbeid zelf zou lijden, daaraan doet dit deel allermint denken. De even keurige als royale uitvoering die uitgever en bewerkers gelijkelijk eert, is natuurlijk dezelfde. Maar het boek draagt weer op iedere bladzijde de sporen van een niet genoeg te roemen nauwgezetheid van bewerking, die dadelijk den indruk van wetenschappelijke betrouwbaarheid maakt, en van een streven naar volledigheid in inleiding en toelichting, dat de anders voor velen misschien minder aantrekkelijke lectuur veel aantrekkelijks geeft en uiterst leerzaam maakt. Ik hoop dat steeds meerderen toonen erkentelijk te zijn voor de kostelijke gave hier geboden, en de uitgave willen steunen.

Wat in dit deel Dr. Pijper ons geeft, zal men waarschijnlijk niet hebben verwacht. Is een *Bibliotheca Reformatoria* de plaats om zeldzaam geworden strijdschriften tegen de Hervorming aan »diepe vergetelheid» te ontrukken? De vraag wordt terstond beantwoord. Niet van éenen kant, heet het, mag een gebeurtenis als de Hervorming gezien worden. Men hoopt, zonder enig ander oogmerk dan vermeerdering van onze historische kennis, »dat een weinig duidelijker dan vroeger zichtbaar zal worden, welke verschillende elementen hebben samengewerkt om den loop der godsdienstige geschiedenis in ons vaderland te bepalen» In het groote drama wordt aan ieder die er een rol in heeft te vervullen, het woord gegeven. Dit getuigt inderdaad van een breedheid van blik die aan

beide zijden zeldzaam is. Het is de onpartijdigheid zooals Fruin die bedoelde, en die alle partijen tot haar recht wil doen komen. Maar dat zulk een streven aan den eenen kant gevoeligheden kan wekken, aan den anderen kant niet alles geven zal wat men voor de polemiek wenscht, heeft Dr. Pijper terecht gevoelt. Met tact en voorzichtigheid tracht hij bedenkingen van dien aard te voorkomen.

De inhoud der op deze wijze weder in het licht gegeven stukken en de inleidende studien daaraan gewijd, moeten overigens heel den arbeid rechtvaardigen. En het lijkt mij niet twijfelachtig of hij zal er door gerechtvaardigd worden.

De in vrij leelijk en dikwijls onzuiver en onduidelijk latijn gestelde stukken zijn weer van Inleidingen voorzien, gelukkig in 't Hollandsch geschreven, die voor een niet gering deel de waarde uitmaken van het boek. Een schat van historische gegevens is hier bijeengebracht. Allerlei bijzonderheden en mededeelingen voor de kennis van den schrijver en zijn gereproduceerd werk onmisbaar, vormen de lijsten om de schilderijen, belangrijker vaak dan de beelden die ze bevatten en doorgaands de oorzaak dat ze eenig belang voor ons krijgen.

Wat is bijv. al dadelijk de inleiding op het boekje van Latomus interessant. Niet alleen om het nauw verband tusschen den geest der Reformatoren en het ijveren voor de drie-talen-studie in de theologie, een verband dat wel iets meer in het licht gesteld had kunnen worden, maar vooral om hetgeen hier over Erasmus wordt gezegd. Want hier wordt ons een blik gegund in de uiterst merkwaardige en verwonderlijk verlichte denkbeelden, welke deze rijke geest had over de theologie. Wat stond die man boven zijn tijd! Mij, en zeker velen met mij zal het zoo zijn, was het een verrassing te zien hoe veel hooger hij boven de scholastiek zich verheven had dan Luther en Calvyn, die er op hunne wijze weer toe vielen. Dr. Pijper had ons nog dankbaarder gestemd, had hij de »verstrekkende beteekenis» van Erasmus' *Ratio seu methodus* voor »de inrichting der theologische studien aan de Protes-

tantsche Universiteiten" ons nog wat nader aangetoond. Ook over de door Erasmus aan den Bijbel ontleende geloofsleer, waartoe hij den theologischen student wil doen komen, en die een geheel ander beeld vertoont dan de traditioneele kerkleer" zouden wij gaarne meer hebben vernomen, wat hier zeker niet misplaatst ware geweest. Maar reeds de aanwijzing van het feit is uiterst leerzaam. Latomus heeft zeker niet bedoeld bij zijn zijdelingsche bestrijding van Erasmus' werk, eeuwen later nog onze aandacht te vestigen op de reformatische ideeën, die aan de oorspronkelijk Nederlandsche hervormingsbeweging een eigen karakter en bijzondere verdiensten bijzetten; toch is dat hier geschied. Daaraan ontleent het uit allerlei bijzonderheden geteekend beeld van Latomus en zijn strijd tegen Luther en de Hervorming het grootst belang. Of er wezenlijk grond is voor de overlevering dat hij op het laatst van zijn leven berouw heeft getoond over het kwaad dat hij hun had aangedaan, schijnt Dr. Pijper niet te hebben kunnen uitmaken. Maar hij geeft ons een merkwaardige proeve van een bestrijding-op-eigen-hand van de opkomende Hervorming, die inderdaad, overeenkomstig de belofte, licht werpt ook de reformatie hier te lande zelve.

Van denzelfden Latomus krijgen wij een zeer uitvoerig stuk over het primaat van den Paus. Dit is regelrecht tegen Luther gericht. Zeer juist karakteriseert Dr. Pijper het als een geleerde verklaring van hetgeen men in de Nederlandsche universitaire kringen ten aanzien van de pauselijke macht niet en van hetgeen men wel heeft gewild. Als zoodanig geeft het een merkwaardige bijdrage voor de geschiedenis van het leerstuk der Onfeilbaarheid. Dat ook hierin Leuven, en met name Latomus, niet geheel op de lijn der latere Roomsche Orthodoxie staat, wordt in de Inleiding duidelijk aangetoond. Een uitvoerig overzicht van het werkje van Luther, De postestate Papae, waartegen Latomus zich richt, maakt de lectuur van den laatste vruchtbaarder. Het stuk zelf is breed en ietwat taai, maar in zijn soort wel knap, en bevat hier en

daar vrij verlichte denkbeelden. Maar hoeveel frisscher, door tastender en stoutmoediger is Luthers geest geweest, al heeft hij niet terstond radicaal met het pausdom gebroken. Voor Roomschen zal de lectuur van dit geschrift wel een genoeg, maar dan toch een gemengd genoeg zijn. En, zij het in vluchtige schets, het beeld van den Hervormer staat er naast. De inleiding met haar interessante historische bijdrage is er onmisbaar door geworden.

Met een ander bestrijder der Hervorming brengen ons de twee volgende geschriften in aanraking. Eustachius van Zichem. Met de hem eigen zucht naar nauwkeurigheid en volledigheid heeft Dr. Pijper hier weer alle bijzonderheden bijeengebracht, die het beeld van dien man kunnen toelichten. Men moet in dien tijd tehuis zijn als hij om een tamelijk onbekende figuur als dien auteur zoo te kunnen teekenen. Mij was het meeste nieuw. Het is weer een merkwaardige bladzijde uit de geschiedenis dier donkere dagen die hier voor ons wordt opgeslagen. Van Zichem is een der meest besliste vijanden der nieuwe beweging. Wij zien hem met de Leuvensche Faculteit op den krachtigen aanval van Luther een fel verweer beramen. De zaal zelfs waar men samenkomt wordt ons geteekend. Daar voor het eerst wordt Luther als ketter gebrandmerkt. En Van Zichem komt die handelwijze verdedigen. Welk een afstand scheidt dien man van den Hervormer! Zij worden scherp tegenover elkaar gesteld, de geweldige die met genialen geloofsmoed heel het bouwsel dier eeuwenoude kerk aangrijpt en aan 't wankelen brengt, en de ketterjager die, meer nog dan met z'n brutale scherpzinnigheid, met vervolging en marteling de vijanden der kerk hoopt tot zwijgen te brengen. Maar ook tegenover Erasmus' geest van bijbelsche en practische vroomheid stond hij onverzoenlijk. Het is opmerkelijk dat hij dezen met Luther over één kam scheert. Deze Roomsche heeft scherper gezien dan de in hun dogmatisme verblinde Protestant. Vooral in zijn *Apologia pro pietate* heeft hij zich, tegenover Erasmus, getoond in zijn waar

karakter. Hij is een onvoorwaardelijk voorstander van den godsdienst der monnikenwereld, der sacramenten en mirakelen, der goede werken en aflaten, der Maria- en heiligenvereering, den godsdienst, zooals wij dien nog kennen in het Roomsche geloof in den meest aanstootelijken vorm, en dien het Protestantisme zal hebben te bekampen zoolang het bestaat, omdat het de droevigste verbastering is van het Christendom. Juist door van Zichem ook tegenover Erasmus te stellen, blijkt weer hoezeer men recht heeft in dezen laatste een der leidende geesten der vaderlandsche Hervorming te zien. Wie het wijdloopig stuk, vooral *De Sacramentis*, met mij een al te zware proef voor zijn belangstelling acht, kan zich zonder veel schade met het overzicht vergenoegen, dat Dr. Pijper van den inhoud gaf, en dat, waar ik het nasloeg, correct den gedachtengang beschreef. Het belang voor ons ligt alweer minder in het stuk zelf, dan in het licht, dat het werpt op de echt vaderlandsche reformatie.

Ten slotte maken wij kennis met eenige geschriften van den beruchten inquisiteur Jacob van Hoogstraten. Zijn leven wordt ons in de Inleiding slechts in algemeene trekken geteekend. Belangrijk is evenwel wat ons verhaald wordt van den hoon waarmede zijn tijdgenooten hem begroetten, van zijn inquisiteurswerk en van zijn schriftelijken arbeid. Hierin is een en ander dat velen nieuw zal zijn. De eenvoudige opsomming van wat alzoo geschreven werd aan het adres van den man, dien Luther een „*infelix et cruenta parricida*” naar het hoofd slingerde, laat vrij duidelijk zien hoezeer zij gehaat en gevreesd is. En de drooge mededeeling van de rol die hij bij eenige der eerste martelaars der hervorming heeft gespeeld, voert ons enkele ketterprocessen voor oogen, die, hoewel geen volledig beeld gevende van 's mans bloedig bedrijf, onzen afkeer niet verminderen. Toch zijn deze fragmentarische mededeelingen niet geheel bevredigend. Blijkbaar heeft Dr. Pijper daarbij enkele vondsten, waaronder belangrijke als op blz. 539, willen vermelden. Maar deze zijn nu niet

allen noodzakelijk tot recht verstand der uit te geven geschriften. Een wat scherper geteekend beeld der persoonlijkheid met een vollediger overzicht vooral van zijn inquisiteurswerk ware voor den niet deskundigen lezer waarschijnlijk als inleiding nuttiger geweest. Van het te schetsen beeld krijgt men nu slechts eenige belangrijke brokstukken. In het duidelijk overzicht van zijn litterair werk wordt de indruk gewekt, dat men met een man van beteekenis te doen heeft. In zes geschriften bestrijdt hij de Hervorming. Dr. Pijper acht drie daarvan slechts het herdrukken waard. De Inleiding bevat er de noodige toelichting op in ietwat abrupten vorm soms, maar die alweer groote kennis van het tijdvak verraadt. Of zich velen zullen aangorden om de bijna 200 bladzijden leelijk latijn van Hooghstraten en zijn vaak langwijlige betoogen door te worstelen, valt althans onder Protestanten te betwijfelen. Het is onsympathieke lectuur. Maar voor de kennis van het tijdvak is zij van gewicht. En voor ieder die zich in de verwarde geestesstromingen dier woelige eeuw oriënteren wil, is het geheele werk, vooral door hetgeen Dr. Pijper er in geeft, een uiterst belangrijk, eigenlijk onmisbaar hulpmiddel. Een uitvoerig register vergemakkelijkt de detailstudie.

En laat ons ten slotte na de kennismaking met deze heele roomsche polemiek die naar het klooster en den mutserd riekt, nog eens even mogen zeggen: wat zijn, daarbij vergeleken, die hervormers allemaal, de grooten en de kleinen, frissche geesten, vrome harten, machtige en rijke menschenzielen geweest!

H. Y. GROENEWEGEN.

DR. J. RIEMENS JR. *Het begrip der Openbaring in het Christendom*. Historisch-dogmatisch onderzoek en systematische uiteenzetting. Utrecht, C. H. S. Breyer, 1905.

De heer Riemens heeft een goed werk ondernomen. Onder het overwicht der historische en letterkundige studiën hebben

al te lang de wijsgeerige geleden, en in de wijsgeerige onderzoekingen zijn weder de dogmatische te veel achtergesteld bij de religionsfilosofische en ethische. Iedere poging om op wetenschappelijke wijze een dogmatisch probleem te behandelen en aldus een gedeelte van den inhoud van ons religieus bewustzijn deels historisch-kritisch te onderzoeken deels systematisch-thetisch uiteen te zetten, kan evenzeer aan onze godsdienstige overtuigingen als aan onze theologie ten goede komen. Het vraagstuk te hebben ondernomen ten aanzien van een belangrijke dogmatische vraag, het Christelijk openbaringsbegrip, een der fundamenteele vragen van iedere geloofsleer, is in zoover dus reeds een verdienstelijk pogen. Er is inderdaad, gelijk Riemens erkent, door den geweldigen invloed van heel ons nieuwere weten en denken, in de begrippen en opvatting der openbaring een spraakverwarring gekomen, niet het minste in het kamp der zoogenaamde rechtzinnigheid van allerlei slag, dat het „de plicht en de taak der theologie” mag heeten daaraan een eind te maken.

Of nu de heer Riemens het goede werk ook goed heeft volbracht en in de verwarring op dat punt voldoende klaarheid en waarheid heeft gebracht, ziedaar een andere vraag. Het doet mij leed dat ik haar niet bevestigend beantwoorden kan. Voor een deel ligt het aan zijn persoonlijkheid, voor een deel aan zijn standpunt, dat zijn werk onbevredigend is, trots de niet geringe studie waarvan het getuigt en de vaak pittige, soms scherpe, altijd heldere schrijfwijze. Dr. R. is geen man van wetenschappelijke objectiviteit al wil hij het wezen, even min van scherp en fijn kritisch onderscheidingsvermogen, en nog minder van diep doordachte concepties. Hij is partijman meer dan hij weet, en heeft zijn oordeelen klaar lang voor zijn onderzoek. Van algemeene beschouwingen die eigenlijk moeten dienen om zijn tegenstanders een veeg uit de pan te geven, raak of mis, houdt hij veel. In pathetische en oratorische wendingen vervalt hij licht. En de bekende strijdwijze der orthodoxie: eerst religieuze vertolking der dog-

matische begrippen, met vervaging van den oorspronkelijken zin, daarna een haastig wegedeneeren van de kritiek op het dogma, en eindelijk een ietwat opzichtig handhaven van de dogmatische formules, is hem niet vreemd. Voeg hier nu bij de gevolgen van een gebondenheid aan de Schrift, die aan den eenen kant de draagkracht der resultaten van de bijbelkritiek niet doorziet, aan den anderen kant noch voor de psychologische noch voor andere wijsgeerige problemen onzes tijds oog heeft; en die zich natuurlijk uit al de heterogene elementen der bijbelsche litteratuur willekeurig toeigent wat in zijn kraam te pas komt en zoo zijn eigen systeem voor het Schriftwoord aanziet, de overoude zonde van alle dogmatisme, — en men zal zich bij de deugden de zwakheden van het boek wel zoo ongeveer kunnen voorstellen.

Dit alles bladzijde om bladzijde aan te wijzen is onbegonnen werk. Al dadelijk op de eerste bladzijde zoo'n veeg uit de pan die mis is. Daar wordt verworpen het »theologisch uitgangspunt waarbij het geloof zou moeten steunen op zich »zelf en het leven zich zou moeten voeden van eigen sub»stantie — een vicieuzen cirkel". Wij begrijpen wel aan wiens adres die tirade bedoeld is, maar welk theoloog of theologisch stelsel neemt deze malligheid voor zijn rekening? Onmiddellijk daarop weer een tirade over »een standpunt waarbij rekening wordt gehouden met de goddelijke heerlijkheid der Schrift en iets doorleefd wordt van de stoere kracht der Reformatie" enz. — woorden, die ontdaan van zekeren specialen dogmatischen zin, waarlijk niets aanwijzen waarvan de orthodoxie het monopolie zou hebben, wat er toch wel mede bedoeld wordt Vraagt men welk recht men heeft van een specifiek Christelijk openbaringsbegrip te spreken, dan wordt men naar huis gestuurd met de mededeeling dat door het christendom dit woord »een bepaalden inhoud of althans een bijzondere kleur heeft verkregen, zonder meer. Vraagt men naar methodische vaststelling van het recht der eigen geloofsovertuiging om in dit half historisch half dogmatisch onderzoek mede te

te spreken, dan wordt de heele kwestie afgedaan met de herinnering dat de onderzoeker geen tabula rasa is en dat hij verder dient te onderscheiden tusschen »datgene wat God ons in zijn Woord heeft geopenbaard en datgene wat de menschen als zoodanig beschouwd hebben”, een onderscheiding die bij ernstige toepassing natuurlijk ook der auteurs geloof in een openbaring Gods in Christus en in de Schrift in de lucht doet hangen. In plaats van een naar historisch-kritische methode gegeven overzicht van al de formeel en materiëel verschillende religieuze openbaringsopvattingen in de bijbelboeken, krijgen wij een duidelijk door Riemens’ dogmatiek beheerschte voorstelling. En wat hem uit de Johanneïsche theologie het meest aannemelijk scheen als omschrijving van zijn eigen overtuiging wordt als de eigenlijke openbaringsleer der Schrift voorgesteld. »De centrale Openbaring komt tot de menschen door het vleeschgeworden woord en door het op schrift gesteld woord der profetie”. Hoe willekeurig men, om dat te kunnen voorstellen als *de* schriftuurlijke waarheid, met allerlei O. T. en N. T.sche verhalen, uitspraken en begrippen moet omspringen, kunnen de eerste 55 bladzijden ons leeren. Ik acht dit geen navolgenswaardige proeve van *Biblica*. Wat de schrijver verder in breede schets aangaande het Openbaringsbegrip in de geschiedenis der Chr. kerk verhaalt, getuigt alweer van zijn belezenheid en kennis, maar ook van zijn haastigheid in het vellen van een oordeel. Tot welke wonderlijk onware voorstellingen hij zich door zijn vooringenomenheid laat verleiden, blijkt bijv. als hij in een paar regels de theologie der oude Remonstranten smadelijk in een hoekje duwt. Volgens zijne voorstelling komt hun »de twijfelachtige eer toe vooruitgegrepen te hebben op wat zich later in breede kringen zou uiten: de verschijnselen van het christelijk-godsdienstig leven worden door hen van onwaarde verklaard, tenzij die verschijnselen te waardeeren zijn van uit het gezond verstand, d. w. z. van uit het standpunt eener alledaagsche moraal.” En alsof hij zelf het onware van deze

karrikatuur toch ook wel heeft gevoeld, komt hij in een noot nog even vermelden dat hij werkelijk »gelooft hiermee de eigenlijke eenzijdigheid (hij had hier moeten zeggen: onzinnigheid) van 't Remonstrantisme te hebben aangeduid." Kent hij Arminius, Episcopius en Limborch niet, of heeft hij niets van hun werk begrepen? Dat bij zijn schets der denkbeelden over de Openbaring in den tegenwoordigen tijd de linkerzijde er slecht afkomt, laat zich voorzien. Maar dat Scholten en Opzoomer, de eerste vooral, slechts een zoo haastige en onbeduidende behandeling worden waard geacht, dat Martineau en Rauwenhoff worden genegeerd, en andere denkers maar even pro memorie worden vermeld, dat is te kras. En op dit breed aangelegd fundament van bijbelsche theologie en kritische geschiedenis van dogmatiek en religionsfilosofie, wordt nu in 27 of eigenlijk maar 11 bladzijden even de »systematische uiteenzetting" van R's eigen openbaringsleer gegeven, die de hoofzaak moest zijn van het boek. Behoeft het nog betoog dat ook hier met groote overhaasting gewerkt is? Aan beweringen en krachtige verzekeringen geen gebrek. Maar, daargelaten nu dat deze parafrase der traditioneel-kerkelijke beschouwingen het vrijzinnig godsdienstig bewustzijn allerminst vertolkt en evenmin verrijken kan, de groote wijsgeerige problemen van kennisleer, zielkunde en metaphysica, waarmede het godsdienstig denken onzes tijds stap voor stap voeling heeft te houden, schijnen voor dit systeem niet te bestaan of blijven vrijwel buiten den gezichtskring. Theologie van deze soort is niet geschikt onze wetenschap weer in eere te herstellen.

H. Y. GROENEWEGEN.

LETTERKUNDIG OVERZICHT.

Dr. M. H. J. SCHOENMAKERS, *Ontgin u zelven, onsectarische beschouwingen over mensch en samenleving*. Amsterdam, de theosophische uitgeversmaatschappij. 150 blz. f 2.—

Een evenmin fraaie als aantrekkelijke titel voor een merkwaardig boekje. Het bevat heldere beschouwingen, met bewaarde hand geschreven. Studiën van wetenschappelijke waarde, wetenschap genomen niet in den zin der theosofen, die daarmede gewoonlijk het stil-dogmatisch karakter hunner bespiegelingen bedekken, maar in den gewonen zin, worden ons hier niet geboden. Maar gedachten worden uitgesproken, waar men de aandacht op vestigen mag.

Minst gelukkig is het begin. Met grooten nadruk wordt aangekondigd dat de schrijver nu zijn »diepste eigen overtuiging» gaat uitspreken. Maar er volgt niets dan de herinnering, dat met de overbekende onderscheiding tusschen heteronome en autonome moraal gemeenlijk weinig ernst wordt gemaakt. Is dit nu wat de schrijver in zich »ontdekt» heeft, of is het de inhoud van het geheele werkje? Laat ons aannemen het laatste, en met sympathie wijzen op den vromen ernst en de warmte van overtuiging die telkens ons treffen. In zijn opstel over religieuze vrijheid, waarin veel waars voorkomt, teekent hij de ontwikkeling der christelijke menschheid in vijf stadiën. Het vrijzinnig Protestantisme staat op den 4^{den} trap, behalve de voorganger der Vrije Gemeente, die al op den 5^{den} is. Deze wordt bereikt zoodra men bemerkt »dat zijn onmiddellijke godsdienstige, natuurlijk geworden omgeving, zijne moederkerk is», en dan »naar zijne moederkerk teruggaat, om nu zonder

verbitterd te worden door de fouten van hen die daarin heer- schen, die kerk als geleidelijk natuurproduct te bestudeeren". Zooals het daar staat geeft dus dat vijfde stadium ons een bijzonder soort studie, vooral van »de moederkerk". Maar dat is toch, dunkt mij, geen godsdienst. Bepaaldelijk aan de theo- sofie wordt hier gedacht. Van haar zullen wij veel moeten leeren: vooreerst »godsdienstwetenschap"; en dan, ja het blijft vaag: »verwerken" van het »geleerde" als een geestelijke digestie, wat neer heet te komen op het aanvaarden van een »eigen- aardig intellectueel getint occultisme"!

Zou men ver mistasten door te meenen dat de geestelijke bedding van den man die dit schreef nog altijd de oude roomsch-katholieke begrippen zijn, waarin eerst een stroom van protestantsche, bepaaldelijk vrijzinnig-protestantsche ideeën en idealen is binnengevallen, en waarin nu ook eenige van de theosophische zich zijn komen mengen? Vanwaar anders de bewering, dat er »maar één natuurproduct zonder revolu- tionair, kunstmatig ingrijpen uit het door Jezus bevruchte menschelijke leven ontstaan is", namelijk »het leven van de katholieke kerk?" en die andere dat »de katholieke dogma's en instellingen het rijkst zijn aan elementen van Jezus' leer"? Wie geen vreemdeling is in de geschiedenis van het Chris- tendom vóór er van een katholieke kerk sprake was, en van de wordingsgeschiedenis van letterlijk al harer dogma's en instellingen, zal, mits hij uit »innerlijke moraal" genoeg vrij is van het gezag der kerkelijke traditie, vreemd van zulke stellingen opzien. Maar dat neemt niet weg, dat Dr. S. het volle recht heeft en ook goed deed eens op »de mooie drijf- veeren" te wijzen van het kloosterleven en de religieuze beteekenis der sacramenten. De voorstelling die hij er van geeft, is min of meer eenzijdig en daarom niet heelemaal waar. Van het eudaemonisme in de kloostermoraal bijv. geen woord. Maar op die helft der waarheid de aandacht te ves- tigen is een goed werk. Het zij erkend, ook zonder dat wij voorbijzien hoe gevaarlijk dit is voor kinderen van een tijd als

den onzen, die in doordraven op halve waarheden niet zelden den waren eisch hunner »innerlijke moraal» zien. En als Dr. S. zich nu maar niet verbeeldt dat het heel nieuw en vrucht van theosophische »wetenschap» is, te erkennen de machtige en heilige beweegredenen die velen naar het klooster drijven, en de religieuze waarheid die velen bindt aan vormen en gezag, waar de geest zelf het met zijn hooger overtuigingsleven buiten kan stellen. Daar moet hij Pierson's Katholicisme en Intimis, om van tal van anderen te zwijgen, eens op nalezen. Maar nogmaals, wij mogen niet voorbijzien dat met de hier gegeven ideale teekening der roomsche sacramentsleer noch de historie noch de beteekenis van de daarmede samenhangende dogmen wordt weergegeven, die ons ook nog wel iets anders leeren; en dat de universeele kerkelijke praktijk er sinds eeuwen een droevige karikatuur van is. En hoe bij dit inzicht »natuurlijke aansluiting aan den natuurlijken groei van 't katholieke leven» mogelijk is, is mij een raadsel. Of wordt hier met woorden gespeeld?

Op dezelfde wijze geeft Dr. S. een innerlijk-moreele critiek van de sociale leuzen van den tijdgeest. Over het militarisme, of liever het »reine anti-militarisme» zegt hij goede dingen. De waarde van het »reine streven naar 't anarchistisch ideaal» stelt hij in 't licht. Ook over kapitalisme enkele rake opmerkingen. En over sexueele moraal een en ander dat van nobel idealisme getuigt. Even merk ik op dat wat blz. 141 als de orthodox protestantsche moraal geteekend wordt, die altijd maar opdreunen zou: »onderdruk uzelf, want hier beneden is het niet», feitelijk de typische middeleeuwsche roomsch-katholieke moraal en nog de huidige kloostermoraal vertegenwoordigt — wat met het oog op de eenzijdig idealistische teekening van straks goed is te herinneren. Maar wij willen dat op onze beurt vergeten, lezende die schoone bladzijden vol dank, en vereering voor het rein mystiek leven in God dat voor hem staat als »de heilige, katholieke Maagd», wier bloemen hij kussen wil, en hem zeggen dat wat hij daar uitsprekt

in de taal die zijn jeugd hem leerde spreken, maar met al de kracht en de warmte van een mannenhart, dat wij dat in andere taal zouden vertolken, maar niet minder krachtig en warm in onze harten dragen: de eerbiedige dankbaarheid voor, zij het ook maar iets van dat leven dat verborgen is in God.

Prof. Lic. Dr. CARL CLEMEN, *Schleiermachers Glaubenslehre in ihrer Bedeutung für Vergangenheit und Zukunft*. Ricker'sche Verlagsbuchh., Gieszen. 1905. X en 132 p. M. 3.

Zoo waar als het is wat Bernouilli ergens heeft gezegd, dat de geschiedenis der protestantsche Dogmatiek in de 19de eeuw de geschiedenis is geworden van den invloed van Schleiermacher, zoo goed gezien is de poging van Prof. Clemen om èn in terugblik èn met een blik op de toekomst de beteekenis van het hoofdwerk van dezen vromen denker nader vast te stellen. Hij kan daarbij rekenen op aller sympathie. Schleiermacher's invloed is weer aan het toenemen en zal zich telkens meer laten gelden op alle zelfstandig denkende vromen, die eenerzijds aan het kerkelijk-dogmatisch, anderzijds aan het wetenschappelijk doctrinarisme zich voelen ontwassen, en aan de te lang verwaarloosde zijde der religie, aan het godsdienstig gevoelsleven, weer vollen aandacht schenken.

Prof. Clemen's boek is een studiewerk van grooten ernst en nauwkeurigheid. Hij is diep in Schleiermacher doorgedrongen, geeft hem in rustige klaarheid weer, en beoordeelt hem objectief, bij alle liefde voor zijn persoon en zijn geest. Hij heeft zich van jongs af reeds met Schleiermacher's Christliche Glaube beziggehouden en gevoed, heeft bovendien een grondige kennis van al zijn overig werk, en een uitgebreide studie gewijd aan de nieuwere dogmatische en godsdienst-wijsgeerige litteratuur. Dat zijn de voorwaarden om een werk als het door hem behandelde aan een kritiek te onderwerpen, die zelve weer den invloed van het boek op onzen tijd ten goede komt.

Waar hij de zwakheden in Schleiermacher's standpunt en arbeid aanwijst, zal hij wel niet veel tegenspraak ontmoeten.

Schleiermacherianen zonder voorbehoud zijn er niet meer, noch in het geloofsleven noch in de theologie. Maar dankbaar werk doet Prof. Clemen, behalve in zijn heldere schets van bouw en inhoud der geloofsleer, door de aanwijzing van wat men hem nog te danken heeft. Inderdaad werd met dit boek een nieuw tijdvak geopend niet voor de dogmatiek alleen, maar voor de geheele theologische studie. Er is dan ook voor alle theologen van dezen denker nog veel te leeren. En nog is niet alles wat zijn rijke geest heeft geleerd voldoende begrepen en toegepast. Prof. Clemen heeft goed werk gedaan door ons dat te herinneren, en hij deed het op veelszins voortreffelijke wijze.

H. Y. G.

Het Oude Testament naar de Leidsche Vertaling met verkorte inleidingen en toelichtingen, bewerkt door I. HOOYKAAS, predikant te Amersfoort, onder toezicht van Prof. H. OORT, Leiden, E. J. Brill, 25 à 30 afleveringen van 64 blz., tegen 20 cent de afl.

In 1899—1901 verscheen het werk waarvan dit eene verkorte uitgaaf is, bewerkt door Dr. A. Kuenen, Dr. I. Hooykaas, Dr. W. H. Kusters en ondergeteekende, den eenige die de uitgaaf mocht beleven. Bij dezelfde firma in twee deelen, ongeveer 2000 blz. Prijs ongebonden f 25.—. Het bevat eene vertaling volgens een kritisch bewerkten tekst — eene vertaling waarin geenerlei rekening is gehouden met geijkte termen of geliefde uitdrukkingen; voorts eene voorrede vóór elk deel, waarin de geschiedenis der uitgaaf wordt verhaald, en eene Algemeene inleiding. Aan elk boek, elke belangrijke afdeeling, elk hoofdstuk gaat eene inleiding vooraf, terwijl èn daarin èn in de aantekeningen opgegeven wordt wanneer de vertolkers van den Masoretischen tekst afweken, benevens soms breede toelichtingen van den inhoud. Vier registers besluiten het werk: van de eigennamen, de behandelde zaken, jaartallen, en de aangehaalde plaatsen van het N. T. Drie kaarten zijn aan het werk toegevoegd, van Palestina, van de Wereld van het O. T. en van Jeruzalem.

De verkorte uitgaaf nu hiervan zal bevatten: de vertaling, nagenoeg onveranderd, en de inleidingen en aanteekeningen verkort, benevens de kaarten van Palestina en De wereld van het O. T. in kleiner afmeting. Weggelaten is uit de toelichtingen al wat niet strikt noodig is voor verstand van de overzetting — dat de grens tusschen noodig en onnoodig moeilijk te trekken is beseft ieder licht. Voorts de opgaven der gelijkkluidende plaatsen en de registers. Een weinig uitgebreid is alleen de schets van Israëls geschiedenis, in de Algemeene inleiding, die ook in het oorspronkelijke werk breder had moeten zijn.

Men kan vragen, of het niet beter zou zijn geweest enkel de nieuwe vertaling te geven; maar dit zou niet goed zijn. Het O. T. toch is niet alleen geen volksboek meer — en kan dit niet wezen — maar het is ook zonder toelichting zelfs voor ontwikkelde lezers niet genietbaar. Theologische voorlichting, waarin zoo duidelijk mogelijk de oorsprong, de historische waarde, de beteekenis als legende van elk deel enz., worden uiteengezet, is onmisbaar. Het O. T. — van het grootste deel van het N. T. geldt hetzelfde — moet meer studieboek dan leesboek zijn.

Volledigheidshalve zij nog vermeld dat aan deze verkorte uitgaaf zijn voorafgegaan, in 1902, De Psalmen, in 1903, Job, Spreuken en Prediker, met inleidingen en korte aanteekeningen — ongeveer zooals zij nu op hun plaats in het geheel zullen verschijnen.

Anecdota Maredsolana, Vol. III, Pars III, *Sancti Hieronymi Presbyteri tractatus sive homiliae in psalmos quattuordecim detexit, adjectisque commentariis criticis primus edidit D. GERMANUS MORIN, presbyter et monachus Ord. S. Benedicti Maredsolensis; accedunt cet. Maredsoli apud Editorem. Oxoniae apud Parker et filium Bibliopolas. 1903, XXI + 203 blz.* Dit derde deel dezer belangrijke uitgaaf hangt nauw met de twee eerste, vooral met het tweede, samen. Daarom, en omdat de lezers der volgende regels waarschijnlijk niet allen den 32sten jaar-

gang van ons tijdschrift bij de hand hebben, zij het mij vergund kort te herhalen wat ik daar over den inhoud meedeelde. In Pars I heeft de geleerde pater Morin (in 1895) uitgegeven »Commentarioli in psalmos» van Hiëronymus, die waren verloren gegaan, maar bewerkt in het overigens onechte »Breviarium Si Hi in Psalterium»; in Pars II (1897) gaf hij »Tractatus s. Homiliae in Psalmos», maar zonder inleiding en indices; welke hij wegliet, omdat hem, toen hij ze bewerkte, eene nieuwe, onuitgegeven, reeks »tractatus in Psalmos» in handen viel. Deze ontvangen wij thans in Pars III, met zeer uitvoerige indices, en eene inleiding, waarin o. a. de getuigenissen voor de echtheid der Tractatus worden vermeld. Deze zijn sterksprekend; wel komen in de stukken slordigheden voor, zelfs in dogmatische zaken, die ons zouden doen twifelen of Hiëronymus er zich aan schuldig maakte; maar hij was, hoe geleerd ook, toch maar een mensch »et humana passus est.» Om strijd hebben dan ook bevoegde mannen de uitgaaf van Pars I en II niet alleen met ingenomenheid begroet, maar ook hunne overtuiging dat die commentarioli en tractaten echt zijn uitgesproken. De uitgever doet mij de eer aan te vermelden dat ik alleen »rem in incerto reliqui», en houdt mij voor in dit onderwerp te weinig tehuis om er goed over te kunnen oordeelen (praef. IX). Nu, daarin heeft hij gelijk; juist omdat ik mij onbevoegd rekende, heb ik schroomvallig een enkel bezwaar geopperd, maar mij wel gewacht zoo ver te gaan om twijfel uit te spreken. Dat waag ik ook nu niet. Ik vergenoeg mij met dankbaar mee te deelen wat wij thans ontvangen. Dat is dan, na eene inleiding, waarin o. a. de handschriften worden beschreven: Si Hi Tractatum in Psalmos series altera, aantekeningen op ps. 10, 15, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96 (natuurlijk naar de telling der Vulgata), met korte verklaringen van Morin (bl. 1—93). Voorts een tractaat van Hiëronymus op Jez. 1¹⁻⁶, en een op Jez. 6¹⁻⁷, die niet dan in eene onkritische uitgaaf bekend waren (bl. 95—122) en »fragmenta Graeca in Psalmos»,

aan H. toegekend (bl. 122—128). Als appendix wordt uitgegeven »Arnobii episcopi expositiunculæ in Evangelium», voor het eerst volledig (bl. 129—151). De indices ad Vol. III, 2 en 3 vullen bl. 152—194. En zie, daar komen weer nieuwe stukjes van Hiëronymus, den uitgever in handen gevallen, den lezer verrassen, n.l. De monogramma (?) Christi en De fide (blz. 195—200). Hij was voornemens nog een derde, »De induratione cordis Pharaonis», er aan toe te voegen, maar daarvan vond hij weer vier nieuwe handschriften! Hij bewaart het nu, met andere Hiëronymiana, voor een volgend deel.

Lic. H. LIETZMANN, *Griechische papyri, ausgewählt und erklärt* (Bonn. Marcus und Weber 1905. Prijs 0.40 M.) Dit is n°. 14 der »Kleine Texte für theologischen Vorlesungen und Uebungen» (verg. Th. T. XXXVII, 566, XXXVIII, 387, XXXIX, 369) en vervult met eere eene plaats in die doelmatige uitgave. Na eene korte, maar rijke, inleiding, waarin door opgave van boeken den student de weg wordt gewezen voor verdere studie, krijgt men een elftal »papyri» — protokollen en briefjes — met korte toelichtingen, grammaticale en archaeologische. Wie van die eigenaardige geschriften, welker waarde voor de bestudeering ook van het N. T. steeds meer erkend wordt, eenige kennis wil nemen kan niet beter doen dan dit boekske zich aan te schaffen.

D. JOHANNES MEINHOLD u. Lic. H. LIETZMANN, *Der Prophet Amos Hebräisch u. Griechisch* (ibid. Prijs 1 Mark), n°. 15 en 16 der »Kleine Texte». Eene goede gedachte leidde den redacteur der verzameling bij het doen dezer keus. Men krijgt hier tegenover elkander den Hebreuwschen tekst en den Griekschen. Aan den voet der linker bladzijde kritische aantekeningen met verwijzing naar de nieuwste geschriften over Amos. De rechter geeft den tekst van den codex Marchalianus, met tweeërlei apparaat: 1°. de aantekeningen in dien codex; 2°. afwijkende lezingen uit B en drie oude commentaren, Cyrillus van Alexandrië, Theodorus van Mopsuestia

en Theodoretus van Cyrus. Naarmate deze gegevens minder toegankelijk zijn, is deze uitgaaf te kostelijker. Ook zijn de opmerkingen onder den Hebreuwschen tekst zeer leerzaam — al wordt er ook de steeds veldwinnende dwaling in herhaald dat 7¹⁰⁻¹⁷ op eene verkeerde plaats staat. Voor het hooger onderwijs is dit werk zeer nuttig. Aanbevelenswaardig zou het zijn wanneer daarvoor op dezelfde wijze de eerste hoofdstukken van 1 Samuel werden gegeven: voor mingevoorderden is het gebruik der LXX hiervan zeker nuttiger dan Amos.

Sedert 1853 bestaat in ons land eene vereeniging »De Evangelische Maatschappij», die zich ten doel stelt »de bevordering van de kennis en de beoefening des Evangelies onder Roomsch-Katholieken, en de bestrijding van het Ultramontanisme als den vijand van onze godsdienstige en staatkundige vrijheid.» Zij geeft een weekblad uit, »De Protestant», gratis toegezonden aan alle leden en begunstigers der Maatschappij, benevens tal van kleine werken, en zendt haar colporteur uit, om door woord en verkoop van geschikte boeken in haar geest te arbeiden. Zoo deed zij in 1901 het licht zien: Dr. L. K. GOETZ, *Ignatius van Loyola en het Protestantisme*, door J. Quast Hzn. uit het Duitsch vertaald; in 1902 *Monita secreta of de geheime voorschriften der Jezuïten* en F. MASSAULT, *De Bartholomeïsnacht*, door M. L.; in 1903, J. H. MARONIER, *De Aprilbeweging van 1853*, en *Rome en het Evangelie*, eene toespraak ter opening van de algemeene vergadering gehouden; in 1905 *De Hofkapelaan, Herinneringen aan Weenen van een Roomsch Priester*, uit het Duitsch door J. Quast Hzn. (Rotterdam, C. Geleyns) — een verhaal van geringe kunstwaarde, waarin de groote zedelijke gevaren waaraan R. K. priesters zijn blootgesteld geteekend worden; de wereld waarin wij hier verplaatst worden staat zeer laag.

Uit wetenschappelijk oogpunt bezien, hebben deze geschriften, uit den aard der zaak, geen groote waarde; en het zou

dus ongepast kunnen geacht worden ze in een theologisch tijdschrift te bespreken. Doch zij zijn getuigenissen van den geest der Maatschappij die ze uitgaf, openbaren den weg waarlangs zij haar doel tracht te bereiken, en stellen ons daarom voor eene vraag die moeilijk is te beantwoorden, theoretisch van aard en voor de praktijk van groot belang, nl. deze: welke is de beste weg tot bestrijding van eene richting die ons heilloos dunkt? Tweeërlei doel stelt de Evangelische Maatschappij zich voor: zij wil R. Katholieken bekend maken met een zuiverder opvatting van het Evangelie dan hun door hunne Kerk gebracht wordt, en zij wil het Ultramontanisme bestrijden. Dit laatste beschouwt zij — met het volste recht — als een der gevaarlijkste vijanden van èn onze godsdienstige èn onze staatkundige vrijheden. Om dit te bekampen, moet al wat Rome slechts en leelijks doet worden aan den dag gebracht, politieke kuiperijen, priesterlijke aanmatigingen, door de Kerk aanbevolen bijgeloovigheden, kloostergruwelen enz. Dit kan nuttig zijn, is wellicht — neen, waarschijnlijk — noodig om de oogen te openen van Protestanten die blind zijn voor het ontzaglijk gevaar dat hen en hunne kinderen bedreigt. In vele landen is dit noodig, thans zeker niet het minst in Nederland, waar klooster op klooster verrijst en de macht der R. K. Kerk — in schijn althans — steeds grooter wordt. Noodig ook voor die Roomsch-Katholieken die zich wel zouden willen ontworstelen aan het juk der geestelijkheid, maar het niet durven doen: vrees voor hun brood of eereambt en familiebanden paren zich aan gehechtheid aan de Kerk der vaders, waarvan zij, hoewel niet blind voor hare gebreken, toch wat goeds verwachten. Zij vooral moeten het hooren: voor u en uwe kinderen bereidt gij eene slechte toekomst door uwe gedweeheid en halfheid. Men kan de boven vermelde *Monita Secreta* niet lezen zonder te huiveren voor het gevaar dat het bestaan eener Orde meebrengt wier leden voor geen bedrog terugdeinzen waardoor de glorie der Orde, dat is der Kerk, van God en

Christus, vermeerderd wordt, die hare volgelingen de slinksche kunstgrepen aanwijst waarmee men devote vrouwen, jongelieden, rijke weduwen en vorsten kan in het net krijgen, om hun geld en hun macht ten bate der Orde te erlangen.

Doch dit anti-Ultramontanistisch streven brengt een groot gevaar mee. Niemand wordt een beter mensch door het zien en hooren van leelijke dingen. Integendeel, dat is schadelijk voor onze ziel. Wroeten in het slijk maakt vuil. De lezing van »De Protestant», al is de toon meest gematigd en al vermeldt zij zelden vuile dingen, brengt luttel stichting aan. De protestant die de anti-Ultramontaansche geschriften leest leert wel een groot gevaar kennen, maar een waartegen hij niet veel anders vermag dan geen R. Katholieken candidaat voor eenig regeeringslichaam stemmen. En de Katholiek, indien hij het leest? zal hij daardoor de kracht verkrijgen met zijn Kerk te breken of een vromer, degelijker lid dier Kerk te worden?

Niet door de Ev. Mij. uitgegeven, maar door haar ter lezing aanbevolen is het werk *Uittreksel uit de . . . Moraaltheologie van den h. Dr. A. M. de Liguori en het ontzettend gevaar daarvan voor de zedelijkheid der volken*, door ROBERT GRASSMANN (Leiden, A. H. Adriani. Prijs 0.75.) Op het titelblad staat: »Uit het Hoogduitsch, naar de 329.000ste uitgaaf.» Dit cijfer is zeker heel groot! Hoeveel millioenen menschen moeten dit boek dan niet gekocht, dus zeker ook gelezen hebben? En de inhoud is verschrikkelijk. Afschuwelijk is de moraal die bij monde van den »heiligen» Liguori wordt gepredikt, en zij is door de pausen der vorige eeuw ex cathedra als richtsnoer voor de R. K. Kerk geijkt. Wat heeft nu dit in zoovele millioenen exemplaren verspreide boek gebaat? Welke vrucht geeft de uitgave der »Monita Secreta»? Zij zijn, evenmin als de werken van Liguori, thans voor het eerst in het licht gegeven. In 1887 gaf J. H. Graeber bij H. Klein in Barmen uit: »Die geheimen Vorschriften (Monita secreta) und 31 Instruktionen der Novizen von und für Jesuiten, nebst

Vorwort und Nachwort aufs neue dem deutschen Volke zur Warnung mitgeteilt." Brachten, brengen die werken veel heul? Zeker zijn daardoor hier en daar oogen opengegaan; maar men heeft niets bespeurd van een schok die door R. K. gemeenten voer na kennismeming ervan. Eene belangrijke plaats neemt hier de biecht in over geslachtszonden. Welnu, protestanten verbazen er zich vaak over, hoe fatsoenlijke meisjes en vrouwen zich over de verschijnselen van het geslachtsleven laten ondervragen door ongehuwde mannen, voor wie zij zelfs hare gedachten niet mogen verbergen. Hoe kunnen, vraagt men, ernstige mannen hunne vrouwen en dochters ter biecht laten gaan? Zij weten zeer goed, op welke wijze daarbij vaak gevraagd wordt. Maar ach, zij hebben van jongs af geleerd dat de oorbiecht eene goddelijke instelling is; zij verbeuren de zaligheid hunner ziel door daaraan te twifelen; zij weten niets van God dan door bemiddeling der onfeilbare Kerk — en zij leggen er zich bij neer. Wat zullen millioenen boekjes en courantartikelen waarin de slechte opvatting van zedelijkheid met al den ellendigen nasleep ervan wordt uiteengezet daartegen baten?

Hoe heilloos vaak de biecht werkt, hoe hij tallooze malen slecht afgelegd en slecht afgenomen wordt, en dat de verhouding der vrouwelijke biechtelingen tot den biechtvader vaak niet rein is, weten de R. K. kerkvoogden zeer goed. Daarvan getuigde in 1897 een brief door pater J. M. Can. Camele, uit Rome, in het Latijn, aan zijne collega's geschreven, handelend over de heiligschennis voortdurend door het onoprecht biechten gepleegd — een brief waarover ik uitvoerig in »De Hervorming» van 27 Oct. en 13 Nov. 1897 heb gehandeld.

In R. Katholieke landen, waar de geestelijkheid in den regel minder zedelijk is dan in de meerendeels protestantsche, weet de bevolking zeer goed wat van den biecht en hetgeen daarin vaak geschiedt te denken, en zij blijft toch aan de Kerk gehecht.

Waarom? Omdat zij geen waarachtig geloof heeft; omdat haar zedelijk gevoel flauw is, afgestompt, althans minder opgewekt, door de Kerk, die haar leden steeds als onmondigen behandelt. Eerst waar men God met innigen aandrang zoekt, zelf durft vragen wat waar en goed is, en de waarheid meer liefheeft dan geld en eer, eerst daar gaan de oogen open voor het lage standpunt dat de Kerk inneemt, leert men de goedkeuring der *reservatio mentalis*, de probabiliteitsleer en soortgelijke heillooze denkbeelden verfoeien, en komt men er tegen op. Alleen de waarheid maakt vrij — dat is niet de onthulling van leelijke dingen, maar het bezit van liefde voor God en den naaste.

Doch het is veel gemakkelijker stemmen uit een vijandige pers te weerleggen, en stoutigheden van priesters met onverkwikkelijke kloostergeheimen aan het licht te brengen, dan R. Katholieken in het hart te grijpen en tot God te brengen. Wij mogen het der Ev. Mij. niet euvel duiden wanneer dit doel harer roeping wel eens gevaar loopt op den achtergrond te raken. Maar wij moeten wel luide verkondigen dat dit haar hoofddoel moet zijn.

Wat onder R. Katholieke geestelijken omgaat leeren wij o. a. kennen uit Prof. G. VAN NOORT, *Apostolische overlevering en vooruitgang* (Amsterdam, C. L. van Langenhuisen, 1905. Prijs 10 cent). Het is een rede gehouden op de ledenvergadering der Apologetische vereeniging »Petrus Canisius», het derde van de door die vereeniging uitgegeven geschriften. In volmaakt duidelijke, ondubbelzinnige bewoordingen verklaart de spreker te staan op zuiver kerkelijk standpunt. »Trouw aan de overlevering is de grondwet van het Katholicisme, en onveranderlijkheid is het kenmerk van iedere waarheid, in de eerste plaats van geopenbaarde waarheid.» Toch »is vooruitgang mogelijk in de geloofskennis en in de geloofsprediking der Kerk.» Onjuist kan een leerstuk der Kerk nooit zijn, maar eene waarheid kan nader toegelicht,

en in scherper omlinjnde begrippen gevat worden." Hierin bestaat de vooruitgang. Thans is aan de orde Bijbelkritiek. Hieraan mag zich de Rooms-Katholieke theoloog niet onttrekken; anders wordt zijn wetenschap achterlijk. Die studie kan hem wellicht een en ander theologisch argument uit de handen slaan; doch de noodzakelijke grondslagen van ons heilig geloof" kan ze nooit doen wankelen. Wij leven, volgens prof. van Noort, in een tijd van gisting. Men ga iemand die iets verkondigt dat met de gewone opvattingen niet strookt niet te lijf als een afbreker! Ieder die een nieuwen weg betreedt zij voorzichtig; men geve niet onnoodig ergernis! Maar nooit kan het plicht zijn als waarheid mede te deelen wat men weet dat aan ernstigen twijfel onderhevig is. — Hierop zeggen wij: amen! De geachte spreker hebbe de kracht daarnaar te handelen, wanneer hij ziet dat die kritiek wel degelijk de grondslagen der kerkleer ondermijnt. Het gist onder de R. Katholieke priesters meer dan de meeste menschen weten.

Ook onder de rechtzinnige predikanten gist het meer dan de oppervlakkige toeschouwer ziet. De Bijbelkritiek brengt ook daar heel wat onrust. Dit leeren wij wederom uit een vlugschrift van Dr. A. H. DE HARTOG, *De historische critiek en het geloof der gemeente* (Groningen. J. B. Wolters. 1905. 31 blz.). Met groote warmte en beminlijke oprechtheid wordt daarin het goed recht der Bijbelkritiek gehandhaafd. Zonder reden is de gemeente er bevreesd voor. De Bijbel is niet de eenige, slechts éene bron van Godskennis. De mannen Gods die in die boeken van God getuigen waren wel aangeblazen door zijn geest, maar hadden het heldere bewustzijn niet van de waarheid. De Schrift getuigt slechts van de werkelijkheid. Wie hangt aan het geschreven woord heeft vaak vrij wat minder levend geloof dan hij meent te bezitten, staat hierin soms achter bij de niet kritiek-schuwen. Zij die de kritiek aanvaardden hebben tot voorwerp des geloofs niet de Schrift, maar den levenden God. De vraag naar de wor-

ding en samenstelling der Schrift is voor dezen een wetenschappelijk probleem, waartegenover zij vrij staan. Wat historisch geworden is onderwerpen wij eenvoudig aan historisch onderzoek. — Uitnemend gezegd! Maar van waar hebt ge uw geloof dat Jezus Christus is het vleeschgeworden Woord? Dit heet werkelijkheid, waaromtrent het historisch onderzoek niets heeft te zeggen, naar het schijnt. Toch is het klaar als de dag dat het wezen, de natuur, het karakter — noem het zooals ge wilt — van een mensch die vóór 19 eeuwen geleefd heeft alleen door een historisch onderzoek kan gekend worden.

In de praktijk moet de predikant die de Bijbelkritiek aanvaart zeer voorzichtig zijn — zegt eindelijk Dr. de H. De gemeente noemt hem dwaalleeraar, en dat is zeer lastig. Mede daarom moeten op den kansel alle kritische vraagstukken vermeden worden; de gemeente is er niet rijp voor. Nu, hierin is eene groote waarheid. Maar Dr. d. H. heeft het zich zeer gemakkelijk gemaakt door in den aanvang te zeggen dat hij geen feiten, alleen beschouwingen ten bate geeft. Dat wil zeggen: hij haalt geen voorbeelden aan, treedt niet in bijzonderheden. Nu zou ik hem wel eens willen vragen, wat hij doet als hij een woord behandelt uit Jez. 40—66. Gebruikt hij het alleen als motto, zoodat hij het evengoed aan elk ander boek kon ontleenen, dan is de zaak in orde. Maar indien hij aan zijn gemeente iets wil leeren van de oudheid en een tekst in zijn verband beschouwen, dan zal hij toch moeten zeggen, uit welken tijd dat woord is en dat het niet afkomstig is van den tijdgenoot van Hizkia. De gemeente zal hem dan een dwaalleeraar noemen. Dit vagevuur zal hij moeten trotseeren. En als hij de verhalen over de lichamelijke opstanding van Jezus voor legenden houdt — of zijn die geen voorwerpen van wetenschappelijk onderzoek? — hoe zal hij dan als eerlijk man op paschen prediken zonder althans zijn twijfel te openbaren?

Dr. C. VAN GELDEREN, *Het principium theologiae in zijne beteekenis voor de Archaeologia sacra* (Wageningen, Nederbragt en Co. 1904). Dit is de „openbare les” waarmede de schrijver zijn onderwijs als lector aan de Vrije Universiteit te Amsterdam heeft geopend. Het vak heet volgens hem „Bijbelsche Archaeologie”, het omvat alleen wat in den Bijbel — bepaald in het O. T. — staat en heeft tot inhoud alleen wat daarin staat en volgens wat daarin staat; want de Schrift faalt of feilt nergens.

K. FEYERABEND, *Taschenwörterbuch der hebräischen und deutschen Sprache zu den gelesenen Teilen des A. T.'s.* (Berlin-Schöneberg, Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung. Prijs 2 Mark). Wat dit, in linnen gebonden boekske, 306 blz. duodecimo, is, zegt de titel genoegzaam. De boeken welker woordenschat hierin is opgenomen zijn Gen., Ex., Sam., Kon., Psalmen, Jez., Ruth, Jona en eenige uitgelezen hoofdstukken van andere boeken, o. a. Richt. 1—16. De paradigma's der werkwoorden zijn aan het handig woordenboekje toegevoegd.

Dr. JOH^s. DYSERINCK, *Dr. L. R. Beynen* ('s Gravenhage. W. P. van Stockum en Zoon. 1906). Een fraai gedrukt boekske van 95 blz., met een goed gelijkend portret van den man wiens persoon hier geteekend wordt. Met zijne bekende nauwkeurigheid en vol liefde voor zijn held, heeft D. zijne taak volbracht. Steller dezès, die, op de laagste classe van het Haagsch Gymnasium Beynen's onderwijs in het Latijn en, wat meer zijn hart had, in de Vaderlandsche Geschiedenis heeft genoten, getuigt mede voor de waarheid der hier gegeven loflijke beschrijving van den overledene. Wat voor onzen tijd het belangrijkste is is 's mans meening over de „bijzondere Christelijke scholen”, blz. 33 vv., die door hem, hoewel een warm orthodox Christen, vriend van het „Réveil”, scherp veroordeeld werd.

H. O.

DE BESTE VRUCHTEN VAN HET UNIVERSITAIRE ONDERWIJS ¹⁾.

Wat is het verschil tusschen een schooljongen en een student? In de kleeding of den leeftijd zit het niet. Er komen als student gekleede personen voor die nog echte schooljongens zijn. En sommige lieden zijn vergrijsd in de studie die tot hun dood schooljongens zullen blijven. De laatsten zijn familie van de menschen die Cobet geleerde botterikken noemde.

Er bestaan ook eigenschappen die goede schooljongens en goede studenten met elkander gemeen hebben, zooals: leer-gierigheid, werklust, bescheidenheid, en de kunst om dag in dag uit, uur in uur uit lessen aan te hooren zonder zichtbare teekenen van verveling te geven.

Maar wat is het verschil? De schooljongen is de ontvanger, iemand die altijd maar boekt wat anderen hem aanbrengen. De student wordt opgeleid voor betaalmeeester. De schooljongen is het struikje, voor welks ontwikkeling moet worden gezorgd door een voedzamen bodem, eene goede standplaats, snoeiing en beschutting. De student is de jonge appelboom die zich zet tot bloeien en vrucht dragen. De schooljongen wordt onderwezen, geleid. Den student moet de bekwaamheid worden bijgebracht om straks als onderwijzer, gids van anderen op te treden.

Heerlijk voorrecht student te zijn! Alle wegen te mogen inslaan om kennis te vergaderen, alle boeken te mogen lezen,

---

¹⁾ Rede gehouden bij de heropening mijner lessen aan de Universiteit te Leiden op 26 Sept. 1905.

de meest uiteenlopende lessen, voordrachten en toespraken te mogen aanhooren, in de rijke, woelige wereld vrij rond te zien, zich van alles op de hoogte te stellen, als de bij honig te zuigen uit alle bloemen, als de bergbeklimmer den eenen top na den anderen te bestijgen, om te genieten van steeds nieuwe vergezichten. Benijdenswaardig bestaan!

Merkwaardig is de trapsgewijze ontwikkeling van den kweekeling der Universiteit. Van lager tot hooger gaat hij voort, van onkunde en zwakheid tot kennis en kracht, van den schroom des jongelings tot de vaste houding des mans. Men kan hem vergelijken bij het naakte jong in het nest van den vogel, dat allengs met vederen wordt bedekt, en deze van immer fraaiër kleur. Hij ondergaat groote veranderingen, gelijk de vlinder, die als een onaanzienlijke groene rups zich inspint, maandenlang verkeert in den toestand van masker, waaraan niemand zien kan wat het worden zal, en dan plotseling het hulsel verbreekt en voor den dag komt als een prachtig uitgedoste vlinder, wiens vleugelen schitteren in het zonlicht. Meer gedaanteverwisselingen nog ondergaat de student. Hij scheidt omhulsel na omhulsel af. In het ééne jaar bloost hij over de onwetendheid van het andere; ieder volgend jaar zal hij blozen over zijne onbeholpenheid in het vorige.

De voornaamste beteekenis der voorrechten van den Akademieberger zou ik aldus willen samenvatten: hij wordt opgevoed tot een man met een ruimen blik en tot een zelfstandig denker.

Niet op de veelheid der kennis komt het aan. Iemand wiens hoofd een pakhuis vol van geleerdheid vormt heeft misschien geen ruimen blik of is geen zelfstandig denker. Veelweters worden ook buiten de Universiteit aangekweekt.

Maar de kweekeling der Universiteit heeft geleerd uit eigen oogen te zien en niet af te gaan op anderen. Hij is doorgedrongen tot de gronden der kennis, weet, waarom men het ééne als waar aanneemt, het andere niet; hij vermag het zekere van het twijfelachtige te scheiden. Niet bij de woorden

des leermeesters zweert hij. Geen voogdijschap op verstandelijk gebied wordt door hem erkend. Hij handelt in de wetenschap als de douane of de belastingambtenaar aan de grens, die geen koffers of kisten toelaat of zij moeten eerst geopend, de inhoud moet onderzocht zijn. De veelweter is iemand die op reis gaat met Cook of met Lissone. Als een willoos wezen wordt hij medegenomen. Alles laat men hem zien op de gemakkelijkste wijzen. Geen tijd gaat verloren met zoeken. Gelijk deze reiziger den eenen maaltijd na den anderen gereed vindt staan, ontvangt hij voor de verrijking van den geest immer nieuwe gegevens, zonderdat het noodig is zich ernstig in te spannen. Maar als hij het eenvoudigste reisplan moest opstellen, stond hij verlegen. Daarentegen reist de kweekeling der Universiteit op het wijde gebied der wetenschap op eigen gelegenheid. Hij onderzoekt wegen en middelen. Hij dwaalt, maar komt te recht. Hij verliest tijd, maar verwerft een groote winst van persoonlijke ondervinding, van verrassende ontdekkingen, van frissche indrukken. En hij zal weldra in staat wezen een reisplan te onderwerpen voor anderen. Alleen wie zelf heeft leeren denken bezit echt goud; wie slechts met anderen medegaat, met anderen mededenkt, bezit een verguld metaal: beter een ons van het een dan een pond van het ander. De onzelfstandige is als behorende tot een kudde van honderd schapen, die van de markt komen en door een enkelen drijver worden geleid in eene bepaalde richting.

Overdrijf ik? Schilder ik de Universitaire opleiding te fraai af? Valt er niet veel af te dingen op de resultaten, die met een groot aantal Akademieburgers bereikt worden? Kenmerken allen die de Universiteit verlaten zich door die onafhankelijkheid van geest, dat zelf zoeken en zelf denken? Geldt het van de meerderheid of van de minderheid? Helaas! de oprechtheid gebiedt te erkennen: van de kleine minderheid. Men bedenke, dat niet alle geesten voor die zelfstandigheid zijn aangelegd; dat niet immer de uitgelezensten de Universiteit

bezoeken; dat de duur van het verblijf aan de Universiteit voor sommigen te kort is om hunnen aanleg volledig te ontplooiën; dat de voorafgaande vorming bij anderen te krachtig nawerkt om er vrije, zelfstandige menschen van te doen groeien. De onvrije heeft bij het verbreken der ketenen moeite aan de vrijheid te gewinnen. En de macht der traditie is onmetelijk groot.

Maar wat ik schilderde is het ideaal. Dat is het doel hetwelk de Universiteit najagen moet. Schiet zij te kort in haar pogen? Geen reden om haar doel anders te stellen. De nuchtere werkelijkheid doet zien, dat velen de Universiteit even onzelfstandig verlaten als zij er gekomen zijn. In het maatschappelijke en het kerkelijke leven geven de enkelen den toon aan, en de tienduizenden zingen meê; onder die tienduizenden bevinden zich universitair gevormden zoo goed als anderen. Oorspronkelijkheid is schaarsch. De meesten zijn arm aan vinding. Zoo lang als ze aan de Universiteit vertoefden, waren ze aan het graven gesteld in een diamantmijn, maar het fonkelend edelgesteente der zelfstandigheid dat voor hun voeten lag hebben zij verzuimd op te rapen. Is daarom de glans dezer diamant minder helder? Laat het ideaal der Universiteit blijven: het kweeken van zelfstandige denkers en zoekers. Dikwijls is de leerling de latere bestrijder, soms de tegenvoeter van den universitair leermeester geweest. Scholten werd bestreden door zijn leerling Opzoomer; de meester heeft zich over den leerling niet te schamen gehad. Arminius was een kweekeling van de Universiteit te Genève; Descartes en Pierre Bayle waren kweekelingen van de Jesuïeten. Wat nood? De universitaire docent beoogt niet zijne leerlingen te maken tot copieën van zich zelf, maar de bijzondere gaven die in hen sluimeren wakker te roepen, ieders eigen aanleg tot ontwikkeling te brengen. De Universiteit is geen oefenschool van soldaten die slechts in het gelid hebben te loopen, maar van officieren, die initiatief kunnen voeren en leiden.

Hoe meer verscheidenheid zich bij de kweekelingen der

Universiteit openbaart, hoe beter komt zij als onderwijs-instelling tot haar recht, daar nu eenmaal de gaven verschillend zijn.

Doch naast het zelfstandige denken behoort de ruimte van blik. De universitair-gevormde heeft niet alleen geleerd zelf zijn weg te zoeken, maar hij begrijpt ook, hoe anderen er toe komen andere paden in te slaan. Hij is niet eenzijdig of bekrompen. De eenzijdige kan zich niet voorstellen, dat men eene zaak nog van een anderen kant bezien kan dan hij. De bekrompene is als een kind, op een kasteel geboren, dat niets weet van de wijde wijde wereld buiten de dikke muren waartusschen het opgroeit. De bekrompene is als de ooglijder, wiens gezichtsveld ingeperkt is. Van alles om hem heen aanschouwt hij slechts een gedeelte, besloten binnen een denkbeeldigen kegel, waarvan de top zich in zijn oog bevindt; voor alles wat ter zijde ligt, ter rechter- of ter linkerhand, is hij stekeblind.

O vreeselijke ramp voor den menschelijken geest, de bekrompenheid! Vooral op godsdienstig gebied is bekrompenheid een veelvuldig voorkomend en bedroevend verschijnsel. Men verwarre haar niet met onkunde. Geleerde theologen zijn soms bekrompen geweest, blind voor al wat lag buiten de sfeer waarin zij zich zelf hadden opgesloten. Doch eenvoudige vromen hebben dikwijls uitgemunt door het tegenovergestelde van bekrompenheid, nl. door mildheid, door belangstelling in al wat mensch is, door de zucht om heen te zien over de grenslijnen door geboorte, taal, opvoeding tusschen de menschen getrokken, door medegevoel voor alles wat menschen-harten kloppen doet.

Dezer dagen las ik van een Roomsche-Katholiek soldaat, ingekwartierd in een Protestantsch gezin, die zich er over verbaasde, dat voor den maaltijd een gemeenschappelijk gebed plaats had. De geestelijke, die hem in den godsdienst had onderricht, had hem geleerd, dat Protestanten in geen God gelooven. Hier ontmoeten wij de bekrompenheid in hare zuiverste gedaante. Liefelijk steekt er tegen af de geschiedenis

van Gerard Keller. Hij verhaalt hoe hij met een eenvoudigen Zweedschen boer uit Zweden door het gebergte naar Noorwegen reed. De reis duurde meer dan een dag. Des nachts werd in het bosch vuur aangelegd. Maar deze twee mensche-lijke wezens in de eenzaamheid konden elkander niet verstaan. Toen kwam Keller op het denkbeeld het Onze Vader op te zeggen. Plotseling begrepen de beide mannen elkander volkomen. In weerwil van alles wat hen scheidde kwamen zij onder den fonkelenden sterrenhemel tot elkaar door het gebed tot Hem die voor alle menschenkinderen dezelfde hemelsche Vader is.

Begrijpt gij dat? Dat godsdienstige harten elkander kunnen ontmoeten in weerwil van alle scheidsmuren van landaard, kerkgenootschap en taal? Dat er, gelijk de zoogenaamde X- of Röntgenstralen door de hardste voorwerpen heen dringen en hunne werking doen, zoo door alle uitwendige beletselen heen ziel en ziel, mensch en mensch, Godskind en Godskind met onzichtbare draden aan elkander kunnen verbonden zijn? Het klassieke voorbeeld is de vriendschap tusschen Thorbecke en Groen van Prinsterer, op staatkundig en godsdienstig gebied ver van elkander afstaande, de een de aanvoerder der liberalen, de ander de schepper der opkomende antirevolutionaire partij. In het openbaar bestreden zij elkander krachtig, maar zij waardeerden elkanders oprechtheid en bewaarden de weerkeerige genegenheid.

Zijn wij nu na 50 jaren in dit opzicht vooruit- of achteruitgegaan? Ik vrees het laatste. De generatie die voorafging aan de mijne wist eindelooze bijzonderheden mede te deelen omtrent betrekkingen tusschen Roomsche priesters en predikanten die met elkander omgingen als ambtgenooten. Kardinaal Hohenlohe uit den aanvang der XIX^{de} eeuw liet zijne preeken maken door een Protestantschen geneesheer. Hoe is dit alles veranderd! Het is begonnen met de Romantiek, die velen in de Roomsche kerk als leuze deed aanheffen: terug naar de Middeleeuwen! Onder de Protestanten werkte het Réveil.

Door de herleving der studie van geschiedenis en dogmatiek is men dieper doorgedrongen in vele vraagstukken. Maar tegelijkertijd werden de grenslijnen scherper getrokken. Uit de twijfelzucht van de eerste helft der negentiende eeuw is men in de tweede helft overgeslagen tot een ziekelijk dwepen met het verleden, ieder voor eigen kerk of parochie, een blindelings zweren bij eeuwenoude belijdenisschriften, dikwijls waarschijnlijk zonderdat men ze gelezen had. Een tijdlang is het wachtwoord geweest: zijt gij Christen? zijt gij mensch? zijt gij een kind van God? Thans is het wachtwoord, of gij behoort tot een van de fractiën van een kerkgenootschap, die er ieder eene alleenzigmakende leer op na houden. Het komt er op aan, of gij gezangen zingen laat. En gelijk de Joden geen gemeenschap hielden met de Samaritanen, zoo vermijdt wie geen gezangen zingen laat een ander die het wel doet.

Er zijn er die hun leven lang omgaan met eenzelfde categorie van menschen, die recht voor zich uitziende door de wereld gaan, de oogen links noch rechts durven wenden en de ooren toestoppen om niet te worden afgeleid door klank of stem. Als kind gaan zij naar eene bijzondere school; later behooren zij tot eene jongelingsvereniging van ééne bepaalde kleur, als man bezoeken zij slechts ééne kerk. Ze zijn als zekere vleugellooze insekten, die van de aarde moeten opklimmen naar de kroon van den boom, voor wie geen andere weg bestaat dan de loodrechte stam; langzaam komen zij hooger, immer vreezende af te glijden van dien eenen dikken stam, die voor hen het heelal is.

Niet alleen is de bekrompenheid kleingeestig, maar zij maakt ook zoo hardvochtig, zoo wreed. Zij doet zoo hard oordeelen. Te Groningen waren twee professoren in de theologie, Maretius en Alting. Dezen bestreden elkander in woord en geschriften, vermeden elkander jarenlang, hielden nooit vergadering. En deze twee mannen woonden al dien tijd in dezelfde straat, in twee huizen, maar onder hetzelfde dak. Welk een hel!

De bekrompenheid graaft kloven tusschen de bewoners derzelfde plaats, tusschen de aanhangers derzelfde kerk, tusschen broeders en broeders.

Waarom is het goed aan eene Universiteit te studeeren? Hoe verkrijgt men de ruimte van blik, die de schoonste vrucht uitmaakt van de universitaire vorming?

Ruimte van blik wordt ten eerste bevorderd door de oefening in bescheidenheid, die onwillekeurig den Akademieburger ten deel wordt. Eene Universiteit heeft iets ontzagwekkends, dat, dunkt mij, bij jongelieden zijne uitwerking niet mist. Zoovele geleerden op zoovelerlei gebied aan het werk te zien doet den enkeling zijne beperktheid beseffen. De pedanterie van den schooljongen, die meent dat hij al heel knap is, wordt door den echten student weldra afgeschud.

Een enkel uur besteed aan de lezing van de Series lectionum brengt hem aan het verstand, dat het wetenschappelijk onderzoek reeds vele wegen heeft ingeslagen, meer dan waarvan hij op de schoolbanken ooit had gedroomd. Het maakt een indruk als het binnentreden van een spoorwegstation eener hoofdstad, zeg van Utrecht, of van Londen of Parijs, waar de vreemdeling de handen in elkaar slaat over het aantal richtingen die men uitgaan kan. Arme bekrompen lieden, die meenen dat er juist twee richtingen zijn, zooals aan het stationnetje daarbuiten, waar ze zijn opgegroeid, waar men hetzij te Zwolle of te Deventer terecht moet komen! Tertium non datur.

Ik zeg maar, dat eene enkele wandeling door eene Universiteits-bibliotheek den verstandige klein doet worden. Cave hominem unius libri. Wie maar één boek gelezen heeft kan al te spoedig in den waan verkeerren het onderwerp reeds meester te zijn. Wandel eens langs de verschillende paden en verdiepingen eener Universiteits-bibliotheek, aanschouw de ontelbare rijen van boeken over de verschillende takken van wetenschap, door de vlijt van vele geslachten reeds bijeengebracht, en . . . word stil. Besef, dat een menschenleven slechts

volstaat om een zeer gering deel van dit alles te omvatten. Dit is eene school der nederigheid. Zij brengt het individu tot het inzicht, dat er, zooals Shakespeare zijn held laat zeggen, meer dingen zijn in hemel en op aarde dan waarvan Horatio ooit gedroomd heeft. Zij vermindert de ingenomenheid met de mate van eigen verkregen kennis en doet met meer belangstelling luisteren naar hetgeen anderen weten.

Heilzaam vooral werkt het onderwijs van goede universitaire docenten. De echte universitaire docent laat zijne leerlingen ieder vraagstuk van verschillende zijden bezien. Hij legt de feiten bloot zonder iets achter te houden. Hij leert wikken en wegen, over het voor en tegen oordeelkundig beslissen. Den schooljongen wordt slechts één kant van de zaak getoond, één opvatting voorgedragen. Den student wordt iedere ernstige opvatting voorgelegd, opdat hij in staat zij zelf eene keuze te doen.

Ik denk hier aan de keurige beschrijving van het onderwijs van Kuenen, in zijne biographie door Prof. v. d. Vlugt ten beste gegeven: »Met juistheid werd steeds elke vraag gesteld; volledig het geheel bijeengebracht van de beschikbare gegevens; met een geduld, dat het geduld der jongeren wel soms te machtig was, ook de geringste bijzonderheid die van beteekenis kon zijn ontleed; en dan, als het menigeen begon te schemeren van, oogenschijnlijk, louter uitgerafelde getuigenissen, dan werden langzaam, zeer omzichtig, maar precies, al die »disjecta membra« nagezocht, de strijdige gescheiden, de samenhoorende bijéengevoegd tot een gansch ongedwongen, vast geheel. Ter nadere toetsing van die aanvankelijke uitkomst werd dan nu verder niets verzuimd. Geen afwijkende slotsom bleef onaangeroerd; ook zelfbedachte tegenwerpingen vonden gezette overweging. Zoo was het, in het einde, nauwelijks noodig dat hij zijne slotsom noemde. De streng gesloten redeneering had haar voor ieder vanzelf klaarlijk gemaakt. En nog meer, indien mogelijk, werd zij dat bij het rustig nadenken te huis. Dan kwam het den hoorder helder voor

den geest, niet slechts wat Kuenen daar zoeven had gedaan, maar ook wat hij had nagelaten. Hij had geen oogenblik het gewicht zijner persoonlijkheid doen meewegen in de schaal zijner overleggingen. Hij had nooit overreed, steeds enkel overtuigd; en zoo door hem het uiterste beproefd was om het eigen oordeel te rechtvaardigen, niet minder zorgvuldig was ook anderzijds de schijn van onrecht jegens de weêrpartij vermeden”.

Men zal zeggen, dat niet alle universitaire docenten beantwoorden aan dat voorbeeld van Kuenen. Maar wie streeft er niet naar? Wie tracht niet het nabij te komen?

Echt universitair onderwijs moet dus op de toehoorders bevrijdend werken, verlossend uit de enge sfeer waarin afkomst, opvoeding en verkeer hen gehouden hebben. Het brengt nabij wat vroeger ver af lag, het verheldert de voorstellingen, het maakt vertrouwd met hetgeen vroeger vreemd geleek. Het werkt als een reis over de grenzen van het geboorteland, niet het eenige, maar toch een zeer goed middel om diep te kunnen beseffen, dat men mensch en kind van God kan zijn met zeer uiteenlopende levenswijze en levensopvatting dat men zijn huis, ook het geestelijk huis zijner staatkundige en godsdienstige overtuigingen, in zeer verschillende vorm kan optrekken, onder eenzelfde hemel, onder het oog van eenzelfde Opperwezen.

Behalve het onderwijs moet hiertoe ook krachtig bijdragen de eigen vrije studie. Vrije studie! Heerlijke zaak! Onbeperkt is voor den student de keuze der vakken die hij beoefenen, der boeken, tijdschriften, brochures met welke inhoud hij zijn voordeel doen wil. Dagelijks staan de schatkamers van het menschelijk weten voor hem open. Hij mag zich alles eigen maken, waarmede hij maar den geest verrijken wil. En hoe kostelijk is niet dat bezit, dat men zich door eigen inspanning verworven heeft.

Stemt ook hier weder de werkelijkheid niet overeen met het geschetste beeld? Bezitten niet alle universitair gevormden

dien ruimen blik? Wordt die vrije studie voor velen niet beperkt door de talrijke examens? Maar welke gebreken ook aan den bestaanden toestand kleven, het is goed elkander te herinneren aan het ideaal, elkander op te wekken om het na te streven.

Ruimte van blik en zelfstandig denken, ziedaar het beste dat de Universiteit schenken kan. Het een besta niet zonder het ander. Ruimte van blik zonder meer kan leiden tot zekere slapte, tot eene aarzelende, weifelende houding in omstandigheden waarin beslistheid en moedig doortasten noodig zijn. Het moet geen wikken en wegen blijven. Men hoede zich voor een twijfelzucht die niets zekers meer aannemen durft, voor de hoovardige onverschilligheid die op elke besliste meening uit de hoogte nederziet, voor de aanstellerigheid, de coquetterie van een Frederik den Grooten, die poseert als vrije geest en de Jezuiten, elders verbannen, in zijn land lokt, om hun het onderwijs der jeugd toe te vertrouwen. Aan den anderen kant is ook een zelfstandig denken dat niet gepaard gaat met ruimte van blik, met een aandachtig luisteren naar anderen, ongewenscht. Dat ontaardt in eigenwijsheid en voert tot bespottelijke dwalingen. Zulk eene verkeerde zelfstandigheid kweekt mannen als Bilderdijk — ik bedoel niet den dichter, maar den geleerde — die over wetenschappelijke onderwerpen dikke boeken volschrijven zonder blijvende waarde.

Ruimte van blik en zelfstandig denken zoeken men te vereenigen: iets van de breedheid van Willem van Oranje en iets van de onwrikbare zelfstandigheid van Marnix van St Aldegonde; iets van de veelzijdigheid van Erasmus (wiens beeld voorkomt op de Anglikaansche kathedraal van Canterbury, wiens portret hangt in een lokaal van de Protestantsche kerk te Bazel en op wiens verblijf te Leuven de Roomschen roem dragen), en daarnaast iets van den moed van Luther om eigen weg te betreden, en desnoods alleen te staan.

Als het universitaire onderwijs deze vrucht oplevert, strekt het ten zegen, ook en vooral aan theologische studenten.

Omstreeks het jaar 1876 toen eene nieuwe wet op het Hooger Onderwijs werd tot stand gebracht, is voor de opleiding der predikanten de vraag aan de orde gesteld: Universiteit of Seminarie? Maar de Ned. Herv. kerk heeft eenstemmig geantwoord, dat hare aanstaande voorgangers aan de Universiteit moesten worden opgeleid. In het begin van dit jaar is de vraag opnieuw opgeworpen. Mijn hooggeachte coll. Valeton heeft gepleit ten gunste van het Seminarie, echter met dien verstande, dat de opleiding der Universiteit door het Seminarie worde aangevuld. Veel hangt hierbij af van de uitvoering. Het heet, dat de Doopsgezinde en Remonstrantsche predikanten in Seminariën onderwezen worden, terwijl ze toch sedert tientallen van jaren tegelijkertijd kweekelingen zijn geweest van de Universiteit.

In de oude stichtingsoorkonde der Leidsche hoogeschool wordt het theologisch onderwijs vooropgesteld. Het luidt daar dat zij wordt opgericht, opdat in deze Universiteit: »vrijelick ende openbaerlick de scientien der Godtheyt, in de Rechten ende Medicinen, mitsgaders der Philosophien, en alle andere vrije consten gecondicht, gelesen ende geleert” zouden worden.

Laten de Protestanten dit nooit vergeten. Bedenkelyk zou het mij voorkomen als de Protestantsche kerken in dezen de paden der vaderen gingen verlaten. Laat eene andere kerk zich tevreden stellen met eene phalanx van dienaren die, allen gedrild in ééne school, luisteren naar één commando, zelf niet denken, maar voor zich laten denken! Schijnbaar is zulk een leger van geestelijken sterk, maar innerlyk is het zwak, omdat het vuur der zelfverworven overtuiging en het initiatief ontbreken.

Het Protestantsche volk, of laat mij in het algemeen zeggen de menschheid der toekomst, zal steeds meer vragen om voorgangers die zich rekenschap weten te geven van den weg dien men moet opgaan, en die ook vrij zijn van de bekrompenheid, door eeuwenoude traditiën bevorderd.

Er breken betere dagen aan. Te Genève werd voor een

paar jaren een gedenksteen opgericht in de nabijheid der plaats waar Michiel Servet op last der Gereformeerde overheid en met goedvinden van Calvijn levend werd verbrand. De oprichters noemden zich in het opschrift op den steen »zonen van Calvijn», maar verklaarden tevens dat zij »zijne dwaling, die de dwaling van zijn tijd was, diep betreurden».

De morgenstond breekt door de nevelen. De voorganger op het gebied der godsdienst zal steeds meer zijn: een onafhankelijk denker, die tevens aan anderen de vrijheid gunt op hunne beurt de dingen die het Koninkrijk Gods aangaan zelfstandig te onderzoeken en uit te leggen.

Schoon is in dezen de roeping der theologische faculteit aan de Universiteit.

Het bewustzijn dezer roeping blijve ons gedurig bij en sterke ons tot de taak, welke de Voorzienigheid ons heeft toevertrouwd!

Leiden.

F. PIJPER.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING BINNEN LEIDEN VAN DEN AANVANG TOT OP HET BELEG.

II.

HET TIJDVAK DER SACRAMENTISTEN.

(*Vervolg*)¹⁾.

Van meer belang nog is de zaak van Jan Cornelisz. den leidekker, want door het uitvoerig relaas, dat er ons van be-
waard bleef, kunnen wij in 's mans innerlijk leven een blik
slaan. Reeds in Maart 1524 had hij van zich doen spreken
door onmanierlijke woorden aangaande het kerstengelove, die
hij openlijk had gezegd en waarom toen een raadsheer van
't Hof met secretaris en deurwaarder naar Leiden waren ge-
komen om de zaak te onderzoeken²⁾. Hij was toen uitgeweken,
maar had door vrienden en magen een vrijgeleide laten vragen
om zich te verantwoorden³⁾. Die van den gerechte, in aan-
merking nemende dat dit geval van kwade beteekenis en

---

1) Vergelijk boven, blz. 1—36, 113—154, 277—311. Eene kleine aanvulling van het blz. 281 gezegde moge hier eene plaats vinden. In het jaar 1518 nl. is nog een boek bij Jan Seversz. van de pers gekomen, waaraan ik eerst later dacht, t. w. „Een boecxen gemaket van suster bertken die lvij jaren besloten heeft gheseten tot Vtrecht in dye buer kercke”. Zie over Zuster Bertke de kluizenaarster Moll, *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, VIII, 1863, blz. 84—111. Over dit boekje en hare liederen, o. a. het schoone „Ic was in mijn hoofkijn om cruyt gegaen”, Acquoy in *Archief v. Nederl. Kerkgesch.* II, 1886, blz. 32 en noot 2, blz. 52 vlgg.

2) *Corpus* IV, 264.

3) Juist als vroeger Cornelis Gerritsz. den otter. *Boven* blz. 21.

»uytgenomen groot” was, stonden hem het vrijgeleide toe, opdat zij de zaak grondig zouden kunnen onderzoeken en dergelijke »valsche opiniën” voorgoed zouden kunnen uitroeien. Jan Cornelisz., alsnu ondervraagd, begon (het spijt ons het te moeten zeggen) zich te verontschuldigen, dat hij dronken was geweest, maar bekende daarna 't volgende. Op den eersten werkdag na de paaschdagen laatstleden ¹⁾ was hij met Cornelis Evertsz. zijn meester en met Adriaan den meesterknecht naar Warmond gegaan om aan het dak van het mannenklooster aldaar te werken ²⁾. Onder schafttijd sprak de gastmeester ³⁾ met bekommernis over wat er in Duitschland geschiedde, waar de boeven de miskelken over den vloer en de H. hostie onder den voet wierpen. Toen had Jan Cornelisz. gevraagd: »wat doet dat er toe? Is de hostie meer dan een stuk brood?” En de monnik weër: »hoe durft gij 't zeggen? Het is God en mensch.” Doch de leidekkersknecht, als eenmaal Philippus den kamerling, was den monnik gaan uitleggen uit de Schriften, zeggende: »Sint Mattheus zegt in 't 24ste: wacht u voor de valsche profeten, want zij zullen tot u zeggen, Christus is daar, zoo en gaat daar niet. Ziet, dit heb ik u van te voren gezegd. Of zij u dan zeiden, hij is in de woestijn of in die plaats of in eene verborgen plaats, gelooft het niet. Want alzoo de bliksem komt uit den Oosten en weder schijnt in den Westen, zoo zal wezen de toekomst van des menschen zoon” ⁴⁾. Voorts had hij gezegd: »zoo schrijft ook Sinte Paulus in het 17de in het werk der apostelen tot de mannen van Athene, Paulus staande in het midden van

1) Dus 3 April 1526.

2) Het Cisterciensen klooster Mariënhave, Portus beatae Mariae, gest. 1413. Het ging in de 16de eeuw onder en zijne goederen werden bestemd tot onderhoud der Leidsche hoogleeraren. In dezen tijd was prior Jacob van Rijn van Leiden 1503—1537. Römer, *Kloosters en Abdijen in Holland en Zeeland* 1854, I, 312—317. II, 203. Over leidekken *boven* blz. 4.

3) Dat is de kok die „seer trouweliken ende devoteliken diende in die koeken” of de man, die voor de gasten zorgde en hen „minlike hantierde.” Verg. Römer *a. w.* II, 204 vlg.

4) Verg. *Matth.* 24, 23—27.

de leerschool, gij mannen van Athene, ik vind u al te over geloovig (te verstaan dat zij meer geloofden dan zij behoorden). Voorbijaande uwen godsdienst, heb ik gevonden een outaar daarop stond geschreven den onbekenden God. Denzelve God, dien gij godsdienst doet, weet dat hij is een heer der hemelen en der aarde, alzoo en woont hij niet in tempelen, die met handen gemaakt zijn, noch en wordt van geen menschenhand geëerd als diegene die niemand en behoeft" ¹⁾). Nadat Jan Cornelisz. aldus zijn verhaal had gedaan, was hij door die van den gerechte ernstig gestraft, wat hem zoo ontdaan had gemaakt, dat hij op zijne knieën was gevallen en om vergiffenis had gevraagd, belovende dat hij boete zou doen en voortaan zou leven als een christenmensch. Dit maakte indruk op zijne rechters, die besloten zijn vrijgeleide met 14 dagen te verlengen, om te zien of hij bij zijn berouw zou volharden. Toen deze termijn verlopen was, verscheen de man weder ter schepenkamer en op zijne knieën vallende herhaalde hij: »mijne heeren ik ben bereid, als 't u belieft, mijne penitentie te doen". Schout en schepenen pleegden toen raad met den deken van Rijnland (het was het eerste geval van ketterij, dat zij, geheel zelfstandig, schijnen berecht te hebben) en velden vonnis als volgt. Daar onze Moeder, de heilige Kerk, geene zondaren versmaadt, die berouw toonen, maar zich in goedertierenheid over hen ontfermt, en daar ook zoowel de deken als zij zelve meer tot ontferming dan tot strengheid geneigd zijn, veroordeelen zij den schuldige om te pronk te staan op het schavot in een kleed, waar voor en achter een miskelk op staat afgebeeld, met een brandende waskaars in zijn hand, barrevoets en blootshoofds; om daarna te gaan naar Sint Pieter waar hij bidden moet voor 't heilig sacrament en de kaars offeren. Den volgenden dag moet Jan, op dezelfde wijze uitgedost, voor de kruisen omgaan in Sint Pieter en eene week later in St. Pancras en nog eene

---

1) Verg. *Acta* 17, 22—25.

week later in O. L. Vr. kerk, om eindelijk bij de eerstvolgende processie-generaal de wandeling door de stad te maken. Ten slotte moet hij een jaar lang die kelk op zijn opperkleed dragen, opdat hij allen ter waarschuwing zij, den Heer hun God niet aldus te blasfemeeren ¹⁾. Aldus luidde het vonnis en aldus werd het vertrokken ²⁾. Er waren o. a. voor noodig, goed geteld, vijf waskaarsen, die door de weduwe van zekeren »soeten Dirck Steven” werden geleverd en »bij Jan Cornelisz. leydecker in sijn correxie van luterscap gedragen” ³⁾.

De angst en de weifelhoedigheid van dezen man maken zeker een slechten indruk, terwijl de bezadigdheid der rechters aangenaam aandoet. Uit hen komt ons de geest van Erasmus tegemoet, die het ketterdooden verfoeide. Echter zij ook over Jan Cornelisz. niet te hard geoordeeld: hij stond alleen, onderging niet den invloed van geloofsgenooten in het martelaarschap en wist, dat zijne rechters tot clementie geneigd waren, gelijk over 't algemeen nog in den lande. Die reeds gedood waren, zooals Jan de Bakker, hadden voor inquisiteurs te recht gestaan, het geding tegen Wendelmoet Claesdr. zou eerst het volgend jaar beginnen, zoo waren er dan nog niet (als later) talrijke voorbeelden van lijdensmoed, waardoor ook zwakkeren werden aangevuurd. Overigens blijkt ook Jan Cornelisz., zooals een aantal kettters in onze periode, niet een lutheraan, die over het sacrament des avondmaals niet zóó negatief, niet zóó anti-consubstantiatistisch zou geoordeeld hebben, maar (echt nationaal) een sacramentist, voor wien de ouwel maar brood is. Voorts, gelijk allen, goed belezen in de Schrift en daaruit argumenteerend, gebruik makend van dat woord »God woont niet in tempelen met handen gemaakt”, dat later nog herhaaldelijk tegen den »broodgod”, tegen »Melis in de halve maan” zou worden aangevoerd ⁴⁾.

1) *Correctieboek* op 23 Juni 1526, afgedrukt in *Leidsche rechtsbronnen* blz. 81 vlgg., *Corpus V*, 139 vlgg. Verg. De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 553 vlg.

2) Aanteekening in margine *Correctieboek* t. p.

3) *Tresorierrek. boek* op 31 Augustus 1526, fol. 62 recto.

4) Een bericht van Von Seckendorf, dat vele aanzienlijken te Leiden de Theol. Tijdschr. XL.

Intusschen waren de aanplakkers van de spotverzen in Januari nog niet gevonden en reeds (het was Juli 1526 geworden) was er een nieuw soortgelijk misdrijf te vervolgen. Enkele »valsche kettters" hadden in St. Pieter bij 't sacramentshuisje en elders weder briefjes rondgestrooid, waarop stond:

»God is vroet, dat ghij hem in der kercke gheen goet en doet, want hij en is dair nyet".

Op een ander:

»Ghij en wilt den evangelie niet zwijgen,

Daerom sullen u die monnicken bedriegen".

Dit achtte de regeering afgrijselijke blasfemie, te zeggen dat men God in de kerk niet kan dienen of dat Hij in de kerk niet is, »twelck tgerecht noch geen goede kersten menschen en behoeven te lijden." Op het aanbrengen van den dader wordt een prijs gesteld thans van 50 karoli guldens, terwijl wederom werd bepaald, dat, als jongens 't kwaad hadden bedreven, de ouders daarvoor zouden worden gestraft ¹⁾. Men bespeurt het, hier raakt de spot niet de monniken en hunne losbandigheid, maar het geloof, dat God in den ouwel is en vooral, hier spreekt de overtuiging, dat het Evangelie hoogste richtsnoer zijn moet.

Ook thans blijkt niet, dat de daders zijn ontdekt, maar wel nemen de overtredingen toe. Behalve eene ongenoemde vrouw, die »qualicken gevoelde vant heyligh sacrament" en aan 't Hof schijnt te zijn uitgeleverd ²⁾; behalve eene klacht over »sommigen", die insgelijks ketttersche gevoelens omtrent het sacrament verkondigden, zooals burgemeester Hendrik Florisz. ter dagvaart te St. Geertruidenberg mededeelde ³⁾;

---

meening van Hoen omtrent het avondmaal afkeurden en tot de opvatting van Luther neigden, wordt door De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 346, noot 1 terecht gewantrouwd.

1) *Aflexingsboek* op 13 Juli 1526, fol. 136 recto. Gedeeltelijk afgedrukt *Kron. Histor. Gen. Utr.* IV, 64 vlg. en daaruit bij De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 555. Geheel in *Corpus V*, 142.

2) De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 555, April 1527. Ook *Corpus V*, 196 vlg.

3) Brief van het Hof aan den stadhouder d°. 30 October 1526, *Corpus V*, 158.

behalve zekeren Dirk Teyling, uit Leiden naar de Voorpoort in Den Haag overgebracht ¹⁾, ontmoeten wij Gijsbrecht Albrechts, die groote beroering te Leiden verwekte. Hij was een kleermaker uit Delft en, terwijl de vorige overtreders nog niet gevonden waren, waagde hij het in den nacht vóór den sacramentsdag (11 Juni) aan de deuren van St. Pieter wederom lasterlijke libellen tegen het sacrament aan te slaan. Ja op den dag zelven omtrent twaalf uur wierp hij dergelijke geschriften in de preekstoelen, terwijl de gemeente nederzat om het sermoen te hooren, wat groote ontsteltenis veroorzaakte. Doch zelfs nu nog betoont het gerecht zich meer geneigd tot gratie dan tot strengheid van justitie, en Gijsbrecht komt er vrij genadig af. Daar hij schuld heeft bekend, wordt hij op een wagen vóór het stadhuis gegeeseld, moet voorts voor de kruisen uitgaan »barnbiens en blootshoofts” en met een papieren myter op, dan twee weken op Eversteen zitten te water en te brood, nog twee maal met de processie medegaan, om eindelijk voor tien jaren uit Leiden en Rijnland, den Haag en Hager ambacht te worden gebannen ²⁾. Men ziet het: de ketterij voert nog niet tot martelaarsmoed, en de overheid treedt nog met betrekkelijke zachtheid op. Zij doet dit insgelijks tegen Quirijn Gerritsz., een kaardenmaker, die in deze zelfde dagen (Dinsdag 28 Juli) met Gerrit Foeysz. en meer anderen bij Frans Jansz., die herberg hield »In de Hulk”, zich allerlei onbehoorlijke woorden veroorloofd had tot oneer van het sacrament. Maar ook hij had om gratie gebeden en was er afgekomen met eene korte gevangenisstraf en met driemaal medewandelen in de processie ³⁾. Wij zeiden, dat Gijsbrecht uit Delft was. Juist in dezen tijd, t. w. Hemelvaartsdag 1528, had David Jorisz. aan de kerkdeuren in die

1) *Corpus V*, 247.

2) *Correctieboek* op 31 Juli 1528. Ten deele reeds bij De Hoop Scheffer. *a. w.* blz. 556, Blok, *Leidsche rechtsbronnen* blz. 83 vlg. en thans ook *Corpus V*, 353.

3) *Correctieboek* op denzelfden datum, De Hoop Scheffer en Blok *t. a. p.* *Corpus V*, 354.

stad eveneens »scandaleuse ende fameuse libellen” aangeplakt, ook inhoudende »diversche dwalingen, blasphemien, quade opiniën van den wairdigen H. Sacrament des outaers”, alsmede van de beelden en van den priesterlijken stand. Hij was door schepenen veroordeeld, maar 't Hof had de straf te licht gevonden, 't vonnis gecasseerd en opnieuw rechtdoende hem veroordeeld tot geeseling, doorsteken van de tong en bannissement voor drie jaren; bovendien in de kosten ¹⁾. Het ligt voor de hand te vragen of Gijsbrecht onder den invloed van David Joris heeft gestaan en of hij misschien van diens libellen te Leiden heeft verspreid. Onmogelijk is dit allerm minst, al moet het nog enkele jaren duren vóór wij weder van Davidjoristische geschriften te Leiden hooren ²⁾. In dit verband trekt het de aandacht, dat reeds in 1529 eene vrouw, Marijtgén Davidsdr., uit Leiden afkomstig, te Alkmaar werd verdronken, omdat zij herdoopt was ³⁾. Het vonnis is van 7 Juni. Vóór dien datum heeft dus reeds het anabaptisme naast het sacramentisme zijn intocht binnen deze stad gedaan ⁴⁾.

Een duidelijk bewijs hoe zeer de nieuwe denkbeelden in Leiden doordringen, vinden wij voorts in de aanwezigheid van een aantal kettersche priesters binnen deze stad, hetzij hier woonachtig, hetzij hier voor korten tijd verblijf houdend. Het is zaak daarbij goed te onderscheiden tusschen wezenlijke ketterij en overtredingen van anderen aard. Dit geldt zeer duidelijk van het volgend geval. In het najaar van 1527 ontzag een priester zich niet in St.-Pieter te prediken, dat

1) *Sententiën 's Hof's van Holland* op 30 Juli 1528, fol. 179—181 en herhaaldelijk afgedrukt.

2) T. w. in 1543 in een vonnis van Reinier den perkamentbereider. Verg. over hem in mijn artikel „Anabaptistica,” *Theol. Tijdschr.* 1905, blz. 151.

3) Cannaert, *Bijdragen enz.* ³ bij Hoog in *Nederl. Archief v. Kerkgesch.* I, 1902, blz. 91.

4) In Hoofdstuk III komen wij, zooals vanzelf spreekt, terug op de vraag, wanneer zich de eerste sporen van Anabaptisme in Leiden vertoonen. Men weet hoe zwaar het valt in de jaren vóór 1530 tusschen sacramentisten en doopers te onderscheiden. Ook te Leiden zullen de eersten wel ten deele tot de anabaptisten zijn overgegaan.

›diegenen, die den paeus gevangen hadden ende raedt, daet ofte consent daertoe gegeven ende gedragen hadden, soeveel mitsdaen hadden als die God cruysteden", wat een groot rumoer in de kerk veroorzaakt had. Commissarissen van den Hove kwamen en stelden een langdurig onderzoek in ¹⁾. Het is duidelijk, dat er niets kettersch in deze woorden gelegen is. De priester doelde waarschijnlijk op den tocht der keizerlijke troepen naar Rome onder den hertog van Bourbon met de Duitsche hulptroepen onder George van Frondsberg, die den 6den Mei 1527 de heilige stad binnendrongen, deerlijk verwoestten en Clemens VII gevangen namen ²⁾. Deze daad te vergelijken met de kruisiging van Christus was eene scherpe veroordeeling van den keizer, wiens troepen zich ›erger dan Hunnen" hadden gedragen. Het delict viel dus niet onder ketterij, maar veeleer onder majesteitsschennis. En het verbaast ons geenszins, dat ook de Leidsche burgerij het raadsel niet kon oplossen van een keizer, die ter ééne zijde beleediging van een priester deed straffen met den dood, en ter andere zelf den paus uit Rome verjoeg of (zooals in 1528) den Utrechtschen bisschop van zijne goederen beroofde.

Het was binnen Leiden, dat een ander priester, ons beter bekend, Mr. Nicolaas Jansz. van der Elst, in de gevangenis het leven liet. Hij was vroeger pastoor geweest van de Sint-Jacobskerk te Antwerpen en had nergens minder dan te Wittenberg de lessen van Luther en Melanchthon gevolgd, waardoor hij ›vol erreuren en dwalingen" geworden was. Omstreeks 1525 vinden wij hem te Amsterdam, waar hij vriendschappelijk verkeerde met schout Jan Hubrechtsz., die mede van de Luthersche ketterij besmet was ³⁾. Een paar jaar later, Mei en Juni 1527, preekt hij te Brussel onder grooten toeloop van

1) *Corpus* V, 268. 314. Uit het in den tekst gezegde blijkt, dat de geleerde uitgever van het *Corpus* dus ten onrechte spreekt van een „ketterschen predikant."

2) Verg. Robertson, *History of the reign. of Charles V*, 1857 book IV, pag. 280—286, een zeer levendig relaas.

3) Wagenaar, *Amsterdam*, I, 265.

hoorders in de huizen van Valentijn van Orley en van vele andere burgers ¹⁾. Van Brussel week hij uit naar Leiden, waar hij zijne prediking voortzette, maar gevangen werd genomen en gehouden ten huize van den schout Gerrit van Lokhorst. Hij was in 't bezit van een aantal kettersche boeken, die werden geconfisceerd, terwijl tegelijk met hem twee vrouwen werden gegrepen, Dignum Gerritsdr. van Aarlanderveen en Neeltje Symon Claesdr. van Utrecht. Raadsleden van den Hove kwamen naar Leiden, om den gevangene te hooren (22, 24 Mei, 16 Juni 1528), maar hangende het proces stierf hij ²⁾. De commandeur van St. Pieter wilde geen toestemming geven, dat deze ketter, »gefameert vander secte lutheriane" zou begraven worden in de kerk of op het kerkhof, wanneer althans de heeren van den Hoogen Raad niet vooraf waren gehoord. Dus reisde vroedschap Jacob Deyman naar Delft om het gevoelen der heeren te hooren, en het eind was, dat Mr. Claes van der Elst eene begrafenis heeft gehad »zoe men een goet ende eerlick priester doet" ³⁾. Dit geschiedde den 27sten Juli 1528. Ook in dit geval treedt de overheid nog gematigd op.

Mede uit de Zuidelijke Nederlanden kwam een ander priester, »suspect van de siecte van de lutherie", naar Leiden, Mr. Pieter van Otten. De inquisiteur Frans van der Hulst had hem reeds vroeger te Brussel in gevangenschap gehouden, maar ontslagen; daarna had de markgraaf van Antwerpen hem langen tijd in den kerker gesloten ⁴⁾, waarna hij naar Leiden was uitgeweken.

1) *Corpus V*, 233 vlgg. 237—244. 317.

2) *Corpus V*, 373 vlg. 375, 377, 380, 382.

3) *Blafferd van de tresor. rek.* 1528, fol. 72 verso.

4) *Tresor. rek. boek* 1529 fol. 33 verso; post van 15 Juli. Was het op dezen of op zijn opvolger, dat later het geuzenlied zong:

„De Marcgraaf van Antwerpen is een wreet tyrant

Hij heeft de christenen verdronken en verbrant

Met woede dangereus,

Dus roepen wij klein en groot

Vive le Geus!"

uit „Een schoon, nij Liedt, van die Edelen eñ vermoeghenden Heeren, die men die Guesen oft Guyten noemt," z. j. Verg. *Catalog. bibl. feu M. Fr. Vergauwen*, Br. Olivier, 1854, II, 67 sub n°. 452.

De regeerders echter waren op zijne tegenwoordigheid weinig gesteld en banden hem uit. Maar Mr. Pieter appelleerde tegen dit vonnis ¹⁾. Was hij een broeder van dien Willem Ottens, die, ook een priester, door den bovengenoemden schout van Amsterdam werd beschermd en later te Hoorn optrad ²⁾? Wie zal het zeggen van al deze mannen, wier namen voor een oogenblik openbaar worden, maar die dan weer in het duister terugtreden?

Dat de Leidsche burgerij zich soms tegen de gevangenneming van priesters verzette, blijkt meer dan eens. Doch het is niet altijd duidelijk, of dit geschiedt uit eerbied voor den priester of uit sympathie voor een ketterschen pastoor dan wel uit de begeerte om het vrije poorterrecht te handhaven. Op een Zaterdag in Augustus 1529 bevonden zich de schout, heer Gerrit van Lokhorst, met Jan van Boschhuizen ³⁾ op de Breestraat bij den Blauwen Steen en zagen vóór het huis genaamd »de Kater” een priester staan, heer Frans Claesz. Almota. De schout riep hem tot zich en ging met hem een eind weegs de straat af en de Diefsteeg in. Dit was de gewone weg naar Gravensteen, en het lag voor de hand te denken, dat de priester gevankelijk daarheen geleid werd. Zóó dacht althans zekere Mattheus van Berendrecht, die in grooten toorn uit het huis van Dirk Mast kwam loopen en op hoogen toon tot den schout zeide: »tis een poorters zoon, ic begeere hem te verborgen, zelmen aldus een priester vangen, ic protestere hier

1) *Tresor. rek. boek* 1529 fol. 40 recto; post van 19 Juli.

2) De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 340 vlg. Zie ook *Archief van Van Asch van Wijk*, III, 1853, blz. 157 in een brief uit Hoorn d^o. 18 April 1825 aan het kapittel van den Dom van Utrecht: « . . . . quid de quodam domino et magistro Wilhelmo Ottonis, presbitero, heresi lutheriarum mirum in modum infecto, tum quod sacerdotium abjecit, tum quod libellum famosum contra pastorem Hornensem dominum et magistrum Wilhelmum Bartholomeum conscripsit, tum quod tonsuram presbiteralem signum bestie vocitat, tum plura et diversa contra religionem christianam in privatis domibus profert et docet facere . . . . » Overigens is Ottensz. een bekende Leidsche naam. Juist in dezen tijd was een Dirk Ottensz. schepen.

3) Hij was in dit jaar oud-schepen.

van voir u, ghij goede luyden." En aan heer Frans vroeg hij: »ist u wille, dat ghij medegaet of niet?" Ook Willem van der Laan (mede een bekende Leidsche naam) liep den schout door de Diefsteeg achterna, zeggende, dat hij insgelijks zich voor heer Frans borg wilde stellen, terwijl hij de omstanders toeriep: »Eedele burgers, selmen dit gehengen datmen aldus een poorter vanget?" Voorts »vuyste Willem zijn mes ende hadde veel qualicke manieren". Beiden werden gestraft met de levering van vele duizenden steenen aan den stadswal ¹⁾. Voor den romanschrijver is hier rijke stof; de historicus zou moeten weten, of de schout aldus optrad, omdat de priester verdacht was van ketterij, of omdat hij eene misdaad op zijn geweten had. Maar hieromtrent wordt ons niets bericht. Wel weten wij, dat eene maand later twee leden der vroedschap zich persoonlijk naar Utrecht begaven om te klagen over heer Jan Lambrechtsz., gewezen kapellaan van St. Pieter, die na zijn vertrek uit de stad aan een aantal burgers schandelijke brieven geschreven had »groetelick aengaende die ere ende fame van een doechdelicke ende eerlicke vrouwspersoen, hier binnen leyden wonende" ²⁾. Ook hier kunnen wij slechts erkennen, dat het verband der gebeurtenissen ons ontsnapt ³⁾.

Maar het uitvoerigst proces tegen een ketterschen priester, dat mij uit deze jaren te Leiden bekend is, is dat tegen Mr. Claes van Berckel ⁴⁾. Deze man heeft der regeering heel wat hoofdbrekens gekost. En als voorbeeld van de berechting van zulk een heretieken pastoor is het niet onbelangrijk den gang van dit proces te volgen. Den 7^{den} Augustus 1529 wordt rechtsingang tegen den man verleend, nadat hij kort te voren

1) *Correctieboek* op 25 Augustus 1529, fol. 19 en verso.

2) *Tresor. rek. boek* op 25 Septemb. 1529, fol. 28.

3) Noch Frans Claesz. Almota noch Jan Lambrechtsz. heb ik in eenig bericht of in eenige opgave van Leidsche priesters in dezen tijd kunnen ontdekken.

4) Hij was volgens Blok, *Stad II*, 230, die met een enkel woord op dit proces doelt, kanunnik van St. Pancras. *Oudheden van Rijnland*, blz. 99 vlg. noemt hem onder die kanunniken niet op.

naar den Haag was opgezonden ¹⁾). Aanstonds deed zich de vraag weder voor, wie zijne rechters zouden zijn ²⁾? De heeren van het Utrechtsch geestelijk hof, door den pensionaris van Leiden aangezocht, willen geen rechters voor dit geval zenden ³⁾, maar een maand later reizen toch de officiaal met zijn fiscaal naar Den Haag en laten zich daar alle minuten, informatiën en andere stukken in handen geven, die onder den procureur-generaal van den Hove berustten, om daarmee het proces te kunnen aanvangen ⁴⁾). Deze papieren waren genoeg bezwarend om het proces te brengen voor den »deken van der cappelle” d. i. Mr. Gijsbert Brundt, deken van Kappelle op Zuid-Beveland, als inquisiteur ⁵⁾, ofschoon Mr. Claes zelf herhaaldelijk te kennen gaf voor den Raad of voqr bevoegde geestelijke rechters te willen verschijnen ⁶⁾). Desniet-tegenstaande wordt de acte van beschuldiging opgesteld en ingeleverd en »heere claes van berckel” gedaagd tegen den 19den November om te compareeren voor den deken van Kappelle en zich te verantwoorden op de artikelen, die de bisschop en de aartsdiaken van Utrecht tegen hem ingeleverd hadden, ofschoon de gevangene met vele »frivole requesten ende logentale” op ontheffing van de verplichting ter personale comparitie bleef aandringen ⁷⁾). Aldus trachtte men de moeilijkheden van het »forum mixtum” te overwinnen. Intusschen ging men in zooverre op den eisch des beklagden in, dat men arbiters benoemde om de bevoegdheid van den deken uit te maken, waarop nogmaals werd voorgesteld het proces

---

1) *Tresor. rek. boek* op datum fol. 64 verso.

2) *Tresor. rek. boek* 1529 fol. 40 recto.

3) *Tresor. rek. boek* 1529, fol. 41 verso (27 Aug.)

4) *Tresor. rek. boek* 4, 13 en 20 September 1529, fol. 42.

5) *Tresor. rek. boek* 20 October 1529, fol. 43 recto. De procureur-generaal van den Hove was toen Reynier Brundt.

6) *Tresor. rek. boek* 25 October 1529, fol. 43 verso.

7) *Tresor. rek. boek* op 28 October 1529, fol. 43 verso. *Tresor rek. boek* 1530, fol. 34 recto en verso, op 16, 19 en 24 November 1529. (De Leidsche stadsrekeningen loopen van 1 November tot 31 October).

in Utrecht te doen plaats hebben ¹⁾. Middelerwijl betaalde de stad aan den deken, den procureur-fiscaal en eenen notaris voor voorloopige onkosten in deze zaak 7 Rijnsche guldens en schonk den procureur-generaal twee drinkglazen ²⁾. Om voorts getuigen tegen Mr. Claes op te roepen liet de Leidsche vroedschap door hare gerechtsboden daartoe strekkende plak-katen aan de deuren van St.-Pieter en den Hoogelanden aanplakken en door de kapellaans in de kerken-zelve verspreiden. Dit geschiedde op »St. Jan Evangelisten smorgens guets tijts voir die hoomisse'', en den dag daarna, 7 Januari, kwamen de Haagsche heeren de talrijke getuigen hooren ³⁾. Op 't einde der maand bracht de deken wederom enkele dagen in Leiden door, verblijf houdende in den Eenhoorn, terwijl uit Utrecht Mr. Arent van der Goude, om hem bij te staan, ook naar Leiden kwam ⁴⁾. Zoo werd het Maart, zonder dat de zaak opschoot. Toen nam men het besluit om den priester, die blijkbaar aan geene herroeping dacht, strengere gevangenis te doen ondergaan. Den 10^{den} dier maand stelde de Leidsche regeering aan den Raad van Holland voor, Mr. Claes te doen brengen op het slot te Medemblik ⁵⁾, in handen van den

1) *Tresor. rek. boek* 1530, fol. 35 recto en verso, 37 recto op 7 Dec. 1529 en 19 Januari 1530.

2) *Tresor. rek. boek* 1530 fol. 60 verso, 67 recto, 7 en 12 December 1529.

3) *Tresor. rek. boek* 1530 fol. 60 verso en 61 recto en verso. Bevestiging meteen van het feit, dat twee raadsheeren van het Hof als „commissaryssen voor de Luteriaanse secte'' naar de plaats gezonden werden, waar eenige zaak viel te berechten. Verg. De Hoop Scheffer, a. w. blz. 479.

4) *Tresor. rek. boek* 1530 fol. 48 recto, 61 verso. Pieter van der Goude, deken van Naaldwijk, inquisiteur en Mr. Herman van der Goude, de Utrechtsche kanunnik en kettermeester zijn misschien familie van hem.

5) *Tresor. rek. boek* 1530 fol. 38 recto op 10 Maart. Het slot te Medemblik was door Floris V gebouwd om de woelige Westfriezen in bedwang te houden:

Den grave dochte goet te wesen

Dat hi maken dede na desen

Te medemelc een casteel . . . . .

Dat de borch was volmaect

Ende vast ende wel gheraect

Ende scone ende starke . . .

Melis Stoke, *Rijmkroniek*, uitg. Brill I, 235 (Bk. IV, 537 vlgg. 547 vlgg.). Blok in *Versl. en Meded. Kon. Ak. van W.*, 3de reeks, Dl. X, 243 vlg. *Tegenw.*

kastelein aldaar. En zóó geschiedde. Twee dagen later wordt Mr. Claes op de kasteleinije (in Den Haag) gelegd ¹⁾, maar het duurde nog tot 13 April vóórdát Johan Philippi, fiscaal van den Hove van Utrecht, Claes van Dam, substituut van den procureur-generaal van Holland, met behulp van twee dienaren den priester brachten op 't huis te Medemblik, waar hij gevangen werd gehouden ²⁾. Hij had 31 dagen op de Voorpoort gevangen gezeten, waarvoor Gerrit Roelofsz. de cipier aan die van Leiden in rekening bracht 8 gl. en 3 st. ³⁾. Doch ook te Medemblik gaf de priester het niet gewonnen, ja hij schijnt een verlofschrift van den keizer te hebben verkregen om zijn zaak te mogen brengen voor den deken van Sint Jacob te Leuven. Daarop schreven echter de Utrechtsche heeren aan den kastelein van Medemblik, dat hij aan een verzoek van genoemden deken tot loslating van Mr. Claes niet mocht voldoen, dan na bekomen advies van henzelven en van den Raad van Holland ⁴⁾. Hoe lang hij nog op 't slot daar ter stede gevangen heeft gelegen heb ik niet te weten kunnen komen. Was het om zijne zaak, dat den 27sten October 1530 de kastelein van het Medembliksche slot naar Leiden kwam en van der stede wege twee kannen Rijnschen wijn geschonken kreeg? ⁵⁾ En was hij reeds uit Medemblik ontslagen toen schout Gerrit van Lokhorst naar Brussel en naar Mechelen

---

Staat der Ver. Nederl. (bij Is. Tirion 1743) V, 1, 505 vlg. Dertien jaar vóór Mr. Claes er heen werd gebracht, was het nauwelijks aan den algeheelen stadsbrand, door de Gelderschen aangestookt, ontkomen (25 Juni 1517). Reeds in 1578 ontmanteld, verviel het snel, liggende aen de haven, die reeds vroeger „geheel vergaen” was. *Informacie van 1514*, uitg. Fruin, blz. 106.

1) *Tresor. rek. boek 1530 fol. 62 recto.*

2) *Tresor. rek. boek 1530 fol. 62 recto en verso, op 15 April.*

3) *Tresor. rek. boek t. a. p. op 29 April, t. w. 31 dagen tot 4 st. daags, 24 st. voor 't logies en voor de dieneren 15 st.* Uit het aantal in rekening gebrachte dagen blijkt, dat Mr. Claes den 13^{den} reeds van de kasteleinij (in de rekening „ridderkamer”) naar de Voorpoort werd overgebracht. Verg. over beide De Riemer, *Beschr. van 's-Gravenh.* Dl. I, hoofdst. 4 en *Tegenw. Staat IV, 270 vlg. VI, 47.*

4) *Tresor. rek. boek 1530 fol. 41 recto en verso op 17 en 20 Mei.*

5) *Tresor. rek. boek 1530 fol. 50 verso.*

reisde, om van den Hoogen Raad opening van justitie tegen Berckel te verkrijgen? ¹⁾ Wij kunnen slechts hopen, dat de hier heerschende duisternis nog eens zal opklaren. Doch reeds uit het medegedeelde blijkt, dat hij een man van beteekenis is geweest, wiens hervormde gevoelens heel wat beroering hebben te weeg gebracht ²⁾.

Het toezicht op de verboden lectuur bleef middelerwijl noodig, ja werd te noodiger naarmate de hervorming voortschreed en het aantal geschriften toenam bij den dag. Het trekt onze aandacht, dat (uitgezonderd de bijbeluitgaven) deze lectuur voor een goed deel slechts kon worden gebruikt door ontwikkelden. De gansche beweging was tot de breede volkslagen nog niet doorgedrongen, tot wie immers ook martelaars als Jan de Bakker of Wendelmoet Claesdr. niet mogen gerekend worden. Het anabaptisme was nog in zijne opkomst, en de Leuvensche katholieke faculteit kon nog meenen reformatie en ketterij door wetenschappelijke pleidooien te knotten en met Latijnsche vertoogen tegen te gaan. De woordvoerders waren meest voormalige priesters, en de volgelingen, de leeken uit de klassen des volks, ontbeerden al te zeer leiding. Dit eigenaardig karakter der beweging in deze jaren spiegelt zich, het spreekt vanzelf, ook in den aard der verboden lectuur af.

1) Na 3 November 1530. *Tresor. rek. boek* fol. 32 en verso.

2) Het rijksarchief in den Haag bevat nagenoeg niets over Van Berckel. In de sententiën 's Hofs van Holland is een vonnis d^o 16 November 1530, waarin dat rechtscollege uitspraak doet in een geding tusschen Jasper van der Mote, procureur postulant voor den Hove, en Mr. Claes van Berckel over de declaratie van kosten door den impetrant ingediend voor als procureur bezwen diensten. Het Hof veroordeelt gedaagde tot betaling van de vacatiën, salaris en „verleyde penningen tot tauxacie van den Hove,” ook tot de kosten van deze laatste zaak. *Sententiën ens. deel van 16 Novemb. 1530—31 Juli 1531, n°. 3.* Misschien was dus toen Mr. Claes uit Medemblik ontslagen. In 1531 wordt elders melding gemaakt van zekeren Jan Claesz. van Berckel, die eene boete van drie pond betaalt in zeker klein proces. *Reken. der exploitien Hof v. Holl. 1531* (Div. rekeningen n°. 2689, fol. XLI). Uit dit bericht valt in 't geheel niets op te maken. Mr. A. Teltling heeft de goedheid gehad deze stukken voor mij op te zoeken, waarvoor ik hem vriendelijk dank zeg.

In datzelfde jaar 1530, waarin Mr. Claes van Berckel der regeering zooveel moeite veroorzaakte, had zij ook maatregelen te nemen vooreerst tegen verboden boeken, vervolgens ook tegen verboden samenkomsten, een en ander in overeenstemming met de algemeene plakkatens. Den 8sten Januari 1530 liet de Leidsche overheid het volgende aflezen ¹⁾: »Alzoe onse gen. »vrouwe onlancx zekere placaten alhyer in hollandt gesonden »heeft inhoudende hoe ende in wat manieren hoir genade »wil datmen straffen ende corrigeeren sal denghenen die de »secte vanden luyteranen ende zijnen assistenten houdende »sijn. Ende alsoe de commissarijssen gecommitteerd bij onse »gen. vrouw om te volcomen de executie van dien inden »selven placaten bevonden hebben zekere duysternisse, heb- »ben dat gescreven an onsen gen. vrouw ende daarop over »gesonden heeft de verclaringe die men hier lesen sal, updat »een ygelick hem daer nae sel moegen weten te reguleeren.” Dit begin der aflezing behoeft weinig toelichting. De genadige vrouw is nog Margaretha van Oostenrijk, die eerst in December van dit jaar 1530 te Mechelen overleed. Met de plakkatens wordt gedoeld vooreerst op dat van den 17^{den} van Hooimaand 1526, waarbij verboden werden de werken van Luther, Pomeranus, Carlstadt, Melanchthon, Oecolampadius e. a. en alle bijbels of bijbelboeken in Duitsch, Fransch of Hollandsch. Een nieuw plakkaat, weder tegen verboden boeken, volgde den 14^{den} van Wijnmaand 1529 en werd den 25sten afgekondigd. Hierin waren de verduidelijkingen opgenomen, waarvan ook de Leidsche regeering gebruik maakte ²⁾. Welke boeken noemt zij? »Chrisostomus mit annotatiën ende glosen van ecolampadius »ende salmen nyet vercopen noch in handen van menschen »laten”. In 't jaar 1523 had Oecolampadius eene vertaling gegeven van de homiliën van Chrysostomus, ofschoon hij hem niet onverdeeld bewonderde, gelijk ook Luther in een

1) *Aflezingsboek* op datum fol. 9 verso en 10 recto.

2) Vergel. *Derde Memoriaal van Sandelijn*, fol. 283. Brandt, *Reformatie* I, 99 vlgg., 103.

brief van 20 Juni 1523 zijne geringe sympathie voor den vaak gezwollen redenaar niet verborgen hield¹⁾. Het gevaarlijke der vertaling school niet in den inhoud, maar in den overzetter. Dit geldt ook van het volgend verboden boek: »Die grammatica dialectica ende rhetorica van philippus melanthon al ist zoe dat die materie principale die hij tracteert »nyet te reprobeeren en is, nochtans menget hij dicwils exempelen ende leringhe tenderende tot dwalinghe ende smaeckende »luthers secte, immers lutherum prijsende in zijne pefatie »van rhetorica. Daeromme sijn dese drie naevolgende boucken »nyet geadmitteert te wetene institutiones rhetoricae, rhetorica »ende dialectica van sijn grammatica al ist datse goet van »sommighe wordt geindiceert is nochtans beter den naem »van melanthon niet te nomineeren, opdat die jongers doir »sijn grammatica niet geoccasioneert en worden sijn andere »boucken te lesen die hij in de heylighe scryfte gescreven »hebbende gecondempneert zijn." De hier bedoelde uitgave van Melanchthons Grammatica ging vooraf aan die van 1538 te Antwerpen bij M. van Hoochstraaten, »ab authore nuper et aucta et recognita", waarop in 1543 de syntaxis volgde. Reeds in 1524 had de vroeger genoemde Amsterdamsche schout Jan Hubrechtsz. Melanchthons boeken bestudeerd²⁾. Waren grammaticale studiën in zich zelve niet zoo bijzonder gevaarlijk, ook omdat zij uit den aard de breede volksklasse niet bereikten, de naam des schrijvers was al eene bedreiging en werd best verzwegen. Desgelijks die van Oecolampadius. De Leidsche aflezing zegt: »Van de tafele van ecolampadii »inde boucken van sint jeronimus (want die bij hem gemaect »was al eer hij aposteerde ende in ketterijen viel ende hij

1) Verg. Hagenbach, *Johannes Oecolampad*, 1859 S. 44 noot 2. Het was in de voorrede van deze vertaling dat Oecolampadius zich verdedigde tegen het smaadschrift van Cochlaeus. Abr. des Amorie van der Hoeven, *Joannes Chrysostomus*, 1825, blz. 51—57 roemt het juist in zijnen held, dat hij dien hoogdravenden, zwellenden stijl vermeed, waaraan Kant den naam van „dol geworden proza" gaf.

2) Wagenaar. *Amsterdam*, I, 265.

›dairinne alleen gecolligeert heeft tgene dat jeronimus gescreven heeft ende nyet vanden zijnen daer toe gedaen en heeft) soe laetmen die toe nochtans dat men zijnen naem nyet en noeme omme redenen welcke boven verhaelt". Boven verhaald: was het werk al feilloos, de naam des schrijvers riekte sinds te sterk naar ketterij. Wat het boek aangaat, reeds in Weinsberg had Oecolampadius, toen hij in deze zijne geboortestad pastoor was, te zamen met zijnen vriend Brenz zich met de werken van Hieronymus bezig gehouden en daarop in 1520 den genoemden Index gemaakt ¹⁾, dus inderdaad ›aleer hij aposteerde". De Index der verboden boeken van 1550, uitbreiding van die van 1546 en opgemaakt door de theologische faculteit van Leuven, verbiedt reeds ›Joannis Oecolampadii libri omnes" ²⁾. Het geschrift dat thans volgt was om zijn zelfs wille verdacht. ›Daer wordt noch verboden een bouck geıntituleert unio dissidentium omme dieswille dat hij *alleen allegeert* die oude doctoren, te weten augustinus, jeronimus, ciprianus int gene daerse schijnen te allegeeren tgene dat men trecken mach tot voordeel van luthers leeringhe ende want hijse nyet en allegeert int gene daersij expresselick tegens den voirs. luther schrijven." De cursiveering is van mij en toont waarom het ging. Het bedoelde boek had inderdaad de verzoenende strekking te verzamelen dat wat verbond en niet dat wat scheidde. De titel luidt: ›Unio dissidentium, omnibus unitatis et pacis amatoribus utilissima ex praecipuis ecclesiae christianae doctoribus." De schrijver was Herman Bodius en het werk verscheen te Keulen bij Joannes Gymnicus (Gymnich), eerst in 1527, later nog eens in 1531. In datzelfde jaar 1527 kwam er reeds eene Fransche vertaling, terwijl het in 1529 ook in Engeland verboden werd ³⁾. Thans echter vinden wij, ook in onze aflezing, een boek dat ik

1) Vergel. Hagenbach, *Johann Oecolampad*, S. 15.

2) Sepp, *Verboden lectuur* blz. 31.

3) F. H. Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher* I, 1883, S. 105 f. Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 29 vlg.

niet kan thuis brengen. »Wordt oick omme die voirsz. redenen »verboden een ander bouck geïntituleert schuteum fidei in »duytsche den schilt des geloofs int dwelck oick geallegeert »worden die oude doctoren tracterende vanden gelove, wercken »ende geestelicke eetinghe, geen mencie maeckende vande »sacramentale eetinghe ende gelove". Het boek schijnt dus kettersch vooral op 't punt van de Mis. Maar welk wordt bedoeld? Natuurlijk niet dat van Joh. Bunderius, »Scutum fidei orthodoxae adversus venosa tela Johannis Anastasi Veluani" ¹⁾. Want dit werk is zuiver roomsch en verscheen bovendien eerst in 1556. Vervolgens vindt men op den Index van 1550 »Den schilt ofte die wapene des gheloofs". Sepp ²⁾ gist dat dit eene overzetting zal zijn van Farel's »Le glaive de la parole veritable etc.", door hem tegen een libertijnsch tractaat geschreven ³⁾. De gissing schijnt mij gewaagd. Maar ook bovendien, Farel's geschrift is van 1550 en onze aflezing is reeds in 1530. Eindelijk lezen wij nog: »Angaende den nyeuwen »testamenten worden verboden diegene die geprent zijn van »adriaen van bergen, cristolf remonde, ende jan van gheel »mit versatiën oft annotaciën. Dandere die bij denselven personen int jaer van 25 en 26 geprent zijn sonder annotaciën, »glossen ofte prefatiën sijn geadmitteert." Randschriften, noten, inleidingen en derg. bevatten vaak het kettersche materiaal, terwijl ook de versieringen en afbeeldingen tusschen den tekst aanleiding gaven tot scherpen spot, b. v. tot de voorstelling van den Duivel (in het verhaal van de Verzoeking) met een monnikspij ⁴⁾, of van het Beest uit de Openbaring met de

---

1) Vergel. *Kerkh. Archief* I, 1857, blz. 104 en Hille Ris Lambers, *Kerkhervorming op de Veluwe*, 1890, blz. 122.

2) *A. w.* blz. 91.

3) Vergel. C. Schmidt, *Wilhelm Farel*, 1860, S. 31 f.

4) Aldus in den 6den en laatsten door Jacob Liesvelt uitgegeven bijbel, 3 Juni 1542 op Matth. 4, 3. Deze afbeelding kostte hem het leven in 1545. Zij wekte nog meer ergernis, dan b. v. eene kanteekening als deze, op I Joh. 5: „de saelicheit compt alleen door J. Christum." Sepp, *Verb. Lect.* blz. 67. Lelong, *Boeksaal* 567 vlg.

pauselijke kroon ¹⁾. De drie hier genoemde drukkers zijn overbekend. Adriaan van Bergen met zijne spreuk »Lof God van al'' leerden wij reeds kennen ²⁾. In den herfst van 1523 gaf hij een N. T. in 3 dln. 8°. Vóór elk hoofdstuk staat eene »corte bedudenisse''. In 1524 herdrukte hij het eerste deel, waarin de Brieven voorkwamen en gaf in datzelfde jaar, 25 Mei, een volledigen herdruk met kantteekeningen en met een »prologhe'' ³⁾. Van de Remonde's of Ruremunde's, die hunne zaak hadden in 't huis van Wachtendonk op de Lombardsvest te Antwerpen, zijn Hans en Christoffel 't meest bekend. Van den eersten zij slechts herinnerd aan zijn N. T. volgens Luther, van 26 September 1525 met ophelderingen ⁴⁾; aan zijn O. T. in 4 deelen, ook van 1525 ⁵⁾; aan zijn N. T. in 16°, van 10 Juni 1526, in het zoogenaamd Nedersaksisch d. w. z. in de volkstaal van onze oostelijke gewesten ⁶⁾; van den laatste aan zijn N. T., van 1525 en (gelijkluidend) van 1528. Jan van Gheelen eindelijk, wiens drukkerij zich mede bevond op de Lombardsvest te Antwerpen in »Den Witten Hasewint'', gaf, behalve geschriften van anderen aard ⁷⁾, een N. T. in 1525, zijnde de derde uitgave van den tekst naar Erasmus (de eerste van 9 Nov. 1524 bij Cornelis Heymick te Delft) ⁸⁾. Hieraan ging misschien in 1524 vooraf een N. T.

1) Aldus in het N. T. van Hans van Ruremunde van 1525. Van Druten, *Gesch. der Nederl. Bijbelvertaling*, II, 1897, blz. 404.

2) *Boven* blz. 280 noot 4 en 298 noot 1. Hij had zijne zaak „int gulden missael op die Camerpoortbrugge."''

3) Van Druten, *a. w.* blz. 371 vlg. 376 vlgg. Uitvoerig bij De Hoop Scheffer. *a. w.* blz. 257 vlg. die aantoon, dat waarschijnlijk het gansche N. T. reeds in 1523 verscheen, zoodat het deel met de Brieven van 1524 inderdaad een herdruk is. Van Bergen werd in 1542 te Delft onthoofd.

4) De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 270, Van Druten, *a. w.* blz. 404.

5) Van Druten, *a. w.* blz. 366 vlg. vlg. Lelong, *a. w.* blz. 533—556.

6) Van Druten *a. w.* blz. 410 vlg. Lelong, *a. w.* blz. 556 vlg. De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 278.

7) B. v. Der Leecken A. B. C.; Belial, een rechtelijck ghedinghe tusschen Belial den helschen procureur; Een nieu Liedenoock enz.

8) De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 270 noot 1 en 275 noot 1. De Maatsch. der Ned. Letterk. bezit een exemplaar.

met glossen tusschen den tekst, dat voor eene vertaling van de Vulgaat wilde doorgaan ¹⁾). Men ziet dat de onderscheiding van de plakaten en ook van onze Leidsche aflezing, dat de drukken dezer uitgevers van 1525 en 1526 »sonder annotaciën, glossen ofte prefatiën» zouden zijn, niet opgaat, wat trouwens niemand verwondert, die weet hoe moeilijk 't is de chronologie der oude bijbelvertalingen naar jaar en maand vast te stellen. Hoe duidelijk blijkt, om hierop ten slotte nog eens den nadruk te leggen, dat de hervorming nog niet tot de gansche bevolking was doorgedrongen, daar immers de verboden lectuur, met uitzondering, het is waar, van de bijbels, nog bestaat in geleerde theologische werken en in 't Latijn gestelde verhandelingen. De grenzen zijn natuurlijk niet scherp te trekken, te minder daar ook de volksklassen, zoo al niet door 't geschreven, dan toch door 't gesproken woord werden bereikt. Dit brengt ons op het tweede, boven op blz. 367 vermelde punt: in 't jaar 1530 had de Leidsche regeering ook te waken tegen verboden samenkomsten.

De sacramentisten nl. in onze stad plachten (als een soort van voorspel van de latere hagepreeken) buiten de poorten godsdienstige samenkomsten te houden. Zij deden dit althans reeds sedert Paschen 1530. In grooten getale togen zoowel mannen als vrouwen naar onderscheidene plaatsen in den naasten omtrek en belegden daar groote vergaderingen, »aldair »één van henlyuden een groot boeck gehadt heeft op sijn »schoet ende heeft dairuyt gepreect ende die heyilige scrifte »vuytgeleyt nae hoerlyuden appetijte.» Men ziet: eene volkomen godsdiensttoefening met voorlezen uit den bijbel, uitlegging van het voorgelezene en preek. Slechts van gezang wordt niet gesproken, wat bij gemis aan liederen ook wel niet zal hebben plaats gehad. Die van den gerechte vaardigden een streng verbod uit, zoowel tegen het bijwonen der samenkomsten als tegen het preeken aldaar, terwijl zij een uitvoerig onderzoek

---

1) Verg. Doedes bij van Druten, *a. w.* blz. 387.

beloofden in te stellen »om trechte verstant dairaf te hebben,» wat zij tot nog toe niet hadden ¹⁾). Ook wij zouden gaarne van deze vroege hagepreeken nadere bijzonderheden weten. Vragen wij naar de plaatsen, waarheen de Leidsche sacramentisten zich begaven, dan denken wij onwillekeurig aan de geestgronden ten westen der stad, die met hun hoogopgaand hout, hunne duinen meer bedekking boden, dan de kale weilanden van het oostelijk polderland. Maar ook nog andere redenen pleiten daarvóór. Onder Oegstgeest, niet ver van het bovengenoemde klooster Mariënpoel ²⁾, bevond zich eene plaats, de Voskuil, waar later de gereformeerden hunne samenkomsten hielden ³⁾ en die ook reeds in ons tijdperk dienst kan hebben gedaan. Te Noordwijk woonde (wel is waar eenige jaren later ⁴⁾ de rector Johannes Sartorius, tot wien »varii fideles» uit Leiden plachten te gaan om te worden gesticht ⁵⁾. Te Rijnsburg eindelijk leefde de schoenmaker en veeboer Willem Jansz. van der Kodde, de grootvader van den welbekenden stichter van het genootschap der Rijnsburgers. Juist in dit jaar 1530 en reeds daarvóór placht deze man, die groote neiging tot de nieuwe denkbeelden koesterde, zich heimelijk te begeven naar een zijner landerijen, waar hij, in een klein houten hutje, voor aller oog verborgen, ijverig in den bijbel las. Zijne huisgenooten waren in 't geheim, dat intusschen niet volstrekt bewaard bleef, althans uit Utrecht kwam het bevel acht te geven op zeker huisgezin te Rijnsburg, dat met gevaarlijke ketterij besmet was ⁶⁾. Ofschoon dadelijke aanwijzing ontbreekt, is de

1) *Aflesingsboek B.* fol. 10 verso op 30 April 1530.

2) Boven blz. 123.

3) *Oudheden van Rijnland*, blz. 463.

4) „Jam anno 1536” zegt Schoockius, *De bonis vulgo ecclesiasticis dictis* p. 480.

5) Vergel. in mijn artikel over P. Bloccius, *Theol. Tijdschrift XXXVIII*, blz. 325.

6) Aldus J. Oudaen in zijne *Aanmerkingen op het kort verhaal van het eerste begin en opkomen der Rijnsburgers*” (door Paschier de Fijne), Rotterdam 1672, blz. 17 vlgg. en daaruit bij van Slee, *de Rijnsburger Collegianten*, 1895, blz. 19 vlg. en J. van Vloten, *Paschier de Fijne*, 1853, Aantt. blz. 27 vlg. Over het verschil tusschen Rijnsburgers en Collegianten zie Hylkema, *Reformatours*, I, 8—11.

onderstelling niet te gewaagd, dat hij een der mannen geweest is, die de Leidsche sacramentisten voorlas uit den bijbel, dien hijzelf zoo goed kende.

Wij hooren niet van het gevangen nemen van lieden, die deze godsdienstoefeningen buiten de muren hadden bijgewoond. Maar daar wij wel juist in deze dagen een aantal Leidsche »lutenaeren" of »lutrianen" gevangen vinden, is er alle reden te vermoeden, dat er tusschen het een en het ander verband bestaat. Sedert Paschen 1530 hadden deze hagepreeken plaats, en den 4^{den} Mei van dat jaar hooren wij van Leidsche gevangenen van de gereprobeerde religie, wier uitlevering naar Den Haag geëischt wordt ¹⁾. En dan wordt het weder de oude geschiedenis: de schout of de pensionaris of een van de burgemeesters of schepenen reizen herhaaldelijk naar Den Haag ter conferentie met leden van den Raad van Holland, in 't bijzonder met Jan van Schagen en Gerrit Warmond, commissarissen voor de plakkaten, »nopende dengeenen die besmet ende gediffameert sijn ofte mochten wesen metter dwalinge van martino luter." En zij betoogden als naar gewoonte, dat zij hunne gevangenen niet konden opzenden, omdat dit streed met de privilegiën der stad, en dat zij nog veel nadrukkelijker zich zouden verzetten tegen het voeren der gevangenen »buyten den lande van Hollant ²⁾". Dit duurde de gansche maand Mei. In 't begin van Juni bevalen toen »mijne heeren van den lande" aan Gerrit van Lokhorst, den toenmaligen Leidschen schout, om den 4^{den} naar de voorpoort te doen brengen althans den meest schuldige zijner gevangenen, Gerrit van Noorde, opdat deze den volgenden dag zijn vonnis zou kunnen hooren. De stad weigerde wederom met een beroep op hare privilegiën, en de pensionaris, Mr. Willem Pietersz., ging dit in Den Haag mededeelen ³⁾. De aanhoudster

1) *Tresor. rek. boek* 1530, fol. 23 verso, 24 recto.

2) *Tresor. rek. boek* 1530, fol. 42 recto, post van 30 Mei.

3) *Tresor. rek. boek* 1530, fol. 42 recto, post van 4 Juni; fol. 42 verso, post van 6 Juni.

won ook hier; de stad mocht zelve recht doen. Zij deed het, en althans twee der gestraften kennen wij bij name. Voor eerst Gijsbrecht Albrechts, over wien wij vroeger reeds hebben gehandeld ¹⁾. Hij was in 1528, zagen wij toen, ook voor ketterij, gegeeseld en voor tien jaren ter stede uitgebannen. Blijkbaar teruggekomen en op nieuw op de gezegde wijze gezondigd hebbende, werd hij den 30sten Augustus gegeeseld »mits noch een van zijn medegesellen ²⁾». Deze metgezel was misschien Gerrit van Noorde, daareven als de meest schuldige vermeld, maar verder in de stukken niet meer genoemd ³⁾. De tweede (of derde) is Floris Jansz. Hij werd eveneens gegeeseld en daarna op zijne rechterhand gebannen. Daar hij later toch binnen Leiden terugkeerde, werd hem die rechterhand afgekapt ⁴⁾.

Eenigen tijd later had de stad weder een dergelijken strijd te voeren over een harer burgers, Dirk Adriaansz., mede vermoedelijk van zware ketterij beschuldigd. De schout had een eisch ten crimineele tegen hem ingesteld, maar schepenen hadden hem vrijgesproken. Daarop had de procureur-generaal van het Hof »reformacie" van deze vrijspraak bevolen, de zaak voor het Hof »betoogen" met de clausule, dat de gevangene op de Voorpoort zou gebracht worden ⁵⁾. Aanstonds reisden een der burgemeesters en de pensionaris naar den Haag, om aan te toonen dat dit zijn zou, »tegens die oude

1) *Boven*, blz. 357 vlg.

2) *Tresor. rek. boek* 1530, fol. 54 recto, post van 30 Augustus. Gevangenis en geeseling kostten 7 gulden vlaamsch, 7 stuivers. In margine staat aange-teekend: „Alzoe bij den gerechte bevonden wordt dat deze kosten behoeren bij der stede gedragen te worden zoe die personen bij de banck (door schepenen) gecorrigeert zijn." Als de stad recht mocht doen, had zij ook zelve de kosten te dragen.

3) *Zóó* vermoedde reeds De Hoop Scheffer, *a. w.* blz. 558.

4) Zelfde post als in noot 2 genoemd. De geeseling van Floris kostte 4 kar. gld. 16 st. De afkapping van de hand 3 kar. gld. 12 st. „welcke tsamen (t. w. met de 7 gl. 7 st. van Gijsbrecht) beloepen 15 kar. gld. 15 st." De juistheid der stadsrekeningen laat zelden te wenschen over.

5) Zie een voorbeeld, dat een schout bij het Hof appelleert van een te zacht schepenvonniss, *Theolog. Tijdschr.* XXXIX, blz. 135, noot 2.

costume tot desen dage toe binnen der stede van leyden geuseert en onderhouden". Want dit gebruik wilde, dat »indien enige misdadiger bij den schout angesproken worde voir schepene der voirsz. stede vanden live, dat vonnis van scepenen tsij condempnatoir tsij absolutoir behoirt sijn executie te hebben" en dat daarom Dirk Adriaansz., door schepenen vrij gesproken, nu ook vrij behoorde te wezen ¹⁾. Wij weten niet of zij ook deze maal gelukkig geweest zijn, maar daar er den 19^{den} Dec. vier gevangenen uit Leiden naar de Voorpoort zijn gebracht, kan Dirk Adriaansz. daaronder geweest zijn ²⁾. Wij verliezen hier zijn spoor en weten slechts, dat althans in 1533 de zaak nog hangende was ³⁾.

En hiermede hebben wij 't einde van ons tijdperk bereikt. Onze bronnen laten ons voorloopig niet toe tot grooter kennis te geraken ⁴⁾. Wij ontvangen een sterken indruk, dat de beweging der sacramentisten ook te Leiden minder door geweld is gestuit dan wel van lieverlede is doodgelopen in 't zand. Er ontbraken leiders, en de beweging zelve miste nog dat profetische, ook dat fanatieke, waardoor straks het Ana-

1) 17 en 18 December 1531. *Tresor. rek. boek 1532*, fol. 27 recto, 20 recto, 24 recto. De rekeningen van 1531 ontbreken.

2) *Tresor. rek. boek 1532*, fol. 35 recto, post over 19 Dec. 1531.

3) *Tresor. rek. boek 1532*, fol. 40 verso, 1533, fol. 27 recto, 28 verso, 50 recto.

4) Er zijn slechts losse gegevens, die wel iets laten vermoeden, maar niet vaststellen. Was het een stille aanbrenger van ketters, die man, „die nyet genoempt en wil wesen omme sonderlinghe saecken wille, die veel van de vroescape wel kennelicken sijn ende om beterswille hier verswegen wordt" en die 18 Maart 1532 twintig karoli guldens ontvangt? (*Tresor. rek. boek 1532* fol. 45 recto). De Haarlemsche schout, Jacob Foppens, had in later jaren eene aanbrenghster, Aagt Jaffies, die vooral de herdoopers vervolgde en geld afdreigde. B. t. Cate. *D. in Holl.* I, 36 vlg. Was er een min of meer antikerkelijke tendens in de bepaling voor Holland in 't algemeen en voor Leiden in 't bijzonder, dat voortaan ook op feestdagen de werkklok zou geluid worden, opdat ieder vrij zou zijn al of niet te werken? (*Aflesingsboek* op 20 Mei 1531). Was Dirk Woutersz. van Santen, tegen wien in November 1530 rechtsingang werd verleend, een ketter? (*Tresor. rek. boek 1530* fol. 33 recto). Van dezen aard zou er meer te vragen zijn, maar wij wagen ons niet op 't gebied der gissingen.

baptisme als een machtige stroom over deze landen zou heenbruischen. De grens tusschen de beide perioden is niet met volstreckte juistheid te trekken. Onder wie wij noemen sacramentisten zullen zich om en bij 1532 misschien reeds enkele anabaptisten bevonden hebben; ook zijn er van de eersten tot de laatsten overgegaan; enkelen, zooals die Leidsche burgers, die nog in 1536 naar Noordwijk kwamen, om door Sartorius te worden gesticht, zullen zich buiten de doopersche beweging hebben gehouden. Hoe het zij, dit Anabaptisme gaat thans, zooals het zich ook binnen Leiden vertoonde, al onze aandacht vragen.

(Wordt vervolgd).

L. KNAPPERT.

MUŞRI 1).

Toen ik mijn »Filistijnen» schreef, kwam ik, vooral bij de bestudeering hunner geschiedenis, ook in aanraking met Hugo Winckler's Muşri-hypothese. Destijds meende ik een bemiddelend standpunt te kunnen innemen. Vandaar dat ik de identiteit van Esarhaddons naħal Muşri met den wadi bij Rafia aanvaardde (bl. 64) en Muşri gelijk achtte »met het bijbelsche Midian» (bl. 156). Daarentegen liet ik Hanno van Gaza in 734 vluchten naar Egypte (bl. 159) en Jamani van Asdod in 711 uitleveren door den Farao (bl. 163). Alleen voor het jaar 701 kon ik tot geen vaste overtuiging komen en liet het daarom onbeslist, of we in Ekrons bondgenooten de Deltavorsten hebben te zien dan wel sjeichs uit Muşri (bl. 164). Dit standpunt bevredigde mij echter niet geheel. Daarom heb ik na het verschijnen mijner »Filistijnen» mij tot een nauwkeuriger bestudeering der Muşri-hypothese gezet, om tot volkomen helderheid op dat punt te geraken. Alles wat door Winckler en Hommel, de voornaamste verdedigers dezer hypothese, geschreven is, heb ik in de volgorde, waarin het gepubliceerd is, aandachtig nagegaan. Zonder te lezen wat door König²⁾ en Halévy³⁾ tegen hen was ingebracht, heb ik de grondslagen onderzocht, waarop het door hen opgetrokken gebouw rust.

---

1) Eigenlijk had ik Muşru moeten schrijven, maar onbegrijpelijk genoeg is door Winckler de genitief Muşri in omloop gebracht, terwijl Hommel bij voorkeur van Moşar spreekt.

2) Fünf neue arabische Landschaftsnamen im A. T., Berlin 1902.

3) Revue Sémitique XI (1903) bl. 301—322 „Musur (Muşri) et Meluħħa”.

Eerst toen ik dat onderzoek ten einde had gebracht en eene welgevestigde opinie had verworven, heb ik van König's boekje en Halevy's artikel kennis genomen. Daar ik toen bemerkte, dat ik tot hetzelfde resultaat was gekomen als zij in hunne publicaties hebben uiteengezet, besloot ik mijn arbeid in portefeuille te houden. Omdat ik echter alleen de Muşri-hypothese tot voorwerp van mijn onderzoek had gemaakt en dit dus breeder had kunnen opvatten dan mijne voorgangers, meende ik ten slotte, dat het niet geheel doelloos kon geacht worden, wanneer ook ik mijnerzijds de resultaten van mijn onderzoek publiceerde.

Het is ongeveer dertien jaren geleden sinds Hugo Winckler een studie publiceerde over Mişraim, Mâşôr, Muşri ¹⁾, waarin hij o. a. de vraag stelde of in 2 Kon. 7⁶ en 1 Kon. 10²⁸ (= 2 Kron. 1¹⁶) onder מצרים niet Muşri moest worden verstaan, het land aan de oosthelling van den Antitaurus, dat door de keilschriftberichten van Salmanassar I (± 1300) en Tiglath-Pileser I (± 1100) bekend was geworden en waarop reeds Schrader ²⁾ had gewezen.

Daarop volgde in '93 een nieuwe studie, »das nordarabische land Muşri in den inschriften und der Bibel'' ³⁾. Uitgaande van het bericht van Tiglath-Pileser III (745—727), dat hij »Idibi'il tot stadhouder over Muşri'' had aangesteld, wordt hier betoogd, dat dit Muşri de naam moet zijn geweest van »het aan Edom grenzende gebied, dus het latere Nabatea'' (bl. 26). Daaraan wordt dan de vraag vastgeknoopt, of niet »in vele gevallen, waar men tot dusver Egypte onder Muşri verstaan heeft, veeleer ons Muşri (kan) bedoeld zijn''. Wel

1) Alttest. Unters. (1892), bl. 168—174.

2) Keilinschr. u. Geschichtsf. (1878), bl. 246—282, Zeitschr. f. aeg. Sprache und Alterthumskunde (1874), bl. 53 (in Cheyne's Enc. Bibl. III, fol. 3162 onjuist als Zeitschr. f.) A(ssyriologie) geciteerd.

3) Altorientalische Forschungen, Erste Reihe 1893—97 (= A. F. I.) bl. 24—41.

houdt W. hier nog vast aan de identificatie van den נחל מצרים met den wadi el 'arisj en ziet hij in Sib'e, den »turtan van Muşur'', Hanno van Gaza's bondgenoot (720), nog So, den koning van Egypte (2 Kon. 17⁴), maar toch neigt hij er reeds toe in de »šarrâni muşurai'', die in 701 de tegen Sanherib opgestane Ekronieten te hulp komen maar bij Elteke verslagen worden, muşritische sjeichs te zien. Ook meent hij „met eenige waarschijnlijkheid'' (bl. 27) te mogen vaststellen, dat Jamani van Asdod in 711 niet naar Egypte maar naar Muşri vluchtte. Zeker acht hij 't echter (bl. 28), dat in de mineesche inscriptie Halevy 535 (= Glaser 1155) met מצר ons Muşri bedoeld is ¹).

Maar ook uit het O. T. laat zich bewijzen, dat men somtijds ten onrechte מצר of מצרים met Egypte heeft geïdentificeerd. Hagar, Abrahams bijwijf, is geen egyptische maar een muşritische d. w. z. arabische slavine (bl. 29—31). Abraham heeft noch in Gerar vertoefd noch bij een farao van Egypte, maar in Muşri (bl. 32 v.). Abel-mişraim, waar de rouwklage wordt gehouden over Jakob (Gen. 50¹¹) moet worden opgevat als Abel in Muşri, dat niet lag בעבר הירדן maar בעבר הנהר, d. w. z. aan de overzijde van den wadi el 'arisj, welke fout we te danken hebben aan een bewerker, die alleen den Jordaan als נהר kende (bl. 33—36). De kinderen Israëls hebben oorspronkelijk in het gebied van den Sinai gewoond en hebben hier aan de Egyptenaren tribuut betaald, d. w. z. ze zijn uit Muşri naar Palestina doorgedrongen (bl. 37—41). Dit Muşri is ook bedoeld פ 60¹¹, waar ער מצור, naar Muşri, dient gelezen te worden in plaats van מצור ²).

Uit den jare '98 dateert een tweede verhandeling over hetzelfde onderwerp, getiteld »Muşri, Meluḥḥa, Ma'in'' ³). Hier wordt het duidelijk, dat »de ontdekking'' hare uitwerking op haren »ontdekker'' niet heeft gemist. Terwijl W. eerst nog scheen te weifelen, wordt nu de toon zekerder en tevens de

1) Hierop komt hij A. F. I, bl. 289 (1895) en bl. 337 (1896) nog even terug.

2) A. F. I, bl. 195 (1894).

3) M. V. G. III (1898), bl. 1—56.

toepassing breeder. Hij is »zu dem ergebniss gekommen, dass in allen fällen, wo (er) zweifelhaft gewesen war, in der tat von diesem Muşri und nicht von Aegypten die rede ist''. Die zekerheid dankt hij aan eene kleine inscriptie van Esarhaddon, waarvan de inhoud zich wel niet meer laat vaststellen, maar welke toch voor ons van het grootste gewicht is, omdat Muşri en Mişri, d. w. z. ons Muşri en Egypte naast elkander worden genoemd ¹⁾. Het is nu zeker, dat Jamani van Asdod in 711 niet naar Egypte maar naar Muşri is'gevlucht. Pi-ir-'u šarru mâtu Muşri is niet Farao van Egypte maar Pir'u van Muşri, die dan ook naast de koningin van Aribi en It'amra den Sabeër wordt genoemd (bl. 2 v.). Terwijl men tot dusver meende, dat Egypte de palestijnsche vorsten steunde in den strijd tegen de Assyriërs, is het nu duidelijk, dat dit het noordarabische Muşri is geweest. In 720 was het Sib'e, de generaal van Pir'u van Muşri, die met Hanno van Gaza bij Rafia werd verslagen en niet So van Egypte (bl. 3 v.). In 701 kwamen arabische sjeichs uit Muşri Ekron te hulp. Ook Esarhaddon is met Muşri in aanraking geweest, gelijk een juiste interpretatie van een bericht van diens tocht uit den jare 670 ons leert (bl. 5—9). Wat meer is, de geheele strijd tusschen de Filistijnen en Assur was eigenlijk niet anders dan »een strijd tusschen Assyrië en Ma'in'', want »Gaza und die Philisterstaaten . . . . hatten tatsächlich bis zum erscheinen der Assyrer . . . . unter minäischem einflüsse gestanden (bl. 26 v.) ²⁾. Dit geeft op zijn beurt meer licht over den נחל מצרים, welke

1) Uit K. A. T.3, bl. 145 noot 3 wordt duidelijk, dat de lezing „Mişri'' niet vaststaat. „Man könnte auf den Gedanken kommen, dass dieses is der Anfang von *luh*, also Mi-lu [h-ħa] zu ergänzen sei''. Erg gevaarlijk voor het gebouw, dat op zulk een grondslag wordt opgetrokken!

2) Deze bewering berust op het feit, dat in de lijsten over de wijding van hierodulen (Glaser 1238) ook twee uit Gaza worden genoemd (zie mijn Filistijnen, bl. 83). „Zulke hierodulen kunnen immers alleen uit afhankelijke streken komen''. Hommel (Aufs. u. Abh., bl. 233) is echter tegen die bewering opgekomen, waarvan de onjuistheid nu ook door W. wordt erkend (K. A. T.3, bl. 141 noot 3) Daarmede valt natuurlijk de beweerdde afhankelijkheid der Filistijnen.

inderdaad »beek van Muşri” en niet »beek van Egypte” is geweest en |geïdentificeerd moet worden met »den bij Rafia in zee stortenden wadi” (bl. 11). Deze is niet alleen Gen. 50¹ bedoeld, maar ook 2 Sam. 20² en Gen. 36³⁷. Bileam komt niet uit Pethor aan den Eufraat, maar uit »ein ort an unsern »Flusse”. In 1 Kon. 5¹ moet קְנֵרַר אֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים gelezen worden, waarmede de naħal Muşri is bedoeld, waarvan ook sprake is in prisma A¹) en in Knudtzon 67 (bl. 11 v.). Wanneer Esarhaddon zich noemt »koning van Muşur, die gevangen nam den koning van Meluħħa”, dan is ook hier »niet Egypte maar het arabische land bedoeld”, gelijk alleen reeds »het noemen van Muşur vóór Meluħħa” zou kunnen »bewijzen” (bl. 13). Immers »Muşri was de noordelijke provincie van den staat, dien de Assyriërs Meluħħa noemden” (bl. 15), het Ma’in der mineesche inschriften (bl. 20).

Maar hoe staat het dan met de vele plaatsen uit de profetische geschriften, waar Mişraim 'en Assur naast elkander worden genoemd? (bl. 27). De roemrijke מֶלֶךְ יִרְבָּ van Hoz. 5¹³ en 10⁶, die den exegeten reeds zooveel hoofdbrekens heeft gekost, is waarschijnlijk (bl. 32) geweest een koning van Jathrib (י[ת]ר[ב]) — Medina, d. w. z. koning van Muşri, waarvan Medina de hoofdstad was. Jes. 30⁶ teekent den indruk dien Jamani's vlucht naar Muşri in Jeruzalem maakte (bl. 33), gelijk ook Jes. 30¹⁻⁵ op ons Muşri en niet op Egypte betrekking heeft. Ook Jes. 20 is tegen Muşri en het noordarabische Koesj gericht²).

In een slotartikel (zie noot 2), waar enkele vroeger uitgesproken meeningen worden verbeterd of aangevuld, wordt tevens vastgesteld, dat de slaaf, van wien 1 Sam. 30¹³ sprake

1) A. F. VI (1897) bl. 526 v.

2) Zoo in zijn slotartikel in M. V. G. III (98) „Muşri etc. II”, bl. 4. In zijn eerste artikel M. V. G. III, bl. 35—38 had W. nog getracht te bewijzen, dat deze profetie slaat op den strijd tusschen Tabarka en Sanherib en dat vs. 1 van de hand was van een verzamelaar, die wist van de hulp, welke men in 711 van den מֶלֶךְ מְצָרִים verwachtte, en die daarin den koning van Egypte zag in plaats van dien van Muşri.

is, »natuurlijk een Muşriet, geen Egyptenaar" geweest is (bl. 6), gelijk ook de gens Jarha (1 Kron. 2³⁴) muşritisch is. Saul's strijd met de Amalekieten heeft plaats aan den nahal, d. i. aan den nahal Muşri, en de uitdrukking על־פני מצרים (1 Sam. 15⁷ 27⁸ Gen. 25¹⁸ e. e.) beteekent »voor Muşri" (bl. 6 v.). In Gen. 13¹⁰ »heeft vermoedelijk gestaan, dat Lot den kikkar ha-Jarden, omdat hij waterrijk was, schoon vond en zich Muşri aan den pas van Soar koos", terwijl 't zelfs de vraag is of hier ook niet הירדן gezet is in plaats van נחל of נהר, zoodat hier dus eigenlijk van den nahal Muşri sprake is. Eindelijk worden ook Joël 4¹⁹, Amos 3⁹, 2 Sam. 23²¹, Jes. 45¹⁴ 43³, Ψ 87⁴ (hier moet מצר Muşri gelezen worden in plaats van צר Tyrus) en Amos 1⁹ (ook hier מצר in plaats van לצר) eerst dan duidelijk, wanneer ze op Muşri betrokken worden.

Deze hypothese van Winckler is overgenomen en verder ontwikkeld door Hommel ¹⁾. Behalve de door W. aan Muşri toegewezen plaatsen ²⁾ vindt H. dezen landsnaam nog in Ψ 68³², omdat deze daar in parallelie staat met Kôsj (de door H. ontdekte landstreek in Centraal Arabië bij den wadi ar-rumma) en in Amos 9⁷, waarover W. nog aarzelde. Wanneer Jer. 25²⁰ Uz genoemd wordt tusschen מצרים en Filistea, dan blijkt daaruit, dat dit Uz tusschen Moşar-Midian en Filistea, d. i. in Edom, lag (bl. 307). Het is dan ook niet te verwonderen, dat er plaatsen zijn »waar Şūr (Tyrus) duidelijk verschrijving is voor ons Moşar" en dat niet alleen in Amos 1⁹ en Ψ 87⁴ (W.) maar ook in Ps. 83⁸. Geheel Jes. 30¹⁻⁷ heeft op Moşar het oog, waar trouwens Pir'u (vs. 2 en 3) uitdrukkelijk wordt genoemd. Wel worden hier So'an en Hanes genoemd, twee egyptische steden, maar dat is verschreven uit So'ar en Hin-nom (bl. 308). Muşri is ook bedoeld in Jes. 19, waarop reeds de plaatsing tusschen hfdst. 18 (over Kôsj) ³⁾ en 20

1) Vier neue arabische Landschaftsnamen im A. T., München 1901, bl. 303—312.

2) Hiervan werden sommige door H. zelfstandig ontdekt, gelijk hij a. w. bl. 306 noot. 2 uitdrukkelijk vermeldt.

3) Zoo noemt H. het arabische כוש in onderscheiding van het ethiopische.

(over Moşar en Kôsj) wijst. Wanneer hier dan ook in vs. 5 v. gezegd wordt, dat »het water ¹⁾ zal verdwijnen, de rivier uitdrogen en droog liggen, de stroomen zullen verzanden en de rivieren van מצרים smal worden en uitdrogen”, dan slaat dat niet op den Nijl maar op den wadi ar-rumma; vandaar dat we vs. 11 en 13 So^car hebben te lezen in plaats van So^an (bl. 309—311).

Een geestdriftig voorstander dezer Muşri-hypothese is Cheyne, blijkens zijn artikel Mizraim ²⁾. Volgens zijn oordeel wordt hier »een zee van licht” geworpen »op een zeer breede groep van belangrijke plaatsen”. Hij acht hier dan ook »voorzichtigheid noch twijfel” noodig. Terwijl Hommel meent, dat Winckler te ver ging, toen hij de kinderen Israëls in Muşri liet vertoeven in plaats van in Egypte, houdt Cheyne dit voor »in ieder geval zeer plausibel”. Hommel bestrijdt Winckler, waar deze den נחל מצרים bij Rafia zoekt, in plaats van dien te identifceeren met den wadi el-^carisj, maar Cheyne meent, dat men moeilijk aan de juistheid daarvan kan twijfelen. Zelfs gaat hij nog verder dan Winckler. Volgens hem was »het land, waarheen Abraham gezonden werd met zijn zoon Izak, Muşri niet Moria” ³⁾. Dinhaba (Gen. 36³²) en Pethor (Num. 22⁵⁹) zijn »verschrijvingen” van Reĥoboth (aan de rivier van Muşri), en Mezahab (Gen. 36³⁹) en Dizahab (Dt. 1¹) zijn »verschrijvingen” van מצרים-Muşri. »Het was de koning van Mişrim, die zijn dochter ten huwelijk gaf aan Salomo en Gezer nam voor zijn schoonzoon (1 Kon. 9¹⁶)”. Jerobeam was door zijn moeder in connectie niet met Egypte maar met het noord-arabische Muşri, en daarheen vluchtte hij voor Salomo's toorn, »en hetzelfde land gaf een tehuis aan een ander tegenstander van Salomo (die eveneens een muşritische moeder had), Hadad

1) In den grooten plas (מדיים) is „Mineïsme” en randglos bij מים!

2) Enc. Bibl. III, fol. 3161—3165. Zoo ook O. Weber, Studien zur süd-arabischen Altertumskunde, M. V. G. VI (1901), bl. 1—94.

3) In zijn artikel Moriah (Enc. Bibl. III, fol. 3200) laat hij de mogelijkheid open, of מוריה niet een „verschrijving” is van ירחמאל, den fameuzen stam Jerahmeel.

den Edomiet". De plaatsen, waar Muşri bedoeld is, zijn hem dan ook te veel om op te noemen. Immers het is duidelijk, dat Moab en Mişsur, Midian en Mişsur gemakkelijk met elkander verward kunnen worden ¹⁾. Zelfs moet Richt. 5⁴ Seir waarschijnlijk vervangen worden door Mişsur. Ook Klaagl. 5⁶ is Muşri bedoeld ²⁾, terwijl in 4² Uz ›verschrijving" is van Mişsur. Evenzoo moet Ψ 2⁸ dat land worden gelezen ³⁾, gelijk ook Ψ 21¹¹ waar זרעם ›verschrijving" is van מצור ⁴⁾.

De geschiedenis van de wording der Muşri-hypothese is wel geschikt om ons aan het bekende ›crescit eundo" te herinneren. Eerst bescheiden en omgeven door een reeks vraagteekens, is ze langzamerhand met meer aplomb opgetreden.

Wat tot dusver als ontwijfelbaar zeker was aangenomen, werd door haar eerst in twijfel getrokken en daarna ontkend. De O. T. ische traditie moge eenstemmig zijn in de verzekering, dat Israël in ›het diensthuis van Egypte" is geknecht, de Muşri-hypothese verzekert ons, dat dit eene vergissing is geweest, te danken alleen aan de weinige historische kennis van Israëls historiografen. De dreigende profetieën tegen מצרים bedoelen niet Egypte maar Muşri, want vóór Taharka lag Egypte buiten den gezichtskring van Israëls profeten. Het zijn dan ook niet de koningen van het Nijldal geweest, die de palestijnsche en syrische volkeren hebben gesterkt in hun verzet tegen assyrische overheerschers als Tiglath-Pileser III, Salmanassar IV, Sargon en Sanherib, maar de koningen van het noordarabische rijk Muşri. Wel zijn de grenzen van dat rijk niet vast te stellen, zoodat W. het identifiëert met het latere Nabatea, terwijl H. meent dat het zich ›ongeveer" dekt

1) Enc. Bibl. III, fol. 3178 (art. Moab).

2) Enc. Bibl. II, fol. 2700.

3) Enc. Bibl. III, fol. 3950. M. moet hier dan veranderd worden in תְּהָרֵם צָרְפָּת וּנְשׂוּר יִדְחֻמָּאֵל וּמְצוֹר הַתַּיץ

4) Enc. Bibl. III, fol. 3953.

met Midian, ten Z. O. aan de golf van Akaba, maar zijn invloed laat zich des te sterker gevoelen. Het is het vaderland van Hagar evengoed als van den knecht dien de Amalekieten op het veld hadden achtergelaten, nadat ze Siklag hadden verbrand. Hier — en niet in Egypte! — troonde Salomo's schoonvader, en in Muşri's paleizen vonden eens Jerobeam en Hadad de Edomiet (die eigenlijk een Aramëer moet geweest zijn!) een veilig toevluchtsoord.

Wanneer we nu aan Winckler vragen waar dat Muşri dan toch ligt, dan blijkt hij hierover »nauwelijks in twijfel" te zijn. »De samenhang, waarin het met de bezetting van Askalon gebracht wordt, zoowel als de omstandigheid, dat door aanstelling van een képu getracht wordt het beter te verzekeren dan de overige arabische stammen, spreekt voor een ligging in de nabijheid der onderwerpen staten. Muşri moet derhalve (sic!) het aan Edom grenzende gebied, dus het later Nabatea zijn." ¹⁾ Deze omschrijving van Muşri's gebied munt zeker niet uit door nauwkeurigheid. We weten nog zoo weinig van die Nabateërs en van de uitgestrektheid van hun gebied. Het eerst is van hen sprake onder Esarhaddon en Assurbanipal: dan wonen ze blijkbaar ten Z. O. van de Doode zee ²⁾. In 312 hadden ze het oude Edom in bezit en waren ze meester van de golf van Akaba en van Elath. Blijkbaar hebben ze daarna hun rijk uitgebreid over Oostjordanland en den Hauran; vandaar dat in 85 v. Chr. hun koning Aretas heer kan zijn van Damaskus en van Cele-Syrië. Aan welke periode denkt W. nu, wanneer hij Muşri identificeert met Nabatea? In zijn verdere studiën over Muşri treffen we telkens enkele opmerkingen aan over de ligging en uitgebreidheid van Muşri. Zoo zegt hij M. I, 9 ³⁾, dat met נחל מצרים de bij Rafia liggende

1) A. F. I, bl. 26; zoo ook II, bl. 195.

2) Hommel, Gesch. Bab. u. Ass., bl. 708, 710.

3) d. w. z. Muşri, Meluḥḥa, Ma'in I, bl. 9, gelijk M. II bedoelt Muşri, Meluḥḥa, Ma'in II.

wadi bedoeld is, die dan ook nahal Muşri heet. Hier breidt Muşri zich dus uit tot aan de kust. A. F. I, 30 vernemen we, dat ook Kadesj en La-chai-roï tot dat rijk »schijnen te hebben behoord», evenals de streek tusschen Kadesj en Sjoer (A. F. I 32). Voorts worden in Muşri opgenomen »Sinaï en omstreken» (A. F. I 39), terwijl de noordelijke grens ergens moet liggen in het gebied van Simeon (M. I 46). Ook So'ar ten Z. O. van de Doode Zee behoort hiertoe (M. II 7), evengoed als Afeka in Zuid-Juda, dat waarschijnlijk (Joz. 15⁵³) vlak bij Hebron heeft gelegen. M. I 32 wordt ons verzekerd, dat zelfs Medina er toe behoorde. »Er is een stad . . . die men zich ook als hoofdstad van ons Muşri (als bestuurskring van het mineesche rijk, wel te verstaan, die zich immers ver buiten het eigenlijke landschap Muşri kan uitbreiden) denken kan, en dat is een niet geheel onbekende stad: Medina. Wanneer wij ons afvragen, hoever naar 't zuiden dan wel de zoo zelfstandige kebir van Muşri kan geheerscht hebben, dan mag wel worden aangenomen, dat zijn bestuurskring zuidwaarts ver voorbij Mekka zich uitstreckte, en dat eerst het eigenlijke zuiden, van Nedsjrân af, niet meer tot de noordelijke provincie behoorde»¹⁾. Muşri was de noordelijke provincie van dien staat, dien de Assyriërs Meluhha noemden (M. I 15) maar wij kennen onder den naam van Ma'in (M. I 25). Vandaar dat Winckler (M. I 9) zeggen kan, dat Esarhaddon »van Rafia uit zuidwaarts in het eigenlijke Meluhha» doordrong. Elders (A. F. II 74) zegt hij, dat Muşri is »de streek van de grens van Juda tot aan den Hedsjâz».

Ik heb opzettelijk zooveel mogelijk Wincklers eigen woorden geciteerd, om geen gevaar te loopen er van verdacht te worden, als zou ik zijne bedoeling onjuist hebben weergegeven. Wanneer we nu deze verspreide aanwijzingen over de grootte van het muşritische rijk samenlezen, dan blijkt dat de noordgrens ergens in Simeon-Juda lag, dat het voorts over Rafia heen

1) Later schijnt W. op dit punt aan 't twifelen geraakt te zijn, vgl. K. A. T. 3, bl. 150 v. Toch neigt hij er nog toe om Jareb een plaatsje te geven in het gastvrije rijk van Muşri; vgl. bl. 400 noot 1.

gêheel het Sinaitisch schiereiland omvatte en dat het zich verder langs de westkust van Arabië (tot ›ver voorbij Mekka"?) uitstreckte. Natuurlijk dringt zich hier onmiddellijk de vraag aan ons op, hoe het toch mogelijk is dat zulk een groot rijk in die streken heeft kunnen bestaan. Maar W. doet zelfs geen poging dit eigenaardig verschijnsel te verklaren. Intusschen merk ik hier reeds op, dat Muşri — aangenomen nu eens, dat zulk een noordarabisch rijk inderdaad heeft bestaan — zijn groote uitgebreidheid te danken heeft aan Wincklers voorstel om 1° Hoz. 5¹³ en 10⁶ ירב te veranderen in יתרב — Jathrib — Medina; 2° de O. T. ische traditie in zake een verblijf in ›het diensthuis van Egypte" als onwaar ter zijde te schuiven en ›Sinai en omstreken" te maken tot de bakermat van Israëel, 3° den נהל מצרים te maken tot nahal Muşri, 4° de lezing van eenige plaatsen uit het O. T. te veranderen zonder tekstcritische motieven. Bij dien stand van zaken voelen we wel iets voor Hommels klacht, dat ›door zulke radicale operaties ook de verklaring der andere plaatsen (bedoeld zijn plaatsen uit het O. T.) noodeloos bij velen in discrediet wordt gebracht" ¹⁾.

Hommel heeft dan ook een heel andere voorstelling van Muşri. Volgens hem moet het ›ten Z. van Edom in noordwestelijk Arabië" worden gezocht; ›het dekt zich dus ongeveer met de uitdrukking Midian, de woonplaats van den priester Jethro", wat hij elders preciseert als ›het noordwestelijk gedeelte der arabische kust van Leukekome tot 'Aḳaba" ²⁾. Bij deze omschrijving is H. echter niet blijven staan. Hij acht het niet onmogelijk, dat ook ›Ashur" tot Moşar heeft behoord ³⁾. Nu is Ashur bij hem ›het grensgebied tusschen Zuid-Palestina, Egypte en Noord-Arabië" ⁴⁾. Dan is het verschil met W. dus weer niet zoo groot. Maar elders ⁵⁾ acht hij het ›niet zoo waarschijnlijk", dat Moşar zich oorspronkelijk van Midian uit ook nog over een deel van het Sinaitisch schiereiland heeft uitgebreid".

1) Vier neue, bl. 323.

2) a. w. bl. 304, 280 noot 2.

3) a. w. bl. 305 noot 2.

4) a. w. bl. 277.

5) a. w. bl. 293.

Dat de gevolgen dezer hypothese vernietigend zijn voor de betrouwbaarheid der Israëlietische historiografie, is duidelijk. Wanneer Winckler en Hommel gelijk hebben, staan we hier voor een begripsverwarring, die werkelijk monstrueus mag genoemd worden, doordat ze het gansche beeld van Israëls geschiedenis gewijzigd heeft en ons een valsche voorstelling gegeven heeft van de verhouding, waarin dat volk tot andere stammen heeft gestaan. Is de Muşri-hypothese juist, dan staan we hier voor het merkwaardige verschijnsel, dat een volk, dat b.v. de herinnering wist te bewaren aan het stamverschil tusschen מִצְרַיִם en מִשְׁרַיִם, zelfs den naam vergeet van het land dat zulk een belangrijke rol heeft gespeeld in zijne geschiedenis. Meer nog: dan heeft het dat land verward met een ander, welks geschiedenis zoo nauw met die der palestijnsche volkeren is saamgeweven, waarmee men eeuw in eeuw uit in handelsrelatiën stond en dat een der centra was der beschaafde wereld van dien tijd. En wat een ontzaglijke gevolgen heeft die begripsverwarring gehad! Op den basis daarvan heeft zich een reeks verhalen gevormd over een verblijf der stammen in Egypte en over verdrukking door Farao's, waarin zooveel »echte" details, dat egyptologen er jarenlang door bedrogen zijn. Terwijl Mozes toch eigenlijk Muşriet was en bij den Sinaï leefde, heeft zich op grond van de verwarring van Mişraïm en Muşri — hoe komt het toch dat ze juist deze beide begrippen met elkander hebben verward en niet b.v. מִצְרַיִם en מִשְׁרַיִם, die toch veel dichter bij elkander liggen? — de traditie gevormd, dat hij uit Egypte naar den »Sinaï en omstreken" is gevlucht, d. w. z. naar Muşri en dat hij daar door zijn kleeding onmiddellijk als Egyptenaar is herkend. Alleen aan die verwarring hebben we het te danken, dat Ex. 12³⁷ de stad Raämses genoemd wordt als uitgangspunt van den »uittocht der kinderen Israëls uit Egypte" en gesproken wordt van hun »doortocht door de Roode Zee," waaraan in de latere geschriften zoo vaak wordt herinnerd. Die verwarring is er de schuld van, dat, terwijl uitdrukkelijk gezegd wordt dat Israël

Edom verzocht door zijn gebied te mogen trekken, van Muşri geen gewag wordt gemaakt, want dat Muşri was van de Oostzijde der Rode Zee verplaatst naar de Westzijde. Wanneer de profeten zoo dikwijls spreken van Israëls verblijf in Egypte, zijn ze 't slachtoffer van . . . begripsverwarring.

Bovendien: wanneer W. en H. gelijk hebben, moeten we op tal van punten onze opvatting herzien over Egypte en zijn invloed op de ontwikkeling der palestijnsche volkeren. Ten onrechte hebben we tot dusver gemeend, dat Sjisjak's onmiddellijke voorgangers ingegrepen hebben in den loop der zaken in Kanaän. Muşri's legerscharen waren het, die Gezer ontrukten aan de macht der Kanaänieten, en het waren haar politici, die Salomo den voet dwars zetten door Jerobeam en Hadad op te nemen. In de dagen van Amos en Hozea, ja zelfs nog in die van Jesaja was Egypte tot zulk een diepte van vernedering afgedaald, dat het »buiten hun gezichtskring'' ligt. Amos moge een meer dan oppervlakkige bekendheid bewijzen (6²) met de geschiedenis van Kalne en Hamath, Egypte kent hij niet. Hozea moge op de hoogte blijken te zijn (10¹⁴) van de krijgsdaden van Salmanassar II, het Nijldal ligt buiten zijn politieken horizon. Jesaja möge bekend zijn met Dedan en Tema (21¹³), van het rijk der Farao's weet hij niets, want Assurs tegenstander was Muşri-Meluhha-Ma'in, het groote rijk in Arabië's vlakten.

Het kan zeker geen onbillijke eisch worden genoemd, wanneer we verlangen, dat duchtige gronden zullen worden bijgebracht, die ondubbelzinnig de juistheid van zulk een ingrijpende hypothese aantoonen. Zoo we een dergelijke begripsverwarring aanvaarden, mag dat alleen geschieden tegenover feiten, die geen andere verklaring toelaten. Winckler moge spreken van »schlimme beunruhigungen für diejenigen, welche die aufgabe der wissenschaft im ruhigen genuss des erbes der väter finden''¹⁾, en Cheyne verzekeren, dat hier »caution

1) Muşri I, bl. 27.

no doubt necessary" is — een onderzoek naar de gronden eener hypothese is nog altijd een der eerste eischen van wetenschap geweest. Nu beroepen W. en H. zich 1°. op de evidentie van tal van plaatsen uit het O. T., waar met מצרים alleen Muşri kan bedoeld zijn, 2°. op verschillende keilinschriften, die van Muşri spreken en daarmede alleen een noordarabisch rijk kunnen op 't oog hebben, omdat Egypte in ieder geval niet vóór 701 ingrijpt in den gang van zaken in Palestina, 3°. op de bekende mineesche inscriptie Hal. 535 (= Gl. 1155).

I. Beginnen we derhalve met een onderzoek naar de O. T.-ische plaatsen en gaan we na of deze van een noordarabisch Muşri spreken. Deze vallen in een drietal groepen uiteen. De eerste omvat die plaatsen, waar zonder tekstverbetering" blijkt, dat מצרים = Muşri is. In de tweede groep vinden we die, welke eerst na tekstverbetering" van Muşri spreken. De andere groep heeft betrekking op den נחל מצרים, door W. en H. naḥal Muşri genoemd, ook al verschillen ze in identificatie. Daar echter groep 1 en 2 niet altijd zuiver te onderscheiden zijn, nemen we ze bijeen.

A. Reeds in zijn eerste artikel ¹⁾ opperde W. bezwaar tegen de egyptische afkomst van Hagar (Gen. 16ⁱ 21⁹) en tegen die van Ismaëls vrouw (21²¹) »De stammoeder der Arabieren kan onmogelijk eene Egyptische zijn". »Ook Ismaëls vrouw en tweede stammoeder der Arabieren kan en mag geen Egyptische zijn". Hagar vlucht naar Sjoer, d. i. naar Muşri, haar vaderland; dus: »de sage schijnt in haren oervorm מצר = Muşr gekend en Hagar . . . voor Arabische te hebben aangezien". Ook Hommel vindt die muşritische afkomst van Hagar »veel begrijpelijker", wat natuurlijk nog nooit voor bewijs heeft gegolden. Nu merk ik op, dat uit niets blijkt, dat Hagar naar Sjoer vlucht. Slechts weten we, dat de engel haar vindt »bij de bron op den weg naar Sjoer" (16ⁱ) tusschen Kadesj en Bered (vs. 14). Later verdwaalt zij »in de woestijn van Ber-

1) A. F. I bl. 29 vv., K. A. T³ bl. 146 v.

sjeba" (21⁴). Beide malen vlucht ze dus in de richting van Egypte. Maar bovendien: W. speelt hier met woorden. Eerst zegt hij: Hagar vlucht naar Sjoer d. i. naar Muşri. Dan moet Sjoer dus een deel (provincie?) zijn geweest van het muşritische rijk. Maar onmiddellijk daarna zegt hij: »Sjoer ligt vóór Muşri'', wat toch niets anders beteekenen kan, dan dat Sjoer niet tot Muşri behoorde. Maar dit daargelaten: het is zelfs niet waar, dat Sjoer vóór Muşri ligt. Van Sjoer is sprake Gen. 16⁷ »bij de bron op den weg naar Sjoer'', 20¹ »tusschen Kadesj en Sjoer'', 25¹⁸ »van Hawila tot Sjoer, dat vóór מצרים ligt'', Ex. 15²² »Mozes deed Israëel optrekken en naar de woestijn Sjoer trekken'' en 1 Sam. 15⁷ »Saul sloeg Amalek van Hawila af tot Sjoer, dat vóór מצרים ligt''. Vooraf veroorloof ik mij de opmerking, dat de uitdrukking »Sjoer dat vóór Muşri ligt'' tamelijk nietszeggend is bij Wincklers opvatting van Muşri, dat de Negeb, het Sinaitisch schiereiland en N.W. Arabië tot ten Z. van `Mekka omvat. »Vóór'' welk gedeelte van Muşri ligt Sjoer dan? Wanneer de uitdrukking van palestijnsch standpunt moet worden opgevat, dan moet Sjoer dus vóór de Negeb liggen, want daar begint Muşri, wat intusschen niet overeenkomt met de boven geciteerde plaatsen. W. schijnt deze moeilijkheid wel gevoeld te hebben; vandaar dat hij Sjoer nu eens deel laat uitmaken van Muşri en dan weer het er »voor'' laat liggen. Hommel, die Muşri ten O. van de golf van Akaba zoekt, schijnt hier sterker te staan. Maar ook dit is slechts schijn. Sprekend over Gen. 25¹⁸ zegt hij, dat »vóór Moşar'' geschreven is van het palestijnsche standpunt uit; men moet de woestijn Sjoer door, wanneer men over Kadesj Barnea en Elath naar Moşar gaat ¹⁾. Nu ligt juist in Gen. 25¹⁸ het punt van uitgang in Hawila, een streek die gewoonlijk in Arabië zelf wordt gezocht. De lijn loopt hier van oost naar west en niet omgekeerd, zooals H. wil. »Vóór'' moet hier dus zijn gewone be-

1) Vier neue, bl. 278 noot 1.

teekenis „ten oosten van” behouden, die 't b. v. Zach. 14⁴, 1 Kon. 11⁷, 2 Kon. 23¹³, Dt. 32⁴⁹ heeft. De uitdrukking „voor מצרים” is slechts dan nauwkeurig, wanneer Egypte bedoeld is, gelijk een enkele blik op de kaart leert. En dat Sjoer „voor Egypte” moet gezocht worden blijkt uit Ex. 15²² en Gen. 20¹.

Maar „de stammoeder der Arabieren kan onmogelijk eene Egyptische zijn”. De schrijver van Gen. 16 en 21 wil wijzen op de verwantschap die er bestaat tusschen de Arabieren van het Sinaitisch schiereiland en de Egyptenaren. Vinden W. en H. dit een onmogelijkheid?

„Grossartig” is wat W. doet met de verhalen van Gen. 12 en 20. Nadat hij uit hfdst. 20 (E) heeft verwijderd „en hij vertoeft in Gerar” (vs. 1) en „koning van Gerar” (vs. 2) en gedecreteerd heeft, dat „tusschen Kadesj en Sjoer” (vs. 1) ons in Muşri brengt, concludeert hij „dat voor E Abimelech niet koning van de Filistijnen of van Gerar was, maar koning van het land waar Abraham zich bevond, dus van Muşri”¹⁾. Dit wordt dan volgens W. bevestigd door het feit, dat Gen. 12 (J) dezelfde gebeurtenis in Egypte laat plaats grijpen. Het is duidelijk, dat het schrappen a priori van het tweetal uitdrukkingen louter willekeur is en dat dit eerst had mogen geschieden, nadat bewezen was, dat hfdst. 20 ons in Muşri brengt. En dat de streek tusschen Kadesj en Sjoer tot Muşri zou behooren, is in strijd met Wincklers beweren, dat Sjoer vóór Muşri ligt. Bovendien bestaan tegen de onderstelde identiteit van Gen. 12 en 20 gewichtige bezwaren, laatstelijk nog door Strack²⁾ ontwikkeld. Daarmede valt natuurlijk de mogelijke verwarring van מצרים en Muşri³⁾.

Merkwaardig is de wijze waarop W. de traditie aangaande een verblijf in Egypte ter zijde zet en Israël doet opkomen

1) A. F. I, bl. 33.

2) Die Genesis 2, bl. 76 v.

3) Merkwaardig, dat Winckler Muşri II, bl. 7 doet alsof ook volgens hem „en hij vertoeft in Gerar” een integreerend bestanddeel van Gen. 20 uitmaakt. „Het verblijf in Gerar is eveneens een van de typische voorbeelden voor Muşri”!

uit Muşri. Reeds A. F. I bl. 40 schreef hij: »wat wij van werkelijk historische herinneringen van het volk Israël uit zijn voor-kananeesch tijd weten, wijst op een verblijf in Muşri». Dit wordt door hem nader ontwikkeld in K. A. T.³ bl. 212: »Een onderzoek naar de Exodussage en de overlevering van een verblijf in Egypte met het doel om daaruit historische berichten te verkrijgen over het nomadenleven der nog niet »huisvast» geworden stammen is a priori nutteloos. Een zuivere nomadenstam heeft geen overlevering en dus ook geen geschiedenis. De bestanddeelen van het volk Israël, die naar Egypte kunnen ¹⁾ wijzen, zijn niet van materiëelen maar van ideëelen aard. De Exoduslegende zou zich dienvolgens eenvoudig aan ons vertoonen (würde sich danach für uns einfach darstellen) als de wetenschappelijke poging van het israëlietische onderzoek om het voor haar niet tastbare abstracte, het ideëele moment in de ontwikkeling van Israël, te verbinden met het materiëele, het worden van het menschenmateriaal, dat er later de drager van is. De dragers van die idee moeten naar de naïeve opvatting, aan welke het eigen volk het middelpunt van het geheel toeschijnt, ook de scheppers, de »vaders» van het volk geweest zijn; dan moet ook het volk van hen worden afgeleid. Indien nu Jozef — wiens historische inhoud (Gehalt) dus een voor de geestelijke ontwikkeling van het volk, voor het monotheïsme veelbeteekenend moment zijn zou (sein würde) — in Egypte geleefd heeft, dan moet ook het volk van daar naar Palestina worden gebracht». »Eveneens moet worden nagegaan in hoeverre de Muşri-kwestie hierbij een rol speelt. Evenals in de nog voor ons liggende overlevering uit Muşri een Mişraim is ontstaan, kan deze »Umdeutung» ook uit de vroegere bronnen (in die van E) een rol gespeeld hebben. Daarbij moet er in ieder geval op gelet worden, dat Muşri het vaderland van David en zijne scharen is geweest. Het is niet aan te nemen, dat

---

1) Deze en de volgende spatieeringen zijn van mij.

de kunst van voorstelling (Darstellungskunst) deze stof zou zijn voorbijgegaan zonder haar aan allerlei kunstige „Umdeutungen” te onderwerpen ¹⁾. Daarbij moet echter goed onderscheiden worden: Jozef behoort tot Egypte, maar Mozes heeft de plaats zijner werkzaamheid in Muşri”.

Al is het geheel overbluffend door de stoutheid der redeneering, het zal den aandachtigen lezer niet ontgaan, dat hier hypothese aan hypothese wordt geschakeld, tot het beoogde doel bereikt is. De eerste is, dat een nomadenstam geen overlevering en dus ook geen geschiedenis heeft. Maar dat is in flagranten tijd met de historie. De arabische stammen in Noord-Afrika weten heel goed, dat ze van Arabië gekomen zijn, en ook de Geëz-stammen in Abessynië verhalen van hun vroegere woonplaats in Laska en andere streken van het binnenland ²⁾. Gesteld echter eens, dat deze bewering juist ware, dan zou ze tevens bewijzen, dat we niet het minste weten van Israël, vóór het in Kanaän zich vestigde, en dus ook niet, of het vroeger in Muşri woonde. Aan deze eerste hypothese wordt intusschen een tweede vastgeschakeld: alwat in Israël naar Egypte wijst is van ideëelen aard, d. i. wanneer geleerd wordt dat Israël in Egypte geweest is, is dat slechts inkleeding van deze gedachte, dat Israël iets aan Egypte ontleend heeft. Nu is — derde hypothese! — Jozef een voor het monotheïsme beteekenisvol moment; het monotheïsme is — vierde hypothese! — uit Egypte naar Israël overgebracht; conclusie: wanneer Jozef met Egypte in verband wordt gebracht, is dat van ideëelen aard. Maar waar wordt Jozef de monotheïst bij uitnemendheid genoemd? En sinds wanneer kan de z. g. reformatie van Amenhotep IV Khuën-aten monotheïstisch genoemd worden? In Egypte was het niets anders dan een worsteling tusschen twee goden,

1) Wil W. hiermede zeggen, dat Davids muşritische oorsprong — gesteld eens deze ware juist! — de grond is geweest, waarop het gansche verhaal van een verblijf des volks in Muşri is opgetrokken? Zoo ja, dan is 't wel merkwaardig, dat daarna de „sagendichtung” zich van Davids historie zelf heeft meester gemaakt en hem tot een Bethlehemiet heeft gevormd!

2) Revue Semitique XI, bl. 315 noot 1.

d. i. tusschen twee priesterkasten, die van Amon en die van Aton; deze „liet alle andere polytheïstische opvattingen van het land intact”¹⁾. Dat is dus heel wat anders dan het israëlietische monotheïsme. Maar gesteld al eens, dat er verband bestond tusschen dat monotheïsme en Amenhoteps poging, ware het dan niet juister geweest Mozes met Egypte in verbinding te brengen? Dan zou W. tevens hebben kunnen wijzen op een fijn trekje als dit: Jethro's dochters (die volgens W. in Muşri woonden) beschrijven (Ex. 2¹⁹) Mozes als een מִצְרִי אִישׁ. Dat kan natuurlijk niet beteekenen: muşritisch man, want wat zou Mozes dan onderscheiden hebben van de andere Muşrietten, in wier midden de dochters van den Muşriet Jethro woonden? Met die uitdrukking moet dus bedoeld zijn: egyptisch man, een vreemdeling, die zich onmiddellijk door zijn kleeding als zoodanig kenbaar maakte.

Indien W. op Ex. 2¹⁹ gelet had, zou hij ook niet zonder meer getwijfeld hebben aan de egyptische afkomst van den slaaf dien de Amalekieten (1 Sam. 30¹³) op het veld hadden achtergelaten na Şiklag te hebben verbrand²⁾. Immers volgens hem zijn we hier in Muşri. Dat men hier een muşritisch man op 't veld vindt, is dus niets bijzonders. Het is alleen merkwaardig, wanneer de man een vreemdeling is, die zich door zijn kleederdracht als zoodanig kenmerkt. En dat is zeker niet de eenige Egyptenaar geweest, dien de Bedoeïenen uit het Nijldal hebben gehaald!

Waarom „slechts een Muşriet door Davids helden (uitdrukkelijk wordt Benaja genoemd) kan verslagen zijn” en niet een Egyptenaar, zooals men tot dusver naar den huidigen zin van 2 Sam. 23²¹ veronderstelde, is een van die raadselen die W. maar al te gaarne opgeeft³⁾. Aan den tekst zelven kan hij toch zeker geen enkele reden ontleenen. De מִצְרִי wordt hier „een schoon man” genoemd; in de par. pl. 1 Kron. 11²³ heet

1) Maspero, Histoire ancienne, 4 bl. 209—212, Ad. Erman, Die ägyptische Religion (1905) bl. 64.

2) Muşri II, bl. 6.

3) K. A. T³. bl. 147.

hij „een man van vijf el lengte”. Waarom zou dat niet van een Egyptenaar kunnen gezegd worden?

Verder ergert W. zich er aan ¹⁾, dat Salomo gehuwd zou zijn geweest met een dochter van מלך מצרים פרעה. Hij herinnert aan wat Amenhotep III eens schreef aan Kallimasin van Babylon: „Nog nooit is de koningsdochter van Egypte aan iemand (tot vrouw) gegeven”. „En zou dan een vazalvorst (want dat zou Salomo altijd voor den Farao geweest zijn) er een gekregen hebben?” W. verliest echter uit het oog het verschil tusschen Amenhotep III, den vorst van een machtig rijk, dat zich uitbreidde van Chartoem tot aan den Amanos, en Psusennes II, den koning van Tanis, wien zelfs maar een gedeelte van het Nijldal gehoorzaamde! Secundo: waarom zou Salomo voor den Farao altijd een vazal geweest zijn? Gesteld al eens, dat Egypte’s koningen altijd neiging gehad hebben om de palestijnsche vorsten als hun vazallen te beschouwen, dan is er toch altijd deze factor in het spel: de verhouding van de macht van den Farao en die van den vorst in Palestina. En die was nu althans van dien aard, dat Salomo in geen geval de mindere was van Psusennes. Tertio: ook hier laadt W. de verdenking op zich van met woorden te spelen. Eerst maakt hij van מלך מצרים פרעה een koning van Muşri, en daarna zegt hij, dat dit eigenlijk een koning van Ma’in is geweest, tot wiens rijk „ook Muşri behoorde”, zoodat zelfs מלך מצרי niet juist zou zijn. Alsof de koning van het groote rijk van Ma’in — want dat moet het volgens W. toch wel geweest zijn, wanneer het groote Muşri er zelfs niet meer dan een deel van was — eerder zijn dochter aan Salomo zou gegeven hebben dan de kleine koning van Tanis! Indien ze echter een dochter is geweest van den „stadhouder of kebir” van Muşri, waarom wordt ze dan anders behandeld dan de andere gemalinnen van Salomo, die toch ook „van koninklijken bloede” (I Kon. 11 ³) waren, en waarom krijgt zij dan een speciaal paleis (I Kon. 7⁸,

1) Geschiedte Israëls II (1900) bl. 263, K. A. T. ³ bl. 147.

2 Kron. 8¹¹)? Quarto: het is al heel onwaarschijnlijk dat zulk een stadhouder van Muşri of koning van Ma'in Salomo's macht nog zouden vergroot hebben door hem te bevrijden van die lastige Kanaänieten in Gezer. David had de Muşrieten niet alleen uit de geheele Negeb verdreven, maar ook uit Edom, wanneer ten minste W.'s omschrijving van Muşri juist is. Ze hadden dus veeleer moeten trachten het oude gebied te herwinnen! Het innemen van Gezer is slechts te begrijpen bij een egyptischen koning, die, getrouw aan de oude beproefde politiek, invloed trachtte uit te oefenen in Palestina ¹).

In dit verband is het echter begrijpelijk, dat evenzeer ontkend wordt ²), dat Hadad van Edom naar Egypte vluchtte en daar met 's konings schoonzuster huwde, en dat ook Jerebeam naar Muşri is uitgeweken (1 Kon. 11^{14-23, 46}). Maar dan moet in vs. 18 פֶּרְעָה מֶלֶךְ מִצְרַיִם veranderd worden in מֶלֶךְ מִצְרַיִם, in vs. 40 שִׁישַׁק worden geschrapt en in het verdere verhaal הַמֶּלֶךְ gelezen worden in plaats van פֶּרְעָה. Dan moet echter ook Hadad tot een Arameër worden gemaakt, want hij kan toch niet vluchten naar een land waarvan zijn eigen gebied deel uitmaakt! Deze veranderingen, waarvoor geen enkele objectieve grond wordt bijgebracht, bewijzen, dat 1 Kon. 11 niet van Muşri spreekt.

Ook in Amos 1^{9v} kunnen W. en H. het niet af zonder tekstverbetering" ³). »Om drie, ja, vier misdrijven van Tyrus (צַר) zal ik het niet afwenden: omdat zij eene tot den laatsten man toe weggevoerde bevolking aan Edom hebben overgeleverd en aan het broederverbond niet gedachtig waren; dies zal ik een vuur werpen binnen Tyrus' muur (חֹמַת צַר), dat haar burchten verteren zal". W. en H. veranderen צַר in מִצְרַיִם en חֹמַת צַר in חֹמַת מִצְרַיִם. Ze ergeren er zich aan, dat Tyrus hier genoemd wordt tusschen Gaza (vs. 6) en Edom (vs. 11). Maar voor H. past Muşri ook hier niet; dan had de volgorde

1) Zie mijn Filistijnen, bl. 151.

2) Gesch. Isr. II, bl. 269—272, K. A. T.³, bl. 240 v.

3) Muşri II, bl. 9 v., K. A. T.³ bl. 147, Vier neue, bl. 307.

moeten zijn: Gaza, Edom, Muşri, want dit laatste ligt het zuidelijkst. En voor W. zou deze volgorde eigenlijk ook niet passen, want Edom maakt deel uit van Muşri. Afdgedacht echter hiervan had een enkele blik op de volgende verzen hen kunnen leeren, dat Amos hier volstrekt niet aan de geografische volgorde vasthoudt, want op Edom (vs. 11) volgen Ammon (vs. 13) en Moab (2ⁱ). Bovendien is het volkomen duidelijk, waarom Amos Tyrus en Edom bij elkander plaatst. Edom heeft »zijn broeder vervolgd en zijn liefde verstikt» (vgl. Ob. 10), een duidelijke zinspeling op Gen. 25. Tyrus is niet gedachtig geweest aan het »broederverbond», waarmee wordt herinnerd aan 2 Sam. 5ⁱⁱ, 1 Kon. 5 (vs. 26 ברית), 9 (vs. 13 אחי). Ook kan de overeenkomst tusschen vs. 10 en vs. 12 (dies zal ik een vuur werpen) op de plaatsing invloed hebben geoeffend. Dat W. חומת verandert in חומות is te begrijpen: »Tyrus' muur» geeft een goeden zin (vgl. vs. 7 »Gaza's muur», vs. 14 »Rabba's muur»), maar »Muşri's muur» is onzin. Nu worden die »muren van Muşri» eerst gemaakt tot »burchten der Mineërs»¹⁾ en dan tot »burchten en steden der Mineërs, wier inschriften bijna alleen van hun versterkingen spreken»²⁾. Hij vergeet daarbij echter, dat dit al een heel raren zin geeft: »dies zal ik een vuur werpen binnen de muren (d. i. burchten en steden) van Muşri, dat hare burchten verteren zal». Ook denkt hij er niet aan, dat die burchten niet in het noorden maar in het zuiden van Arabië waren. Ten slotte veroorloof ik mij de vraag: waar wordt ons iets verhaald van eenige vijandige daad der Muşrieten-Mineërs tegen Israël? In de geschiedenis die W. ons van dit volk geeft, en die we dus voorloopig als juist aanvaarden, lezen we wel van hulp tegen Assur verleend, maar niet van bestrijding van Juda of Israël.

Om ook Hozea van Muşri te laten getuigen, is alweer tekst»verbetering» noodig. W. beweert, dat 5^{13b} van den koning van Muşri sprake is. »Efraim ging tot Assur en zond boden tot מלך ירב». Hij verandert eenvoudig ירב in יתרב = Jathrib-

1) Muşri II, bl. 10.

2) K. A. T.³, bl. 147.

Medina, welke stad gemaakt wordt tot hoofdstad »von unse-rem Muşri (als verwaltungsbezirk des minäischen reiches wol verstanden, der sich ja über die eigentliche landschaft Muşri weit hinaus erstrecken kann)''¹⁾). Nu is W. ongetwijfeld in zijn recht, wanneer hij betoogt, dat אל-מלך ירב niet kan be- teekenen »tot koning Jareb'', omdat er dan אל-המלך ירב had moeten staan. Maar daaruit volgt toch niet, dat ירב dan de naam van een land of van een stad moet zijn, gelijk W. schijnt te meenen! Reeds het vers zelf verzet zich er tegen, want »Efraim ging tot Assur'' staat duidelijk in parallelie met »en zond boden tot מלך ירב'', zoodat מלך ירב geen andere kan zijn dan אשור. Dit heeft W. dan ook heel goed gevoeld. Vandaar dat hij voor het tweede lid eenvoudig »Juda'' in- schuift, maar natuurlijk zonder objectieven grond. Nog dui- delijker wordt de identiteit van Assur en מלך ירב uit 10⁶: »ook hijzelf (het stierbeeld van Beth-awen) zal naar Assur gezonden worden, gebracht ten geschenke למלך ירב.'' Dat W. zich aan deze laatste woorden stoot en ze karakteriseert als »deutlich nachklappende Glosse nach 5''²⁾ is te begrijpen, maar bewijst te duidelijker de onjuistheid zijner beweringen. Welke de verklaring van מלך ירב moge zijn, in ieder geval hebben we hier met Assyrië te doen. Aanbeveling verdient m. i. de verklaring van W. Max Müller³⁾, die מלך ירב (of מלכי רב) houdt voor een echo van *šarru rabbu*, den gewonen titel der koningen van Assur. Dan zou dus de vertaling zijn: en zond boden tot koning »Majesteit''.

1) Muşri I, bl. 30 v.v., II, bl. 5. Uit K. A. T.³ bl. 150 v. blijkt niet, of hij bij deze „verbetering'' blijft. Wel zegt hij: festzuhalten scheint zu sein, dass, wenn überhaupt ein arabisches Land im Gegensatz zu Assyriën gemeint ist, dieses Muşri war.'' In A. F. III, bl. 263 wordt echter duidelijk, dat W. een plaats Jareb in Muşri kent. Hier vertaalt hij 1 Sam. 15⁵ door „en Saul kwam tot de steden der Amalekieten (die toen in „Muşri'' zaten) en (tot) Jareb in den wadi (= naħal = naħal Muşri). Jareb is dus de hoofdstad van Muşri''. Het moet dus volgens hem ergens in de Negeb gelegen hebben; dus dan heeft Muşri's hoofdstad herhaaldelijk tot Juda's gebied behoord!

2) Z. A. W. 1897, bl. 332 vv.

3) Vier neue, bl. 312 v. 281.

Hommel heeft een andere verklaring, door hem „het ei van Columbus” genoemd. Volgens hem is יריב = Aribi der keilinschriften, „het grensland van Edom-Ashur”. Merkwaardig, dat de historische boeken niets vermelden van een hulp zoeken bij Aribi, terwijl ze wel spreken van het zenden van boden naar Assur en Egypte. Bovendien gaat die verklaring bij יו⁶ niet op, want dan wordt het stierbeeld naar twee verschillende plaatsen tegelijk gebracht: naar Assur (= Edom volgens H.) en naar Aribi; wat voorloopig niet mogelijk is ¹⁾. Ten slotte merk ik op, dat de gelijkstelling van Aribi met עריב toch veel meer voor de hand ligt dan die van Aribi met יריב.

Daarmede zijn we gekomen tot de bespreking der verschillende plaatsen uit Jesaja, waarin W. en H. hun Muşri hebben teruggevonden. Ik begin met Jes. 20, omdat we hier tevens een eigenaardig kijkje krijgen op de wijze, waarop W. zonder bevooroordeeld te zijn toch zijn doel weet te bereiken. Gelijk bekend is, gaat aan dit hoofdstuk een tijdsbepaling vooraf: „in het jaar, waarin de tartan, door Sargon den koning van Assyrië gezonden, naar Asdod kwam, Asdod belegerde en innam”, en houdt het een aankondiging in van de rampen, die מצרים en כוש zullen treffen tot schrik van allen, die op hen betrouwd hebben. Daar W., eer hij dit hoofdstuk besprak, reeds had vastgesteld, dat Egypte zich in 711 nog niet gemengd had in de palestijnsche aangelegenheden en dat Jamani van Asdod naar Muşri gevlucht was, moest deze tijdsbepaling ter zijde worden geschoven. Ze werd gekwalificeerd als „eine angabe, welche der oder die exilischen sammler des Jesajabuches einer geschichtlichen quelle entnahmen . . . . und in welcher offenbar auch die rede war von dem beistande, den man in Asdod und in dem mit ihm verbundenen Juda vom מלך מצרים erwartete”, wat natuurlijk een

1) König werpt hier Hommel tegen, dat de Assyriërs slechts „koninginnen” van Aribi kennen. Dit is echter onjuist. Assurbanipal spreekt K. 3405 ^{2,9} over Hazailu šar(mātu) aribi.

koning van Muşri is geweest. Conclusie: Jes. 20 dateert niet uit 711, maar valt in den tijd van Taharka ¹⁾. Kort daarna ontdekt W. het arabische כוש en onmiddellijk wordt de tijdsbepaling weer in eer hersteld: Jesaja 20 dateert uit den jare 711, doch . . . met מצרים en כוש zijn niet Egypte en Ethiopië bedoeld, maar de arabische rijken Muşri en Koesj ²⁾. Hommel deelt dit gevoelen, „want ten tijde van Sargon komen zoowel Ethiopië als Egypte voor den politieken horizon nog volstrekt niet in aanmerking” ³⁾. Ik kan er natuurlijk niet aan denken hier een chronologisch systeem te ontwikkelen, ten bewijze dat deze stelling onjuist is ⁴⁾. De egyptische chronologie voor deze periode behoort tot een der moeilijkste problemen en kan niet worden opgelost dan na vergelijking met die van Assur en Babylon, Ethiopië en Libië, Juda en Israël ⁵⁾. Maar het staat toch tamelijk vast, dat Sabako zijn tegenstander Bokchoris in 715 overwonnen heeft. Daarmede was een einde gemaakt aan de machteloosheid van het rijk en kon opnieuw een poging worden gedaan om weer invloed uit te oefenen in Palestina. Tegenover het opdringende Assur waren dan ook de nu vereenigde rijken van Egypte en Ethiopië het natuurlijke steunpunt voor de kleine palestijnsche rijkjes. Daarheen zien ze uit om hulp (מִצְרַיִם vs. 5). Vandaar dat Jesaja beide rijken in één adem noemt, vs. 3—5. Gesteld dan ook al eens dat inderdaad de rijkjes van Muşri en Koesj ⁶⁾ bestaan hebben, dan zou toch nog de innerlijke waarschijnlijkheid er voor pleiten, dat de palestijnsche vorsten tegenover een rijk als het assyrische hulp zijn gaan zoeken bij een koning, van wien kon worden verwacht, dat hij in staat zou zijn Assur

1) Muşri I, bl. 35—38.

2) Muşri II, bl. 4 v.

3) Vier neue bl. 306 v.

4) Tot 1895 toe was ook W. het hiermede niet eens, vgl. *Gesch. Bab. u. Ass.*, bl. 228, 234, 236, 238, *Gesch. Isr. I*, bl. 170. Vroeger was H. zelf ook een ander gevoelen toegedaan, *Gesch. Bab. u. Ass.* (1885) bl. 674. Volgens R. E. ³, I 214¹¹ regeerden de ethiopische koningen eerst sinds 707 over geheel Egypte.

5) vgl. Lauth, *Aus Aegyptens Vorzeit*, bl. 433.

6) Ik zeg opzettelijk „rijkjes”, nu we zagen, dat noch de Negeb, noch het Sinaïtisch schiereiland, noch Edom, noch Medina tot Muşri hebben behoord.

het hoofd te bieden. En dat was niet de beheerscher van Muşri, van wien zelfs W. niet weet of hij zelfstandig vorst dan wel stadhouder was, maar de koning van Egypte, wien nu niet alleen de vele hulpbronnen van het rijke Nijldal ten dienste stonden maar ook de legerscharen van het volkrijke Ethiopië. Meer nog: volgens W. zou Jesaja zich zelfs onjuist hebben uitgedrukt, toen hij Muşri en Koesj in één adem noemde. Koesj was volgens hem geen zelfstandig rijk, maar een provincie van Muşri, dat op zijn beurt misschien weer provincie was van het groote mineesche rijk. Jesaja had dus van מצריים alleen moeten spreken of liever nog van מעין.

Kampen.

Dr. A. NOORDTZIJ.

(Wordt vervolgd).

BOEKBEOORDEELINGEN.

Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, onder
Redactie van Dr. F. PIJPER, Dl. IV, Afl. 1.

Van de nieuwe serie ›Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis‹, welker eerste deel in 1902 werd voltooid, ligt de eerste aflevering van deel IV ter bespreking gereed; dat is een goed teeken; ongeveer een deel per jaar, hooger eischen kunnen in ons land moeilijk aan zulk een tijdschrift worden gesteld. De pas verschenen afl. wordt geopend met een ›In Memoriam‹, door den redacteur gewijd aan zijn overleden medewerker, Dr. H. C. Rogge, die den 29 Aug. 1905 stierf. Dat is het derde woord ›Ter gedachtenis‹ in het sedert 1884 herrezen ›Archief‹ geschreven, en dit geldt den laatste der oprichters.

In 1880, bij de verschijning van het vierde deel, hadden de ›Studiën en Bijdragen‹ van Moll en de Hoop Scheffer opgehouden te bestaan; in Mei 1884 kwam toen de eerste afl. van het tijdschrift, dat de oude reeks zou voortzetten, bij Martinus Nijhoff van de pers: ›Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis‹. De titel was nieuw, en toch ook weer oud; de oprichters-redacteuren waren nieuwe mannen, maar oude bekenden op het gebied van vaderlandsche kerkhistorie: Acquoy, Rogge en Aem. W. Wybrands, destijds doopsgezind predikant te Leiden. Reeds het tweede deel moest helaas! de necrologie bevatten van den jongste der redacteuren, Wybrands, die 22 September 1886 (in de Voorrede van dat deel

staat bij vergissing 22 Augustus) overleed; het stukje, aan zijn arbeid en nagedachtenis gewijd, werd door Rogge geschreven. Door denzelfde werd in het zesde deel, voltooid in 1897, Acquoy herdacht, zijn oude vriend en studiegenoot. Dat zesde deel bevat nog twee belangrijke stukken van Acquoy's hand; een over de vijf boekjes die in den kerktoeren te Boskoop waren ontdekt en door zijne bemoeiing veilig in de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage werden opgeborgen, en een over Kerstliederen en leisen ¹⁾, helder en duidelijk en met rijkdom van inhoud, zooals Acquoy een artikel schrijven kon. Het titelblad van dat deel vermeldt voor het eerst den naam van Pijper als redacteur. Met nog één deel, dat in 1899 werd voltooid, eindigde die serie.

Daarna werd de titel een weinig veranderd; het woord »nederlandsch" werd voor »archief" gesteld en voor »kerkgeschiedenis" weggenomen. De verplaatsing van dit woord was voor den inhoud van het tijdschrift van groot gewicht, want die kon meer algemeen worden; het tijdschrift keerde terug, zooals de redacteurs in het »Woord vooraf" zeggen, tot hetgeen het bij den oorsprong was geweest, toen het in het jaar 1829, door de eerste redacteurs, Kist en Rooyaards, werd gedoopt: »Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland". — Van 1829 tot 1906, wat een tijd! Langzaam, soms ongeregeld, hadden de deelen elkander opgevolgd. De titel was nog al eens veranderd; er is een serie van slechts twee deelen; er zijn er twee van slechts vier deelen; maar alles bij elkaar vult toch een plank in een flinke boekenkast; een afzonderlijk verschenen registertje meegeteld 40 deelen. Een groote verzameling détailstudiën en bronnen-uitgaven op kerkhistorisch gebied! Niet alles is even belangrijk, dat spreekt van zelf! Daar zijn bijzonderheden bij en kleinigheden, bladvullingen en aardigheden; maar over het

---

1) Deze verhandeling, een omwerking van een in 1887 gepubliceerde, werd door Rogge geplaatst na den dood van Acquoy.

algemeen wordt de inhoud toch gevormd door stukken, die niemand ongelezen zal mogen laten, als hij zich met een onderwerp bezighoudt, dat met het behandelde samenhangt. Voor zooverre ik mij herinner is de eenige uitzondering op den regel, dat die inhoud bestaat uit losse, zelfstandige détail-studiën, van meer of minder omvang, de verschijning van »Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland» van de Hoop Scheffer, in vier vervolgstukken. Dit boek, dat in 1873 uitkwam (in 1886 verscheen te Leipzig een duitsche vertaling »mit einem Vorwort von Dr. Nippold) is opgenomen in dl. I en II van de »Studiën en Bijdragen»; eigenlijk is het boek niet anders dan de bij elkaar gebrachte overgedrukte vellen van dat tijdschrift. Het eenige verschil is dat op blz. 333 (die overeenkomt met blz. 515, dl. I Stud. en Bijdr.) 17 regels tot vier regels zijn ingekrompen, om een hoofd te krijgen voor het tweede deel van het boek; maar verder is alles, tot en met de drukfouten, precies hetzelfde.

Ook de nu verschenen afl. wijkt, wat den inhoud aangaat, niet van de voorgaande deelen van het tijdschrift af; ze bevat vijf stukken en een bladvulling van den redacteur, over het graf van Erasmus te Bazel. Het eerste, van Prof. Dr. Henry E. Dosker, uit Louisville in Kentucky, behandelt den Revival van 1800, een bladzijde uit de Amerikaansche kerkgeschiedenis. »Amerika is terecht een nieuwe wereld genoemd geworden. Alles is hier anders dan aan gindsche zijde der wateren» — aldus begint het stukje; en wanneer men de lezing van de twaalf bladzijden, waarop de Revival wordt beschreven, heeft ten einde gebracht, dan herinnert men zich met zeker blij gevoel die eerste regels: 't is te hopen dat de hier beschreven dingen maar aan gindsche zijde der wateren blijven; voor zulke dolle opgeschroeftheden, hebben wij, kalme Nederlanders, gelukkig weinig smaak. Gaarne willen we zeker op gezag van den schrijver aannemen dat de geschiedenis van den Revival van 1800 een »belangrijke bladzijde» is in de geschiedenis van het Amerikaansche Christendom (blz. 12),

al kunnen wij er niet veel anders in lezen dan de beschrijving van de onbekookte dwaasheden der massa, bij welke godsdienstig fanatisme slechts het oppervlak des levens in heftige beroering brengt.

Het tweede artikel is van de hand van J. Lindeboom over Johannes Venator; het behandelt voornamelijk een boekje van diens hand, na zijn dood uitgegeven, door Adolphus Venator, broeder van den schrijver. Naar aanleiding van dat boekje heeft het stukje tot bijtitel: »Een bijdrage tot de vroegste geschiedenis van het Remonstrantisme». Is die bijtitel juist? Al is V. geen streng Calvinist geweest, was hij daarom ongeveer Remonstrant? Evenwel — meer bezwaar dan tegen dien bijtitel, heb ik tegen het weinige dat de schrijver van dit stukje zegt over Venator en de Nijmeegsche gemeente; want dat weinige deugt niet, doordat hij de zaken niet behoorlijk heeft nagezocht.

»Het Nijmeegsche Archief geeft slechts de datums van zijn »beroep, 26 Sept. 1592, en van zijnen dood, 2 September 1598. »Na zijn dood bleef de gemeente bijna twee jaar zonder voorganger; eerst in 1600 werd Henricus Lefferus ¹⁾ uit Ysselmonden »beroepen. De Raadssignaten uit dien tijd, de eenige bron" . . . . Van deze mededeelingen is er geen enkele juist dan alleen die van den sterfdag, en ik ben heel blij dat ik de Nijmeegsche gemeente kan zuiveren van den blaam, dat zij zich in hare prilste jeugd heel kalm twee jaar zonder voorganger heeft gelaten; dat is ook beslist onwaar. De schrijver beroept zich in eene aantekening op inlichtingen van den Heer van Schevichaven, gemeente-archivaris alhier. Wat hij uit die inlichtingen heeft geput kan ik natuurlijk niet beoordeelen; maar als schrijver het boek had nagezien dat de Heer v. S. in 1900 over »De St. Stephenskerk te Nijmegen" heeft uitgegeven, dan zou hij daarin hebben gevonden dat Venator in 1596 te Nijmegen beroepen is en dat Hermannus Grevenstein

---

1) Deze naam is fout; 't moet zijn Lefferus.

›bij provisie den dienst dezer gemeente verbredende” in 1599 jaarlijks *f* 450 werden toegelegd (blz. 160 v.). Het jaartal 1592, voor de komst van Venator te Nijmegen, is ontleend aan de borden die in de kerk hangen (v. S. a. w. blz. 280). Dat dat jaartal moeilijk deugen kon had de Heer L. kunnen ontdekken door een rekensom; hij zegt dat V. 30 jaar was toen hij stierf; dat hij 6 jaar te Nijmegen stond, 6 jaar te 's Heerenberg en vóór dien tijd, na voltooide studie, een jaar aan het hoofd van een school te Wezel heeft gestaan; de Weselsche autoriteiten zouden aldus een 17 jarigen jongen schoolhoofd hebben gemaakt nadat deze zijn studie voltooid had!

En nu de lange vacature! In 1598 heerschte de pest in Nijmegen; 16 Aug. stierf de predikant Johannes Nereus; 2 Sept. d. a. v. Venator en 6 Sept. Lomannus. Behalve het Archief der burgerlijke gemeente Nijmegen, bestaat er ook nog een kerkeraad-archief, dat toch, als men over kerkelijke zaken schrijft, niet zóó mag worden genegeerd dat men de raads-signaten de eenige bron noemt. In de notulen van de classicale vergaderingen (ook al een bron voor dien tijd) komt, naar mij Mr. A. C. Bondam te Arnhem meldde, de naam van Venator niet voor; die beginnen trouwens pas in 1598. Maar de synodale acta (weer een bron) kennen Venator wel; hij woonde nl. als scriba de te Arnhem gehouden synode in Sept. 1593 bij, en was toen predikant te 's Heerenberg. De zooeven gemelde datums van overlijden der drie predikanten zijn aan het oudste notulenboek van den kerkeraad, dat met 1592 begint, ontleend. Dat notulenboek doet ook zien dat de kerkeraad een vast- en bededag uitschreef tijdens de pest; en dat maakt L's mededeeling dat de sterfte niet groot was min of meer twijfelachtig. Maar de Nijmeegsche gemeente had 6 Sept. 1598 hare drie predikanten verloren. Ze zat echter niet stil, want 24 Sept. d. a. v. werd een buitengewone bijeenkomst gehouden, geleid door het Geldersche factotum Johannes Fontanus, predikant te Arnhem, waarin o. a. is besloten ›dat thokompstien Sonnendach Adamus Billichius, diener

des h. wordes tot Ingen hier beschreuen sulle worden en dat op den berop Rutgeri Topandri insistert sulle worden tot dat eigentlike resolutien genomen zijn". Topander stond in Gelderland, want in 1599 is hij door de Harderwijksche synode tot gevolmachtigde in kerkelijke zaken benoemd; maar hij is nooit predikant te Nijmegen geworden; Reitsma en v. Veen, noemen hem zoo (in het Register) op grond van het mislukte beroep; Topander nl. hield de gemeente aan het lijntje. Wanneer het beroep is uitgebracht blijkt niet; notulen van 1599 ontbreken; maar 29 April 1600 worden in een buitengewone vergadering brieven voorgelezen van Topander en van Fontanus; men verwacht dat het beroep zal worden aangenomen en zal het beroepen van anderen uitstellen; in geval (zoo wordt verder beslist) D. Justus (Triburus?) de last alleen te zwaar mocht vallen, zal assistentie aan de kerk te Arnhem worden gevraagd. De tijdelijke predikant Grevenstein ¹⁾ was dus blijkbaar vertrokken, maar men had een ander, een oud man; zoodat op de synode te Arnhem, in Juni 1600 gehouden, door de Nijmeegsche kerk aan de andere kerken een dienaar te leen werd gevraagd; diezelfde synode werd door Nijmegen te hulp geroepen om Topander tot beslissing te nopen. Blijkens het vervolg is de arnhemmer predikant Joh. Fontanus Nijmegen gaan helpen. Den 22sten Juni werd aan Topander een ultimatum gesteld; als hij binnen vier weken niet beslist had, zou men zich aan het beroep niet meer gebonden achten. Tevens werd een commissie naar Friesland gezonden; „hoorders" zouden wij zeggen, maar toch niet in den tegenwoordigen zin des woords, want de predikanten kwamen preeken in de gemeenten, die hen wilden beroepen. Ondertusschen schrijft Topander dat hij 24 Juli zal overkomen;

---

1) Hij was alumnus van de stad; deed hier dienst, wat door andere alumni op andere tijden ook is gedaan; doch in dezen herderloozen tijd kreeg zijn dienst een heel ander aanzien; zijn tractement was dan ook gelijk aan hetgeen de predikanten hadden genoten; hij was vertrokken naar het eiland Voorne.

maar de hoorders-commissie heeft zich in verbinding gesteld met Johannes Langius, predikant te Vollenhove; deze komt over om te preeken, en door Fontanus, die dus de Nijmeegsche zaken behandelt, zal aan den Drost van Vollenhove worden geschreven over de losmaking van genoemden predikant. Topander krabbelt weer terug en stelt zijn komst uit tot 8 September, maar hem wordt nu bericht gezonden dat hij wel heelemaal kan wegblijven. Den 12^{den} Juli wordt beslist dat Langius zal beroepen worden; deze heeft te kennen gegeven dat hij komen zal, indien Vollenhove hem wil laten gaan. De Heeren Justus (de oude hulpprediker) en Fontanus zullen die zaak in orde maken, maar Fontanus verzoekt dan ook zijn afscheid. Toch is er van Langius' overkomst niets gekomen.

Men bleef zoekende, en den 19^{den} Aug. kwam de beroeping van Henricus Cochlaeus van IJsselmonde, die door een Rotterdamschen predikant was aanbevolen, ter sprake; kerkeraad en magistraat schrijven aan de Classis van Rotterdam; daarna wordt Gerardus Livius predikant te Aarlanderveen genoemd, die bereid is zich te laten hooren; 4 Sept. verkeert men nog in 't onzekere, weer komt er een andere ter sprake n.l. Nicolaas Dammius, predikant in den Briel; den 10^{den} van die maand wordt besloten dat een Commissie naar den Briel zal reizen en dat die, op haar terugweg, te Rotterdam en te Woerden, de hoofdplaatsen van de Classen, de beroepen predikanten zal opvorderen. Ondertusschen komt er weer een brief van Topander, die toch eigenlijk gaarne te Nijmegen wil zijn; die brief was uit Hardenberg geschreven; een maand later deed Fontanus nog eens een goed woord voor den talmenden predikant, maar men had in Nijmegen genoeg van hem. Dat uitstellen eerst en die herhaalde pogingen om later toch te komen, zijn misschien te verklaren uit vrees voor pestbesmetting. Tegen het einde van September brengt de commissie, die naar Holland is gereisd, gunstige rapporten; de beide beroepen predikanten hebben na veel moeite gedaan gekregen dat hun kerken hen willen laten gaan; zij zullen

nu spoedig overkomen, en Nicolaas Dammius is ook bereid de toestemming van den Briel te vragen als Nijmegen hem beroept; den 5^{den} October komt Cochlaeus met papieren, die goedgekeurd worden; in diezelfde vergadering vraagt Jacobus Buschotus van Arnhem zijn afscheid; deze heeft dus blijkbaar de plaats van Fontanus ingenomen, na diens vertrek op 12 Juli; men verzocht hem nog tot 8 October te blijven; den 12^{den} komt Gerardus Livius met papieren, die in orde bevonden worden, en beiden worden 19 Oct. door Johannes Mulhovius, predikant te Elst aan de gemeente verbonden. Dammius kan echter nog niet komen; den 15^{den} Februari 1601 komt een brief in, die doet zien dat de kansen van zijn overkomst verminderen, en den 10^{den} Aug. worden andere namen genoemd voor het beroep in de derde standplaats. Maar nog steeds ontbreekt de naam van Leflerus, die volgens L. in 1600 de eerste predikant na een voorgangerlooze periode van twee jaar zou geweest zijn.

Eindelijk — ook de jongere broeder van Johannes Venator komt in het Nijmeegsche Acta-boek ter sprake; onder dagtekening van 2 Oct. 1597 aldus: »Adolphus Venator geropen »zijnde wettelick van die gemeente tot Alcmaer in den letzten »Septemb. in onse vergadering geexamineert, suyver in die »lehre bevonden, ende op huyden door die oplegging der »handen, na Christi ordonancie bevestigst worden, na dien »syn Name ten derden mahl der gemeente opentlick voorge»stelt is geworden ende niet ten voorschijn komende, dat »davan hadde mogen hinderlick wesen. Warvan menn hem »attestacie an die kercke van Alcmaer sal mededeylen.” Blijkbaar is dus de jongere broeder met den oudere meegekomen uit 's Heerenberg naar Nijmegen; dan heeft ook onze Johannes, gewezen onderwijzer, aandeel gehad in de opvoeding en opleiding van zijn jongeren broeder, en dan wordt het uitgeven van Johannes' Enchiridion door Adolphus een daad van dankbare piëteit.

Een en ander heb ik uitvoerig meegedeeld aan de hand

van de kerkeraadnotulen der Nijmeegsche gemeente, hier en daar aangevuld met wat de synodale acta bewaarden; men kan er uit zien, hoeveel moeite soms gedaan moest worden om een predikant van de eene naar de andere plaats te krijgen, en hoe men zich in tijd van nood moest redden; dat alles is toch te veel om met een »de raadssignaten, de eenige bron” geheel te worden verwaarloosd; al zwijgen die raadssignaten, dan kan men zelfs in kerkeraadboeken nog wel eens wat vinden dat licht doet opgaan over kerkelijke personen en toestanden van vroegere jaren.

Het derde stuk, met vier bijlagen, die er den grondslag van uitmaken, is van de hand van J. P. Scholte en handelt over de godsdienstige verdraagzaamheid van Prins Willem I; waar het verschillend oordeel, door historici over deze groote persoonlijkheid geveld, wordt genoemd en met enkele regels wordt geciteerd, daar had, al ware het alleen ter wille der meerdere volledigheid, de heer S. wel gedaan ook den naam van v. Vloten te noemen; als ik mij wel herinner, had dan nog eene karakteropvatting kunnen gegeven worden, die met geene van de hier aangehaalden geheel overeenkomt.

Dr. P. C. Molhuysen geeft »nieuwe bescheiden” over een merkwaardig man uit den aanvang van den Reformatietijd, Cornelius Aurelius, die een tijdlang te Leiden in het klooster Lopsen vertoefde. Deze en zijn neef Willem Hermansz waren vrienden van Erasmus, toen deze nog jong was; maar Erasmus groeide de eenvoudige humanistisch gezinde monniken boven het hoofd en heeft weldra de oude vriendschap vergeten. Maar al oordeelde dan Erasmus, dat zij in zijn schaduw nauwelijks staan konden, zij waren toch in hun tijd geen onverdienstelijke mannen. Cornelius o. a. was de uitgever van de Divisiiekroniek, en een tijdgenoot die die uitgave bespreekt noemt den schrijver »een poëta ende vernuft man”. Over dien man, als schrijver van de Divisiiekroniek, sprak indertijd Prof. Fruin (1888—89) in de vergaderingen van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde vanwege de Maatschappij

der Nederl. letterkunde; deze hield toen Lopsen voor den familienaam en plaatste Cornelius Aurelius (Goudanus) in het klooster Steyn bij Dordrecht. In dl. II (1903) van het »Nederl. Archief voor kerkgesch.» schreef Dr. Molhuysen een artikel over Aurelius (met bijlagen), waaruit bleek dat Cornelius wel degelijk een tijdlang ook in het klooster Lopsen vertoefde; daardoor werd Fruin's gissing dat de schrijver van de Divisie-kroniek in de buurt van Leiden woonde, bevestigd. Na 1903 ontdekte Dr. Molhuysen nieuwe Aureliana, een brief van C. aan Bosthius, brieven van de beide neven aan elkander, en drie gedichten van Aurelius. Deze bescheiden worden thans publiek gemaakt, voorafgegaan door eene kleine inleiding, waarin tevens enkele nadere aanwijzingen voor het in 1903 geschreven artikel worden gegeven.

Eindelijk bevat deze afl. een artikel van H. T. Oberman, getiteld: »De betrouwbaarheid der Martelaarsboeken van Crespin en Van Haemstede». De naam van den schrijver wekt de herinnering aan belangstelling in zaken als de hier behandelde betoond. Een aantal jaren geleden toch ontving de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde van den heer F. Oberman, predikant te Leiden, een merkwaardig bundeltje ten geschenke, waarin een aantal alleraardigste werkjes vereenigd zijn. Dit bundeltje gaf Prof. Pijper aanleiding in het »Archief» (nieuwe serie, dl. II, 1903) een artikel te schrijven getiteld: »Een nieuw ontdekt doopsgezind martelaarsboek.» Van zulke belangstelling getuigt ook het artikel van den heer H. F. Oberman. Zal ik een aanmerking maken, dan moet het deze zijn, dat de titel te veelomvattend is; die belooft meer dan het stuk geeft, want het onderzoek geldt alleen de berichten aangaande één enkelen martelaar, n.l. die over Godefroy van Hameele; hoe nauwkeurig de berichten betreffende dezen man worden behandeld, ze bewijzen niet de geloofwaardigheid of ongeloofwaardigheid van den heelen Crespin en den heelen Van Haemstede. Dit artikel is dan ook van een andere soort, zit heel anders in elkaar, dan hetgeen Prof. Cramer

voor enkele jaren in de Doopsgezinde Bijdragen (ik bezit alleen den overdruk, zonder jaartal) schreef over »de geloofwaardigheid van Van Braght»; daarin wordt de gansche Van Braght behandeld. Zoo heeft de heer O. niet gearbeid en daardoor zal wellicht een lezer kunnen teleurgesteld, worden die, op den titel afgaande, meer verwacht. Overigens getuigt het artikel van nauwgezette nasporing.

Nijmegen, Febr. 1906.

Dr. I. M. J. HOOG.

De Israëlietische Profeten door Dr. J. C. MATTHES,
Hoogleeraar te Amsterdam. Van Holkema & Warendorff. f 1.90.

Man kann einerseits erfolgreich der Popularisierung der Wissenschaft dienen ohne doch ein selbständiger Forscher zu sein, man kann andererseits wissenschaftlicher Forscher sein ohne das gleichzeitig zu sein, was man interessant nennt¹⁾. Men kan echter ook wetenschappelijk navorscher zijn en tegelijk de kunst verstaan om de door studie verkregen resultaten in een begrijpelijken, populairen vorm weer te geven. Het bewijs hiervan levert prof. Matthes in bovengenoemd werk, dat bestaat uit een reeks opstellen, vroeger in de »Stemmen uit de Vrije Gemeente» verschenen, en nu eenigszins gewijzigd bijeengevoegd.

De titel »de Israëlietische profeten» is wat ruim genomen. Want over Nahum, Habakuk en Zefanja wordt niets gezegd. De schrijver zegt in een noot op pg. 86: »Van Nahum, Zefanja en Habakuk is niets bekend en weinig schrift over; daarom beproef ik het niet hen te schetsen», maar dit is toch niet geheel juist. Wel juist is echter, dat hij ze niet voor zijn

---

1) Das religiösen Leben der Juden nach dem Exil von T. K. Cheyne. Vorrede des Verfassers. Alfred Töpemann. Giessen 1905.

doel gebruiken kon. Dit doel is immers de gestalten der profeten te plaatsen in de lijst van hunne omgeving en hun tijd; niet een resumé te geven van hunne denkbeelden en daden, maar ons menschen te schetsen die geloofden, dachten en handelden. Daarom wordt ook telkens ons oordeel gevraagd over een woord of eene daad van hen, opdat wij ons zullen verplaatsen in hun toestand en in hun gemoedsleven. En wie het boek ten einde gelezen heeft zal dan ook voor zich zien eene rij gestalten, die onder des schrijvers hand levende gestalten zijn geworden. In dit licht bezien is het boek een kostelijke aanwinst voor de goede, populaire literatuur over het oude Israël.

In de voorrede zegt de schrijver terecht, dat men bij de behandeling van zulk een onderwerp voor quaesties staat die nooit geheel bevredigend opgelost worden. Immers, de historisch-critische wetenschap is er nog niet in geslaagd de vele duistere plaatsen in de profetieën te herstellen en het oorspronkelijke en later ingevoegde te schiften; en het soms zóó vage en zwevende beeld kan men ook met hulp van de psychologie niet geheel helder maken.

Daarom zal de deskundige, die dit boek leest, hier en daar met den schrijver verschillen. Wie Amos 9⁵, 4¹³, 5⁸ voor later ingevoegde doxologieën houdt, zal bijv. niet met hem instemmen in zijne beschrijving van Amos' ontvankelijkheid voor de schoonheid der natuur. En ik meen, dat de verhouding der profeten tot den cultus niet is deze, dat zij „het offer gering achtten en zijne opheffing voorbereidden” (pg. 10), maar dat zij afkeurden de wijze, waarop de cultus uitgeoefend werd, en de ideeën, die hunne tijdgenooten daaraan ten grondslag legden. De bekende plaatsen Amos 5²¹⁻²⁵, Hosea 6⁴⁻⁶ etc. moeten m. i. dan ook in ander verband worden aangehaald dan de schrijver dit doet ¹⁾. Zoo zou er meer te noemen zijn.

Maar bij den tegenwoordigen stand der wetenschap kunnen

---

1) Vgl. mijn artikel in Th. T. Jan. 1905 pgg. 18—39.

meeningsverschillen niet uitblijven. Vooral bij een boek als dit mag daarbij niet te lang worden stilgestaan. De critiek heeft hier tot plicht om te zien of het boek beantwoordt aan het doel, waarmede het geschreven werd. En dan aarzel ik niet te zeggen, dat dit volkomen bereikt is. De schrijver, die geheel op de hoogte blijkt te zijn van de aanhangige vraagstukken, heeft in den hem eigen, duidelijken en pittigen stijl, op de hem eigen, klare en onderhoudende wijze, ons de bekende figuren der Oud-Testamentische profeten met levendige kleuren geschilderd. Men proeft uit de wijze, waarop prof. Matthes over hen schrijft, dat hij de profeten hoog stelt. Waar wij geneigd zouden zijn hen te veroordeelen wegens hunne soms onverzettelijke en onpraktische denkbeelden, daar neemt hij hen in bescherming, door op tijd en volk, beschaving en toenmalige godsdienstige ontwikkeling te wijzen; hetzelfde geschiedt tegenover de beschuldigingen van enkele geleerden, o. a. Renan, die al te veel vergeten, dat de profeten niet beoordeeld mogen worden naar den maatstaf van 19de-eeuwsche denkbeelden.

Toch bespeurt men, dat dit boek een produkt is van historisch-critische studie. Tegenover de beschouwingen der oudere school worden de profeten geplaatst in het nieuwe licht. Ik vermoed, dat daarom prof. de la Saussaye spreekt over »ontnuchterende opmerkingen en denigreerende trekjes», waarvan hij echter geen enkel voorbeeld bijbrengt, evenmin als van de later genoemde »vlijmende opmerkingen»¹⁾. Het is jammer, dat hij dit oordeel niet gestaafd heeft met bewijzen. Want het is mij niet gelukt in te zien, welke opmerkingen voor iemand, die op de hoogte is der moderne bijbelcritiek, »ontnuchterend» of »vlijmend» zouden zijn, en in welk opzicht de profeten »gedenigreerd» worden. In waardeering, hoog-schatting en bewondering voor de profeten is prof. Matthes waarlijk niet een van de minste der broederen, Verdedigt hij

---

1) Onze Eeuw. Maart 1906 pg. 470.

Jeremia niet tegen de aanvallen van Renan en Oort? Zuivert hij de profeten niet van menigen blaam, die op hen geworpen is? Daarom, zoo weinig het mij verwondert, dat prof. de la S. door dit boek niet warm is geworden voor de profeten — immers hij en de zijnen zijn warm voor andere beschouwingen — zóó zeer verbaast het mij van hem, die de werken van andere moderne geleerden kent, de bovengenoemde opmerkingen over denigreeren etc. te lezen. De beschuldiging is m. i. niet gerechtvaardigd.

Met aandrang beveel ik dit boek allen aan, die de profeten van het O. T. in hunne ware beteekenis willen leeren kennen.

Hilversum.

F. DIJKEMA.

LETTERKUNDIG OVERZICHT.

De godsdiensten der wereld. Naar S. T. BETTANY voor Nederland bewerkt en op vele punten herzien en uitgebreid door Dr. J. G. BOEKENOOGEN. Deel I, 527 blzn.; Deel II, 620 blzn. Amsterdam, Cohen Zonen, (1903).

Op verdienstelijke wijze heeft Dr. Boekenoogen Bettany's populaire boek over de geschiedenis der godsdiensten opnieuw bewerkt en van dit ontzettend uitgebreide gebied van onderzoek een overzicht gegeven, dat bijzonder geschikt mag heeten voor den breeden kring van lezers, voor wie het bestemd is. Het munt uit door duidelijke uiteenzetting en groepeerings van de stof; en — waarop het in de eerste plaats aankomt — de feiten zijn, voor zoover de ref. heeft kunnen nagaan, in den regel goed weergegeven, gelijk ook de keuze van de stof doorgaande gelukkig genoemd moet worden. De Schr. heeft steeds getracht zich door de beste leidlieden te laten informeren; herhaaldelijk zijn ook stukken uit de verschillende heilige geschriften in vertaling medegedeeld. Talrijke afbeeldingen verhoogden de waarde van het werk.

In een inleiding van 22 blzn. wordt een poging aangewend om een reeks van godsdienstige verschijnselen, die in zeer verschillende godsdiensten gevonden worden, te definiëren en toe te lichten. Dan worden achtereenvolgens behandeld: de godsdiensten van onbeschaafde volken, 63 blzn.; godsdiensten van China en Japan, 90 blzn.; Indische godsdiensten, 205 blzn.; het Zarathushtrisme, 44 blzn.; de godsdiensten der Grieken en Romeinen, 91 blzn., der Kelten, Germanen en Slaven, 43 blzn., van Egypte, Babylonië en Voor-Azië, 80 blzn.; het

Jodendom, 126 blzn.; Islam, 125 blzn., en het Christendom, 200 blzn. Wanneer één schrijver al deze onderwerpen toelichten moet, is het niet te verwonderen dat de behandeling eenigszins ongelijkmatig wordt: aan de Indische godsdiensten worden bijna even vele bladzijden besteed als aan de Zarathustrische, Grieksche, Romeinsche, Germaansche, Egyptische en Babylonische godsdiensten te zamen.

Dat in verschillende gevallen aanmerkingen te maken zijn betreffende de vaststelling en de toelichting der feiten, spreekt wel vanzelf; eerder is het, bij een zoo uiterst moeilijke taak, te verwonderen, dat het aantal dier plaatsen niet veel talrijker is dan het geval schijnt te zijn. Enkele punten zullen even aangestipt worden. Het menschenoffer in verband met de vereering van de goden der vegetatie, I, blz. 92, kon — na het onderzoek van Frazer — nader verklaard worden; evenzoo de schedelvereering, blz. 72. Tao, blz. 177 en 180, is de »weg» als wereldorde, wereldleven, daarom ook »leven», d. w. z. het goede en rechte in ethischen zin, te vergelijken met rita in Indië, asja in Perzië en ma in Egypte; deze drie laatste begrippen, elk voor zijn godsdienst van centrale beteekenis, zijn m. i. lang niet voldoende toegelicht. Ook andere wezenlijke en diepe concepties in de Indische en Perzische godsdiensten, zooals Soma en Agni, blz. 226 vg., Haoma, blz. 435, het vuuroffer aan Mazda, blz. 440, moeten veel meer op den voorgrond treden; van de karakteristieke Brahmaansche offertheorie hooren wij niets. Van de dierenvereering en godsymbolen in den Egyptischen godsdienst zegt de Schr. II, blz. 81: »dergelijke opvattingen omtrent de goden schijnen vreemd en een beschaafd volk onwaardig» — maar zelfs een korte verklaring had het veel minder vreemd en veel meer waardig kunnen maken. De mysteriën die in verband met Neit van Sais, blz. 105, genoemd worden, hadden ook bij een reeks van andere Egyptische goden ter sprake moeten worden gebracht. Dat Hadad-Ramman VUL genoemd wordt, blz. 117, is niet te verdedigen; evenmin — blz. 119 — dat

in den tijd 4300—2150 v. Chr. de zon bij de voorjaarsnacht-evening in het teeken van den Stier stond.

Er kon natuurlijk meer genoemd worden. Maar laat ons niet vergeten, dat niemand tegenwoordig een dergelijk werk zal kunnen schrijven zonder dergelijke vergissingen te be-gaan. Dr. Boekenooen heeft m. i. aanspraak op de dank-baarheid van allen die de kennis van de godsdiensten in de wijdste kringen verspreid wenschen.

M. BEVERSLUIS, *Geschiedenis van den godsdienst*. 1ste ge-deelte: De godsdienst der heidenen. Uitgave van den Schrijver. 80 blzn. Prijs f 1.—

De Heer B. stelt zich ten doel de voornaamste karakter-trekken van „den godsdienst der heidenen” te beschrijven, en de wijze aan te toonen waarop een reeks van godsdienstige problemen door het heidendom opgevat of opgelost zijn. Dus een soort van godsdienstige fenomenologie. Maar de Schr. schijnt zich van de groote moeilijkheden die hiermee ver-bonden zijn niet voldoende rekenschap te hebben gegeven. Een overzicht te geven van de geschiedenis van een reeks van godsdiensten is een zware taak; maar nog zwaarder is het, de historische stof systematisch te bewerken, omdat daar-voor geëischt wordt dat dezelfde stof in dieperen zin begrepen is. De Schr. is bij de systematische bewerking niet gelukkig geweest. Hij heeft getracht bij de groepeerings der feiten zelf-standig te werk te gaan; maar het heeft hem bij deze poging helaas te veel aan degelijke feitenkennis ontbroken.

W. B. K.

The Bodleian manuscript of Jerome's version of the chronicle of Eusebius reproduced in collotype, with an introduction by JOHN KNIGHT FOTHERINGHAM, M. A., Oxford, at the Clarendon press, 1905, in 4°. Prijs: 50 sh.

Met een gevoel van bewondering en niet zonder eenige jaloerschheid heb ik dit werk ter hand genomen. Mijne be-wondering geldt vooral de prachtige uitvoering dezer repro-ductie, waardoor een HS. der vijfde eeuw van 113 bladen in

bijna bedriegelijke nabootsing voor de geleerden van alle landen toegankelijk is gemaakt. Natuurlijk is er verschil tusschen het perkament van het oorspronkelijke en het (wel wat dunne) papier der reproductie. Het origineel heeft oneffenheden, verschil tusschen roode en zwarte letters, kleine afwijkingen van tint, die door de photographie niet geheel worden teruggegeven. Overigens kan eene nabootsing als deze voor den wetenschappelijken onderzoeker het oorspronkelijke HS. vervangen. Verder breng ik hulde aan de grondigheid en de nauwkeurigheid der Inleiding. De verdiensten van den heer A. Schöne, die de laatste kritische editie dezer Hiëronymiaansche vertaling der »Kroniek» van Eusebius heeft uitgegeven, zijn overal bekend. Maar de heer Fotheringham heeft zich onder de werkers op dit gebied onmiddellijk op den eersten rang naast Dr. Schöne gesteld. O. a. heeft hij de moeite genomen de twaalf oudste HSS., over gansch Europa verspreid, zelf te gaan zien en te bestudeeren, ten deele te photographieeren.

Waarom kan hier van jaloerschheid sprake zijn? Niet zoozeer omdat het HS. uit de Vde eeuw, dat thans te Oxford berust en waarnaar deze reproductie vervaardigd werd, eenmaal tot eene Nederlandsche collectie, n.l. die van Meerman, heeft behoord, en in het j. 1824 bij den verkoop daarvan weder over de grenzen is gegaan. Maar omdat ik zoo gaarne had gezien dat een onderwerp als dit nu eens door een Nederlander ware behandeld. Jos. Just. Scaliger die in het j. 1606 de eerste kritische uitgave in een statigen foliant verschijnen deed, was hoogleeraar te Leiden. De Leidsche universiteits-bibliotheek bezit van de 12 oudste HSS. een grooter deel dan eenige andere. 1°. Van een HS., welks ouderdom ongeveer tegen dien van het Oxfordsche opweegt, bestaat nog slechts een fragment: behalve de zestien bladen, die zich in de bibliotheken te Parijs en te Rome bevinden, heeft de Leidsche bibliotheek er zes. Verder bezit zij twee zeer oude en geheel volledige HSS. van uitnemende schoonheid: 2°. het folio-HS van Scaliger N. 14, dien het voornamelijk bij zijne

uitgave diende, prachtig geschreven met zwarte, roode en groene letters; 3°. een keurig HS. uit de bibliotheek van Is. Vossius (Lat. Q. 110), wiens verzameling indertijd voor een groote som geheel aan de universiteits-bibliotheek overging. Het is waar, dat van het onder N°. 1 vermelde HS. een facsimile is verschenen in de »Codices graeci et latini» bij den uitgever Sijthoff te Leiden, maar deze uitgave was bewerkstelligd door Dr. L. Traube, geen Nederlander. Alle hulde aan de energieke geleerden, onverschillig van welke nationaliteit, die het wetenschappelijke materiaal ten onzent komen bestudeeren! Maar waar zijn de jonge Nederlanders, die zich in dezen aangorden tot een edelen wedijver? Gelukkig kunnen wij wijzen op de serie der »Codices graeci et latini», waardoor Dr. S. G. de Vries zich zoo uiterst verdienstelijk heeft gemaakt. Maar wie drukken zijne voetstappen? Welke schatten beheert Dr. P. C. Molhuysen, ter Leidsche bibliotheek de conservator voor de handschriften! Ieder, die maar werken wil, wordt gaarne voortgeholpen. Maar het aantal zowel van jeugdige beoefenaars der klassieke talen als van theologanten, die zich ernstig aangorden om deze schatten aan het wetenschappelijk onderzoek dienstbaar te maken, is gering. Het schijnt mij toe, dat geen tien theologen in Nederland er een denkbeeld van hebben, hoe de handschriften-verzameling der Leidsche universiteits-bibliotheek een goudmijn vertegenwoordigt, waaruit door ernstige studie belangrijke dingen zouden kunnen worden te voorschijn gebracht, ten deele even belangrijk als die, waardoor geleerden van Duitse en andere nationaliteit, tegenwoordig (en terecht!) naam maken. Maar de groote Protestantsche kerk ten onzent moedigt het wetenschappelijk onderzoek te weinig aan. Er wordt te veel gedogmatiseerd, gepolitiseerd, en (sit venia verbo) gekibbeld, dan dat men er toe zou kunnen komen door eendrachtige samenwerking op wetenschappelijk gebied gunstiger toestanden te scheppen. Ook voor eenige Maecenassen, die, (behalve voor instellingen van philanthropie ten behoeve van

landloopers en bedelaars), goud zouden willen opofferen voor pennevruchten op dit gebied van Nederlandschen oorsprong, ware nog plaats.

Door het werk van den heer Fotheringham is dat van Dr. Schöne niet overbodig geworden. De reeds in de jaren 1866/75 door hem bezorgde uitgave van »Eusebi Chronicorum libri duo" en het voortbrengsel van zijnen rijpen leeftijd: »Die Weltchronik des Eusebius in ihrer Bearbeitung durch Hieronymus" (Berl. 1900) behouden hunne waarde. Dit laatste boek en de inleiding op de tekstuitgave behandelen eenige onderwerpen, die door den heer Fotheringham niet worden aangeroerd. Bij Schöne ontvangt de lezer naast een kritischen tekst in eene breede rij van kolommen ook nog: de Grieksche fragmenten van Eusebius, de Armenische vertaling, en chronologische opgaven naar de verschillende tijdrekeningen. Het hier gereproduceerde Oxfordsche HS. is niet geheel volledig; het eerste gedeelte ontbreekt er aan. De heer Fotheringham geeft naast de reproductie eene transcriptie van de plaatsen, welker lezing eenige moeilijkheid kan opleveren, maar geen transcriptie van het geheele handschrift. Eenige onnauwkeurigheden van het kritisch apparaat van dr. Schöne worden door hem verbeterd. Verder schenkt hij eene nieuwe en keurige beschrijving van de handschriften en bespreekt de merkwaardige geschiedenis van het Oxfordsche handschrift, zonder echter, wat de oudste lotgevallen betreft, veel verder te komen dan de slotsom dat het in Italië vervaardigd moet zijn. Het werk van den eenen geleerde vult dus dat van den ander aan; zij zullen vooreerst naast elkander gebruikt worden.

Bij palaeographische oefeningen kan deze reproductie uitmuntende diensten bewijzen als een fraai en leerzaam voorbeeld van zeer oud Latijnsch unciaal-schrift. Meer dan één geleerde heeft medegewerkt om aan den arbeid van den heer Fotheringham hooger waarde bij te zetten. De bij ons te lande welbekende Dr. R. L. Poole, de uitgever van »The

English historical review", lector der palaeographie te Oxford, bezorgde een hoofdstuk over den ouden scholiast, die zijne aantekeningen op den rand plaatste. Tevens verschafte hij eene transcriptie van deze aantekeningen. De heer C. H. Turner gaf eene voortreffelijke beschrijving van de werken van den fijnen geschiedkenner Jean du Tillet of Joannes Tilius. Merkwaardig is de vrucht van zijn onderzoek naar de handschriftenverzameling die Du Tillet moet bezeten hebben en waartoe ook het onderhavige Oxfordsche manuscript dezer »Kroniek" heeft behoord. Volkomen stem ik in met zijne meening, dat deze belangrijke figuur verdiende aan de vergetelheid ontrukkt te worden — iets, wat ik reeds lang heb gevoeld. Het stuk van den heer Turner is zeer geleerd, maar het had wat minder droog kunnen zijn. De beschrijving der eerste Grieksche editie der »Apostolorum et sanctorum conciliorum decreta" had hij kunnen verlevendigen door mede te deelen hoe Tilius in 1540 zijne uitgave in verband bracht met de opkomende Hervorming. Zonder het bestaande geheel in bescherming te nemen, zag hij in den heerschenden strijd weinig anders dan het werk van den Satan, duidde de tegenstanders als »sycophanten" aan en meende, dat alles wel terecht zou komen, als men zich hield aan de conciliën der eerste acht eeuwen.

Onder de namen van hen, die een steentje tot dit gebouw hebben bijgedragen, zie ik ook dien van mijn ambtgenoot Lake.

Alles tezamen genomen wensch ik den heer Fotheringham, alsmede den heeren President and fellows of Magdalen College te O., die een deel der kosten hebben gedragen, met het tot stand komen van dit werk geluk.

Leiden, 22 Jan.

F. P.

Het is altijd een genoegen een volledig geworden deel van *Herzog's Realencyclopaedie*, ten einde het aan te kondigen, door te zien en hier en daar er gedeelten van te lezen, al betreurt men het dat men zooveel ongelezen moet laten dat zeker belangrijk is. Dit geldt weder van den 16den band, die

ons brengt van »Riesen” to »Schutzheilige”. Ten overvloedige zij herinnerd dat het werk uitkomt te Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, en in ongeveer 200 Heften tegen 1 Mark voltooid zal zijn. Wij bezitten thans 170 Heften. Laat mij opmerkzaam maken op eenige uitgebreide en belangrijke artikelen! De beoefenaars van kerkgeschiedenis vinden hier veel dat van hunne gading is. Zoo »A. B. Ritschl”, den vader der Ritschlianen, door O. Ritschl, die ook het artikel over Albrechts vader, G. K. B. Ritschl, overwerkte; »Römische Kirche” van F. Kattenbusch, met eene bijzonder rijke opgave van bronnen, zoowel Roomsche als Protestantsche. Dezelfde behandelde ook zeer uitvoerig (S. 349—387) »Sakramente”. »Rusland” is door Bouwetsch besproken; de Evangelische kerk in dat land krijgt in zijn artikel het leeuwenaandeel. Van de belangrijke levensbeschrijvingen noem ik »H. A. Roëll” en »Ruysbroeck” van S. D. van Veen, »Rothe” van Sieffert, »Rufinus” van Krüger; »Scholten” van Kuenen, is onveranderd uit de 2de uitgaaf bewaard, evenals Rooyaards, van van Oosterzee, en andere. Een proeve van zeer uitvoerige behandeling van één persoon is »Rulman Messchwin”, een mystiek schrijver uit de 14de eeuw, van Th. Strauch, S. 203—227. Zij die verlangen naar voorlichting over Roomsche gebruiken vinden hier, onder meer, »Der heilige Rock” en »Rosenkranz” van Zöckler, »Sakramentalien” van R. W. Dove. De minnaars van dogmatiek ontvangen »Scholastik” van Seeberg, »Schöpfung und Erhaltung der Welt” van Zöckler. De oudheidkunde van Israël krijgt hare kostelijke bijdragen in »Rimmon”, »Sanhonianon”, »Eherne Schlange” van Baudissin, »Sabbath” en »Sabbath- u. Jubeljahre” van Lotz, »Samaritanen” van Kautzsch, »Schreibkunst u. Schrift bei den Hebräern” en »Schriftgelehrte” van Strack. Veel vermeldingswaardigs noemde ik niet. — Om toch ook één aanmerking te maken, wanneer E. Robinson, »der deutscheste” onder de Engelsch schrijvende geleerden heet, dan glimlachen wij om den naïeven trots op eigen volk die hierin doorstraalt; maar bedenkelijker is het wanneer

Geyer in het stuk over »Schule und Kirche» andere landen dan Deutschland slechts noemt, en wel zoo dat hij blijkbaar niets weet van den belangrijken strijd over dat moeilijk te regelen volksbelang een eeuw lang in ons land gevoerd, noch hoe tegenwoordig in meer dan één land die zaak aan de orde is en in Engeland een brandende vraag mag genoemd worden. Zulk een zwak artikel verhindert niet dat ook dit deel van »Herzog» een schat van kennis bevat.

K. MARTI, *Die Religion des Alten Testaments unter den Religionen des vorderen Orients* (Tübingen. Mohr. 1906. 88 bl.). Toen het laatste deel der door hem geredigeerde reeks commentaren verscheen, beloofde prof. Marti dit werk te zullen uitgeven, als, zooals de ondertitel ook zegt, »Zugleich Einführung in den Kurzen Hand-Commentar zum A. T.» (Th. T. XXXIX, 364). Inderdaad is het hiervoor zeer nuttig. Immers, voor hem die een boek van het O. T. gaat lezen is het dienstig het verloop van Israëls godsdienst in hoofdtrekken voor oogen te hebben; dan eerst kan hij het plaats en menige bijzonderheid waardeeren Wel is waar, loopt hij gevaar hierbij eenige vooroordeelen op te doen, waardoor zijn blik verduisterd wordt. Dit gevaar is onvermijdelijk. Wij zijn toch buiten staat de bestudeering te beginnen alsof wij niets wisten. Werk-hypothesen zijn noodig. Nemen wij niet voorloopig overzicht van den een of anderen geleerde aan, dan gaan wij af op kinderherinneringen of eene overlevering welker oorsprong ons onbekend is. Marti's boek geeft iets beters; het is een goede gids. Het is kort, duidelijk, in hoofdzaken m. i. juist. Het zij dus van harte ter inleiding in het O. T. aanbevolen. In één opzicht is het eenzijdig. Het handelt alleen over Israëls godsdienst, niet over zijn taal, maatschappelijken toestand, staatsinrichting, wetenschap en kunst; en men bestudeert het O. T. toch niet alleen om den godsdienstigen inhoud. Doch dat deze de hoofdzaak is betwijfelt niemand.

H. O.

BUDDHISTISCHE ELEMENTEN IN EENIGE
EPISODEN UIT DE LEGENDEN VAN ST. HUBERTUS
EN ST. EUSTACHIUS.

I.

Hubertus, de beschermheilige van de woeste Ardennen, wordt evenals de heidensche Diana, die hij als schutspatroon en god der jagers is opgevolgd, gaarne afgebeeld in gezelschap van een hert. Maar niet op dezelfde wijze. Artemis, de machtige hemelsche godheid, is de hoofdfiguur; de hinde of ree aan hare zijde doet haar uitkomen in hare hoedanigheid van jageres en heerscheres over het wild. In de traditioneele voorstelling van Hubertus en het hert is het dier de voornaamste persoon, immers niemand minder dan Christus zelf, die de gedaante van het hert had aangenomen om den harts-tochtelijken jager en toekomstigen bisschop op indrukwekkende wijze tot inkeer te brengen.

Hubertus wordt afgebeeld in geknielde houding liggende vóór het wonderdier dat een schitterend kruis tusschen de horens draagt en den blik op hem gevestigd houdt. Het meest zal hij zoo wel aanschouwd worden door de velen, die den Thiergarten te Berlijn bezoeken; want op dat oude jachtterrein van de Hohenzollerns is Hubertus met het hert een van de beeldgroepen die, in den bekenden trant van Berlijnsche ornamentiek, den »Grossen Stern», een van de drukste punten van den Thiergarten, park en verkeersweg tevens, opsieren. Het hert staat daar hoog boven een steil rotsblok. Onvervaard staart het met schranderen, zachten blik den jager aan, die

met verbazing en vreeze ontwaard heeft dat het fraaie dier dat hij zoolang heeft vervolgd, geen gewoon stuk wild is, maar een hooger wezen.

Volgens de legende toch had het prachtige dier opzettelijk den grooten jager tot zich gelokt, en in snelle vaart voortjilend hem en zijn paard van den jachtstoet verwijderd. Toen hij ver van de zijnen, alleen in het dichte woud was zonder het wonderwezen te kunnen achterhalen, beklom het een uitstekend rotspunt en bleef daar stilstaan. Toen zag Hubertus, zoodra hij de heerlijke gestalte van naderbij kon beschouwen, dat het een groot, stralend kruis tusschen de horens droeg. Verbijsterd liet hij zijn wapen zinken, steeg van het paard en knielde neder. En hij hoorde eene stem die hem toeriep: »Zoo gij u niet tot den Heer wendt, zult gij ter helle varen!» Die verschijning werd een keerpunt in zijn leven. Onder de ontroering van wat hij had waargenomen, omhelsde de wereldling, die vroeger zelfs op heilige dagen, wanneer de andere Christenen naar de kerk gingen, zich aan het jachtvermaak placht over te geven, den geestelijken stand; en hij deed dit op de wijze en overeenkomstig het bevel als de hemelsche stem hem verder te verstaan gaf.

Dit verhaal steunt niet op de »antiqua vita», die Surlius ex manuscripto vetusto codice publiceerd (dl. IV zijner *Acta Sanctorum*, Nov. p. 13—20), maar op een getuigenis van jongeren datum, dat de Jezuiet ROBERTI, die in 1621 eene uitvoerige monografie over St. Hubertus en zijne wonderen met tal van aantekeningen en beschouwingen in het licht gaf ¹⁾, als volgt uit een »MS. Carthusiae Leodiensis et Mon. Rubrae-Vallis», zooals hij zegt, overnam:

»Fertur autem quod quadam die solemni, quando alii Christiani seu vicini eius pergebant ad ecclesiam, ipse vanitatibus mundi deditus pergebat ad venationem. Et ecce apparuit ei

---

1) JOH. ROBERTI, S. J. *Historia Sancti Huberti, principis Aquitani ultimi Tungrensis et primi Leodiensis episcopi*. Luxemburg, 1621.

quidam cervus qui infra cornua sua gestabat signum S. Crucis. Audivit insuper quandam vocem dicentem sibi: nisi convertaris ad Dominum, per sanctae vitae propositum, descendes velocius ad infernum. Quo audito descendit ilico de equo suo, adorans Dominum, qui sibi apparuerat et promptum se exhibens ad faciendum quod monuerat". Het bevel luidde dat hij tot Lambertus in Maastricht zich had te begeben en dat hij doen moest wat die hem zeggen zou.

Volgens Roberti zou dit feit zich hebben toegedragen in 683, toen Hubertus 27 jaar was. Met de geschiedenis van dien heilige en bisschop heeft de ontmoeting met het hert verder niet meer te maken. In de boven genoemde antiqua vita wordt zij niet eens vermeld ¹⁾. Surius, t. a. p. bldz. 20, na den tekst van die vita gegeven te hebben, voegt er aan toe: Hactenus ex MS vetusto codice. Sunt autem qui scribant beatum Hubertum filium fuisse Bertrandi ducis Aquitaniae et ei adhuc pagano venationi operam danti inter cervi cornua Christum apparuisse etc. Blijkbaar houdt hij het zelf voor een apokrief toevoegsel. Dit is tegenwoordig ook vrij wel algemeen aangenomen, ook onder de Katholieken, op de zeer overtuigende uiterlijke gronden, die men o. a. bij GAIDOZ, *La Rage et St. Hubert* (Parijs, Picard 1887), bldz. 25 vgg. uiteengezet vindt. Voor ons doel behoeven wij ons hierbij niet op te houden, en wenschen ook geen oordeel uit te spreken over den juisten tijd, waarin ongeveer men de opneming van de ontmoeting met het wonderhert in de St. Hubertus-legende mag stellen. Dat deze in Roberti's dagen al sinds eeuwen in de Ardennenstreek algemeen geloofd werd, blijkt uit de wijze

---

1) Deze antiqua vita is niet eens de oudste. Het door ARNDT, *Kleine Denkmäler aus der Merovingerzeit*, Hannover 1874, naar een Hds. van de 9e eeuw uitgegeven leven van Hubertus is ouder en, naar het schijnt, van een jongeren tijdgenoot van dezen bisschop afkomstig. Daarin wordt met geen woord van het hert gerept. De heer P. CH. DE SMEDT, S. J. heeft in 1878 in de Brusselsche *Bulletins de la Commission royale d'histoire*, 4e Sér., n°. 5, p. 215 vgg., met behulp van een tweede hds., dat aan het Groote Seminarie te Namen behoort, deze vita op nieuw uitgegeven.

waarop hij zich in zijn pleidooi voor de authenticiteit van het verhaal dienaangaande uitlaat: »Quam (sc. traditionem), etiam sine libris, satis probant picturae, sculpturae, aliaque monumenta, et regum ac principum donaria atque anathemata, quae tum alibi, tum in Andaino maxime monasterio, hodieque visuntur” (t. a. p. bldz. 344). Hij vermoedt dan ook dat de verschijning van het hert in de buurt van dat heiligdom, de abdij van Andage of Andain, tegenwoordig Saint-Hubert d'Ardenne (Gaidoz, t. a. p. bldz. 28), heeft plaats gevonden.

Dan, ook naar zijn inhoud beschouwd, maakt het verhaal den indruk niet te passen bij de geschiedenis van Hubertus. Hij heet door de ontmoeting met het hert te zijn opgewekt om den geestelijken stand te omhelzen. Maar zooveel vóór en na hem hebben in den bloei van hunne jaren en te midden van al de genietingen die het seculum een hooggeplaatst persoon aanbiedt, de wereld voor de Kerk verlaten, zonder dat zulk eene buitengewone deus ex machina daarbij te pas wordt gebracht. Men heeft reeds lang ingezien dat de hier zoo zwak gemotiveerde verschijning van Christus in de gedaante van een hert in een geheel ander verhaal te huis behoort, en wel in de schoone legende van den heiligen Eustachius, waar die verschijning zich veel beter laat begripen.

Eustachius, of juister gezegd Eustathius, want in het Grieksch heet hij *Εὐστάθιος*, en ik vermoed dat de in de Latijnsche Christenheid geijkte naamsvorm — in het Fransch heet hij St. Eustache — veroorzaakt is door verwarring van de in Middeleeuwsch schrift moeielijk te onderscheiden letterteekens voor *ch* en *th* . . . Eustathius dan zou geleefd hebben onder Keizer Trajanus en een verdienstelijk legeroverste geweest zijn. Hij was heiden en heette toen Placidus. Zijne deugden waren zoo groot en zoo vele, dat de Heiland een middel bedacht om een zoo voortreffelijk man den waren godsdienst te openbaren. Toen verscheen hij hem op de jacht in de gedaante van een prachtig hert. Van die ontmoeting luidt het verhaal juist zoo als boven van Hubertus geschreven is.

Maar van dit verhaal staat vast dat de Latijnsche redacties — en die zijn vrij wat — teruggaan op een Grieksch origineel. In de *Acta Sanctorum* sub 20 September (dl. VI van September) is dan ook die Grieksche tekst gepubliceerd ¹⁾, met daartegenover geplaatste Latijnsche vertaling. De Latijnsche tekst van Surius is door hem vertaald naar Simeon Metaphrastes (zie *Acta Sanct.*, t. a. p. bldz. 106 vgg.).

Wij weten dat die Grieksche vita vrij oud is. IOANNES DAMASCENUS, de vermaarde kampioen voor de ikonen in de dagen van de Ikonoklasten, citeert er een stuk uit en wel juist dat gedeelte dat de verschijning van het wonderhert behelst. Hij doet dit in de derde van zijn apologetische verhandelingen, waarin hij het goede recht van de beeltenissen van heiligen bepleit ²⁾. De uitgave, die ik gebruikt heb, bevat behalve de drie genoemde verhandelingen van Ioannes, nog een Leven van dien laatsten der kerkvaders van de hand van Ioannes den patriarch van Jeruzalem en nog een ander tractaat van een zekeren Theodorus over de beeldenvereering. Zij is verschenen te Rome in 1553, apud Stephanum nicolinum Sabiensem, Chalcographum Apostolicum. Bij vergelijking van het op bldz. 180 vgg. staande citaat ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου, Εὐσταθίου τοῦ καὶ Πλακίδα met den daarmede overeenkomstigen tekst in de *Acta S.* bleek mij dat de traditie van Ioannes op verscheidene plaatsen betere lezingen geeft dan de uitgegeven vita. Hierom, en omdat het voor de beoordeeling van het verhaal van belang kan zijn kleur en toon in het oudste ons bereikbare document te doen uitkomen, zal ik de voor ons doel meest kenschetsende passages in originali uitschrijven.

Vooreerst heet ook Eustathius een hartstochtelijk jager: ἦν δὲ καὶ περὶ τὴν θήραν σπουδαῖος κατὰ πᾶσαν ἡδέως κυνηγῶν.

De ontmoeting wordt aldus ingeleid. Ἐξελλόντος αὐτοῦ μιᾷ τῶν ἡμερῶν [Ioann. ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ] ἐπὶ τὰ ὄρη θηρεῦσαι μετὰ τοῦ

1) „Ex Graeco Ms. Medicaeo regis Franciae”.

2) Zie HESSELING, *Byzantium*, bldz. 213.

στρατοπέδου καὶ ¹⁾ πάσης θεραπείας αὐτοῦ κατὰ τὸ σύνηθες, ᾧφθη αὐτῷ ἀγέλη ἐλάφων βοσκομένη, καὶ διαστήσας κατὰ τὸ σύνηθες τὸν στρατόν, ἐποίησατο τὴν κατ' αὐτῶν δίωξιν. Als nu allen met het jagen in beslag worden genomen, heet het verder: ὁ ¹⁾ ὑπερμεγεθέστατος πάσης τῆς ἀγέλης καὶ εὐειδέστατος ²⁾ ἀποσπασθεὶς τῆς ἀγέλης ᾤρμησε κατὰ τοῦ δρυμοῦ ἐν τοῖς ¹⁾ δασυτέροις τόποις καὶ δυσβάτοις χωρίοις.

Dan wordt verhaald, hoe Placidus met slechts weinigen het prachtbeest nazet, en in het vuur van de vervolging weldra allen vooruit is. Noch hij noch zijn paard worden moe. Dan volgt, hoe het hert, ziende dat Placidus alleen is overgebleven, op een rotspunt is gestegen en daar stil houdt: Ὁ δ' ἐλαφος ἐκείνος καταλαβὼν ἀκρώρειαν πέτρας ὑψηλοτάτης ἔστη ἐπάνω αὐτῆς ³⁾. Hij ziet geen kans het dier te naderen. Nu ontfermt zich God over hem, ὁ πάνσοφος καὶ οἰκτιρμῶν Θεός, en redt hem, niet zooals hij Cornelius bekeerd had διὰ Πέτρου, maar zooals Paulus διὰ τῆς ἰδίας ἐπιφανείας. Immers δέικνυσι τούτῳ ⁴⁾ ἐπὶ μὲν τῶν κεράτων τοῦ ἐλάφου τὸν τύπον τοῦ τιμίου σταυροῦ ὑπὲρ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἡλίου λάμποντα, μέσον δὲ τῶν κεράτων τοῦ θεοφόρου σώματος, οὗ ⁵⁾ διὰ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν ἀναλαβεῖν κατεδέξατο. . . . καὶ Φωνὴν ἀνθρωπίνην ἐνθεὶς τῷ ἐλάφῳ ⁶⁾ προσκαλεῖται τὸν Πλακίδαν, λέγων · ὦ Πλακίδα, τί με διώκεις; ἰδοὺ ἔνεκέν σου πάρεμι ἐν τῷ ζῶῳ τούτῳ ὀφθῆναι σοι. Ἐγὼ εἰμι Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς ὃν ἀγνοῶν σέβῃ. Daaraan knoopt zich vast eene lof-

1) Dit woord ontbr. in den tekst van de Acta.

2) Zoo Ioannes. Acta S.: εὐειδέστερος ἀποσπασθεὶς ἀπὸ τῆς . . . . κατὰ τοῦ κρήμνου.

3) Hier volg ik den tekst der Acta. Die van Ioannes wijkt wezenlijk af, want er staat ὁ δ' ἐλαφος ἔφηνε, ἐκείνος δὲ [dus Placidus] καταλαβὼν ἀκρώρειαν πέτρας μηδένος συνόντος αὐτῷ ἔστη περισκοπῶν παντόθεν etc. Deze voorstelling van Placidus op het rotsblok staande kan niet juist zijn. Zij is in strijd met de geheele situatie en met de traditioneele afbeelding van het tafereel.

4) Zoo Ioannes; Acta τούτων onverstaanbaar.

5) Zoo Ioannes; Acta ἤν.

6) In de Latijnsche vita bij Surius wordt dit niet uitdrukkelijk gezegd, maar staat er in eenigszins bedekte termen: ex illo autem spectaculo vox quaedam audiebatur.

spraak van zijn deugdzamen wandel, die aldus sluit: Οὐ γάρ ἐστι δίκαιον τὸν ἐμοὶ προσφιλή διὰ τῶν ἀγαθῶν ἔργων δουλεύειν δαίμοσιν ἀκαθάρτοις καὶ εἰδώλοις νεκροῖς καὶ κωφοῖς καὶ ἀναισθητοῖς· διὰ γὰρ ¹⁾ τοῦτο ἦλθον ἐπὶ τῆς γῆς ἐν τῷ εἶδει τούτῳ ὃ νῦν ὁρᾶς ²⁾, σῶσαι θέλων τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος. Ταῦτα ἀκούσας ὁ στρατηλάτης Πλακίδας καὶ ἔμφοβος γενόμενος ἔπεσεν ἀπὸ τοῦ ἵππου ἐπὶ τὴν γῆν.

Een uur lang bleef Placidus roerloos liggen. Dan spreekt de Heer op nieuw tot hem en doet hem kond dat hij zich moet opmaken, naar den Christelijken bisschop gaan, en in de gemeenschap van de Kerk worden opgenomen. Nog die eigen nacht ontvangt hij den doop, hij en zijn gezin. Als Christen heet hij voortaan Eustathius, zijne vrouw krijgt de naam van Theopista of Philista, de twee zoons staan als Agapius en Theopistus bekend. De vrouw was door een droomgezicht op de groote gebeurtenis voorbereid en niets verwonderd over de openbaring uit den hemel die haar man door middel van het hert gekregen had.

In dien vorm dan was de legende van de bekeering van den heiligen Eustathius in de 8ste eeuw op zijn laatst in de Byzantijnsche wereld verbreid. Zij moet groote populariteit gehad hebben. In de negende eeuw is Eustathius-Eustachius in Rome vereerd; men heeft er relieken van hem en eene kerk is hem gewijd. De vele Latijnsche overzettingen en zelfstandige bewerkingen der legende zijn voor ons evenzeer getuigenis voor de verbreiding daarvan in de Westersche Christenheid, als zij voor tijdgenoot en nageslacht die verbreiding in de hand hebben gewerkt. Het laat zich zonder moeite begrijpen dat die beslissende episode in het leven van den krijgsman en jager uit het Oosten, als van zelf werd overgedragen op den Westerschen Nimrod Hubertus, en des te vaster daar wortel schoot, omdat zij goed paste bij de figuur

1) Ontbr. in Acta.

2) Zoo Ioannes; Acta ἐν τῷ εἶδει, ὃ νῦν ὁρᾶς με.

van dien jagersheilige, die een vóór-Christelijken jagersgod in de Ardennenstreek had opgevolgd (zie Gaidoz, t. a. p. 37—41).

Eveneens moet men oordeelen over de andere gevallen, waar aan toekomstige heiligen het hert met het crucifix verschijnt en tot middel van bekeering strekt, St. Fantinus, St. Julianus en St. Felix van Valois; bij den eerstgenoemde vertoonেন zich zelfs »multae cruces inter cornua"! (zie Vita Fantini in de *Acta Sanctorum* sub XXIV. Julii). Het prototype is ook hier Placidus-Eustachius. Wat A. MAURY zegt: »Ces légendes ont toutes ensemble une parenté trop étroite pour qu'elles ne tirent pas leur origine d'une idée commune"!), kon wel scherper afgebakend worden. Ik zou gerust durven amendeeren »pour qu'elles n'ont pas une origine commune." Over de *idée*, die aan het hert-symbool van Christus ten grondslag strekt, kan straks gehandeld worden. Het onderzoek naar de *origine* behoort vooraf te gaan.

Wanneer is het Grieksche leven van Eustathius, de communis fons et origo van het later zoo verbreide en vertakte verhaal, vervaardigd? Als terminus ante quem, wij zagen het reeds, hebben wij den tijd van Ioannes Damascenus gevonden, dus 700; welke is de terminus ex quo? Konden wij afgaan op de bewering in cap. I van dat leven, dat de stichtelijke inleiding op het verhaal bevat, dan zouden wij met dien terminus niet van noode hebben, maar ongeveer weten waaraan wij ons te houden hebben. Onder de rhetorische bloemen van een opgesierden stijl geeft de vervaardiger te verstaan dat hij eene geschiedenis te boek stelt, die niet zoo heel lang geleden heeft plaats gehad. De geleerde Bollandisten zijn geneigd den zin van dien passage aldus te verklaren, en ik denk er ook zoo over. Maar is de vervaardiger op zijn woord te gelooven? Hierover zijn genoemde geleerden van verschillende meening. Hadden zij behalve op theologische en psychologi-

---

1) *Croyances et Légendes du moyen âge* — zijnde eene „nouvelle édition des *Fées du moyen âge et des Légendes pieuses*" — (Paris, 1896), bldz. 259.

sche beschouwingen ook op philologische criteria gelet, dan zouden zij in het gebruik van het woord *παγανός*, dat in een van de laatste capita voorkomt ¹⁾, het stellig bewijs hebben kunnen vinden dat de vervaardiging van het leven kwalijk vóór het jaar 400 is te plaats. Men zou tegen die conclusie misschien kunnen aanvoeren, dat *παγανός* in eene jongere redactie een ouder synoniem kan hebben verdrongen. Evenwel, ook andere dan zuiver philologische gronden pleiten er voor het ontstaan van dezen tekst te stellen in den tijd dat de leer van Christus door de officieele wereld was omhelsd. In cap. 9 is er sprake van eene overwinning op de »Perzen». De figuur van den keizer en zijn verhouding tot zijn opperbevelhebber doen eer denken aan eene monarchie van een alleenheerscher in den trant van eên Oostersch vorst, van een keizer na Diocletianus, dan aan een princeps uit den tijd der Antonijnen.

Kortom, mij dunkt dat wij niet ver van de waarheid zijn, indien wij bij benadering aannemen dat dit Leven van Eustathius uit de 5^e eeuw dagteekent. Deze dateering is noodig als uitgangspunt voor de beantwoording van deze vragen: wat is de oorsprong, wat is de beteekenis van de episode der ontmoeting met het hert dat een crucifix draagt en Christus zelf is.

Vooreerst valt dit te constateeren. Uit de oudheid der legende en het als vaststaande erkende feit, dat de vele gevallen, waarin in middeleeuwsche heiligenverhalen niet alleen maar ook in epische vertelsels en romans het kruisdragende wonderhert voorkomt, op Eustathius teruggaan, volgt dat hierbij ter zijde moeten gelaten worden de gegevens ontleend aan vóór-Christelijke »croyances» in het Westen en aan lokaal volksgeloof. Ik wil daarmee niet zeggen dat de aanwezigheid van zulke denkbeelden, als b.v. samenhangen met de heilige witte

1) De passus luidt: *Τότε καλέσει ὁ βασιλεὺς διαδοχθῆναι αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, καὶ ἐκέλευσεν ὡς παγανὸν παραστῆναι αὐτὸν ἕνωμα τῆ γυναικὶ καὶ τοῖς τέκνοις* (cap. 20).

hinde van Sertorius, de hinde die Genoveva vond, het witte hert dat in menigen middeleeuwschen roman voorkomt (men vgl. Maury, t. a. p. bldz. 256 vgg.), niet de verbreiding van onze episode in de hand zal gewerkt hebben. En dat zulke voorstellingen omtrent heilige herten, onafhankelijk van de Eustathius-legende, bestonden kan men gereedelijk aannemen. In ROBERTI's boek vind ik (op bldz. 345) eene lezing van het St. Hubertus-verhaal, waar het hert wordt afgeschilderd als wit van haren (*pilo albo*). Die bijzonderheid is niet afkomstig uit het voorbeeld van Eustathius, waar het dier schoon en schitterend heet, maar niet wit. Overigens zal het witte hert wel om dezelfde reden voor een bijzonder en heilig wezen hebben gegolden als de witte olifant in Indië en de witte paarden bij de oude Perzen.

Men pleegt het kruisdragende hert uitsluitend met behulp van oud-Christelijke symboliek te verklaren. Het hert speelt inderdaad een rol onder de afgebeelde dieren met symbolieke beteekenis van de oudere Christelijke kunst. »Gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen, alzoo schreeuwt mijne ziel tot u, o God», zegt de Psalmist, en »wie dann die[se] Psalmstelle 42, 2 (vgl. 62, 2) das Lechzen des Hirsches nach Wasserquellen zu einem lieblichen Bilde des Verlangens der Seele nach Gott ausgestaltete, so nahm auch die altchristliche kunst diesen Gedanken auf und bereicherte ihn durch Bezugnahme auf Joh. 4, 13 f., so dass der Hirsch Sinnbild der gläubigen Seele wurde, welche nach den durch Christus erworbenen Gnadenströmen durstet». Ik ontleen deze plaats aan WETZER und WELTE's *Kirchenlexicon*² s. v. Hirsch, omdat wij hier een gezag hebbend getuigenis vinden van de in de Katholieke Kerk geijkte verklaring van het hert-symbool. Aan de juistheid van die opvatting kan niet getwijfeld worden. Waar de oudere Christelijke kunst herten afbeeldt, blijkt de symbolische beteekenis van het dier, dat naar het water smacht als de ziel naar Gods genade, genoegzaam. Het verlangen van de catechumenen naar den doop wordt dan ook mede door het hert-

symbool afgebeeld. Vandaar dat in de middeleeuwen doopvonten dikwijls met zilveren herten versierd zijn. Reeds uit den tijd van paus Sylvester (314—335) kent men dit ornament.

Maar die beeldspraak helpt ons niet voor de verklaring van het kruisdragende hert in de legende van Eustathius. Hier stelt het hert Christus voor, niet de ziel die naar Christus dorst. Het hert schreeuwt naar de waterstroomen, maar Christus doet van dat water drinken. »Zoo wie gedronken zal hebben van het water dat ik hem geven zal, dien zal in eeuwigheid niet dorsten», heet het in de boven door het *Kirchenlexicon* hierbij aangehaalde vers van het Johannes-evangelie. Christus is het lam, is de visch, maar de logica van de symboliek gedooft niet dat hij het hert is.

Of moet men uitgaan van eene andere symboliek? Nu is het wel waar dat Origenes, en na hem Ambrosius, op den bodem van het volksgeloof dat in het hert den ervijand ziet van de slangen, die zij tot in hun holen bestoken ¹⁾, Christus zelve bij een hert hebben vergeleken, die immers met de slang, den type van den Booze in eeuwige vijandschap verkeert, maar die enkele plaatsen, waar kerkvaders als stijbloem een bepaald beeld gebruiken, geven nog niet het recht om te besluiten tot een *vaste, geijkte en algemeen verstande* voorstelling van Christus in de gedaante van een hert. En, gesteld dat die interpretatie op zich zelf verdedigbaar ware, zij past niet in het kader van het Eustathius-verhaal. Niet als onvermoeide bevechter van de zonde, maar als bringer van de blijde boodschap en als zaligmaker verschijnt Gods zoon aan den heiden Placidus. In geen andere afbeelding, dan in die eene van het kruisdragende wonderhert, dat aan Eustathius, Fantinus, Hubertus verschijnt, zou men moeten uitgaan van Origenische beeldspraak; overal elders stelt het hert de naar verlossing

---

1) Men zie o. a. Plinius N. H. VIII, § 118: *Et iis (sc. cervis) est cum serpente pugna. Vestigant cavernas, nariumque spiritu extrahunt renitentes. Ideo singulare abigendis serpentibus odor adusto cervino cornu, contra morsus vero praecipuum remedium ex coagulo hinnulei matris in utero occisi.*

strevende menschenziel voor. Erg waarschijnlijk lijkt dit niet.

De oorsprong van dit motief ligt in een geheel verschillend medium. Het is alleen te begrijpen, wanneer men uitgaat van de onderstelling dat wij hier te doen hebben met overdraging in de Christelijke gedachtensfeer van eene oorspronkelijk Buddhistische voorstelling.

De traditioneele afbeelding van het kruisdragende hert, dat zijn doordringenden maar vriendelijken blik op den krijgsman richt, die met vijandige bedoeling genaderd door den glans en luister van het wonderwezen ontwapend wordt en zich bekeert, heeft eene onmiskenbare verwantschap met soortgelijke van ouds tot de Buddhistische Kerk behorende, en reeds vroeg afgebeelde, situaties. In den kring van denkbeelden, die daar tot het oudste erfdeel behoort, zijn buitengewone dieren, waarin de persoon van den toekomstigen Buddha huisde, niets ongewoons. Menige van zijne vroegere existenties heeft de Bodhisattwa in den staat van viervoeter, vogel, visch doorgemaakt, en ook daar van dezelfde liefde tot de schepselen, dezelfde behoefte om door de Ware Leer de wezens van onheil te vrijwaren treffende blijken gegeven als het hert in de Eustathius-legende te verstaan geeft, waar het zegt: *διὰ γὰρ τοῦτο ἤλθον ἐπὶ τῆς γῆς ἐν τῷ εἶδει τούτῳ, ὃ νῦν ὄρᾳς, σῶσαι θέλων τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος.*

De zonen Buddhas weten te verhalen van den olifant, natuurlijk een witten, die zijne blinde moeder trouw en onder de moeielijkste omstandigheden oppast en verpleegt; van een anderen witten olifant, die eene verdwaalde en aan dorst en honger ten prooi zijnde menschenmenigte uit de woestijn redt en zelfs met zijn eigen lichaam voedt; van den wonderhaas, zoo vroom en vroed dat hij, op geen andere wijze in staat zich van den godsdienstigen plicht van gastvrijheid te kwijten, zich zelf in het vuur stort om zijn uitgehongerden gast een maal te bezorgen; van de twee heerlijke gouden wonderzwanen — de latere Buddha de een, en zijn trouwe *Ānanda* de ander — die in wijsheid en overredingskracht tot deugd

de menschen overtreffen en hun koning bekeeren. Ook dieren uit het hertengeslacht zijn onder die dier-bodhisattwas behoorlijk vertegenwoordigd. Reeds op den stūpa van Bharhut vindt men verscheidene tafereelen afgebeeld, waarin een hert den Bodhisattwa als zoodanig voorstelt, o. a. de roerende geschiedenis van het gouden hert, dat zich opoffert voor eene zwangere hinde. De koning had namelijk toegestaan dat de hertenkudde ongemoeid zou blijven, mits dagelijks één dier vrijwillig zich gaf om te worden geslacht; dat dier werd door het lot aangewezen. Toen nu eens de genoemde zwangere hinde aan de beurt was, kon de Bodhisattwa het niet van zich verkrijgen haar te laten omkomen, maar legde zijn hoofd, in hare plaats, op het blok. Dit maakte op den koning een zoo diepen indruk, dat hij hem niet alleen het leven schonk, maar voor goed afstand deed van het jachtvermaak en van vleesch eten. Zie Jātaka nr. 12, in de Engelsche (Cambridge) vertaling der Jātakas, I, 39—42.

In een ander verhaal, dat onder andere op den Boro-Boedoe geïllustreerd is, redt een śarabha-antilope den koning, die te paard haar achtervolgt, maar met paard en al in een diepe kuil gevallen is. Ook hier, evenals in het Eustathius-verhaal, is de achtervolger in het vuur van zijn ijver geheel van de zijnen afgeraakt. Een soortgelijk wonderwezen is de ruru-antilope, van wie de koningin gedroomd had dat zij dat dier, een pracht-exemplaar, in haar paleis haar de Ware Leer zou hooren verkondigen. Die droom nu werd werkelijkheid. Want er was inderdaad, ver in het gebergte, een ruru, schitterend van het heerlijke kleurenspeel dat zijn gezicht aanbood; »zijn zacht haar glansde als goud en de vlekken op zijne huid geleken robijnen, safieren, smaragd, beryl» (Jātakamālā, XXVI). Door de snoedheid van een zijner ondergeschikten werd den koning de verblijfplaats van dit bovenmenschenlijk wezen ver-raden; maar toen hij hem daar had opgezocht en zijn boog spande, werd hij door diens toespraak met menschenlijke stem ontwapend, verteederd en tot de ware leer bekeerd. Vrijwillig

ging de ruru met hem naar zijn paleis en predikte daar tot groote stichting van de koningin en de hofhouding.

Ik zal niet trachten te betoogen dat eenig bepaald jātaka, zooals het laatstgenoemde, voor de ontmoeting van Eustathius met het hert tot model heeft gediend, maar houd mij overtuigd dat zulke Buddhistische verhalen omtrent den Bodhisattwa in hertengestalte gechristianiseerd zijn. In twee soortgelijke gevallen staat het vast dat het Christelijke verhaal van Indischen oorsprong is: de geschiedenis van Barlaam en Joasaph en het symbool van den eenhoorn die zich in den schoot van Maria verbergt ¹⁾).

Op die wijze wordt vooreerst duidelijk, hoe het komt dat het hert, dat overal elders de naar verlossing strevende ziel beduidt, in de Eustathius-legende Christus voorstelt. Wij hebben dan te doen met eene interpretatie in Christelijken geest van de eene of andere beeldvoorstelling, waarop de hert-Bodhisattwa en de hem vervolgende maar door hem ontwapende jager voorkwamen. Aan gelegenheid daartoe kan het niet ontbroken hebben op een terrein, waar de Christelijke leer, die van het Mazdeïsme, die van de Manichaeërs en het Buddhisme met elkander in contact kwamen. Het spreekt van zelf dat in zijne Christelijke functie het hert een kruisdrager werd. Het symbool en de plaatsing er van tusschen de horens moeten ontleend zijn aan den van ouds als kruisdrager afgebeelden Agnus Dei ²⁾). Wat betreft de eerste woorden, die het hert tot Placidus sprak: »Placidus, waarom volgt gij mij?», zij zijn eene navolging van de woorden,

1) Bij Barlaam en Joasaph heeft LIEBRECHT indertijd de Indische elementen van het verhaal aangewezen; over de omvangrijke litteratuur daaromtrent zie het breedopgezette opstel van prof. E. KUHN in de *Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wiss., philos.-philol. Classe*, 1893, blz. 1—89. Wat den eenhoorn betreft (vgl. MAURY, t. a. p. 262 vg.) zie LÜDERS *Nachrichten v. d. Gött. Gesellschaft der Wiss.*, 1897, blz. 115.

2) Zie b.v. KRAUS, *Realencykloplädie der Christlichen Alterthumskunde* s. v. Hirsch (dl. I, 1882) en s. v. Lamm (dl. II, 1886), met name de twee daar gegeven afbeeldingen van den Agnus Dei.

waarmee Christus zich aan Saulus openbaarde, iets wat men reeds lang heeft ingezien. Maar dat het een hert is dat ze spreekt, en tot een jager, is wel zonderling in deze situatie. Men mocht verwachten dat het dier zijn vervolger de wreedheid van zijn vermaak en de zondigheid van het bloedvergieten zou onder het oog brengen. Wat er volgt is echter geheel wat anders. Eerst in een Buddhistisch verhaal, waar het vervolgde dier zijn vervolger kan overtuigen dat het doden van dieren zondig is, en hem door wonderkrachtig betoog er toe kan brengen om *ahimsā*, d. i. den eerbied voor levende wezens metterdaad te betrachten, is dit alles recht op zijne plaats.

Nog iets, wat ik niet te berde zou brengen, wanneer ik niet uit de praefatie van het Eustathius-verhaal in de *Acta Sanctorum* gezien had, dat het in den kring van de Bollandisten als een argument wordt besproken tegen de authenticiteit der bekeering, zooals die daar wordt voorgesteld. Hoe, zoo wordt gevraagd, is het denkbaar dat Christus den afgodendienaar, wien hij verschijnt, kan prijzen om zijn deugden en zijne belangeloze liefde tegenover zijne medemenschen, zoolang hij nog in de verfoeielijke dwaling van afgoderij verzonken is? Hoe kan hij in werkelijkheid gesproken hebben, zooals hij volgens den tekst der vita zou gedaan hebben: οὐ γὰρ ἔστι δίκαιον τὸν ἐμοὶ προσφιλῆ διὰ τῶν ἀγαθῶν ἔργων δουλεύειν δάμιονσιν ἀκαθάρτοις enz.? Zodoende zou de mogelijkheid bestaan dat men buiten de gemeenschap der Kerk, deugdzaam en vroom genoemd werd en nog wel door Christus zelve . . . . Ik acht mij niet bevoegd omtrent de waarde van dit bewijsmiddel een oordeel te hebben — in de genoemde praefatie wordt er, als ik mij goed herinner, in verschillenden zin over gedisputeerd — maar, zoo men aanneemt dat in het oorspronkelijke verhaal de Bodhisattwa in de gedaante van een hert de bekeering volbracht, dan is er voor twijfel aan »authenticiteit” niet de minste reden. De Buddhas en Bodhisattwas bekeeren alleen dezulken, die zij weten dat voor bekeering rijp zijn, d. i. die door deugdbetrachting hetzij in

vroegere bestaansvormen, hetzij in dit leven zulk eene som van verdiensten hebben verworven dat zij waardig worden bevonden het hoogste dat er ter wereld bestaat, de Verlossingsleer uit den mond van den Alwetenden Buddha zelven te vernemen.

II.

Maar er is meer.

De bekeering van Eustathius is niet het geheele verhaal. Zij is het belangrijke keerpunt in zijn leven, het uitgangspunt van de lotgevallen die hem beschoren zijn. Aan de vertelling van deze is het grootste gedeelte van den Griekschen tekst gewijd. Van de 22 capita, die hij telt, handelen alleen de eerste vijf over de ontmoeting met het hert en de opneming van Eustathius en zijn gezin in den schoot der Kerk. Laten wij in het kort ook den inhoud van de overige vermelden.

Toen het wonderdier Placidus gelastte ten spoedigste Christen te worden, had het hem bovendien gezegd des anderen daags op dezelfde plaats terug te komen, dan zou hij vernemen wat God verder van hem verlangde. Teruggekeerd hoort hij op nieuw des Heeren stem, die hem zegt, dat zware beproevingen hem wachten. Doorstaat hij die, en is zijn geloof tegen de aanvechtingen des duivels bestand, dan zal hij de krans der overwinning wegdragen. Zooals eens Job beproefd is, zoo zal het hem thans vergaan. Alleen wordt hem de keus gelaten of hij de reeks van jammeren, die over zijn hoofd zullen komen, aanstonds dan wel aan het einde van zijn leven wil doorstaan. De vrome man geeft er de voorkeur aan, zich terstond aan de vuurproef te onderwerpen.

En nu begint het jammerlijke relaas van materieele ellende, en erger dan dat: scheiding van vrouw en kinderen, breed uitgesponnen naar sprookjes-aard en blijkbaar wortelend in een volkssprookje, in den trant van dat van Amor en Psyche. Zooals Apulejus ons dat wonderschoon verhaaltje in zijn eigenaardig opgesmukten stijl als een product van belletrie

voorzet, op analoge wijze hebben wij in het leven van Eustathius een mooi vertelsel, omgewerkt tot een stichtelijk verhaal. Dat verhaal is de kern der historie. De ontmoeting met het hert is slechts het voorspel. Zoo vatte het ook de Latijnsche dichter op, die in distichen (ten deele leoninische) het heiligenleven heeft bewerkt:

O nova res, muta cervi sunt ora locuta
 Et loquitur vere Christus in ore ferae,
 Lingua ferina viro: Temptaberis ordine miro;
 Finis cum fuerit, praemia Christus erit ¹⁾.

De eerste ervaringen, die Eustathius maakt, zijn eene bloote navolging van het boek Job. Eene pest doodt zijne slaven en slavinnen. Daarop wordt zijn vee door ziekte aangetast en bezwijkt. In korten tijd arm geworden, schaamt hij zich te blijven in de plaats waar hij zoo lang rijk en geëerd gewoond heeft en vertrekt met vrouw en kinderen naar den vreemde. Pas is hij weg, of dieven plunderen zijn huis en rooven letterlijk alles weg, wat hem gebleven was. Zij houden niets over dan de kleederen aan het lijf. De groote veldheer Placidus, de rechterhand van Trajanus ²⁾, is zoo geheel van zijn voetstuk gevallen, dat, wanneer er een triomf moet gehouden worden over de Perzen, die hij zoo dikwijls met goed gevolg bevochten heeft, en waarbij hij tegenwoordig moet zijn, men hem nergens kan vinden. Niemand weet waar hij is, en hij schaamt zich zich te vertoonen.

In werkelijkheid was hij naar Egypte gegaan, en wel over zee. Maar hij heeft geen geld om de vracht te betalen; eene goede gelegenheid voor den schipper om beslag te leggen op de vrouw. Den vader en de zoontjes zet hij aan wal, maar de schoone gemalin wil hij als zijne slavin voor zich houden,

---

1) Zie de Lat. vita door VARNHAGEN uitgegeven in de *Zeitschr. f. deutsches Altertum*, 1880, blz. 241 vgg.

2) In een jongeren vorm van de geschiedenis, ook zijn schoonzoon. Vóór haren overgang tot het Christendom zou zijne vrouw Trajana geheeten hebben.

de booswicht. Als dan de vrome lijder, beroofd van zijne lieve vrouw, met zijne twee kleine kinderen verder trekt, verliest hij ook deze, het eene onmiddellijk na het andere. Bij het doorwaden van eene rivier wil hij eerst een overdragen, dan terugkeeren om zijn tweeden zoon, dien hij aan dezen oever had laten liggen, te halen. Maar als hij aan den overkant komt, ziet hij dat een leeuw het kind heeft gegrepen, en onderwijl dat hij zich opmaakt om het dier zijne prooi te ontrukken, rooft een wolf aan de andere zijde zijn anderen zoon. Alleen, van allen en alles beroofd, verlaten, vreemd bereikt Eustathius eindelijk het dorp Badisson, waar hij als daglooner een schamel stuk brood verdient.

Zoo verliepen er vijftien jaren. Evenwel het zou niet altijd zoo blijven. De vrouw, die door den schipper naar vreemde oorden gevoerd was, bleef bestand tegen zijn liefdesaanzoeken, en na zijn dood leefde zij dienstbaar aan vreemden, maar in betrekkelijken welstand en geëerd. Nu brak bij dat volk, in welks gebied dat dorp gelegen was, waar zij woonde, een hevige opstand tegen Rome uit. Keizer Trajanus heeft zijn besten veldheer noodig om die gevaarlijke rebellie van de *ἀλλόφυλοι* te dempen, maar die beste veldheer is, helaas, onvindbaar. Ten einde raad, zendt hij eindelijk boden overal rond in het groote Romeinsche rijk om naar Placidus te zoeken. Zoo geviel het dat ook in Badisson twee mannen komen om naar Placidus navraag te doen. Toevallig waren dat soldaten, die vroeger onder hem gediend hadden, Acacius en Antiochus. Zij herkennen hem ondanks zijn jammerlijken staat, en hoewel hij veinst niet te wezen wie hij is, dwingen zij hem ten slotte zich bekend te maken en met hen mede te gaan. Eene stem uit den hemel, die hem troost en hereeniging belooft, gaf daartoe den doorslag.

Te Rome aangekomen, wordt hem het oppercommando opgedragen. Weldra vertrekt hij aan het hoofd van een talrijk leger, dat door een nieuwe lichting van *tirones* (-ήρωνες) is vergroot, naar het verre Oosten om de opstandelingen te

bevechten. Dit doet hij dan ook met uitstekend gevolg en tot groote tevredenheid van den Keizer, want hij beteugelt de rebellie volkomen. Het was zeer ver van Rome dat hij te oorlogen had, want op zijn tocht door het land der muiters moet hij den Hydaspes overtrekken (cap. 16). Aan de overzijde van die rivier was het dorp gelegen, waar zijne vrouw als eenvoudige boerin op eigen klein erf huisde. Daar gekomen, valt hem het groote geluk der hereeniging te beurt. En niet alleen dat hij zijne Theopista, even kuisch, even vroom, even liefdevol, als hij haar verloren had, hervindt; ook zijne beide kinderen vindt hij daar. Men moet namelijk weten dat leeuw noch wolf er in geslaagd waren hun buit te verslinden. De dorpsbewoners aan weerszijden van den stroom hadden de roofdieren in tijds bemerkt en den eenen zoon aan den rechter-, den anderen aan den linkeroever gered, grootgebracht en opgevoed. Toen er nu voor den oorlog tegen de rebellen nieuwe soldaten voor den Keizer noodig waren, wilde het toeval, of liever gezegd: beschikte het Opperwezen, dat beiden, ieder afzonderlijk dienst namen. Beiden bevielen den veldheer zoo, dat zonder dat hij vermoedde dat die soldaten zijne zoons waren, hij hen in zijn bijzonderen dienst nam en aan zijne tafel liet eten. Zoo waren zij gekampeerd in den tuin van hunne moeder, zonder dat zij het wisten of elkander als broeders kenden. Maar lang kon het niet duren of mededeeling van gemeenschappelijke herinneringen uit de eerste jeugd brengt uit dat zij elkanders broeders zijn. Hunne moeder herkent hen spoedig, en als de veldheer zelf eindelijk ter plaatse verschijnt vindt hij vrouw en zoons terug.

Hier eindigt het sprookje. Maar niet de geschiedenis van den heiligen Eustathius. Cap. 19—22 behelzen vooreerst de zegepralende tehuiskomst van Eustathius en zijne ontvangst door den Keizer, die niet meer Trajanus is — die is ondertusschen gestorven — maar Hadrianus, zijn opvolger. Hadrianus is aanvankelijk bijzonder vriendelijk tegenover zijn verdienstelijken veldheer, maar wanneer hij bemerkt dat hij hem

niet mede kan krijgen om in den tempel van Apollo te offeren, verandert zijne gezindheid. En als hij van Eustathius hoort, waarom hij aan geen goden offeren wil, barst zijne woede los. Eerst wordt hij veroordeeld om met vrouw en kinderen aan de wilde beesten te worden voorgeworpen. Maar de leeuw, die in de arena op hen wordt afgestuurd, laat ze ongedeerd. Dan bedenkt de tiran een ander, werkzamer middel. Hij laat het gansche gezin in een koperen rund (*βούε χαλκοῦς*) werpen, en onder dat folterwerktuig een vuur aanstoken. Na drie dagen wil men hunne, naar men meent, verkoolde overblijfselen weghalen, maar zie, men vond de ontzielde lichamen van de vier martelaren zoo gaaf en ongerept, alsof zij sliepen. Het vuur had hen hoegenaamd niet gedeerd, *καὶ οὐχ ἤφατο αὐτῶν τὸ πῦρ μέχρι καὶ οὐδὲ τριχός*: hunne lichamen waren *λάμποντα ὑπὲρ χίονα*. Dit wonder liet niet na op allen, die er van getuigen waren, geloovigen (*πιστοί*) zoo wel als ongeloovigen (*ἕλληνες*) een diepen indruk te maken, ook op Hadrianus.

Zoo eindigt de treffende geschiedenis van Eustathius, die van uit de Grieksch sprekende helft der Romeinsch-Christelijke wereld sedert de 9de eeuw in het Westen bekend geworden en aldaar langen tijd een zeer geliefd en zeer populair verhaal is gebleven, dat onder anderen, wat ik op gezag van GASTON PARIS zeg ¹⁾, in niet minder dan elf redacties in de Oudfransche letterkunde voorkomt.

Drie bestanddeelen, waarin het verhaal als van zelf zich laat splitsen, zijn hier te onderscheiden: de bekeering van den held, zijne beproevingen, zijn martelaarschap. Het moet ieder die de geschiedenis leest treffen, hoe los dat laatste bestanddeel aan wat voorafgaat is verbonden. Ook is de aanleiding tot het martelaarschap slecht gemotiveerd. Ik wil niet eens hiervan spreken, dat keizer Hadrianus in de gangbare over-

1) Zie diens *La littérature française au moyen âge*², (Paris, 1905) bldz. 234.

levering der Kerk als niet vervolgziek te boek staat, en men op dien bodem het wreede vonnis eerder van Trajanus zou moeten verwachten. Maar dat de veldheer, die zoo pas het imperium Romanum uit eene gevaarlijke crisis gered heeft en den dank van zijn Keizer, die hem persoonlijk te gemoet was gereisd, in ontvang heeft genomen, dat diezelfde veldheer onmiddellijk daarop om een betrekkelijk geringe oorzaak door zijn princeps zoo zwaar zou zijn gestraft, dat is eenvoudig ondenkbaar.

De marteldood aan het einde bederft de vertelling. Met de terugkomst van Eustathius, hereenigd met vrouw en kroost, in rang en eer hersteld, moest zijne geschiedenis uit zijn. Wat er gebeurd is, is duidelijk. Op den naam van een martelaar, die op een bepaalden dag (20 Sept., of een der eerste dagen van November) naar een oude kerkelijke overlevering, onder zeer miraculeuse omstandigheden den vuurdood zou gestorven zijn, heeft men geboekt een volksverhaal van de avonturen van een deugdzaam, mild en dapper legeroverste, wiens lotgevallen de grilligheid van de fortuin op treffende wijze vertoonden.

Over de bestanddeelen, waaruit het martyrium in ons verhaal is opgebouwd, behoeft hier niet nader behandeld te worden. Zij spreken trouwens voor zich zelf, en ik vind volstrekt geene aanleiding om Buddhistischen invloed in dit gedeelte van de geschiedenis, zij het ook indirect, aan te nemen op dien grond alleen, dat de machteloosheid van vuur en vlam tegenover den vrome ook in Buddhistische vertelsels eene gemeenplaats is.

Maar met den eigenlijken kern van het verhaal: de beproevingen van Eustathius is het anders gesteld. De stichtelijke tint van die »beproevingen", die herhaaldelijk met die van Job vergeleken worden, ligt op de oppervlakte; door den samenhang van de feiten en het geraamte van het verhaal is zij niet verklaard. Krabt men dat vernis er af, dan ziet men dat men met eene geschiedenis te doen heeft, die eerst se-

cundair voor een godsdienstig doel, in casu de verheerlijking van een heilige en martelaar, is gebruikt.

De beproeving van Job wordt ingeleid door het gesprek van Satan met den Heer, dat hiermede eindigt dat aan Satan macht gegeven wordt over Job, opdat blijken zal of hij in zijne armoede godvruchtig zal blijven, zooals hij dat in de dagen van zijn voorspoed geweest is. Job zelf is onkundig van het feit van die proefneming. Hij verliest have en goed en kinderen, lijdt aan een vreeselijken huiduitslag, en is zonder hoop of troost. Toch blijft hij vroom en geloovig. Eustathius daarentegen krijgt van te voren de boodschap, dat hij beproefd zal worden. God zelf kondigt hem aan dat zijne vernedering en armoede slechts dienen om hem den weg te banen tot hoogheid en geluk. Waarin bestaat nu eigenlijk de standvastigheid van Eustathius? Dat hij, als hij zijne twee kinderen door wilde dieren verscheurd waant, jammert en weeklaagt, spreekt van zelf; maar zijn vertrouwen op God heeft blijkens de eigen woorden, die hij dan uit, steun in wat hem op zoo wonderbaarlijke wijze van te voren is gezegd. Als de twee soldaten hem herkennen, is er weder eene stem uit den hemel, die hem moed inspreekt. Welke aanvechtingen van den Booze is Eustathius te boven gekomen? Welke specifiek Christelijke deugden blijken er van hem in de vijftien jaren die hij als daglooner te Badisson doorbracht? Want zijne milddadigheid, onbaatzuchtigheid en welwillendheid, die hij ook daar ten toon gespreid moet hebben, schitterden reeds toen hij heiden en afgodendienaar was ¹⁾.

Beziet men het relaas van de lotgevallen van onzen held als een volksvertelsel, een sprookje, waarin wreede scheiding en harde tegenspoed ten langen leste gevolgd wordt door

---

1) Uitvoerig worden die deugden en in bijzonderheden beschreven in den aanhef van het verhaal, in het Grieksche origineel. In de boven aangehaalde Latijnsche metrische vita is dit als volgt samengevat:

*Larga manus Placido, substantia multa, cupido
Nulla, pium pectus, mellica verba viro.*

gelukkige hereeniging en herstel in glorie, dan treft de innerlijke verwantschap met zulke verhalen van de Indische sprookjeslitteratuur. Naar geest en toon maakt het den indruk dat het uit Indië afkomstig is. De letterkunde der Indiërs wemelt, om zoo te zeggen, van vertelsels die de onstandvastigheid van alle geluk moeten bewijzen. »Alle vergâring wordt door verlies gevolgd, alle verheffing eindigt met val, elke vereeniging met scheiding, en het leven met den dood». De gedachte, in deze weemoedig berustende spreuk belichaamd, die in Indië, met name in Buddhistische geschriften, dikwijls genoeg wordt aangehaald, maar ook buiten de Buddhistische wereld bekend is, is de grondtoon van menig verhaal, zoo gewijd als profaan. Niet dat in die vertelsels het ongeluk alleen aan het woord is. De naïeve hoorders, voor wie zulke geschiedenissen bestemd waren, zouden onbevredigd gelaten zijn, als de wederwaardigheden en rampen, waarvan zij hoorden, niet door een gelukkig uiteinde werden bekroond. Maar dit neemt niet weg, dat met de schildering van het ongeluk en met de droevige zijde van 's lots grilligheid het grootste gedeelte van het verhaal gemoeid is. Voor de groote menigte gaven die histories, die ook goede »exempelen» opleverden voor stichtelijke leering, in tegenspoed en bij de zorgen van een komervol bestaan, tegelijk hoop op betere tijden en dien troost, die bestaat in het *solamen miseris socios habuisse malorum*.

Een stellig bewijs voor den Indischen oorsprong van het Eustathius-verhaal vermag ik niet te geven. Maar ongrieksch is het zeker. Ook in de Grieksche letteren ontbreekt het niet aan op eigen Griekschen bodem geboren verhalen van kinderen en ouders, die door een ongelukkig toeval van elkander geraakt, door bergen en zeeën gescheiden zijn, maar later op wonderbaarlijke wijze weder met elkander hereenigd worden. Ook de nieuwe comédie heeft hare *ἀναγνωρισμοί*. Maar de mise-en-scène is daar zoo geheel anders. Men vergelijkte b.v. den inhoud van de Plautijnsche stukken Menaechmi en Rudens of van den Ion van Euripides met de historie van

Eustachius en haar Oostersch cachet. Keizer Trajanus, die de opstandelingen niet anders kan overwinnen dan door zijn grooten generaal; die zijn onmisbaren legeroverste overal moet laten zoeken; die daartoe alomme zendboden laat rondgaan! De Romeinsche legeraanvoerder, die den Indischen stroom Hydaspes moet overtrekken, eer hij het brandpunt van den opstand genaderd is! Zoo vreemd en zonderling dat schijnt, wanneer wij het verhaal zonder invloed van het Oosten, ons denken als binnen de grenzen van de Romeinsch-Grieksche wereld ontstaan, zoo verklaarbaar wordt het, indien wij aannemen dat eene Oostersche, in casu een Indische vertelling in de Grieksch sprekende helft der Christenheid is gelocaliseerd en met de verheerlijking van martelaren in verband gebracht.

Ik acht het zeer goed mogelijk dat ons Grieksche origineel — origineel in zooverre als het de bron is van de vele redacties in het Latijn en in de volkstalen van Europa — zelf eene vertaling is, bijv. van een ouderen Syrischen tekst. Bij de geschiedenis van Barlaam en Joasaph heeft men enkele van de étapes tusschen Indië en Klein-Azië kunnen aanwijzen. Wat ons verhaal betreft, is mij van iets dergelijks niet bekend.

Laat ik intusschen, bij wijze van gissing, eene gissing die misschien bij nadere toetsing door vermeerdering van onze gegevens, onjuist zou kunnen blijken, een weg aangeven, waarlangs ons verhaal uit de Buddhistische wereld in de Christelijke kan zijn beland.

Na de geschiedenis van de wereldverzaking van den Çākya-prins, die rijkdom en macht opofferde om groot te worden als Verlosser, is geene geschiedenis in de Buddhistische wereld zóó populair, als die van Wiçwantara, die voorviel in de voorlaatste existentie van den Buddha. Evenals Eustathius is Wiçwantara een machtige der aarde, de een legeraanvoerder (en schoonzoon van den keizer), de ander koningszoon en mederegent. Beiden verliezen hun rijkdom, hun rang en hunne vrouw en kinderen, de een, omdat God, zoo het heet, hem

beproeven wil, de ander, omdat hij alles wat hij heeft langzamerhand wegschenkt en door zijne vertoornde landslieden naar de kluizenarij gebannen is. Beiden herkrijgen aan het einde weder wat zij verloren hebben; ook Wiçwantara was beproefd, en wel door den hemelkoning Indra, die in de gedaante van een brahmaan hem zijne vrouw, het eenige bezit dat hem restte was komen afbedelen ¹⁾).

Het laat zich hooren dat ook in haren Wiçwantara-vorm de geschiedenis van den zelfverloochenden Bodhisattwa, die de zonen Buddha's niet moede worden in zoo vele en zoo verscheiden vormen te verhalen en af te beelden, binnen het bereik van de ten Westen van de Buddhistische wereld wonende Perzen, Syriërs, Grieken geraakt is. En daar gekomen en gretig opgevangen, kan zij evengoed in de details sterk gevormd zijn, als dat buiten kijf ten opzichte van de geschiedenis van den Çākyaprin in de legende van Barlaam en Joasaph gebeurd is. Ook kunnen motieven aan andere Indische verhalen ontleend met het hoofdmotief vermengd zijn geworden. De bewerker, die er een verhaal van maakte om Christenen te stichten, moest wel allerlei omwerken. Al was zijn Eustathius nog zoo barmhartig en goedgeefsich, hij kon hem toch zijne vrouw en kinderen niet aan bedelaars laten wegschenken.

Hoewel in het Buddhistische verhaal de kinderen van den

---

1) Het verhaal van Wiçwantara kan men lezen in KERN's *Geschiedenis van het Buddhisme*, I, 303—317, naar HARDY, *Manual of Buddhism*. De oorspronkelijke teksten, die het bevatten, waren toen (in 1882) nog niet gepubliceerd. Thans is eene Sanskrit-redactie in de Jātakamālā, en eene veel uitvoeriger Pāli-redactie in het zesde deel van het Jātaka uitgegeven; de eerste ook in vertaling (*Sacred Books of the Buddhists*, I, bldz. 71—93); de Engelsche vertaling van het zesde deel van het Jātaka is ter perse. Geene der vele vertellingen uit vroegere existenties van den Buddha is zoo algemeen bekend onder de Buddhisten als deze. In Tibet is het nu nog een geliefkoosd thema voor dramatische voorstellingen, zooals WADDELL, *The Buddhism of Tibet* (bldz. 539 vgg.) beschrijft. Op den Boro Boedoer staat de Wiçwantaralegende afgebeeld, en wij mogen het er gerustelijk voor houden dat in den tijd, toen de legende van Eustathius te boek is gesteld, dergelijke afbeeldingen in Buddhistische landen veelvuldig voorkwamen.

Bodhisattwa van verschillende sekse zijn, maar Eustathius vader is van twee zonen, behoeft men hier niet noodzakelijk aan eene wijziging van den Christelijken bewerker te denken. Ook op Indischen bodem is eene variant bekend van de Wiçwantara-legende, waar de held twee zonen heeft. En dit is niet de eenige afwijking, want het blijde einde van het verhaal is dat hij de machtige vorst onder de luchtgeesten wordt ¹⁾. Zoo kunnen er meerdere varianten van de legende in omloop geweest zijn, waaronder ook die dichter stonden bij den vorm, waarin zij in het leven van Eustathius gekerstend is.

Resumeerende kom ik tot deze slotsom:

1. De verschijning van het kruisdragende wonderhert, dat Christus voorstelt en in verschillende heiligenlegenden voorkomt, waaronder die van Sint Hubertus de grootste vermaardheid heeft, behoort te huis in de geschiedenis van Eustathius, en is daaruit overgenomen, en op allerlei gevallen toegepast, die van de oorspronkelijke motiveering sterk afwijken ²⁾.

2. Het hert als het symbool van Christus laat geene betere verklaring toe dan door aan te nemen, dat een Buddhistisch symbool op Christelijk terrein is overgeplant.

3. De geschiedenis van Eustathius is te splitsen in drie bestanddeelen: E.'s bekeering, zijne beproeving, zijn martelaarschap, die van elkander onafhankelijk zijn, en eerst door de bewerking met een stichtelijk doel tot een geheel zijn samengevoegd.

4. Het tweede bestanddeel: de beproeving, is een voor godsdienstig gebruik pasklaar gemaakt oud vertelsel.

---

1) De door mij bedoelde variant staat in den vermaarden Indischen vertellingenbundel of juister encyclopaedie van vertelsels, den Kathāsaritsāgara tar. 113, vs. 17—93. De held heet Tārāwaloka, zijn zoons Rāma en Lakṣmaṇa; maar de namen van zijne vrouw en zijn land zijn dezelfde als in het Wiçwantara-jātaka.

2) Laat ik hier bijvoegen, dat in de Middeleeuwsche avonturenromans ten slotte het wonderhert met het kruis zelfs voor profane doeleinden te pas wordt gebracht. In het gedicht *Seghelijn van Jherusalem* b.v. (vs. 2486 vgg.) wijst dit hert aan Seghelijn eene prachtige wapenrusting aan. Op deze plaats heeft Prof. VERDAM mij opmerkzaam gemaakt.

5. Dat vertelsel is van Indische herkomst; wellicht hangt het nauw samen met de geschiedenis van Wiçwantara, vermaard in de overlevering der Buddhisten.

6. Het derde bestanddeel: het martelaarschap bevat geene elementen, die Indische motieven zouden doen onderstellen. Dit deel hangt met de rest van het verhaal zeer los samen.

Leiden, Mei 1906.

J. S. SPEYER.

MUŞRI.

(*Vervolg*).

W. maakt hier echter een tegenwerping, die we even onder de oogen moeten zien. Hij wijst op de overeenstemming, die er bestaat tusschen de wijze, waarop Jesaja over מצרים en כוש spreekt, en hetgeen Sargon van Muşri en Jamani zegt. Jesaja noemt כוש »hun toeverlaat'', מצרים »hun trots'' en laat »de bewoners van dit kustland'' uitroepen: »indien het zoo gaat met onzen toeverlaat, waarheen wij om hulp vloden om gered te worden van Assurs koning, hoe zullen wij dan ontkomen?'' Sargon noemt den koning van Muşri den »vorst die hen niet helpen kon'', en Jamani vluchtte tot hem om door hem uitgeleverd te worden. Maar beteekent die overeenstemming in uitdrukking (die trouwens niet zoo groot is als W. wil doen voorkomen) inderdaad, dat beiden hetzelfde feit bedoelen? Of zijn dit algemeen Oostersche uitdrukkingen, waarvan ieder zich gaarne bediende, hetzij dan woonde aan den Eufraat of in Palestina? Tiglath-Pileser III beroemt zich in zijn Nimrod inschr. r. 2 er op, dat hij al zijn tegenstanders als »aarden potten versloeg'', terwijl Jeremia 19¹¹ zegt, dat Jahwe de stad zal verbrijzelen »zooals men aardewerk verbrijzelt''. Doelen beiden daarom op 't zelfde feit? Sanherib vergelijkt in zijn Bavian inschr. r. 44 zijn aanval op Babylon bij een »stortvloed'' en een »stormwind''. Jesaja vergelijkt (28²) de Assyriërs bij een »storm'' en een »stortbui''. Hebben ze nu 'tzelfde feit op 't oog? Niemand zal dat beweren! Maar dan is het ook duidelijk, dat

dergelijke meerdere of mindere overeenstemming in uitdrukking niets bewijst ¹⁾).

Ook Jes. 30¹⁻⁷ wordt voor Muşri opgeëischt. W. ²⁾ wil alleen vs. 6 aan Muşri toewijzen, op grond van de overeenkomst tusschen dat vers en hetgeen Esarhaddon verhaalt van zijn tocht tegen Egypte, maar H. ³⁾ meent, dat ook in de overige verzen van Muşri sprake is. Nu noemt de profeet in vs. 4 Şo'an (צֶעַן) en Hanes (חַנַּם), van welke steden de eerste meer bekend is onder haar griekschen naam Tanis en in de Nijldelta gelegen is, terwijl de tweede, later Heracleopolis geheeten, ten zuiden van Memfis moet gezocht worden. Daarom wordt צֶעַן door H. veranderd in צֶעַר Şo'ar, »waar de Moşarieten van oudsher grensbeambten" hadden, zooals op grond van deze tekst »verbetering" wordt vastgesteld ⁴⁾. Bovendien wordt חַנַּם eerst naar LXX ⁵⁾ veranderd in חַנַּם Chinnam; »omdat echter in Palestina geen plaats חַנַּם bekend is, stond misschien oorspronkelijk חַנַּם, Hinnom, in den tekst en is daarmede eenvoudig Jeruzalem bedoeld. Boden uit Arabië komen immers eerst in het dal Hinnom, voor ze in de stad zelf toegelaten worden" (sic!). Eindelijk wordt in פֶּרְעָה de naam gezocht van den door W. en H. ontdekten muşritischen koning of stadhouder Pir'u, wiens bestaan daarmede ook oudtestamentisch is bewezen »nämlich genau wie in den Keilschrifturkunden: Pir'u von Muşur!" (H.). Het is duidelijk dat dit alles louter willekeur is en in den tekst zelf niet den minsten grond vindt. Tot dusver heerschte terecht de gewoonte voor iedere tekstverandering steun te zoeken òf bij de oude vertalingen òf bij het verband. Met dien stelregel is echter door H. ten eenenmale gebroken. Eerst wordt vastgesteld dat in Jes. 30

1) vgl. Wilke, Jesaja und Assur (1905) bl. 53.

2) Muşri I, bl. 34.

3) Vier neue bl. 307 vv.

4) Vier neue, bl. 305 noot 2.

5) a. w. bl. 308 noot 4. LXX heeft *πρωτοι ματην κοριασους* in plaats van חַנַּם יַעֲנֵוּ: כֹּל הַבְּאִישׁ van חַנַּם??

van Muşri sprake moet zijn en dan wordt daarnaar de tekst »umgemodelt».

W. erkent, dat vs. 1—5 alleen op Egypte kunnen slaan, maar eischt vs. 6 voor Muşri op, al drukt hij zich zeer voorzichtig uit (möchte man deuten). Als eenigen grond wijst hij »auf die merkwürdige übereinstimmung des vereinzelt spruches mit Asarhaddons schilderungen seiner Meluḥhazuges». Laat ons zien! Esarhaddon zegt: »4 landmijlen, een weg van 2 dagen, slangen met 2 koppen (wie ze aanzag? wien ze beten?) stierf. Ik vertrad ze en marcheerde 4 landmijlen, een weg van 2 dagen, met . . . (en)? (diersoort) die fladderden(?) met vleugels»¹⁾. In Jesaja echter is sprake van »een land van benauwdheid en angst, waar leeuw en liebaard, adders en vliegende slangen zijn». De »merkwaaardige overeenstemming» beperkt zich dus tot het feit, dat bij beiden sprake is van slangen, die bij E. twee koppen hebben en bij J. vliegen. Gesteld echter al eens, dat de overeenstemming nog merkwaardiger ware, dan zou dit nog niets bewijzen in de Muşri-kwestie. Jesaja teekent den weg, dien de van Jeruzalem gezonden boden moeten afleggen om in Egypte te komen, d. w. z. hij teekent de beruchte tien zandige dagreizen tuschen Gaza en de grens. Esarhaddon spreekt hier niet van een tocht tegen N.W. Arabië, zooals W. ons wil doen gelooven, maar van zijn tocht van Zuid-Palestina naar Egypte, d. w. z. hij spreekt over dezelfde reis. Maar zelfs al ware dit niet het geval, ook dan zou die overeenstemming niets bewijzen. Ook Dt. 8¹⁵ en Jer. 2⁶ wordt op dezelfde wijze van een woestijntocht gesproken? Zou W. durven beweren, dat ook bij die plaatsen aan Muşri moet worden gedacht?

Datzelfde Muşri met zijn koning-stadhouder Pir'u is door Hommel²⁾ ook ontdekt in Jes. 19. Wanneer in vs. 5 sprake is van נַדְרַי zonder lidwoord, dan is hiermede bedoeld de wadi

1) Textbuch (1903) bl. 54.

2) Vier neue, bl. 291, 309 v.

Sirhan, die identisch is met den paradijsstroom Hıddekel ¹⁾, tenzij met deze »rivier» de golf van Akaba bedoeld is, waarop in vs. 5 de parallelie met »zee» zou kunnen wijzen ²⁾. De »stroomen» en de יַרְדֵּן מִצְוֹר van vs. 6 zijn ook in Moşar te zoeken, hoewel men zelfs van den wadi Sirhan niet kan zeggen, dat hij in Muşri ligt (aangenomen nu eens de omschrijving, door H. zelf van Muşri gegeven) en behalve deze geen andere »rivieren» in dit gedeelte van N.W. Arabië zijn te ontdekken ³⁾. Het is bekend dat vroeger nog meer dan nu de Nijloevers rijk waren aan prachtige rietsoorten, welke soms zoo dicht oopen groeiden, dat zij een dicht bosch vormden, waarin niet alleen kleinere dieren maar ook nijlpaarden en krokodillen zich ophielden, gelijk ook uit Gen. 41² en Job 40^{16v}. blijkt. Dat zou dus heel goed passen bij »riet en bies zullen verwelken, het oevergras, het groen van den Nijl (6^c 7^a). Desondanks worden »riet en bies» door H. naar den wadi Sirhan verwezen, hoewel geen van beide daar ooit zijn ontdekt. Dat de linnenfabricage, dank zij de hooge eischen voor priesterkleeding en voor de inwikkeling van mummieën, vooral in Egypte grooten omvang had gekregen, kan moeilijk worden betwist. Dat hier veel boomwol werd gebruikt ter vervaardiging van de gewone kleedingstukken, weten we. Dat de vischvangst op den Nijl een niet onbelangrijke tak van bestaan was, is bekend. Daarmede zouden vs. 8 en 9 dus uitstekend overeenkomen: »dan klagen en rouwen de visschers, allen die den angel in den Nijl werpen, die het net over het water spannen, verkwijnen. Verlegen staan zij die gehegeld vlas bewerken en zij die witte stoffen weven». Toch beweert H. dat hier moet gedacht worden aan Moşar-Midian, ten O. van de golf van Akaba! De »grooten van So'an» (vs. 11 en 13) worden, Muşri ten believe, gemaakt tot »beambten van So'ar»,

1) a. w. bl. 287.

2) a. w. bl. 296. H. vergeet hier, dat hij dit »zee» als »Minaïsmus» uit den tekst heeft verwijderd!

3) Zie de kaart, door H. zelf van dit terrein ontworpen in Vier neue.

die daar van oudsher zijn geweest, zooals blijkt, wanneer men Jes. 30⁴ So^{an} in So^{ar} verandert. De „grooten van Nof”, welke stad men tot dusver op grond van Jer. 2¹⁶ 44¹ 46¹⁴. 19 Ez. 30¹³. 16 geïdentifiëerd had met Memfis, zijn geen Egyptenaren, maar beambten van die arabisch-midianitische stad, die Hoz. 9⁶ Mof heet, al is het muşritisch karakter van Mof eerst verzekerd, wanneer men in datzelfde Hoz. 9⁶ מצרים voor identisch houdt met Muşri! De פרעה, van wien in dit hoofdstuk herhaaldelijk sprake is, is niet Egypte's koning, maar Pir^u, de koning-stadhouder van Muşri! Zelfs vinden we hier een „Minaïsmus”, ten bewijze dat dit stuk inderdaad handelt over Muşri, dat immers niets anders was dan een provincie van het groote mineesche rijk. In vs. 5 [וְנִשְׁתּוּ מַיִם מִתְּהִיָּם] het water in den grooten plas zal verdwijnen] is מרהם een „Minaïsmus”, waaraan een afschrijver, die geen mineesch kende „als verklarende glos מים” toevoegde, dat daarna in den tekst is geraakt, ten gevolge waarvan men מרהם ten onrechte als מתיים ging vocaliseeren. Si non vero e bene trovato! De „vijf steden”, die volgens vs. 18 in מצרים (d. i. Muşri!) de taal van Kanaän zullen spreken, herinneren H. aan de Pentapolis van Gen. 14 (Sodom, Gomorra, Adma, Seboïm en Bela-So^{ar})! H. vergeet echter op te helderen hoe vs. 2 op Muşri-Midian kan slaan. „Ik breng de מצרים onder de wapenen tegen de מצרים, een broederoorlog, een burgerkrijg, *stad tegen stad, rijk tegen rijk*”. Van Egypte weten we niet alleen, dat er veel *steden* waren, maar ook dat deze zeer separatistische neigingen vertoonden, zoodat vooral in het Deltagebied tal van *rijken* ontstonden. Nu was Egypte pas hereenigd onder de ethiopische koningen, nadat het vroeger in tal van *rijkjes* was gesplitst. Van dit rijk laat het zich dus zeer goed begrijpen, hoe de profeet een strijd voorspelt van „stad tegen stad, rijk tegen rijk”. Maar waar zijn Muşri's steden en rijken? Tegenover al deze bezwaren, die mij onoverkomelijk toeschijnen, is het dan ook onbegrijpelijk, dat H. meent hier de identiteit van מצרים en Muşri bewezen te hebben.

Ook heeft het geen zin, wanneer W. alleen in vs. 23—25 Muşri wil ontdekken: »Er zal een heirbaan zijn van מצרים naar אשור . . . . te dien dage zal Israël de derde zijn naast מצרים en אשור». Hier wordt voorspeld, dat de twee groote mogendheden, die nu om de wereldheerschappij strijden en dientengevolge Israël verpletteren, beide zich tot Israëls God zullen bekeeren en in vreedzaam verkeer met elkander en met Israël zullen leven.

Maar is in Jes. 11¹¹⁻¹⁶ ook van Muşri sprake? Uit W.'s stilzwijgen op dit punt schijnen we te mogen opmaken, dat hij deze vraag ontkennend beantwoordt. H. is het daarmede echter niet eens. Hij begint met uit vs. 11 »Pathros en Ethiopië, Elam en Sinear, Hamath en de kustlanden" te verwijderen, zoodat alleen אשור en מצרים overblijven, die dan geïdentificeerd worden met »Ashur = Edom" en »Moşar = Midian". En dan decreteert hij: de לשון וים מצרים (vs. 15) is de golf van Akaba, de נהר de wadi Sirhan. Uit deze laatste identificatie vloeit dan vanzelf voort, dat de tekst van vs. 15⁶ niet zuiver kan zijn. Immers hier staat והכהו לשבעה נהלים ונהריו בנהלים en (Jahwe zal) hem (den nahar) in zeven wadi's verdeelen, zoodat men geschoeid hem betreedt". Dat is begrijpelijk, wanneer het slaat op den Eufraat, die voor Israël הנהר was, de rivier *κ. ε.*, maar wordt onzin, wanneer daarmede de wadi Sirhan bedoeld is. Vandaar dat door H. והכהו לשבעה veranderd wordt in והכה שבעה, waardoor de vertaling wordt: »en hij zal zeven wadi's slaan en met sandalen vertreden". Het is echter niet geheel juist, wanneer H. hier den schijn geeft, alsof deze verandering »naar LXX" zou zijn. LXX toch heeft και πατάξει ἑπτα Φάραγγας ὥστε διαπορεύεσθαι αὐτὸν ἐν ὑποδήμασι. Hier ontbreekt dus wel het object na והכה, maar blijkt tevens uit αὐτὸν dat ook voor LXX de נהר object is van διαπορεύεσθαι evenals in M., waarmede H.'s beroep op LXX veroordeeld is. Nog merkwaardiger is, dat H. vs. 11 en 16 laat slaan op »Ashur = Edom" en »Moşar = Midian". Dit treft vooral bij vs. 16: »Zoo zal er een heirbaan wezen voor het

overschot zijns volks, voor hen die overig zijn in אַשּׁוּר, gelijk er eene geweest is, toen het optoog uit מְצָרִים, waar met de laatste woorden niets anders bedoeld kan zijn dan te herinneren aan Israëls verblijf in מְצָרִים. Als W. dit מְצָרִים geïdentificeerd had met Muşri, zou dit begrijpelijk zijn, want volgens hem is Israël niet in Egypte maar in Muşri geweest. H. daarentegen meent, dat W. veel te ver ging, »als er auch den ägyptischen Aufenthalt der Kinder Israel in einen bloß moşarischen abschwächen wollte“. En desondanks leest hij hier in vs. 16 »gelijk er eene geweest is voor Israël, toen het optoog uit Muşri“! Hij zal toch niet willen ontkennen, dat hier gezinspeeld wordt op den uittocht der kinderen Israëls uit Egypte? 1) Duidelijk is ons in ieder geval geworden, dat H. zich ook hier allerlei willekeurigheden en absurde verklaringen (?) moet veroorloven om te kunnen bewijzen, dat in Jes. 11¹¹⁻¹⁶ inderdaad van Muşri sprake is.

Ten slotte nog een tweetal plaatsen, waarover W. en H. eenstemmig denken: Jes. 45¹⁴ »de opbrengst van מְצָרִים, de handelswinst van כּוּשׁ en de mannen van Seba, hoog van gestalte, zullen in uwe handen overgaan, u tot slaven zijn en in ketenen achter u loopen“ en 43^{3b} »Ik geef מְצָרִים als een losprijs, כּוּשׁ en סִבְאָה voor u in ruil“. Volgens H. zijn 't »oude, later verkeerd verklaarde citaten, die oorspronkelijk alleen op Arabië doelen“ 2), terwijl W. kortweg decreteert: »Mişraim en Kuş als handeldrijvende volken, nevens Saba, zijn in Arabië te zoeken, dus Muşr en Kuş“ 3). Maar ook hier hebben beiden eene tekst »verbetering“ noodig: סִבְאָה, volgens Gen. 10⁷ en 1 Kron. 1⁹ »zoon van Koesj“ en dus bij Ethiopië te zoeken, wordt veranderd in אֶשְׁכָּז, het bekende zuid-arabische handelsvolk. Dat ook deze »verbetering“ haren eenigen grond vindt

1) Merkwaardig ook, dat H. vs. 11^b en 16^a laat slaan op „Ashur = Edom“. Wordt daarmee bedoeld de wegvoering des volks naar Assur te ontkennen? En waarom staat in vs. 14 dan niet Ashur in plaats van Edom?

2) Vier neue, bl. 307, vgl. ook bl. 301.

3) Muşri II, bl. 9, K. A. T.³, bl. 145.

in beider begeerte om hun Muşri-hypothese te bewijzen, behoeft zeker geen betoog. Maar daarmee is ze voor ons ook geoordeeld. Er zijn echter ook andere bezwaren. In 43³ spreekt de profeet als zijne overtuiging uit, dat Israëls waarde zoo groot is, dat zelfs een rantsoen, bestaande uit כּוֹס, מְצָרִים en אֶבֶן, niet te veel is. Daaruit volgt dus, dat deze drie landen machtig moeten geweest zijn. Zelfs W. en H. zullen niet durven zeggen, dat Muşri en Koesj sterk waren in Cyrus' dagen. Nu zijn inderdaad Egypte, Ethiopië en Meroë door Cambyses onderworpen, maar geldt dat ook van Muşri, Koesj (in N.W. Arabië!) en Sjeba? En wanneer in 45¹⁴ de mannen van אֶבֶן ׀hoog van gestalte'' worden genoemd, dan is dat in overeenstemming met 18² en met Agatharchides' *σώματα ἀξιολογώτερα*.

Ook Joël moet Muşri gekend hebben, want wanneer we 4¹⁹ lezen: ׀מצרים zal een woestenij zijn, Edom een woeste wildernis'', dan wijst volgens W. en H. de parallelie met Edom op Muşri en niet op Egypte ¹). Deze plaats achten beiden juist daarom interessant, omdat kan worden aangetoond, dat reeds Ezechiël deze uitspraak niet meer begreep. Bezien we eerst deze laatste bewering van naderbij. Ez. 29 ^{8b-10}: ׀zie ik breng over u een zwaard en zal uit u mensch (אָדָם) en dier uitroeien ^{9em} Egypteland zal worden tot een wildernis en puinhoop en zij zullen weten, dat ik Jahwe ben. Omdat gij zegt: mij behooren mijne stroomen en ik heb ze gemaakt ²) — ¹⁰ daarom kom ik tegen u en uwe stroomen. Ik zal Egypteland tot een puinhoop en wildernis ³) maken van Migdol tot Syene, tot aan de grens van Ethiopië''. Volgens H. is vs. 8b oorspronkelijk geweest ׀en zal u uit Edom uitroeien'', terwijl in vs. 10b heeft bestaan ׀ik zal Muşri tot een puinhoop en wildernis maken tot aan de grenzen van Kôsh'' (= het middenarabische Koesj). Als H. iets verder gelezen had, zou hij gezien hebben, dat

1) Muşri II, bl. 8, Vier neue bl. 304, K. A. T.³ bl. 147.

2) Zoo moet gelezen worden naar vs. 3 en LXX.

3) Zoo naar LXX.

in vs. 11 staat: geen menschenvoet (רגל אדם) en geen dierenvoet (רגל בהמה) zal er doorgaan." Dan had hij voor de keus gestaan om òf ook hier in אדם een ›Reminiscenz" te vinden van Edom òf te erkennen, dat vs. 11 terugslaat op vs 8b en dat dus אדם niets met Edom te maken heeft en בהמה volkomen ter plaatse is. Niet beter is H's ›reconstructie" van vs. 10b, waar hij ›van Migdol tot Syene" eenvoudig schrapt. Het is weer de oude kunstgreep: om aan te toonen dat מצרים hier Muşri kan zijn, moet eerst worden verwijderd wat het tegendeel kan bewijzen, ofschoon daarvoor geen objectieve grond kan worden bijgebracht. Trouwens waaraan zou Muşri een dergelijke bedreiging van de zijde van den profeet verdiend hebben? Waarom moest het een woestijn worden? Volgens de beide kenners van Muşri's geschiedenis heeft dit rijk (of deze provincie van het groote mineesche rijk?) voortdurend Israëel en Juda bijgestaan in den strijd tegen Assur. Van Egypte daarentegen weten we waaraan het zulk een bedreiging verdiend had. Ten slotte: wanneer gezegd wordt dat Egypte tot een woestijn zal worden, zal dat niet nalaten indruk te maken op ieder die de schoonheid en den rijkdom van het Nijldal kent. Maar kan dat ook gezegd worden van Muşri? Het bewijs van de bijzondere vruchtbaarheid van Muşri's vlakten is noch door W. noch door H. geleverd.

Ook bij Jeremia vinden we ›eine bisher falsch gedeutete Prophetenstelle", 2¹⁸, waarvan H. de volgende vertaling geeft: ›wat helpt 't u, dat gij naar Moşar trekt en wilt het water van den Sjichoor drinken? En wat helpt 't u, dat gij naar Ashur (= Edom) trekt en wilt het water der rivier (נר) drinken?"¹⁾ Hij herinnert daarbij aan Na'amans drinken uit den Jordaan. Volgens hem is dit de beteekenis van dit vers: ›wat helpt het u zelfs van het water der paradijsstroomen Giḥon en Hiddekel te drinken; volstrekt niets, is 't antwoord, want alleen de zonden en overtredingen des volks brachten de

1) Vier neue bl. 283.

rechtvaardige straf mede, door geen bedevaarten naar heilige wateren meer af te wenden." Ik begin met op te merken, dat H's vertaling tamelijk sterke sporen van ›inlegkunde" vertoont, wanneer hij לִמְדֵיךָ לְמַעַן מְדַלֵּךְ vertaalt door ›wat helpt 't u". Immers uit Joz. 22²⁴, Richt. 11¹², 2 Sam. 16¹⁰ 19²³, 1 Kon. 17¹⁸, 2 Kon. 3¹³ 9^{18v}. en Hoz. 14⁹ 1) blijkt allerduidelijkst dat de zin dezer woorden is: ›wat hebt ge te maken met?" Dus dan moet vertaald worden als volgt: ›wat hebt ge te maken met den weg naar מְצַרִים om het water van den Sijchoor te drinken? En wat hebt ge te maken met den weg naar אֲשׁוּר om het water van de rivier te drinken?" Dat daarmede de zin der woorden een gansch andere wordt, is duidelijk. Mijn tweede opmerking geldt de vraag, of dat ›drinken" hier letterlijk moet worden opgevat. H. begreep dat een bevestigend antwoord hier alleen plausibel kon schijnen, als שִׁיחֹר en נַהַר tot bijzonder geneeskrachtige stroomen konden worden gemaakt. Daarom decreteert hij: שִׁיחֹר = Gihon, נַהַר = Hiddekel. De eerste identificatie grondt H. op het feit, dat LXX hier שִׁיחֹר weergeeft door Γηων. Maar wat verstonden ze daaronder? Toch zeker den Nijl, want Gen. 2¹³ schrijven ze dat de Γηων Koesj omstroomt. Volgens H. wisten zelfs Israëls schrijvers niets meer van het bestaan van een arabisch Koesj. A fortiori kunnen dus de vertalers van LXX dit ook niet meer geweten hebben. Wanneer ze van den Γηων zeggen, dat hij Koesj omstroomt, kunnen ze derhalve hier alleen Ethiopië bedoeld hebben en moeilijk met Γηων den wadi sirhan op het oog gehad hebben, gesteld al eens dat H's voorstelling van den loop van dezen wadi juist is en een wadi ooit ›rivier" kan heeten. Daaruit volgt dat LXX onder שִׁיחֹר den Nijl verstond. Wat nu de identificatie van נַהַר met Hiddekel betreft, deze heeft nog minder grond. נַהַר beteekent overal in het O. T. den Eufraat, zooals Dt. 11²⁴, 1 Kron. 5⁹ uitdrukkelijk wordt gezegd. Alleen Dan. 10⁴ wordt de Tigris ›de groote rivier"

1) vgl. König, Syntax § 376 f.

genoemd, waar echter Pesj. »Eufraat» leest. Trouwens dat drinken uit de paradijsstroomen, gesteld eens dat H's identificatie juist ware, is een begrip, dat H. nergens anders in het O. T. kan vinden. Maar al ware ook dit juist, hoe verklaart hij dan, dat hier dit drinken niet helpt? Wanneer een dergelijk geloof onder Israël bestaan heeft, zal 't drinken uit de paradijsstroomen toch wel beschouwd zijn als iets, dat in ieder geval genezing aanbracht! En wanneer H. hier wijst op Na'amans baden in den Jordaan, dan zij daartegen opgemerkt, dat 2 Kon. 5 volstrekt niet zegt, dat het Jordaanwater geneeskrachtig was. Gesteld eens: onder Israël hadde het geloof bestaan van de genezende kracht van het Jordaanwater, zou dan het israëlitische meisje haren heer niet naar den Jordaan hebben verwezen? Zouden dan Na'amans knechten dit niet aan hunnen heer hebben herinnerd, toen deze, vol verachting voor den Jordaan, naar Damaskus wilde terugkeeren? Nog eens derhalve: moet dit »drinken» letterlijk worden opgevat of beteekent het »putten uit de hulpbronnen van een land»? Na het bovenstaande kan het antwoord niet twijfelachtig meer zijn. Ten overvloed wijks ik niet alleen op ψ 41¹⁰ »iemand's brood eten», maar ook op Jer. 2³⁶ »ook van wege מצרים zult gij te schande worden, gelijk gij van אשור schande hebt oogst», dat blijkbaar op vs. 18 terugslaat. Indien toch H. gelijk heeft met zijn interpretatie van vs. 18, dan had vs. 36 anders moeten luiden. Er had moeten staan שיוור in plaats van מצנים en רור in plaats van אשור. H. weet zich dan ook niet beter te redden dan door te veronderstellen, dat we in vs. 36 »reeds een woordenspel met Egypte en Assur» hebben, waarvoor echter niet de minste grond bestaat. Meer nog: zelfs voor vs. 18 geeft hij toe, dat »Jeremia's hoorders daarbij zullen gedacht hebben aan de hulp, die van Egypte en Assur werd verwacht.»

Of daarmede H's opvatting van deze plaats niet geoordeeld is? Trouwens, Israëls historiografen spreken te duidelijk: Jozakim steunt op Egypte (2 Kon. 24¹⁷) en Şedekia volgt

zijn voorbeeld (Ez. 17¹⁵ Jer. 37⁵); van Muşri wordt zelfs niet gerept.

Reeds in 1893 was W. overtuigd, dat ook in de psalmen sporen van Muşri waren overgebleven. Daartoe wees hij ¹⁾ op ψ 60¹¹ „wie zal mij voeren in עיר מצור (par. pl. ψ 108¹¹ עיר מצור, wie geleidt mij ²⁾ tot Edom?” W. en H. willen hier lezen ער מצור naar Muşri. Maar zou dan Edom niet het eerst genoemd zijn? Bovendien, het parallelisme wijst op de identiteit van עיר מצור en אדם, zoodat met dit eerste niets anders kan bedoeld zijn dan Edoms hoofdstad Bosra, welke man zelfs aanleiding gaf tot deze woordspeling (Bosra = vesting).

Ook voor ψ 87⁴ hebben W. en H. tekstverbetering³⁾ noodig ³⁾. „Ik wil Rahab en Babel vermelden als zulken die mij kennen; zie Filistea en Tyrus benevens Koesj — deze is daar geboren!” Hier moet צר veranderd in מצור. Of dit geschiedt om de „geografische volgorde” te herstellen, wordt niet gezegd. W. geeft maar één grond op: wanneer צר niet in מצור wordt veranderd, is het vers „unverstandlich.” Laat ons zien. De dichter bezingt de heerlijkheid van „de stad Gods.” Zelfs zij, die haar en haren God vroeger vijandig gezind waren, kennen Hem nu: in de eerste plaats de twee groote wereldrijken Egypte (= Rahab, vgl. ψ 89¹¹ Jes. 30⁷ 51⁹) en Babel, maar bovendien het krijgzuchtige Filistea, het rijke en trotsche Tyrus en het geweldige Ethiopië. Hij spreekt dus alleen van rijken, die een belangrijken rol gespeeld hebben in Israëls geschiedenis. Kan dat van Muşri en Koesj ook gezegd worden? Zoo ja; waarom is dan zelfs de herinnering aan hun bestaan bij Israël verdwenen, en dat terwijl toch in Muşri de berg der wetgeving moet gelegen hebben?

En wat ten slotte ψ 68^{32 4)} betreft — ook hier vinden we

1) A. F. I, bl. 195, Muşri II, bl. 8, K. A. T.² bl. 147, Gesch. Isr. II, bl. 205; Hommel, Vier neue, bl. 304.

2) Zoo naar par pl. en LXX.

3) Muşri II, bl. 9, Vier neue, bl. 307.

4) Vier neue, bl. 305.

het geloof van den dichter, dat groote volken tot Israëls God zullen komen en als zoodanig komen noch Muşri noch Koesj in aanmerking.

B. Opzettelijk liet ik tot dusver die plaatsen buiten beschouwing, waar van den נַחַל מְצָרִים sprake is, c. q. volgens W. en H. sprake moet zijn. Deze vormen uiteraard een groep en behooren dus afzonderlijk te worden behandeld.

Tot dusver had men den נַחַל מְצָרִים steeds geïdentificeerd met den wadi el 'arisj, gelijk ook LXX wil blijkens haar Rhinocorura, de bekende plaats aan de mond van dien wadi. Deze neemt zijn oorsprong op het gebergte, dat zich in de zuidelijke helft van het Sinaitisch schiereiland verheft. Hij is breed en wijd vertakt en valt in zee, waar de egyptische kustlijn in noordoostelijke richting ombuigt. In zijn eerste artikel (A. F. I 26) stelde W. wel reeds voor נַחַל מְצָרִים te transscribeeren met naḥal Muşri in plaats van te vertalen door „beek van Egypte”, maar hij bleef vasthouden aan de gebruikelijke identificatie. Later echter (M. I 9) meent hij op grond van een stuk ¹⁾ van Esarhaddons annalen (K. 3082 + S. 2027 + K. 3086) den naḥal M. te moeten zoeken bij Rafia, maar voegt er (mirabile dictu!) aan toe „auf eine genauere geographische bestimmung des betreffenden wadi kann ich mich nicht einlassen”. Bedoelt hij misschien den wadi ruhaibeh? Elders (bl. 9) laat hij Esarhaddon „am naḥal Muşri entlang nach Gaza” trekken, wat den indruk zou kunnen geven, als dacht hij hier aan den wadi Gazzeh. Op die wijze laat hij ons tamelijk in het onzekere. Slechts dit eene erkent hij: de wadi is heel onbeduidend. Dit laatste slaat geheel op den wadi ruhaibeh, die zelfs op tal van kaarten niet wordt opgegeven. Maar dat komt volstrekt niet overeen met wat het O. T. ons omtrent den naḥal Mişraim leert. Hij vormt den zuidgrens van Juda (Joz. 15 ^{4, 47} vgl. Num. 34 ⁵), van Israël in

¹⁾ Transcriptie en vertaling in Untersuchungen bl. 97 v., Textbuch bl. 53, alleen vertaling Muşri I, bl. 5 v.

Salomo's dagen (1 Kon. 8⁶⁵ 2 Kron. 7⁸ vgl. Gen. 15¹⁸) en was de grens van Egypte, toen Nebucadnezar Necho had teruggedreven (2 Kon. 24⁷). De naħal Mişraim is ook de grens, die door Ezechiël 47¹⁹ aan Israëls toekomstig gebied wordt toegewezen, vgl. Jes. 27¹². Dat moet dus een belangrijke wadi geweest zijn, duidelijk door de natuur zelve als grenslijn aangewezen, gelijk met den wadi el 'arisj inderdaad het geval is. De wadi ruhaibeh is daartoe echter veel te onbeduidend.

Maar, zegt W., hierlangs loopt nu toch de egyptische grens! Zeker, maar deze grenslijn dateert van de Romeinen, die ze natuurlijk volkomen willekeurig konden trekken, omdat ze heer waren zoowel van Palestina als van Egypte. En dat is nu ook met de Turken het geval. Egypte moge onder engelschen „invloed” staan, officieel maakt het toch nog deel uit van het groote Turksche rijk. Maar één blik op de kaart is voldoende om te doen zien, dat die wadi bij Rafia geen grens kan zijn, zoodra Egypte en Palestina in verschillende handen zijn. Dan vormt de wadi el 'arisj de natuurlijke grenslijn. Gesteld dus, dat Esarhaddon werkelijk een naħal Muşri kende bij Rafia, dan zou deze toch niet mogen geïdentificeerd worden met den naħal Mişraim, dien we uit het O. T. kennen.

Maar bezien we nader wat Esarhaddon zelf omtrent den naħal Muşri zegt. „Dertig mijlen lands van de stad Apku die in de buurt van het land Same(na?) ligt, tot de stad Rapihi (Rafia) aan de zijde van den naħal Muşri waar geen rivier is.” Volgens H. 1) staat hier „tot de stad Rapihi (en verder) tot de grenzen van den n. M.” Is dit juist, dan zou de kwestie daarmee opgelost zijn. Dan wordt de stad Rafia hier alleen genoemd, omdat deze aan de assyrische legers bekend kon zijn, sinds Hanno van Gaza daar verslagen werd, terwijl daarentegen de naħal Muşri d. w. z. de wadi el 'arisj onbekend was. Is echter W.'s lezing de juiste, ook dan is geen dwingende reden den naħal Muşri te identificeeren met den wadi

1) Vier neue, bl. 294 v.

ruhaibeh. Immers waar de beek van Egypte slechts $7\frac{1}{2}$ uur verder ligt dan Rafia, komt voor een Assyriër een dergelijke kleine afstand niet in aanmerking. Ze schreven toch waarlijk geen geografische handboeken! ¹⁾

W.'s tweede bewijsstuk voor zijne identificatie van den naḥal Muşri met den wadi ruhaibeh geeft evenmin het noodige licht: »(Esarhaddon) de veroveraar van Arrani (?) . . . . naar den naḥal Muşri'' ²⁾. Het is niet duidelijk of er eenig verband bestaat tusschen deze stad en den wadi, en al was dit het geval, dan zou ons dit voor deze kwestie niets baten, omdat van Arzani niet het minst bekend is.

Maar tegenover W. kan op een ander stuk worden gewezen.

Ook Sargon maakt van den naḥal Muşri gewag. In zijn Cylinderinschr. 13 zegt hij, dat hij bedwong »de geheele woestijn tot aan de beek van Egypte''. Kan daarmee nu de wadi ruhaibeh bedoeld zijn? Deze uitdrukking heeft dan alleen zin, wanneer de naḥal Muşri door breedte en uitgestrektheid duidelijk een grens aangeeft, en dat is alleen met den wadi el 'arisj het geval.

Bij dezen stand van zaken is het dan ook niet te verwonderen, dat H. in dezen niet met W. meegaat in het identificeren van den naḥal Muşri van Esarhaddon met den wadi ruhaibeh. Toch noemt hij den wadi el 'arisj naḥal Moşar, die dan dezen naam zou te danken hebben aan 't feit, dat »door zijn stroomgebied de oude karavenenweg van Zuid-Palestina naar de golf van Akaba en dan verder naar Midian (d. i. Moşar!) voerde''. Dus dan zou deze naḥal naar Moşar genoemd zijn, ofschoon hij met dat gebied niets te maken heeft! Zoolang H. echter geen bewijzen levert voor hetgeen hij zegt, hebben we allen grond ons te houden aan den ouden naam »beek van Egypte''.

1) Een ander schrijver uit den tijd van Nabonaid meent, dat Gaza aan de grens van Egypte ligt! (Keilinschr. Bibl. III, 2 bl. 99).

2) Transscriptie en vertaling in K. B. II, bl. 127, A. F. I, bl. 526, vertaling in Muşri I, bl. 11.

Waarin W. en H. echter ook mogen verschillen, ze zijn eenstemmig in de verzekering, dat de *naḥal Muşri* „een buitengewone beteekenis” moet gehad hebben voor „ons Muşri”, „want in de berichten, die wij bezitten in sagen en historische herinneringen uit deze streek, die de bakermat van de, het z.g. volk Israëel (beter Juda) beheerschende, stamvorming is, heeft hij een belangrijke rol gespeeld” ¹⁾. Dat wordt dan nader door hen bewezen door middel van eenige tekstverbeteringen”. Ik zou kunnen volstaan met de opmerking, dat dit een zuivere *circulus vitiosus* is en derhalve niet bewijskrachtig. Het loont echter de moeite ook nog deze plaatsen na te gaan om des te duidelijker aan te toonen, dat dergelijke tekstverbeteringen” haren eenigen grond vinden in de willekeur van de „auteurs”. In Gen. 50¹⁰ moet volgens W. en H. ²⁾ בעבר הירדן veranderd worden in בעבר הנהר, in welken נהר W. zijn wadi (*ruhaibeh?*) terugvindt en H. den wadi *siḥan*, die op den Hauran ontspringt. Gelijk bekend, is hier sprake van den grooten rouw (אבל) van zeven dagen, dien de Egyptenaren (W.: Muşrieten) in Goren ha-ʿaṭad bedrijven over Jakobs lijk. „Daarom heet die plaats Abel Mişraim, zij ligt בעבר הירדן”. Natuurlijk maakt het op W. en H. niet den minsten indruk, dat alle oude vertalingen onzen M. tekst hebben, want wanneer zelfs de jongere schrijvers van Israëel niets meer van Muşri wisten, hoe kunnen dan de vertalingen met dit belangrijke land op de hoogte zijn geweest? Maar ook afgezien daarvan is er één overwegend bezwaar: hier zou een zeer onbelangrijke wadi, die op tal van kaarten zelfs niet voorkomt en die regelmatig aan waterarmoede lijdt, נהר worden genoemd. In het O. T. heet zelfs de Jordaan niet נהר en dan zou de obscure wadi *ruhaibeh* הנהר, de rivier *z. z.* worden genoemd? ³⁾ En dat wil men ons doen gelooven, of

1) Muşri I, bl. 9.

2) Muşri I, bl. 10, A. F. I bl. 35, Vier neue, bl. 289.

3) Hiertegen schijnt te kunnen worden ingebracht Gen. 15¹⁸, waar van den „rivier” van Egypte sprake is. Wanneer hier inderdaad de wadi el ʿarisj

schoon Esarhaddon, op wien W. zich zoo gaarne beroept, zegt, dat daar juist geen rivier (naru) is!

Diezelfde tekst »verbetering” (הנהר in plaats van הירדן) wil W. 1) aanbrengen 2 Sam. 20². Hier wordt verhaald hoe er twist ontstaat tusschen Israël en Juda, wanneer beiden na Absaloms dood David van Mahanaim naar Jeruzalem terugbrengen. Israël verlaat den ouden koning en volgt Sjeba, maar »de Judeërs bleven bij hun koning, van den Jordaan tot aan Jeruzalem”. Het is mij een raadsel hoe W. kan beweren, dat hier met deze laatste woorden de grens van Juda wordt aangegeven. Tegenover den ontrouw van Israël wordt uitdrukkelijk gewezen op Juda's liefde en afhankelijkheid, dat den koning niet verlaat op diens tocht van Mahanaim naar Jeruzalem. Slechts in het voorbijgaan merk ik op, dat ook hier bij de oude vertalingen geen spoor is van een afwijkende lezing.

In Gen. 36³⁷ heeft W. geen tekst »verbetering” noodig. Hier is »de oorspronkelijke tekst” nog bewaard, want natuurlijk is Rehoboth ha-nahar, »de residentie van den koning der Edomieten, Saul”, identisch met Rehoboth van Gen. 26²⁹ en de nahar dus weer de wadi ruhaibeh. Jammer voor W., dat Rehoboth niet ligt aan dezen wadi, maar aan den wadi Gazzeh, die trouwens ook al heel weinig van een »rivier” heeft! Daarentegen kennen we een Rahaba, een weinig ten zuiden van de monding van den Chaboras, vgl. ook Gen. 10¹¹. Saul van Edom was dus een buitenlander. Dat zijn naam hiertegen pleit, wordt door Strack 2) wel beweerd, maar niet bewezen.

Vervolgens wordt door W. gewezen op Num. 22⁵: »de woonplaats van Bileam, Pethor aan »de rivier”, is niet Pitru aan den Eufraat . . . . ., maar een plaats aan onze »rivier” 3),

---

bedoeld is, zooals velen aannemen, maar mij nog niet geheel zeker voorkomt, dan is hier »rivier” gebruikt in plaats van »beek” om met het volgende »de groote rivier” een indrukwekkender paar te vormen.

1) Muşri I, bl. 10.

2) Die Genesis² o. d. p.

3) Muşri I, bl. 10.

d. w. z. aan den wadi ruhaibeh. H., die de identiteit van Bileam met den edomitischen koning Bela^c, den zoon van Be^cor (Gen. 36³⁷) decreteert ¹) denkt bij »rivier» natuurlijk aan den wadi sirhan. Wel lezen we Num. 23⁷ »uit Aram voerde mij Balak op, Moabs koning uit het oostelijk gebergte», maar dat is geen bezwaar: ארם worde veranderd in ארם en קדם הרי verklaard als »het gebergte der b^cnī Kēdem, een gebied dat zich dekt met Edom en de streek tusschen Se^cir en Kadesj-Barne^ca²» ²). Maar we kennen geen Pethor aan den wadi ruhaibeh, waaraan trouwens geen enkele plaats ligt; de identiteit van Bela^c en Bileam is voor het minst onbewezen en eindelijk wordt Dt. 23⁵ van Pethor uitdrukkelijk gezegd, dat het in Aram Naharaim ligt.

Een vijfde geval wordt vermoed (durfte sein) in 1 Kon. 5¹ »en Salomo heerschte over al de koninkrijken van de »rivier» het land der Filistijnen en tot het gebied van Egypte» wat geen zin geeft. Vandaar dat men in overeenstemming met den parallelen tekst 2 Kron. 9²⁶, LXX Vulg: en Targ. gewoonlijk »en tot» invoegt vóór »het land der F.», waardoor het geheel een uitstekenden zin geeft. W. daarentegen vermoedt ³), dat hier gestaan heeft: »van de rivier van het land der F. tot het gebied van E. en »dus» de naḥal Muşri (= wadi ruhaibeh) bedoeld is. Dan zou Salomo derhalve behalve over Kanaän geregeerd hebben over de strook tusschen Rafia en het gebied van Egypte, d. w. z. tot Rhinocorura. Eigenaardig dat W. vs. 4 over 't hoofd heeft gezien, waar van Salomo gezegd wordt: »hij voerde gezag over geheel Eber ha-nahar van Tifsah tot Gaza en over al de koningen van Eber ha-

1) Vier neue, bl. 288. In zijn „Altisr. Ueberl.» bl. 154 drukte hij zich nog wat voorzichtiger uit: „wol identisch sein wird”.

2) a. w. bl. 293 noot 4.

3) Muşri I, bl. 10 noot 4. In A. F. III, bl. 260 stelt hij voor te lezen: „hij heerschte over alle koningen van den „grooten rivier» (d. i. de Litani!), het land der Filistijnen tot den naḥal Muşri. Alsof deze veranderingen nog in iets anders hun grond hadden dan in de willekeur van W.!

nahar" ¹⁾). Bovendien wordt van David verhaald, dat hij de vorsten en koningen der Arameërs overwon (2 Sam. 8) en dat hij Moab, Ammon en Edom aan zich schatplichtig maakte, terwijl de Filistijnen werden vernederd ²⁾). Zou W. meenen, dat al deze veroveringen nog vóór Salomo's troonsbestijging verloren zijn gegaan? Ten slotte berust die »rivier van het land der F." op louter willekeur en is deze benaming voor den wadi ruhaibeh des te onwaarschijnlijker, waar in het land der F. andere wadi's waren, die dan veelmeer op den naam »rivier" aanspraak zouden kunnen maken. H. ³⁾ gaat dan ook niet met W. mede, maar verbetert naar 2 Kron. 9 ²⁶⁾.

Volgens W. is ook 1 Sam. 15 ⁷⁾ sprake van den nahal Muşri. »Sauls strijd met de Amalekieten speelt zich af aan den nahal d. i. den nahal Muşri (vs. 5) in het gebied der Kenieten (vs. 6), dus geheel en al in Muşri" ⁴⁾). Ook hier speelt W.'s fantasie hem parten. In 1 Sam. 15 vinden we de volgende plaatsbepalingen: Saul monstert het volk in מלאים, gewoonlijk geïdentificeerd met מלם in de Negeb van Juda (Joz. 15 ²⁴⁾); hij rukt op tegen »de stad van Amalek" en legt in den nahal (waarmede geen ander kan bedoeld zijn dan die bij de »stad") een hinderlaag ⁵⁾ en slaat Amalek. We hebben dus niet

1) Hierop komt hij A. F. III, bl. 261 terug, waar hij zich aansluit bij Hommels verklaring (Altisr. Ueberl. bl. 253 vv., Vier neue, bl. 288 v.), als zoude de tekst hier geluid hebben: „want Salomo voerde gezag over geheel Eber ha-nahar (glos: van Rafia tot Gaza) en had vrede van rondom". Maar de tijd, waarin ons „Koningen" werd geredigeerd, bewijst voldoende, dat Eber ha-nahar het West-Eufraat-gebied beteekent, welk gebruik in de Balingschap is opgekomen. Bovendien is het bewijs, dat „van Tifsah tot Gaza" van M. een glos moet wezen, allerminst geleverd.

2) Zie over hun positie mijn „Filistijnen" bl. 148 v.v.

3) Vier neue, bl. 288.

4) Muşri II, bl. 6.

5) In A. F. III, bl. 263 wil W. vs. 5 vertalen als volgt: „en Saul kwam tot de steden (LXX) der Amalekieten (die toen in „Muşri" zaten) en (tot) Jareb in den wadi (nahal = nahal Muşri)," waarop hij volgen laat „Jareb is dan de hoofdstad van Muşri". I Had de schrijver dit echter willen zeggen, dan had hij moeten schrijven עד עיר עמלק עד ירב אשר בנחל, terwijl bovendien het groote aantal wadi's in Zuid-Palestina hem zou hebben gedwongen

't minste middel om ons te localiseeren, want ook dat volgende »en Saul sloeg Amalek van Hawila in de richting van Sjoer, dat voor Egypte ligt" helpt ons niet, tenzij we met Glaser ¹⁾ הוילא mogen veranderen in הַכִּלָּה (1 Sam. 23 ¹⁹ 26 ³). Maar ook dan ontbreekt ieder bewijs dat de naḥal, waaraan »de stad van Amalek" lag, nu juist de wadi ruhaibeh was.

Ten slotte nog een enkel woord over Gen. 13¹⁰, waarvan W. de volgende vertaling geeft: »Lot sloeg zijn oogen op en zag, dat de geheele Jordaanstreek rijk was aan water — voordat Jahwe Sodom en Gomorra verwoestte — als een tuin van Jahwe, als het land Muşri, bij den ingang naar So'ar." Volgens hem stond er oorspronkelijk, dat Lot den kikkar ha-nahar ²⁾ schoon vond, omdat deze waterrijk was, en Muşri koos aan den pas van So'ar. Hoe kan, zegt hij, een Israëliet Egypte nu toch met een »Gottesgarten" vergeleken hebben! ³⁾ H. is het met deze laatste opmerking geheel eens, maar wil kikkar ha-Jarden behouden, die hij hier dus laat vergelijken met zijn Moşar-Midian, de . . . . zandvlakte ten O. van de golf van Akaba. Nu merk ik op, dat Egypte hier volstrekt niet met een »Gottesgarten" vergeleken wordt. De schrijver zegt alleen, dat de kikkar zoo schoon is »als de hof van Jahwe, als Egypteland". Hij wil een indruk geven van de bijzondere schoonheid van dit land en vergelijkt den kikkar nu met twee dingen, die voor hem het summum zijn van schoonheid. Daarom volgen beide begrippen op elkander; maar worden ze nu ook onderling vergeleken? Maar zelfs al ware dit het geval, dan is W.'s

---

dien naḥal nader te omschrijven. 2 Geen Jareb is hier bekend en Hoz. 5¹³ bedoelt geen plaatsnaam. 3 Dat in וירב de ׀ gesyncopeerd is, wordt door tal van parallellen gesteund.

1) Skizze II, bl. 326, 339 v. Wellh. en Leidsche vertaling lezen hier מלם.

2) Eerst schrijft W. kikkar ha-Jarden (M. II bl. 7, regel 9 v. o.), daarna spreekt hij het vermoeden uit, dat וירדן de plaats heeft ingenomen van נהר of נהר (regel 6) en eindelijk zegt hij „es wird daher wol auch vom naḥal Muşri die rede gewesen sein" (regel 2). Gemakshalve schreef ik daarom maar kikkar ha-nahar. Dat bedoelt W. toch!

3) Dat klinkt eigenaardig in den mond van W., die ontkent dat Israël in Egypte geweest is.

aanstoot nog niet gerechtvaardigd. Egypte wordt toch ook wel voorgesteld als het toevluchtsoord in dagen van hongersnood (Gen. 12¹⁰ 42², Jes. 23³) en als een „paradijs” voor den woestijnbewoner (Num. 11⁵). Er bestaat dus niet de minste reden, waarom hier niet van Egypte sprake zou zijn, terwijl daarentegen een vergelijking met Muşri hier ongerijmd is. Trouwens, de tekst laat ook nog een andere en m. i. betere vertaling toe dan W. gaf: „Lot sloeg zijn oogen op en zag dat de geheele Jordaanstreek rijk aan water was; voordat Jahwe Sodom en Gomorra verwoestte, was zij naar den kant van So^car als de hof van Jahwe, als Egypteland.” Wordt deze aanvaard, dan vervalt tevens alle reden om met Pesj. צער te veranderen in צל, wat ook geen goeden zin geeft („zij is als E. naar den kant van Şoan”).

Daarmede zijn we gekomen aan het einde der bespreking van de betrekkelijk vele plaatsen in het O. T., waar W. en H. sporen van hun Muşri meenden te kunnen ontdekken. Het was noodig iedere plaats afzonderlijk te bezien en de gronden te wegen, door W. en H. aangevoerd. Dat eischte de ernst van de gevolgen der Muşri-hypothese. Ik geloof niet te veel te zeggen, wanneer ik beweere dat in geen der onderzochte plaatsen ook maar één enkele grond kon worden ontdekt, die het vermoeden zou wettigen, al ware daar van een grooter of kleiner arabisch rijk Muşri sprake. Het ligt voor de hand, dat het bewijsmateriaal in het eene geval meer „sprekend” was dan het andere, maar toch mag en kan gezegd worden: *in de O. T. ische geschriften is van een noord-arabisch Muşri geen spoor te ontdekken en tegen de identificatie van den wadi el ‘arisi met de „beek Egypte” is ten onrechte bezwaar gemaakt.* Meer nog: uit de van plaatsen die noch door W. noch door H. voor Muşri worden opgeëischt en waar dus ook volgens hen met מצרים Egypte is bedoeld, blijkt allerduidelijkst, dat sinds de dagen van Tiglath-Pileser III de strijd liep tusschen Assur en Egypte en dat dit laatste land een belangrijke rol speelde in de ge-

schiedenis der palestijnsche volken. Amos roept Egypte op om Israël te straffen (3⁹⁻¹²). Hozea verwijt Efraïm, dat het »een onnoozele verstandelooze duif gelijk» »om Egypte riep» (7¹¹) en dat ze »olie brengen naar Egypte» (12²). Daarom zullen ze (8¹, verbeterde tekst) stof lekken in Egypteland en (8¹³ 9³) wederkeeren naar Egypte. Blijkens Jes. 31 worden in 705 boden uit Juda naar Ethiopië gezonden en volgens 18¹ komen in 701 omgekeerd boden uit E. naar Jeruzalem. Sanherib trekt dan ook in 701 niet tegen Muşri maar tegen Egypte, zooals uit Jes. 37²⁵ (2 Kon. 19²⁴) blijkt ¹).

Kampen.

Dr. A. NOORDTZIJ.

(*Wordt vervolgd*).

---

1) Op de twee onderdeelen van W's stelling, dat met מְעוֹנִים in Richt. 10¹², 1 Kron. 4⁴¹ 2 Kron. 26⁷ (en 20¹ na tekstverbetering) de Mineërs bedoeld zijn en dat J. Ma'in vervangen heeft door Midian, ga ik hier niet in. Deze punten kunnen eerst onderzocht worden, wanneer niet alleen het bestaan van een noord-arabisch rijk Muşri is vastgesteld, maar ook de verhouding is onderzocht, waarin Muşri tot Ma'in stond; vgl. voor Ma'in Glaser, Skizze, II bl. 278.

BOEKBEOORDEELINGEN.

Biblia Sacra veteris Testamenti, dat is de Heilige Boeken van het oude verbond. Deel II, 2de en 3de aflevering (Kerkelijk goedgekeurd).

Deze beide afleveringen brengen ons de vertaling van de boeken Richteren, Ruth en Samuel. Richteren is bewerkt door D. A. W. H. SLOET, pastoor te Harderwijk. Ruth en Samuel zijn bewerkt door dr. ANDREAS JANSEN, pastoor te Bunnik.

De Vulgata ligt aan de vertaling ten grondslag en wordt naast de vertaling afgedrukt. De talrijke noten aan den voet der pagina's houden rekening met den Hebreuwschen tekst en de oude vertalingen daarvan. De vertaling wordt voorafgegaan door Inleidingen, waarin met meerdere of mindere uitvoerigheid over tal van vragen wordt gehandeld. In deze inleidingen wordt rekening gehouden met de historische critiek.

Sloet's inleiding op Richteren omvat twee besprekingen, eene over het Debora-lied en eene over Maspha en Bethel van Judic. XX—XXI. Bovendien wordt gehandeld over het geïnspireerd karakter der boeken. Zij zijn geen gewoon menschenwerk, maar hebben God tot auteur. Dit sluit echter niet in, dat al wat zij bevatten historisch waar is. »Het is ('s schrijvers) doel niet — noch, bijgevolg, het doel van God — om ons die verhalen als werkelijke geschiedenis, te geven, maar hij geeft ze ons slechts als *verhalen* met de voor zijn doel nuttige *strekking*. Die strekking is zijne gedachte, die ge-

dachte is de zin door hem bedoeld, door en in *dien* zin is het verhaal zijn *woord*, en als geïnspireerd woord is het *Gods* woord — al ware ook het gansche verhaal aan een niet geïnspireerde bron letterlijk ontleend". Sloet wijst er op dat dit inzicht geheel persoonlijk is, maar het »kerkelijk goedgekeurd" van den titel bewijst dat deze uitspraak niet kettersch werd geacht. Op die wijze wordt het leerstuk van de Inspiratie iets geheel anders als het was. Wij kunnen tevreden zijn. Ook hier dwingt de macht der evidentie hen, die de dogmatische formules niet kunnen opgeven een anderen inhoud in de oude zakken te doen. Roomschen en Calvinisten veranderen hunne begrippen over de Inspiratie der Schrift! In het Evangelie staat hoe het gaat met oude zakken waarin nieuwen wijn wordt gedaan.

Sloet gaat mede met hen die aannemen, dat Richter deuteronomistisch is geredigeerd. De Redactor ordende oude verhalen, die soms in twee vormen in omloop waren. De oude bronnen J en E, die deze verhalen bevatten, kunnen wel tot de regeering van David en eerder teruggaan. Omtrent den duur van het Richtertijdvak geeft de Bijbel ons geen zekerheid. Sloet houdt ernstig rekening met de gegevens van Egyptische zijde. Hij schroomt niet op grond daarvan aan te nemen dat ten tijde van Abraham en Izak de Philistijnen nog niet in Palestina waren.

Deze voorbeelden bewijzen dat er ernstig naar gestreefd is deze boeken wetenschappelijk te bestudeeren. Wanneer bezwaren bij ons opkomen bij het lezen is in vele gevallen de dogmatische ondergrond oorzaak. Zóó b.v. waar Sloet en Jansen medegaan met het betoog van dr. Poels, dat de ark alleen te Silo stond en dat Mispa en Beth-El slechts aanduidingen van Silo zijn, wanneer ons wordt medegedeeld dat Israel zich daar verzamelde voor Jahwe's aangezicht.

Jansen erkent dat er doubletten zijn in Samuel. Hij meent echter dat deze herhalingen eigenlijk slechts twee in getal zijn. De eerste heeft betrekking op de komst van David aan het

hof, de tweede op de onderhandelingen aangaande Sauls dochter. Deze plaatsen komen niet voor in de oorspronkelijke Grieksche vertaling en worden daarom door Jansen niet tot den oud Hebr. tekst gerekend. Maar hiermede meent J. nu ook van de critische bezwaren, die de herhalingen opleveren, af te te zijn. De modernen »in hun vooringenomenheid” vinden herhalingen waar verschillende op elkaar gelijkende gebeurtenissen worden verhaald. Doch op zulk een gemakkelijke wijze kan pastoor Jansen zich toch niet afmaken van de »ongeloovige schriftverklaarders”, die, het geloof aan de bovennatuurlijke openbaring missend onbekwaam zijn een boek te verstaan, waarvan Gods bovennatuurlijke tusschenkomst de draad is, die al de verhaalde gebeurtenissen verbindt. Jansen is in zijne korte Inleiding op de omvangrijke boeken Samuel veel onvriendelijker van toon tegenover zijn mede-schriftverklaarders dan Sloet in zijn uitgebreider Inleiding op het korte boek Richteren. Sloet gaat dieper op de zaken in, misschien is hij hierdoor minder scherp. Wanneer Jansen dat ook had gedaan, had hij ons b.v. in de noot bij 2 Sam. 21¹⁹ kunnen mededeelen door wien Goliath nu eigenlijk gedood is, door David of door Adeodatus filius Saltus. Hij geeft geen blijk te weten dat hier een moeilijkheid te bespreken is. Dan had hij ook op 1 Sam. 2¹³ kunnen doen uitkomen hoe de Hebr. tekst hier een geheel anderen offerritus kent dan de Priesterwet. Dan had hij zijn lezers misschien ingelicht omtrent zijn zonderlinge vertaling van 1 Sam. 13¹ »Zoon van één jaar was Saul toen hij begon te regeeren”. Wel neemt hij aan dat dit vers later toevoeging is, maar de lezer vindt hier woorden, die hij niet kan begrijpen. Het Hollandsch dat Jansen gebruikt is hier en daar zeer bedenkelijk. Hij spreekt b.v. van een »steigering” en meent daarmede het begrip dat de Duitschers door »Steigerung” uitdrukken. Het komt mij voor dat het werk van Sloet en Jansen beide gedrukt worden door in hunne vertaling den tekst van de Vulgata over te zetten en niet den Hebr. tekst tot grondslag te nemen. Hierdoor

kan de priester moeilijk gebaat zijn. Deze zal wel in staat zijn de Vulgata in het Latijn te lezen. De leek is er ook niet mede gediend, daar de Vulgata volstrekt niet altijd de beste lezing heeft beweerd. De rollen worden hier omgekeerd. Dit staat stellig in verband met de kerkelijke traditiën der Katholieken, maar dit is daarom op wetenschappelijk gebied nog niet gerechtvaardigd.

Van harte hoop ik dat de voortgezette studie van het O.T. de Katholieke geleerden op wetenschappelijk gebied nader tot ons moge brengen.

Dr. C. H. CORNILL. *Das Buch Jeremia*. Leipzig, C. H. Tauchnitz, 1905. 10 Mark.

De Klassieke Commentaar van Graf op Jeremia zou in tweede uitgave verschijnen en Cornill had de bewerking daarvan op zich genomen, toen de verschijning van de twee reeksen Commentaren, door Nowack en Marti geredigeerd, het wenschelijk maakten het bewerken van een tweede uitgaaf uit te stellen.

Thans verschijnt deze toch, maar in zoodanigen vorm dat het een geheel zelfstandige bewerking is geworden, die tusschen aanhalingsteekens plaatst wat Graf en Cornill samen meenen, maar waarin Graf's gevoelens op gewone wijze wordt behandeld, wanneer Cornill het er niet mede eens is. Bovendien wordt ons door een doorlopende vertaling gegeven, die Graf niet bood, zoodat wij inderdaad van een geheel nieuw werk mogen spreken.

Door gebruik van verschillende drukletters is in de vertaling aangegeven wat de Hebr. of Grieksche tekst alleen heeft, waar van den tekst wordt afgeweken, wat moet uitvallen of ingevoegd. Een helder geschreven Inleiding gaat aan den Commentaar vooraf.

Het gansche werk is geschreven op een wijze die toont hoe

de schrijver de stof beheerscht en lijdt niet aan die zwaarwichtige overlading, die ons zoo dikwijls vermoeit.

Na hetgeen Cornill gaf over het metrisch karakter van Jeremia's profetieën begrijpen wij, dat hij door streepjes in den tekst aangeeft, hoe de versleden moeten worden gescheiden. Mijne sceptische verzuchtingen, die op blz. 84 van T.T. 1906 een plaats vonden, staan niet zoo ver van Cornill's verklaring (S. VII) »In der hebräischen Metrik sind wir nach meiner festen Ueberzeugung vor der Hand noch in einem Provisorium: es wäre zu wünschen, dass wir möglichst bald zu einem Definitivum kamen!» Maar bij dergelijke uitspraak zou ik aan het metrum ook niet zooveel bewijskracht durven toekennen, waar over echt en onecht, toevoegsel of glosse geoordeeld wordt, als dit in dezen Commentaar menigmaal geschiedt.

Het boek Jeremia is volgens Cornill ontstaan uit redactioneele bewerking van de »woorden van Jeremia» en de »gedenkschriften Baruchs». Daarbij werd vrij veel van zijn oorspronkelijke plaats gerukt, om te worden geplaatst bij een stuk redactiewerk dat slechts oppervlakkige punten van overeenkomst vertoont met het oude stuk.

Met genoegen zag ik dat Cornill de echtheid van Jer. 23^{5,6} handhaaft. Deze Messiaansche verwachting, die zich niet zonder willekeur laat verwijderen, knoopt zich vast aan Zedekia. M.i. had nog scherper moeten uitkomen, hoe zij ons spreekt van een grievende teleurstelling voor Jeremia, die inderdaad heeft gehoopt dat met Zedekia een heilstijd zou aanbreken, omdat de straf die reiniging bracht was neergekomen.

De beroemde woorden Jer. 31³¹⁻³⁴ worden eveneens door hem gehandhaafd met goede argumenten. De profetieën tegen de Heidenen vinden in hem een bekwamen verdediger. Toch schroomt hij niet wat hem jonger voorkomt aan te wijzen. Hij is geenszins willens den overgeleverden tekst met gewrongen argumenten te handhaven.

De critiek heeft niet voldoende gezien hoe het synagogaal gebruik der geschriften en de studie der schriftgeleerden van

grooten invloed zijn geweest op den tekst. Men teekende allerlei bij den tekst aan, uitroepen der gemeente, stukken litanie die als responsoriën werden gezegd, euphemistische verzen, die een bedreiging moesten goed maken enz. enz. In dit opzicht is er nog meer aan te wijzen, dan tot dusverre geschiedde. Cornill en anderen wijzen er wel op hoe redactie en bewerking en invoegingen aanwezig zijn, maar aan sporen van synagogaal gebruik en vrucht van exegetische der schriftgeleerden wordt daarbij minder gedacht. Een dergelijk stuk litanie, dat door de gemeente werd gezegd is naar mijne meening Jer. 3^{22 b-25} waarbij vermoedelijk 4¹⁻⁷ ook hooren. Deze laatste verzen werden niet gezegd door de gemeente, maar door den voorlezer, terwijl de slotwoorden van 4² gemeenschappelijk werden gesproken. Op andere wijze laat zich de plotselinge overgang van subject en van inhoud niet verklaren. Na den uitroep »keer terug afvallige zonen» zegt de gemeente »zie wij zijn gekomen tot u, want gij Jahwe zijt onze god enz».

Op sommige plaatsen wordt behouden wat niet behouden kan worden of geschrapt wat niet mag worden verwijderd. C. schrapt b.v. met Duhm 3¹⁰ wat mij voorkomt een kostelijke kenschetsing te zijn van Jeremia's beoordeeling van de zuiveringsbeweging onder Josia en wat zich niet laat verklaren als latere glosse, omdat het zinspeelt op zulk een wijze dat alleen tijdgenooten de uitdrukkingen konden begrijpen. Daarentegen moeten de verzen 11—13 evenzeer worden verwijderd als v. 14—18, omdat zij eerst na 586 passen.

Exegetisch is soms gehandhaaft wat moeilijk te verdedigen is. Zoo 4¹⁹ waar Jeremia, onder den indruk van naderend onheil door de Scytische roofhorden, uitroept: »O meine Brust! meine Brust! Ich muss Schmerz leiden! O meine Herzenskammern, In mir tobt meine (Seele), Ich kan mich nicht beruhigen».

Noch de Herzenskammern, noch de wanden van het hart van de Leidsche Vertaling zijn begrijpelijk van het standpunt

der Israëlitische lichaamskennis. Zij komen dan ook nergens elders voor. Kiroth wanden is vergissing voor Keroth roepen. De tekst heeft geluid ›Ik wacht op het spreken van mijn hart, mijn hart begint geluid te geven (קמרו is niet *toben* maar gedruisch maken) ik zal niet zwijgen". Toen het eenmaal Kiroth geworden was zette de schriftgeleerde op den kant ›mijn ziel" om de onbegrijpelijke hartswanden te verklaren en deze glosse kwam in den tekst. In het Handschrift dat de Grieksche vertaler gebruikte kwam de glosse op andere plaats terecht dan in den Hebr. tekst.

Jer. 4³⁰ mag het onbegrijpelijke קדדך niet worden geschrapd of vertaald door het ›ter verdelging bestemde" maar moet het worden verbeterd in קדדך (uwe borsten). Wat maakt gij uwe borsten op, wanneer gij u kleedt in purper enz., versmaden de minnaars u toch. Er is geen reden uwe minnaars te lezen, de LXX is hier niet beter.

Natuurlijk is er meer van dezen aard te noemen, want bij zoo uitgebreid een werk blijft het individueel gevoelen altijd op tal van punten afwijken. Ik geef deze enkele opmerkingen niet zoozeer als critiek, dan wel als bewijs van belangstelling in Cornill's belangrijken arbeid.

B. D. EERDMANS.

WORTSWORTH and WHITE. *Novum Testamentum Latine, Secundum Editionem sancti Hieronymi. Partis Secundae Fasciculus Primus. Actus Apostolorum.* Oxford 1905. pp. XVI + 228. price 12/6.

Dit is een van de groote boeken, die zoo goed bewerkt zijn dat het moeilijk is om te gelooven dat het ooit weer opnieuw bewerkt zal moeten worden, en de bisschop van Salisbury en de heer White verdienen eene betuiging van dank en een gelukwensch bij de verschijning van een nieuw

bundeltje van hun werk. Het nu verschenen deel bevat de Handelingen. De Vulgata wordt ons gegeven in den vorm, die volgens de bewerkers het dichtst komt bij den oorspronkelijken tekst van Hiëronymus, met een uitgebreid apparatus criticus van de verschillende lezingen in de beste Hiëronymische MSS. en ook in de oude Latijnsche vertaling. Dat wil zeggen, hetzelfde beginsel is gevolgd als in de andere deelen. Het blijkt dat wij voor de Handelingen vijf Vulgata handschriften van den eersten rang bezitten (G C A F D), welke alle onafhankelijke getuigen zijn van den oorspronkelijken Hiëronymischen tekst. In een verdere groep (I M S U T O) hebben wij een groep van minder belang, die allerlei verbeteringen bevat, maar die niet geïdentificeerd moet worden met eenige bekende recensie. Nog later zijn de MSS. die de twee Carolingische recensies vertegenwoordigen van Theodulf, Bisschop van Orleans, en van Alcuin. Ten laatste wordt er in de dertiende eeuw één handschrift gevonden, dat een poging vertegenwoordigt tot een nog verdere recensie gemaakt voor Thoma de la Wile van Salisbury.

De bewerkers volgen uit den aard der zaak den tekst van de primaire handschriften in bijna elk geval, en zij rangschikken hen in de orde, waarin zij hierboven aangehaald zijn, dat wil zeggen, zij gelooven dat het groote handschrift van St. Germain het beste en dat het »book of Armagh” het minst goede is. Op zeer weinig plaatsen hebben zij deze autoriteiten niet gevolgd; een van de treffendste voorbeelden is in Hand. 15²⁹ waar zij gelooven dat ‘Suffocato’ weggelaten behoort te worden, terwijl hun grond deze is dat Hieronymus’ getuigenis zich tegen die lezing verzet. Het is een punt van belang voor tekst-critici op te merken dat wij hier het besliste oordeel hebben van de twee eminente in leven zijnde geleerden op ’t gebied der Vulgata dat het zeer goed mogelijk is dat vijf MSS., alle onafhankelijke getuigen, overeenstemmen in een gemeenschappelijke dwaling toe te schrijven aan den invloed van in omloop zijnde teksten en algemeen aangenomen

geloof. Deze handschriften werden alle geschreven binnen vijfhonderd jaar na den dood van Hiëronymus en enkele er van misschien binnen tweehonderd jaar. Dit feit verdient de aandacht van hen die meenen dat het verkeerd is die woorden te schrappen uit den Griekschen tekst der Evangeliën, welke in al de primaire MSS. van het Grieksche Testament worden gevonden, want het is moeilijk aan te nemen, dat de tekst der Evangeliën beter bewaard is in de de Grieksche MSS. dan de tekst van de Vulgata in de Latijnsche handschriften. In verband met deze passage mag men misschien de waarde in twijfel trekken van de verwijzing naar Tertullianus Apol. 9 als bewijs voor de lezing 'suffocatis' in de tekst van Hand. 15²⁹. Tertullianus' bedoeling is stellig dat de Christenen zich onthouden van het eten van het vleesch van dieren, die geworgd zijn of door natuurlijke oorzaken zijn gestorven, ten einde de bevuiling met het bloed te vermijden. 'Suffocatis' is dan een uitlegging van 'sanguine' die in Tertullianus afgeleid wordt niet uit de apostolische voorschriften maar uit het algemeen gebruik¹⁾.

Voor zoover den druk en de rangschikking van tekst en apparatus aangaat, is het moeilijk voor eenige verbetering plaats te vinden. De behandeling van het Oud Latijn is uit den aard der zaak minder volledig. Het is waarschijnlijk een

---

1) Ik ben geneigd te gelooven dat dit waarschijnlijk de verklaring is van de verwijzing naar door verstikking gedoodde dieren, zelfs in het Grieksch: in dit geval is de lezing van Origenes in Matth. 23 bijzonder belangrijk... 'nihil servans ex lege nisi immolatum et suffocatum et fornicationem'. Hier hebben we het welbekende verschijnsel dat de glosse de plaats inneemt van de oorspronkelijke lezing; de gewone Grieksche tekst is een nog verder stadium waarin de glosse en de lezing met elkander in strijd zijn. De voornaamste moeilijkheid bij deze opvatting is dat Clemens overeenstemt met het groot aantal Grieksche handschriften en dit belet ons de mogelijkheid te kunnen uitsluiten dat de oorspronkelijke tekst juist is. Daar de bewerkers de aandacht vestigen op Harnack's welbekende monographie over dit onderwerp is het misschien goed er op te wijzen dat Dr. G. Resch in *Texte und Untersuchungen* N. F. XIII, 3 de geheele quaestie opnieuw onderzocht heeft, en dat Prof. Oort de beteekenis der voorschriften onderzocht heeft in het *Theol. Tijdschrift voor Maart* 1906.

vergissing dat geen verwijzingen zijn gegeven naar de nieuwe studiën over den Codex Bexae door Dr. Rendel Harris en Prof. Burkitt, en het is interessant, hoewel wat verrassend, te zien dat de bewerkers meenen dat er een grootere overeenkomst is tusschen Dd en gig. dan tusschen Dd en Ee.

Het is aangenaam op pagina IX (ik geloof voor de eerste maal in druk) de vermelding te vinden van een feit dat het eerst werd opgemerkt door den bibliothecaris van de Bodleian Library (hebben de bewerkers het onafhankelijk gevonden?) nl. dat de Codex Laudianus, ofschoon hij stellig ten tijde van Beda in Northumbria was, later naar Duitschland werd gebracht. Hoe hij ooit weer naar Engeland terugkwam, wordt door de bewerkers niet besproken, maar het is vrijwel zeker dat Laud zijn verzameling verrijkte met de buit uit kloosters in den Dertigjarigen Oorlog, en de bibliothecaris van de Bodleian Library, de methode gebruikende van minutieuse vergelijking tusschen onderscheidene MSS., heeft vele van deze bronnen geïdentificeerd. Het is alzoo zeer waarschijnlijk dat Laud zijn groot MS. op deze manier verkreeg en wij behoeven er niet aan te wanhopen dat we eens het Deutsche klooster zullen kunnen aanwijzen waaruit het verkregen werd.

Een ander punt in verband met dit MS., waarop naar mijne meening de bewerkers wel hadden mogen wijzen (want het kan hunne aandacht bijna niet ontgaan zijn) is dat de Codex Laudianus direct of indirect twee handschriften van tamelijk uiteenlopende kenmerken vertegenwoordigt. Het voornaamste bewijs hiervoor is te vinden in de spelling van het woord Jezus. Tot aan 10⁴⁸ wordt het voortdurend gespeld Ihesus, maar van 18²⁵ tot het eind van het MS. wordt het voortdurend Hiesus gespeld, terwijl daartusschen, van 10⁴⁸ tot 18²⁵, de twee vormen vermengd zijn, hoewel Hiesus langzamerhand meer en meer voorkomt. Er is nauwelijks aan te twijfelen, dat tot aan 10⁴⁸ de copiiist een MS. overschreef met Ihesus en bij dat punt gekomen overging op een dat Hiesus gaf, terwijl dat deel waarin beide

vormen gebruikt zijn den tijd aangeeft, dien de copiiist noodig had om aan de veranderde spelling te wennen. Ik geloof ook dat men zien zal dat er in de twee deelen van het MS. een zeker verschil gevonden wordt, dat deze opvatting steunt.

Op pp. 6—33 worden gegeven de 'capitula in Actus Apostolorum' volgens verschillende groepen van MSS.; ongelukkig echter wordt de juiste hoofdstukverdeeling niet aangewezen, hoewel zij in de meeste gevallen gemakkelijk kan worden afgeleid. Ik heb getracht de verdeeling, die er in verborgen ligt, tot aan het eind van hoofdstuk 8 der Handelingen uit te werken, en heb de verdeelingen vergeleken, die gevonden worden in het Euthalische systeem, in de Vaticaansche en Sinaïtische MSS., en in den Codex Laudianus, en ik hoop dat de een of ander gelegenheid moge vinden om juistere en meer stellige inlichtingen te geven aangaande de Vulgata MSS. en een nauwkeurige tabel voor het geheele boek der Handelingen.

Het punt dat belangrijk schijnt te zijn, is dat wij hier te doen hebben niet met afzonderlijke systemen maar in hoofdzaak althans met onderling verschillende vertegenwoordigers van een oorspronkelijk systeem. Ik geloof niet dat iemand het zal betwisten dat de overeenkomst tusschen de stelsels in e (Codex Laudianus) en M (Wordsworth en White's Donatist systeem) groot genoeg is om een gemeenschappelijk origineel te bewijzen; en ook is de overeenkomst tusschen deze en de stelsels in den Codex Vaticanus en den Codex Amiatinus niet veel minder merkwaardig. Maar dit brengt een vrij gewichtig punt ter sprake. Dr. Armitage Robinson heeft in zijne Euthaliana aangetoond dat het meer dan waarschijnlijk is dat het stelsel in het Vaticaansche MS. een poging is tot overneming en aanpassing van het systeem van Euthalius. Hier komen we natuurlijk op glad ijs; maar de hoofdpunten van de polemiek die al zoo lang gevoerd is, kunnen als volgt samengevat worden. Tot voor korten tijd was de heerschende meening dat een zekere Euthalius het grootste deel van zijn Apparatus tusschen de jaren 323 en 396 schreef, daar-

onder begrepen eenige hoofdstukuittreksels bij de Handelingen, gebaseerd op een stelsel van hoofdstukverdeeling en onderverdeling, hoewel er altijd twijfel geweest is of de naam van den bewerker in werkelijkheid niet Evagrius was. Maar in Von Soden's onlangs verschenen werk 'Die Schriften des N. T.' werd eenig bewijs aangevoerd om Euthalius in de 7^e eeuw te stellen en blijkbaar meende Von Soden dat het Euthalische Apparatus even oud was. Sedert hebben verschillende geleerden, voornamelijk Zahn ¹⁾ en Conybeare ²⁾ opnieuw den stroom der meeningen gekeerd door aan te toonen dat dit onmogelijk was voorzoover het Euthalische Apparatus betrof. Op deze manier zijn wij teruggekeerd tot de vierde eeuw, en nu moet de vraag gesteld worden of wij, in het licht van het verband met het Donatist systeem, niet moeten zeggen dat de werkzaamheid van 'Euthalius' waarschijnlijk dichterbij 323 dan bij 396 valt, want anders schijnt het onmogelijk tijd te vinden voor de verspreiding van een stelsel in zooveel verschillende richtingen. De 'capitulator' van den Codex Vaticanus kwam waarschijnlijk uit Caesarea en behoorde tot de 4de eeuw, terwijl Wordsworth en White's Donatist systeem tot dezelfde periode behoort en naar alle waarschijnlijkheid uit Afrika kwam.

De vraag zal dadelijk rijzen of het niet waarschijnlijk is dat de verklaring gevonden kan worden in de veronderstelling dat 'Euthalius' een stelsel van hoofdstukverdeeling gebruikte dat vóór zijn tijd bestond. Deze veronderstelling is echter bij voorbaat ondervangen en onwaarschijnlijk gemaakt door Dr. Armitage Robinson, die op p. 43 van Euthaliana aantoonde dat "it is quite clear that his (Euthalius') system of chapters and subdivisions could not be derived from a longer system of chapters only".

Alle mogelijkheden beproevende wordt men tot de conclusie gedwongen dat een stelsel van hoofdstukken en onderverdee-

---

1) Neue Kirchliche Zeitschrift, XV, pp. 305 ff. en 375 ff.

2) Zeitschrift für d. N.T.liche Wissenschaft 5, 39 ff.

lingen een weinig later dan 323 uitgevonden, zich snel over het Romeinsche Rijk uitbreidde en als één samenhangend stelsel werd overgenomen door vroege correctoren van de Vaticaanse en Sinaïtische MSS., misschien in de bibliotheek te Caesarea, en ook door een Donatist geleerde in Afrika, die nauwelijks later kan geleefd hebben dan het eind van de 4e eeuw, evenals door de Latijnsche overschrijvers, wie zij ook geweest mogen zijn, die verantwoordelijk zijn voor de andere reeks van kapittelhoofden gegeven door Wordsworth en White. Afscheiden van de innerlijke waarde van dit resultaat, hetgeen misschien niet groot is, behalve voor tekstcritici in een vrij enge beteekenis, ligt het belang in den toevalligen steun dien het geeft aan de opvatting dat al in de 4^e eeuw de invloed van de verschillende lokale teksten op elkander snel en waarschijnlijk diepgaand was. Het resultaat was dat de vermenging der teksten zoo groot werd dat de poging om den oorspronkelijken vorm door een zuiver genealogische methode te ontwikkelen buitengewoon moeilijk wordt, en het twijfelachtig is of wij ooit in staat zullen zijn door deze te gebruiken werkelijk definitieve en duidelijke resultaten te verkrijgen. Wordsworth en White hebben ons getoond hoe bewonderenswaardig deze methode is onder gunstige omstandigheden, en ik wenschte dat ik gelooven kon dat er eenige waarschijnlijkheid ware dat we ooit denzelfden graad van zekerheid met betrekking tot het oorspronkelijk Grieksch zullen bereiken dien zij ons hebben gegeven met betrekking tot Hieronymus' herziening van de Latijnsche vertaling.

K. LAKE.

LETTERKUNDIG OVERZICHT.

Dr. P. KLEINERT, *Die Profeten in socialer Beziehung*, Leipzig, Hinrichs 1905. 162 S. Preis 3 M. 50.

De titel van dit boekje is geschikt om de aandacht van onzen sociaal gevoelenden tijd tot zich te trekken. Men zou willen vernemen hoe de maatschappelijke toestanden in Israel waren en hoe het zedelijk gevoel der profeten zich daarover uitsprak. Wij krijgen wel dingen die daarover handelen, maar de 162 bladzijden geven ons dit in een ruimen mantel, in een mantel die zoo ruim is, dat men er op menige plaats in kan grijpen zonder dat men voelt dat er wat onder zit. Onze haastige tijd zou het puntiger, beknopter willen ontvangen en zonder schade voor het onderwerp konden een aantal banen uit het kleed worden gesneden.

In drie §§ wordt eerst gehandeld over het Profetisme en daarna worden de verschillende profeten ieder afzonderlijk beschouwd. Daarbij wordt een plaats ingeruimd aan de profetische wet Deuteronomium. Het Bondsboek wordt niet opzettelijk behandeld. Waarom deze oudere wet, die geen anderen geest ademt dan Deuteronomium, wat de maatschappelijke verhoudingen betreft, zoo stiefmoederlijk wordt bedeed wordt niet duidelijk. Bij de behandeling der verschillende profeten wordt veel opgemerkt wat niet in direct verband staat met den titel van de studie. Het wordt eigenlijk een schets van de geheele werkzaamheid van den profeet. Daarbij ontmoeten wij nu en dan wat bedenking wekt. Zoo o. a. de stelling, die in een noot uitvoerig wordt toegelicht, dat Hos. 1 en 3 maar

symbool is. Deze opvatting is veel gehuldigd, omdat zij beter past bij onze zedelijke gewoonten en begrippen, maar zij is geheel willekeurig en gaat regelrecht tegen den tekst in. Soms worden maatschappelijke vraagstukken vermoed, waarvan ik niet zou durven aannemen dat zij werkelijk op die wijze zijn gevoeld als Kleinert meent. Hij vindt eene veroordeeling van het wonen in steden in Gen. 4¹⁷, waar een broedermoorder de eerste stad sticht, in het verhaal van Babel's toren, in het verlaten van Ur en Haran door de aartsvaders, om in tenten te gaan wonen. Dat Micha de stad als zoodanig een bedenkelijk sociaal verschijnsel zou vinden kan ik in zijne profetie niet lezen. Kleinert verklaart op deze wijze de verwachting, dat de Koning der toekomst uit Bethlehem zal komen. Dit is een onaanzienlijke plaats in tegenstelling met Jeruzalem, daarom wordt die gekozen. Hier blijkt wel duidelijk hoe onvoorzichtig Kleinert spreekt als exegeet. Bethlehem was toch ook een stad (1 Sam. 20⁶). Wanneer Kleinert de Deuteronomische wet van de 7de eeuw, v. Chr. vergelijkt met de wetgeving van Hammurabi van de 23ste eeuw v. Chr. vindt hij bij de Babyloniërs niet meer dan de koude rechtswil des Konings, maar in Deut. het ideaal van het volk des rechts. Hier is het recht saamgegroeid met God, als de opperste rechtsbron. Alsof bij de Babyloniërs de goden niet de gevers en beschermers van het recht waren. Het is een schrale troost die Kl. uit de vergelijking put, bovendien een troost die tegen de bestudeering van meerdere Babyl. teksten niet bestand is (zie T. T. 1904, blz. 300 vg.).

Het critische standpunt van Kleinert gaat niet mede met de ontleding van de kleinere profeten in tal van stukken van vroeger en later tijd, vooral wat de toekomstverwachtingen betreft. Ten deele zeker terecht. Het boek bevat menig goed geschreven bladzijde, maar plaatst het onderwerp niet in scherpe omtrekken op den voorgrond.

H. GUNKEL, *Ausgewählte Psalmen*, übersetzt und erklärt.

Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht 1905. 2de vermeerderde druk. Prijs 3 M. 20.

Gunkel behandelt hier op populair wetenschappelijke wijze veertig Psalmen en 1 Sam. 2¹⁻¹⁰ en Jona 2²⁻¹⁰. Hij stelt zich daarbij ten doel, aan den hedendaagschen lezer duidelijk te maken wat de vroomheid der Psalmdichters was. Het doet mij genoegen in de Inleiding te lezen dat hij de modemeening, dat het »ik'' der Psalmen de gemeente is voor geheel onjuist houdt. Daarmee stem ik in. Het is niet gemakkelijk voor den lezer zich in de wereld der Psalmen te verplaatsen. Gunkel is een goede gids, die niet door hoogdravende woorden van het recht begrip afleid en die ook niet allerlei uitlegt waarvan geen woord staat, zooals bij stichtelijk gebruik van het O. T. bij velen te doen gebruikelijk is. Men kan zoo alleen exegetiseeren op straffe van te worden beschouwd als iemand, wien het aan de noodige diepte ontbreekt, daar het dieper is ergens iets te lezen dat er niet staat, dan te zeggen wat er wel staat. Als Gunkel het dan ook waagt bij Ps. 139 een stuk uit den Atharva-Veda te vergelijken zal menig Bijbellezer wel schrikken. Maar van deze lezers en exegeten heeft de Bijbel weinig te wachten. Het gaat niet aan bij eene bespreking van een uitgave als deze over tekst-critische quaesties te kibbelen. Er zou aanleiding toe zijn. Zoo geloof ik b.v. niet dat in Ps. 51 het »opdat'' te begrijpen is in »tegen u alleen heb ik gezondigd, opdat gij recht hebt bij uw spreken''. Er is geen zin aan deze woorden vast te knoopen die bevredigt. Zoo is er meer. Doch wie deze liederen gaat behandelen is genoodzaakt bij cruces door te hakken. Wel zou ik echter voor het »het is onzeker of duister'' een grooter plaats willen hebben ingeruimd in een populair-wetenschappelijk werk. Ps. 73 is niet opgenomen wegens den slechten toestand van den tekst.

Dr. A. NOORDTIJ, *De Filistijnen, hun afkomst en geschiedenis*, Kampen. J. H. Kok, 1905. 244 blz. f 2.25.

Het is goed gezien een afzonderlijke studie te schrijven

over de Filistijnen, wier beteekenis zoo groot is geweest, dat wij nog altijd het heilige land naar hen Palestina noemen, in plaats van het een naam te geven die met Israel samenhangt.

Noordtzij heeft zich beijverd de weinig talrijke gegevens nauwgezet te verzamelen en te overwegen en de belangrijke studiën van W. Max Müller en andere Egyptologen, de bewerking van Assyrische opschriften enz. stelden in staat tot het opzetten van een monographie.

Volgens hem zijn de Filistijnen een niet-semitisch volk, dat van Kreta afkomstig is en zich ongeveer 1600 v. Chr. in Palestina vestigde. Zij waren vooral een volk van handelaars, dat steeds meer onder semitischen invloed kwam. Hij behandelt hunne geschiedenis tot de komst der Moslims, spreekt over hun woonplaatsen, taal, burgerlijk en maatschappelijk leven en ook over hun godsdienst.

Het komt mij over het algemeen juist voor wat door Noordtzij wordt ondersteld. De meening dat de Filistijnen Semieten zouden zijn laat zich niet handhaven wanneer men de Purosati der Egyptenaren met hen vereenzelvigd en dit is noodzakelijk. Dat de Kreti en Pleti een Filistijnsche lijfwacht vormden is ook alleszins aannemelijk. Niet zoo zeker acht ik het dat zij vooral handelaars waren en de landbouw aan anderen overlieten. Zij behoorden tot landverhuizers, die de Egyptenaren de zeevolken noemden en trachtten zich met tal van anderen in de Delta te vestigen. Dit wijst eerder op behoefte aan bouwgrond dan op een handelsnatie, vooral daar zij vrouwen en kinderen op ruwe ossenkarren met zich medevoerden, en zich reeds bij scharen verhuurd hadden als lijfwachten der Egyptische Koningen.

Wat deze studie ondanks hare verdiensten drukt is het onoordeelkundig gebruik dat er gemaakt wordt van de O.T.ische gegevens. Ik weet wel dat dit zijn oorzaak heeft in de theologische richting van Noordtzij, maar dit neemt niet weg dat zijne dogmatische opvattingen hier zoodanig nawerken dat zijn resultaten op sommige punten zeer bedenkelijk worden en dat

het boek niet dan met omzichtigheid kan worden gebruikt.

Hoewel de Egyptische gegevens er op wijzen dat de Filistijnen eerst op het eind der 13de eeuw v. Chr. in Palestina ten tooneele verschenen en de Amarnabrieven van hun bestaan niets weten, neemt N. aan dat zij reeds ongeveer 1600 v. C. in hunne latere woonplaatsen waren gevestigd, omdat Izak reeds in aanraking komt met Abimelek, den Koning der Filistijnen, en omdat ook Exod. 13¹⁷ 15¹⁴ 23³¹ hen vermelden. Alle mededelingen van Kronieken aanvaardt hij en plaatst ze in het tafereel der geschiedenis. Waar het een O. T.ische tekst betreft is dus toezien geboden.

Het is leerzaam te zien in welke moeilijkheden N. komt door zijn dogmatiek. Hij moet het goed praten dat de Filistijnen 300 jaar lang in Palestina woonden zonder dat er iets van blijkt. Hij neemt daartoe aan dat zij onderworpen waren aan Egypte en gouverneurs naast zich hadden, die dan optreden alsof er geen Filistijnen bestonden. Gegevens die daarop wijzen zijn er niet. Het is een zuivere verlegenheids-onderstelling, die haar groot bezwaar ontmoet in den zuiver semietischen naam van den Koning Abimelek, die zich niet laat verklaren in een tijd waarin het proces van semitiseering nog niet begonnen kon zijn. Nog eeuwen later draagt Koning Akis een velkomen onsemitischen naam.

De § over den godsdienst is niet zonder bedenken. Dat Dagon een vischgod was is niet te bewijzen en niet waarschijnlijk, al wordt het ook nog zoo algemeen aangenomen. Hij was een landbouwgod naar ik meen. Zeker is dat de Dagon der Assyriërs geen hemelgod was. N. mag dit niet afleiden uit het feit dat hij naast Anu genoemd wordt, want daaruit blijkt dit geenszins. Dagon beantwoordt aan Bel en Bel is de god van de aarde. Het is ook niet juist dat de Sumerische tekst van Hammurabi zou spreken van Inlil dagan-ni en dat dit gan ook kar gelezen zou kunnen worden. Er staat da-ga-ni. Het bewuste teeken is en niet . Evenmin kan worden verdedigd wat blz 91 wordt gezegd

›Bekend is, dat alle Noord-Semieten oorspronkelijk den heer des hemels en de zon als hoogste god hebben en dat Maelek, Milkom, Kamos en Baäl slechts verschillende benamingen zijn voor eenzelfde begrip”. Bij Baäl zal moeten worden gezegd welke Baäl N. meent en dat Baäl en Melek hetzelfde zou aanduiden is geenszins ›bekend”. Integendeel. Blijkbaar beweegt N. zich hier op een terrein dat hij niet nauwkeurig genoeg heeft bestudeerd.

Het werk is niet zoo goed verzorgd als men mag wenschen. De teksten die hij citeert geeft hij dikwijls niet nauwkeurig aan (b.v. op blz. 91). Blz. 41 verwijst hij naar Greene, Fouilles (dat hij bij Müller gebruikt vindt), als naar een reeds aangehaald werk en het is nog niet geciteerd en vermeld.

Jammer is ook dat er geen enkele afbeelding gebracht wordt. Dit ware voor hen die W. Max Müller niet kunen raadplegen zeer gewenscht geweest.

Behoudens deze bezwaren is de studie van Noordtzij ons een welkome bijdrage tot de kennis van de oudheid, die wij niet zouden willen missen.

ERNST HEILBORN, *Das Tier Jehovahs*, Ein kulturhistorischer Essay, Berlin, G. Reimer, 1905. Prijs 3 M.

Onder dezen allerzonderlingsten titel beantwoordt de schrijver de vraag hoe de mensch in het O. T. oordeelt over het dier en hoe hij in het dier zoekt te begrijpen de natuur, zijn God en ten slotte zich zelf.

Alles wat betrekking heeft op het dier is hier saamgebracht. De verhouding tusschen mensch en dier, de plaats die het dier in Gods schepping inneemt, de wetgeving ten opzichte der dieren, vereering van dieren, spijswetten, magie, fabelen enz. worden besproken.

Dit geschiedt in een populaireren stijl. Het boekje is meer leesboek dan studieboek. Dit zal waarschijnlijk de reden zijn waarom de titel spreekt van een Essay. Dientengevolge worden belangrijke vragen meer aangeraakt dan behandeld en soms

geheel voorbijgegaan. Ik mis b.v. beschouwingen over het Totemistische vraagstuk. De macht van het bloed van dieren wordt geconstateerd, maar de vraag naar den oorsprong hiervan wordt slechts aangeraakt — de typisch-animistische wereldbeschouwing die den achtergrond van allerlei gebruiken vormt wordt meer aangeduid dan geteekend. Dit laatste is mijn hoofdbezwaar tegen dit boekje, juist omdat het een stuk beschavings-geschiedenis wil teekenen. Men kan dit niet doen zonder opzettelijk en uitvoerig te wijzen op de geheel eigenaardige wijze waarop men de natuur rondom zich beschouwde. Het boekje verzamelt meer dan dat het nieuwe gezichtspunten opent. Beslist onjuist oordeelt de schrijver wanneer hij den stier van Jahwe beschouwt als navolging van den Apis-dienst. In § 3 wordt er niet op gewezen dat de stier in Zuid-Palestina als trekdier is gebruikt voor den ossenwagen. Bij de roode koe is veel meer in het spel dan de roode kleur, die reiniging of afwering zou bewerken.

Wat Heilborn hier verzameld heeft getuigt menigmaal van juisten blik, maar zijn conclusiën berusten op gewaagde voorstellingen. Hij spreekt van twee lijnen van ontwikkeling. De eene bestaat in eene vergeestelijking van de natuur, het natuurlijk magische wordt omgezet in zedelijke waardeering. De andere is dat de mensch na den schrikwekkenden indruk zin krijgt voor het schoone in de natuur. Het dier werd van afgod tot daemon, van voorwerp van aanbidding tot offer en tot werktuig in Jahwe's hand. Deze ontwikkeling is in het werk niet bewezen. Offers worden gebracht als het dier nog wordt vereerd, omdat niet het dier, maar de in het dier levende macht werd vereerd. Als bijdrage tot de kennis van de Israelitische beschouwing van de dierenwereld is het werkje niet diepgaand genoeg.

B. D. E.

The old Testament in Greek according a. s. o. by A. E. BROOKE and N. M^cLEAN, Vol. I The Octateuch (to be completed in 4

parts). Part I *Genesis* (Cambridge, University Press. 1906, VIII + 155 p. in 4to. Prijs 7 sh. 6 net). Ziedaar de eerste aflevering van een werk dat getuigt van veelomvattende geleerdheid en groote volharding der schrijvers, tevens van zware geldelijke offers door de »Syndics of the University Press" te Cambridge gebracht. In 1883 beloofden dezen een Septuagint met volledig kritisch apparaat te geven; de uitgaaf van Swete, nu ons onmisbaar hulpmiddel, was de voorlooper er van. In 1895 — zoo deelt ons de voorrede mede — moest Swete zich aan die taak onttrekken en namen Brooke en M'lean ze op zich. Reeds een blik op de lange lijst der sigla geeft ons eenig inzicht in den omvang er van. De tekst is die van Swete. Daaronder vindt men eerst afwijkingen in spelling en kleine dwalingen van de voornaamste uncialen, in de handuitgaaf weergegeven; vervolgens — en dit vult, ondanks de kleine letter, meer dan de helft der bladzijden — de varianten in al de bekende uncialen, 30 uitgelezen minuskels en de oude vertalingen van de LXX, daarnevens wat Filo, Jozefus en oud-Christelijke schrijvers aangaande den tekst leeren. Niet alle minuskels van Holmes en Parson zijn opnieuw gecollationeerd; lezingen alleen op hun gezag vermeld zijn door een teeken aangeduid. Een derde reeks noten bevat de Hexaplarische aantekeningen op den hoofdtekst; voor de Hexapla wordt overigens naar Fields uitgaaf verwezen. — Met erkentelijkheid ontvangen alle beoefenaars van het O. T. deze kostelijke gave, en met den hartelijken wensch dat het den kloeken bearbeiders gegeven worde ze ons volledig te brengen. Men kan intekenen op het eerste deel, Genesis tot Ruth, tegen aftrek van 20°/_o van den aangekondigden prijs.

E. BREDEREK, *Konkordanz zum Targum Onkelos*. Dit ne-gende »Beiheft" zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft" (Gieszen, Töpelmann, 1906. Prijs 6.50 M.) is een kostelijk hulpmiddel tot vermeerdering onzer kennis van het Jodendom der eerste eeuwen onzer jaartelling, bepaald van

de wijze waarop het het O. T. verklaarde. De auteur heeft zijn boek in de eerste plaats hiervoor willen dienstbaar maken. Immers, hij had de woorden kunnen rangschikken naar het Arameesch — zooals Trom en Hatch-Redpath den concordanz op de LXX ordenden naar het Grieksch. Dan zou het werk het meest dienst bewezen hebben aan beoefenaars der taal. Hij verkoos ze echter te rangschikken naar het Hebreeuwsch; zoodat men dadelijk zien kan, hoe Onkelos elk woord van den grondtekst vertolkte. Maar om zooveel mogelijk aan aller belangen te voldoen, gaf hij ook, S. 138—193, een Arameesch-Hebreeuwsch register. Zeer praktisch is het — met het oog op de kosten — dat hij de teksten niet uitschreef, maar zich vergenoegde met de aanduiding der plaatsen, en dat hij voor de gewone vertaling van een woord slechts een paar voorbeelden, gevolgd door »u. o.», opgaf. Dat het werk niet vrij is van onnauwkeurigheden toonde W. Bacher in *Theol. Literaturzeitung* 1906 n°. 10 aan. De schrijver denkt er over ook een concordans op den Profetentargum van Jonathan te geven. Dit dunkt me een veel moeilijker werk, daar die Targum zoo parafrastisch is; maar nuttig zou het gewis zijn. Alvast onze dank voor hetgeen wij nu ontvingen!

W. BAUER, *Der Apostolos der Syrer in der Zeit vor der Mitte des vierten Jahrhunderts bis zur Spaltung der Syrischen Kirche* (Gieszen, J. Ricker'sche Buchhandlung. 1903. 80 blz. Prijs 1.30 M.). In het midden der vierde eeuw was de Kanon des N. Ts. in de Westersche Kerk gevormd; in het midden der vijfde, na het concilie van Chalcedon, gingen de oostelijke, syrisch sprekende, en de westelijke, Grieksch sprekende, Syriërs uiteen; genen, aanhangers van Nestorius, kozen hun eigen weg, dezen sloten zich steeds nauwer aan de Westelijke Kerk aan. Lic. Bauer nu onderzocht in dit werk, hoe de Kanon der Syriërs in die eeuw — buiten de Evangelien — er uitzag. De slotsom van zijne uitgebreide en nauwkeurige nasporingen is dat dit deel van den Kanon niet overal dezelfde boeken

bevatte. Algemeen als H. S. werden erkend Handelingen en de veertien Paulinische brieven. Algemeen niet erkend 2, 3 Johannes, 2 Petrus en Openbaring; omtrent 1 Johannes, 1 Petrus en Jakobus was men het oneens; de meesten verwierpen ze of kenden ze niet. Daarentegen werden door enkele schrijvers een paar werken die ten slotte in den Kanon geen plaats hebben gevonden, een derde brief van Paulus aan de Korinthiërs, wellicht een aan de Filippenzen, en een deel der Acta Theclae, als heilig gebruikt. Men bespeurt niet dat men elkaar over afwijkende meening te dezen verketterde.

H. O.

A. M. BROUWER, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, eene historisch-dogmatische studie. Groningen J. B. Wolters XII en 375 blz. Prijs f 2.50.

Dit lijvige boek, dat, ofschoon door den bekenden Groningschen uitgever weder keurig verzorgd, voor zeer matigen prijs in den handel is gebracht, getuigt van veel liefde en toewijding voor het onderwerp. De lofspraak, door den zoon van den man aan wien het is gewijd, daaraan geschonken, is wel verdiend. Het is met zorg, piëteit en inzicht bewerkt en verdient in meer handen te komen dan gewoonlijk aan een proefschrift te beurt valt. In de figuur van Daniël de la Saussaye heeft Dr. Brouwer een »representeerende persoonlijkheid" gezien en geteekend; en daarmede heeft hij een nog ongeschreven bladzijde geleverd van de jongste geschiedenis der Nederlandsche theologie, en een bijdrage tot de kennis van het geestelijk leven in ons vaderland in een periode, die afgesloten mag heeten, maar toch nog nawerkt.

Met een goed geschreven overzicht van leven, arbeid en karakter van den Groningschen Hoogleraar, worden wij aanstonds ingeleid in de zeer breed opgezette studie van het theologisch en wijsgeerig leven van de laatste helft der vorige eeuw. Er is bij den schrijver een zucht naar volledigheid, al acht hij de stof niet uitgeput, die de beschrijving hier en daar

wat al te breed maakt; en een uitvoerigheid die niet altijd evenredig is aan de beteekenis van wat hij teekent. Maar dat maakt zijn boek toch tot een zeer belangrijke bijdrage voor de kennis van dien tijd. Er is schier geen persoon van eenige beteekenis in het veel bewogen kerkelijk, theologisch en wijsgeerig leven dier dagen, of men ziet hem hier optreden en zijn invloed uitoefenen op allerlei gebied. Men kan daarbij niet altijd den indruk weren dat het meer de omstandigheden zijn die der persoon van d. l. S. belangrijk maken, dan dat het de persoon zou zijn die het de omstandigheden doet. Maar het met groote voorliefde geteekend beeld van den vromen geleerde en van letterlijk al zijne uitingen, oordeelen, strevingen en bemoeiingen op theologisch, wijsgeerig, godsdienstig, kerkelijk en politiek terrein, is toch hier en daar recht sympathiek en eerbiedwaardig, al is hij noch in de wetenschap noch in den godsdienst een man der toekomst gebleken.

Voor vrijzinnigen is natuurlijk de teekening van den strijd waarin d. l. S. optrad tegen Scholten en de opkomende moderne theologie van groot belang. Of hier aan Scholten recht wordt gedaan, waar o. a. naar aanleiding van zijn houding in den strijd zoo maar even over »onverdraagzaamheid en bekrompenheid der zich noemende liberalen” de staf gebroken wordt (209), betwijfel ik, al zal ik zijn toon tegenover d. l. S. niet verdedigen. Ik acht hier Scholten miskend en dus mis-teekend. Maar het is inderdaad leerzaam de met breede excerpten geteekende oppositie van d. l. S. met zijn typisch streven naar een geloovige wetenschap tegen het religieus-wijsgeerig dogmatisch standpunt van den grooten Leidschen woordvoerder der nieuwe richting, na te gaan. De schrijver van dit boek staat echter niet boven den strijd uit die dagen, hij staat er nog midden in. Hij is d. l. S. zelf hier en daar. Een hooger licht op beide strijders te werpen of liever op den geest en de beginselen die hen dreven, is hem dan ook niet gegeven. Waar hij het beproeft worden wij vragenderwijs afgescheept met de stelling dat »in den grond nog voor een

deel het verschil tusschen »modern” en »orthodox” is, dat de »moderne” de werkelijkheid wil inpassen in zijne verstandsbegrippen en de »orthodoxe” zijne redebegrippen wil vormen overeenkomstig de werkelijkheid”. Kan men op naiever wijze grooter oppervlakkigheid en onjuistheid als diepzinnigheid verkondigen? (239). Maar met dat al geven zijne uitvoerige verslagen van de wederzijdsche debatten een nuttige herinnering aan een tijdvak onder welks invloed alle partijen in kerkelijk en theologisch leven nog te veel staan om het te mogen voorbijzien. En de vrijzinnigen worden hier herinnerd aan het relatief recht van vroegere tegenstanders, dat zij nooit hebben voorbijgezien dan tot eigen schade.

Over het laatste hoofdstuk dat een proeve van onderzoek naar de wijsgeerige bestanddeelen en de la S.'s theologie belooft, een gedeelte dat vermoedelijk bij de la S. zelven het meeste bezwaar zou vinden, en mij ook niet voorkomt geheel gelukt te zijn, wijd ik hier niet uit. Want ik wil den indruk niet verzwakken van mijn oprechte erkentelijkheid aan Dr. Brouwer voor zijn degelijk en ernstig werk. Hij heeft ons, behalve een blik in een belangrijke periode van ons nationaal godsdienstig en wetenschappelijk leven, het niet met genialen toets maar met groote nauwkeurigheid geteekend en stellig welgelijkend beeld gegeven van een man dien Pierson terecht »ongewoon” noemde, die »bij het geslacht der orthodoxen tot een bijzondere geestelijke familie behoorde”, en die door fijnheid van geest en adel van geloofsleven, zonder school of stelsel, een man van invloed en beteekenis is geweest.

D. Chantepie de la Saussaye, Het wezen der theologie, Tweede uitgave bezorgd door Prof. Dr. F. E. DAUBANTON, Utrecht, Kemink en Zoon.

Wat Prof. Daubanton bewoog een tweede uitgave te bezorgen van dit geschrift, kan wel niet anders geweest zijn dan bewondering en instemming, al schijnt de uitgever het voorstel te hebben gedaan. Hij acht het »wezen der

theologie" hier »diep en duidelijk beschreven," de lijnen van het beeld der wetenschap »scherp en dus helder" geteekend, en den zin van de uitdrukking »ethische richting" »eenvoudig en mooi" getoond. En behalve om de spraakverwarring tengevolge van »het sollen" met dat woordje »ethisch", acht hij de kennismaking met dit boekje van belang, nu de kwestie van de theologie aan de universiteit weer aan de orde is. Het zal niemand verwonderen dat ik dat oordeel niet onderschrijven kan. Ik acht met name, hoe helder d. l. S. zijn denkbeelden ook uitspreekt, zijn stuk ter oplossing van de theologisch-universitaire kwestie, geheel verouderd. Wie nu nog, nadat de universitaire theologie als godsdienstwetenschap haar encyclopaedie vernieuwd en haar bestaansrecht krachtiger dan ooit gehandhaafd heeft, theologie en kerk onafscheidelijk acht in den zin dat theologie eenvoudig is een vrucht van het leven der gemeente, wie nu nog zonder meer het voorwerp der theologie vindt in »de gemeente van Jezus Christus zooals zij zich in de wereld in eene veelvuldigheid van werkingen heeft geopenbaard en blijft openbaren", — wie haar als wetenschap zedelijk afhankelijk acht van »het geloof der gemeente" enz., — geeft een getuigenis dat historisch van groot belang kan zijn, gelijk dat van d. l. S. ongetwijfeld is, maar dat geen enkele der theoretische en der praktische vragen welke de theologie onzer dagen doet rijzen, een haarbreed verder brengt tot de oplossing. »De theologie en hare wijsbegeerte" — men zal mij de bescheiden herinnering aan de studie die ik zelf daaraan wijdde in dit verband veroorloven, — staat niet alleen voor vele andere problemen, maar ze staat voor alle problemen anders dan d. l. S. heeft kunnen voorzien. Daarop had, meen ik, Prof. D. in zijn inleiding wel mogen wijzen. Anders brengen zelfs de voortreffelijkste oudere beschouwingen ons meer achter- dan vooruit.

THEODORE GOMPERZ, *Les penseurs de la Grèce*, ouvrage traduit de la deuxième édition allemande par AUG. REYMOND,

professeur. Paris, Felix Alcan. Tome II. VIII et 710 pages in 8°. fr. 12.—

Na de uitvoerige beschrijving die ik vroeger gaf als „boek-beschouwing” van het eerste deel van dit werk, behoef ik over het tweede niet breed uit te weiden. Was het Gomperz gelukt zooals misschien aan niemand vóór hem de eerste phase van het Grieksche denken klaar en bekoorlijk te tekenen in verband met heel de snelle ontwikkeling der Helleensche beschaving, hoeveel meer nog weet hij de wijsheid van de groote denkers der volgenee periode voor ons te doen leven. Socrates en de Socratische school behandelt hij in het vierde, Plato in het vijfde boek. Die namen zeggen alles. Bewonderenswaardig breed is weer de blik op heel die gouden eeuw van het Atheensche geestesleven. De religieuse, de ethische, de aesthetische ontwikkeling worden hier in parallelisme en samenhang geteekend met die machtige wijsgeerige evolutie, die nog altijd de klassieke leerschool vormt voor het denken. Vooral Plato is hier schitterend geteekend. En het merkwaardige is daarbij de poging van Gomperz om de chronologische orde der dialogen beter te bepalen dan men gewoonlijk deed, en daarbij zoowel in rekening te brengen allerlei uitwendige bijzonderheden als de innerlijke intellectuele en moreele ontwikkeling van des denkers geestesleven. Zonder de juistheid van zijn teekening te durven beoordeelen, breng ik er gaarne hulde aan als poging om in volle diepte zulk een geest te doorschouwen, en als blijk hoe een even rijk wijsgeerig als historisch begaafde geest zich in kan leven in een geestelijke wereld van voor vele eeuwen.

Zonder in bijzonderheden den franschen met den duitschen tekst te hebben vergeleken, mag ik constateeren, dat de bewerking een indruk maakt van met groote zorgvuldigheid te zijn geschied. En het fransche werk is vloeiend en helder geschreven. Het is zeker geen alledaagsche lectuur, maar zoo boeiend en frisch als een studieboek maar zijn kan. Misschien zullen enkelen met het genot van de gratie der fransche taal

dat der bevalligheid van het geheele boek willen verhoogen.

H. Y. G.

C. CLEMEN, *Die Apostelgeschichte*, Giessen, Alfred Töpelmann, 1905, 61 blzn.

Dit levendig en opwekkend geschreven werkje is een »Ferienkurs» van Prof. C. Clemen gehouden in 1904. Het maakt er geen aanspraak op een werk van groot wetenschappelijk belang te zijn, maar het is zeer interessant en geeft een goed algemeen overzicht van de vraagstukken die betrekking hebben op de Handelingen, en biedt een zeer te waardeeren lijst van boeken en artikelen die op het onderwerp betrekking hebben. De schrijver handelt over het tekst-critisch probleem, de bronnen critiek en de historische waarde van het boek. Om velerlei redenen is hij er bij het behandelen van den tekst toe geneigd de hypothese van Blass nadrukkelijk te verwerpen, en gaat hij tamelijk ver met voortdurend aan den zoogenaamden »neutralen» tekst de voorkeur te geven. Bij de behandeling van de bronnencritiek maakt hij onderscheid tusschen de quaestie van grond-documenten en des schrijvers bekendheid met Josephus en andere bronnen van kennis. Met betrekking tot Josephus aarzelt hij, of Joséphus door den schrijver der Handelingen gebruikt is, dan wel dat er een gemeenschappelijke bron was voor beide schrijvers. Een dezer theorieën is naar zijn meening noodzakelijk wegens de welbekende moeilijkheid met betrekking tot Theudas in de rede van Gamaliël. Het is noodig den nadruk te leggen op de moeilijkheid om tusschen de twee mogelijkheden onderscheid te maken omdat, als »Lucas» Josephus gebruikte, de Handelingen jonger moeten zijn dan de publicatie van de Oudheden, wat niet noodzakelijk is als hij slechts de bron van Josephus gebruikte. Clemen geloofst, dat de schrijver van de »Wij» stukken stellig geïdentificeerd moet worden met Lucas, den metgezel van Paulus, en onderscheidt overigens, zooals de meeste andere critici, twee hoofdbronnen in de Handelingen. Ten slotte, met

betrekking tot de historische waarde van het boek, gelooft hij, dat ofschoon er vele plaatsen in de Handelingen zijn, die, zooals zij daar staan, nauwelijks historisch kunnen zijn, de algemeene waarde van het boek groot is, en eenigzins te laag geschat wordt door de moderne critici. Evenals alles wat Clemen schrijft over de Handelingen of over Paulus, draagt elke bladzijde de onmiskenbare sporen van geschreven te zijn door een man, die door en door met zijn onderwerp en de er op betrekking hebbende literatuur bekend is.

H. VON SODEN, *the History of Early Christian Literature*, translated by J. R. Wilkinson, London, Williams and Norgate, 1906 pp. vi, 476.

Dit is een uitstekende Engelsche vertaling van Von Soden's boek. Het is uit den aard der zaak in zijn tegenwoordigen vorm voor Hollandsche lezers geen uitgave van gewicht, hoewel het voor Engelsche lezers zeer goed te gebruiken zal zijn. Zooals men zich herinneren zal, is het oorspronkelijk werk een goed voorbeeld van het moderne Duitsche streven om het groot publiek belangrijke en niet-technische handboeken te verschaffen. Het standpunt van den schrijver is dat van de 'linker centrum' critiek, daar hij b.v. den Zendbrief aan de Colossenzen maar niet dien aan de Epheziërs als het werk van Paulus aanneemt, en de authenticiteit van al de Algemeene Zendbrieven verwerpt. Het is in zijn soort een uitstekend boek, en was het vertalen wel waard.

W. SANDAY, *The Criticism of the Fourth Gospel*. Oxford, Clarendon Press 1905. pp. xvi, 268.

Dit belangrijk boek is de publicatie van lezingen door Professor Sanday in New York en in Oxford gehouden. Het heeft daarom de gebreken van zijn hoedanigheden. Het geeft niet veel in details uitgewerkte besprekingen, en vele punten die bewijs vorderen worden noodzakelijkerwijze met eene korte vermelding afgedaan. In zekeren zin is dit natuurlijk jammer:

toch is het resultaat een bijzonder duidelijke uiteenzetting van Dr. Sanday's eigen beschouwingen, van de antwoorden die hij geeft op vele van de belangrijke vraagstukken betreffende het vierde evangelie, en van de critiek die hij levert op antwoorden waarmede hij niet instemt.

Het boek is verdeeld in acht lezingen. (1) Een overzicht van de jongste litteratuur. (2) Een beschrijving van, of liever een aanval op de zwakke punten der critische methoden, en een uiteenzetting van de traditioneele beschouwing zooals die gegeven wordt door Clemens van Alexandrië. (3) Een beschrijving van het standpunt van den schrijver van het evangelie. (4) Het Pragmatisme van het Evangelie. (5) Het karakter van het verhaal, handelende o. a. over de verschillen met het synoptisch verhaal en de voorstelling van het bovennatuurlijke. (6) De leer van den Logos en zijn invloed op het evangelie, natuurlijk onder meer handelende over het verband met Philo. (7) De Christologie van het evangelie, en (8) De oudere geschiedenis van het evangelie.

Het is natuurlijk onmogelijk een volledige bespreking te geven van Dr. Sanday's behandeling van al deze punten; dat zou het schrijven van een ander boek vereischen. In hoofdzaak is Dr. Sanday's houding conservatief, hoewel het 't beredeneerde conservatisme is van een schrijver, die de moeilijkheden van zijne stelling inziet, maar van meening is, dat, hoe reëel zij ook zijn, zij minder ernstig zijn dan die welke andere opvattingen vergezellen. Hij gelooft dat het vierde evangelie een document is geschreven door een ooggetuige van de beschreven gebeurtenissen, en daarom historisch van het hoogste belang, daar het meermalen nauwkeuriger en meer te verkiezen is dan het geschrift van Marcus. Het resultaat is, dat hij eenigszins het standpunt nabijkomt van die geleerden welke het vierde evangelie als het grondgeschrift beschouwen voor eene reconstructie van het leven van Christus, en het voornaamste critisch probleem niet zien in eenige poging om het bestaan er van te verklaren, maar

eerder in de vraag, welke omstandigheden het eenzijdig Galiësch verhaal van het geschrift van Marcus kunnen hebben voortgebracht.

Waarschijnlijk zal het meer algemeen belang inboezemend deel van het boek gevonden worden in Dr. Sanday's behandeling van de identiteit van den schrijver.

Ofschoon hij overtuigd is dat de schrijver een ooggetuige was, Johannes genaamd, en tot den apostolischen kring behoorde, is hij er volstrekt niet zeker van dat hij geïdentificeerd behoort te worden met Johannes den zoon van Zebedeüs. Het alternatief, dat hij geneigd is aan te nemen, is dat de „discipel dien Jezus liefhad” een jongeling was, te jong om een van de twaalven te zijn en bij Jezus bijzonder geliefd. De argumenten die Dr. Sanday tot deze beschouwing geleid hebben zijn dat zij ons in staat stelt een jongeren datum voor het evangelie aan te nemen en ook het getuigenis van Papias (zooals in Boor's fragment gegeven) te gelooven, dat Johannes de zoon van Zebedeüs door de Joden werd ter dood gebracht.

Door hen, die er niet mede instemmen, zal als het zwakste deel van het boek waarschijnlijk worden beschouwd Dr. Sanday's behandeling van de Christologie van het vierde evangelie, en zijn vrij scherpe aanvallen op het Christendom van zijne tegenstanders, die een eenigszins pijnlijken indruk op den lezer maken.

Persoonlijk spijt het mij dat Dr. Sanday niet meer gezegd heeft over het literarisch gebruik maken van Marcus' geschrift door het vierde evangelie. Ik kan niet nalaten te gelooven (en ik geloof dat Dr. Sanday dezelfde opvatting heeft) dat het geschrift van Marcus in den een of anderen vorm bekend was aan den schrijver van het vierde evangelie, en een der vraagstukken van het hoogste belang voor de critiek der evangeliën is de poging om dezen vorm nauwkeuriger vast te stellen, en te vragen in hoever het verhaal van Johannes, op plaatsen waar het het geschrift van Marcus

gebruikt, werkelijk wijst op de supplementaire kennis van een ooggetuige. Vele critici zouden wel bereid zijn in het vierde evangelie de aanwezigheid toe te geven van werkelijk uitstekende historische berichten, maar de vraag is of dit te danken is aan den schrijver van het evangelie zooals wij het hebben, of aan de bronnen die hij gebruikt.

Toch moet men, hetzij al dan niet door Dr. Sanday's argumenten overtuigd, dankbaar zijn voor een buitengewoon opwekkend en interessant boek, geschreven door een waren meester op 't gebied van critiek.

K. L.

JACOB KOEKEBAKKER, *De vier evangeliën naast elkaar*, Leiden, E. J. Brill, 1905. XII + 130 blz. roy. 4°. Prijs f 2.50.

In de geschiedenis der evangeliën-critiek is de harmonistiek bekend als de dogmatische faze en in zekeren zin de vóór-geschiedenis van het wetenschappelijk onderzoek naar de onderlinge verhouding der kanonieke evangeliën. Tot het einde der zeventiende eeuw heeft men vergeefs gepoogd, het viervoudig bericht tot ééne overlevering te vervlechten, en de vier evangeliën tot een Monotessaron of Diatessaron samen te voegen. Langzamerhand eerst heeft men geleerd nauwkeurig te vergelijken in plaats van blindelings samen te voegen, en zijn voor de evangeliën-harmonieën de synopsen in de plaats getreden. Johannes Clericus geeft in zijn »*Harmonia Evangelica*» (Amst. 1699) den overgang van het een in het ander te zien, daar hij in zijn uitvoerige en keurige boek de harmonie teruggedrong naar den voet der bladzijden en verving door een synoptische plaatsing der vier Evv. in het Grieksch en in het Latijn. Sinds Clericus zijn geen eigenlijke harmonieën meer samengesteld, doch talloos zijn de synopsen, sedert uitgegeven.

In den heer Koekebakker heeft zich hetzelfde proces voltrokken als in de geschiedenis der theologie, van Tatianus tot Tischendorf, heeft doorgewerkt. Geboeid door de vraag naar den onderlingen samenhang der »kanonieke levensberichten

van Jezus Christus" heeft hij terecht ingezien dat het „een werk van louter hypothese" is, „om uit de vier levensberichten de door ons vermoede ééne werkelijkheid af te leiden".

Het is jammer dat de heer K. niet op de hoogte geweest is van den arbeid der velen die, evenals hij thans, in synopsen de evangelie-berichten naast elkander stelden, liever dan ze in harmonieën samen te vlechten. 't Moge hem zekere voldoening schenken zelfstandig tot hetzelfde inzicht gekomen te zijn als grooten vóór hem, ontegenzeggelijk zou de arbeid hem veel verlicht zijn, indien hij niet, vreemd genoeg, onbekend gebleven was met werken als bijv. Tischendorf's „Synopsis Evangelica", of Huck's eenvoudige, maar bijzonder practische „Synopsis der drei ersten Evangelien". Bekendheid met deze en dergelijke uitgaven zou den heer K. geholpen hebben in moeielijkheden bij de samenstelling van zijn werk die hem nu, niet onbegrijpelijk, te zwaar gevallen zijn. Intuschen moet hem alle lof gebracht worden voor den grooten ijver en de nauwkeurigheid waarmee hij zijn taak volbracht.

Hij heeft het zichzelf, maar ook zijn lezers, niet gemakkelijk gemaakt. Trouw aan zijn titel, heeft hij „de vier evangeliën naast elkaar", synoptisch en toch ieder als een geheel, in eigen volgorde, gegeven. Schijnt dit ondoenlijk — daar de volgorde van de parallelle verhalen bij de evangeliën immers niet overeenkomt — de samensteller heeft den volgenden uitweg bedacht. Parallellen die in verschillende volgorde voorkomen heeft hij de eerste maal naast elkaar geplaatst, de ontijdig aangehaalde evenwel met kleine letter; immers, naar de volgorde hooren zij hier nog niet thuis. Later worden zij, op hun eigen plaats, met gewone letter afgedrukt; daar verwijst tevens een vetgedrukt cijfer naar de vroegere, synoptische plaatsing.

Bijv.: het geslachtsregister van Jozef staat, naar men weet, bij Mattheus voorop (Mt. 1¹⁻¹⁷); bij Lucas (Lc. 3²³⁻³⁸) pas na den doop door Johannes. Daarom is naast Mt. 1¹⁻¹⁷ (periccoop 6 bij K.) de parallel Lc. 3²³⁻³⁸ ter vergelijking met kleine

letter opgenomen. Volgt (pericopen 7—14) de verdere »Voor-geschiedenis», het optreden van Johannes en Jezus' doop; dan (p. 15) onder den titel »Jezus dertig jaar» nog eens Lucas' register, nu met gewone letter; en daarnaast de verwijzing »zie ook n° 6». — Evenzoo werd (p. 39) de Bergrede volgens Mattheus achtereen uitgeschreven; de zaligsprekingen, die bij Mt. en Lc. op gelijke plaats voorkomen, worden voluit naast elkander gedrukt. Doch Mt. 5¹³ »Gij zijt het zout der aarde» komt bij Mc. in ander, bij Lc. in weer ander verband voor; daarom worden de parallellen hier klein gedrukt met verwijzing naar pericoop 81^c (»van de ergernis») waar de parallel Mc., en p. 108 (»willende een toren bouwen, verreken de kosten») waar Lc.' parallel haar plaats heeft; daar worden de plaatsen — wederom met vetgedrukte verwijzing — in den samenhang van hun Ev. met gewone letter afgedrukt.

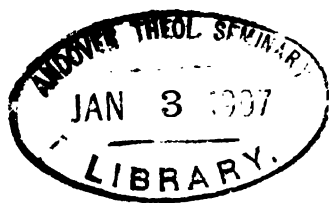
Deze methode maakte het werk zeer samengesteld, maar bemoeielijkt ook het gebruik. De schrijver besteedde veel zorg aan zijn nauwkeurige verwijzingen; toch maakt zijn werk een onrustigen, verwarrenden indruk. Wel kan de lezer hier alle evangeliewoorden in hun eigen verband vinden, wat zijn waarde heeft; maar het verband kan men in het N. T. zelf gemakkelijk genoeg waarnemen, en zeker is dit voordeel niet waard, dat de synopse er zoozeer door beheerscht, en de synoptische plaatsing er zelfs voor op den achtergrond gedrongen wordt. Trouwens, de heer K. had zijn methode niet gekozen indien het niet aanvankelijk zijn plan ware geweest een harmonie samen te stellen. Door nawerking van dit voornemen stond hij niet vrij tegenover zijn stof, maar hield zich zoo getrouw aan de overgeleverde volgorde, een minder belangrijke factor bij de vergelijking van parallele evangeliewoorden. Daardoor kon hij ook niet genoeg aandacht wijden aan de behandeling van doubletten (zie b. v. de doublet over het »vragen van teekenen», hier verdeeld over per. 62 en 72), terwijl eenigszins ingewikkelde parallellen (zie b. v. Mc. 4²⁴, waar overeenkomst met twee pll. bij Mt., en drie bij Lc. aan te toonen

valt) bij hem niet tot hun recht komen. Het is te betreuren dat dit bezwaar het gebruiken van zijn boek in den weg staat, te meer daar het dient om in een werkelijke behoefte te voorzien. Ten gerieve van allen die, buiten het hooger onderwijs om, theologie studeeren en zich op de vergelijking der evangeliën toeleggen is een Nederlandsche synopse gewenscht, en in zoover het boek van den heer K. hun daaraan helpt, is men hem veel dank voor zijn uitvoerigen arbeid schuldig.

Ten slotte evenwel nog eene bedenking — ditmaal een grief — tegen het gebruiken van de Statenvertaling. Bestonden er onoverkomelijke bezwaren tegen het gebruiken van een anderen, beteren, tekst? Wij vernemen het niet; de schrijver verklaart zijn keus door er op te wijzen dat de Statenvertaling »de bijna algemeen geldende” is, en naar zijn oordeel »ook de meest gewijde”. 't Behoeft echter geen betoog dat voor lezers die belangstellend genoeg zijn om een leekenstudie van de evangeliën te maken de eerstgenoemde overweging geen belang, en het daaropvolgende subjectieve oordeel geen zin heeft. Zij vragen eenvoudig naar de vertaling die zij het best kunnen vertrouwen, en de gedane keuze kan niet nalaten hen te hinderen en ergernis te geven.

Boskoop.

C. E. HOOYKAAS.

EEN LEVEN VAN JEZUS.

Das Leben Jesu Christi, dargest. von Dr. K. FURRER,
Prof. an der Univ. Zürich. 2e Aufl. 1905, Leipz.
Henrich's Buchh. Zürich, Müller, Werder u C^o.

Op verschillende wijzen wordt het leven van Jezus voor anderen dan theologen, voor »het groote publiek» beschreven en behandeld. Drieërlei staan mij voor den geest. 't Is een eenvoudige kommentaar op een der evangeliën; 't is een min of meer romantische beschrijving van 't leven van Jezus of van een der zijnen; 't is een populair-wetenschappelijke verhandeling over de evangelieberichten.

Bij het eerste denk ik bijv. aan den kommentaar van Spurgeon, die in het Hollandsch verschenen is onder den titel van »Mattheus' Evangelie, practisch verklaard, het Evangelie des Koninkrijks» of aan dien van P. Quesnel, »het Evangelie van Mattheus voor de gemeente toegelicht», door Hasebroek; onlangs opnieuw uitgegeven door Prof. S. D. Van Veen.

In de tweede plaats noemde ik romantische bewerkingen. In dit jaar werden er twee in het Hollandsch vertaald, beide uit het Duitsch: Wilhelm German schreef »Jezus van Nazareth»¹⁾ en Peter Rosegger »I. N. R. I., de blijde boodschap aan een armen zondaar.» Het laatste staat aanmerkelijk veel hooger dan het eerste, dat doelloos fantastisch en grof is; de sobere, hier en daar zeer krachtige uitbeelding van Rosegger doet weldadig aan, niet slechts als tegenstelling tegen German's werk

---

1) Bij Adriani, Leiden.
Theol. Tijdschr. XL.

maar ook op zichzelf beschouwd. Afgezien van den aard van zulk een boek, die altoos aan velerlei bedenkingen onderhevig is, bedenkingen die de een ongemeen sterker zal gevoelen dan de ander, is dit een zeer aantrekkelijke beschrijving; 't is een boek dat niet mooi maar goed heeft willen zijn.

En onder dit hoofd, romantische bewerkingen van Jezus' leven, zou plaats zijn voor een lange lijst werken, waarin of de Meester zelf of een der personen uit zijn omgeving op den voorgrond treden. Wie kent niet «Ben-Hur» van Wallace en het oneindig veel fijnere »Judas» van Tor Hedberg. ¹⁾

Belangrijker zijn de vele levens van Jezus, die, om aan de laatste eeuw te denken, van Strauss en Renan, Schenkel en Keim af tot onzen tijd toe in allerlei vorm en in schier alle talen zijn verschenen, pogingen om een juist levensbeeld te ontwerpen. Zij zijn natuurlijk van verschillende richting en van ver uiteenloopende beteekenis. Kon men in de beide vorige reeksen al een groot aantal werken noemen, hier zou aan het opsommen der titels geen einde zijn. Ik wil er dan ook geen begin mee maken en alleen iets over bovengenoemd boek van Konrad Furrer zeggen.

Dit boek is tot stand gekomen uit een reeks voordrachten die de hoogleeraar te Zürich heeft gehouden voor toehoorders uit allerlei standen, voor handwerkslieden en huisvrouwen en voor geleerden op ander dan theologisch gebied, met wie de spreker op een eigenaardige en geschikte wijze voeling hield door van hen schriftelijke vragen te ontvangen — die in getale inkwamen, zooals de schrijver verzekert — en deze bij een volgende lezing te beantwoorden. Daardoor kwamen vele herhalingen voor in het boek zooals het oorspronkelijk werd uitgegeven. In deze, tweede, uitgaaf werden die vermeden en werd de stof verwerkt tot een aaneengeschakeld en geregeld verhaal. Het heeft de practische bedoeling, om, naar Bunsen's woord, de evangeliën van het Semitisch in het Jafetisch over

---

1) Bij Holkema & Warendorff, Amsterdam.

te zetten. En de schrijver wil dit beproeven, trachtend zich vrij te houden aan den eenen kant van een geestelooze ver-eering van de letter en van de formule, en aan den anderen kant van een nuchterheid, die zich niet durft te laten gaan.

De indeeling van het boek is eenvoudig en natuurlijk.

Het opent met een Inleiding over de bronnen waaruit men Jezus leven putten moet, waarbij een uitvoerige beschrijving van het karakter van het Johannes-evangelie gegeven wordt. Het eigenaardige van dit evangelie ligt daarin, zegt Furrer, dat er zulk een wonderlijke tegenstelling in is tusschen het gewild zinnebeeldige en de bepaalde, zeer nauwkeurige aan-wijzigingen van plaats en toestand als van een ooggetuige: »de verbinding van gelijkenis met werkelijkheid maakt dat werk zoo geheimzinnig en raadselachtig. Ook in dit evangelie zien wij een getuigenis van de verwonderlijke kracht, die Christus op ontvankelijke menschenharten heeft geoefend; want alleen iemand die door de werkelijkheid eener persoonlijkheid zoo was aangegrepen kon een dergelijk filosofisch-bedacht beeld in dier voege ontwerpen. In zooverre heeft ook dit evangelie geschiedkundige beteekenis.»

Na de Inleiding komen land en volk ter sprake in een breed gesteld hoofdstuk, belangrijk omdat Furrer het land zelf heeft bereisd en met het huidige volk het vroegere heeft kunnen vergelijken. Daardoor is in dit hoofdstuk, als in de volgende iets levendigs, is het boek vol van beschrijvingen van het zelf-geziene.

Daarna worden de jeugd en jaren van voorbereiding, de doop en de verzoeking behandeld. De verdere hoofdstukken heeten: het eeuwige Evangelie, het bruiloftsmaal van den Konigs-zoon, wonderen en teekenen, arbeid en strijd voor het Gods-rijk, vrienden, de bekentenis van Petrus, het groote besluit, verheerlijking, tocht naar Jerusalem, het laatste oordeel, de laatste avonden in Bethanië en Jerusalem, Getsemané en Golgotha.

De beteekenis van dit boek ligt dunkt mij hierin, dat Furrer

een beeld van Jezus ontworpen heeft, waarin het geheel-menschelijke is losgemaakt van de supra-naturalistische overlevering en waarin hij toch recht heeft laten weervaren aan het woord van Paulus: »ik leef, doch niet ik, maar Christus leeft in mij.» Daar spreekt tegelijk een klaar historisch bewustzijn uit dit boek en een innige mystiek.

Furrer onderscheidt een theoretischen Christus en een historischen. Men heeft een dergelijke onderscheiding onder verschillende namen dikwijls gemaakt. Hij schrijft er van: »Al vroeg maakte een theologische scherpzinnigheid zich van Christus' verschijning meester, en dacht zich een theoretischen Christus, om welken de geleerden met veel geest maar ook vaak met veel hardheid streden. En ze trokken helaas ook leeken in dien strijd. Hoe vaak vernemen wij, als wij de geschiedenis van dien theoretischen Christus beschouwen verschrikkelijke vervloeking! Maar naast den Christus van de theologische scherpzinnigheid is een andere Christus in de geschiedenis der menschheid te zien, de Christus die armen van geest en treurenden zalig spreekt, de Christus die te midden van tollenaars en zondaars zit, de Christus die kinderen in zijne armen neemt, die als mensch lijdt en sterft. Met dezen Christus is voor de menschheid een nieuwe dag aangebroken. Hij heeft de hongerenden verzadigd, de gewonden geheeld, hij heeft der menschheid kracht gegeven om met nieuwe, jonge frischheid te blijven zoeken naar de eeuwige voleinding; en hij, hij alleen, niet het gedachtebeeld der theologie, verdient den naam van Heiland. Met dezen Christus hebben zich altoos weer de edelsten en besten verbonden. Ook die geweldige strijders in het kamp, die groote theologen, die op kerkvergaderingen de beslissende woorden spraken, hebben tweeërlei Christus gehad: een theoretischen Christus, en Christus, eenvoudig, zacht en groot zoals zij dien uit de evangeliën kenden. Thuis in hun stil vertrek, in hunne persoonlijke smarten en hunne doodsangsten heeft deze aan hun zijde gestaan, en hebben zij zich door hem laten leiden.»

Met zoovele en andere woorden verdedigt Furrer zijn goed recht, om een leven van Jezus te schrijven, ontdaan van al het theoretische, dat reeds de eerste eeuw om de gestalte van Jezus heeft geweven, en hij doet dit met piëteit en eenvoud. Men kan er zich niet aan onttrekken het onderscheid dat Furrer maakt eveneens te maken; de vraag is maar waar men de lijn trekt. — Is Christus voor ons de heilige, van God vervulde geloofsheld, die aan een wankelmoedige, troosteloze wereld heeft leeren bidden: »Onze Vader die in de hemelen zijt; Uw naam worde geheiligd; vergeef ons onze schulden»; òf is hij de middelaar tusschen God en menschen op geheel andere wijze dan door zijn geloofskracht en moet tot Hem ons gebed rijzen om onze voorspraak te zijn bij God, is hij ons zoenoffer van God gegeven en waaraan wij deel mogen hebben?

Is Christus voor ons beelddrager Gods, de mensch bij uitnemendheid; zien wij in hem de voltooiing van het menschelijk geslacht, zoodat hij in werkelijkheid voorbeeld mag heeten, heerlijkst beeld van het menschenleven, — òf is hij de tweede persoon in de drie-eenheid, staande boven de menschheid uit, alleen maar dragende menschenlijke trekken, maar in zijn wezen niet mensch maar God?

En wederom: is zijn leven onderworpen aan de wetten waaraan het onze onderworpen is, zijn lichaam aan de vergankelijkheid gelijk het onze en heeft hij ondanks deze wetenschap toch vast geloofd aan een eeuwig voortbestaan van zijn innig aan God verknochte ziel, en heeft hij, krachtens dit geloof, ons het geloof daaraan gepredikt en geschonken, — òf was voor hem de onsterfelijkheid iets gansch anders dan voor een onzer, en is dus ons geloof aan de onsterfelijkheid onzer ziel iets ongelijksoortigs met het geloof aan zijn eigen onsterfelijkheid: »ik vaar op tot den Vader''?

Wij zouden deze vragen tot in verre verte kunnen voortzetten, Mij schijnt het duidelijk, dat een gansch andere geest spreekt uit den Meester, die zijne beginselen uitsprak in bergrede en

in gelijkenissen en uit den wereldrechter zooals allerlei kerken den Christus zich denken en prediken, en dat het christendom in vele opzichten is afgeweken van de bedoelingen van hem, die tot eenvoudige visschers zeide: »ik zal u visschers van menschen maken.» En het staat vast, dat reeds de evangelieschrijvers, die een halve eeuw of langer na den dood van Jezus de verhalen te boek gesteld hebben, zooals wij ze thans kunnen lezen, dat tweeslachtige duidelijk doen zien, dubbelbeeld als ze geleverd hebben van het groote Godskind en van den bovennatuurlijken zone Gods, hij wiens kribbe, leven en grafstede het menschenlijke terugwijkt voor het bovenmenschenlijke en bovennatuurlijke. Bladzijde na bladzijde zou men die tweeërlei verhalen, die twee beelden, wel niet kunnen scheiden, zoo zuiver als men dat bij de geschriften van het O. T. hoe langer zoo meer kan doen, maar toch wel telkens onderkennen, en zelfs hier en daar de voegnaden wel degelijk aanwijzen. En voor deze beide zich in de kerkelijke theologie geheel vermengd hebben, kan men nog, als bij de samenvloeiing der twee rivieren bij Genève, de kleur der beide stroomingen geruimen tijd vervolgen. Men ziet duidelijk nog de trekken van de persoonlijkheid van Jezus, den timmermanszoon, van wiens leven en lijden overleveringen gingen, terwijl daarnaast en de vrome verbeelding en invloeden van de oud-joodsche theologie of nieuwere filosofie deze persoon maken tot een drager van hunne beginselen. 't Is een verwonderlijk schouwspel, waarnaar men nauwelijks genoeg kan zien en steeds vindt men nieuwe stof tot opmerkingen. Wat ligt daar al niet achter! Allerelei godsdienstige behoeften en begripsverwarringen; uitgingen van een vroomheid waarvoor men ontroerd blijft stilstaan of geneigd is te knielen met de herders uit het veld en daarnaast kennelijk onjuiste begrippen en bekrompen of partijdige voorstellingen. De vraagstukken waarvoor de kritische beoordeelaar van het O. T. staat zijn grootendeels van geheel anderen aard dan die in de evangeliën, maar ook hier vinden wij stroomingen uit onderscheiden bronnen, palimpsaesten en

beschrijvingen van het leven van Jezus. Misschien zullen wij nooit zoover komen als bij het O. T. om de verschillende lagen te kunnen onderscheiden en naar tijdsorde te rangschikken, maar dát ze bestaan is duidelijk: wij zien iets van de *wor-ding* van het Christusbeeld in de eerste christengemeenten klaarblijkelijk vóór ons, en hier en daar treft ons het naïeve naast elkander staan van twee uitbeeldingen die de geloofwaardigheid van beide bedenkelijk maken. Wat blijft er, om deze eene trek maar te noemen naast vele, wat blijft er van Getsemané's strijd als Jezus God was, alwetend en almachtig. En wat is een dergelijk verhaal blijkbaar uit een geheel andere reeks genomen als bijv. dat van de verheerlijking op de berg uit Matth. 17. Men gevoelt bij het lezen, dat ze beide in een anderen gedachtenkring behooren; ze staan in het evangelie naast elkander, maar zijn ze niet één geworden. Eerst de kerkelijke theologie heeft ze tot één gemaakt in haar: volkomen God en volkomen mensch.

Om na deze uitweiding weder tot Furrer terug te keeren: hij heeft in zijn *Leven van Jezus* getracht een beeld van den mensch Jezus te ontwerpen, wat hij noemt van den historischen Christus, en hij heeft — ik noemde het reeds als de schoonheid van dit boek — hij heeft dit niet alleen met groote scherpszinnigheid gedaan, trachtend de oorspronkelijke elementen te scheiden van latere overlevering en opsiering, maar hij heeft daarbij ook voorop gesteld en in het oog gehouden, dat men de prediking van Jezus niet mag losmaken van zijn persoonlijkheid.

›Wenn ¹⁾ Jesus Christus das Gottesreich mit einem Hochzeitsmahl vergleicht, das ein König seinem Sohne bereitete, so ist es klar, dass er damit ein ganz eigenartiges, grosses Selbstgefühl kundtut; denn er ist der Königssohn, auf sein Hochzeitsmahl werden die Gäste von nah und fern geladen. Dies müssen wir wohl bedenken. Es ist für Jezus ganz gewiss, dass

---

1) Blz. 118.

nur in engen geistigen Anschlusz an ihn die Menschen ihrer Kindesrechtes beim himmlischen Vater froh werden.

»Die neue Theologie hat diese Tatsache oft unterschätzt und etwa einmal die Sache so hingestellt, als ob es, um ein Christ zu sein, genüge, wenn man überhaupt an eine ewige Wahrheit und Güte glaube, und den Grundsatz befolge: Liebe deinen Nächsten wie dich selbst! Allein wenn wir die seelische Erfahrung aller Jahrhunderte zu Hülfe nehmen und uns Mühe geben, ins innere Leben der hervorragendsten Christen uns zu versenken, werden wir zur Erkenntniss gelangen, dasz alles mächtigere religiöse im Sinne Christi an eine enge, persönliche Gemeinschaft mit ihm gebunden war und gebunden ist.»

Dit argument van Furrer, het argumentum e consensu omnium, is altoos zwak. 't Is niet veel meer dan een groot woord, dat men zich op »de zielservaring van alle eeuwen» beroept, en dat men zich »verdiept in het innerlijk leven van alle grootste christenen.» Al zou men dat kunnen doen, wie zou zich het recht aanmatigen om aan anderen, om aan mannen uit »die neue Theologie» diepte van christelijk bewustzijn te ontzeggen, hen minder groote discipelen van Christus te noemen, al wijzen zij beslist van de hand dat hun godsdienstig leven wordt gevoed en gekenschetst door een »enge, persoonlijke Gemeinschaft» met Christus.

Maar al is de argumentatie van Furrer hier niet klemmend, in zijn vooropstelling heeft hij m. i. gelijk.

Prof. W. van der Vlugt heeft in een artikel over Martineau in ditzelfde tijdschrift eens gezegd: »de welsprekendste predikatiën, het klemmendste betoog, ja zelfs de roerendste gemoedsverteedering op het stuk van onze schuld aan God en menschen, wat werken ze na in den rompslomp van het leven! Slechts het volle beeld van hem, in wien zoo heerlijk als in niemand anders, zich ons verzinnelijkt al, wat wij in de beste oogenblikken zelven zouden begeeren te zijn, slechts dat wekt echo's in het gemoed die blijven, omdat de volle toon daarin weerklinkt van het onbedriegelijk ware.»

Voor mijn godsdienstig leven is dit, en wat Furrer wil, zeer juist. Invloed wordt op mij geoefend niet het meest door woorden, hoe heerlijk en krachtig ze ook zijn, maar door de persoonlijkheid, met wie ik mij in verbinding kan stellen, met wie ik in gemeenschap sta, die de woorden sprak en in wie ze werkelijkheid zijn geworden. In iederen mensch, in iedere persoonlijkheid is dit mysterie: het bewustzijn van de eenheid van Gods ondoorgrondelijke en onvoorwaardelijke heerschappij en een zelf willen en kunnen. Nooit kunnen wij die twee zijden van het bestaan door redeneering geheel naderen, zoodat wij ze gansch duidelijk zien en belijnen, maar in 's menschen persoonlijkheid *is* het één geworden, is er oplossing in de werkelijkheid. Dit is in iederen mensch. En in het volmaakte zie ik die vereeniging in hem, dien wij den Christus noemen; in hem is het volstrekte afhankelijkheidsgevoel van God en het machtige kunnen zoo groot als het in geen andere wereldfiguur is. En daarom is hij, zijn persoon, het middelpunt van de godsdienstige beweging, niet alleen van die, welke in ouden tijd van hem is uitgegaan, waarvan hij dus de stichter is, maar ook van de onze, die telkens weer door zijn lichtbeeld beteekenis krijgt, door hem-zelf wordt gevoed.

De vraag is nu maar, hoe men zich den aard en het wezen van zijn persoon voorstelt. Reeds in de evangeliën vinden wij verschillende opvattingen en in den loop der eeuwen is dit verschil hoe langer zoo duidelijker aangetoond en vuriger beleden. De taak nu der moderne theologie is, om het supra-natureele uit de Christusbeschrijving ter zijde latend toch recht te laten weervaren aan zijn persoonlijkheid. De grootste fout die m. i. door de moderne theologie is begaan is deze, dat men het evangelie heeft losgemaakt van hem die sprak: komt tot mij allen die vermoeid en beladen zijt en ik zal u ruste geven. In het rechtmatige opkomen tegen het te-veel — als ik de supra-naturalistische beschouwing eens *zóó* mag noemen — dat men in dit en andere woorden heeft gelegd, heeft men

de beteekenis er van voorbijgezien of er althans niet genoeg nadruk op gelegd.

En nu schijnt mij dit boek van Furrer belangrijk, omdat het weder krachtig het Woord aan de Persoonlijkheid van Christus verbindt, en vraagt, dat men niet alleen zijn levensbeschouwing, zijn geloof schoon vinde en belijde, maar ook dat men hemzelf vereere. »Eerst als men de liefde Gods aanschouwelijk ziet in dat Godskind kan men de blijde boodschap in vollen omvang verstaan.» Van bloemenschoonheid heeft men eerst het volledig begrip, als men haar aanschouwelijk ziet in de roos zelve, en van Gods heiligheid als men haar aanschouwelijk ziet in het heilige menschenkind.

Voor dat menschenkind staande zullen wij onze ootmoed gevoelen en onze blijdschap. Zijn beeld ons voor te houden, of veel meer met hem te leven, te lijden en te sterven zal ons sterk doen zijn in zijn geest, krachtig door hem in het geloof aan Gods vadertrouw en het eeuwige leven. Met hem leven en sterven. Zoo leeft de mensch die liefgehad heeft met hem die heenging in geheel eigenaardigen zin. De gestorvene leeft met hem voort, is bij hem, niet meer zijnde in de gestalte waarin hij hem gekend heeft, en toch is hij er. De een gevoelt zeker dieper de behoefte aan zulk samen voort blijven leven dan de ander, ook al was de liefde even diep, en zoo is het met Christus en onze verhouding tot hem, maar in ieder menschenhart kan en moet zij opstaan, moeten niet slechts zijn woorden onpersoonlijk klinken, maar ook zijn leven, zijn persoonlijkheid ons ten kracht en ten leven met God zijn.

Deze gedachte is de belangrijkste uit het boek; dat is de hoofdzaak.

Daarnaast zijn enkele bijzonderheden die mij getroffen hebben.

Vooreerst wil ik prijzen de levendigheid der beschrijvingen van land en volk. De schrijver heeft het land geheel doorkruist en kan dientengevolge zelf opgedane indrukken weergeven. Zelf heeft

hij gedwaald over de heuvelen rondom Nazareth, en zelf heeft hij gezeten op het smalle strand van Gennezareth's meer. Hij heeft den weg van Jericho naar Jerusalem beklommen en van den olijfborg op de stad des grooten Konings neergezien. Het is nog iets anders om te weten, dat de meisjes uit die streek de kruiken op het hoofd dragen, dan om zelf gezeten te hebben bij een bron, waarheen zij kwamen om water te putten, nog iets anders om een kameel uit een dierentuin te kennen, dan om de karavaan te zien aankomen en tegenwoordig te zijn bij het afladen en zich legeren. En zoo is daar een rijkdom van kleur in dit boek, dat het zeer aantrekkelijk maakt. Ook is dit zelf-zien een onmiddelijker begripen van beeldspraak, aan de omgeving ontleend, een inniger gevoelen van menig woord, die aan het werk ten goede komt. Naar aanleiding bijv. van Matth. 7, 14: «want eng is de poort en smal de weg, die tot het leven leidt, en weinigen zijn er, die hem vinden», maakt Furrer de volgende opmerking: »das Bild kam ihm vielleicht in Erinnerung an das, was er bei seinen Pilgerreisen in Jerusalem gelegentlich beobachtet hatte. Tausende wanderten auf breit gebahnten Strassen zu den weiten Toren der Stadt; aber wenn die Menge diese durchschritten hatte, musste sie sich durch sehr enge Gassen durchdrängen, um nach dem Ziel ihrer Sehnsucht, dem Tempelplatze, zu gelangen. Da gab es oft Stauungen, und es brauchte nur der geringste Schrecken unter die Pilger zu fahren, so entstand ein fürchterliches Gedränge bei dem viele elendiglich ihr Leben einbüszten; darum mahnte Jesus seine Jünger, sie sollten, wenn sie beim Herannahen des Gerichtes über Jerusalem auf dem Dache des Hauses sich befänden, gleich über die Dächer hinweg die Flucht ergreifen. Wiederholt berichtet Josefus von schrecklichen Unglücksfällen, welche in den engen Gassen durch das Gedränge der Menschen verursacht wurden. Aber im Süden der Stadt gab es ein kleines Tor, das Essenertor geheissen, zu dem man auf einem schmalen in den Stein gehauenen Pfade gelangte. Da konnte nur einer hinter dem andern gehen

und unmöglich ein Gedränge sich bilden. Von diesem Tore kam man ohne alle Gefährde nach dem Tempelplatze; aber nur wenige Pilger fanden diesen Pfad und dieses Tor. Leben heiszt für Jesus, wie wir wissen, ganz daheim sich fühlen bei Gott, die ewige Vaterliebe erfahren. Klingen Erinnerungen an die eigne Jugend wieder, wenn es das Weilen auf dem Tempelplatze mit dem »Leben« vergleicht?»

Dit voorbeeld zouden wij met vele kunnen vermeerderen.

Twee eigenaardige beschouwingen wil ik hier ten slotte geyen.

De eerste geldt de gelijkenis van den rijken man en den armen Lazarus, De rijke man is naar Furrer's opvatting het Joodsche volk, waarvan Paulus zegt: »van wien het zoonschap is en de heerlijkheid en de verbonden en de wetgeving en de eeredienst en de beloften; van wien de vaderen zijn en uit wien naar het vleesch de Christus is.« In den eeredienst van iederen dag in den tempel te Jeruzalem verzamelde zich de geheele heerlijkheid van den Israelietischen godsdienst, die zoo rijk is aan herinneringen en verwachtingen, aan indrukwekkende gebeden en psalmen, aan diepzinnige gebruiken. Daarom kenden Israëls vromen geen inniger wensch dan gedurig te verwijlen in Jahwe's heiligdom en dag aan dag deel te hebben aan zijn eeredienst. Maar slechts joden hadden recht den binnensten voorhof te betreden en de offerhandelingen te zien, terwijl de heidenen als honden buiten moesten staan. Aan de poorten van het voorhof der joden waren tafelen aangebracht waarop in de Grieksche taal den heidenen werd kond gedaan, dat geen niet-jood het mocht wagen verder te gaan op straffe des doods. Een van die merkwaardige opschriften is voor eenigen tijd in Jerusalem teruggevonden. Nu waren er heilbegeerige heidenen, die reeds dankbaar waren, dat zij tot aan de poort van het tweede heiligdom mochten gaan. Want vandaar konden zij nu en dan een blik slaan in het heiligdom der joden, om althans iets van de offerhandeling te zien, een offervlam te zien opslaan. Van de zegenbede,

waarmee de hoogepriester den offerdienst wijdde was wel niets verstaanbaar, maar de breede klanken van den psalm bereikte hun oor. Eenige kruimpjes van de tafel der rijken vielen hun toch ten deel. Trotsch gingen de joden aan deze heidenen voorbij, die zij veinsden niet te zien, als zij in hun voorhof binnengingen.

Wat wil Jezus nu met deze gelijkenis zeggen? Dat deze heilbegeerige heidenen ontvankelijk zijn voor het Godsrijk. Zij zullen kinderen Gods zijn en alle heerlijkheid der kinderen Gods in zich opnemen. De rijke man echter, het trotsche volk van Jeruzalem, gaat een kommervollen tijd tegemoet. Als Jeruzalem eens zal verwoest zijn, en het volk uit zijn vaderstad verjaagd, dan zal het in zijn lijden verbitterd worden tegen de menschheid, gepijnigd zijn door verdriet, en het zal van Gods vreugden niet genieten. Een kloof zal dan gapen tusschen het bedroefde volk en de gemeente der kinderen Gods.

Daarnaast vestig ik de aandacht op een opmerking die Furrer maakt naar aanleiding van het avondmaal. Om aan zijne jongeren op het hart te binden, wat hij bedoelt met de woorden, die hij gesproken heeft over zijn lijden en sterven, wil hij, naar den trant van de oude profeten, een teeken gebruiken; een zinnebeeldige daad. Daarom neemt hij op het eind van den maaltijd nog eenmaal een stuk brood, spreekt het dankgebed uit, dat de Israëlistische huisvader telkenmale voor de verdeling van het brood met de zijnen placht te bidden, en reikt dan het brood aan zijne leerlingen met de woorden: »Neemt! Eet! dit mijn lichaam" (Marc. 14²²) de toevoeging: »doet dat tot mijne gedachtenis" staat bij Marcus niet. (Furrer houdt Marcus voor het oudste evangelie). Daarna neemt hij den beker, bidt het in Israël gewone dankgebed en reikt den kelk aan de jongeren, sprekend: »drinkt allen daaruit! Want dit mijn bloed, het bloed des verbonds, dat voor velen vergoten wordt tot vergeving van zonden" (Matth. 26^{27, 28}). Dit zijn de groote, gedenkwaardige woorden, die hij

aan het slot van den maaltijd zou hebben gesproken. Hij heeft niet gezegd: »dit is mijn lichaam», »dit is mijn bloed», omdat zult een woord in de taal die Jezus gesproken heeft ontbreekt. Wat beteekenen nu deze korte, gedrongen woorden? Als er niet stond: »eet! drinkt!» dan zou het gemakkelijk te begrijpen zijn. Dan zou het dit zijn: als Jezus het brood breekt, is dat een teeken dat zijn lichaam spoedig zal verbroken, gedood worden; en als de wijn in den beker gegoten wordt is dit wederom een zinnebeeld van het vergieten van zijn bloed. En als dit geheele aangrijpende tooneel in de Grieksche wereld had plaats gehad, zou de verklaring niet moeilijk zijn; want voor den Griek was het ten allen tijde een gedachte waarmee hij vertrouwd was, dat, als men het vleesch en bloed van het offerdier tot zich nam, men daardoor deel kreeg aan de godheid aan wie het dier gewijd was. Zoo zou men kunnen denken, dat Jezus met dat teeken aanduidde, dat de leerlingen voortaan hem-zelf met het gebruik van brood en wijn in zich moesten en konden opnemen. Maar wij zijn niet in Griekenland; wij zijn in Jeruzalem, waar een dergelijke opvatting zeer ver ligt. De jood had een diepen afschuw van het gebruik van bloed, zoodat het denkbeeld om bloed te drinken, ook zelfs zinnebeeldig uitgesproken, zijn afgrijzen had moeten opwekken. Jezus zal in een kring van joodsche mannen — en dat waren zijne jongeren toch allen — zeker niet gesproken hebben van het gebruik van bloed; dat zouden zij niet begrepen hebben. En toch heeft hij gezegd: »neemt, eet!» en »neemt, drinkt!» Wat kunnen deze woorden dan beteekenen? Het beeld gaat uit van de smaak. Men kan een spijs zien, betasten; maar haar wezen kent men eerst door haar te proeven. Zoo wordt »proeven» een uitdrukking voor de innigste waarneming. In een der Psalmen heet het: Smaakt en ziet dat Jahwe goed is (Ps. 34⁹). Als Christus dus tot de jongeren zegt: »eet en drinkt!» dan bedoelt hij daarmee: neemt het door-en-door in u op, dat ik mijn leven geef tot heil der menschheid. Gelijk gij

het brood eerst geheel beoordeelen kunt als gij het eet, den wijn als gij dien drinkt, zoo moogt gij het met diepe en zekere ontroering in u opnemen dat mijn lijden een daad is, mijn laatste groote daad tot redding der zielen, tot borgtocht voor Gods genade.

›Wahrlich“, zoo voegt Furrer er aan toe, ›wenn die Christenheit die Weisheit gehabt hätte, sich in jene grosse weihevollen Stunde zu versenken und die Worte Jesu Christi in ihrem geschichtlichen Zusammenhange zu erfassen, so hätte sie unendlich mehr gewonnen, als durch alle die kühnen philosophischen Speculationen, die spätere Geschlechter an jene Feier angeknüpft haben. Der geschichtliche Christus ist auch in diesen letzten Stunden seines Lebens für uns wohlthuender, erhebender, tröstender als alle Ausschmückungen, womit man einst glaubte den Glanz seiner Herrlichkeit verstärken zu können. Die Jünger haben das Brot gekostet, den Wein getrunken. Sie wagen keinen Widerspruch; aber sie sind noch nicht überzeugt. Doch als wenige Tage später nach furchtbarsten Erschütterungen ihre Seele das Gleichgewicht widerfand, da haben sie den Sinn seiner Worte verstanden, da ist es ihnen klar geworden, dasz er ihnen sagen wollte: Wer die Welt retten will, der musz zeigen können, dasz ihm das Erbarmen für die Menschen höher steht als sein eigen Leben, dasz durch ein solches Opfer der Bann der Sünde kann gebrochen werden, und dasz es durch Leiden und Sterben zum höchsten Siege geht.“

Zoo zouden er meer opmerkingen te maken zijn over de bijzonderheden van dit boek. Maar de beteekenis van dit werk ligt, behalve in het aanschouwelijke, het plaatselijk ervaren, waardoor het iets ongemeen frisch heeft, in de gezonde, mystieke christologie.

Nu onder ons de christologie weer opnieuw aan de orde komt — indien men mag zeggen, dat zij ooit niet aan de orde is geweest! — is deze poging om een leven van Jezus te schrijven niet van belang ontbloot. Het laatste woord is

hierin zeker niet gezegd, maar het is een wegwijzer, die m. i. de goede richting aangeeft. Onbevangen moet men de evangeliën aanzien, durven beoordeelen deze voortbrengselen van de eerste eeuw met onpartijdigen, d. i. wetenschappelijken zin. Men zal dan allerlei Helleensche en Joodsche trekken vinden, echo's van een Grieksche en Oud-Testamentische wereldbeschouwing, men zal er in opmerken hoe Jezus in de jonge christengemeenten al meer en meer werd vergoddelijkt, al meer en meer verheven tot de tweede persoon van de drieëenheid, waarbij het menschenlijke naar achter geschoven, het bovenmenschenlijke bij voorkeur geteekend werd, maar bovenal zal men er in vinden de groote, heilige persoonlijkheid, in wiens hart en leven Gods mysterie tot bewustheid is gekomen als in geen anderen mensch. Al het tijdelijk is in dezen machtigen geest een gelijkenis, een beeld van het eeuwige. De mensch Jezus van Nazareth wordt door het geloof de Christus, wiens realiteit bestaat niet in dien tijd maar in de eeuwen. Ieder nieuw geslacht draagt iets bij tot dat beeld, dat zijn aardsche trekken ontleent aan wat de evangelisten schrijven, en dat voor ons tegelijk symbool en waarborg is voor Gods oneindige liefde.

Utrecht.

H. L. OORT.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING BINNEN LEIDEN VAN DEN AANVANG TOT OP HET BELEG.

III ¹⁾.

HET TIJDVAK DER ANABAPTISTEN.

Nu wij tot dit gedeelte onzer historie genaderd zijn, is het allereerst noodig te herinneren aan de beteekenis en de draagkracht van de woorden, die wij herhaaldelijk zullen gebruiken. Onder »anabaptisme» verstaan wij niet eene gemeenschap of een kerkverband, maar eene richting, eene eigenaardige strooming in de groote hervormingsbeweging der 16de eeuw, zoodat het begrip zoowel Luther's »Schwärmer» omvat als de »weerlooze christenen», zoowel Schwenckfeld als Hoffmann ²⁾. In dezen algemeenen zin genomen mocht De Hoop Scheffer zeggen, dat de geschiedenis van het anabaptisme op weinig na de geschiedenis van de hervorming in ons vaderland is van 1530 tot 1566 ³⁾, en Hoekstra, dat het wel begrepen anabaptisme een der sleutels is tot recht verstand van het wezen van het oorspronkelijk protestantisme, ontstaan uit de reactie van den, door de uitkomsten der hervorming teleurgestelden, oorspronkelijken geest van de hervorming ⁴⁾. Binnen de grenzen van het aldus omschreven

---

1) Vergelijk *boven* blz. 1—38, 113—154, 277—311, 352—377.

2) S. Cramer in *R. E.* ³ XII, 595. A. Hulshof, *Doopsgezinden te Straatsburg*, 1905, blz. 1, noot 1.

3) De Hoop Scheffer, *a. w.*, blz. 3.

4) Hoekstra, *Beginselen en leer der oude doopsgezinden*, 1863, blz. 24, 68.

gebied zijn nu de verschillende groepen wèl te onderscheiden, waarvan de kiemen in het oudste anabaptisme reeds aan te wijzen zijn. Want naast de oude Bejaarddoopers, de stille en weerlooze, »zonder arglist als kinderen" ¹⁾, zij die een geestelijk koninkrijk door geestelijke middelen wilden, vinden wij reeds die andere, fanatieke strooming, die zich openbaren gaat in het optreden der Wederdoopers. Ziedaar eene tweede benaming. Zij mag slechts worden toegepast op die (het is waar, een tijd lang overheerschende) groep, welke een wereldsch koninkrijk met wereldsche middelen wilden. Blesdijk, die in zijnen tijd nog niet scherp onderscheidde, zegt dit van de anabaptisten ²⁾; in werkelijkheid geldt het alleen van de wederdoopers, wier type wij mogen zien in de Munsterschen, later in de Batenburgers en de Davidjoristen. Zij zijn de chiliastische fanatici, de communisten, de invoerders van polygamie, de anarchisten ³⁾. Deze geestdrijvers hebben voor een poos de gematigden overstemd en meêgesleept, maar na de gruwelen van Munster gingen hun de oogen open en kwam er scheiding. In 1534 laat Obbe Philips zich nog doopen door de apostelen van Jan Matthijsen en was er dus nog geene scheiding. Maar in 1536 was men zich het onderscheid bewust, want Menno placht den aanvang van zijne »kerk" in 1536 te plaatsen ⁴⁾. Dan zijn de wegen uitééngegaan; nog korten tijd en de gematigden noemen de wederdoopers afgedwaalden, straks afvalligen. Wij, in onzen tijd, onderscheiden ook bij de wederdoopers-zelven verleiders en verleiden, ja stemmen het wijlen Detmer toe, »daz auch mit dieser Sekte nicht in erster Linie nach ihren Auswüchsen zu richten sei" ⁵⁾. Maar voor de overheid en voor de openbare volksmeening van toen

1) Aldus o. a. Obbe Philips, *Bekentnisse* enz., § 17.

2) Blesdijk, *Historia Davidis Georgii heresiarchae*, ed. G. Revius, p. 7.

3) Daarom nog niet de „vurige strijders in de politieke arbeidersbeweging der 16de eeuw," *Kroniek* 7 Mei 1904, blz. 149.

4) Hoekstra, *a. w.*, blz. 22. Cramer in *R. E.* ³ XII, 605 f.

5) H. Detmer, *Bilder aus den religiösen und socialen Unruhen in Münster*, III, 1904, S. 7.

bestond die onderscheiding niet, ja al wat anabaptist is draagt nog jaren lang de smet der wederdooperij en wordt verdacht van anarchie, veelwijverij en grove ongebondenheid ¹⁾. Nog in 1596 schrijft Franciscus Lansbergen zijn »Vremde ende on-schriftmatighe maniere der wederdoopsche leeraren», met wie hij uit den aard der zaak toenmaals nog slechts de doopsgezinden bedoelen kon. Ja het is 1606, als de Amsterdamsche hervormde kerkeraad voor 't eerst den naam »wederdoopers» loslaat en van »Mennonieten» spreekt ²⁾.

Hier hebben wij eene nieuwe reeks namen, waarbij wederom onderscheiding zeer gewenscht is. Mennonieten heeten die christenen, die ten opzichte van doop, eed, kerkelijke tucht, gemeente-inrichting geheel of nagenoeg geheel met Menno Simonsz. overéénstemmen ³⁾. Zij vormen dus een deel van de Doopsgezinden, die volgens De Hoop Scheffer, in rechte lijn eigenlijk alleen van de Waterlanders en van de vereenigde Vlamingen afstammen ⁴⁾. En inderdaad, reeds in 1557, na het Harlinger konvent, waar Leenaart Bouwens Menno tot de

---

1) Zie enkele plaatsen in mijn artikel „Anabaptistica”, *Theolog. Tijdschr.*, 1905, blz. 134, waar het jaartal 1691 voor den brief van Elizabeth natuurlijk 1591 moet zijn. Hertog Willem van Beieren onderscheidt alleen tusschen wie herroepen en wie niet herroepen, Wolkan, *Lieder der Wiedertäufer*, 1903, S. 21, noot 1. Hertog Willem V van Jülich-Cleve-Berg ten jare 1563 spreekt botweg van sectariërs als „wydderdouffer, sacramenteyrer, calvinisten und andere bosch- und wynkelprediger”, art. 15 van zijn „Denkschrift” in *Beiträge zur Geschichte des Niederrheins* XIX, 1905, S. 237. Hier worden dus sacramentariërs en wederdoopers verward. Elders geschiedt dat weder met lutherschen en anabaptisten. In Gent is ten jare 1538 sprake van iemand „qu'il auroit espousé deux femmes et esté dudit nombre de luthériens mais non rébaptisé,” brief van Pierre Tayspil, president van Vlaanderen aan de gouvernante, Maria van Hongarije, d' 14 Juni 1538 in *Relations des troubles de Gand*, ed. Ga-chard, 1846, append. p. 216. Het geval van veelwijverij wijst duidelijk aan, dat de man een wederdooper was. Het boek van Faulkelius, „Babel, d. i. verwerringhe der Wederdooperen” is van 1621, maar in de voorrede geeft hij blijk de onjuistheid van het woord te hebben geweten. Doch hij kon, zegt hij, geen anderen naam vinden, die hun allen gemeen was. Vergel. *Nederl. Archief v. Kerkgesch.* IV, 1844, blz. 238 vlg., 265—269.

2) Vos, *Amstels kerkelijk leven*, 1903, fol. 95b.

3) De Hoop Scheffer, *Doopsgez. Bijdragen*, 1882, blz. 57.

4) Verg. Cramer in *Doopsgez. Bijdragen*, 1894, blz. 4.

strengste opvatting van de echtmijding overhaalt, staat de afdeeling der Waterlandsche Doopsgezinden tegenover hem. En in 1579 hebben zij zich door hun besluit, dat »het ongeoorloofd is iemand geloovig of ongeloovig te noemen wegens »zijne eigenaardige opvatting van geloofsartikelen, waaraan »God niet uitdrukkelijk in zijn woord zaligheid of verdoemenis »verbonden heeft”, zóó scherp tegenover Menno en de zijnen geplaatst, dat zij, den naam Mennonieten loslatend, zich voortaan Doopsgezinden noemden. ¹⁾ Sinds wordt die naam algemeen en ds. Cornelis Ris van Hoorn is de laatste, die den naam Mennoniet draagt. Langgeleden is voorgesteld het woord te schrijven »doopschgezind” d. i. doopsch d. i. voorstander van den doop, maar dit heeft geen ingang gevonden ²⁾. Eindelijk zij herinnerd aan den naam »bondgenooten”, zooals b. v. de oudste Amsterdamsche doopsgezinden zich noemden tijdens het leeraarschap van Jan Volkertsz. Trijpmaker (Kersttijd 1530 tot 5 December 1531) ³⁾.

Wij hebben dus boven ons hoofdstuk geschreven »het tijdvak der Anabaptisten”, en zullen zien, dat onder dezen algemeenen naam in Leiden begrepen moeten worden een aantal wederdoopers, maar niet vele, zoo min als b. v. in Amsterdam, waar aan den aanslag van 11 Mei 1535 (tegenhanger van het Leidsche komplot) maar een 50tal^o wederdoopers deelnamen. Aanzienlijk echter, alleen reeds gerekend naar het getal martelaars, is de gemeente der doopsgezinden hier geweest, waartoe, gelijk wij op het einde des voorgaanden hoofdstuks zeiden, ook sommige der van leiding verstoken sacramentisten zijn overgegaan.

Nog moet hier een woord worden gezegd van de oudste sporen van anabaptisme ten onzent. Dat, met name in Nederland, de oude bejaarddoopers zouden zijn voortgekomen uit Waldenzische vluchtelingen, is verdedigd door Ypey en

1) De Hoop Scheffer in *Doopsgezinde Bijdragen*, 1882, blz. 72 vlg.

2) P. Leendertz Wzn. in *Doopsgezinde Bijdragen* I, 1861, blz. 32—44.

3) De Hoop Scheffer in *Doopsgezinde Bijdragen*, 1884, blz. 5.

Dermout ¹⁾, later opzettelijk betoogd door Blaupot ten Cate ²⁾, door Hoekstra weerlegd ³⁾, tegenwoordig voorzoover mij bekend is, door weinigen gehandhaafd, ofschoon De Hoop Scheffer op 't laatst zijns levens althans een nieuw onderzoek noodig achtte ⁴⁾. Dat er voorts reeds in 1518 anabaptisten in Amsterdam zouden geweest zijn, zooals door Blaupot ten Cate is aangenomen, berust op eene vergissing van dien schrijver omtrent de gevoelens van den Amsterdamschen schout Jan Hubrechtsz. door hem voor een dooper gehouden, terwijl de man wezenlijk sacramentist is geweest ⁵⁾. Ook de meening, dat zich tusschen 1520 en 1530 in Amsterdam Zwitsersche anabaptisten zouden hebben opgehouden, berust op wankelen grondslag. Intusschen schijnt reeds in 1523 hier te lande een spoor van doopersche beweging te moeten worden aangenomen. De Leuvensche hoogleeraar Eustachius van Zichem namenlijk, een van Luther's oudste bestrijders, doelt in zijn „Sacramentorum brevis elucidatio” met groote waarschijnlijkheid op het opkomend anabaptisme, als hij schrijft van lieden, die prediken: dat men de overheid niet langer behoeft te gehoorzamen, of die, op eigen oordeel steunend, alle onderwijs verachten, of die, door den doop zich vrijheid toekennend, beweren, dat geen mensch den ander door menschelijke instellingen binden mag ⁶⁾.

1) Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk* I, 1819, blz. 137 vlg. en Aantt. blz. 46 vlgg.

2) Blaupot ten Cate, *Geschiedk. Onderzoek naar den Waldensischen oorsprong der Nederl. Doopsgesinden*, 1844.

3) Hoekstra, *Beginselen en leer der oude doopsgesinden*, 1863, blz. 3 vlgg.

4) Cramer verhaalt, dat De Hoop Scheffer, vroeger den samenhang tusschen Waldenzen en Doopsgesinden beslist geloochend hebbende, later door den arbeid van den bekenden schrijver over de wederdoopers, L. Keller, is gaan twijfelen. *Doopsgesinde Bijdragen*, 1894, blz. 5.

5) *Geschiedk. Onderzoek*, blz. 96 vlgg. *Doopsgesinden in Holland* I, 1847, blz. 31. Over Jan Hubrechtsz. verg. in ons 2de hoofdstuk, boven blz. 359.

6) Zie de uitgave van de „Elucidatio” in *Bibliotheca Reform. Neerl.* III en aldaar blz. 298: „Nam cum Luther ipse assereret non unius syllabae papam habere statuendi potestatem in hominem christianum, sine illius suffragio, nonnulli hic (d. i. dus in de Nederlanden) praedicare ceperunt vel publicis concionibus vel non obediendum superioribus vel nulla noxa eorum praecepta negligi licere.” Dit is uit des schrijvers brief aan Erhardus de Marka, vóór

En het boek van Van Zichem is van 1523. Behalve dan op dit bericht kunnen wij op geen ander steunen vóór 1528 (Hendrik Roll), 1530 (Jan Volkertsz. Trijpmaker, die 5 December 1531 te 's-Gravenhage werd onthoofd en te Amsterdam de eerste doopsgezinde gemeente hier te lande stichtte), 20 Maart 1530 (onthoofding van Sikke Snijder, een doopeling van Trijpmaker, te Leeuwarden). Daarna eerst volgt de snelle uitbreiding, en eensklaps bevinden wij ons midden in eene echte volksbeweging. Maakt het sacramentisme den indruk van maar in kleine kringen te zijn opgemerkt, het anabaptisme grijpt aanstonds wijd om zich heen. In enkele jaren telt men de gedoopten bij duizendtallen, is er eene rijke anabaptistische volksliteratuur, van liederen en »testamenten» en dertig jaren waren genoeg om het getal martelaren te brengen tot verre boven de 2000 ¹⁾. Op de eigenaardige gevolgen, die dit karakter van volksbeweging ook voor hun godsdienst en zedeleer gehad heeft, wees Hoekstra uitvoerig in zijn, reeds een- en andermaal genoemd, voortreffelijk boek. Hij drukt dit aldus uit, dat hun geestelijk leven den stempel droeg der massaliteit, dat dus ook hunne sterksprekende persoonlijkheden in geestelijke ontwikkeling niet hoog stonden, dat persoonlijk schuldbesef rustte op schuldgevoel, zooals zich dit in ruime kringen openbaart, en dat deze toestand, waarin een mensch vooral lid is van eene groote gemeenschap, heeft geleid tot die excommunicaties van den enkeling door de gemeenschap of tot die gemeentelijke scheuringen, waaraan de geschiedenis der doopsgezinden zoo rijk is ²⁾. Indien deze overigens onbe-

---

het boek geplaatst. Zie ook blz. 302: „quod et multos ubique haec actas contineat qui freti suo ipsorum iudicio, omnes prorsum academies simul et earum quoque studia omnia transilientes dum recentiorum saeculorum eruditionem . . . nescio quam ob causam contempnunt . . .” De plaats over den doop *t. p.*, blz. 309. Verg. Pijper, *t. p.*, blz. 290 vlg.

1) Cramer in *R. E.*³ XII, 606, zegt 2000, maar voegt er bij: „vreemd, dat er nog niet meer zijn gevallen”! Er zijn er meer gevallen, want het gaat overal als te Leiden: nieuw onderzoek brengt nieuwe namen aan den dag. Vergel. nog Cramer in *Doopsgez. Bijdr.*, 1899, blz. 163.

2) Hoekstra, *a. w.*, blz. 70 vlg., 84 vlgg.

twistbare waarheid ons slechts niet aan deze dooperschen doet denken als aan »declassés'', aan wat thans heet het proletariaat. Neen, de martelaars uit het »Offer des Heeren'' b. v. behooren tot den gezeten burgerstand, handwerkslieden en dergelijken, van wie het eene uitzondering is als zij niet kunnen lezen ¹⁾. Er zijn geletterden onder als d'Auchy ²⁾.

Er is ten slotte nog aan gelegen ons de hoofdpunten te herinneren van de leer der oudste doopsgezinden, want met de eerste generatie zullen wij in dit hoofdstuk uitsluitend in aanraking komen. De doop is hun het bondsteeken, opdat zij bij de komst van het godsrijk daaraan deel zullen hebben. Slechts zij, die kunnen gelooven, worden door den doop in de gemeente ingelijfd op belijdenis des geloofs. Dus moest men eerst eene zekere ontwikkeling in de godsvrucht bereikt hebben, vóór men zich mocht laten doopen ³⁾. Het is opmerkelijk hoe alle doopsgezinde martelaren in deze overtuiging vaststaan niet alleen, maar haar tegenover hunne rechters met kracht verdedigen. »Ick ben maar eens op mijn gelove gedoopt; den kinderdoop en houde ik niet voor een doopsel... Het gelove en den inwendigen doop heeft mij gedreven tot de gehoorsaemheydt van Gods Woord om de gerechtigheid te vervullen''. Aldus Jan Woutersz. van Kuyk ⁴⁾, aldus allen, ook de Leidsche martelaren, gelijk wij zien zullen. Hunne denkbeelden over het avondmaal komen met die van Zwingli

1) Eene Friesche martelares, Claeske Gaeledochter, zegt: „wat wilt ghij doch met mijn arme man doen, die doch niet een letter lesen en can? Doen seyde hij: ghij sult noch meerder verdoemnisse hebben dan u man, omdat ghij lesen cont ende hem verleyt hebt.'' *Bibl. Reform. Neerl.* II, 339.

2) Over den deftigen stand en de geletterdheid van Jacques d'Auchy zie Cramer in *Bibl. Reform. Neerl.* II, 270, noot.

3) Verg. Hoekstra, *a. w.*, blz. 279 vlg.

4) *Het bloedig tooneel* enz. door T. J. van Braght, ², 1685, I, 408. Vergel. over Tielman Jannes van Braght, 1625—1664, o. a. *Doopsgez. Bijdr.* II, 1862, blz. 105 vlg.; 1870, blz. 45—89; over eene vertaling van het „Bloedig Tooneel'' in het Duitsch voor Amerikaansche doopsgezinden, III (nieuwe serie) 1869, blz. 21 vlgg.; de betrouwbaarheid van dezen Martelaarspiegel, t. w. in den druk van 1685, is door Cramer nauwlettend onderzocht en afdoende gehandhaafd, *aldaar*, 1899, blz. 65—164.

volkomen overeen, wat, terloops opgemerkt, voor de sacramentisten den overgang gemakkelijk maakte. Het is, zooals ook Carlstadt leerde, eene gedachtenisviering van Jezus' lijden en sterven, afbeeldend onze gemeenschap aan al de heilgoederen door Christus' dood ons aangebracht; vleesch en bloed zijn in brood en wijn niet wezenlijk tegenwoordig en door de viering wordt de onderlinge liefde en het gemeenschapsgevoel bevorderd ¹⁾). Ook hier stemmen de getuigenissen der martelaren overeen: »De geloovigen,» zegt Jan Claesz., »sullen zijn avontmael houden tot zijnder gedachtenisse op sulcker wijze alst de Heer ingheset heeft ende sijn apostelen dat ghebruyct hebben'' ²⁾). In de derde plaats, het meest leerstellige bij deze weinig dogmatische lieden, de leer van de menschwording van Christus. Om de volstreckte zondeloosheid des Heeren te handhaven leeren zij, o. a. met Melchior Hoffmann en Menno, dat het vleesch van Christus niet werkelijk was uit de substantie van Maria's vleesch. Het Woord was God geworden in Maria, maar niet uit haar, zooals te Kana water wijn werd ³⁾). Met bijzondere uitvoerigheid wordt in de verhooren bij dit punt stilgestaan ⁴⁾). Dat de eed volstrekt ongeoorloofd is, staat bij allen vast, al moge het verbod bij de oudste bejaarddoopers op andere gronden hebben gerust dan bij de latere doopsgezinden ⁵⁾). Niet slechts dat men niet gaan zal boven ja en neen, maar zij vatten de zaak dieper op en leeren, dat men »met eenvoudige waerheyd moet handelen en omgaan'' en zich moet benaarstigen in alle woorden

1) Verg. Hoekstra, *a. w.*, blz. 285. Wolkan, *a. w.*, S. 6f., 35.

2) »Noch een testament van Jan Claesz aen alle zijn gheslacht'' in het »Offer des Heeren'', *Bibl. Ref. Neerl.* II, 84. Zie eene uitspraak van Claes de Praet, *aldaar* blz. 251 vlg., van Jaques d'Auchy, *aldaar* blz. 271 vlg., van Hans de Vette, *aldaar* blz. 352.

3) Hoekstra, *a. w.*, blz. 258 vlg. Cramer in de Inleiding vóór »Het offer des Heeren'', *Bibl. Ref. Neerl.* II, 36.

4) Zie *Bibl. Ref. Neerl.* II, 250 vlg.; 301; 361 vlg. *Bloedig Tooneel* II, 418.

5) Verg. Hoekstra, *a. w.*, blz. 207. De martelaar Jooskint te Kortrijk zegt: »Besiet Matth. 5 oft hij niet en verbiedt, men sal in geender manieren sweeren'', *Bibl. Ref. Neerl.* II, 224.

en werken, in allen handel en wandel »met eenvoudige ongevalschtheyd om te gaan alsoo 't den kinderen Gods be- taemt" 1). Wat eindelijk aangaat de leer van de christelijke weerloosheid, laat het waar zijn, dat de oudste doopsgezinden haar niet in volstrekten zin aanhingen, in elk geval verboden allen, Menno vooraan, dat men het zwaard zou trekken ter verdediging van het eigen geloof 2). »Niet die haer van zijnen Naem beroemen ende staen haer dinghen met den Sweerde voor: maer die daer leven nae dat exempel des Heeren ende bevestighen haer sake met Godts Woordt, dit is den rechtgheloovigen haer Sweert" 3). Ziedaar hunne meening. En als de Leidsche schout aan den gevangenen Adriaan Cornelisz. vraagt: »waer is u rappier?" antwoordt hij: »mijn meester en heeft mij geen rappier leeren draghen" 4). Deze overtuiging werd in de praktijk trouw nageleefd, en veroorzaakte dat voor ons gevoel ondraaglijk schouwspel van eene lijdzaamheid, die alle vervolging dragen doet, zonder ook maar ééne poging om daaraan te ontkomen. En dit was geen fanatisme, maar beginselvastheid. Want met het woord verdedigen de martelaren zich bij de verhooren zeer scherp en fel.

Na deze korte inleidende beschouwing komen wij tot de geschiedenis der Leidsche anabaptisten. Wij zagen in ons vorig hoofdstuk, dat Gijsbrecht Albrechtsz., de Delftsche kleermaker, die in Juli 1528 in onze stad werd veroordeeld, mis- schien onder invloed van David Joris stond 5). Voorts dat

1) Zie het uitvoerig betoog van Matthijs Servaes van Kottenem, 1565, in *Bloedig Tooneel* II, 335b—36b.

2) Verg. Hoekstra, *a. w.*, blz. 204 vlg.

3) *Bibl. Ref. Neerl.* II, 85.

4) *Bibl. Ref. Neerl.* II, 206. Uitvoerig nog Jan Geertsz., *aldaar*, blz. 399. In later jaren zou Hugo de Groot spreken van de „lightgeloovigheid der wederdooperen waarvoor men, om de oneyndlijke verdeeltheeden onder elkan- deren en omdat zij de magistraten en de wapenen verworpen, niet seer te duchten had", *Nederlandsche Jaerboeken en Historiën* op 't jaar 1566, fol. 22. (vert. van J. Goris).

5) *Boven*, blz. 357 vlg.

den 7^{den} Juni 1529 Marijngen Davidsdr. uit Leiden te Alkmaar werd verdronken wegens herdooperij ¹⁾). Na deze poovere berichten moeten wij tot het jaar 1532 wachten vóór wij weder van anabaptisten vinden melding gemaakt en dit nog niet in Leiden zelf, maar in den naasten omtrek, in Hazerswoude. Daar had zich eene kleine gemeente van bejaardooopers gevormd, over wie in het genoemde jaar 1532 de vervolging losbrak. Huyg Jacobsz. Kraen en Marijngen zijne huisvrouw »van Assersouw», d. i. Hazerswoude, werden met nog twee anderen, wier namen niet bewaard zijn gebleven, gevangen genomen, hij in den Haag verbrand, zij te Haarlem verdronken. »Also sij op den steen gebouwt sijn geweest, hebben sij haer door geenderley tormenten tot afval laten brengen» ²⁾). Toch bleef in dat dorp de gemeente bestaan en breidde zich uit, want twee jaar later werden 28 ingezetenen door het Hof van Holland gevonnist, van wie er veertien den marteldood ondergingen, 26 Maart tot 28 April ³⁾). In ditzelfde jaar 1534 vertoont zich ook te Leiden het anabaptisme, gelijk overal ⁴⁾), met groote hevigheid. Het verdient daarbij opmerking, dat het voorafgaande jaar voor onze stad bijzonder onvoordeelig was geweest op oeconomisch gebied. Ter Statenvergadering in Maart hadden de Leidsche heeren medegedeeld, dat, door het sluiten van den wolstapel te

1) *Boven*, blz. 358.

2) *Bloedig tooneel* II, 34. Brandt, *Reformatie* I, 107. *Bibliographie des martyrologes néerlandais* sub n°s 433 en 522, II, 723 en 738. »Op den steen gebouwd» toespeling op *Matth.* 7, 24, 25, verzen, die in dit jaar van den grooten watervloed (in November) de beeldspraak te duidelijker maakten.

3) De Hoop Scheffer *a. w.* blz. 551, vergeleken met wat ik over de »oproerte te haserswoude» schreef *Theolog. Tijdschr.* 1905, bl. 142.

4) Te Dordrecht vallen in Januari 1534 de drie eerste doopersche martelaars, *Doopsgez. Bijdr.* II, 1862, blz. 91 vlg. In Den Haag werd 2 November 1534 Cornelis Cornelisz. Kelder door Meynaart op 't Spui gedoopt, *Doopsgez. Bijdr.* 1896, blz. 40. In Utrecht daarentegen vinden wij eerst in 1539 van gevangen herdoopers melding gemaakt, *Dodt. Archief* VII, 181, omdat Utrecht als bisschopszetel voor de ontwikkeling der nieuwe denkbeelden weinig bevorderlijk was. Verg. Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland* I, 12 vlgg. Rooyaards in *Ned. Archief voor kerkel. gesch.* V, 1845, blz. 351 vlg.

Calais, de nering stilstond en er groote vrees bestond voor oproer. Het was dan ook maar met groote moeite, dat de stad 4 à 5000 guldens kon bijdragen tot de uitrusting van oorlogsschepen tegen Lubeck ¹⁾. In zulke tijden, wij herinnerden er reeds eenmaal aan, is de begeerte naar nieuwe dingen groot. Maar ook bovendien ligt het voor de hand, dat de zich plotseling krachtig uitbreidende beweging ook hier zich deed gevoelen.

1) Verg. Wagenaar, *Vaderl. Historie* V, 51. Het in den tekst gezegde over den treurigen toestand te Leiden anno 1533 blijkt duidelijk uit de volgende bescheiden, mij welwillend verstrekt door den jur. doct. N. W. Posthumus, die bezig is aan een werk over de ontwikkeling van de Leidsche draperienering. „... Mer alsoe die staple van Calis tegenwoerdelick gesloeten is, zulx datter geen vellen noch wolle vercoft noch uuytgevoert en wordt, dairdoer die comanscepe van dien alsnu seer ongeregelt is ende men niet en weet hoe lange tselfde sal moeten gedueren ...”, *Vroedschapsresolutieboek* op 7 April 1533, fol. 42 verso. „... Alzoe int voirgaende jaer van XXXIII^{en} die staple van calis gesloeten is geweest, zulcx datter geen vellen noch wolle vercoft noch uuytgelevert en worde, dairdoer die comanscepe van dien alsdoen zeer ongeregelt was...”, *Vroedschapsresolutieboek* op 6 Mei 1534, fol. 43 recto. „... Tderde punt (nl. van de dagvaart) is geweest, dat den stapel van calis dijkwijs gesloeten is geweest, zoedat men dairuyt wolle noch vellen gecrijgen en can. Ende oock die costume . . . upt voirsz. vellen ende wollen gestelt, zeer groot is . . . dair die K.M. geen remedie doen en can, overmits dat die stapelaars noch die engelsche van zijnder M. onderdanicheyt niet en zijn; begeert daeromme, dat men in desen zijnen landen alomme spaensche wolle drapenieren wilde: hij wille die van der nacie van spaengen, mitter wolle ommegeande, zulcke policie doen houden, dat die drapeniers gheen reden en zullen hebben dairover te clagen,” *Vroedschapsresolutieboek* op 26 Augustus 1534, fol. 55 verso cf. *Register van Aert van der Goes* op 8 Juli 1534 fol. 217 recto en op 23 en 24 Augustus fol. 221. Voorts blijkt de daling en stijging der aanvoer uit deze jaren uit de volgende tabel, voor 1533 niet bijzonder gunstig:

1530 velexchijs over 144 184 vel uit Calais. wolexchijs voor Spaansche wol 1233 balen.

1532 velexchijs over 234 210 vel uit Calais.

1533   "   "   181 88   "   "   "   "   "   "   "
wol 2462 balen.

1534 velexchijs over 215 204   "   "   "   "   "   "
wol 793 balen.

1536 velexchijs   "   140 108   "   "   "

Tresor. rek. boek 1530 fol. 9; 1532 fol. 7 verso; 1533 fol. 8 verso; 1534 fol. 8; 1536 fol. 10 verso.

Geen wonder dus, dat onder deze omstandigheden de ontevredenheid groot was en de predikers van het duizendjarig rijk open ooren vonden.

De stadsregeering durft, als in de dagen der sacramentisten, de verantwoordelijkheid weder niet alleen dragen en raadpleegt 23 Maart 1534 (de maand van den grooten trek over de Zuiderzee naar Munster) met Mijne heeren van den Raad van Holland over de uitlegging en toepassing van »zeker placcaet werende den herdoopers''¹⁾. Zij zullen wel bedoeld hebben het plakkaat van 27 Februari van dat jaar, waarin werd bepaald, dat gevangen anabaptisten 24 dagen bedenktijd zouden ontvangen om te herroepen en berouw te toonen en, zoo zij het doen, vergiffenis zouden ontvangen²⁾. Met een enkel woord zij hier herinnerd, dat den 18den Februari te voren het herbergen van doopersche leeraren ten strengste was verboden en op de aanbrenging van een hunner twaalf gulden gezet³⁾. Den 6den Mei werd het plakkaat van pardon herhaald, waarbij echter eene uitzondering werd gemaakt voor de »auteurs principael, preekers of verleiders''⁴⁾, terwijl de landvoogdes⁵⁾, tegen haar zin, den 16den April, op aansporing des keizers nog eens had moeten aandringen op strenge executie van de »culpabelen der herdoopers''⁶⁾, wat niet zonder gevolg bleef⁷⁾. In de maand Juni volgde toen nog de bepaling, dat alle Melchiorieten, zoo zij herriepen, pardon zouden ontvangen, maar één jaar in hunne stad zouden moeten blijven, enkele gevallen van »dringende koopmanschap'' uitgezonderd⁸⁾. Of met »Melchiorieten'' inderdaad,

1) *Tresor. rek. boek 1534*, fol. 31 verso.

2) *Repertorium van de placcaten*, f. 28a (27 Febr. 1533 vóór Paschen, dus 1534).

3) *Repertorium van de placcaten*, f. 27b.

4) *Repertorium van de placcaten*, f. 28b.

5) Sinds October 1531 was dit Maria, koningin-weduwe van Hongarije, tot kettervervolgning niet zeer gezind. „Eene wijse vrouw, die ook de geleertheit lief had en soet was op de Latijnsche boeken'', Brandt, *a. w.*, I, 105. Het was aan haar, dat Erasmus zijne „*Vidua christiana*'' opdroeg, 1526. Voorts was de jacht haar hartstocht.

6) *Repertorium van de placcaten*, f. 29a.

7) In Mei en April vielen in Noord-Nederland over de honderd martelaars. Verg. Blok, *Gesch. v. h. Nederl. volk*, II, 473.

8) *Repertorium van de placcaten*, f. 29a.

in onderscheiding b. v. van de Munsterschen, Hoffmann's rustige volgelingen worden bedoeld dan wel anabaptisten in 't algemeen, durf ik niet uitmaken.

Doch keeren wij tot de maatregelen van de vroedschap terug. Op eigen verantwoording had zij reeds in Februari copie laten nemen van eene beschikking der gouvernante, waarbij deze de al of niet openlijke terechtstelling van »obstinatē ketteren» overlaat aan de discretie van het Hof. Daar het in ééne moeite doorging, had zij tegelijk afschrift laten nemen van eene kerkelijke vergunning om »'tsuvel te mogen eten inde toekomstige vasten» ¹⁾. Insgelijks had de regeering zorg gedragen om door middel van Joris Cranenbout, deurwaarder van den Hove, afschrift te bekomen van het bovengenoemde plakkaat van 27 Februari »roerende 'tpardoen vande hairdoopters, indien zij binnen 24 dagen nade publicatie hebben waerachtich berou ende leetwesen ende in teycken van dien hem dair af biechten» ²⁾. Om voorts het hare te doen, dat zoo min mogelijk ook Leidsche burgers zich zouden aansluiten bij de honderden, die uit Holland naar Munster togen, liet de regeering 23 en 24 Maart dubbele wacht houden bij de stadspoorten. Uit de manier, waarop daarvan wordt melding gemaakt blijkt nog eens te meer, hoe slecht toen nog de overheid omtrent den aard der ketterijen was ingelicht, want het heet, dat deze wacht gehouden is »omme te beletten den wechganck vande lutherianen» ³⁾. In Juli hooren wij weder van Leidsche burgers »suspect wesende vander luteraansche heresie», ⁴⁾ ja in October 1534, toen Jan van Leiden reeds als koning van Sion ten troon zat, hadden de schout en de pensionaris eene samenkomst met den stadhouder Van Hoogstraten te Haarlem

---

1) *Tresor. rek. boek* 1534, 4 Februari, fol. 50 recto. De beschikking der koningin-weduwe was reeds van 9 November 1533, *Repertorium van de placaten*, fol. 27b vlg.

2) *Tresor. rek. boek* 1534, 10 Maart, fol. 50 verso.

3) *Tresor. rek. boek* 1534, fol. 55 recto.

4) *Tresor. rek. boek* 1534, 14 Juli, fol. 29 verso.

om te spreken over de ordonnantiën »gemaict opte anabaptisten ofte luyterianen" 1). Hier worden zij zonder meer gelijkgesteld. De toenmalige overheidspersonen hielden zich met die onderscheidingen niet op, zij wisten alleen, dat de rust des lands in hooge mate bedreigd werd. Hier te Leiden liep den 2den Mei het gerucht, dat de anabaptisten Amsterdam zouden hebben ingenomen en aanstonds reisde de pensionaris naar Van Hoogstraten, om te vernemen wat toch eigenlijk deze »dopers mit hoeren adhaerenten" bezielde en hoe men moest verklaren, dat zij zooveel hechtten aan hun »doopsel" ? 2) Men weet, dat inderdaad omtrent het einde van April de regeering van Amsterdam bericht had gekregen, dat de wederdoopers de stad wilden verrassen 3), maar dat zij door groote waakzaamheid het plan, zoo het toen reeds bestond, tegenging. Dat onder deze omstandigheden het Sacramentsfeest niet met de gewone opgewektheid gevierd werd, verbaast ons niet en blijkt uit eene bijzondere belooning aan de vier schoutenknechts »mitten zwaarde", omdat zij »die processie hebben helpen gaende houden" 4). De feestelijke omgang leed onder den druk der zorglijke tijdsomstandigheden. Bij de hooge regeering echter hadden die van den gerechte van Leiden juist den naam, dat zij dit zorglijke niet zeer duidelijk inzagen en dat hunne houding tegenover de scheurmakers veel te flauw was. In Herfstmaand van dit jaar kwam de stadhouder

---

1) *Tresor. rek. boek 1534*, 1 October, fol. 30 verso. Daarentegen is er in een stuk van 29 Augustus alleen sprake van de „Annebaptisten", *Tresor. rek. boek 1534*, fol. 28 verso, terwijl in een van 28 Mei door de regeering onderscheid wordt gemaakt, opmerkelijk genoeg, tusschen Melchiorieten en Anabaptisten, *Tresor. rek. boek*, op datum, fol. 51 verso.

2) *Tresor. rek. boek 1534*, 2 Mei, fol. 31 verso.

3) Wagenaar, *Amsterdam*, I, 238.

4) *Tresor. rek. boek 1534*, fol. 38 verso. De dies Sacramenti corporis Domini viel, sinds Urbanus IV in 1264, op den Donderdag na Trinitate (Zondag na Pinksteren), Moll, *a. w.*, II, 3, 236 vlg. Gieseler, *Lehrb. d. Kirchengesch.* II, 2, 382, noot m. Daar in 1534 Pinksteren viel op 24 Mei, had de processie van den Sacramentsdag plaats op 4 Juni. Verg. verder boven, blz. 130.

Van Hoogstraten zelf naar Leiden en beleigde eene vergadering van de vroedschap. Hij sprak haar over de plakaten »tot extirpacie van dese nyeuwe secte” en drong er op aan, dat men die toch met »alle diligencie” zou onderhouden, waarbij hij herinnerde aan eene nieuwe bepaling, te Brussel uitgevaardigd. Om namelijk den invloed te keeren van de preeken van kettersche priesters en monniken wilde men het moeielijk maken hen te hooren en schreef daarom voor, dat »men voortaan in geen gasthuysen, leprozenhuysen noch conventen oentlick en zoude preeken dan alleen voor den ziecken conventualen ende inwoenders van dien ende anders niet”. Op deze manier konden mogelijke kettersche leeringen minder kwaad. De Leidsche heeren ¹⁾ namen dezen maatregel euvel op: het was eene verdenking van der stede rechtzinnigheid en bovendien iets nieuws. Zij antwoordden daarom den hoogen bezoeker, dat »zijl. gheensins alhier yemant vanden predicanten suspect en hielden van eenige nyeuwe secte” en dat zij daarom begeerden »dat men alhier zoude mogen onderhouden die oude manier van preeken”, d. w. z. met open deuren ²⁾.

Middelerwijl waren in deze gewesten de gedingen zoozeer in aantal toegenomen, vooral sinds den grooten Munsterschen trek, dat het Hof te 's-Gravenhage, geen kans ziende ze alle zelf te berechten, voor een jaar aan alle schouten en baljuwen verlot schonk op eigen gelegenheid vonnissen uit te spreken. Dit was in Juli 1534 ³⁾. Over 't algemeen kwam dit den vervolgden ten goede. Want de schouten waren altijd geneigd de eigen burgers te sparen. Hier te Leiden was men bovendien altijd tegen geloofsvervolging, zooals in later tijd de geschiedenis van Caspar Coolhaes aantoonen zou ⁴⁾. Vóór deze

1) Burgemeesters waren toen Dirk Ottensz., mr. Willem van Oy, Dirk Albrechtsz. en Jacob Claesz. houtkooper.

2) *Vroedschapsresolutie* van 22 September 1534. Verg. Blok, *Stad.* II, 235.

3) De Hoop Scheffer, *Inventaris der Doopsgez. Archieven.*

4) Dat Leiden (mèt Kampen) het langst de remonstranten vervolgd heeft, vond zijn oorzaak in eene gewelddadige omzetting van de vroedschap in calvinistischen geest.

maand Juli, maar ook nog daarna, vinden wij nochtans een aantal Leidsche burgers vóór het Haagsche Hof terechtstaan. Hun getal bewijst, dat de gemeente hier uitgebreid was, maar nog zwak in hare overtuiging. Velen althans herriepen. In April hooren wij van de eersten: twee broeders Jan en Claes Jansz. Smit. Zij bekennen „uyt simpelheyt doer valsche leringe” misleid zich te hebben laten herdoopen en begeeren „gracie en genade”. Het Hof is genadig en zij komen er af met de gewone straf: in linnen kleederen met eene brandende waskaars de justitie bidden om genade, mede omgaan met de processie, daarna de hoogmis bijwonen en de kaars offeren op het altaar¹⁾. Het plakkaat van pardon van 27 Februari werd dus uitgevoerd. In den loop des jaars werden aldus nog begenadigd Clement Adriaansz.,²⁾ Heynrick Cornelisz., timmerman,³⁾ Jan Ottesz., schrijnwerker, wiens vrouw wij zoo aanstonds nog zullen ontmoeten,⁴⁾ Evert Matthijsz., bakker,⁵⁾ Cornelis Claesz.,⁶⁾ Maritgen Dirksdr. van Delft, maar wonende te Leiden, welke laatste ook was medegetogen naar Genemuiden⁷⁾. Van deze allen is niets nader bekend en zij schijnen inderdaad „uit simpelheyt” misleid te wezen. Van enkele anderen kunnen wij iets meer mededeelen, terwijl zij ook den indruk maken bij de anabaptistische woelingen van naderbij betrokken te zijn. Daar is Aechte Matthijsdr. van Krommeniedijk maar wonende te Leiden. Zij bekend uit simpelheid te zijn herdoopt en wordt begenadigd, maar krijgt eene boete van 6 karoli⁸⁾. Wij hooren echter bij deze gelegenheid, dat

---

1) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 53 verso op 27 April 1534.

2) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 57 recto op 28 April 1534.

3) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 64 verso op 9 Mei 1534.

4) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 65 verso op 9 Mei 1534. Deze man betaalt bovendien nog 8 karolusguldens en had dus misschien reeds ééns gratie ontvangen.

5) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 63 verso op 9 Mei 1534.

6) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 70 recto op 15 Mei 1534.

7) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 80 verso op 2 Juni 1534.

8) *Sententiën 's Hofs van Holland*, fol. 89 recto op 12 Juni 1533.

zij de vrouw was van Willem Dirksz. den kuiper alias Bijsterveld en herinneren ons, dat Willem de kuiper een der beide apostelen was, door Jan Matthijsz. den 5^{den} Januari dezes jaars naar Munster gezonden, die daar zoo veel bijdroegen tot opwinding der gemoederen ¹⁾). Een ander Leidsch burger heeft insgelijks eene groote rol onder de wederdoopers gespeeld. Hij heette Lourijs Lourijsz., was herdoopt en had zelf een meisje, Dorothea Pietersdr., gedoopt, met wie hij voorts naar Dordrecht gegaan was, om daar te prediken. Dáár vond hij echter Bartelmeüs den boekbinder en den genoemden Willem den kuiper, van hun tocht naar Munster (want Bartelmeüs was, zooals men weet, de andere bode van Jan Matthijsz.) teruggekeerd, waar zij maar drie dagen gebleven waren ²⁾, en die thans te Dordrecht als apostelen optraden. Lourijs zag dus van de prediking in die stad af. Enkele maanden daarna werd hij gevat en in Den Haag onthoofd ³⁾. Deze Lourijs was bovendien een der wederdoopers, die de veelwijverij in de praktijk voorstonden, want hij had te Leiden nog eene vrouw met name Geertgen. In een vonnis van 9 September komt zij voor als »Lourijs Lourijsz. weduwe», wat zij dan ook sinds 28 Juli was. Reeds vroeger had zij gratie ontvangen, maar schijnt in het Leidsche »verbond» te zijn gebleven en wordt thans veroordeeld tot eene boete van 3 karoli ⁴⁾. Op denzelfden dag wordt om dezelfde reden tot 6 karoli veroordeeld Geertruid Gerritsdr., huisvrouw van den straks genoemden Jan Ottesz. ⁵⁾

---

1) De gelijkheid van naam van dezen apostel van Jan Matthijsz. met Willem Dirksz. den rooden kuiper van Utrecht (verg. *boven*, blz. 136) durf ik voor niet anders dan toevallig houden. De mogelijkheid dat wij hier denzelfden man hebben is, ook in aanmerking genomen dat zij hetzelfde ambacht uitoefenen, geenszins buitengesloten.

2) Dr. H. Detmer, *Johann von Leiden*, 1903, S. 23 f.

3) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 115 recto vlg. op 28 Juli 1534. Verg. ook *Theol. Tijdschr.* 1905, blz. 141.

4) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 133 recto op 9 September 1534.

5) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 133 recto op 9 September 1534.

Wie in onze stad ten jare 1534 »van den verbonde” waren, hielden hunne samenkomsten natuurlijk in het geheim. Op de Middelste gracht b.v. in een poortje woonde toen zekere Marijten, eene vlashekelaarster. Eigenaar van het huisje was Jan Dirk Volbrechtsz, anabaptist, die zich dáár liet herdoopen op een avond, dat bij Marijten vergaderd waren Job Thijsz., Maria Thomasdr., »verloopen clopsuster in pieter symonsz. susterhuys” en nog meer anderen. De doop geschiedde door Cornelis Pietersz., later in den Haag onthoofd ¹⁾. Van de deelnemers aan deze stille doopersche samenkomst kennen wij reeds Maria Thomasdr., het bagijntje, dat reeds in 1525 als sacramentist was gevangen genomen, maar begenadigd en nu blijkbaar tot de nieuwe sekte was overgegaan. ²⁾ Jan Dirk Volbrechtsz., volgens zijn vonnis in den Haag onthoofd, wordt nergens elders vermeld; evenmin Cornelis Pietersz. Beiden moeten zij bij de reeds bekende martelaars worden opgeteld. De naam Pietersz, geeft al zeer weinig houvast, maar het is toch opmerkelijk hoevelen van dezen naam juist in 1534 te Leiden als anabaptisten voorkomen, zoodat men geneigd wordt aan ééne familie te denken. Daar is vooreerst de genoemde Dorothea Pietersdr. eene der beide vrouwen van Lourijs Lourijsz. Dan Cornelis Pietersz., die den doop bediende aan Jan Dirk Volbrechtsz. Dan Frans Pietersz., een Leidsche anabaptist, die geen berouw toonen wil en den 11den Mei dezes jaars te Amsterdam wordt verbrand. ³⁾ Den dag daarop Adriaan Pietersz. »met eenen oge” die vóór twee jaren te Amsterdam was geweest en daar een aantal menschen had zien gaan »na der heyliger stede” d. i. naar de kapel, die gebouwd was over de haardstede, waar den 15den Maart 1345 de hostie haar eerste mirakel gedaan

---

1) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 133 recto. Het vonnis is van 16 Augustus 1544, maar er wordt in vermeld, dat de samenkomst had plaats gehad „geleden omtrent tien jhaer”. Verg. *Theol. Tijdschr.* 1905, blz. 146 vlgg.

2) Verg. *boven*, blz. 310.

3) Te zamen met Pieter Pietersz. van Wormer en Wijncken Jansdr. uit Friesland, *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 66 verso en 67 recto.

had ¹⁾. Adriaan, die brood en kaas in de hand gehad had, had gezegd, dat »het broot, dat hij in de hant hadde soe goet was als dat ter heyliger stede in de monstrance stonde"; dat »daer geen God is, anders so soude het bloeden als die priesters dat sacrament breken in drie stucken in der mijsse" en dat »die papen geen goden maicten alsoe God was in den hemel". Wegens blasfemie wordt Adriaan onthoofd. ²⁾ Al verder Pieter Pietersz. alias Borrekiek, dien wij zoo aanstonds nog zullen ontmoeten. Eindelijk Pieter Pietersz. alias Coman Piet, die zich omtrent St. Maarten, 13 November 1535, had laten herdoopen ten huize van een lantarenmaker hier ter stede door »een kort man", in tegenwoordigheid van zijn broeder Joost Pietersz, en Roelof Jansz. een wollewever. Daar hij binnen den door het plakkaat van pardon gestelden termijn geen berouw had beleden, werd hij onthoofd ³⁾. Ziehier eene gansche rij doopersche martelaren uit onze stad, allen uit de jaren 1534 en 1535, allen Pietersz. geheeten, allen bij het getal der bekende martelaren op te tellen. Slechts Adriaan schijnt tot de oudere sacramentisten behoord te hebben, maar kan even als Maria Thomasdr. tot de anabaptisten zijn overgegaan. Ofschoon wij tot ééne groote familie Pietersz., waarvan de leden van den verbonde waren, niet durven besluiten, blijkt in elk geval van het bestaan van een talrijken kring dooperschen, van wie velen hun geloof met den bloede bezegeld hebben. De man, die aan den laatst genoemden martelaar den volwassen-doop toediende, wordt gezegd een »kort man" te zijn geweest. Dergelijke bijvoegingen komen wij herhaaldelijk tegen, zonder dat zij ons veel verder brengen. Ook thans niet. In een later te noemen stuk heet Jan van Geelen een »middelbaer man". Maar aan hem behoeven wij hier niet te denken, want hij was reeds bij het anabaptistenoproer te Amsterdam, 11 Mei 1535, doodgeschoten.

---

1) *Het mirakel van Amsterdam*, kerkelijk goedgekeurd. Amsterdam, van Langenhuysen, 1895.

2) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 67 verso en 68 recto op 12 Mei 1534.

3) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 244 recto op 29 Mei 1536.

Naast deze zware vergrijpen, rakende het kerstengelove, vinden wij ten jare 1534 binnen onze stad ook kleinere overtredingen, baldadigheden b.v. jegens priesters, waaraan geen overmatig gewicht mag worden toegekend, welke daarom ook door die van den gerechte zelve werden behandeld, maar die voor onze kennis van den heerschenden geest toch van eenig belang zijn en als losse potloodkrabbels van de toenmalige zeden de aandacht verdienen. Ik denk aan het wangedrag van zekeren Louwerijs Allertsz. dat ik, om de lokale kleur te behouden, in de taal-zelve van dien tijd mededeel. Op een avond in September te tien uren was deze Louwerijs, het is waar, »wel »wesende bij den drancke" gekomen »opte kamer van heeren »claes ewoutsz. priester, staende binnen den huysse van lou- »werijs voorn., alwaer die voirsz. heere claes lach te bedde in »sijn hemde om te slapen, ende heeft hem geslagen een blaue »oog en aensichte zulcx dat zijn noese bloede, nae hem nemende »des voirsz. heeren claesen clederen ende willende des voirsz. »heeren claesen hemde van sijn lijff hebben ende heeft des »voirsz. heeren claesen palsrock angetogen ende sijn tabberden, »wamboes ende hoessen nae hem genomen ende dairmede »vuyten huysse geloepen" 1).

Onder de anabaptisten, die te Leiden in 1534 werden be-
genadigd, komt ééne vrouw voor, met wier naam te noemen
wij tot hiertoe hebben gewacht, omdat zij ons tot een nieuw
gedeelte onzer geschiedenis brengen zal, Maritgen Ysbrantsdr.,
huisvrouw van Jan Beukelsz. Zij ontvangt gratie volgens het
plakkaat van pardon, ofschoon zij ook den tocht naar Gene-
muiden had medegemaakt 2). Het was dezelfde maand, ja ver-
moedelijk dezelfde week, dat haar man, daarginds te Munster,
zich door Dusentschurr en Knipperdolling de koningskroon
op 't hoofd liet zetten, terwijl de wederdoopers hun geliefkoosd
lied, dat ons van hunne lippen als profanie in de ooren klinkt,

1) *Correctieboek* op 16 September 1534.

2) *Sententiën 's Hof's van Holland* fol. 129 resto op 7 September 1534.

aanhieven: »den hoogen God alleen zij eer" 1). Het spreekt vanzelf, dat wij van den koning van Sion slechts zullen spreken, voorzoover hij tot ons onderwerp in betrekking staat d.w.z. weinig: hij heeft zijne rol te Munster en niet te Leiden gespeeld. Voor ons doel is het volgende genoeg. Jan Beukelsz. 2) was de zoon van Boekel Gerijtsz. en Alijdgen Jansdr. te Leiden. Den 2den April 1528 verscheen nl. voor de schepenen Claes Claesz. en Gerijt Doensz. Boekel Gerijtsz., weduwnaar van Alijdgen Jansdr., bij wie hij twee toen nog minderjarige kinderen, Jan en Annetgen, had. De vader verklaarde, dat het moederserfdeel bestond uit 200 gouden karoli van 84 in 't mark, waarvan hij tot de mondigheid dier beide kinderen het vruchtgebruik hebben zou, onder belofte, dat hij ze daarvoor onderhouden zou »als redelick ende wenselick is." Bij hunne mondigheid zal hun het geld worden uitbetaald. Blijft de vader in gebreke, dan zullen de kinderen dit mogen verhalen op een huis met erve staande op den hoek van het Noordeinde en het Kort-Rapenburg en vier kamers tellende 3). Dat wij hier inderdaad den vader van den lateren »koning van Sion" vóór ons hebben, blijkt uit eene aantekening op den rand bij den naam Jan: »dese jan word »namaels coninck tot munster in westfalen, zoe vele geloof- »waardige historiën claerlic vermelden." Geeft men, met ons, aan dit stuk in geloofwaardigheid de voorkeur, dan vervalt daardoor (of laat zich daarmee althans moeielijk rijmen) de betrouwbaarheid van dat andere bericht, ook nog door nieuwe

1) Toen Jan van Leiden den 12den Juni 1535 ééne zijner vrouwen, Elise Wandscherer, het hoofd afhieuw (de aanleiding er toe wordt verschillend verhaald) zongen de overigen ditzelfde lied.

2) De oudste schrijvers, het patronymicum niet verstaande, spreken van Johannes Becoldus (Heresbach, *Historia de fractione monasteriensis* III, 15) of Bocoldus (Lamb. Hortensius, *Tumultuum anabaptistarum liber unus*. p. 17) of Jan Becoldt (Guydo de Bray, *Wortel, den oorspronck ende het fundament der wederdooperen*, Nederl. vert. 1589, blz. 23). In de Nederl. vertaling van het werk van Hortensius, 1660: Jan Bokelsz. blz. 33. Over de volstreckte onbetrouwbaarheid van de *Historia* van Conrad Heresbach, „eine Fälschung" en voor de geschiedenis „wertlos", schreef onlangs Dr. W. Meier in *Zeitschr. f. vaterl. Gesch. u. Alt. kunde Westfalens*, Bnd. 62, 1904. S. 139—154.

3) *Groot bewijsboek van weesmeesteren B.* fol. 74 verso d° 2 April 1528.

schrijvers ¹⁾ medegedeeld, dat Jan de zoon zou zijn van den schout van Zevenhoven in onwettig huwelijk met eene later vrijgekochte lijfeigene uit Munsterland. Tenzij men wilde aannemen, dat Boekel Gerijtsz. vóór hij zich te Leiden vestigde het schoutsambt te Zevenhoven had bekleed en later Jan voor den zoon van Alijdgen Jansdr. liet doorgaan. Doch deze veronderstelling brengt zóóveel moeilijkheden met zich, dat het veiliger schijnt zich te houden aan het gelijktijdig bericht van weesmeesteren. In een na te noemen vonnis heet de latere beruchte wederdooper »Oude Jan Beukelsz.» waaruit men een oogenblik zou geneigd zijn op te maken, dat hij zoo werd genoemd in onderscheiding van een »jongen Jan», die dan de Jan van het stuk uit het Groot bewijsboek zijn zou. Maar dit strijdt wederom met de aantekening, dat deze Jan juist later »coninck tot munster» werd.

Jan Beukelsz. dan werd geboren uit bovengenoemd huwelijk in 't jaar 1509 en, terwijl wij 't algemeen bekende (dat hij kleermaker van zijn ambacht was, Engeland, Vlaanderen, Lisabon, Lubeck, bezocht, ijverig deelnam aan de oefeningen van de Leidsche kamer van rhetorica) onvermeld laten, stippen wij slechts aan wat wij voor onze geschiedenis noodig hebben te weten. In den zomer van 1533, vierentwintig jaar oud, heeft hij voor 't eerst Munster bezocht, maar was toen nog niet herdoopt. In het najaar keerde hij naar Leiden terug, waar hij eene vrouw had, eene schippersweduwe, de reeds genoemde Maritgen Ijsbrantsdr., bij wie hij twee kinderen verwekte. Zij hielden eene slecht befaamde herberg in het huis aan het Noordeinde, waar wij zagen, dat ook de vader reeds had gewoond. ²⁾ Dáár werd, nog in November deszelfden

1) B.v. door dr. H. Detmer, *Johann von Leyden* 1903, S. 21.

2) Verg. Blok, *Stad*, II, 234 noot 2. Intusschen schijnt hij nog andere huizen te hebben bewoond of althans bezeten. Wanneer wij zoo aanstonds den mislukten aanslag op Leiden zullen verhalen, zullen wij melding gemaakt vinden van „drie huizen bij Sint Jans brugge t.w. Jan Boeckelsz. huis in de Wytte Lelie.” Dat was dus in de Donkersteeg of op de Hoogstraat. In de derde plaats is er eene overlevering, dat het echtpaar zou gewoond hebben

jaars Jan Matthijsz. zijn gast, van wien hij met zijne vrouw den doop ontving, en die hem den 13^{den} Januari d. a. v. als zijn bode naar Munster zond, als overbrenger der »21 Munstersche artikelen». Dáár trouwt hij, die door zijn zinnelijken lust, door zijne wonderlijke overmacht op menschen, door zijne mengeling van de grootste zonden met de grootste talenten later de wezenlijke oorzaak der Munstersche veelwijverij worden zou, ¹⁾ de dochter van Knipperdolling; na het sneuvelen van Jan Matthijsz. op Paaschzondag, 5 April 1534, ook diens weduwe Divara (d. i. Dieuwertje, eene brouwersdochter uit Haarlem, door Jan Matthijsz. ontvoerd), aan wie zijne zestien andere vrouwen ondergeschikt waren. ²⁾ In September volgt zijne kroning, in October de uitzending der apostelen, in Mei 1535 de verkiezing van de hertogen, 25 Juni valt de stad en 22

---

aan de westzijde van de Hooigracht tegenover de Groenesteeg „hebbende eenige trapjes voor de deur”. Het zou dit huis zijn, thans bewoond door den hoogleeraar Lorentz., dat in 1535, na de inneming van Munster en de ter dood brenging van Maria Ysbrantsdr. voor f 50 gerechtelijk werd verkocht, *Oud Memoriaal van de rekenkamer van Holland*, fol. 34.

1) Verg. H. Detmer (†) *Ueber die Auffassung von der Ehe und die Durchführung der Vielweiberei in Münster*, 1904; Guydo de Bray, *a. w.* blz. 23, verso vlgg.; Lamb. Hortensius *a. w.* p. 27 vlg. 44 vlg. Ook op dit punt is hij niet de fanaticus, die zondigt in geestvervoering, maar de berekenende, sluwe wellusteling. Nog onlangs heeft E. M. ten Cate in den *Tijdspiegel* van April 1903 eene poging gedaan, om Jan van Leiden in zijne eer te herstellen, betoogende, dat hij met volkomen oprechtheid handelde, dat hij aan de waarheid zijner zending geloofde en dat zijne verregaande sexueele losbandigheid sterk overdreven is geworden. Maar de geschiedenis spreekt al te duidelijk van het tegendeel. Zelfs de latere eeuwen bewaren de herinnering aan zijne polygamie. Als later in de kringen van collegianten, kwakers, labadisten en andere „reformateurs” het vraagstuk van de vrije liefde eenige beroering wekt, wordt Jan van Leiden genoemd als de schutspatroon er van. In de regelen:

„Gij hebt veeleer die vraag heel anders uytgedrukt

„En met een grauwe hand van Beukels hooi geplukt . . .”

slaait het woord Beukel ongetwijfeld op den Munsterschen profeet, zooals reeds door Fleischer werd vermoed. Vergel. Hylkema, *Reformateurs*, II, 102 vlgg. en noot 214 op blz. 104.

2) Een harer was de reeds genoemde Elisa Wandscherer, van wie door een luim der historie, het sierlijk gestikte muiltje bewaard gebleven is, Tumbült, *Die Wiedertäufer* 1899, S. 90, abb. 90. Misschien is zij die „gemalin van Jan van Leiden” met de melancholieke gelaatstrekken, zooals Hermann tom Ring haar schiiderde (Groothertog. Mus. te Schwerin) cf. Tumbült *a. w.* tegenover S. 74.

Januari 1536 ondergaat de koning van het duizendjarig rijk, met Knipperdolling, zijne ijselijke doodstraf.

Het ware karakter van dezen onzaligen man, wiens wandaden jaren lang nog allen anabaptisten zonder onderscheid zouden worden aangerekend, is der overheid ten onzent niet aanstonds bekend geweest. Nog in Mei 1534, toen hij reeds bijna vier maanden in Munster de gemoederen beheerschte, wordt hij door het Hof gehouden voor iemand die uit simpelheid zich had laten misleiden en dus gratie ontvangen mocht. Hij wordt bij verstek veroordeeld tot vier karoli boven de gevangenskosten, ¹⁾ waaruit moet worden opgemaakt, dat hij einde 1533 een poos gevangen heeft gezeten, gelijk zoovele Leidsche burgers. Maar in October was het Hof beter ingelicht, natuurlijk, want toen zetelde hij al openlijk in al de pracht van zijn koningschap. Thans wist men, dat »oude Jan Beukelsz. van Leyden» zeer besmet was »van den Luterse ende Melchiorite secte» (wat hij juist niet was), dat hij te Leiden zijne leer had gepredikt en te zijnen huize verscheiden personen had herdoopt (wat inderdaad zoo is), dat hij daarna naar Munsterland getogen was en zich voor een profeet had uitgegeven, dat hij in die waardigheid vele brieven geschreven had »herwaertsover» om de onderzaten dezer landen naar Munster te lokken en dat dan ook vele burgers van Leiden en van Hazerswoude (waar, zooals wij reeds zagen, een groote kring van wederdoopers bestond) dusdanig betooverd waren, dat zij zich op weg begeven hadden naar Munsterland. Het Hof had den defaillant ten vierden male »ex habundantie» gedagvaard, maar hij was (denkt, dat hij in Munster belegerd werd!) niet verschenen, waarom hij thans bij verstek tot eeuwig bannissement veroordeeld werd. ²⁾

1) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 75 recto op 16 Mei 1534. Van 14 Juli 1534 is het vonnis waarbij Jan Matthijsz. „principael auteur van de nieuwe secte van den melchiorieten ende anabaptisten» gebannen wordt. *Sententiën* fol. 120 recto.

2) *Sententiën 's Hof's van Holland*, fol. 144 verso vlg. op 6 October 1534. Dat het Hof nog in dezen tijd Jan van Leiden voor een lutheraan en mel-

Tot die inwoners van Leiden, die hadden getracht Munster te bereiken, maar te Genemuyden waren aangehouden, behoorde ook, wij zagen het reeds, de vrouw van Jan van Leiden, Maritgen Ijsbrantsdr., die den 7^{den} September 1534 werd begenadigd. Misschien zou zij, zoo zij haren ontrouwen echtgenoot in den krans zijner gemalinnen gezien had, zich hebben bekeerd. Thans bleef zij eene vurige anabaptist, en terwijl de man in Munster zijne rol speelde, maakte de vrouw haar huis te Leiden tot een toevluchtsoord voor vervolgde wederdoopers en tot een soort van hoofdkwartier voor de samenzweerdere tegen de rust der stad. En hiermede zijn wij genaderd tot het relaas van den aanslag der wederdoopers op Leiden.

Men kan niet zeggen, dat de regeering der stad geen oog heeft gehad voor dreigend gevaar. Reeds in hare vergadering van 20 October 1534 was het ter tafel gekomen, dat weliswaar de tocht naar Munster in de vasten laatstleden was mis-

---

chioriet hield, bewijst ten overvloede, hoe slecht men nog in de hooge kringen van de volkstromingen op de hoogte was, en dat men daar ook de literatuur niet bijhield. Trouwens eerst in het volgende jaar zou Menno Simonsz. zijn „Een gantz duidelijck ende klaer bewijs” uitgeven dat „Jesus Christus is . . . een koninck aller koningen”, in 't bijzonder gericht tegen de „grouwelijcke ende grootste blasphemie van Jan van Leyden” (Mei 1535), door Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, I, 20, noot 3, op 't jaar 1534 gezet. Maar zie De Hoop Scheffer in *Doopsgez. Bijdragen*, 1864, blz. 133. De opmerking moge hier eene plaats vinden, dat Jan van Leiden nog lang in de literatuur voortleeft. Piccardt zegt van hem, op zijne geheel bijzondere manier: „Te deser tijdt worp sich eenen luyzigen snijder op tot coninck van Munster, genoempt Jan van Leiden, die sich een grooten aanhanck maeckte van eenen hoop uyt sinnige wederdoopers of tibben, die met de lijmslange liepen, van voornemen om een nieuw Zion . . . te fondeeren. Doch . . . desen Boeckweyten Coninck . . . werd in ysere korven aan S. Lamberts toren naer den hemel verheven.” *Antiquiteiten*, 1660, blz. 219. Over „tibbe” als scheldnaam voor wederdooper zie in mijn artikel over Piccardt, *Dr. Volksalm.*, 1900, blz. 33, noot 2 en *Doopsgez. Bijdragen*, 1882, blz. 34, 1888, blz. 49. En in een *Samenspraak* tusschen Loshoofd (d. i. Jan Rieuwertsz.) en Listige Veynser (d. i. dr. Abraham Galenus) uit het jaar 1663 heet het: „Waertoe nu op zijn Jan van Leydens en Knipperdollings begonnen?” (d. i. „waarom er dadelijk zoo woest op ingaan?”). Van de manier, waarop van Spaansch-katholieke zijde over hem geschreven is diene als voorbeeld wat Flor. van der Haer zegt in *De initium tumultuum belgicorum libri duo*, 1587, p. 46: „Joannes Boekel, Cnipperdolling . . . hominesne an humana forma daemones difficulter dixerim.”

lukt, dat die van Haarlem een groot aantal anabaptisten ook uit Leiden hadden gevangen genomen en de hardnekkigen terecht gesteld, maar dat men daarom toch niet gerust mocht zijn. Velen der vrijgelaten wederdoopers hadden hunne dwalingen afgezworen, meer »mitten monde dan mitter harten» en gingen voort in 't geheim aanhangers te winnen. Dus was de vrees niet ongegrond, dat zij in den aanstaanden winter eene nieuwe poging tot oproer zouden doen, vooral, omdat een aantal wederdoopers, uit Munster uitgebroken, hunne gelederen waren komen versterken. Ofschoon dus op hare hoede en van gevaar zich bewust, kon de stad niet medegaan met het voorstel van den stadhouder Van Hoogstraten om duizend voetknechten te werven voor de defensie van Holland, aldus dat 429 man zou komen ter betaling van gesloten steden en 535 voor het platte land, behalve de hoofdmannen, weyfels, trommelslagers, pijpers e. a. Zij achtte het billijk, dat de keizer, voor de bede, hem onlangs toegestaan, zulk een leger zou werven en onder de wapens houden in de Lange Straat (N.-Brabant) of elders ¹⁾.

Een veertien dagen vóór de ontdekking van den beraamden aanslag had de vroedschap een ander blijk van waakzaamheid gegeven. Zij wist natuurlijk van de geheime samenkomsten, overal in Holland voortdurend gehouden, en zij zag daarin, niet zonder grond, eene verderfelijke misleiding van de goedgeloovigen. Want het stond bij haar vast, dat voortdurend nog enkele raddraaiers in 't geheim aan de »simpele ende »onnosele menschen hoer vermaledide dwalingen ende abuysen» predikten, »bedriegende ende herdopende denselven, soeckende »alle middelen ende practicquen om vorder tgemeen volck te »verleyden ende tot haer ketterlicke, valsche, quade opinie »ende dwalinge te brengen, gevende denselven simpelen menschen sekere teyckenen van haere dwalingen» (waarmede de doop bedoeld is) »ende henl. onderwijsende tot quade gevoe-

1) *Vroedschapsresolutieboek* op 20 October 1534. Een weyfel is een vaandrig, feldwebel.

›lens ende gelove vanden heyl. eerw. Sacrament, ook van ›onsen heylighen, cristelicken gelove ende geboeden der heylighen kerck.” Daar nu de regeering oordeelde, dat ieders hoogste zaligheid hier op ’t spel stond, beloofde zij voor het aanbrengen van iederen ›valschen doeper ofte herdoeper” tot eene ›dankbaarheid” van stadswege 25 karoli, terwijl wie een hunner herbergde, of verzweg hetgeen hij van hunne samenkomsten wist, aan den lijve zou gestraft worden. ¹⁾

Van de zijde der wederdoopers heeft er inderdaad verraad plaats gehad, t. w. niet van de eigenlijke samenzweerders, maar door een, die misschien buiten het eigenlijk komplot stond. Het plan was aldus. Als datum van den aanslag was vastgesteld St. Paulus-nacht, d. i., daar St. Pauli Conversio valt op 25 Januari, de nacht van 24 op 25 van die maand. In het huis, waar de vrouw van Jan Beukelsz. woonde, op den hoek van het Noordeinde bij de Anthoni-brug, waar de Drie Haringen uithingen en in een ander, ook aan hem behorende, in de Donkersteeg bij de St. Jansbrug, waar de Witte Lelie uithing, waren de anabaptisten vergaderd, ten getale van omstreeks 50, allen welgewapend en in ’t harnas. In den aangewezen nacht zouden zij te hoop loopen; op onderscheiden plaatsen de stad in brand steken; schout, schepenen en vroedschap dooden, bij dit alles rekenend op de hulp van Jan Alleman, die reeds oproerig was, en van drie vendels uit Munster, die volgens hunne leiders dicht in de buurt tot bijstand gereed lagen. Aldus zou Leiden ›op zijn Munstersch” worden ingenomen. Den Zaterdag te voren echter, 23 Januari, werd het plan verraden. Toen kwam des middags te één uur bij Albert van Egmond, kastelein van Woerden, zich een burger van dat stadje vervoegen en zeide, dat bij hem aan huis een slotenmaker uit Leiden gekomen was, geboortig uit het land van IJselstein, die vroeger herdoopt was geweest ²⁾, maar

1) *Aflesingsboek* B. fol. 39 verso op 9 Januari 1535.

2) Het land van IJselstein was een broeinest der Batenburgers; verg. *Theolog. Tijdschr.*, 1905, blz. 141, 143.

penitentie had gedaan en hem thans had verhaald wat te Leiden de wederdoopers in hun schild voerden. De kastelein, aanstonds overtuigd van het ernstige der zaak droeg aan een renbode, onder belofte van een philipsgulden, op om »roekeloos" d. i. *ventre à terre* naar Leiden te rijden en de magistraat te waarschuwen. De man deed wat hij kon en was te 7 uur op het stadhuis aan de Breestraat, zoodat hij in ruim 5 uren den tocht had volbracht ¹⁾. Het was toen al donker. Maar aanstonds werden de schutters opgeroepen, de aangeduide huizen omsingeld en doorzocht. Men stuitte daarbij echter op gewapend verzet. Daarom liet men dien avond van verdere pogingen af en vergenoegde zich met het trekken van een sterk kordon om de beide woningen. Den volgenden morgen, Zondag 24 Januari, werden toen de samenzweerders, met overmacht van wapenen en terwijl men zelfs kanonnen op de huizen richtte, gevangen genomen. Blijkbaar hadden velen nog kans gezien te ontsnappen, ook zullen allen nog niet reeds op Zaterdagnacht te zamen geweest zijn, althans men greep 14 à 16 (of 15) mannen en 4 (of 5) vrouwen. Onder deze laatsten bevond zich ook Maritgen Ijsbrantsdr. Zóó was het onheil afgewend ²⁾.

1) Onder gewone omstandigheden nam men er meer zijn gemak van. Den 8sten Maart 1525 b. v. bracht Willem van der Veen, gezworen bode met de bus, voor een der burgemeesters een brief aan den kastelein van Woerden over, waarvoor hij twee dagen in rekening bracht. *Tresor. rek. boek.* 1525, fol. 46 recto.

2) Aldus heb ik getracht den gang der gebeurtenissen juist weer te geven. Wagenaar, *Vaderl. Historie*, V, 88, zegt, dat de regeering op 23 Januari door de wethouderschap van Amsterdam werd gewaarschuwd óf door den slotvoogd van Woerden. Het eerste ontleent hij aan Orlers, *a. w.*, II, 443, die de regeering door onthullingen van gevangen wederdoopers uit Amsterdam laat gewaarschuwd worden. Dat wij den Woerdenschen kastelein de eer gunnen, geschiedt vooreerst op grond van wat Lambertus Hortensius verhaalt, *a. w.* p. 53 („*conjuratio indicio detecta a praefecto arcis Wordenae*") doch vooral omdat 's mans bemoeiingen blijken uit den brief, door hemzelven aan de Leidsche regeering geschreven, en uit een anderen, door onze vroedschap gezonden aan die van Gouda, d° 28 Januari, waarin mede van zijne tijdige hulp wordt gewaagd. Deze beide belangrijke stukken, benevens een brief van Leiden aan Dordrecht d° 27 Januari en aan Deventer d° 13 Februari, zijn door

De gevangenen werden aanstonds ondervraagd, doch slechts »bij eede en monde». Zij wilden geene medeplichtigen ver- raden. De beul van Utrecht, ras ontboden, legde hen ter torture, maar hun vonnis stond van te voren vast. Daar zij allen tot de verleiders moesten gerekend worden, werden zij gestraft »mitten vyere.» Zoo eindigde ook de vrouw van Jan Beukelsz. haar leven, bijna een jaar vóór hem, die, zooals men weet, 22 Januari 1536 werd terechtgesteld.

Dienzelfden Zondag, 24 Januari ontving de Leidsche regeering, een brief van Van Hoogstraten, dien zij thans niet meer noodig had. De gouvernante was nl. door den hertog van Kleef gewaarschuwd, dat Jan van Geelen de stad Munster verlaten had met eene groote som gelds, om daarvoor leef- tocht en salpeter te koopen en die weder binnen de veste te brengen. Wij hooren bij deze gelegenheid, dat de beruchte wederdooper was »een middelbaar, vierschoten ¹⁾ man», bleek, zonder baard, gewoonlijk gekleed in zwarten pelsrok, zwarte

Rammelman Elzevier afgedrukt in de *Navorscher* XIII, blz. 325 vlg. Tot mijn groot leedwezen heb ik de origineelen nergens kunnen ontdekken; niet te Leiden; niet te Gouda, vanwaar dr. L. A. Kesper de goedheid had op mijne vraag te antwoorden, dat zelfs van de ontvangst niet wordt gerept (waarbij men echter dient te weten, dat de notulen van burgemeesteren aldaar eerst van het einde der 16e eeuw af over zijn); niet te Dordrecht, vanwaar de heer Van Dalen mij schreef, dat zijne brievencollectie uit dezen tijd geen Leidschen brief bevat. Over Deventer zie *beneden*. Het aantal samenzweerdere heet bij Orlers 30 à 40, in den brief van den kastelein 300. Orlers zegt, dat zij samenkwamen in het huis hoek Noordeinde, de brief spreekt van drie huizen in de Donkersteeg of op de Hoogstraat. In een ander stuk (verg. *Navorscher*, 1864, blz. 163) is sprake van het doorzoeken van het huis van Jan Beukelsz. en het gevangennemen van enkele wederdoopers. In het vervolg op de *Divisie Chroniek*, fol. 40 verso col. a, wordt slechts gezegd, dat op St. Pauwelsavond de wederdoopers poogden Leiden te overweldigen. Het ligt voor de hand, dat er meer dan één centrum van den aanslag zal geweest zijn, waarom er ook wordt gesproken van het doorzoeken van huizen. Het aantal gevangenen heet bij Hortensius t. a. p. „XV virillis stirpis, V foeminae”, in den brief aan Dordrecht „14 à 16 mannen en 4 vrouwen”. Dit alles tot rechtvaardiging van het in den tekst gezegde. Orlers noemt de anabaptisten mennonieten!

1) Kiliaan, *Etymologicum*, p. 746: vierscheutigh, vierschotigh, quadratus, geheel ons „vierkant”.

kousen, die boven de knie drie vouwen hadden en doorsneden waren, met zwarten hoed en zwarten sluier. Daar het voorts bekend is, aldus schreef de stadhouder, dat de wederdoopers Amsterdam en andere steden willen innemen, moeten ook die van Leiden goede wacht houden en vooral letten op die suspecte poorters, die zoo licht arme lieden verleiden ¹⁾. De waarschuwing was juist niet meer noodig.

Het spreekt vanzelf, dat nochtans alle maatregelen genomen werden, om ook maar de gedachte aan herhaling te voorkomen. De magistraat, dankbaar, dat God Leiden had bewaard en dat getrouwe vrienden hadden gewaarschuwd, daar men anders met de stad „zeer onbehoorlijk zou geleeft hebben”, beval, mede op 24 Januari, dat de kloveniers en voetboogschutters onder de wapenen zouden blijven en ook in den rusttijd thuis hunne wapenen gereed zouden houden; dat de vroedschap zou vergaderd blijven; dat zij, die herdoopers herbergen, zich op het stadhuis bij burgemeesters moesten aanmelden vóór drie uur na den middag en dat zij, die zouden durven voortgaan een dezer misdadigers bij zich thuis te houden, daardoor zouden verbeuren lijf en goed. Voorts richtten mijne heeren van den gerechte nog eene hartelijke dankbetuiging tot alle schutters en goede lieden, die in den afgelopen nacht zich zoo uitnemend gekwetten hadden van hun plicht, terwijl zij ook voor 't vervolg hunne hulp verzochten ²⁾. Den volgenden dag beveelt de vroedschap nog eens, dat de schutters niet dan goed gewapend zich op straat vertoonen mogen d. w. z. met de hellebaard, de gavelijn ³⁾

---

1) De brief is afgedrukt *Navorscher* XIII, 327 vlg. Men weet, dat Jan van Geelen sedert deelnam aan den tocht naar Oldeklooster, aan de strafbepening aldaar ontsnapte, maar in het Anabaptisten-oproer te Amsterdam werd doodgeschoten.

2) *Aflesingsboek B*, fol. 40 verso en 41 recto.

3) Gavelijn, javelijn, gavelot, eene werpspiets. Een Henegouwsche jood steekt naar een Maria-beeld „mit enen scerpen gavelote” (*Chronicon Joannis de Beka* in *Matthaeus' Analecta* III, 214, waar in margine nog: „acumine lanceae suae”).

of een goed, lang mes. Er hielden zich nog een aantal wederdoopers schuil, die aan het »ongodlicke upset" hadden deelgenomen, zoodat het noodig werd geacht nog eens de 25 karoli voor het aanbrengeu uit te loven, waarbij de mededeeling werd gevoegd, dat niemand moest meenen de gestelde machten te kunnen weerstreven want »den gerechte veel meer kennelick is dan men verthoent." Samenscholingen uit nieuwsgierigheid werden niet toegelaten. Vrouwen en kinderen verdrongen zich bij de poorten, die streng bewaakt werden, bij de huizen van bekende wederdoopers, maar haar werd thans dit genoegen ontzegd op verbeurte van haar »opperste kleed, hoeycke, tabbert, palsrock of mantel." Om op de hoogte te zijn van het aantal mogelijk ongewenschte poorters, moest iedere bonmeester in zijn bon van huis tot huis gaan en opschrijven ieder die in de laatste twee jaren van buiten was gekomen, met vermelding van het ambacht, dat hij uitoefende ¹⁾. De schrik zat er thans in en de bevolking was in eene stemming om den last van strenge voorzorgsmaatregelen willig te dragen. Daartoe moet nog gerekend worden de bepaling van 11 Februari, dat niemand huizen of kamers verkoopen of verhuren mocht zonder aan burgemeesters te kunnen toonen wat voor soort menschen de huurders waren; dat lijsten van vreemde logeergasten, wereldlijk of geestelijk, moesten worden ingeleverd bij den pensionaris, Mr. Willen Wten Agger, wat trouwens geen nieuwe maatregel was ²⁾; dat niemand bij donker gewapend over straat mocht gaan en dat, als der stede klok negen geslagen had, ieder een licht bij zich hebben moest, behalve de dienstmaagden, die om boodschappen uitgezonden werden. Er is in deze maatregelen

1) *Aflesingsboek B*, fol. 41 recto en verso.

2) Van 23 Mei 1513 b.v. is de bepaling „dat elck waerdte ende waerdinne „tsavonts comen sullen bij den hooftman vande waecken ende bringhen in „gescrifte naem ende toenaem van haer gasten ende van waer die comen. „Desgelijcx alle cloosters en geestelicke personen die yemant binnen huere „huysen ontfangen, nader zonne aldaer blivende." Losse snippet in *Aflesingsboek A*, fol. 38.

verder niets opmerkelijks. Maar dat de wederdoopers onder de burgerij vele aanhangers telden en menigeen, schoon aan den aanslag niet medeplichtig, op hunne hand was, dat blijkt duidelijk uit feiten als deze, dat de justitie en hare helpers bij de terechtstelling der samenzweerders werden nageloopt en met steenen geworpen, dat de stadswakers bij de poorten en op de vesten werden uitgescholden en geslagen, en dat mannen en vrouwen samenschoolden bij Gravensteen en riepen tot de gevangenen, die »op schoenverdriet" lagen ¹⁾).

Het behoeft wel geen betoog, dat ook der »zonderlinge gratie en barmhartigheid Gods", waardoor de stad was behoed, van overheidswege dankbaar hulde zou worden gebracht. De regeering bestemde daartoe Zondag den 14^{den} Februari ²⁾. Vooraf werd in de drie parochiekerken eene plechtige mis gezongen voor 't sacrament en daarna in het sermoen de gemeente tot devotie opgewekt. Tot bijwoning van die mis en tot het volgen van de processie was ieder dringend aangevaard, opdat zooveel mogelijk God zouden bidden, dat de valsche secte der herdoopers mocht worden geëxtirpeerd en geen schamele en arme harten verder mochten verleid worden. Al de broeder- en zusterschappen deden in de processie hunne toortsen dragen door hunne homans of door anderen, mits boven de twintig jaren, waartoe zij op eene boete van een gouden karolus verplicht waren. Alle kapelaans en priesters gingen mede en droegen hunne schoonste kleedij en hunne beste kerksieraden. Opdat de plechtige ommegang door niets zou worden gestuit, moesten de brouwers en ververs aan de Steenschuur, waar de stoet langs kwam, de houten goten, die tot afvoer van het vuile water dienden, en die vaak des Zondags dwars over de straat bleven liggen, laten wegnemen,

1) *Aflezingsboek B*, fol. 42 recto tot 43 verso op 11 Februari 1535. Over Gravensteen en Schoonverdriet verg. *boven* blz. 36 vlg.

2) St. Pauli Conversio, 25 Januari, was op een Maandag gevallen; 11 Febr. de datum van het vroedschapsbesluit, was dus een Donderdag en omdat dáár van den eerstvolgenden Zondag als dag der processie sprake is, werd zij 14 Febr. gehouden, Zondag Invocavit.

terwijl zij, die boomen, linden of andere, vóór hun huis hadden staan, die hadden moeten laten opsnoeien, opdat de processie en »die pelle (d. i. baldekijn) vant heyligh sacrament eerlicken daironder souden mogen passeren.” Op deze plechtige wijze werd »God van hemelrike” vromelijk gedankt¹⁾.

Met dat al sleepte de zaak nog velerlei gewichtige besloomingen na zich, vooreerst het onderzoek naar de mogelijke deelnemers aan den aanslag. De regeering van Deventer b.v. had gevraagd of er onder de te Leiden gevangen wederdoopers ook burgers van hare stad waren? De Leidsche vroedschap kon daarop, d^o 13 Februari 1535, antwoorden, dat zij geen Deventenaar had ontdekt en dat de gevangenen ook niemand uit die streken hadden bezwaard²⁾. Omgekeerd werd

1) *Afslingsboek B*, op 11 Februari t. a. p. Pelle van pallium eig. staatsiegewaad, maar ook de kostbare stof, daarvoor gebruikt, b.v. goudlaken. Voorts dekkleed, tapijt en ook (*Mnl. Wrdb.*, VI, 232, sub d.) behangsel voor kerken en altaren. Omdat de boomen moeten worden gesnoeid, om de pelle van het sacrament er onder te kunnen laten doorgaan, heeft men hier aan den troonhemel te denken, waaronder het Hoogwaardige gedragen werd.

2) In tegenstelling met de bovengenoemde brieven aan Gouda en Dordrecht is deze wel bewaard gebleven. Ik laat hem daarom hier volgen naar de *Originale in het stadsarchief te Deventer sub n°. 561*. Hij is aan de rechterzijde afgesleten, waardoor enkele woorden onleesbaar werden. „Eersamen voirsienigen discreten ende wijsen burgemeesteren scepenen ende raede der stede „Deventer onsen bijsonderen waerden vrunden. Uwen an ons gescreven des „dynsdagen inde vastelavont lestleden onder andere inhou[dende] mit scriften „ende anders onderrichtet te sijn dat onlanx alhier binnen der stede van leyden „enige anabaptisten gevangen ende ter justicie gestelt sijn geweest, begeerende „of deselve gevangen enige vande uwen of dairomtrent besacht . . . hebben „ende of dieselve anabaptisten yet quades zouden hebben willen [han]teren „mit breder verhael inde selve uwe brieven verhaelt, die wij ge[lesen] ende „verstaen hebben. Doende uwer E. dairop weten dat doer zekere ad[ver]tissement wij onlanx geleden eenige huysen hebben doen besoecken ende int „besoeken van dien die voirs. anabaptisten hem mit busschen ende . . . ge„wees ter weere gestelt hebben om niet gevangen te worden, ende ge[vangen] „wesende hebben int examineeren veel ende verscheyden personen besacht [in] „hollant woenachtig mer niet bij uwen E. noch dairomtrent. Hoere profeten „hadden verkundicht dat god almachtich heurluyden bel[oeft] hadde te leveren „oest vrieslant hollant ende zelant nade derde open[baringe] die hem van „god almachtich comen soude ende alsdan zoude drie v[er]endels knechten comen „vuyt munster, dairbij hem die gemeen broeders v[an het] verbont zouden „voeghen, ende alsdan doen mit hoere geweer zulcx god almachtich believen

er, juist twee dagen later, een Leidsch burger, »Michiel die boeckvercoper», die in Deventer was herdoopt, te Kampen onthoofd; intusschen niet, omdat hij aan de Leidsche samenzwering had deelgenomen, maar omdat hij op Sint-Katharinedag (25 November 1534) was herdoopt »toe Deventer in Jacob van Wilsums huys» (d. i. de burgemeester Jacob van Wijnssen ¹⁾) door Hendrik Kistemaker en bekend had niet te gelooven in het sacrament »ende holt oick niet van de constitutie ende insettinge der hilger kercken noch van Maria die moeder godes, »dat godt die heere die mynschelickheyt van Maria ontfangen »hefft». Michiel behoorde onder hen, die te Genemuiden waren gegrepen en hij werd, zooals gezegd, te Kampen, met anderen, onthoofd ²⁾). Onzeker is, of zekere Jan Hendriksz., die te Leiden den aanslag mede had helpen voorbereiden, maar niet was gevangen en zich sinds gereed hield, om de Amsterdamse bondgenooten te hulp te snellen, later nog is terechtgesteld. ³⁾ Daarentegen is een ander, Pieter Pietersz., alias Borrekiek ⁴⁾), niet aan den dood ontsnapt. Hij had zich tot het verbond der herdoopers begeven en geweten van den beraamden aanslag op Leiden, zonder daarvan de overheid in kennis te stellen. Hij werd te Amsterdam gegrepen, waar den 10den Mei de bekende aanslag mede was mislukt en den 14den een groot aantal terechtstellingen plaats hadden. ⁵⁾ Die

---

„soude, om de ongerechticheyt vuyt geroet te w[orden] ende zouden alsdan „alle dinck gemeen wesen gelijk tot munster. Deze advertissemene wilt inden „besten verstaen ende dancklicken ontfangen of uwer E. yet mochten vernemen wesende tot achterdeel deser stede dairvan mitten eersten te willen „adverteren tot onsen costen, gelijk wij weder jegens deselve offereren te verschulden. Kenne god almachtich die uwe E. wijsheyden wil spaeren ende „bewaeren in vrede salich ende gesont. Dese . . . den XIIIden dach in Februarij „anno XVcXXXV. Die stede van leyden.’’

1) Zie over hem De Hoop Scheffer, *a. w.*, blz. 471 en de daar genoemde plaatsen.

2) Nanninga Uyterdijk in *Doopsges. Bijdr.*, 1875, blz. 62 vlg. Hoog in *Nederl. Archief*, 1900, blz. 104.

3) *Doopsges. Bijdr.*, 1892, blz. 12.

4) Borrekiek, klanknabootsend voor kikkorsch.

5) Wagenaar, *Amsterdam*, I, 242—246.

van den gerechte aldaar, allerminst tot gratie geneigd, veroordeelden hem tot de uiterst barbaarsche straf van te worden geëxecuteerd met den zwaarde, het hoofd op een staak gesteld en zijn lichaam gekwartierd en de stukken aan het rad gehangen ¹⁾. De gruwelen binnen Munster en de aanslagen op de Hollandsche steden brachten de regeeringen alom tot de vreeselijkste gestrengheid. Eindelijk moet ik hier noemen Jan Claesz. Cock van Leiden, een ijverig herdooper, die aan velen den doop had toebediend, o. a. te Schiedam ten huize van Claes Claesz. Snijder en in Ter Heyde ten huize van Jan Buys en ook de lieden had aangevuurd, om wapenen te koopen en, zoodra er een leidsman uit Munster zou gekomen zijn, dan Amsterdam of Deventer of Kampen te overvallen, allen doodslaande, die niet van hunne secte waren. In de stukken, waarin zijn naam voorkomt, wordt van den aanslag op Leiden echter niet gerept. De datum van zijne terechtstelling maakt het niet onmogelijk, dat hij er aan deelnam. ²⁾

De medeplichtigheid van bovengenoemden Pieter Pietersz. door Blaupot ten Cate betwijfeld, wordt te zekerder ³⁾ als wij waarnemen, dat de Leidsche overheid, schoon tot de grootste strengheid geneigd, toch nog onderscheid maakte in de hoegrootheid der schuld en dus der straf. Walich Wijnantsz. b.v. uit Gouda, wonende ten huize van Hendrik Cornelisz.,

---

1) *Crimineel Sententieboek van Amsterdam* op 15 Mei 1535, fol. 59. Van Braght. *Bloedig Tooneel*, II, 413b, 414a. Blaupot ten Cate, *Doopsgezinden in Holland*, I, 7 vlg., acht het ongeoorloofd uit dit vonnis op te maken, dat Pieter Pietersz. aan den Leidschen aanslag medeplichtig was. Er staat: „... ende „daertoe vande Vergaderinge sekeren tijt geleden tot Leyden bij de luyden „van de voirsr. secte gemaect geweest hebbende, sonder daeraf den regenten „derselver stede te advertieren...” Welnu dit slaat niet op eene gewone samenkomst, zooals uit de woorden blijkt en waarmede ook de strengheid der straf niet zou te rijmen zijn.

2) *Sententiën 's Hofs van Holland* op 24 Maart 1535, fol. 187 verso vlg. Hij werd onthoofd en gevierendeeld. Verg. nog het vonnis over Claes Claesz. Snijder, *Sententiën 's Hofs van Holland* op 15 September 1535, fol. 215 recto en van Jan Buys, *Sententiën 's Hofs van Holland* op 6 Maart 1536, fol. 230 recto.

3) Verg. hierboven noot 1.

timmerman aan het Noordeinde, had aan den oploop deelgenomen. Ter torture gelegd, bleek hij echter niet te zijn herdoopt en ook geen kettersche gevoelens te koesteren omtrent het sacrament. Hij wordt daarom veroordeeld om bij de eerstkomende processie-generaal (die van 14 Februari was reeds voorbij) mede te gaan, met der stede tonne om zijnen hals, ¹⁾ daarna te pronk te staan vóór het huis van Hendrik Cornelisz., om eindelijk voor eeuwig te worden gebannen. ²⁾ Nog genadiger kwam de schoenmaker Jan Gerritsz., die in datzelfde huis woonde (hij was uit het Sticht van Munster), er af. Na aan denzelfden omgang te hebben deelgenomen, met der stede steenen ³⁾ om den hals, werd hij voor 25 jaren gebannen. ⁴⁾

Uit deze vonnissen blijkt mede, dat het toezicht op ongewenschte vreemdelingen allerminst overbodig was. Het was dus natuurlijk, dat de regeering aan hare bepalingen dien-aangaande nog lang streng de hand hield. Hendrik Meesz., een tinnegieter, had eene vrouw uit Alkmaar onder zijn dak geherbergd, zonder daarvan, zooals den 11^{den} Februari was afgelezen, aanstonds bij geschrifte aangifte te doen. Dus moet hij 6000 steenen laten verwerken aan der stede vest en daarvoor goeden borg stellen of anders zich zien verbannen ⁵⁾. Om dezelfde reden werd Marijtgen Willemsdr., alias »Marijtgen wte Kage'', die iemand uit Groningen had gehuisvest, veroordeeld tot 2000 steenen of bannissement, terwijl zij nog bovendien pardon moest vragen »met de huik in haren hals''. ⁶⁾ Twee maanden later werd Pieter Albrechtsz. om hetzelfde misdrijf voor het gerecht gedaagd. De heeren verklaren tot gratie geneigd te zijn, daar, zeggen zij met begrijpelijke verademing, »de

---

1) Over de ton zie *boven*, blz. 24, 32.

2) *Correctieboek* op 23 Maart 1535.

3) Over de steenen zie *boven*, blz. 32 vlg.

4) *Correctieboek* op denzelfden datum.

5) *Correctieboek* op 26 Mei 1535. Over de straf der steenenlevering zie *boven*, blz. 143 en noot 3.

6) *Correctieboek* op 29 Mei 1535. Dezen zelfden dag ontving om dezelfde reden Neeltje Jansdr. gelijke straf.

zaecken god danck zeer verlicht ende verschoent zijn". Dus volstaan zij met de oplegging van 2000 steenen van 24 plak de duizend, te borgen binnen 's daags zonneschijn of anders bannissement ¹⁾). Toch bleef de bepaling geldig. Nog vier jaren na den aanslag wordt de snijder Pieter Willeboortsz. tot dezelfde straf veroordeeld, omdat hij zijne kamer aan de Uiterste Gracht in de Lollaartspoort aan zekere Anna van Hazerswoude had verhuurd, zonder schriftelijk aangifte te doen. ²⁾ Het ontgaat ons bij dit alles niet, welk een heen-en-weêr-trekken van wederdoopers er is, Gouda, Munster, Alkmaar, Groningen, Hazerswoude: uit alle oorden vinden wij hen in onze stad. En zóó was het overal: meegetroond in den opgang naar Munster, opgeschrikt door de strenge vonnissen, verdreven uit huis en hof, is een deel des Nederlandschen volks mobiel geworden, zonder vaste woonplaats, zich schuw verbergend in kleine kamers en donkere poortjes. Eerst zeer langzaam zou het evenwicht worden hersteld.

Ook de bepaling, dat niemand 's avonds na negen uur op straat mocht loopen zonder licht, werd nageleefd. Dit onderzond Gerrit Foes, een opperman. Door twee burgemeesters in persoon betrappt, was hij nog bovendien onwillig naar huis te gaan, waarom hij werd veroordeeld tot 22 schellingen „goet gelts", 14 daag te water en te broode op Eversteen en een bedevaart naar O. L. Vr. ten Inzeel. ³⁾

Uiterst bezwarend voor onze arme stad waren de groote kosten door al deze maatregelen veroorzaakt. Vooreerst de herhaalde reizen naar Den Haag om advies in te winnen over de berechting der gevangenen. Zij duren tot het einde des jaars voort ⁴⁾). Er was meer en erger. Als gevolg van den

1) *Correctieboek* op 8 Juli 1535.

2) *Correctieboek* op 19 April 1539.

3) *Correctieboek* op 29 Mei 1535. In margine: „Tbetoech van gerijt foes opperman is gecomen ende van wairde gekent den 25 October 1535." Over deze straf verg. boven, blz. 31 en noot 3. Ten Inzeel is Einsiedlen, Eremitarium c oenobium in Helvetiis, met het bekende wonderdoend Mariabeeld.

4) Nog den 15^{den} November 1535 toog de pensionaris naar Den Haag om

beraamden maar nog tijdig verijdelden aanslag, gesproten, zooals Mr. Willem van Oy, in de vroedschapsvergadering van 15 Juni, zeide, »uyt deze nyeuwe dwalinge, afgaende den »heyligen kerstengelove ende versaeckende alle gods heyligen, »die voirtijts zo veel voir den heyl. kerstengelove gedaen »ende geleden hebben¹⁾, verchiert wesende met veel ende »verscheyden miraculen'', had de regeering buitengewone wacht moeten laten houden. Bij dag en bij nacht, voor het stadhuis, in de straten, bij de poorten en de watergaten overal was dubbele wacht gehouden. Dit had gekost over de duizend ponden Hollandsch en begon thans zwaar te drukken »want die neringe deser stede tot nu toe ende alsnoch seer merclicken sober ende cranck is.'' Toch durfde men in Juni nog niet tot de afschaffing overgaan²⁾. Doch in de volgende maand werd het anders. Den 25sten Juni was Munster eindelijk gevallen en de kracht der wederdoopers gebroken. En gelijk wij boven schout en schepenen op 8 Juli tot gratie meer geneigd vonden, omdat »de zaecken zeer verlicht'' waren, zoo besluit ook de vroedschap twee dagen later, daar »de zaecken doer tinnemen der stadt munster bijder hulpe ende gracie gods zeer gelicht ende verbetert zijn'', tot afschaffing van de nachtwake door die van den gerechte, de vroedschap en de schutters. Slechts zouden de in dienst genomen waardgelders onder hunnen kapitein des nachts nog door de straten blijven gaan en ook de dagwake in de poorten zou worden volge-

---

te spreken over een toen eerst gevangen deelnemer aan den „oploop vande anabaptisten sdaechs voir sinte pauwels avondt.'' *Tresor. rek. boek* (op den genoemden datum) van 1536, fol. 31 verso. De rekening van 1535 ontbreekt.

1) Hier hooren wij uit den mond van een aanzienlijk regeeringspersoon (verg. boven, blz. 301, 541) ongezocht wat den roomschen in de nieuwe beweging o. a. zondig scheen: het was ondankbaarheid jegens de moederkerk en de heiligen. Juist wat in vroeger eeuwen vele Germaansche, met name Scandinavische, heidenen had tegengehouden om tot het christendom over te gaan: het was ondankbaarheid tegenover de goden, van wie men eeuwen lang alle goeds genoten had. Verg. o. a. Maurer, *Die Bekehrung des Norw. Stammes z. Chrt.*, 1856, II, 280 f.

2) *Vroedschapsresolutieboek* op 15 Juni 1535.

houden ¹⁾). Het is waar, dat de stad voor hare onkosten hulp van particulieren had verkregen. Zoo hadden de heeren van het St. Pancras-Kapittel voor de eerste zes weken opgebracht negen karoli en daarna nog eens zes. Het bleek later, dat zij dit niet geheel belangeloos hadden gedaan. Want toen de grootste vrees voorbij was, vroegen zij, buiten en behalve den gewonen vrijdom van bieraccijns, nog vrij van belasting te mogen zijn voor twee vaten in elk vierendeel sjaars. De vroedschap gaat er niet op in en vraagt »of die voirsz. heeren vanden capittelle alsnoch patencie zullen willen hebben overmits de grote armoede ende achterwege deser stede”. ²⁾ Onder de gemaakte onkosten reken ik nog vier karoli aan mr. Philips van Henegouwen, die gedurende 17 weken de »ceelkens”, waarop de namen der vreemde logeergasten stonden aange-teekend, in ontvangst had genomen ³⁾; eveneens vier karoli aan Gijsbrecht Gerritsz. Gool voor hulp door hem aan de artillieriemeesters bewezen, t. w. het brengen der bussen op onderscheidene plaatsen in de stad, het weder terugbrengen in het artilleriehuis en schoonmaken, het gieten van looden »cloeten” of kogels ⁴⁾; voorts »een cleynoot waerdich wesende omtrent vier pont groot vlaems” aan een niet nader genoemden persoon, die de heeren van den gerechte in hunne groote drukten bij het oproer geholpen had ⁵⁾).

Doch ook het betalen van al deze posten geschiedde, schoon

1) *Vroedschapsresolutieboek* op 10 Juli 1535.

2) *Vroedschapsresolutieboek* op 11 Augustus 1535.

3) *Tresor. rek. boek* 1536, fol. 57 recto. De post werd eerst den 20sten October van dat jaar betaald.

4) *Tresor. rek. boek* 1536, fol. 68 verso, post van 26 Januari. Over de artillieriemeesters en hun werk, Orlers, *a. w.*, blz. 696, Van Mieris, *a. w.*, blz. 401a. In ons tijdperk werd het buskruit bewaard in den toren Bourgondië en twee andere aan de stadsveste. Later stond het zwaar geschut in de kerk van 't voormalig St.-Barbara-klooster, hoek Rapenburg en Voldersgracht. In 1672 kwam het nieuwe ammunitiehuis gereed aan de Binnevestgracht bij de Hoogewoertspoort (van Mieris, *a. w.*, blz. 400), later Minnehuis in de Kaarsmakersstraat.

5) *Vroedschapsresolutie* op 1 Maart 1536.

langzaam, en toen de maanden verliepen en geen nieuwe aanslag plaats greep, kwamen de gemoederen tot rust. De golven legden zich. Wij zullen nog eene enkele maal iets hebben meê te deelen in verband met of als gevolg van het »oproer», dat nooit een oproer geworden is, gelijk b.v. dat de overheid streng toezag, dat niet de uit de stad gebannenen bij nachten ontij binnen slopen. ¹⁾ Maar wij zijn thans toch voor Leiden aan 't einde van den tijd der wederdoopers. De periode der stille doopers breekt aan, tot gemeenten vereenigd, op wie, als akelige erfenis van den schrik door de Munsterschen veroorzaakt, de gansche last der bloedige vervolging heeft gedrukt, de martelaren, wier roerende liederen ons nog uit het »Offer des Heeren» tegenklinken.

(Wordt vervolgd).

L. KNAPPERT.

---

1) *Afzingsboek B*, fol. 48 verso op 11 September 1535.

DE OORSPRONG VAN HET BEGINSSEL DER ARMOEDE IN DE DOMINICANERORDE.

L'art et la poésie ont eu raison d'associer inséparablement Saint Dominique et Saint François: la gloire du premier n'est qu'un reflet de celle du second . . . . . aldus Paul Sabatier in zijn beroemd werk over Franciscus van Assisi, als hij in korte trekken spreekt over de verhouding van beide mannen ¹⁾. Daar ligt veel waarheid in dit woord, hoewel het mij te bout gesproken schijnt de roem van Dominicus geheel te willen toeschrijven aan den invloed van Franciscus. Zeker is de invloed van Franciscus op Dominicus grooter geweest dan omgekeerd, en heeft de omgang met dezen godsvruchtigen man het hart van den stichter der Dominicanerorde in eene andere richting geleid. De gloed, de bezieling die uitging van Franciscus, zijn eenvoud en armoede, zijn waarachtige liefde voor de menschheid, die niet vroeg naar eer en aanzien, maar alleen naar het heil van Gods kinderen, zijn onbegrensde liefde voor de natuur die hem evenzoo was een machtige en liefdevolle openbaring Gods, die hem deed spreken met de visschen der zee en de dieren des velds, dit alles heeft niet nagelaten op het hart van Dominicus een grooten indruk te maken. Hij de ijveraar voor de heilige moederkerk, hij de vervolger der ongeloovigen, hij moest hier buigen voor een grootheid van ziel, die de zijne overtrof, hij moest erkennen

---

1) Paul Sabatier, *Vie de S. François d'Assise*. Paris 1894, pag. 246 s.

dat boven alles ging »de mensch.» En wat hem vooral aantrok in Franciscus, dat was zijn groot vertrouwen op God, zijn eenvoud en geringe behoeften.¹⁾ Arm als de groote Meester, wilde ook Franciscus het land doortrekken en zij die zijne beginselen waren toegedaan volgden dat voorbeeld; streng werden diegenen berispt, die hunne liefde voor aard-sche goederen niet konden verloochenen.

Dit beginsel der armoede, dat Franciscus geheel heeft beheerscht, dat hij heeft gemaakt tot een hoofdeisch in zijne orde werd door Dominicus overgenomen. En wij kunnen zeggen dat zijn omgang met Franciscus hem daartoe heeft gebracht. Dat Dominicus reeds voor hij Franciscus leerde kennen, de eenvoud en armoede liefhad staat vast, al heeft hij er aanvankelijk niet aangedacht haar tot een voorschrift te maken in zijne orde. Zijn groote leermeester Didacus de bisschop van Osma, had immers aan de legaten te Montpellier in 1206 reeds den raad gegeven om alle overtollige weelde in hun gevolg af te schaffen en in eenvoud het land door te trekken. En wij weten dat de leerling 'er evenzoo over dacht als de meester. Toen hij jong was verkocht hij immers reeds alles wat hij had, boeken en huisraad om eene arme vrouw te helpen, haar zoon los te koopen. Hij zelf sliep bij voorkeur op den harden grond en stelde zich met het meest eenvoudige tevreden. Eenvoud was bij hem en de zijnen regel, maar wat hem werd geschonken, werd niet versmaad doch in dankbaarheid aanvaard voor het welzijn en de uitbreiding der orde.

Daarvan getuigen de talrijke schenkingen die Dominicus ten deel vielen door toedoen van bisschop Fulco van Toulouse, Simon van Montfort en anderen. De kloosters te Prouilly en Toulouse mochten zich verheugen in talrijke inkomsten

---

1) In de bul, waarbij Franciscus heilig verklaard werd, wordt dan ook van hem getuigd: „carnem suam fame, siti frigore ac nuditate, vigiliis multis et jejuniis macerando.”

van tienden, enz. Als Dominicus in 1215 naar Rome gaat om aan den paus de bevestiging zijner orde te verzoeken, dan gelukt hem dat niet maar wel ontvangt hij eene bevestiging van de aan het klooster te Prouilly gedane schenkingen. ¹⁾

Daar in Rome leerde Dominicus Franciscus kennen, wiens optreden destijds reeds grooten opgang maakte. Of Innocentius III bijzonder ingenomen was met de beweging door Franciscus in het leven geroepen valt zeer te betwijfelen. Dergelijke uitingen konden immers zoo licht in ketterij ontaarden, getuige de beweging die was uitgegaan van Petrus Waldus. Franciscus, de vader der armen, wiens hart van liefde gloeide voor de menschheid was afkeerig van elken druk, die men op hem wilde uitoefenen. Vrij wilde hij zijn; noch de regel van Augustinus, noch die van Benedictus achtte hij noodig voor zijn aanhangers om de menschen tot boete en bekeering te brengen.

Wat Waldus in Frankrijk deed, dat deed Franciscus in Italië en m. i. staat de persoon van Waldus veel nader tot Franciscus dan Dominicus. Het is der Roomsche kerk echter gelukt de beweging van Franciscus in het rechte, laat ik zeggen in het katholieke spoor te houden, iets waarin zij met Waldus niet is geslaagd.

De man die in deze een grooten invloed op Franciscus en ook op Dominicus heeft uitgeoefend, was de kardinaal Hugolinus van Ostia, later paus Gregorius IX. Hij was een uitnemend man van groote geleerdheid en welsprekendheid. Verwant aan Innocentius III oefende hij een grooten invloed uit op den gang van zaken zoowel onder dezen paus als onder zijn opvolger Honorius III. ²⁾

Deze Hugolinus had een open oog voor de feilen van zijn

---

1) „Justis petentium desiderii dignum est nos facile praebere assensum etc. Datum Laterani VIII idus Octob. pont. Innocentii III anno XVIII.”

2) Men zie over hem Odoricus Raynaldus, *Annales ecclesiastici*.

tijd. Hij koesterde groote sympathie voor Franciscus en zijn levensdoel, maar hij gevoelde tevens dat de eenvoudige monnik van Asisi leiding noodig had, wilde hij in waarheid werkzaam zijn ten bate der Roomsche kerk. In Dominicus zag hij een uitstekende hulp. Om een eenigzins juiste voorstelling te hebben van beide personen diene men het volgende in 't oog te houden. Dominicus gloeide van liefde voor de kerk, Franciscus voor de menschheid. Men gevoelt dadelijk het onderscheid. Hugolinus heeft ongetwijfeld begrepen dat het streven van Franciscus in zich zelf onschuldig, toch op den duur tot gevaarlijke afwijkingen aanleiding ken geven en in Dominicus zag hij het aangewezen werktuig om de beweging in rechte bedding te brengen, ja hij koesterde het denkbeeld, om, als het mogelijk was beide orden te vereenigen. Ons is eene overlevering bewaard gebleven welke ons het bewijs levert, dat er van een samengaan van beide mannen sprake is geweest en er vrij zeker door Hugolinus daartoe pogingen zijn aangewend.¹⁾ Er wordt daarin verhaald, dat Dominicus 'snachts een visioen had, waarin Jezus en Maria hem verschenen. Maria bidt haar zoon tengunste der menschen en zegt dat zij twee trouwe dienstknechten heeft, welke de menschen weer in het rechte spoor zullen brengen. Op het verzoek van Jezus om deze twee personen te noemen, toonde zij hem Dominicus en Franciscus. Toen Dominicus den volgende dag in de kerk kwam, herkende hij onder de aanwezigen de man die hem in zijn droom als bondgenoot was aangewezen. Die man was Franciscus. Dominicus liep op hem toe, omhelsde en kuste hem en zeide tot hem »Gij zijt mijne bondgenoot, gij zult met mij gaan, laten wij samenwerken en niemand zal ons kunnen weerstaan.²⁾

---

1) Gerardus Frachets in zijn *Vitis Fratrum*, part I. Cap. 1. Ook bij Theodoricus de Appoldia, A. S. S., mensis Aug. Tom. prim. pag. 572.

2) »Tu es socius meus, tu curres pariter mecum, stemus simul, nullus adversarius praevalébit" (Theodoricus Appoldia, A. S. S., mensis Aug., Tom. prim. pag. 572.

Eene zelfde gedachte vinden wij bij schrijvers der Franciscanen Bernardus à Bessa en Thomas de Celani verhalen ons dat Dominicus Franciscus heeft verzocht ééne orde te vormen.¹⁾ Ziedaar een paar getuigenissen die ons er wel op wijzen dat er aan een samensmelting van beiden orden gedacht is.

Franciscus voelde echter wel degelijk het onderscheid dat er bestond tusschen zijn beginsel en dat van Dominicus; hij de man van inspiratie kon niet samengaan met een man, die bezielde werd door een volstrekt gehoorzaamheidsgevoel aan de kerk. Al zijn hunne wegen dus uiteengegaan, de eenvoudige monnik van Assisi heeft ook Dominicus geïnspireerd door zijne zelfverloochening en geloofsvertrouwen.

Den 3den Juny 1218 hield Franciscus een groote bijeenkomst te Portiuncula waarbij ook Dominicus tegenwoordig was. Daar waren meer dan 5000 broeders bijeen, welke in tenten of hutten een verblijf vonden. Het »Alleluia, Alleluia, Emitte spiritum tuum et creabuntur, et renovabis faciem terrae²⁾ weerklonk door de lucht en er heerschte zulk een godsdienstige geestdrift, dat kardinaal Hugolinus die deze vergadering bijwoonde, moest erkennen: hier is waarlijk een leger des Heeren bijeen. Adel en volk, priesters en leeken uit de omliggende plaatsen stroomden samen om de vrome broeders te hooren. Maar wat Dominicus vooral trof, dat was de onbezorgdheid van Franciscus wat aangaat spijs en drank voor zulk eene groote schare. Daar zouden de bewoners der omliggende dorpen wel voor zorgen, meende hij; de broeders behoefden zich over niets te bekommeren. En ziet toen de

---

1) 2 Cel 3. 87. „Vellem frater Francisce, unam fieri religionem tuam et meam et in Ecclesia pari forma nos vivere. Bernardus à Bessa zegt: B Dominicus tanta B Francisco devotione cohesit ut optatam ob eo cordam sub inferieri tunica devotissime cingeret, cujus et suam Religionem unam velle fieri diceret ipsumque pro sanctitate coeteris sequendum religiosiss asserreret.” (Man. de Turin, 102 b.)

2) Sabatier, l. c. pag. 249.

tijd van den maaltijd daar was stroomden van alle kanten menschen toe met spijs en drank om de broeders van het noodige te voorzien. In die oogeblikken is er veel in de ziel van Dominicus omgegaan. Thans gevoelde hij diep de waarheid van het woord door Jezus in de bergrede gesproken, als hij zegt: »daarom zijt niet bezorgd, zeggende: Wat zullen wij eten? of: Wat zullen wij drinken? of: Waarmede zullen wij ons kleeden? Want alle deze dingen zoeken de heidenen; want uw hemelsche Vader weet, dat gij alle deze dingen behoeft. Maar zoek eerst het Koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, en alle deze dingen zullen u toegeworpen worden." In het jaar 1218 reist Dominicus met enkele leden van zijne orde en een Franciscaner monnik Albert genaamd naar Spanje. Na de Alpen overgetrokken te zijn en een kort verblijf te Prouilly en Toulouse komt hij te Ségovia een plaats in de buurt van Osma. Nabij Ségovia was een grot in welke Dominicus meermalen vertoefde. De eenzaamheid en rust van die plek trok hem aan. Ver van het gewoel der menschen was hij hier alleen met zijn gemoedsstrijd. Hier worstelde hij en overwon hij. Wat Franciscus in zijn gemoed had gewerkt, het verwierf zich in de eenzame spelonk te Ségovia een blijvende plaats in zijn zieleven. Terecht zegt Sabatier: »les ecrivains religieux racontent longuement son séjour dans la grotte de Ségovie, mais ils ne voient que les pratiques ascétiques, les oraisons les génuflexions et ne songent pas à rechercher la cause de toute cela. 1) Als wij hem daar in de eenzaamheid zien verzonken in gebed of zich ten bloede toe geeselen, terwijl hij mompelt: »Heer, heb medelijden met mij want ik ben een arme zondaar, dan gevoelen wij dat er eene omkeering in het hart van dien man heeft plaats gevonden, dat de geest van Franciscus is gevaren in zijn hart. Wij zijn het dan ook niet eens met Sabatier wanneer hij op pag. 252 van zijn werk beweert dat de armoede voor Dominicus slechts

---

1) Sabatier, pag. 251 en 252.

een middel was, een wapen te meer in de hand van hen, die geroepen waren de kerk te verdedigen. ¹⁾ Ik wil den geleerden schrijver gaarne toegeven, dat men er in de latere Dominicanerorde zoo over dacht, maar met den stichter was dit niet het geval. Op het oogenblik dat Dominicus worstelt met zich zelf in de grot van Ségovia wordt hij los van de door hem gestichte orde. Dominicus en zijn orde hebben dan niet langer denzelfden geest, De orde blijft uitgaan van de beginselen die Dominicus was toegedaan vóór zijne ontmoeting met Franciscus. De broeders konden dan ook de omwenteling in het hart van hun meester niet volgen. Zij begrepen er niets van en als aanstonds de veranderde stemming van Dominicus bekend wordt, als hij afstand doet van al het aardsche en in navolging van Franciscus in volslagen armoede het land door wandelt en datzelfde ook van zijne volgelingen verlangt, dan verlaten de meesten hem. ²⁾ De overlevering heeft ook nog op eene andere wijze Franciscus en Dominicus met elkander in verband gebracht. Ook Dominicus wordt gezegd de stigmata ontvangen te hebben. Een schrijver uit dien tijd verhaalt ons dat in de volgende versregelen :

Praeterea Domino pendenti in stipite vivo
 Compatiens, lacrymis pollida ora rigans
 Hac sub rupe crucis totus liquefactus amore
 Stigmata per totam sensit acerba cutem. ³⁾

Van Spanje begaf Dominicus zich naar Parijs waar hij met vreugde door de broeders werd begroet. Van daar trok hij in den zomer van het jaar 1219 naar Bologne en bezocht het klooster Sint-Nicolas. Zijne eerste daad aldaar was een daad van zelfverloochening en geeft ons een bewijs van de omkeering zijner beginselen. Odéric Gallicani een burger van

1) „Saint Dominique ne la considérait que comme un moyen; elle était pour lui une arme de plus dans l'arsenal de la milice chargée de défendre l'Eglise.”

2) A. SS. mensis Aug., t. I., p. 477.

3) A. SS. mensis Aug., t. I. pag. 475.

Bologne had kort te voren aan de broeders bij authentieke akte eenige vruchtbare landerijen geschonken. Dominicus verscheurde het stuk in tegenwoordigheid van den bisschop, terwijl hij verklaarde, dat het zijn verlangen was dat ook zijne aanhangers hun brood elken dag moesten bedelen en dat hij hun nooit veroorloven zou om zich goederen te verzamelen. ¹⁾

Nulle vertu, en effet, zegt Lacordaire ne lui était plus chère que la pauvreté. Il n'était couvert en toute saison que d'une seule tunique, d'un tissu vil, avec laquelle il ne rougissait pas de se présenter devant les plus grands seigneurs. Il souhait que les Frères fussent vêtus comme lui, qu'ils habitassent de petites maisons, que même à l'autel ils ne se servissent ni de soie ni de pourpre, et qu'à part les colices, ils n'eussent aucun vase d'ore ou d'argent. Il portait à table le même esprit de pénitence. Ou servait deux plats aux Frères: mais il ne mangeait que d'un seul. Rodolphe de Faënja, procureur du couvent de Bologne, racontait qu'ayant augmenté quelquefois l'ordinaire des religieux pendant le Séjour de Dominique, le saint l'avait appelé et lui avait dit à l'oreille: »Pourquoi tuez vous les frères avec des pitanses. ²⁾

Tegen Pinksteren van het jaar 1220 treffen wij Dominicus weer aan te Bologne. De stichter der orde had een algemeene vergadering uitgeschreven om het bestuur der orde nader te regelen. ³⁾ De geheele orde zond tegen dien datum afgevaardigden naar Bologne. Op deze algemeene vergadering kwam Dominicus met het voorstel om afstand te doen van de bezittingen die men had of nog zou ontvangen. Dit voor-

1) Getuigenis van Radulfus de Faventia in de Acten van Bologne.

2) Lacordaire, *vie de Saint Dominique*, Louvain 1848, p. 115.

3) „Anno Domini MCCXX sanctus Dominicus primum generale Capitulum Bononiae celebravit: in quo Capitulo per constitutionem perpetuam, omnibus temporalibus abdicatis, resignando tam praesentibus quam futuris, orde Praedicatorum paupertatem voluntariam est prosessus.” Aldus Bernardus Guidonis in „*libello de Magistris Ordinis Praedicatorum* bij Martene, *Collectio amplissima*, T. VI, col. 402 et 403.

stel werd aangenomen en sinds dien tijd werd het beginsel der armoede opgenomen in de regel der Dominicanerorde. Hoezeer het Dominicus ernst was met dit beginsel bewijst ons ook het feit dat hij weigerde om langer hoofd der orde te zijn daar hij zich als nutteloos beschouwde. Bovendien koesterde hij steeds de begeerte om het Evangelie onder de heidenen te verkondigen. Tot broeder Paul van Venetie sprak hij: »Als wij onze orde geregeld hebben, gaan wij naar de Cumanen; wij zullen hun het Christelijk geloof prediken en hen winnen voor den Heer.

Hij verzocht dan ook aan de vergadering hem te ontslaan en toen dit eenparig geweigerd werd, verzocht bij de gunst dat er dan andere bestuurders (diffinitores) naast hem aange-steld werden welke de macht zouden hebben hem af te zetten. Deze bepaling werd later door Innocentius IV goedgekeurd. ¹⁾

Winschoten.

H. J. VAN VEEN.

---

1) Theodoricus de Appodia in A. SS., mensis Aug., T. I. Cap. 16.

BOEKBEOORDEELINGEN.

M. FRIEDLÄNDER, *Die religiösen Bewegungen innerhalb des Judenthums im Zeitalter Jesu* (Berlin, G. Reimer, 1905. XXX + 380 blz. Prijs 7 M.).

Merkwaardig is de voorrede van dit werk. Zij begint aldus: »In dit boek heb ik mij ten taak gesteld de godsdienstige richtingen die in Jezus' tijd het Jodendom van Palestina en de Grieksche diaspora beheerschten na te gaan, en aan te toonen in hoever zij aan den aanstaanden wereldgodsdienst den weg bereidden, of er belemmerend tegenover stonden en daardoor de ontplooiing van verborgen krachten bespoedigden. Wij moeten onderzoeken, welke voorarbeid intra et extra muros gedaan is, opdat de tijd vervuld zou worden en rijp voor het verschijnen van den Messias; opdat de wereld, getroffen door den straal van de goddelijke vonk, die als een meteor opflikkerde en in de vlucht al het oude en afgeleefde verzengde, tot een nieuw leven en nieuwe idealen zou ontwaken en ontgloeien». Wie dit leest denkt licht dat hij met een Christenschrijver te doen heeft; maar Friedländer is niet slechts Jood geboren en in een rabbijnsch seminarie opgevoed, maar wil zich ook volstrekt niet aan eene Christelijke Kerk aansluiten; evenwel niet uit afkeer van het Christendom, maar omdat de hedendaagsche Kerk niet minder een grondige loutering behoeft dan het Jodendom en aansluiting daaraan onnut, ja een lichtzinnige daad zou zijn. — F. heeft waarschijnlijk het oog op de R. K. Kerk. — Het Jodendom heeft eene roeping, maar niet het Farizeesche, rabbijnsche, waarin Abra-

hams kroost nog steeds verstrikt is. Het Farizeïsme is niet de wettige vrucht van het Mozaïsme, dat bij profeten en psalmisten te vinden is; het sneed de lijn der ontwikkeling door en heeft het Jodendom nu tweeduizend jaar lang op een heilloozen weg geleid. O die rabbijnen van heden, onverdelgbare blinde leidlieden der blinden! »Die versteende tweeduizendjarige mummiën gelooven, dat zij, als zij een ellendig, nieuwerwetsch stuk op het oude, aan alle kanten gerafelde en verscheurde Farizeesche kleed hebben gelapt, er modern uitzien?» Treffend is het slot der voorrede, waarin F. erkent voor zijne studiën veel te danken te hebben aan zijn zoon Oscar — schrijver van »Nietzsches Lehre in ihren Grundbegriffen» en »Romantik und Gegenwart» (Berlin, 1903 en 1904), onder den schuilnaam Oscar Ewald. Hij is niet opgevoed in eene rabbijnenschool, welker invloed zijn vader van jongsaf belemmert, zooals hij met smart erkent.

Van een Joodschen schrijver die zoo denkt en gevoelt hebben wij niet te vreezen dat hij bevooroordeeld zal zijn tegen het Christendom; al loopt hij, als ieder, gevaar het te miskennen, omdat hij de diepte er van niet peilt. In plaats van overschatting van het Farizeïsme, gewoon bij Joodsche geleerden, ook zeer vrijzinnige, vinden wij hier onderschatting. F. miskent de Farizeën. Hij beziet hen door de bril van Matth. 23, waar zij geteekend zijn als haarklovers en schijnvromen, en ziet daardoor hun waar karakter — zoo moet immers het beste in een mensch heeten — voorbij. Het is onwaar dat het werk van Ezra en Nehemja bijna geheel met henzelfen verloren ging (S. 5) en de richting der schriftgeleerden — dat wil zeggen der kundigen onder de Farizeën — de lijn der ontwikkeling van het Jodendom heeft verlaten en een ziekelijke uitwas mag genoemd worden. Neen, zij is de rijpe vrucht van de wettelijkheid; de Pentateuchische wetgeving liep met noodzakelijkheid uit op Misjna en Talmud. Dat naast die richting der schriftgeleerden andere stroomingen zich met evenveel recht in het Jodendom deden gelden is onweersprekelijk, en

wordt door Friedländer, evenals door Bousset, Baldensperger en vele anderen, tegen de rabbijnsche eenzijdige opvatting van het Jodendom der eerste eeuw, te recht geleeraard. Maar het is verkeerd van het Farizeïsme alleen de droevigste ver-
 tegenwoordigers in het oog te vatten en het daarnaar te be-
 oordeelen. De schriftgeleerden hebben groote verdiensten gehad: het recht beoefend, vele ruwe en bijgeloovige volksgebruiken bestreden, zedelijkheid — hoewel slechts een van middelmatig gehalte — bevorderd, zachtheid in de rechtspleging gebracht, bij duizenden moed van overtuiging aangekweekt, eerbied voor God en het goddelijke met vrucht gepredikt. Friedländer is zoo blind voor hunne deugden dat hij het hun zelfs niet ten goede toerekent dat zij een herleving der dooden hebben geleerd, het hun te dezen alleen kwalijk neemt dat zij vaststelden : het eeuwige leven verbeurt hij die zegt dat de opstanding uit de dooden niet in de Wet staat (S. 10 f.). Is dan Sanh. 10' — eene uitspraak uit welken tijd? nog uit de eerste of eerst uit de tweede eeuw? — het een en al der Farizeesche leer omtrent de doodenopstanding?

De afkeer van het Farizeïsme komt bij F. aan het licht in voorrede en inleiding, en maakt zelfs dat hij er geen afzonderlijk hoofdstuk aan wijdt; het dient hem voortdurend als donkere achtergrond. Zoo in het eerste hoofdstuk, dat handelt over de Apokalyptische beweging — waarin het beste van Griekschen kant kwam en alles antifarizeesch is. Zoo het Messianisme. De Messias is het eind der wet; de Farizeërs predikten dat de wet onaantastbaar was; dus — zij waren tegen het Messianisme. De valsheid van dezen syllogismus ligt vooral in den major, »De Messias is het eind der wet". De waarheid is dat een enkele schrijver de vraag heeft gesteld: hoe zal het met de wet gaan als het nieuw Jeruzalem uit den hemel neerdaalt? zal daarin een tempel zijn? zal dan de oude wet blijven gelden of eene nieuwe gegeven worden? en dat, buiten het Christendom, zeer weinigen de verwachting uitspraken: dan houdt de oude wet op. En daaronder waren

rabbijnen! F. zelf haalt de plaatsen aan, maar trekt er het gevolg uit: die meening moet wel zeer verbreid zijn geweest dat zij zelfs in de leerhuizen der rabbijnen doordrong. De rabbijnen kunnen geen goed bij hem doen.

Heeft F. in het eerste hoofdstuk, om de Farizeërs te verlagen, de Sadduceën zooveel mogelijk verhoogd, in het tweede, getiteld »Die religiösen Bewegungen im Landvolk» verheft hij de עמי הארץ nog meer. Wel erkent hij nu hier en daar dat er goede, eerlijke Farizeërs geweest zijn, maar de meeste openbaren hun lagen zin en geest van uitsluiting o. a. in hunne miskennis van het עם הארץ. Wel ver van verachtelijk gespuis te zijn, waren daaronder niet alleen vele rechtschapen en vrome menschen — wat zeer waar is — maar ook velen die de wet kenden en zeer ervaren waren in godsdienstzaken, alleen niet כהלכה, d. i. volgens de overleveringen der Farizeërs. F. vindt die kennis van de wet bij het »Landvolk» in T. Demai 2¹⁸, waar staat dat als een zoon of een slaaf van een חבר — lid eener vereeniging welker leden zich verbonden hebben tot strenge wetsvervulling — bij een עם הארץ in de leer is, hij in diens macht is en dus verdacht wordt. Ge ziet het — zegt F. — men kon bij die lieden ter schole gaan; zij hadden hunne eigen leidlieden, nl. de apokalyptici! Maar als dat »in de leer zijn» (למד) nu eens niets anders inhield dan een handwerk leeren? En dat het dit beteekent blijkt uit het vervolg: »wanneer de zoon of de slaaf van een עם הארץ in de leer is bij een חבר, dan is hij als (even betrouwbaar als) een חבר zoolang hij bij hem is, maar is hij heengegaan, dan is weer als (even onbetrouwbaar als) een עם הארץ. Trouwens, al wat dit geheele kapittel der Tosefta en menige andere plaats bevat leert duidelijk dat de gewone opvatting: עם הארץ zijn de in de wet onkundige menschen, de ware is. Hillels uitspraak dat zulk een mensch nooit vroom kan zijn blijkt niet te min door en door onwaar.

Het derde hoofdstuk bevat »Die essenische Bewegung», het vierde »Der Minäismus». Zij behelzen voor hen die Fried-

länder's vorige werken kennen niet veel nieuws. Griekschen invloed vindt hij schier overal; bij de Esseërs op beteren grond dan bij de Minim. Opnieuw betoogt hij met kracht dat dezen geen Christenen waren. Ditmaal vooral T. Herford's »Christianity in Talmud and Midrash" bestrijdend. M. i. terecht — zooals ik elders ¹⁾ aantoonde. Het vroeger algemeen aangenomen gevoelen, dat de Minim Jodenchristenen waren, is onhoudbaar. Maar F. kan ook niet waar maken dat met dat woord altijd dezelfde soort van ketters werd aangeduid, en wel antinomistische Gnostieken, die reeds vóór het begin onzer jaartelling onder het Jodendom zullen geweest zijn. De naam komt eerst na den val van Jeruzalem voor en schijnt »ketter" te beteekenen, kan dus in verschillende tijden en streken aan verschillende ketters zijn gegeven. Meent F. dat Herford door eene vooraf opgevatte meening verblind is, hetzelfde kan van hem, en niet alleen op dit punt, gezegd worden.

Hierna gaat F. het Hellenistische Jodendom teekenen. Eerst onder den titel »Die Lehre" het ascetisme en het daarmee nauw verwante streven naar ecstatisch »zien van God", dan de Therapeuten. Nieuw is het niet wat hij geeft, maar zijn levendige stijl en het groot aantal breede aanhalingen uit Filo maken de lezing onderhoudend en leerzaam. Daarna krijgen wij de wijsheid der Sibylle. Zij is volgens F. de moeder der geheele Joodsche Apocalyp tiek. Wel durft F. niet beweren dat het boek Daniël eene navolging van Sibyllische godspraken is (S. 289), maar hij gaat toch stilzwijgend van die onderstelling uit, door wat in Henoeh en andere apokalypsen blijkbaar aan Daniël is ontleend op rekening van den invloed der Sibylle te schuiven. Geen zweem van bewijs voor die stelling! Eindelijk krijgen wij nog twee hoofdstukken, getiteld »Jezus" en »Paulus". Jezus is voor F. de Messias, de vervuller der O. T. ische en later Joodsche, meest Grieksche, verwachtingen.

1) Th. T. XXXVIII (1904) 465 vv. en Hibbert Journal 1904 Oct.

Paulus heeft zijn werk voortgezet. Hij teekent Jezus naar de vier evangeliën — hoewel erkennend dat het vierde hem vele woorden op de lippen legt die hij niet heeft gesproken — en Paulus naar Handelingen en de vier hoofdbrieven. Hunne verhouding tot elkaar beschrijft hij aldus (S. 355): »Wat Jezus, hoewel zelf overtuigd dat de Mozaische ceremoniëel-wet overwonnen was, nog niet onbewimpeld durfde uitspreken, omdat hem het gezag van den Messias nog niet dekte, dat durfde Paulus in wijden kring verkondigen, als openbaring van den verrezen en verhoogden Messias, als testament van den gekruisten Christus, die zich ten offer had gegeven om menschen te verlossen, hen van het juk der wet te bevrijden, opdat zij gerecht zouden worden zonder werken der wet, alleen door het geloof: want Christus is het eind der wet; wie aan hem geloofd is gerecht».

Warmte heeft F. in overvloed; zijn verbeelding is levendig; zijn godsdienstige en zedelijke denkbeelden doen hem eer aan; maar naar bewijzen voor zijne stellingen zoeken wij vaak vergeefs. Hij ziet in het Jodendom overal Griekschen invloed, en wel ten goede; het Hebreeuwsche Jodendom krijgt al wat klein en slecht is voor zijn rekening. Zoo gaat de reactie tegen den waan der meeste Joodsche geleerden, dat het rabbinisme het eenige echte Jodendom is, veel veel te ver.

H. OORT.

Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling, door
H. VAN DRUTEN. 2de deel, 1ste en 2de stuk (1897
en 1901) 3de deel (1905), Rotterdam, D. A. Daamen.

Eindelijk ligt dit werk, waarvan ik het eerste deel voor enige jaren in dit tijdschrift aankondigde ¹⁾, voltooid voor ons.

---

1) In het opstel: *Iets over Middeleeuwsche Bijbelvertalingen* in Jaarg. XXXVII, blz. 111—158.

In deze beide delen betreft de schrijver een meer bekend en bewerkt terrein. De Hoop Scheffer schreef in zijn *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland* (I, 256—281) een uitstekend hoofdstuk over »De verspreiding van den Bijbel» gedurende de eerste jaren van de hervorming (1523—1528). Dit werd aangevuld door de degelijke en scherpzinnige bibliografiese studieën van Doedes, die door verrassende vondsten kon aantonen, dat de geschiedenis van de ketterse bijbelvertaling met het jaar 1522 begint. Door zijn lijsten van bijbeluitgaven was Le Long's werk verbeterd en aangevuld, en kreeg het toekomstige onderzoek een stevige basis. Daarna kwam Pijper's proefschrift over *Jan Utenhove* nieuw licht brengen in de wording van de bijbelvertalingen die van Emden uitgingen. Utenhove's medewerker, Godfried van Wingen bleek de vervaardiger van de invloedrijke *Deux-Aes-Bijbel*. De geschiedenis van de Staten-vertaling werd na Hinlopen wel niet op nieuw ondernomen, maar een reeks van monografieën over de mannen die daarbij een rol speelden, leverden nieuw materiaal: over Marnix, Helmichius, Walaeus, Bogerman en Revius, terwijl met het taalkundig onderzoek een begin gemaakt werd in het proefschrift van Heinsius. Ook voor de latere lotgevallen van de bijbelvertaling was in menig artikel steun te vinden. Bovendien leverden buitenlandse studieën, speciaal over de Duitse bijbelvertalingen, een gewenste achtergrond.

De kansen van slagen stonden dus beter dan bij het eerste deel, waar aan taal- en handschriftenkennis hoge eisen gesteld werden. Maar toch heeft dit vervolg mij in de mening versterkt, dat de schrijver een werk ondernam, ver boven zijn krachten gelegen. Hij heeft zich ijverig in de lektuur van zijn bronnen verdiept, en ook de buitenlandse litteratuur over zijn onderwerp niet ongelezen gelaten. Daaruit bracht hij een grote hoeveelheid wetenswaardigs bijeen. Maar dat hij er niet in slaagde dit tot een »geschiedenis» te verwerken, is te wijten aan dezelfde eigenschappen en slordigheden van zijn werkmethode, die ik vroeger in den brede uiteengezet heb, en die

ik hier dus niet behoef te herhalen. Evenmin behoef ik hier opnieuw met bewijzen te staven hoe het gebrek aan inzicht zich weerspiegelt in de onbeholpenheid van de stijl. De schrijver beheerst zijn stof niet, maar wordt door de stof beheerst.

Maar dat ontslaat mij niet van de verplichting om het werk grondig en ernstig te toetsen, en zo mogelijk opbouwende kritiek te geven. Een ongemotiveerde veroordeling zou onbillik zijn tegenover de schrijver, en onvruchtbaar voor het toekomstig onderzoek van dit belangrijke onderwerp.

Een geschiedenis van de Nederlandse bijbelvertaling te leveren is een tweeledige taak: ten eerste, een heldere samenvatting van de bereikte resultaten in een histories verband; ten tweede, het aanwijzen en zoveel mogelijk aanvullen van de leemten, met duidelijke formulering van de onopgeloste vragen.

De kompositie van een dergelijk boek is niet zo moeielik, omdat het voorafgegane onderzoek de hoofdlijnen getrokken heeft. Wanneer de hervormingsdenkbeelden zich in 1522 doen gelden, dan kunnen we in de eerste jaren drie stromingen onderscheiden: de Katholieken, die zich angstvallig vasthouden aan de Vulgata-tekst, en de Protestanten, die deels de voorkeur geven aan het Latijnse Nieuwe Testament van Erasmus, deels de vertaling van Luther volgen. De Katholieke richting vond ten slotte bevrediging in de Bijbel van Leuven van 1548; de vertaling van Luther werd geleidelijk verdrietst in de bijbel van Van Liesveldt (1526—42); de middelste stroming loste zich in de laatste op. Maar deze vertaling van een vertaling vond op den duur geen genade in de ogen van de Hervormden, temeer toen het Calvinisme begon op te komen, en de vertaling van Zürich zijn invloed begon te doen gelden. Utenhove beraamt dan te Emden het plan om een vertaling uit de grondtalen tot stand te brengen, maar als dat geen sukses heeft, vindt men voorlopig bevrediging in een omwerking en herziening van de Liesveldt-bijbel, de zogenaamde Bijbel van Deux-Aes, het werk van Godfried van Wingen (1562).

Hiermee zijn de lotgevallen van de bijbelvertaling gedurende de ballingschap gesloten, en zou een nieuw hoofdstuk kunnen beginnen: de *Statenvertaling*. Zodra het Calvinisme in de jonge republiek een machtige positie krijgt, verrijst weer het plan van een eigen standaardvertaling, die aan wetenschappelijke eisen voldoet. In 1578 geeft een Dordtse synode aan Marnix en Dathenus de opdracht, om naar geschikte vertalers uit te zien, maar er verloopt ruim een halve eeuw eer het langgewenste standaardwerk voltooid is. Aanvankelijk was dit een ware lijdensgeschiedenis, doordat in die veelbewogen tijd de energie en de belangstelling veelal op andere wegen gevoerd werden.

Met het jaar 1637 komt een tijd van rust, waarin alleen een onafgebroken reeks van uitgaven te vermelden is. Eerst in de 19de eeuw rijpen in verschillende kringen nieuwe plannen tot zelfstandige bijbelvertaling, uit nieuwe behoeften voortkomend. Dit zou de stof kunnen leveren voor een derde afdeling.

Van Druten's kompositie hinkt op twee gedachten. Eerst schijnt hij een zuiver chronologische basis te kiezen: in de voorrede van het tweede deel bakent hij de eerste periode af tot 1556, maar nog in hetzelfde deel laat hij dat plan varen voor een indeling naar de bijbels der verschillende gezindten. Op deze weg gaat hij in het derde deel door, of liever, die weg bewandelt hij daar opnieuw, want er is een blijkbaar gaping, niet alleen tijdelijk, tussen die beide delen. In het laatste hoofdstuk van deel III, de bijbel der gereformeerden, wordt de gehele geschiedenis der Statenvertaling behandeld, terwijl in het laatste gedeelte van deel II een bijbeluitgave van 1625 ter sprake komt, en het plan van Baudartius, dat van de wording der Statenvertaling niet te scheiden is (zie blz. 591).

Dat het hoofdstuk over de Statenvertaling zo mager uitgevallen is, zal waarschijnlijk geweten moeten worden aan de »gebondenheid aan de gestelde ruimte», waarvan het *voorwoord* bij deel III spreekt. Door dezelfde oorzaak bleef het

werk onvoltooid, want terwijl de negentiende-eeuwse bijbel-uitgaven van Katholieken, Oud-Katholieken en Lutherse wel besproken worden, schijnt het alsof in de Hervormde Kerk geen kwestie van nieuwe vertalingen geweest is. Of was de vertaling van Van der Palm, en de nieuwe Leidse vertaling het vermelden niet waard? Als gebrek aan ruimte tot die weglating dwong, had dit toch in een slotwoord meegedeeld moeten worden. Maar terwijl de schrijver herhaaldelijk wijst op de gebondenheid aan zijn bestek (blz. 380, 465, 518), wemelt het van plaatsen waar bekorting mogelijk en wenselijk was ¹⁾. Ook zou het boek aan leesbaarheid gewonnen hebben, als uitvoerige ingelaste stukken, vergelijking van fragmenten uit verschillende vertalingen, naar Bijlagen verwezen waren, waar alles vollediger en overzichtelijker meegedeeld had kunnen worden. Door op enkele uitslaande bladen dezelfde tekst naar een reeks uitgaven te vergelijken, zou tevens in de tekst veel plaats gewonnen zijn. Doedes had in dit opzicht een goed voorbeeld gegeven. Ook zijn prakties ingerichte lijst in de *Geschiedenis van de eerste uitgaven der Schriften des Nieuwen Verbonds*, blz. 94—103, had navolging verdiend. Dat geeft in één oogopslag meer dan bladzijden vol redenering.

Geeft de schrijver ons nu een helder overzicht van wat in zijn bronnen te lezen was? In de eerste plaats missen we ongaarne de achtergrond waartegen de wordingsgeschiedenis van de verschillende bijbelvertalingen moet uitkomen. Ik bedoel niet alleen de historische achtergrond, die wel in enkele hooflijnen aangegeven diende te worden, maar ook een beknopte karakteristiek van de bijbelvertalingen, die de grondslag vormen van de Nederlandse, het Latijnse Nieuwe Testament van Erasmus, de vertaling van Luther, die van Zürich, enz. Wel

---

1) b.v. de hier vrij overbodige levensbeschrijving van Piscator (blz. 593) en de brede uitweiding over de polemieken van Arnout van Geluwe tegen de Statenbijbel (blz. 710), waartoe de schr. door Le Long verleid is. Voor zuiver bibliografische beschrijvingen zou meermalen naar de bronnen verwezen kunnen zijn, omdat een volledige bibliografie toch stellig buiten het bestek viel.

kent Van Druten de Duitse werken, die daarvoor de stof konden leveren, en citeert hij een enkele maal Keller, Krafft, Mezger, Bindseil en Niemeyer, e. a., maar de lezer, bij wie de inhoud van die geschriften niet bekend verondersteld mag worden, krijgt nergens een inzicht wat nu eigenlijk de betekenis van Luther's bijbelvertaling b.v. geweest is.

Bij het nagaan van de voornaamste Nederlandse geschriften die Van Druten gebruikte, kreeg ik meermalen de indruk dat de schrijver de helder vlietende bronnen bij zijn weergave vertroebeld heeft. De eerste hoofdstukken van het tweede deel werden mij eerst recht helder na de lektuur van De Hoop Scheffer en Doedes. Pijper's monografie over Utenhove, die van Tjalma over Marnix, geven meer dan Van Druten zou doen vermoeden, en het zijn niet altijd bijzaken die hij over het hoofd gezien heeft ¹⁾. Pijper's opmerkingen over de taal van Utenhove (blz. 128 vlg.) komen slechts gedeeltelijk tot hun recht. Bij de bespreking van Marnix' bijbelvertaling blijft de lezer zelfs in het onzekere of dat werk nog bestaat of niet. Toch vindt men bij Tjalma een opsomming van de fragmenten die bewaard zijn (blz. 301), en wat nog belangrijker is, enige opmerkingen over de invloed van Marnix' werk op de latere Statenvertaling, en over de taal van Marnix (blz. 303—305). Verder wijst Tjalma nadrukkelijk op Fruin's studie: *De aanstelling van Marnix van Sint Aldegonde tot Bijbelvertaler*, en baseert daarop zijn uiteenzetting. Bij Van Druten vindt men daarvan geen spoor terug. Het proefschrift van Hania over *Wernerus Helmichius* doet duidelijk uitkomen, dat Baudartius' plannen en zijn polemiese *Wechbereyder* een krachtige stoot gegeven hebben aan de traag vorderende Statenvertaling: dat

---

1) Omgekeerd is hij niet zelden wat al te gul met citaten, en te weinig onafhankelijk tegenover zijn bronnen. Op blz. 446 b.v. neemt hij niet alleen een lang citaat, maar ook een halve bladzijde tekst eenvoudig woordelijk van De Hoop Scheffer (blz. 269) over. Op blz. 546 zegt hij, dat het overbodig zou zijn enkele blz. uit Pijper's werk af te schrijven, en ondertussen volgen een tiental blz. waarvan een groot deel met citaten uit die monografie gevuld is.

boekje was »de knuppel in het hoenderhok» (blz. 295). In Van Druten's geschiedverhaal is, zoals we reeds zagen, dit verband verbroken.

Dat de schrijver meer heeft willen leveren dan louter compilatie, en dus getracht heeft door zelfstandig onderzoek de resultaten van anderen te verbeteren of aan te vullen, is op zich zelf een loffelijk streven. Op blz. 529 komt hij op goede gronden tot een ander resultaat dan Dr. Keller; op blz. 544 verdedigt hij een eigen mening tegenover Dr. Pijper. Elders (blz. 519) vernemen we de gelukkige vondst van een tot nu toe onbekende Doopsgezinde »glose» in een Nieuw Testament. Maar in de meeste gevallen is het zaak, de resultaten waartoe de schrijver gerechtigd meent te zijn, scherp krities te bekijken. Al te vaak ontbreken de bewijzen voor zijn stellingen ¹⁾, of zijn de gevolgtrekkingen onlogies, de vermoedens gewaagd. Wanneer b.v. een bijbel het meest gedrukt wordt in Harlingen en Amsterdam, dan zal niet ieder de gevolgtrekking onderschrijven »dat deze Bijbel te Harlingen en te Amsterdam de meeste lezers heeft gevonden» (blz. 516). Het vermoeden dat Luther de Middelnederlandse handschriftelijke bijbelvertaling gekend en gebruikt heeft (blz. 415, 421, 422, 708) hangt m.i. in de lucht. Waar de schr. ook in latere Nederlandse uitgaven de invloed van die Middeleeuwse tekst meent te zien (blz. 462, 473), hebben zijn proeven mij allerminst overtuigd ²⁾. Eindelijk wil ik nog op enkele plaatsen wijzen, nl. blz. 465, 534, 570, 576, 602, waar kwesties aangeroerd worden, die op grond van »onbevoegdheid», gebrek aan ruimte of tijd onopgelost blijven.

---

1) Ik zette o.a. vraagtekens op blz. 456, 471, 507, 552. Misschien heeft de schr. daar wel gelijk, maar een krities lezer heeft graag bewijzen.

2) Dat blijkt m. i. ook op blz. 352, waar Pelt's Matheus-evangelie m. i. geheel onafhankelijk is van de nevenstaande Mnl. tekst. De schr. zegt trouwens op blz. 355 dat de overzetting »bepaald nieuw mag genoemd worden». Waaruit »blijkt» dan dat Pelt de Mnl. tekst gekend heeft? (blz. 352). Verder ziet de schr. op blz. 453 »tastbare overeenstemming» tussen twee vertalingen, die op mij de indruk maakten van zelfstandig te zijn.

Een geschiedenis van de bijbelvertaling mag ook de taalkundige zijde van het onderwerp niet verwaarlozen. Voor een grondige behandeling zal de theoloog dus een bondgenootschap met de filoloog moeten zoeken. Maar ook zonder dat kunnen de hoofdzaken op de voorgrond gebracht worden. In deel II verzuimt Van Druten meestal niet, de merkwaardigste feiten te noemen, al worden ze niet voldoende belicht. Bij de Statenvertaling horen we alleen de opmerking: »de taal is over het algemeen Brabantsch». Slechts terloops wordt naar Hinlopen verwezen; de studie van Heinsius over de *klank- en buigingsleer van de Taal des Statenbijbels* wordt niet vermeld. Toch is ook in dit opzicht de Statenbijbel het slot van een reeks pogingen en proefnemingen. De voorname vraag is telkens deze: aan welke eisen moet de taal voldoen om de eenvoudige gemeentenaren die in alle gewesten hun eigen dialect spreken, te bevredigen, en om tevens door statigheid en waardigheid een passend kleed te zijn voor Gods Woord? In de Statenbijbel was een taaleenheid noodzakelijk, die in werkelijkheid nergens bestond. De Zuidelijke dialecten, het Vlaamsch en vooral het Brabants, hadden als draagsters van een hogere kultuur in de Middeleeuwen een zeker overwicht gekregen, maar het ontwakende Noorden kon men niet zonder meer een vreemde taal opdringen die te ver van het leven stond. De eerste poging is al dadelijk opmerkelijk. Het Nieuwe Testament dat in 1525 te Basel waarschijnlijk onder leiding van een Hollander gedrukt werd, zegt in de voorrede: »onse meyning was niet heel Hollants ofte Brabants, mer tusschen beyden, op 't korste en reynste na onsen vermogen een gemeyn spraeck te volgen, die men all Nederlant doer lichtelick solde mogen lesen ende verstaen». ¹⁾ Corn. Hs. Lettersnyder te Delft geeft in 1524 een Nieuw Testament »in goeden platten (d. i. eenvoudig, begrijpelijk) duytsche». Het zou de

---

¹⁾ Zie het volledige citaat bij De Hoop Scheffer, a. w. blz. 262, en bij Van Druten, blz. 393.

moeite lonen, na te gaan in hoeverre de taal van deze uitgaven meer Hollands is dan b.v. van de Antwerpse Liesveldt-bijbels. Dan komt de merkwaardige poging van Utenhove (1551—56) om een kunsttaal te maken die voor de verschillende elementen van de saamgestroomde vreemdelingen-gemeente te Emden verstaanbaar zou zijn. Daartoe had hij zijn »persoonlijk taalgebruik zoo getemperd, dat het voor al de Nederlanders van nut en dienst kon wezen”¹⁾. Daarbij openbaart zich ook voor het eerst de klassicistische taalgeleerdheid, die in strijd met de levende taal er naar streefde »alle geslachten getallen naamvallen en tijden op onderscheidene wijze te schrijven”, om zodoende de taal tot de »oorspronkelijke zuiverheid” terug te voeren. Voor de gezonde volkszin, vooral in Vlaanderen, was dit weinig spontane »mengsel van allerlei talen” te veel een kunstmatig produkt. Hoe verhoudt zich de Deux-aes-bijbel ten opzichte van de taal tot de Liesveldt-bijbel? En in hoeverre wijken deze beide af van de Leuvense Katholieke vertaling (1548), geschreven in Brabants dialect, in de taal »alsmen die useert te Loeven?”²⁾ Deze vraag is èn voor de wording van de taaleenheid èn voor de geschiedenis van de bijbelvertaling van belang. Want de taal van de Statenbijbel staat niet op zich zelf. Men bouwde voort op bestaande grondslagen. Toen Marnix zijn opdracht kreeg, werd hem voorgehouden dat hij zou moeten »gebruyken d’algemeinste, klaerste ende suyverste tale”, maar ook »de maniere van spreken van onse gemeine bibels” te behouden, »alst mogelijk is ende de suyverheit van tale sulcx can lijden”³⁾. Deze continuïteit konden de Statenvertalers moeielijk verloo-chenen. Daarom lijkt het mij minder juist gezien dat Heinsius de taal van de Statenbijbel in de eerste plaats vergeleek met Marnix’ *Byencorff*, Coornhert en De Groot. Mij dunkt dat

---

1) Zie Pijper, a. w. blz. 127.

2) Van Druten, blz. 505.

3) Zie Tjalma, a. w. blz. 299.

Marnix' bijbelvertaling, de Deux-aes- en de Liesveldt-bijbel en de oudere Nieuwe Testamenten veeleer in aanmerking kwamen. Op dit gebied valt dus nog heel wat te onderzoeken.

Wanneer we nu geneigd zijn, Van Druten's boek onvoldaan ter zijde te schuiven, omdat het niet het langgewenste standaard-werk is dat de titel scheen te beloven, dan komt de auteur ons ontwapenen door in het *Voorwoord* van het derde deel te schrijven: »Moge het weinige, dat hier met alle bescheidenheid aangeboden wordt, de belangstelling in deze materie verlevendigen, en aanleiding geven tot eene nauwkeurige beschrijving van de Geschiedenis der Bijbelvertaling van elk der genoemde Gezindten". Als voorlopige oriëntering kunnen we inderdaad Van Druten's werk aanvaarden, en de schrijver zelfs dankbaar zijn voor zijn bemoeiingen en voor het vele wetenswaardige dat hier bijeengegaard is. Menigeen zal met mij moeten bekennen dat hij uit dit boek veel nieuws geleerd heeft, b.v. over de Katholieke en Oud-Katholieke bijbelvertaling, en vooral, dat hij er door overtuigd is van de grote belangrijkheid van het onderwerp. Het eerste deel heeft reeds aanleiding gegeven tot de studieën van Ebbinghe Wubben ¹⁾; wij kunnen ons ten volle met Van Druten's wens verenigen, dat het vervolg van zijn boek eveneens de stoot geeft tot de wording van een boek, dat naast de buitenlandse werken met ere genoemd mag worden.

Assen, Mei 1906.

C. G. N. DE VOOYS.

---

1) Zie de aankondiging van zijn proefschrift *Over Middelnederlandsche vertalingen van het oude testament* in *Theol. Ts.* XXXVIII, 511—532. Sedert publiceerde hij in het *Ned. Arch. voor Kerkgesch.* III, 323—350 een opstel over *De zogenaamde eerste Nederlandse Historiebijbel*. Naar wij hopen zal dit later aangevuld worden door zijn voortgezette bibliografische onderzoekingen naar de Nnl. vertalingen van het Nieuwe Testament. Volledigheidshalve vermeld ik hierbij nog een opstel *Nota's over en tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling* door F. P. Lorreins Mz. in de *Dietsche Warande en Belfort* van 1904, over „Den Bibel uit corte" van 1513. De aangekondigde studie van M. de la Montagne over *De Liesveldtsche Bijbels* in het *Ts. voor Boek- en Bibliotheekwesen* is, voorzover ik weet, nog niet verschenen.

Der Wortschatz des Apostels Paulus. — Beitrag zur sprachgeschichtlichen Erforschung des Neuen Testaments von THEODOR NÄGELI. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht. 1905. 8°. 100 pp.

Bovengenoemd boekje is de omwerking van een dissertatie, die in 1902 voor de »philosophische Fakultät" te Bazel werd verdedigd. 't Ingestelde onderzoek is in de eerste plaats »sprachgeschichtlich". Het zal voornamelijk hen interesseeren, die van de geschiedenis der Grieksche Taal hun studie maken, om de keuze der stof verdient het echter ook *aandacht op theologisch* terrein.

Vooraf eenige resultaten, die wellicht belangstelling zullen wekken; hunne beteekenis ligt, m. i., niet zoozeer in wát gezegd wordt, als wel in 't degelijk en deskundig onderzoek, dat 't gezegde ook voor goed vast stelt:

(Bldz. 13). »Die Schreibweise des Paulus ist weder unheilenisch noch im eigentlichen Sinne geschult, sondern gehört (neben sehr begreiflichen anklängen an die LXX) in den Bereich einer zwar unliterarischen, aber doch *nicht vulgaren, sondern im Ausdruck gewandten Umgangssprache*, die sich auch in den abstrakten Lebensgebieten zu bewegen weiss".

(Bldz. 76. sq.) 't Derde hoofdstuk (Paulus und die .. Briefe) geeft 't resultaat van Dr. Nägeli's philologische statistiek. Ook nu weer blijkt de conclusie ongunstig of althans onbruikbaar te zijn om binnen 't corpus Paulinum te schiften. Voor den brief aan de Efeziërs b.v. schijnt het lexicographisch resultaat »eher eine Instanz für als gegen die Echtheit zu sein" (p. 85). Anders met de Pastoraalbrieven: (p. 86) »schwerer . . . wiegt das Fehlen vieler Paulinischen Wörter, die mehr . . . zum *charakteristischen* 1)... Wortschatz gehören". Dit oordeel berust op feiten. Men moet echter steeds overwegen, dat philologisch onderzoek

1) Ik cursiveer, cf. p. 595.

Theol. Tijdschr. XL.

eerst via den *schrijver* van het document leidt tot den *auteur*. De verhoudingen tusschen *afschrijvers*, *schrijver* en *auteur* zijn in den Paulinischen bundel, in 't bijzonder in de Pastoraalbrieven nog te weinig onderzocht. Het is zeer te betreuren, dat de studie van Dr. Nägeli op deze problemen niet ingaat: ze zijn er zelfs niet in aangeduid.

De beteekenis dan van dezen »Beitrag zur sprachgeschichtlichen Erforschung des Neuen Testaments», ligt, m. i. voor de Theologie, hoofdzakelijk in de aangewende *methode* en in hare *toepassing* op een overzienbaar gebied. Op p. 10 wordt 't vraagstuk van den dienst der philologie ten behoeve der »Theologische Wissenschaft» aldus gesteld: (α) »Einreihung des gesamten Sprachschatzes der gr. Bibelschriften in die Sprachgeschichte ihrer d. h. der hellenistischen ¹⁾ Zeit, (β) Untersuchung im Einzelnen ob derselbe etwa in der gleichzeitigen Umgangssprache aufgeht, wobei wieder zwischen plebeischer und gebildeter, höherer *Koiné* unterschieden werden könnte, (γ) oder ob sich attizistisch-archaisierende Neigungen bei ihnen vorfinden.»

Philologisch is deze vraagstelling juist, daar de schr. zich van te voren reeds aansloot bij de opvatting eener »hellenistischen Weltsprache, welche zwar, besonders an ihrer Peripherie, *gewiss* mannichfachen Differenzierungen unterworfen war, *in der Hauptsache aber* als Ganzes, und *nicht* als die Summe zufällig entstehener Landesdialekte ²⁾ beurteilt werden muss».

We missen echter een vierde vraag, die met 't oog op de dialektische schakeering in de *Koiné*, voor de philologie van belang is, en ook voor de theologie gewichtig mag heeten, n.l. deze: ob sich überhaupt Spuren dialektischer Differenzierung der *Koiné* bei Paulus vorfinden? Er is n.l. een hypothetische grootheid onder den naam van »gesemitizeerde syrische

1) »Hellenistisch» d.w.z. postklassiek.

2) Nog een *lis sub judice*, hoewel N. de winnende zijde kiest. *Deissmann* is nog een aanhanger der 2e theorie (*Kretschmer*. Sitz. Wien. Akad. d. Wiss. ph. h. kl., Bd. LXLIII) al wordt hem 't probleem op dit standpunt te gecompliceerd. Cf. Burton-de Zwaan. Syntaxis der Wijzen en Tijden in het Grieksche Nieuwe Testament. (Tjeenk Willink. Haarlem, 1906). N° 9, Aanm. 1, bldz. 10.

κοινή”, die verwant schijnt te zijn met ’t »Nieuw Testamentisch” Grieksch, de »Bijbelsche Graecitas”, of ’t »Idioma spiritus sancti” van vroeger eeuwen. ’t Ware niet ondienstig, indien juist door deze onderzoeking van de Paulinische woordvoorraad hieromtrent eenig licht ware ontstoken.

Afgezien hiervan zou men wenschen geheele bladzijden van dit boekje te kunnen overdrukken om telkens te wijzen op de nauwgezetheid en ’t oordeelkundig wegen der gegevens, dat aan de bereikte resultaten zulk een bizondere beteekenis geeft. Meer dan een onvolledige schets der indeeling kan hier echter niet gegeven worden.

Er zijn drie hoofdstukken: (I.) Paulus en de geschiedenis der Gr. Taal., (II.) Paulus en de LXX, (III.) Paulus en de paul. bundel. ’t Eerste hoofdstuk is methodisch ’t leerzaamst.

Eerst wordt n.l. onderscheiden tusschen: A. Klassieke elementen en B. Postklassieke bestanddeelen van Paulus’ woordenschat.

De nadere indeeling van A verloopt als volgt: 1) Klassiek-attische uitdrukkingen, 2) Gezochte wendingen, 3) Jonisch-poëtische termen.

Deze driedeeling vindt men in de exegetische litteratuur òf verwaarloosd, òf, maar al te vaak, verkeerd aangebracht en aangewend. Hoe dikwijls worden niet, bij ’t aanvoeren van »bewijsplaatsen”, *stilswijgend* allerlei theorieën omtrent de taalkundige stelling van een N. T. ische auteur ingevoerd, die de weegschaal naar de verkeerde zijde doen overslaan.

Doch ook onder philologen is Dr. Nägeli een nauwgezet en bedachtzaam man. De »klassiek-attische uitdrukkingen” worden b.v. eerst nog over 3 rubrieken geschift: (a) uitdr., alleen in de Litteratuur voorkomende, (b) uitdr., door Phrynichus, Moeris e.a. aangeprezen, (c) uitdr. uit het oude Attisch, die in den keizertijd weer in ’t proza verschijnen.

’t Resultaat van ’t onderzoek in ’t eerste onderdeel (I, A, 1, a, b, c) wordt, op p. 17, aldus geformuleerd, en is in dien vorm voorgoed een *gegeven*, dat niet meer te betwisten valt:

»... der paulinische Wortschatz... enthält Ausdrücke, die den Apostel *an der oberste Grenze* dessen zu führen scheinen, was wir einem *ausserhalb der Schule stehenden* Hellenisten zu-trouwen dürfen. Unzweifelhafte Fälle von Atticismus vinden sich, so viel ich sehe, bei ihm nicht; wohl aber enkele Wörter und Wendungen, die Pls. schwerlich anders als durch eigene Lektüre oder im Umgang mit gebildeten und Belesenen kennen lernte...."

De weg, waarlangs o.a. dit resultaat werd vastgesteld is een *historisch-genetische methode*.

Uitgaande van een uit velerlei studie en strijd geboren theorie omtrent het ontstaan en den loop der latere Grieksche wereld-taal, rekenende met de vergaderde kennis omtrent den invloed van 't atticisme, asianisme en andere krachten, heeft Dr. Nägeli voor zijn onderzoek een indeeling weten te ontwerpen, waar-door aan 't gegeven materiaal geen geweld wordt aangedaan, omdat zij evenwijdig blijft aan de vertakkingen, wier bestaan door de Gr. taalhistorie is aangetoond.

Dit is een blijvende verdienste, niet 't minst hierom, dat 't in den aard van onzen geest ligt, resultaten, die we vermoeden of zouden wenschen, ook te »vinden''.

't Tweede hoofdstuk, *Paulus en de LXX* is uitteraard *veel zwakker*: hier geeft de historische taalstudie de juiste methode nog niet aan. De *dateering* en *localizeering* van de, wellicht méer dan 70 vertalers, bewerkers en verzamelaars van den Alexandrijnschen codex, ligt ¹⁾ immers nog geheel in 't duister.

Wat 't derde hoofdstuk betreft, is 't voornaamste bezwaar reeds vroeger vermeld n.l. 't feit, dat Dr. Nägel geen aandacht heeft gewijd aan de verhoudingen tusschen den oorspronke-lijken auteur, diens »secretaris" en de latere afschrijvers. Hier-omtrent kan *historische* tekstkritiek altijd nog eenig licht ver-schaffen.

De auteur dezer »Bijdrage" volgt een uitnemende methode,

1) Cf. Kuenen. H.C.O.³ p. 80, p. 246; Nöldeke. *Die Alttestl. Litt.* 1868 26, pp. 142—148, Hatch. *Essays in Bibl. Greek*, pp. 215—245.

toont scherp en voorzichtig oordeel in de détails, maar in de toepassing zijner resultaten is hij, m.i., wel het zwakst en te zeer afhankelijk van zijn referenten omtrent de dusgenaamde critische quaesties in het corpus Paulinum.

Er zijn ten slotte nog enkele feilen, die moeten genoemd worden, waar juist een philoloog zich er niet voor hoedde.

In de eerste plaats ontbreekt 't *criterium van characteristiciteit* (sit venia verbo). Waarschijnlijk om deze reden worden op de eerste bladzijden van 't »Wortregister" reeds gemist: ἀγενής, ἀγοράζω, ἄγω, ἄδηλος, ἀδικία, ἄδικος, ἀνιγμα, αἰσχρός (in moreelen zin), ἄκκος, ἀμεταμέλητος, ἀνθρώπινος, ἀνακαλύπτω (cf. p. 27), ἀνκρόπτω, ἀόρατος, etc. woorden, die toch niet alle »natürlich unbesprochen bleiben, weil sie zu jeder Zeit in der gr. Sprachentwicklung vorhanden waren und für die Stellung des Paulus innerhalb dieser nichts ergeben".

Zeer te betreuren is ook 't *gemis aan kennis der hedendaagsche Κοινή*, voor den Papyroloog een onmisbaar hulpmiddel¹⁾. Eén voorbeeld: (p. 15) »ἀνεψιός (Kol. 4, 10) von Phryn. 226, ed. Lobeck, gelobt gegenüber dem vulgären ἐξάδελφος, dass sich z. B. in LXX findet; ἀνεψιός auch in den Pap. gebräuchlich". Nu beteekent ἀνεψιός echter in de hedendaagsche Grieksche spreektaal: *neveu*, en ξαδέρφι: *cousin*. Is hier wellicht een »Tatsachenbefund" onnagespeurd gebleven, of zijn »die Notizen der Grammatiker" wèl »wertvoll zum Entkräftigen"?

Erger is nog 't *terugvallen op den gedrukten text* (Tischendorf?), waar Blass e.a. voor philologen hier reeds voorgingen. Vooral bij den tegenwoordigen stand van theologie en philologie op dit grensgebied is dit uittermate zonderling en niet geheel te verontschuldigen met een *non omnes possumus omnia*.

1) Cf. Dr. D. C. HESSELING. Ad Pap. Amherstianum CLIII. (Liber gratulatorius in honorem Herwerdeni. 1902), Dr. A. THUMB. Die gr. Spr. im Zeitalte der Hellenismus, Die Sprachgeschichtl. stellung des „Bibl." Gr., Die neugr. Sprache, etc., benevens de werken van Jannaris, Hatzidakis, Psicharis, W Meyer (Simon Portius), Viteau e. a., alle vóór 1905, de datum van Dr. N.'s studie, reeds verschenen.

Tenslotte zij mij nog de oude wensch naar *uitvoeriger* en *nauwkeuriger citaten* vergund.

Toch blijkt uit 't bovengezegde wel, dat Dr. Nägeli's werk zich zeer beslist verheft boven de gewone middelmaat en met belangstelling doet uitzien naar 't beloofde Pauluslexicon. Moge papier, letter en margo dan even royaal wezen!

J. DE ZWAAN.

M. H. LEM. *Grondbeginselen der opvoedkunde.*
Prijs f 2.90.

Dus luidt de titel op het omslag, die op den binnentitel beperkt wordt door de toevoeging: »een boek voor candidaathoofdonderwijzers en belangstellende ouders», en verder meedeelt dat de schrijver is hoofd eener school te Amsterdam en de uitgever Joh. IJkema te 's Gravenhage. Deze beperking was hoognoodig; want, al verklaart schrijver (bldz. 132) zich tegen de opheffing der standenscholen, omdat hij bij onderzinking weet, dat het gemiddeld peil in verstandelijk opzicht van leerlingen op scholen van meer en minder goeuden zeer verschilt, en erkent hij stilzwijgend hierdoor dat de vóórschoolopvoeding reeds niet zonder gewicht is, toch vinden wij voor deze periode in verhouding tot haar erkende belangrijkheid weinig en nog minder voor de jaren, die op die van het bezoeken der lagere school volgen. Dusdoende mag zeker de omslagstitel weinig aanspraak maken op juistheid. Hij belooft meer dan het boek geeft, wat opvoedkunde betreft; terwijl het boek meer geeft dan de titel belooft als men er stukken in vindt over schoolinrichting, schoolhygiene en allerhande schoolzaken, tot leerplannen, rangschikking en behandeling der leerstof toe. Had Schrijver zijn boek: »opvoedkunde met betrekking tot de lagere school», geheeten, dan hadden wij wat daaromheen was gegeven dankbaar aanvaard en waren wij ook van dat »grondbeginselen» bevrijd gebleven, dat in zijn twee-

ledigheid slechts op de Inleiding, passend mag worden geacht.

Want om velerlei redenen hebben wij Schrijver dankbaar te zijn voor zijn arbeid, waartoe hij zich voelde gedrongen: omdat de over opvoeding bestaande werken geheel doordrongen zijn van den geest van Herbart's zielkunde, met haar uitsluitend op voorstellingen berustende ziel, waartegenover hij zich plaatst op den grondslag van Wundt's zienswijze: »willen is het wezen, het ware zijn van den mensch"; ook omdat deze bestaanden neutraal zijn in de slechte beteekenis, die tegenstanders zoo graag aan het openbaar onderwijs zouden willen toekennen, waartegenover hij open aankondigt: »dit boek is niet neutraal. Ik ben overal, waar het pas gaf, duidelijk voor mijn meening uitgekomen".

Over 't algemeen is de voorstelling helder en wat bovenal prijzenswaardig is, hij stelt de doeleinden der opvoeding hoog. Is willen het wezen van den mensch, dan is opvoeding de opzettelijke vorming van den wil van den kweekeling. De wil moet zoodanig worden gevormd, dat de mensch als de opvoeder terugtreedt, op de juiste wijze zorgt voor zijn lichamelijk welzijn, voor levensonderhoud van zich en eventueel van zijn gezin, een nuttig lid is van onzen Nederlandschen Staat, zijn kennis behoudt, uitbreidt, voortgaat met de bewondering van het schoone en verhevene in natuur en kunst, meer en meer handelt in overeenstemming met wat zedelijk goed is en voortgaat al wat hem wedervaart, al wat hij doet in betrekking te brengen tot God.

De wil kan en moet worden geleid door onmiddellijke inwerking op het verstand van den kweekeling, welk middel wij: »onderwijs", en door onmiddellijke inwerking op zijn gemoed, welk middel wij »cultuur" noemen. Deze twee gaan vooraf aan de sterking van den wil, die wordt verkregen door den kweekeling gelegenheid tot handelen te bieden en er hem toe te brengen hiervan gebruik te maken. De machtigste invloed bij de opvoeding komt niet aan de school, maar aan het gezin toe; vandaar dat crèches, kindertuinen en bewaar-

scholen slechts in bepaalde gevallen aanbeveling verdienen.

Middelen der opvoeding zijn 1° lichamelijke verzorging, 2° regeering, 3° onderwijs, 4° cultuur, 5° sterking van den wil; bij wier achtereenvolgende behandeling wij telkens nuttige en wijze opmerkingen vinden, kritiek van bestaande en in trek komende meeningen, raadgevingen en aanwijzingen, meest alles pittig, frisch en steeds tot nadenken nopend.

Zoo is geheel het boek leerrijk en onderhoudend; een stichtend boek, zoowel door hetgeen waartegen het waarschuwt, als door hetgeen het beoogt, bepleit en al wie er opvoedt, ouders dus ook, op het hart drukken wil, lezing en bestudeering ten volle waard.

Schrijver aanvaarde een paar opmerkingen dan ook als betuiging van dank voor wat hij gaf!

Is 't ietwat onjuist om van »zielkundige beginselen, zielkundige en opvoedkundige denkbeelden" (bldz. 1) te spreken, »niets geen goeds" (bldz. 65 en 100) is zeker den taalkundige misdaad.

Ter zake meer dienend is dat hij, die Wundt's zielkunde volgt, in »karaktervorming" § 77 zegt: »bij geen enkel opvoedkundige vinden wij de middelen (hiertoe) zoo helder en duidelijk aangegeven als bij Herbart, in het hoofdstuk: »Verfahren der Zucht im allgemeinen".

't Is zeker niet onjuist dat iemand een goede opvoedkunde kan geven, al is zijn zielkunde niet de beste; wie er wat toekijkt ontdekt spoedig meer van die gelukkige inconsequenties. Maar waarop Schrijver bij dit overnemen niet heeft gelet is, dat het niet aangaat om, terwijl hij gewoonlijk Wundt's zienswijze en woordbeteekenissen volgt, zoo in »karakter" § 75 nog, ons plotseling de spijs voorzet uit Herbart's denk- en woordenkeuken. 't Is gevaarlijk om meeningen, uitdrukkingen en woorden dooreen te halen van menschen, die, als Herbart en Wundt, een halve eeuw met elkander in leeftijd verschillen! Zij bedoelen soms beiden hetzelfde maar zeggen het anders, of omgekeerd zij zeggen iets anders maar bedoelen hetzelfde; en

't ware beter geweest indien hij Herbart's beweren althans gepoogd had te transponeeren in de gewoonlijk door hem gebruikte woorden.

Herbart moge voor hoofdonderwijzers geen geheimen hebben, voor belangstellende ouders en andere gegadigden is dit niet het geval. Is men geen ingewijde, dan staat men bij Herbart telkens voor niet dadelijk vatbare uitingen.

Om één voorbeeld te noemen (bldz. 305): »Herbart zegt van de tucht, dat zij moet: houden, bepalen, regelen, enz.". — »Wat H. de houdende tucht noemt, sluit zich ook volgens hem bij de regeering aan" (bldz. 307; aan 't einde van 't zelfde onderdeel over: de tucht moet houden). »Bij elk dier temperamenten is het noodig, dat de opvoeder zoowel afhoudt van het kwade als aanhoudt tot het goede".

'k Vraag wat beduidt dit: »de tucht moet houden"? en antwoord hierop krijg ik in de twee bladzijden niet; al krijg ik een potpourri van wel aardige opmerkingen, van welke echter zeker de laatste met haar »afhoudt" en »aanhoudt" mij tot het vermoeden noopt van minder juiste opvatting.

Zeker, Herbart zegt § 160: »Die Zucht soll halten, bestimmen, regeln". § 161: »Was die haltende Zucht bedeute ergiebt sich zunächst aus dem oben erwähnten Gedächtnisse des Willens, wovon der Leichtsinns das Gegenteil ist. Denn der Leichtsinns gedenkt nicht dessen was er wollte. Er bedarf durch die Zucht gehalten zu werden. Nähere Bestimmungen dieses Halten sind Abhalten und Anhalten". § 147: »Im allgemeinen kan man es als vortheilhaft für die Charakterbildung betrachten, wenn der Zögling sich in seinem Wollen gleich bleibt, und nicht durch Launen und Einfällen getrieben wird. Ein solche Gleichformigkeit, die keiner Anstrengung bedarf, kann man durch den Ausdruck: Gedächtniss des Willens, bezeichnen".

Door het een is het ander duidelijk. De tucht moet »bestandigheid" aankweken; ongedurigheid, 't van den hak op den tak springen, de wispelturigheid bestrijden; en om nu een

middenterm tusschen dit kweeken (anhalten) en bestrijden (abhalten) te krijgen, schrapt Herbart er de voorvoegsels af en zegt: halten. Maar duidelijk is nu ook dat met ab- en aanhalten iets anders bedoeld is dan de algemeenheid op bldz. 307. »Gedächtnisse des Willens» zál Wundt wel vreemd zijn en onder Leichtsinn verstaat hij iets anders dan wij.

Een andere opmerking, in dit Tijdschrift zeker op haar plaats, betreft het wankelende en m. i. onjuiste standpunt, dat Schrijver inneemt ten opzichte van 't al of niet gebruiken der Bijbelsche verhalen op de lagere school bij het kweeken van godsdienstzin.

Voor het wankelende haal ik aan (bldz. 189): »'t Is eigenaardig dat godsdienstonderwijs en onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis gewoonlijk als synoniemen worden beschouwd. Toch is dit in den grond niet het geval: onderwijs in het leeren kennen der verhalen, die in O. en N. Testament zijn opgenomen, is onderwijs in Bijbelsche »geschiedenis», een onderwijs dat ter kwade ure van het leerplan der openbare scholen is geschrapt, al kan niemand de onderwijzers verbieden die verhalen te vertellen" . . ; terwijl het op de volgende bladzijde heet: »Ander onderwijs in den godsdienst achten wij gedurende de jongens- en meisjesleeftijd ongepást". (Vrgl. bldz. 129). Moet nu volgens deze uitingen Bijbelsche geschiedenis al of niet tot onderwijs in den godsdienst worden gerekend? 't Is in den grond niet het geval": zegt Schrijver; maar hoe kan het dan even later: »ander onderwijs in den godsdienst" ook hiervan heeten?

Uit bldz. 128—130 haal ik aan: »Onze school kent geen neutraliteit. De onderwijzer mag wel iets doen wat strijdig is met de godsdienstige begrippen van andersdenkenden". »Dit is zeker: het is te dwaas om los te loopen, dat de onderwijzer niet... de mooie verhalen uit O. en N. T. aan de kinderen zou mogen vertellen". — »Naar onze meening mag hij echter in de school op zoo'n verhaal geen kritiek oefenen... Evenmin mag hij er op wijzen, dat de Jahweh-voorstelling der Israëlieten blijkens dit verhaal (van Mozes) in menig opzicht

van onze Godsvoorstelling afwijkt" (vgl. bldz. 190). »Wij willen echter niet verhelen dat in de praktijk de zaak anders staat. Betrekkelijk is het vertellen van Bijbelsche verhalen in de school uitzondering en voor een groot deel is het dwaze neutraliteitsbegrip hiervan oorzaak. Nu zouden wij persoonlijk voor onze eigen kinderen aan de openbare school de voorkeur geven, zooals zij in den regel is: geen godsdienstonderwijs, dus geen vertellen uit den Bijbel, (vgl. bldz. 189)... maar wel godsdienstig onderwijs. Dit laatste zouden wij gaarne nog wat intensiever zien; het gebed in de school, het godsdienstig lied, het wijzen op den steun, dien innig gemeenschapsleven met God ons kan schenken, missen wij slechts noode. Is in theorie de openbare school zonder onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis ons ideaal: zooals de algemeene toestand is, zouden wij dit onderwijs in de B. G. wel wenschen. Het is toch een feit dat de meeste ouders hun kinderen zelf hierin geen onderwijs geven, dat dus een groot deel van ons volk buiten alle kennis van de heerlijke litteratuur van den Bijbel opgroeit. Afgescheiden van alle godsdienstige strekking is dit uit zuiver letterkundig, uit beschavingsoogpunt zoo diep te betreuren, dat leerplicht in onderwijs in B. G. minstens even noodzakelijk zou zijn als leerplicht in andere vakken. Zoo beschouwd diende de B. G. tot de verplichte leervakken der lagere school te behooren". (Vrgl. nog bldz. 177 en 204).

Zonder hier de onmogelijkheid te bepleiten om met den door de wet geëischten verschuldigden eerbied voor kinderen uit Protestantische, Roomsche, Israëlietsche gezinnen verhalen uit O. en N. T. te behandelen, waar den Israëliet Jezus-Messias is een pertinente onjuistheid, de R. C. Kerk hare leeken het lezen des Bijbels verbiedt en de Protestanten in de schatting des Bijbels zoo duchtig uiteenloopen, lijkt 't me een ongeoorloofde inconsequentie om, handelend over grondbeginselen der opvoedkunde, niet op de lagere school toe te passen wat de vader zelf voor zijn kinderen zou wenschen: »geen godsdienstonderwijs, geen Bijbelsche geschiedenis; maar wel godsdienstig onderwijs!"

Want het is verkeerd om, waar terecht wordt erkend dat de Jahwevoorstelling van het O. T. zoozeer verschilt met de zachtere en meer verheven Godsvoorstelling van Jezus, terwijl zij volgens de wet zonder kritiek moet worden mēegeedeeld aan de kinderen, dezen die naar onze waardeering mindere voorstelling te geven. Uit oogpunt van opvoeding acht ik voor kinderen niets verderfelijker in dezen dan hun mindere voorstellingen te geven; geen voorstelling is beter dan een overleefde.

Verder: is het over 't algemeen wijs en te rechtvaardigen om, al zijn wij ook geslacht na geslacht op dit Procrustes' bed gelegd, wat den godsdienstzin ontdooit en ontwikkelt zoo in 't bijzonder te halen uit en te voeden met beelden uit een zoo ver verleden en in de kennis dier beelden iets godsdienstigs te zien? Godsdienst toch is geen antiquiteit; en wij begaan door deze geërfde methode onwillekeurig de schromelijke fout deze meening bij kinderen post te doen vatten. Deze verhalen, aan oude tijden ontleend, mogen heerlijken dienst kunnen bewijzen tot staving van het echt menschelijke der behoefte aan godsdienst, maar dan moet eerst die behoefte als een eigen behoefte het kind tot heldere bewustheid gebracht en gekomen zijn; anders, de huidige toestanden bewijzen het klaar, is het gevaar groot dat het zich aan die vreemde verschijnselen van godsdienst den godsdienstigen dood eet.

Hoe deze bewustheid te wekken? »Door gebed (bldz. 129) in de school»; — oph, schooltijden zijn er zooveel en gebed is zoo fijn! »Door godsdienstige liederen»; — ja, indien er zijn die zij beseffen en navoelen kunnen zonder dat zij eerst uitgelegd en ontrafeld behoeven te worden, waardoor zij hun bekoring en gewenschten invloed zouden verliezen. »Door te wijzen op den steun, die(n) innig gemeenschapsleven met God ons kan schenken»; — pas op! Er moet worden ontdooit, niet gesuggereerd. De suggestie heeft in dezen heel wat bedorven! Hoe hooger men gaat des te meer geldt het: wees niet voorbarig! Want een lichamelijke ontwrichting moge

meestal dra zijn te herstellen, een geestelijke voert maar al te dikwijls tot de haast ongeneesbare zucht om het heil in onaandoenlijkheid en onverschilligheid te zoeken. »Innig gemeenschapsleven met God» is voor een normaal kind van twaalf jaar nog zoo zeer klank dat, wanneer wij het dit aanbieden als steun, het zich door ons als tot een akrobatischen toer zal voelen genoodigd waarvoor het terugdeinst, om wie weet voor hoelang met vrees daarvoor te worden vervuld. Het hoogste en innigste, dat door het leven in het leven kan worden verworven, kan door hoofd noch hart van een kind worden gevat; omdat zij natuurlijk in de groote wereld nog zichzelf niet hebben gevonden, wat voorwaarde is om met bewustheid van gemeenschapsleven met God te gewagen. Waarlijk, wees niet voorbarig! De lagere school zij tevreden met het kind te geven wat het kan vatten! Zij kweeke afhankelijkheidsgevoel van God, als wijze en heilige Macht, doordat zij bij haar brengen van kennis telkens waar dit pas geeft laat zien dat, hoeveel wij ook weten van het gaan en op elkaar volgen der dingen, toch het »hoe» is mysterie; dat kennis, hoezeer ook een schat waarvoor wij God en menschen hebben dankbaar te zijn, toch niet de beste schat is; want dat het goede weten zelfs, nog niet is goed zijn, waarop het aankomt. Zoo dringe zij tot bewondering, tot de behartiging der den kinderleeftijd vatbare deugden; vestige, minder door opzettelijke leering dan aldoende, de overtuiging, dat de geestelijke dingen hooger dan de stoffelijke zijn, al is de behartiging dier laatsten hoognoodig, dat onder de geestelijke de zedelijke zijn de hoogste en dat het 's menschen hoogste taak is om naar het beste te trachten, dat hem te zien wordt gegeven.

Dan geeft zij wat van haar mag worden geveerd en mag zich verzekerd houden dat, al betreuren haar leiders ook het ongenoegzame van wat zij gaven, het onvoldoende hiervan als leidraad voor heel der kweekelingen leven, zij althans aan hen niets heeft verknoeid door suggestie, broeikasculuur en overlading. Ook van de lagere school eische men niet meer dan past!

Ware 't dan m. i. wenschelijk geweest dat in dit laatste punt Schrijvers' bazuin een duidelijker klank had gegeven en dat hij in de paragraaf over karaktervorming, ja liefst in 't geheele VIde Hoofdstuk, niet anderen tot gids had genomen maar zelfstandig had laten zien: hoe het onderwijs op de lagere school met haar massa's dienstbaar kan worden gemaakt om den wil bij den enkeling te sterken, wat geheel in zijn lijn ligt, toch gaf hij zooveel goeds en behartigingswaardigs dat de lezing en bestudeering van zijn boek met volle vrijheid wordt aanbevolen ook aan anderen dan candidaat-hoofdonderwijzers en belangstellende ouders.

Leiden, Mei '06.

C. H. KINDERMANN.

LETTERKUNDIG OVERZICHT.

PAUL STAPFER, *Questions esthétiques et religieuses*. Paris, Félix Alcan, 1906. I vol. 8°. 208 p. 3 fr.

Ons letterkundig overzicht doet ons ditmaal kennis maken met eenige Fransche werken, die een niet onaardigen kijk geven op de vrijzinnige theologische stroomingen in het Fransche Protestantisme.

Paul Stapfer, de ten onzent niet onbekende Doyen honoraire de la Faculté des lettres de Bordeaux, gaf in de Bibliothèque de philosophie contemporaine onder bovenstaanden titel een belangrijk geschrift uit. Het zijn drie wijsgeerige essays, waaraan veel studie ten grondslag ligt. De eerste handelt over de bekende stelling »l'art pour l'art'', de tweede over een godsdienstig denker der 19e eeuw, Pierre Leroux, de derde over de crisis in het leerstellige Christendom. Een bijgevoegd blad beweert wel, dat de eenheid dezer aesthetische en religieuze studiën gelegen is in het streven naar harmonie tusschen het ware, goede en schoone. Maar dit zegt niets, of het beduidt alleen dat Stapfer in dit werk iets blootlegt van de diepere eenheid zijner godsdienstige en moreele overtuigingen met zijn kunstzin. Zijn boek leert dan ook niet weinig omtrent hemzelve.

De eerste studie al dadelijk behandelt de betrekking tusschen kunst en moraal. Stapfer omschrijft duidelijk en fraai, zooals men van een Franschman kan verwachten, de kwestie aldus: »l'art est-il un pur jeu, tantôt frivole et tantôt sublime, mais tirant dans tous les cas sa dignité de son inutilité même

et de sa haute indifférence pour tout résultat pratique, quelque noble et important qu'il soit? ou bien, au contraire, l'art ne peut-il atteindre sa pleine perfection qu'autant qu'il s'emploie au service de quelque grande cause, dont le triomphe est cher au cœur de l'artiste?" Om die vraag te beantwoorden gaat hij eerst de meeningen na van de klassieken der 17e en 18e eeuw, Corneille, Molière, Racine, La Fontaine, Boileau, Voltaire, Diderot, Rousseau. Hij citeert veel, maar geeft toch slechts een vluchtige schets, wier juistheid ik niet durf betwijfelen. Dan staat hij stil bij de dichters en critici der 19e eeuw. In het voorbijgaan vernemen wij, dat de tot een formule geworden stelling »l'art pour l'art" niet van Victor Hugo is, maar van Victor Cousin. En weder passeeren de revue Hugo, Theophile Gautier, Sarcey, De Voqué, Dumas, Sainte-Beuve, Scherer, een reeks dus van vrij sterk tegenover elkaar staande meeningen. Eindelijk laat hij eenige wijsgeeren over de kwestie zich uitspreken, en toont ons hoe eenstemmig allerlei wijsgeerige scholen zich voor l'art pour l'art verklaarden, ofschoon het aan »ingénieux et généreux adversaires" niet heeft ontbroken. Vooral dit gedeelte is verdienstelijk. Maar nu laat hij ons zien, dat alle kunst zijn »sujet" heeft, dat »les sujets sont plus ou moins bons", en dat »les meilleurs, esthétiquement, sont ceux qui offrent un sérieux intérêt moral". Tal van juiste opmerkingen maakt hij hier: »Geen kunstwerk wordt immoreel wanneer het als een spiegel der natuur zonden en hartstochten teekent, maar het bederf begint zoodra er een verborgen strekking in de afbeelding der naakte werkelijkheid voelbaar is. Maar bovendien, de menschelijke geest is nooit een zuivere spiegel der natuur, hij is haar interpres, hij is zelf de schepper van het beeld der wereld buiten hem". Daarom is dan ook »l'admiration morale le sommet où le beau et le bien, l'art et l'utilité se confondent". De geheele studie is dus een pleidooi voor het recht van het zedelijk bewustzijn om zich in de wereld van het schoone te doen gelden, maar dan in anderen en hoogerem zin dan ge-

meenlijk door de ijveraars voor een moreele strekking in de kunst wordt bedoeld.

• De tweede studie is, voor zoover mij bekend is, de eerste poging om ons den merkwaardigen Socialist Pierre Leroux als godsdienstig denker te teekenen. Na een schoone schets van het moeilijk leven van den man, die door zijn partij wel als de heraut van de sociale revolutie en de verdediger van het proletariaat, maar niet als denker en vrome gekend en geëerd is, bespreekt hij zijn geloofsleer. En niet zonder verassing zien wij in dezen edelen mensch een voorlooper opstaan van het vrijzinnig protestantisme in Frankrijk. Daar is een weldadige godsdienstzin in dezen idealist. Hoe vol is hij van een Christendom, dat zich weder losgewonden heeft uit zijn eigen dogmen en vrij opbloeit in een nieuwe wereld. En wat hem bewoog te zeggen dat hij geen Christen meer was was wel niet anders dan wat anderen beweegt toch Christen te willen blijven. Is met het levenswerk van dezen man niets te doen voor die groote schare die waant dat onze sociale eeuw aan den godsdienst en de godsdienstige gemeenschap den oorlog behoort te verklaren?

Ten slotte geeft Stapfer een belangrijke studie over de geloofscrisis in de Christenwereld. Ook dit is een fraai geschreven en goed gedacht stuk, waarin, vaak op meeslepende wijze, ware en sympathieke dingen zijn gezegd, niet altijd nieuw, maar toch waard om gehoord te worden. In een beoordeeling wil ik hier niet treden. Het is mij genoeg de aandacht te vestigen op het mooie en leerzame werk van dezen geestverwanten denker.

WILFRED MONOD, *Aux croyants et aux athées*. Paris, Librairie Fischbacher. P. 320. Prijs fr. 3,50.

Een ander karakter vertoont het werk van Monod. Hier is minder de theoloog dan de predikant aan het woord. Hij geeft een viertal „conférences” en een essai tot slot, waardoor ze een geheel worden. Zij dragen tot titel: wat te doen? hoe het
Theol. Tijdschr. XL.

evangelie gelezen moet worden? is het moderne atheïsme irreligieus? een atheïst en het probleem van God. Een ernstig, vroom man tracht hier de wonden van den tijdgeest te peilen en doet zijn waarschuwend stem hooren. Maar bovendien geeft hij zijn eigen opvattingen en denkbeelden over God en Zijn wereldregeering, niet om met jongensachtige ijdelheid een ketterij te verkondigen, gelijk hij zegt, maar als een ernstig doordachte hypothese, die de geesten eens tot nadenken moge brengen. De welsprekende stijl en de beeldrijke taal teekent een warme persoonlijkheid, van wien zeker invloed zal uitgaan.

Zonder het belang te miskennen van zijn beschouwingen over hetgeen de kerken te doen staat in de verwarring van het geestelijk leven onzes tijds, staan wij liever even stil bij Monod's Godsbegrip. Ik wijs alleen op het beslist ondogmatisch, bijna antidogmatisch karakter van zijn religieus idealisme. Hij gaat daarin zoover, dat hij iedere inmenging van wijsgeerige wereldopvatting in het geloofsleven afwijst. Verwant aan het ethisch modernisme van voor dertig jaar bij ons is zijn verzet tegen de wijze waarop de Almacht Gods gepredikt wordt. De wereld vertoont ons niet het beeld van een Almacht die tevens wijs is en goed, en daarom meent hij, keert de tijdgeest zich af van de kerk die ons de leer wil opdringen. Terugkeer tot het Evangelie, dat Gods liefde vooropstelt en de verlossing der wereld door zijnen heiligen geest belooft, dat acht hij noodig. Een geloof zonder eenig doctrinarisme. Uitvoering be- toogt hij, dat een God van onbeperkte almacht en een God die staat buiten het lijden der wereld noch door de natuur noch door de historie geleerd wordt, en door het gebed niet wordt gevorderd. In het wereldorganisme ziet hij geen onmiddellijk werk des Allerhoogsten, maar van een „causalité subordonnée, quoique autonome". De openbaring Gods geschiedt niet aan de zinnen en niet aan de rede, maar aan de innerlijke persoonlijke bewustheid, den νοῦς. En het gebed als de intiemste religieuze acte, is de weg tot het mysterie der godheid. Een zeker dualisme blijft van ons denken het

laatste woord, het mystiek leven in den goddelijken geest wordt dan de hoogste werkelijkheid voor den mensch, en dank zij deze ethische en religieuze revelatie, wordt het geloof praktisch het leven des gebeds, het vertrouwend navolgen van Christus en streven naar persoonlijke heiliging en naar sociale rechtvaardigheid.

Ik heb Monod's standpunt hier breed geschetst. Maar niet omdat ik het als proeve van reflectie over het godsdienstig geloof en zijn inhoud zoo nieuw, belangrijk en houdbaar vind. Integendeel ik acht het een reeds meer voorgedragen maar gebrekkig gebleken stuk religionspsychologie, waarbij aan den denkinhoud van het religieus bewustzijn wordt te kort gedaan. En ik acht het een zwakke poging om den vollen inhoud van ons geloof te omschrijven en te rechtvaardigen. Want aan eene zijde van het godsbegrip wordt niet voldoende recht gedaan, en de consequenties dier eenzijdigheid worden niet doordacht, terwijl hier meer de kinderachtige vorm dan de diepe waarheid van het geloof in Gods Almacht wordt bestreden. Neen, ik acht veeleer deze studie opmerkelijk als een aanwijzing, hoe krachtig de geesten ook in Frankrijk getrokken worden tot de problemen van het Godsgeloof en in welke richting een deel onzer geestverwanten de oplossing zoekt.

E. MÉNÉGOZ, *La religion et la vie sociale.*

E. MÉNÉGOZ, *La mort de Jésus et le dogme de l'expiation.*
Paris, Librairie Fischbacher.

De bekende hoogleeraar in de faculteit van protestantsche theologie aan de universiteit van Parijs E. Ménégos is de leidsman te achten van de vrijzinnige theologen van den rechtervleugel. Een van allen dogmatischen dwang bevrijde, naar zoo zuiver mogelijk wetenschappelijke methode arbeidende theologie, dat is wat hij wil en waaraan hij werkt. Zonder voorbehoud, zij het met groote bedachtzaamheid, aanvaardt hij de resultaten der historische kritiek en der wijsgeerige studiën. Maar zijn warme religieuze overtuiging, die de lectuur van zijn helder

gedachte en fraai geschreven werken weldadig maakt, houdt zich zoo dicht mogelijk bij de geloofstaal van het traditioneele Christendom. Zijne opvattingen van den inhoud van het oorspronkelijk evangelie zijn nauw verwant aan die van Harnack. Zijne dogmatische overtuigingen blijken hoe langer hoe duidelijker een radicale breuk met de hoofdogmen van de kerkleer bij Katholieken en Protestanten te zijn, en zullen juist om den diepe religieuze inhoud en het echt evangelisch karakter ook onder ons de sympathie vinden die ze verdienen.

Het eerste geschrift is een voordracht bij de opening van zijn lessen gehouden in 1905. Het bevat gezonde gedachten en tal van juiste opmerkingen over de verhouding van den godsdienst tot de moraal, tot de school, tot den staat en tot de universiteit. Het verschil tusschen de toestanden in Frankrijk en ten onzent maakt zijn denkbeelden voor ons vaak minder treffend, oorspronkelijk en actueel dan ze voor zijn landgenooten zullen zijn. Maar ze zijn toch kenmerkend als ernstig pleidooi voor het recht en de beteekenis van een in vrijzinnigen geest zich ontwikkelend Christendom op allerlei gebied van het leven der gemeenschap. En vooral het laatste deel zijner beschouwingen, waarin hij zoo rustig en beslist partij kiest voor een geheel onafhankelijke theologische wetenschap in het kader der universiteit, heeft zeker onze instemming. Wat hij wil omschrijven hij aldus: »une faculté laïque des sciences religieuses», wier doel is de beoefening van »une théologie, historiquement et effectivement unie aux autres sciences». Want ook de theologie »devra suivre la même évolution et se soustraire à la tutelle des établissements ecclésiastiques». Alleen de illusie dat Frankrijk, zulk een faculteit stichtende, »à la tête du progrès» zou zijn, moeten wij hem ontnemen. Want, in beginsel althans, is de hoofdzaak dezer gedachte in onze wetgeving aanvaard en ten uitvoer gebracht.

Belangrijker voor ons is het tweede geschrift. Dit lijkt mij een model van populair wetenschappelijke behandeling eener actueele geloofsvraag. Helder en eenvoudig wordt alles uit-

eengezet, en toch wordt grondig en degelijk de kwestie overwogen. En hoe treft hier weer de warmte van overtuiging, van liefde voor het evangelie en van vromen ernst. De houdbaarheid van het oude leerstuk van Christus' plaatsvervangend en schulddeggend lijdē wordt hier onderzocht, en daarmee het hart geraakt van de traditioneele kerkleer. Een man wien het oude dogma zelf dierbaar is geweest en die er al de vertroostende kracht van heeft ervaren, is hier aan 't woord; en toch nergens een spoor van renegaten-hartstocht. Veeleer treft hier de kalmte van een diep geloof, dat door het prijsgeven van een dogma de heilsverzekerdheid niet verloor, maar beter leerde bevestigen. Hij laat den lezer overtuigend zien dat bij Jezus geen spoor van dit leerstuk is te vinden, en dat hij het evenmin als een soort geheimleer allēns aan zijn ingewijde discipelen heeft toevertrouwd, dat het denkbeeld ook aan Israël vreemd was, dat Jezus van de beteekenis van zijn leven en zijn sterven een gansch andere opvatting heeft gehad dan de zich naar hem noemende kerk, dat het dogma van den zoendood van den godmensch niet eens opklimt tot den apostolischen tijd, al heeft het zijn wortel in de dialectiek van Paulus, waarnaast trouwens het oudste Christendom allerlei andere bespiegelingen heeft gesteld, enz. Een reeks waarheden dus, niet nieuw maar overtuigend genoeg om den nog niet door dogmatisme verblinden rechtzinnige tot het besef te brengen, dat de houdbaarheid zijner dogmatiek niet een religieuze maar een wetenschappelijke vraag is, en dat in dit opzicht hare grondslagen uiterst wankel zijn. Toch erkennen wij met Ménégoz de diepere geloofseenheid tusschen het rechtzinnige en het vrijzinnige Christendom, al zullen wij liever niet in den dubbelzinnigen term van „geloof in Jezus Christus” daaraan uiting geven. Maar al treffen ons bij hem, vooral in zijn christologie, telkens verklaringen die verklaring behoeven, wij mogen zulk een bestrijder der orthodoxie met sympathie begroeten.

Neue Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche.
2^e Serie. — Berlin, Trowitsch & Sohn.

Op verzoek van de uitgevers deelen wij gaarne mede, dat de uitgave der Serie Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche weder is hervat. Tusschen 1898 en 1903 verschenen bij de firma Dieterich te Leipzig van deze verzameling een negental banden. Daarna werd de uitgave gestaakt. Maar op veler aandringen heeft de firma Trowitsch te Berlijn een tweede dergelijke uitgave ondernomen, die in denzelfden geest en met hetzelfde doel wordt begonnen. Moge de uitgave veel goed wetenschappelijk werk bijeenbrengen, dan zal het zeker aan belangstelling niet ontbreken.

H. Y. G.

Van HERZOG Realencyclopaedie is verschenen Heft 177/178, dat ons brengt tot »Spiele”.

Die Schriften des Neuen Testaments, neu übersetzt und für die Gegenwart erklärt von Prof. D. O. BAUMGARTEN und Anderen. Herausgegeben von Prof. D. JOH. WEISZ in Marburg. Zweite, verbesserte u. vermehrte Auflage. 8—20 Tausend. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1906.

Van dit belangrijk werk heeft de eerste oplage niet minder dan 6500 intekenaren gehad. De tweede, die nu is begonnen te verschijnen zal in 12 afleveringen tegen 1 Mark de aflevering verschijnen, 1 April 1907 wordt de prijs verhoogd. Zoodra een deel volledig verschenen is zullen wij in eene bespreking er de aandacht onzer lezers op vestigen.

Bestuurders van het Haagsch Genootschap hebben besloten de volgende prijsvragen uit te schrijven.

I. Om beantwoord te worden vóór 15 December 1907:

Het Genootschap vraagt *eene wetenschappelijke uiteenzetting van de beteekenis van het zondebewustzijn in 'het godsdienstig leven.*

II. Om beantwoord te worden vóór 15 December 1908:

Het Genootschap vraagt *een wetenschappelijk onderzoek naar den invloed van godsdienstige geloofsovertuigingen op de beantwoording van vraagstukken betreffende zedeleer, staatkunde en inrichting der maatschappij.*

Vóór 15 December 1906 worden antwoorden ingewacht op de volgende vragen:

1. *Eene uiteenzetting en beoordeeling van de gronden waarop na het optreden van Schleiermacher door verschillende richtingen Christologie als afzonderlijke Locus in de dogmatiek wordt opgenomen.*
2. *Een onderzoek naar den inhoud en den oorsprong van een Hebreewsch of Arameesch geschrift, dat in de kanonieke Evangelien is verwerkt.*

En vóór 15 December 1907 nog op de vraag:

Het Genootschap verlangt *een wetenschappelijk handboek van zedekunde, op den grondslag der vrijzinnige godsdienstige beginselen.*

